

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek och är fritt att använda. Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitized at Gothenburg University Library and is free to use. All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text. This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

Den svenska debatten om industriell demokrati 1919–1924

I. Debatten i Sverige

Christer Lundh

Den svenska debatten om industriell demokrati 1919–1924

I. Debatten i Sverige

Christer Lundh

Omslagsbilden föreställer Kommittén för industriell demokrati och är tagen på Hillringsberg i augusti 1921. Sittande från vänster: Hugo Hammar, Herman Lindqvist och Alrik Hult. Stående från vänster: Bertil Almgren, Johan-Olov Johansson, Edvard Johansson, Christian Storjohann, Georg Branting (sekr), fru G Gustafsson (maskinskriverska) och Ernst Wigforss. Fotot finns i fotosamlingarna i Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.

ISBN 91-85611-17-4

© Christer Lundh 1987

Printed in Sweden
Studentlitteratur
Lund 1987

Förord

Under 1970-talet uppstod en intensiv debatt om arbetslivets demokratisering. Inom fackföreningsrörelsen krävde man anställningstrygghet, medbestämmanderätt och löntagarfonder - krav som inom kort kom att resultera i reformer. Som följd av samhällsdebatten ökade intresset för arbetslivets villkor och historia bland forskarna. Själv har jag inom ramen för projektet "Den svenska debatten om ekonomisk demokrati" studerat löntagarfondsdebatten, BPA:s förhistoria, företagsdemokratins historia och den engelska gillesocialismens inflytande på svensk arbetarrörelse. Delvis har det varit av rent historiskt intresse som jag har försökt kartlägga bakgrunden till dagens diskussioner om demokrati i arbetslivet, men också därför att jag tycker att denna debatt i stora stycken saknar ett historiskt perspektiv. På så vis har det varit naturligt för mig att låta avhandlingen handla om den första svenska offentliga debatten om industriell demokrati.

Mitt arbete har bedrivits vid Ekonomisk-historiska institutionen vid Lunds universitet, de två sista åren med doktorandstipendium från Arbetslivscentrum. Utan det stora stödet från Lennart Jörberg och institutionen och från Arbetslivscentrum, i synnerhet från Bengt Abrahamsson, hade detta avhandlingsarbete aldrig kunnat genomföras. Min handledare vid institutionen, Olle Krantz, har under årens lopp följt mina mödor, tålmodigt läst mina manuskript som inte alltid varit avhandlingsavsnitt och gett det stöd som doktoranden så väl behöver känna. Genom sitt varaktiga intresse, sina goda uppslag och träffsäkra kritik har han mer än någon annan underlättat arbetet. Också deltagarna i seminariet vid institutionen har bidragit med värdefulla synpunkter, liksom deltagarna vid ett ALC-seminarium under hösten 1984, i synnerhet Alf Johansson som var huvudkommentator. Förutom av handledaren har slutmanuset i dess helhet lästs och kommenterats av Lennart Jörberg, Christer Gunnarsson, Anders Kjellberg, Lars Ekdahl och Barbro Bergner. Roger Molin och Anders Kjellberg har generöst låtit mig ta del av ännu opublicerade forskningsresultat.

En stor del av arbetet med denna avhandling har bestått i att excerpiera material från bibliotek och arkiv. En rad organisationer har välvilligt ställt sina arkiv till mitt förfogande, och personalen i dessa arkiv har alltid lika tillmötesgående hjälpt mig att hitta det jag har sökt. Också personalen vid Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek i Stockholm och Lunds Universitetsbibliotek med småtrycksavdelning och tidningssektion har i alla lägen ställt upp och

underlättat min uppgift.

Avhandlingsarbetet har också inneburit en mängd andra praktiska arbetsuppgifter. En del av dessa har jag fått hjälp med. Kerstin Bengtsson har skrivit ut texten på ordbehandlingsmaskin och Marion Åkesson har biträtt när det gällt kopierings- och inbindningsuppgifter. I det hektiska slutskedet har också Jonas Ljungberg, Benny Carlson och Astrid Lieng hjälpt mig att färdigställa boken. Den engelska sammanfattningen har översatts av Elsie Parker.

Ett varmt tack vill jag rikta till alla dem som ansträngt sig för att göra avhandlingsarbetet ekonomiskt möjligt och praktiskt genomförbart och som kommenterat avhandlingens uppläggning och innehåll.

Till sist går tankarna till mina närmaste, till hustru Barbro och barnen Olle, Ylva och Valdemar, som under de gångna åren med jämnmod har accepterat de försakelser som mitt avhandlingsarbete medfört, både ekonomiskt och socialt. Tack för att ni stod ut.

Lund 14 febr 1987

Christer Lundh

Innehåll

FÖRKORTNINGAR.....	9
TABELL- OCH TABLÅFÖRTECKNING.....	11
1. INTRODUKTION.....	13
1.1. Historieforskning om arbetslivets demokratisering.....	13
1.1.1. Fyra forskningsriktningar.....	13
1.1.2. Idéhistoriska längdsnitt.....	14
1.1.3. Idéhistoriska studier av 1920-talsdebatten.....	15
1.2. Undersökningens utgångspunkter och inriktning.....	18
1.2.1. Ett krav på ändrad maktstruktur i industrin.....	18
1.2.2. Arbetarinflytandets gräns.....	19
1.2.3. Övergripande problem.....	23
1.2.4. Samhällsrelaterande idéhistoria.....	24
1.2.5. Samtida och sentida terminologi.....	26
1.3. Undersökningens uppläggning.....	28
1.3.1. Periodvalet.....	28
1.3.2. Valet av aktörsgrupper och associationer.....	29
1.3.3. Källmaterialet.....	33
1.3.4. Dispositionen.....	38
2. INDUSTRIELL DEMOKRATI FÖRE 1919. EFTERKRIGS- DEBATTENS BAKGRUND OCH FÖRUTSÄTTNINGAR.....	39
2.1. Efterkrigsdebattens allmänna förutsättningar.....	39
2.2. Arbetarinflytandet i idédebatten.....	43
2.2.1. Det socialistiska perspektivet.....	43
2.2.2. Det inomkapitalistiska perspektivet.....	47
2.3. En svensk rådsrörelse 1917-1918?.....	55
2.4. Arbetarinflytandet enligt lagar och kollektivavtal.....	62
2.4.1. Kollektivavtalen.....	63
2.4.2. Lagstiftningen.....	73
2.5. Arbetarkooperationen.....	75
2.6. Fackliga arbetsplatsorganisationer.....	81
3. DEBATTEN OM INDUSTRIELL DEMOKRATI. HUVUDDRAGEN I SAMHÄLLSPERSPEKTIV.....	85
3.1. Den offensiva perioden.....	88
3.1.1. Samhällsperspektiv.....	88
3.1.2. Debattens huvuddrag.....	98
3.2. Den defensiva perioden.....	105
3.2.1. Samhällsperspektiv.....	105
3.2.2. Debattens huvuddrag.....	109
4. ARBETARKONTROLL OCH SOCIALISERING. SYNDIKALISTERNA OCH VÄNSTERSOCIALISTERNA 1919-1920.....	119
4.1. Vänstersocialisterna.....	120
4.1.1. Leninismen och revoltstrategin.....	120
4.1.2. Rådssocialismen.....	123
4.1.3. Arbetarkontroll och produktionsråd.....	125
4.1.4. Kritiken av de liberala och reformistiska modellerna för industriell demokrati.....	128
4.2. Syndikalisterna.....	130
4.2.1. Det socialistiska perspektivet.....	130

4.2.2.	Encroachment-strategin.....	132
4.2.3.	"Självförvaltnings-socialismen".....	138
5.	INDUSTRIELL DEMOKRATI - SOCIALISMENS INNEBÖRD ELLER ETT KAPITALISTISKT ALTERNATIV. SOCIALDEMOKRATIN 1919-1920	144
5.1.	Partivänstern och socialiseringsfrågan	145
5.1.1.	Valrörelsen 1919	145
5.1.2.	Wigforss agerar i det tysta: "Vänstersamverkan" och Göteborgsprogrammet	152
5.2.	Palmstierna och den ekonomiska demokratin.....	156
5.3.	Hösten 1919: På väg mot socialiseringspolitiken	159
5.4.	SAP-kongressen 1920: Socialiseringspolitiken blir partilinje.....	164
5.5.	Den industriella demokratin och socialiseringsfrågan. Strategiska perspektiv i SAP 1920.....	170
6.	INDUSTRIELL DEMOKRATI - ETT NYTT PROBLEM. FACKFÖRENINGSRÖRELSEN 1919-1920	176
6.1.	Frågan om paragraf 23	177
6.2.	Arbetarägda företag	183
6.3.	Den industriella demokratin problem	186
6.4.	En socialistisk fackföreningsrörelse?.....	192
6.5.	Socialiseringsfrågan och den industriella demokratin	195
7.	SOCIALISERINGSHOTET OCH DEN INDUSTRIELLA DEMOKRATIN. HÖGERN, LIBERALERNA OCH ARBETSGIVARNA 1919-1920	202
7.1.	"Front mot socialismen"	202
7.1.1.	Kristidskommissionerna som bevis.....	203
7.1.2.	Borgerlig samling mot socialiseringshotet	208
7.2.	Liberalerna, höger och den industriella demokratin	213
7.2.1.	De frisinnade	214
7.2.2.	Höger	219
7.2.3.	Den ekonomiska liberalismen	222
7.3.	Arbetsgivarna och den industriella demokratin	227
7.3.1.	Reformer eller ej? Debatt i väntan på en enhetlig arbetsgivarlinje.....	227
7.3.2.	Verkstadsföreningens och Industriförbundets utredningar	236
7.3.3.	Arbetsgivarlinjen sommaren 1920.....	242
8.	DEN OFFENTLIGA UTREDNINGEN OCH DRIFTSNÄMND- FÖRSLAGET. KOMMITTÉN FÖR INDUSTRIELL DEMOKRATI 1920-1923	245
8.1.	Kommittén för industriell demokrati	245
8.1.1.	Bakgrunden	245
8.1.2.	Kommitténs sammansättning	248
8.1.3.	Uppdraget	250
8.1.4.	Industriell demokrati i utlandet	253
8.1.5.	Industriell demokrati i Sverige	255
8.1.6.	Tre linjer och ett lagförslag	257
8.2.	Hillringsbergskompromissens framväxt	260
8.2.1.	Reformmodell och ambitionsnivå	261
8.2.2.	Målsättningsdiskussionen	263
8.2.3.	Driftsnämnder och fackföreningar	265

8.2.4.	Beslutande eller rådgivande driftsnämnder?	266
8.2.5.	Informationsrätt och affärshemligheter.....	269
8.2.6.	Tjänstemännens plats i driftsnämndssystemet	271
8.3.	Efter Hillringsberg	272
8.3.1.	Arbetsgivarrepresentanterna	273
8.3.2.	Arbetarrörelsens representanter	278
8.4.	Camuzzi-affären 1921	282
9.	SOCIALISERINGEN SKJUTS PÅ FRAMTIDEN. DEN REFORMISTISKA ARBETARRÖRELSEN 1921-1924 (I).....	290
9.1.	Socialdemokratin och socialiseringsfrågan	290
9.2.	Fackföreningsrörelsen och socialiseringsfrågan.....	292
9.2.1.	Kvarlevande radikalism	292
9.2.2.	Metalls Socialiseringskommitté	293
9.2.3.	Stadgeändringar och socialiseringsuttalanden	298
9.2.4.	Metalls socialiseringsaktion 1921.....	302
9.3.	Industriell demokrati i samhällsföretagen.....	303
9.3.1.	Förväntningar och krav.....	304
9.3.2.	Debatten om Statens Järnvägars omorganisering	306
10.	FRAN MEDBESTÄMMANDE TILL MEDINFLYTANDE. DEN REFORMISTISKA ARBETARRÖRELSEN 1921-1924 (II).....	313
10.1.	Eskilstunaresolutionen och den nya fackliga linjen.....	313
10.2.	Fackföreningsrörelsen och den industriella demokratin 1921-1923	324
10.2.1.	Kongressuttalanden och stadgeändringar	324
10.2.2.	Paragraf 23.....	328
10.2.3.	Metall och medbestämmandekravet i avtalsrörelserna.....	333
10.3.	Industriell demokrati i idédebatten 1921-1923	336
10.3.1.	Från offensiv till defensiv	337
10.3.2.	Arbetsglädje, produktivitetsökning och arbetsfred	338
10.3.3.	Från medbestämmande till medinflytande	341
10.3.4.	Arbetets rätt	344
10.4.	Arbetarrörelsens kommitté för industriell demokrati.....	345
10.5.	Arbetarrörelsen och lagförslaget om driftsnämnder 1923-1924	352
10.5.1.	Diskussionerna i ARKID.....	352
10.5.2.	Representantskapsmötet i oktober 1923 och beslutet om förbundsremiss	357
10.5.3.	Förbundsremissen och Landsorganisationens remissyttrande.....	360
10.5.4.	Socialdemokraterna i riksdagsdebatten 1924.....	368
11.	FRAN GILLESOCIALISM TILL BYGGNADSGILLEN. DEN REFORMISTISKA ARBETARRÖRELSEN 1921-1924 (III).....	372
11.1.	Arbetarkooperativa yrkesföretag 1921-1924	373
11.1.1.	Målarnas, bokbindarnas och elektrikerernas kooperativa yrkesföretag	375
11.1.2.	Kännetecken, motiv, problem.....	380
11.2.	Byggnadsgillerörelsen 1921-1922.....	383
11.2.1.	Englandsdelegationen	383
11.2.2.	Den Första Byggnadsfackkonferensen i december 1921	386
11.2.3.	Lokala byggnadsgillen.....	388
11.2.4.	Kongressdiskussioner 1922	393

11.2.5.	Den Andra Byggnadsfackkonferensen i november 1922	396
11.2.6.	Mönsterstadgar och arbetsordning för byggnadsgillena	399
11.3.	Praktisk socialism. Byggnadsgillena, de arbetarkooperativa yrkesföretagen och konsumentkooperationen	403
11.3.1.	Byggnadsgillena och arbetarkooperationen	404
11.3.2.	Anders Örne, konsumentkooperationen och den industriella demokratin	409
12.	MOTSTANDET HÄRDNAR. HÖGERN, LIBERALERNA OCH ARBETSGIVARNA 1921-1924	415
12.1.	Socialiseringsfrågan	415
12.2.	Industriell demokrati	419
12.2.1.	Liberalerna	419
12.2.2.	Höger och arbetsgivarna	422
12.2.3.	Socialliberala reformförslag	424
12.2.4.	Bemötandet av den nya fackliga linjen	427
12.3.	Gillesocialismen och byggnadsgillena	430
12.4.	Den offentliga kommitténs driftsnämndsförslag	436
12.4.1.	Arbetsgivarkonferensen i december 1921	436
12.4.2.	Kampanjen mot driftsnämnderna 1923	439
12.4.3.	Arbetsgivarna och remissrundan	443
12.4.4.	Höger och liberaler i riksdagsdebatten	447
13.	REVOLUTIONÄRER I MOTVIND. KOMMUNISTERNA OCH SYNDIKALISTERNA 1921-1924	449
13.1.	En revolutionär facklig kristaktik	449
13.2.	Syndikalisterna, gillesocialismen och byggnadsgillerörelsen	455
13.3.	Socialisering och industriell demokrati. Gamla frågor i ett nytt läge	463
14.	DEN SVENSKA DEBATTEN OM INDUSTRIELL DEMOKRATI 1919-1924. EN SAMMANFATTANDE ANALYS	471
14.1.	En allmän karakteristik av idén om industriell demokrati	471
14.2.	Aktörgrupper, associationer och huvudlinjer	474
14.2.1.	Den socialistiska huvudlinjen	474
14.2.2.	Den socialliberala huvudlinjen	479
14.2.3.	Den konservativa huvudlinjen	482
14.2.4.	Tidsaspekten	484
14.2.5.	Vilka som drev kravet på industriell demokrati	486
14.3.	Debatten i samhällsperspektiv	488
14.3.1.	Varför debatten uppstod	488
14.3.2.	Varför reformerna uteblev	493
NOTER		497
APPENDIX		576
KALLOR OCH LITTERATUR		581
SUMMARY		599

Förkortningar

AK	Andra kammaren
ARAB	Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek
ARKID	Arbetarrörelsens kommitté för industriell demokrati
AVF	Allmänna Valmansförbundet
BF	Bokbindareförbundet
CAF	Centrala Arbetsgivareförbundet
CK	Centralkommitté
DN	Dagens Nyheter
DNA	Det Norske Arbeiderparti
EAF	Elektriska Arbetareförbundet
FCO	Facklig centralorganisation
FDP	Folkets Dagblad Politiken
FK	Första kammaren
FLF	Frisinnade Landsföreningen
FPF	Fackliga Propagandaförbundet
FS	Förbundsstyrelse
GbgD	Göteborgs Dagblad
GoFAF	Grov- och Fabriksarbetareförbundet
GHT	Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning
GP	Göteborgs-Posten
Gruv	Gruvarbetareförbundet
HT	Historisk tidskrift
JMF	Järnvägsmannaförbundet
IWW	International Workers of the World
KF	Kooperativa Förbundet
KID	Kommittén för industriell demokrati
LO	Landsorganisationen i Sverige
LS	Lokal samorganisation
MAF	Måleriarbetareförbundet
Metall	Metallindustriarbetareförbundet
MIAF	Metallindustriarbetareförbundet
MF	Murareförbundet
MSK	Metalls Socialiseringskommitté
NDA	Nya Dagligt Allehanda
NTO	Nordisk Tidskrift i Organisation

PIAF Pappersindustriarbetareförbundet
 PM Promemoria
 SAC Sveriges Arbetares Centralorganisation
 SAF Sveriges Arbetsgivareföreningen
 SAP Socialdemokratiska Arbetarepartiet
 SDS Sydsvenska Dagbladet Snällposten
 SIAF Sågverksindustriarbetareförbundet
 SKP Sveriges Kommunistiska Parti
 SkSocD Skånska Social-Demokraten
 SN Socialiseringsnämnden
 SocD Social-Demokraten
 SSV Sveriges Socialdemokratiska Vänsterparti
 ST Stockholms-Tidningen
 StD Stockholms Dablad
 StvT Statsvetenskaplig tidskrift
 SUF Socialistiska Ungdomsförbundet
 SvD Svenska Dagbladet
 SvIF Sveriges Industriförbund
 SvVF Sveriges Verkstadsförbund
 SvM Svenska Morgonbladet
 SvT Svensk Tidskrift
 TAF Träarbetareförbundet
 TeknT Teknisk Tidskrift
 Transport Transportarbetareförbundet
 Typograf Typografförbundet
 UD Utrikesdepartementet
 VLT Värmlands Läns Tidning
 VU Verkställande utskott
 OKB Örebro Kooperativa Byggnadsgille
 ÖS Överstyrelsen

Tabell- och tablåförteckning

Tablå 1:1.	Arbetarinflytandets gräns. En typologi över olika maktrelationer i industrin	20
Tablå 1:2.	Beslutsområden och beslutskategorier	23
Tablå 1:3.	Intresseyttringar för industriell demokrati och driftsnämnder inom olika fackförbund 1919-1924	30
Tablå 1:4.	Intresseyttringar för bildande av arbetarkooperativa företag inom olika fackförbund 1919-1924	31
Tabell 2:1.	Förekomsten av bestämmelser angående paragraf 23 och föreningsrätten i de vid årsskiftet 1907/1908 gällande kollektivavtalen	66
Tabell 2:2.	Förekomsten av bestämmelser angående paragraf 23 och föreningsrätten i det skattade genomsnittet gällande kollektivavtal 1913-1917.	68
Tabell 2:3.	Antal registrerade minus antal upplösta arbetarkooperativa föreningar 1897-1918	76
Tabell 2:4.	Totala antalet registrerade och upplösta arbetarkooperativa föreningar 1897-1918	79
Tabell 2:5.	Socialstyrelsens skattning av antalet arbetarkooperativa föreningar i verksamhet	79
Tabell 3:1.	Indikatorer på styrkeförhållandet mellan politisk vänster och höger samt mellan fackföreningsrörelse och arbetsgivare 1917-1924	86
Tablå 10:1.	Ståndpunkter och argument (pro och kontra) i förbundens remissyttranden över lagförslaget om driftsnämnder under hösten 1923	362
Tabell 11:1.	Antal arbetarkooperativa föreningar i Sverige 1914-1924	374

Kapitel 1

Introduktion

Ämnet för denna undersökning är den svenska debatten om industriell demokrati 1919-1924 - den första svenska offentliga debatten om arbetslivets demokratisering. Syfte är att kartlägga och analysera debatten inom och mellan den reformistiska och revolutionära arbetarrörelsen, arbetsgivarna och den politiska borgerligheten.

1.1. Historieforskning om arbetslivets demokratisering

1.1.1. Fyra forskningsriktningar

Inom den forskning vars föremål är maktrelationerna i industrin i ett historiskt perspektiv kan man urskilja fyra riktningar. För det första har man studerat den arbetsrättsliga utvecklingen och kartlagt hur den formella maktfördelningen uttryckts i lagar, avtal och skiljedomsutslag. (1) Denna riktning är den äldsta och uppstod efter det andra världskrigets slut samtidigt som samförståndsandan på allvar började genomsyra relationerna mellan arbetsmarknadens huvudparter. Övriga tre riktningar växte fram under 1970-talet som en följd av den politiska radikaliseringen och det ökade akademiska intresset för marxistiska teorier, samt under påverkan av fackföreningsrörelsens krav på medbestämmanderätt i arbetslivet, anställningstrygghet och löntagarfonder med efterföljande samhällsdebatt och lagstiftning. (2)

Inom den andra forskningsriktningen har man, ofta utifrån ett marxistisk klasskampsperspektiv, undersökt maktrelationen mellan arbetare och arbetsgivare i studier av parternas respektive makt-

resurser och/eller i samband med enskilda arbetsmarknadskonflikter. (3) För det tredje har man, ofta i anknytning till Bravermans tes om arbetets degradering, inriktat forskningen på själva arbetsprocessen och därvid kommit in på frågan om teknikens och arbetsorganisationens betydelse för arbetarnas möjligheter att påverka sin arbetssituation. (4) För det fjärde har forskningens inriktning gällt idédebatten om ökad demokrati i arbetslivet och olika rättsliga, avtalsmässiga och organisatoriska reformer som debatten resulterat i. Det är till denna fjärde forskningsriktning som föreliggande undersökning anknyter.

1.1.2. Idéhistoriska längdsnitt

Medan det finns en mängd arbeten som behandlar frågan om arbetarinflytandet i industrin med anknytning till 1970-talsdebatten (5), är det mindre gott om historiska översikter över hur inställningen till arbetsplatsdemokrati har förändrats före 1970. Av de historiska längdsnitten behandlar de flesta den reformistiska arbetarrörelsen.

Bernt Schillers "LO, paragraf 32 och företagsdemokratin" (1974) var banbrytande och gav den första bilden av den reformistiska arbetarrörelsens inställning till paragraf 23/32 och företagsdemokrati 1906-1971. (6) Detta arbete kompletteras av Anders Kjellbergs "Från industriell demokrati till medbestämmande" (1981) och Christer Lundhs "Från gillesocialism till BPA" (1980), "Vägar till arbetsplatsdemokrati" (1982) och "Företagsdemokratins gränser" (1984). (7) De senare författarna låter framställningen passera 1971 års LO-kongress och tar upp 1970-talets debatt om medbestämmande och löntagarfonder. I övrigt innehåller Kjellbergs uppsats en specialstudie över Metallindustriarbetareförbundets hållning i de företagsdemokratiska frågorna, medan Lundh behandlar företagsdemokratin i ett något bredare perspektiv med utblick mot socialiseringsdebatten och med en redogörelse för försöken att praktisera arbetsplatsdemokrati i de fackligt ägda byggnadsgillena som sedermera utvecklade sig till BPA. Claes Fredelius' "Det socialdemokratiska försöket" (1976) är en litteraturbaserad översikt över arbetarrörelsens syn på arbetarkontroll och företagsdemokrati efter 1917, genomförd i en kritisk marxistisk anda. (8)

Endast ett översiktsarbete behandlar arbetsgivarsidans hållning till kravet på ökat arbetarinflytande i industrin, nämligen Sven Anders Söderpalms "Arbetsgivarna och Saltsjöbadspolitiken" (1980). (9) I detta skildrar författaren, som har haft tillgång till SAF:s arkiv, arbetsgivarnas inställning i en rad frågor som berör samar-

betet mellan arbetsmarknadens parter från 1930-talet till 1960-talet. Till detta bör läggas att frågan om arbetarinflytandet i den svenska industrin efter 1945 behandlas i det pågående forskningsprojektet "Industriell demokrati i Norden". (10)

Av denna summariska redogörelse för den historiska forskningen kring debatten om arbetslivets demokratisering i ett längre tidsperspektiv framgår, att det råder en uppenbar skevhet i urvalet av studerade debattdeltagare. Om idéutvecklingen inom den etablerade reformistiska arbetarrörelsens har vi relativt god kännedom, men när det gäller andra åsiktsbildare som arbetsgivarna, den revolutionära arbetarrörelsen eller de borgerliga politiska partierna är vår kunskap betydligt sämre. Ofta inskränker den sig till referenser i de arbeten vars huvudsakliga syfte är att skildra idéutvecklingen inom den reformistiska arbetarrörelsen.

För att motverka denna snedvridna kunskapsbild förefaller två undersökningsstrategier rimliga. Man kan inrikta ytterligare studier på någon av de åsiktsbildare vars insatser i debatten om industrins demokratisering ännu inte är tillräckligt kartlagda, t ex arbetsgivarna, liberalerna, högern, kommunisterna eller syndikalisterna. Detta kan göras för kortare eller längre tidsperioder. Ett annat alternativ är att för en kortare period intensivt studera debatten i dess helhet, dvs kartlägga och analysera alla viktigare åsiktsbildares insatser i debatten, och därvid använda ett bredare källmaterial än vad översiktsarbetena kunnat grundas på. I denna undersökning har den senare strategin följts.

Beträffande valet av undersökningsperiod är det rimligt att välja någon av de perioder då debatten om industriell demokrati varit särskilt omfattande och intensiv. Forskningen pekar tämligen entydigt ut tre sådana perioder; en kort period efter det första världskriget, åren kring det andra världskrigets slut och perioden från 1960-talets slut och ett drygt decennium framåt. (11) Här har valts att studera debatten om arbetslivets demokratisering under den första av dessa tre perioder.

1.1.3. Idéhistoriska studier av 1920-talsdebatten

Den litteratur som berör debatten om arbetslivets demokratisering efter det första världskrigets slut är av olika slag; organisations- och rörelsemonografier, utredningar utförda av arbetsmarknadens parter, memoarer och biografier, studier över företagsdemokratins historia, studier i begränsade frågor under perioden. Bortsett från Herbert Tingstens studie över socialdemokratien och Lennart K

Perssons över syndikalismen (12), är beskrivningen i de flesta organisations- och rörelsemonografier (13), liksom i LO:s och SAF:s egna utredningar, förhållandevis svepande och ofta utan källhänvisningar. Inte heller biografierna är vanligen grundade på källforskning som tillför bilden 1920-talsdebatten något nytt. Vår kunskapsbild av efterkrigsdebatten om industriell demokrati har således primärt formats av ett tämligen litet antal publikationer.

Tingsten har i "Den svenska socialdemokratin idéutveckling" (1941) på ett mycket träffande sätt fångat den radikala atmosfär som rådde 1919, då kravet på industriell demokrati togs upp av den svenska arbetarrörelsen. (14) Han pekar det på utländska inflytandet och framhåller den stora vikt som socialiseringsfrågan kom att spela för socialdemokratin efter rösträttsreformen i december 1918 och ungefär två år framåt, då depressionen ändrade förutsättningarna för debatten, och arbetarrörelsens radikalism förbyttes i defensiv. Tingsten skildrar hur frågan om industriell demokrati behandlades vid SAP:s kongresser 1920 och 1924, i valmanifest, tidningar och broschyrer. Därutöver beskriver han hur den första Brantingregeringen i juni 1920 tillsatte den statliga utredning, där Wigforss satt som ordförande från oktober 1921, utredningens betänkande, reservationen från arbetsgivarrepresentanterna, samt frågans behandling i riksdagsdebatten. Tingstens källor är huvudsakligen tryckt material. Leif Lewins behandling av det tidiga 1920-talet i "Planhushållningsdebatten" (1967) bygger i allt väsentligt på Tingsten. (15)

Schiller har i "LO, paragraf 32 och företagsdemokratin" (1974) specialstuderat perioden 1919-1924. (16) Han kompletterar Tingstens framställning med en genomarbetad skildring av LO:s och SAP:s inställning till arbetslivets demokratisering. Hans källmaterial är bredare än Tingstens och systematiskt valt, och Schillers arbete måste tillsammans med Kjellbergs (1981) fördjupade analys betecknas som särskilt viktiga. Som tidigare nämnts har Kjellberg dessutom bidragit med ytterligare kunskap om Svenska Metallindustriarbetareförbundets hållning till företagsdemokrati, och Lundh (1980, 1982) har skildrat gillesocialismens inflytande över debatten och bildandet av svenska byggnadsgillen från 1922. (17)

I sin brett upplagda monografi över "Syndikalismen i Sverige 1903-1922" (1975) har Persson ägnat förhållandevis stort utrymme åt att kartlägga och analysera SAC:s ideologiska utveckling. (18) De europeiska revolutionsrörelsernas betydelse för den svenska syndikalismens ideologiska nyordning efter kriget belyses, och i detta sammanhang skildras SAC:s inställning till arbetarinflytandet i de privatkapitalistiska industriföretagen och i den framtida socialistiska produktionsordningen. Av framställningen framgår att syn-

dikalisterna var bland de mer entusiastiska anhängarna av industrins demokratisering, och kravet på arbetarkontroll inordnades i den evolutionära strategi som SAC kom att utveckla liksom i visionen av självförvaltnings socialismen. Fredelius' (1976) skildring av efterkrigsdebatten baseras utslutande på annan litteratur, men författaren framhäver mer än de flesta den betydelse för debatten som de utländska revolutionsrörelserna hade. (19)

Förutom dessa framställningar, har ytterligare några publikationer bidragit med upplysningar om debatten om industriell demokrati efter det första världskrigets slut. En är Ernst Wigforss' "Minnen" (1950-1951), som ofta används som källa. (20) Wigforss redogör bl a för de utländska impulserna, för debatten inför programrevisionen 1920, för arbetet i den offentliga utredningen och för en resa till England som han deltog i tillsammans med en delegation från LO för att studera de engelska byggnadsgillenas verksamhet. "Minnen" är mer än Wigforss' hågkomster - författaren har också studerat material ur SAP:s arkiv och sin egen brevväxling med andra socialdemokrater. Vidare har Gunnar Gerdner i "Det svenska regeringsproblemet 1917-1920" (1946) bl a behandlat vilken roll frågorna om industriell demokrati och socialisering spelade i förhandlingarna 1919 om fortsatt regeringssamverkan mellan SAP och liberalerna och i socialdemokraternas förberedelser för dessa förhandlingar. (21) Gerdner har baserat sin framställning på otryckta källor som Socialdemokratiska partistyrelsens mötesprotokoll med bilagor samt brev i Nils Edéns arkiv. Nämnas kan också Torsten Björkman, som i en tidskriftsartikel (1974) rest frågan om vilka politiska grupper som varit drivande när det gällt arbetslivets demokratisering, och i samband därmed ifrågasatt Wigforss i rollen som den industriella demokratins anfader. (22) Björkman avser att påvisa syndikalisternas och kommunisternas stora betydelse för att frågan om demokrati i arbetslivet aktualiserades, men hans empiriska material är mycket begränsat.

Omdömet om forskningsläget, att vår kunskap om den reformistiska arbetarrörelsens inställning i frågan om industriell demokrati är betydligt större än om andra kategorier av åsiktsbildare, gäller således i högsta grad för debatten efter det första världskrigets slut. Inga studier av ståndpunkter och argument hos arbetsgivarna (23), högern, liberalerna eller vänstersocialisterna/kommunisterna har utförts. Beträffande syndikalisterna motsvarar Perssons studie för tiden fram till SAC-kongressen 1922 den kunskapsnivå som gäller för den reformistiska rörelsen. Också forskningsläget beträffande idéhistoriska studier av 1920-talsdebatten talar således för den undersökningsstrategi som skisserades i avsnitt 1.1.2.

1.2. Undersökningens utgångspunkter och inriktning

1.2.1. Ett krav på ändrad maktstruktur i industrin

Maktbegreppet är mycket omtvistat inom forskningen, och det är inte avsikten att här gripa in i denna debatt. Däremot kan det vara motiverat att redogöra för det maktbegrepp som ligger till grund för undersökningen. I stort sett är undersökningens maktteoretiska utgångspunkter desamma som för den svenska maktutredningen, vilka i sin tur överensstämmer med inriktningen hos några historiska undersökningar om den fackliga maktens utveckling (24):

Makt är inte en "egenskap" hos en aktör, utan relationen mellan minst två aktörer. Maktinnehavet innebär att den ene aktören påverkar eller har möjlighet att påverka den andres beslut/handling, och maktutövandet betingas av de maktresurser och maktrestriktioner som kännetecknar relationen mellan aktörerna och som underlättar respektive försvårar möjligheterna att påverka. Maktstrukturen betecknar det mönster av maktrelationer som råder mellan fler än två aktörer. Makten kan regleras enligt olika kombinerbara principer; rättsligt, genom förhandlingar och avtal, genom självförvaltning och genom marknaden. (25)

Debatten om industriell demokrati gäller hur makten i industrin skall fördelas mellan å ena sidan kapitalägarna/arbetsgivarna och å andra sidan de anställda arbetarna, dvs i vilken utsträckning dessa grupper skall kunna påverka beslutsfattandet i företagen och på branschplanet. Eftersom kravet på industriell demokrati ofta rör arbetarnas inflytandemöjligheter på flera nivåer och ibland också innebär representationsrätt för andra intressenter, t ex samhället eller konsumenterna, är det riktigt att säga att debatten om industriell demokrati gäller maktstrukturen i industrin, inte enbart maktrelationen mellan arbetsgivare och anställda i det enskilda företaget.

Kravet på industriell demokrati syftar vanligtvis till att få till stånd en ny reglering av makten, t ex genom lagstiftning, avtal eller bildande av arbetarägda företag. Om detta lyckas hänger bl a samman med aktörernas respektive maktresurser, dvs styrkeförhållandet dem emellan och möjligheterna att påverka. Å andra sidan utgör en lag eller ett riksavtal som ökar arbetarnas inflytande i industrin en maktresurs för arbetarna i det lokala företaget. På så sätt kan lagstiftning om industriell demokrati ses som en på politisk väg skapad maktresurs åt den fackliga rörelsen när den inte själv förmår uppnå detta inflytande förhandlingsvägen.

1.2.2. Arbetarinflytandets gräns

De maktteoretiska utgångspunkterna för denna undersökning kan sammanfattas i följande punkter (26):

1. Makt är inget absolut begrepp utan ett relativt. För att begreppet skall ha någon innebörd krävs att det finns åtminstone två parter, där den ene genom öppet eller förtäckt hot att använda sina maktresurser i varierande grad tvingar motparten att acceptera hans/hennes vilja. I det här fallet är det maktrelationerna på olika nivåer inom industrin mellan arbetarna och arbetsgivarna som är centrala.

Mellan total makt och maktlöshet finns hela skalan av relativ makt. Det är alltså olika grupper *inflytande över besluten* snarare än fallen av absolut makt som är av intresse för den som studerar maktförhållandena i arbetslivet. Med avseende på debatten om industriell demokrati är det lämpligt att skilja mellan fyra principiellt olika maktrelationer mellan arbetsgivare och arbetare. (Se tablå 1:1). För det första *lydnadsrelationen*, där arbetarna saknar all rätt att påverka besluten. Arbetsgivaren fattar själv besluten utan att behöva informera arbetarna, inhämta deras synpunkter eller låta dem vara med och bestämma. För det andra *samrådsrelationen*, där arbetarparten har rätt till information, rätt att yttra sig och komma med egna förslag etc, utan att vara direkt delaktiga i beslutsfattandet. För det tredje *medbestämmanderelationen*, där arbetarna förutom de ovan nämnda rättigheterna också deltar i fattandet av beslut, men utan att ensamma kunna avgöra beslutens innehåll. Det mest typiska är det paritetiska förhållande som råder när ett avtal slutes, men arbetarnas delaktighet i beslutsprocessen är tänkbar också i icke-paritetiska situationer, t ex då arbetarna har rätt att utse en minoritet fullvärdiga ledamöter till företagets styrelser. För det fjärde *självstyrelserelationen*, där arbetarna har kompetens att driva igenom beslut. Detta kan ske antingen genom att arbetarna har beslutsrätt i vissa frågor och arbetsgivaren i andra (t ex vetorätt, tolkningsföretråde), genom att arbetarna utser majoriteten av ledamöterna i de ledande organen eller genom att arbetarna helt träder i kapitalägarnas ställe när det gäller att utse företagets och branschernas ledningar.

Termen "arbetarinflytandets gräns" (27) uttrycker maktrelationen (från arbetarnas position) mellan arbetsgivare och arbetare vid ett givet tillfälle. Maktrelationen sett ur den ena partens synvinkel har sin spegelbild om den ses med den andra partens ögon - den enes rätt blir den andres skyldighet. Om

Tablå 1:1. Arbetarinflytandets gräns. En typologi över olika maktrelationer i industrin.

ARBETARNAS RÄTTIGHETER	ARBETARNA DELTAR EJ I BESLUTSFATTANDET		ARBETARNA DELTAR I BESLUTSFATTANDET			ARBETARNA ENSAMMA FATTAR BESLUT
	Information Yttrande Förslag	Information Yttrande Förslag Del i beslut (under paritet)	Information Yttrande Förslag Del i beslut (paritet)	Information Yttrande Förslag Del i beslut (över paritet)	Information Yttrande Förslag Beslut	
TYP AV MAKTRELA- TION	Lydnads- relationen (A)	Samråds- relationen (B)	Medbestämmande- relationen (C)	Självstyrelse- relationen (D)		

arbetsgivaren har självstyrelserätt innebär det för arbetarna att de antingen endast har att tåga och lyda eller att de har rätt till samråd eller medbestämmande, och vice versa. Att båda parterna samtidigt skulle kunna vara självstyrande är en omöjlighet. Detsamma gäller för lydnds- och samrådsrelationerna. I inget av dessa fall skulle något beslut kunna fattas. Däremot är det tänkbart att beslut kan fattas genom ömsesidigt medbestämmande under paritetiska förhållanden, men då har majoritetsprincipen vid beslutsfattandet uppgivits till förmån för kravet på konsensus. Kampen om maktens fördelning mellan arbetsgivare och arbetare kan således ses som ett nollsummespel, där ett ökat inflytande för den ena parten motsvaras av ett minskat inflytande för den andra.

Här bortses från de indirekta effekterna av statsmakternas lagstiftning, vilken ju ofta t ex inskränker arbetsgivarens möjligheter att agera, utan att för den skull nödvändigtvis ge mer makt åt arbetarna. Det kan röra sig om skatte- och handelslagar eller lagar till arbetarnas skydd. Att lagstiftningen i realiteten mycket väl kan förändra maktrelationerna mellan arbetsgivare och arbetare förnekas alltså på intet sätt, men här studeras endast debatten om arbetsmarknadslagar som uttryckligen omfördelar maktkompetens.

2. Relationen mellan de i industrin verksamma parterna kan bäst förstås som kamp mellan två intressegrupper i "industriell symbios", präglad av gemensamma intressen i frågor som rör sektorns eller branschens existens och tillväxt, men av konflikt rörande makt- och fördelningsfrågor. Ett sådant perspektiv bidrar till att förklara å ena sidan kampen mellan arbetarrörelse och arbetsgivare om var arbetarinflytandets gräns bör gå, å andra sidan varför arbetsgivarna kunnat acceptera ett visst (och ökande) arbetarinflytande i industrin. (28)

Att tala om "industriell symbios" är sålunda inte detsamma som att anlägga ett okomplicerat konsensusperspektiv, med utplånande klassintressen och ideologierna tingstenskt döda. I stället gör en sådan grundsyn det möjligt att anlägga ett kamp- och konfliktperspektiv på arbetslivets historia, där arbetarrörelsen onekligen spelat en pådrivande roll, utan att fastna i den fälla som hotar vid ett ensidigt klasskampsperspektiv; att alla framsteg sprungna ur samförstånd mellan parterna förklaras antingen som "skenbara" eller som resultat av arbetarrörelsens "svek". Samförståndspolitiken ses således inte som ett resultat av att "arbetararistokratin" kommit att dominera inom arbetarrörelsen, (29), utan som följden av att parterna på arbetsmarkna-

den insett att både arbetsgivare och arbetare tjänar på en god tillväxt inom den industriella sektorn.

I princip är begreppen "arbetsgivare" och "arbetare" funktionella och har i grunden inget att göra med vilken samhällsklass som i formell mening äger produktionsmedlen. Begreppen blir meningsfulla endast om de betecknar två principiella funktioner i de industriella företagen inom ramen för ett lönearbetsystem: Arbetsgivaren representerar kapitalägaren och ansvarar inför denne för företagets ekonomiska avkastning och skötsel och arbetaren avlönas för att arbeta under avtalade villkor. Också i samhällsägda och arbetarägda företag har arbetsgivaren och arbetaren dessa funktioner. Den speciella kombination av "industriell symbios" och kamp om fördelningen av avkastningen och makten, som präglar förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare i den privata industrin, gäller också för samhällsägda och arbetarägda företag.

3. Arbetarinflytandets gräns betecknar ett dynamiskt förhållande. Graden av arbetarinflytande är inte "naturligt" given utan bestäms av historiska och samhälleliga förhållanden. Eventuella hinder och restriktioner (t ex ägandeförhållanden, storskalighet) (30) för arbetarinflytandets utsträckande är också de historiskt och samhälleligt betingade. I ett längre historiskt perspektiv är arbetarinflytandets gräns rörlig och saknar absoluta restriktioner.
4. Arbetarinflytandets gräns är ett samlande begrepp för arbetarinflytandets gränslinjer i en rad olika avseenden och sakfrågor. Maktrelationerna i den industriella sfären är inte desamma inom alla slags beslutsfält, och arbetarna har inte inflytande i arbetslivet i största allmänhet utan alltid rörande specifika kategorier av beslut. Här har de viktigaste kategorierna samlats i sex grupper, av vilka de fem första rör de industriella företaget som enhet och den sjätte industrigrenen som helhet. Valet av beslutsgrupper och struktureringen har delvis skett med utgångspunkt från empiriskt material (kollektivavtal, arbetsmarknadslagar, den offentliga debatten). De sex beslutsområdena och de viktigaste kategorierna beslut inom dem presenteras i tablå 1:2.
5. När arbetarinflytandets gräns förskjuts, innebär detta att arbetarnas inflytande över förhållandena i arbetslivet ökar eller minskar. När det i texten talas om att arbetarinflytandet i industrin "ökar", avses antingen att arbetarna uppnår en mer

Tablå 1:2. Beslutsområden och beslutskategorier.

- I. Allmänna anställningsförhållanden
 - Löner
 - Speciella anställningsförmåner
 - Arbetstider
 - Förhandlingsordning

- II. Arbetarskydd och välfärdsanordningar
 - Tekniskt arbetarskydd
 - Företagshälsovård
 - Försäkringar

- III. Personalpolitik
 - Anställningsförfarande
 - Avskedandeförfarande
 - Permitterings- och omplaceringsförfarande

- IV. Arbetets ledning och produktionens uppläggning
 - Arbetets ledning och fördelning
 - Ordningsregler och disciplinstraff
 - Arbetsbefälens ställning
 - Införande av nya arbetsmetoder och ny produktionsteknik

- V. Företagets ledning
 - Policy
 - Verksamhetens inriktning och omfattning (investeringar)
 - Driftsekonomi
 - Företagets ekonomi i stort (lån, aktieteckning)

- VI. Industribranschens ledning
 - Verksamhetens inriktning och omfattning (startande och nedläggning av företag, prioritering mellan olika företag)

kvalificerad form för inflytande (D>C>B>A i tablå 1:1) eller att de får möjlighet att påverka beslut i sakfrågor där arbetsgivaren tidigare ensam har beslutat (jämför de sex beslutsområdena i tablå 1:2).

1.2.3. Övergripande problem

Förutom de problem som utifrån forskningsläget behandlas vid studierna av olika åsiktsbildare, ägnas i undersökningen uppmärksam-

het åt tre övergripande problem:

1. Vad kännetecknade idén om industriell demokrati?
2. Vilken inställning hade debattens olika aktörer till kravet på industriell demokrati, vilka modeller eller alternativlösningar förespråkade de och i vilket strategiskt perspektiv inordnade de frågan om arbetslivets demokratisering? Rådde det enighet inom respektive aktörsgrupp, eller fanns olika riktningar företrädade? Kan man iaktta någon förändring under perioden i aktörernas inställning i frågan, och i så fall, vilken är förklaringen till detta?
3. Varför uppstod debatten om industriell demokrati 1919 och varför resulterade den i så få konkreta reformer?

1.2.4. Samhällsrelaterande idéhistoria

Undersökningens idéhistoriska ansats är *samhällsrelaterande*. Idébildningen studeras huvudsakligen i ett *samhällsperspektiv*, vilket innebär att traditionella idéhistoriska ansatser, som att spåra idéernas källor och rötter eller att ange idéernas betydelse för samtida och sentida tänkande, inte har kunnat fullföljas. Det är samhällets påverkan på idébildningen på *kort sikt* som studeras. Detta innebär inte att samhällsförhållandenas långsiktiga betydelse underskattas, men utvecklingen av samhällets politiska, ekonomiska och sociala struktur under den föregående 50-årsperioden anger endast debattens förutsättningar och utgångspunkter och förklarar inte de hastiga skiftningarna i debatten och inte heller varför frågor väcks och glöms bort.

Utgångspunkten för denna samhällsrelaterande idéhistoriska undersökning kan sammanfattas i fem punkter om idébildningens samhälleliga villkor på kort sikt i det moderna svenska samhället. För det första äger idébildningen huvudsakligen rum inom ramen för de väl utbyggda associationerna och de institutionella sammanhang som dessa ingår i. Debattens aktörer är således associationerna, vilka företräder grupper med gemensamma sociala intressen och/eller politiska målsättningar, snarare än individerna. Detta motsäger inte att det inom associationerna kan finnas en mångfald uppfattningar och riktningar, att enskilda debattörer kan ha personliga uppfattningar eller få större betydelse i debatten än andra. Men få enskilda debattörer står helt vid sidan av associationerna. För det andra: Under en given period har idébildningen givetvis en samhällelig och idémässig historia som inte kan negligeras om man vill förstå dess villkor. När associationer utformar ståndpunkter och

argument sker detta bl a med utgångspunkt i traditionell ideologi och praxis, samt i medvetande om hur samhällsutvecklingen tidigare varit, om reformförsök som lyckats eller misslyckats, om hur andra grupper och associationer agerat osv. För det tredje påverkas idébildningen av den samtida samhällsutvecklingen. Det allmänna debattklimatet i samhället hänger samman med styrkeförhållandet mellan de viktigaste ekonomiska och politiska grupperna och associationerna, och förändringar i debattklimatet hänger samman med hur detta styrkeförhållande påverkas av samhällsutvecklingen. I synnerhet vid hastiga skiften i den ekonomiska, sociala eller politiska utvecklingen, är det uppenbart att styrkeförhållandet förändras. Då förändras också debattklimatet och idébildningens samhälleliga villkor. För det fjärde är Sverige ett öppet land, som påverkas av den internationella ekonomins utveckling och av politiska strömningar, nya idériktningar och reformförsök i utlandet. Idébildningen i Sverige ses således inte enbart i ett nationellt samhällsperspektiv utan också i ett internationellt. För det femte påverkas idébildningen inom en association av de ståndpunkter och argument som övriga aktörer framför i debatten. Med en samhällsrelaterande ansats räcker det därför inte att se idébildningen enbart som avhängigt det historiska arvet och den samtida nationella och internationella samhällsutvecklingen, utan den påverkas även av debatten som institution. På så vis har polemiken en egen dimension.

Detta är den syn som ligger till grund för undersökningens uppläggning. Debatten om industriell demokrati kartläggs och analyseras genom att diskussionerna inom och mellan i sammanhanget relevanta associationer studeras. Inte endast en association studeras, utan representanter för samtliga de viktigaste grupperna av åsiktsbildare undersöks. I syfte att öka förståelsen för debattens karaktär och förlopp, ses meningsutbytet mot sin samhälleliga och idémässiga bakgrund och relateras till den samtida inhemska och internationella utvecklingen.

Att belägga generella utsagor om idédebattens karakteristika och förlopp och olika aktörers ståndpunkter och argumentering samt förändringsmönster hos dessa, är en ur metodisk synvinkel synnerligen svår uppgift. Hur många referenser till uttalanden och skrifter krävs för att belägga att A ansåg B år C? Rör det sig endast om åsikten i någon okomplicerad fråga, torde problemet ändå gå att lösa, men ju mer komplicerad en debatt är, desto större är risken att aktörernas ståndpunkter och argument delvis döljs i motsägelsefulla resonemang där politisk-taktiska överväganden spelar in. Problemet blir än större när aktörerna utgörs av associa-

tioner, vars olika företrädare kan föra fram olika linjer i en och samma fråga. En enkel lösning på detta problem är att uteslutande undersöka associationernas program och officiella uttalanden, men då avstår man från att utnyttja merparten av det källmaterial som finns. I denna undersökning används även icke-officiellt material, och utsagorna i texten om vad olika aktörsgrupper och associationer ansåg, baseras på en tolkning av detta material.

Referenserna i noterna till de generella utsagor som förekommer i framställningen gör inte anspråk på att till fullo belägga utsagorna. De bör istället ses som viktiga exempel, medan utsagorna också baseras på det helhetsintryck som forskaren har fått vid undersökningen och som inte går att belägga med referenser. Ett särfall inom detta problemområde intar citaten. Framställningen är rik på citat, men dessa tjänar nästan undantagslöst som illustrationer avsedda att genom ordval och tonläge göra läsaren intim med den debatt som skildras.

1.2.5. Samtida och sentida terminologi

Termen "industriell demokrati" introducerades av de engelska fabianerna Sidney och Beatrice Webb kring sekelskiftet som en beteckning på det ökade arbetarinflytandet i industrin till följd av den fackliga rörelsens framväxt. (31) I USA användes termen under 1910-talet för att beteckna den modell för konstitutionella fabriker som John Leicht förespråkade. (32) När kravet på industriell demokrati dök upp i den europeiska debatten efter krigsslutet 1918, gällde det mer allmänt att arbetarnas inflytande i arbetslivet borde öka, och så används det också i den internationella litteraturen idag.

Beteckningen "industriell demokrati" var sålunda allmän och vag och sade inget om graden av arbetarinflytande eller formen för det. Den användes synonymt med termen "ekonomisk demokrati" i olika och motsägelsefulla betydelse av olika åsiktsbildare. Termen "arbetarkontroll" användes främst av kommunisterna och var hämtad från den centraleuropeiska och ryska rådrörelsen, där den stod för arbetarnas rätt till insyn och kontroll av företagets produktionsmässiga och finansiella förhållanden. "Industriell självstyrelse" var en term som ursprungligen användes av den engelska gillesocialismen som beteckning på den organisatoriska principen att arbetarna i en socialiserad ekonomi arbetarna i varje industrigren skulle vara självstyrande inom varje industrigren.

I framställningen används samtidens terminologi endast i citat

och direkta referat. I övrigt används följande termer:

- o Industriell demokrati, arbetarinflytande i industrin, inflytande i arbetslivet, demokrati i arbetslivet används som beteckning för en allmän, ospecificerad önskan att ge arbetarna eller arbetarkollektivet mer att säga till om i arbetslivet.
- o Medinflytande och samråd avser en situation där de anställda har rätt att få information och ge råd, men ej deltar i beslutsfattandet.
- o Medbestämmande innebär att de anställda förutom rätten att få information och yttra sig också har rätt att delta i beslutsfattandet.
- o Självstyrelse och självförvaltning innebär att de anställda i en bransch eller ett företag själva fattar beslut.
- o Socialisering betecknar överföringen av privatägt kapital i offentlig ägo, och socialism ett ekonomiskt system med ett socialiserat näringsliv. Termen samhällsägda företag används synonymt med offentliga företag som samlande beteckning för statligt och kommunalt ägda företag.
- o Arbetarkooperation och producentkooperation används synonymt för att beteckna arbetarnas produktiva verksamhet i kooperativa former i syfte att förtjäna sitt uppehälle.

Ytterligare några termer måste kommenteras. På samma sätt som termen "gillesocialism" var en felöversättning av engelskans "guild socialism", var termen "driftsråd" en felöversättning av tyskans "Betriebsrat". De korrekta svenska uttrycken borde i stället ha varit "skråsocialism" och "företagsråd". Dessa förekom i den samtida debatten, men var inte lika frekventa som felöversättningarna. Efterhand har dessa permanentats och används idag i litteraturen. I framställningen används därför termerna "gillesocialism" och "gillen", samt beteckningen "driftsråd" synonymt med de också förekommande termerna "driftsnämnd", "produktionsråd" och "fabriksråd".

En term som har ändrat betydelse sedan undersökningsperioden är "taktik", som i dag uttrycker de på kortsiktiga läglighetsavgöranden baserade variationerna i en aktörs val av ståndpunkter, argument och handlande. Under den aktuella perioden var emellertid taktiken den långsiktiga linjen för associationernas strävanden, ungefär liktydigt med vad den moderna termen "strategi" står för. I framställningen används termerna "strategi" och "taktik" i sin moderna betydelse.

1.3. Undersökningens uppläggning

Undersökningens ämne har angivits som "den svenska debatten om industriell demokrati 1919-1924". Detta kräver två preciseringar. Då för det första debatten om industriell demokrati i praktiken vävdes samman med diskussionerna i socialiseringsfrågan och diskussioner om kompletterande eller alternativa reformmodeller (t ex vinstdelning, delägande, utvidgning av kollektivavtalssystemet, utbyggnad av skiljedomsinstitutionen), är gränslinjen dem emellan inte så lätt att upprätthålla. I den mån dessa debatter har varit direkt länkade till debatten om industrins demokratisering har de medtagits i undersökningen, i annat fall har de uteslutits. För det andra ägnas frågan om den svenska debattens utländska inspirationskällor inte så stor uppmärksamhet i denna undersökning. Orsaken är att detta är huvudämnet för del 2 av "Den svenska debatten om industriell demokrati 1919-1924". (33)

1.3.1. Periodvalet

Valet av åren efter det första världskrigets slut som undersökningsperiod kan motiveras med att 1920-talet var en avgörande tid för svensk arbetsmarknad, då mycket av det grundläggs som möjliggjort "den svenska modellen" mellan 1930- och 1980-talen. Vidare erbjuder perioden goda möjligheter att studera idébildningens samhälleliga förutsättningar och villkor, eftersom idén om industriell demokrati både dyker upp hastigt, ger upphov till en riksomfattande debatt och därefter lider nederlag inom loppet av några år. Slutligen har många av de argument som togs upp i debatten 1919-1924 återkommit under senare perioder, och debatten får därför en principiell betydelse, samtidigt som den första debatten bör vara en naturlig referens för all forskning om arbetslivets demokratisering under senare perioder.

Hittills har undersökningsperioden endast angetts i allmänna ordalag. Närmare bestämt omfattar den tiden från årsskiftet 1918/1919 till halvårsskiftet 1924. Den senare gränsen är tämligen oomtvistad i forskningen, och motiveras av att debatten vid det laget definitivt ebbat ut. I juni 1924 föll den socialdemokratiska driftsnämndsmotionen i riksdagen.

Årsskiftet 1918/1919 som undersökningsperiodens tidigare gräns är däremot mer omstridd. Schiller och Kjellberg anser båda att debatten om industriell demokrati inleds efter krigsslutet, medan Fredelius och Björkman hävdar att debatten startade redan tidigare.

(34) Båda pekar på betydelsen av upprorstendenserna mot slutet av kriget och vänstersocialisternas och syndikalisternas propaganda för rådsinstitutionen. Som framgår av avsnitt 2.3 hade emellertid den svenska rådsrörelsen och revolutionärernas propaganda för bildande av råd före november 1918 egentligen inget att göra med idén om arbetslivets demokratisering. De första kraven på arbetarkontroll restes av revolutionärerna under de två sista månaderna 1918, men den stora debatten om industriell demokrati kom inte igång förrän 1919.

1.3.2. Valet av aktörsgrupper och associationer

Den idéhistoriska undersökningen genomförs genom studier av ett antal associationer, vilka har utvalts som representanter för fyra aktörsgrupper. Aktörsgrupperna har bestämts efter sociala och allmänpolitiska positioner och inte efter ståndpunkt i sakfrågorna, och är:

- o Den reformistiska arbetarrörelsen
- o Den revolutionära arbetarrörelsen
- o Arbetsgivarna
- o Den politiska bürgerligheten

I undersökningen representeras den reformistiska arbetarrörelsen av *Sveriges Socialdemokratiska Arbetareparti* och fackföreningsrörelsen. Hela fackföreningsrörelsen studeras med huvudvikten vid Landsorganisationen och de LO-anslutna förbunden. Dessutom intensivt studeras LO och tio fackförbund. (35)

1922 var 33 fackförbund med omkring 304.000 medlemmar anslutna till LO, och utanför fanns ytterligare 27 förbund med 86.000 medlemmar. (36) Intresset bland fackförbunden för industriell demokrati synes ha varit ganska svalt, i synnerhet bland de icke-LO-anslutna. Tablå 1.3 visar vilka förbund som i officiell form manifesterade intresse för eller en speciell åsikt i frågan om industriell demokrati i allmänhet och driftsnämnder i synnerhet. I denna undersökning specialstuderas förutom *Landsorganisationen i Sverige* de fem största fackförbund som med utgångspunkt från vad som är känt kan antas ha varit indragna i debatten om arbetslivets demokratisering, nämligen *Grov- och Fabriksarbetareförbundet*, *Järnvägsmannaförbundet*, *Metallindustriarbetareförbundet*, *Pappersindustriarbetareförbundet* och *Sågverksindustriarbetareförbundet*. Tillsammans stod dessa fem förbund för 57 procent av LO-medlemmarna och 44 procent av de fackligt organiserade arbetarna, och kan därför anses spegla opinionsbildningen inom fackföreningsrö-

Tablå 1:3. Intresseyttringar för industriell demokrati och driftsnämnder inom olika fackförbund 1919-1924.

Fackförbund	Uttalande av FS eller kongress	Motion till LO-kongressen 1922	Antal med- lemmar 1922
<u>LO-förbund*</u>			
Grov- och fabriksarbetareförbundet	1920	1	35.573
Järnvägsmannaförbundet	1919	1	38.545
Metallindustriarbetareförbundet	1919, 1922	1	62.357
Pappersindustriarbetareförbundet	1921	5	13.034
Stenindustriarbetareförbundet	1920	0	2.721
Sågverksindustriarbetareförbundet	1919	0	21.535
Väg- och vattenbyggnadsförbundet	1920	1	2.235
<u>Utanför LO*</u>			
Lokomotivmannaförbundet	1922	-	5.100

* År 1922.

Källa: SOU 1923:29; Schiller, LO, paragraf 32 och företagsdemokratin; Kjellberg, Från industriell demokrati till medbestämmande.

relsen.

Ett uttryck för fackligt intresse för arbetslivets demokratisering var försöken att starta arbetarägda produktionsföretag, antingen som regelrätta kooperativa företag med individuella andelar, eller som fackligt ägda produktionsföretag, huvudsakligen i byggnadsbranschen. Av tablå 1:4 framgår att det främst var inom mindre fackförbund för hantverksarbetare som man intresserade sig för bildandet arbetarkooperativa produktionsföretag.

Inom byggnadsbranschen var de flesta fackförbunden yrkesmässiga sammanslutningar med undantag av Metallindustriarbetareförbundet och Grov- och Fabriksarbetareförbundet, och därför var det främst yrkesförbund som kom att bli aktiva när produktionsgillena diskuterades och bildades. På ett möte i december 1921 diskuterades bl a frågan om gillesocialism av följande fackförbund: Träarbetareförbundet, Grov- och Fabriksarbetareförbundet, Murare-

Tablå 1.4. Intrseyttringar för bildande av arbetarkooperativa företag inom olika fackförbund 1919-1924.

	Antal existerande arb.koop. företag, hösten 1921	Förberedelser för bildande av arb.koop. företag hösten 1921	Frågan om arb.koop. behandlas av förbunds- kongress	Motion till LO-kongressen 1922	Antal medlemmar 1922
LO-förbund*					
Bleck- o. plåtslagareförbundet	0	Ja			1.508
Bokbindareförbundet	2		1921		3.159
Järnvägsmannaförbundet	(1)				38.545
Kakelugnsmakareförbundet	1				515
Litografiska förbundet			1919, 1922		765
Livsmedelsarbetareförbundet			1922		9.268
Murarieförbundet			1922		3.952
Måleriarbetareförbundet	9	Ja	1921		4.381
Sko- och läderindustriarbetareförbundet	1				8.678
Skrädderiarbetareförbundet	2				6.797
Träarbetareförbundet			1922		15.794
Väg- och vattenbyggnadsarbetareför- bundet				Ja	2.235
Utanför LO*					
Elektriska arbetareförbundet	1	Ja			4.658
Lokomotivmannaförbundet			1924		5.100
Textilarbetareförbundet			1921		15.580

* År 1922

Källa: Georg Brantings förbundsarkiv hösten 1921, Vol 3, KID:s arkiv; Protokoll förda vid Sv TAF:s 10:de kongress hållen i Stockholm 24-29 juni 1922; Protokoll fört vid Sv Livsmedelsarbetareförbundets första konstituerande kongress i Stockholm den 9-13 oktober 1922; Protokoll vid Sv BAF:s 9:e kongress i Stockholm den 4-6 aug 1921; Protokoll vid Internationella Litografiska Förbundets i Sverige 6:te ordinarie förbundsöte i Stockholm den 19-21 april 1919; Protokoll vid Internationella Litografiska Förbundets i Sverige 7:de ordinarie förbundsöte i Stockholm den 15-16 april 1922; Protokoll vid Sv MF:s 16:de kongress i Stockholm den 14-17 april 1922; Protokoll vid Sv MAF:s tionde ordinarie kongress i Stockholm den 2-7 maj 1921; Protokoll vid 9de ordinarie kongressen i Malmö den 22-25 aug 1921. Sv Textilarbetareförbundet; Protokoll förda vid LO:s i Sverige åttonde ordinarie kongress i Stockholm den 28 aug - 4 sept 1922; Protokoll från Sv Lokomotivmannaförbunds kongress i Stockholm den 21-24 maj 1924.

förbundet, Stenindustriarbetareförbundet, Måleriarbetareförbundet, Bleck- och Plåtslagareförbundet, Elektriska Arbetareförbundet, Kachelugnsmakareförbundet och Metallindustriarbetareförbundet. Mötet valde en tremannakommitté bestående av Nils Linde (Träarbetareförbundet), C J Söder (Grovo- o Fabriksarbetareförbundet) och Otto Ljungquist (Måleriarbetareförbundet), med uppgift att främja gillesocialismens utveckling i Sverige. (37) I november året därpå valdes den sk "Centrala byggnadsgilleskommittén", i vilken ovan uppräknade förbund utom Stenindustriarbetareförbundet plus Transportarbetareförbundet, kom att representeras. I kommitténs verkställande utskott satt Otto Ljungkvist som ordförande och Sigrifrid Hansson som sekreterare, samt desutom Nils Linde, Karl Kumlander (Grovo- o Fabriksarbetareförbundet) och Sven Lindberg (Murareförbundet). (38) Förutom de ovan angivna stora fackförbund som dokumenterat intresse för driftsråd och industriell demokrati, specialstuderas ytterligare fem fackförbund som visade intresse för skapandet av självstyrande, arbetarägda produktionsföretag och på olika sätt var involverade i dylika företags praktiska verksamhet: *Bokbindareförbundet, Måleriarbetareförbundet, Murareförbundet, Träarbetareförbundet* och *Elektriska Arbetareförbundet*.

Den revolutionära arbetarrörelsen representeras i undersökningen av *Sveriges Socialdemokratiska Vänsterparti/Sveriges Kommunistiska Parti* och *Sveriges Arbetares Centralorganisation*.

Arbetsgivarna representeras i studien av *Svenska Arbetsgivareföreningen* och *Sveriges Industriförbund*. Det senare var inget arbetsgivarorgan i egentlig mening, utan var avsetti att företråda industrins intressen i allmänhet. I praktiken och genom att de ledande kretsarna hämtades från arbetsgivarorganisationerna är det ändå korrekt att betrakta Industriförbundet som företrädare för de industriella arbetsgivarna. Som enda arbetsgivarorganisation på förbunds nivå har *Sveriges Verkstadsförening* medtagits, vilket, trots att föreningen var störst i SAF såväl vad beträffade arbetareantal som ansvarighetsbelopp, innebär att representativiteten på arbetsgivar sidan är betydligt sämre än bland LO-förbunden. Dock kan denna inskränkning motiveras med att dessa tre arbetsgivarorganisationer var de i särklass mest aktiva i debatten.

Den politiska borgerligheten representeras i undersökningen av två riktningar, liberalerna samlade kring *Frisinnade Landsföreningen* med riksdagsparti och högern grupperad kring *Allmänna Valmansförbundet* med riksdagspartier. Bondekonservatismens (kring Bondeförbundet och Jordbrukarnas riksförbund) åsikter har ej studerats, då debatten gällde industriella förhållanden och de konservativa bondegrupperna ej var särskilt aktiva i frågan.

Undersökningens huvudvikt ligga vid de ovan nämnda organisationerna och de tidskrifter och tidningar som i olika utsträckning var knutna till dem, men särskilt intresse ägnas dessutom ståndpunkter framförda av nationalekonomer, företrädare för konsumentkooperationen, samt av personer med tekniska eller arbetsledande befattningar. Enskildas insatser i debatten berörs i mån av betydelse.

Beträffande den nivå som undersökningen genomförs på är en kommentar nödvändig. Det är *riksdebatten* om industriell demokrati som studeras. Aktörerna utgörs av centrala associationer och de debattföra utan direkt knytning till aktörerna som undersökts är också av nationell karaktär (t ex riksdag, den offentliga utredningen). I några fall uppmärksammas lokala initiativ, men då motiveras detta av att de spelade en stor roll i riksdebatten. Några jämförelser mellan debattens kännetecken och förlopp på riksplanet och på lokal nivå görs inte utifrån studier av lokalt material.

1.3.3. Källmaterialet

Kongressmaterial

Kongresser eller motsvarande sammankomster hölls av de flesta undersökta organisationerna och partierna, undagna de tre arbetsgivarorganisationerna. En kongress är ett högsta beslutande organ, där verksamhetens huvuddrag diskuteras och beslutas. Speciellt för arbetarrörelsens organisationer har kongresserna alltid haft stor betydelse, och lämningarna därifrån är en god källa vad beträffar programmatiska ställningstaganden. Kongressmaterialet består vanligen av motioner, utlåtanden, diskussions- och beslutsprotokoll. Detta material är tillförlitligt, även om protokollen från diskussionerna bör betraktas som referat utan exakthet.

Material från interna möten

För samtliga intensivundersökta organisationer och partier har protokoll med bilagor från interna möten (t ex för verkställande organ, styrelse, representantskap, ombudsmän, riksdagsgrupp) excerperats. När det gäller materialet från SKP:s representantskapsmöten är detta ofullständigt, möjligen ligger de saknade protokollen i Zeth Höglunds arkiv, vilket dock ej är tillgängligt för forskare. Också för Järnvägsmannaförbundet saknas protokoll från vissa FSMöten.

Protokoll över de interna diskussionerna i representativa eller

verkställande organ hos de studerade organisationerna/partierna, kan vara synnerligen informativa beträffande interna motsättningar och grundläggande värderingar bakom de taktiskt avvägda utspelen i den offentliga debatten. Av särskild betydelse är protokollens karaktär, dvs om de är utförliga diskussionsprotokoll eller beslutsprotokoll. Diskussionsprotokollen bör kunna betraktas som en tämligen säker källa. I de flesta fall är protokollen justerade, och man kan förmoda att protokoll som uppenbart felaktigt återgav mötesdiskussionen skulle ha mött motstånd. Däremot är de inte fullständiga, utan bör ses som referat. Således bör de yttranden som refereras i protokollen betraktas som säker information, medan det är uppenbart att protokollen inte speglar allt som sades på mötena.

Årsberättelser

Årsberättelserna för de undersökta organisationerna och partierna innehåller vid sidan om redogörelse över verksamheten ibland också viktiga uttalanden som gjorts, valprogram osv.

Material från regering, departement och riksdag

Regeringen behandlade frågan om industriell demokrati endast vid ett fåtal tillfällen, t ex vid tillsättandet av offentliga utredningen i juni 1920. Regeringens utredningsdirektiv finns återgivna i tryck. Dessutom finns otryckta protokoll över konseljbeslut.

Socialdepartementet skickade ut den statliga utredningens lagförslag på remiss till ett stort antal intresseorganisationer och myndigheter. Remissvaren finns bevarade i otryckt form, och en del finns dessutom publicerade som pamfletter eller i tidskrifter.

I riksdagen behandlades frågan om industriell demokrati vid ett par remissdebatter och i samband med de socialdemokratiska motionerna 1924 om införande av utredningskommitténs lagförslag. Källmaterialet härifrån utgörs av tryckta protokoll, motionen och 2:a lagutskottets utlåtande.

Utredningar

Frågan om industriell demokrati väckte redan 1919-1920 intresse och debatt, och utredningar tillsattes ungefär samtidigt av organisationer, partier och regering. Från Industriförbundets enmansutredning (Lars Rabenius) finns endast själva betänkandena bevarade. Från Verkstadsföreningens ED-kommitté finns, förutom protokoll, brevväxling och från utlandet insamlat tryckt material, som bildat underlag för diskussionerna. Från Metallindustriarbetareförbundets Socialiseringskommitté finns ett diskussionsprotokoll bevarat, dels i handskreven form och dels maskinskrivet. Överensstäm-

melsen dem emellan och med det uttalande som senare publicerades i Metalls verksamhetsberättelse gör att protokollet bör betraktas som tillförlitligt.

Från den av LO och SAP tillsatta utredningen om industriell demokrati (ARKID) finns bevarade protokoll från nio möten under 1921 och 1923. Dessa protokoll är utförliga diskussionsprotokoll som åskådliggör de interna motsättningarna inom fackföreningsrörelsen. Protokollen är inte justerade men maskinskrivna. Då ledande personer inom såväl SAP, LO som fackförbunden deltog i kommittéarbetet, är det inte troligt att de skulle ha låtit direkta felaktigheter stå opåtalade i protokollen, även om dessa inte justerades formellt. Också dessa protokoll måste bedömas som tillförlitliga diskussionsreferat.

I arkivet efter den offentliga kommittén för industriell demokrati (KID) finns en mängd material, som aldrig utnyttjats av forskarna. Där finns bl a memoranda över kommitténs förhandlingar, författade av sekreteraren Georg Branting. Dessa handskrivna minnesanteckningar är mycket utförliga, men eftersom det inte rör sig om regelrätta protokoll är de ej justerade. Deras trovärdighet sammanhänger med funktionen. Förmodligen var dessa memoranda avsedda att hjälpa kommitténs ordförande och sekreterare att minnas diskussionerna för att bättre kunna föra utredningsarbetet framåt. I så fall bör man kunna bortse från risken att Branting medvetet förvanskade debattinläggens innehåll. Däremot återstår naturligtvis risken att Branting ändå missuppfattade kommittémedlemmarnas åsikter. Jämför man emellertid de olika kommittéledamöternas åsikter möte för möte så som de framstår i Brantings memoranda, uppvisar de en tydlig överensstämmelse och kontinuitet. I Kommitténs för industriell demokrati arkiv finns vidare in- och utgående brev och skrivelser, samt infordrade uppgifter från de svenska fackföreningarna. Dessutom finns material som belyser försöken med industriell demokrati i utlandet, t ex rapporter från de svenska beskickningarna, utländskt tryck osv. Slutligen finns en omfattande samling tidningsklipp. (Se nedan).

Lämningarna från ytterligare en offentlig kommitté har tillika för första gången använts som källmaterial, nämligen Socialiseringsnämndens. (39) Detta motiveras av det nära sambandet mellan kraven på industriell demokrati och socialisering. Dessutom innehåller Socialiseringsnämndens arkiv en del material som direkt rör frågan om industriell demokrati. I arkivet finns bl a en förteckning över nämndens bibliotek samt 22 s k tidskriftsutkiker, som var systematiska genomgångar av vad framför allt utländska tidskrifter skrev i socialiseringsfrågan. I biblioteket fanns emellertid böcker och i tid-

skriftsutkikerna artikelreferat som mer handlade om arbetslivets demokratisering än om socialisering.

Tidskrifter

Tidskriftsartiklar används ofta som källor i idéhistoriska framställningar. Bakgrunden till detta kan ur metodisk synvinkel vara aningen att forskaren blivit medveten om artikelns existens genom någon referens i litteraturen eller i samtida debatt, dvs mer eller mindre slumpartat, eller också att han/hon systematiskt har excerperat alla artiklar i tidskriften, vilka behandlar det ämne undersökningen gäller, och därefter valt att använda de mest intressanta. Den första metoden är tveklöst den vanligaste, men den senare ur representativitetssynpunkt lika tveklöst den bästa. I denna undersökning kombineras dessa båda metoder med tonvikten vid den senare. (40)

Dagspress

För artiklar i dagspressen gäller samma representativitetsproblem som för tidskriftsartiklar. Men medan en totalexcerpering är genomförbar beträffande tidskrifter med ett mindre antal nummer per år, och dessutom ibland försedda med index, är metoden mycket arbetskrävande för dagliga tidningar. Därför används tidningsartiklar nästan aldrig som systematiskt sovrade källor i historiska undersökningar, utan som slumpmässigt valda komplement till annat källmaterial. Undantag utgör härvidlag den direkta pressforskningen, men den inriktar sig å andra sidan enbart på dagstidningarna som källor.

Det klipparkiv som finns i arkivet från Kommittén för industriell demokrati erbjuder en ovanlig möjlighet att med en rimlig arbetsinsats använda ett systematiskt urval av dagspressartiklar. Alldeles i början av sin verksamhet tillskrev kommittén nämligen Svenska Telegrambyrån, avdelningen för pressurklipp, i Stockholm och begärde att få abonnera på pressklipp rörande industriell demokrati. Med beställningen skickades en förteckning över de specialområden man ville få belysta med tidningsklipp.

I kommittéarkivet finns ett tiotal klippalbum med tidningsklipp från hösten 1920 till vintern 1923. De flesta artiklarna är svenska, men också klipp från utländsk press förekommer. Artiklarna är tematiskt ordnade, i kronologisk följd inom varje tema. Det är inte känt vem har som klistrat in artiklarna i albumen eller efter vilka principer urvalet skett. Troligt är att Svenska Telegrambyrån levererat lejonparten, men det är möjligt att också de utländska be-

skickningarna och enskilda kommittémedlemmar bistått med tidningsurklipp.

Kommitténs klipparkiv skulle kunna vara en utmärkt genväg i kartläggandet av dagspressdebatten om industriell demokrati, under förutsättning att dess urval är representativt. Två möjligheter finns att avgöra huruvida detta är fallet. För det första kan man i Svenska Telegrambyråns arkiv försöka utröna vilka urvalsprinciper avdelningen för pressurklipp tillämpade. Dessvärre går det inte att få fram sådana uppgifter ur de befintliga arkiven. (41) För det andra är det möjligt att totalexcerpera ett antal dagstidningar och jämföra hur representativt klipparkivets artiklar från dessa tidningar är. Fem tidningar valdes enligt kraven att de skulle vara av olika partifärg, ha samma partibeteckning under hela perioden, ha relativt stor upplaga, vara av rikskaraktär och vara representerat med ett relativt stort antal artiklar i klipparkivet.

De fem tidningarna var Nya Dagligt Allehanda, Dagens Nyheter, Social-Demokraten, Syndikalisten/Arbetaren, samt Folkets Dagblad Politiken. För dessa tidningar antecknades och excerperades alla artiklar om industriell demokrati på förstasidan och ledarsidan. Jämförelsen med klipparkiven gav vid handen att överensstämmelsen för DN och NDA, som innehöll relativt få artiklar om industriell demokrati, var mycket god. De allra flesta artiklarna återfanns i klipparkivet. Social-Demokraten innehöll däremot, vilket inte är särskilt förvånande, många artiklar om industriell demokrati, och i klipparkivet fanns relativt färre artiklar från Social-Demokraten från NDA och DN. Innehållsmässigt speglar dock klipparkivets urval Social-Demokratens hållning i debatten. Syndikalisten/Arbetaren innehöll artiklar av två slag; dels artiklar som tog upp den industriella demokratin som en socialistisk förvaltningsform och ett led i socialiseringsstrategin och dels artiklar om producentkooperation och gillesocialism. I klipparkivet saknades den förra typen av artiklar, medan den senare var väl representerad. Folkets Dagblad Politiken innehöll få artiklar om industriell demokrati. De artiklar som förekom var vanligen kommentarer eller handlade om utlandet. I klipparkivet fanns emellertid nästan inga artiklar från FDP, så överensstämmelsen måste trots allt betecknas som dålig.

Slutsatsen av denna test är att klipparkivet trots allt är tillräckligt representativt för pressdebatten för att utnyttjas i undersökningen. För NDA och DN är klipparkivets artikelurval representativt och rikligt, för Social-Demokraten mindre rikligt, vilket kan förklaras av mängden artiklar, men representativt. För Syndikalisten/Arbetaren är artikelurvalet delvis representativt. Endast för FDP kan klipparkivets artikelurval betecknas som dåligt.

Eftersom klipparkivet endast byggdes upp under dryga två år (1921-1922) har för åren 1919-1920 och 1923-1924 förutom de ovan nämnda fem testtidningarna ytterligare några dagstidningar total-exceperats: Arbetet, Ny Tid, Skånska Social-Demokraten, Svenska Morgonbladet, Stockholms-Tidningen och Svenska Dagbladet.

Debattskrifter

Schiller påpekar särskilt att han valt att ej använda bl a debattböcker som källa i sin studie, vilket främst torde hänga samman med den långa undersökningsperioden. (42) För en kortare period, och i synnerhet i en tid med en begränsad bok- och broschyrutgivning, är det emellertid fullt möjligt att överblicka utbudet av debattskrifter (böcker, broschyrer, pamfletter) rörande industriell demokrati och avgöra dess lämplighet som källmaterial.

1.3.4. Dispositionen

Redogörelsen för undersökningsresultaten har disponerats på följande sätt: I kapitel 2 tecknas bakgrunden till efterkrigsdebatten i syfte att fastställa dess förutsättningar och utgångspunkter. I kapitel 3 sammanfattas huvuddragen i debatten, baserat på resultatet av kartläggningen och analysen i kapitlen 4-13. En sådan sammanfattning gör det möjligt att belysa den inre dynamiken i debatten och ge ett helhetsperspektiv på aktörernas respektive insatser. Dessutom underlättar den att placera debatten och aktörernas ställningstaganden i sitt internationella och nationella sammanhang. Att ett sammanfattande kapitel som detta, vilket egentligen är resultatet av kartläggningen och analysen i kapitlen 4-13, placeras före dessa som en introduktion är enbart pedagogiskt motiverat.

I kapitlen 4-13 kartläggs och analyseras separat de olika aktörernas insatser i debatten. Även om de inte saknas helt, ges i dessa kapitel inte i lika hög grad som i kapitel 3 referenser till samhällsutvecklingen, utlandet och den inbördes polemiken. Huvudvikten ligger i stället vid att genom studier av tidigare ej använt källmaterial stärka kunskapsbilden av de olika aktörernas inställning till industriell demokrati under debattens olika faser. I samband med detta diskuteras löpande forskningens nuvarande ståndpunkter och frågor. I kapitel 14 behandlas utifrån undersökningsresultaten i kapitel 4-13, de övergripande problem som angetts i avsnitt 1.2.3. Den som utan att läsa hela boken vill sätta sig in i undersökningens huvudresultat, kom läsa kapitel 1-3 samt kapitel 14.

Industriell demokrati före 1919

Efterkrigsdebattens bakgrund och förutsättningar

2.1. Efterkrigsdebattens allmänna förutsättningar

De stora skillnaderna mellan det Sverige där debatten om industriell demokrati blossade upp 1919 och Sverige 50 år tidigare hängde samman med den enorma industriella omvandling som ägt rum. (1) Det industriella genombrottet innebar att fabrikkssystemet slog igenom i stor skala. Före 1870-talet hade antalet hantverkare och hemarbetare varit mycket stort i förhållande till antalet fabriksarbetare. Med vissa viktiga undantag, t ex inom bomulls-, ylle- och tändsticksindustrin, hade fabrikkerna varit små och sysselsatt ett litet antal arbetare. Mellan 1872 och 1912 sjudubblades antalet fabriker liksom antalet fabriksarbetare. Vid sidan av bergshantering och textilindustrin, som även tidigare spelat en stor roll för industrisysselsättningen, kom nu många arbetare att sysselsättas inom expanderande branscher som verkstads- och metallindustrin, trä-, pappers- och massaindustrierna, livsmedelsindustrin och sten-, ler- och glasindustrin. Som den ur sysselsättningssynpunkt viktigaste industrigrenen framträdde från 1890-talet vid sidan av träindustrin verkstads- och metallindustrin, vars framväxt innebar att städerna på allvar drogs in i industrialiseringsprocessen. Från sekelskiftet sjönk landsbygdsindustriernas andel av arbetarantalet, men trots det var det ännu 1913 en minoritet av arbetarna som var sysselsatta i stadsindustrin.

Vidare innebar industrialiseringsprocessen att företagsstorleken inom industrin ökade. Delvis berodde detta på att andelen riktigt små företag, av vilka de flesta bedrev hantverksmässig produktion, minskade. Men det berodde också på att andelen fabriker i storleksordningen 11-100 anställda ökade. Andelen arbetare anställ-

da i fabriker med mer än 100 anställda varierade runt 60 procent under hela perioden 1972-1912. Totalt sett innebar detta att det år 1912 arbetade närmare 200.000 arbetare i sådana fabriker (verkstäder, massafabriker, sockerfabriker, cementfabriker, gummifabriker, skofabriker) jämfört med 30.000 40 år tidigare.

Fabrikssystemets utbredning och storföretagens ökade betydelse skapade nya arbetsmiljöer och förändrade relationerna mellan arbetsgivare och arbetare. För arbetsgivaren var det i och med den ökade företagsstorleken nödvändigt att delegera rätten att anställa och avskeda arbetare och att leda och fördela arbetet till särskilda arbetsbefäl, och arbetsorganisationen i företagen blev alltmer formellt hierarkisk. För arbetarnas del var fabrikssystemets utbredning en viktig bakgrund till en framväxande klasskänsla och den fackliga och politiska organiseringen. Att fabriker blev större bidrog således till att relationen mellan arbetsgivaren och de anställda avpersonifierades - det personliga ledarskapet hos arbetsgivaren var förutsättningen för 1800-talets patriarkalism - och utbredningen av fabriksväsendet gav arbetarna alternativ till den fabrik där de var anställda och arbetsgivaren tillgång till alternativ arbetskraft. Städernas, speciellt storstädernas, ökade betydelse i industrialiseringsprocessen bör ha bidragit till att arbetarna inte bara kom att utveckla kamp mot lokala arbetsgivare utan också kom att konfronteras med politiska och ekonomiska maktcentra och dras in i rikspolitikens frågor.

Det industriella genombrottet innebar introducerandet av ångkraften och en tilltagande mekanisering. Förutom av den ökade användningen av ångkraftsdrivna maskiner och maskintillverkade specialverktyg, kom produktionsprocessen att kännetecknas av en växande specialisering, standardisering och arbetsdelning. Omkring 1870 hade arbetarna inom järn- och trävaruindustrierna liksom en stor del av de övriga fabriksarbetarna varit verksamma med att framställa råvaror eller halvfabrikat, medan hantverksmässiga produktionsmetoder ännu spelat en stor roll i framställningen av färdigvaror. Mekaniseringen innebar att de hantverksmässiga inslagen i fabriksproduktionen minskade, men ännu på 1910-talet bedrevs i vissa yrken och branscher arbetet på samma sätt som i det rena hantverket. Samtidigt medförde mekaniseringen att det växte fram nya kategorier av yrkesutbildad arbetskraft, t ex mekaniker och elektriker, som hade till uppgift att underhålla och reparera maskinparken. Vidare uppstod en stor ny grupp av upplärda arbetare som betjänade maskinerna och som, trots att de saknade hantverksarbetarnas genuina yrkesutbildning, kunde uppnå en viss yrkesskicklighet. Slutligen krävde mekaniseringen att gruppen fullkomligt okvalificerade arbetare, hantlangare och grovarbetare,

ökade för att det maskinella arbetet skulle kunna löpa friktionsfritt.

Totalt sett uppvägdes inte tillbakagången för det hantverkstraditionella yrkeskunnandet av uppkomsten av de nya grupperna yrkesutbildad arbetskraft som uppstod genom den industriella omvandlingsprocessen, vilket kan ses som en bakgrund till kraven på industriell demokrati. Medan hantverksarbetaren i sitt exklusiva yrkeskunnande hade ett skydd mot avsked och genom arbetets organisering ett inflytande över arbetets omedelbara uppläggning och genomförande, behövde arbetaren i den mekaniserade fabriken formella regler som garanterade inflytande över förhållandena i arbetslivet. Kraven kunde framföras desto mer kraftfullt som arbetsförhållandena för olika arbetargrupper blev alltmer likartade. Samtidigt kan kravet på industriell demokrati ses som hantverksarbetarnas försök att få traditionella rättigheter, som hotades av den tekniska och arbetsorganisatoriska utvecklingen, formellt erkända.

De här tecknade processerna, fabrikkssystemets utbredning och det minskade behovet av yrkesutbildad arbetskraft som följd av mekaniseringen, omfattade emellertid inte alla branscher. Av naturliga skäl kunde inte fabriksarbete tillämpas inom byggnadsverksamheten, inom transportväsendet, vid skogs- och flottningsarbete etc. Likaså förblev inom många yrken kravet på ett traditionellt hantverksmässigt yrkeskunnande mer eller mindre orubbat, t ex vad gällde murare, målare, stukatörer, typografer, m fl. Inte desto mindre påverkades dessa branscher och grupper i högsta grad av det industriella genombrottet och de allmänt förändrade relationerna på arbetsmarknaden och i företagen. Hantverksarbetarnas fackföreningar drogs in i den landsomfattande arbetarrörelsen som inte bara tog tillvara deras intressen, utan också kämpade för föreningsrätten inom storindustrin och för allmän rösträtt. En organiserad arbetsmarknad hade uppstått.

Före 1870-talet var det bara undantagsvis som arbetarna varit organiserade, men i början av 1900-talet hade såväl en rad lokala fackföreningar, fackförbund som Landsorganisationen bildats. Detta hade tvingat fram en motsvarande organisering bland arbetsgivarna, och framväxten av organisationerna på arbetsmarknaden var förutsättningen för kollektivavtalssystemets genombrott. Bakom den tilltagande fackliga organiseringen och bildandet av SAP, fanns en successivt framväxande medvetenhet om att arbetarna var en speciell grupp med egna intressen, och processen som startat bland hantverksarbetarna påskyndades av framväxten av det mekaniserade fabrikkssystemet och det ökade antalet fabriksarbetare.

Men samtidigt som halvseklet före 1919 präglades av att arbetarrörelsen uppstod och växte i styrka, skedde dess integrering i det

existerande samhället. Om borgarna efter Pariskommunen förfasat sig över framväxten av en socialistisk arbetarrörelse i Europa och sett med skräck på framväxten av en arbetarklass som på många sätt stod utanför samhället och dess institutioner, fanns inte mycket av detta kvar i Sverige efter världskrigets slut. 1920 uppdrog kungen utan att borgerligheten protesterade åt Hjalmar Branting att bilda en socialdemokratisk minoritetsregering. Arbetarna hade inte heller samma anledning 1919 att känna sig som en klass utanför samhället som de haft i industrialiseringens inledningskede. I samband med det industriella genombrottet hade det nämligen skapats nya institutioner som integrerat den nya klassen och dess organisationer i samhället; arbetarskydd, socialförsäkringar, föreningsrätt, kollektivavtal, rösträtt, representation i riksdag och regering m m. Denna integrerings- och socialisationsprocess var parallell med tillväxten av arbetarrörelsens fackliga och politiska styrka, och båda företeelserna är viktiga inslag i den allmänna bakgrunden till efterkrigsdebatten om industriell demokrati.

Det industriella genombrottet fick ytterligare en konsekvens som utgör en förutsättning för debatten om industriell demokrati, nämligen att arbetarnas materiella standard höjdes, arbetstiden minskade och folkbildningen ökade. Mellan 1870 och 1913 skedde en trendmässig ökning av industriarbetarnas reallöner. För de okvalificerade arbetarna var det också en stor förändring att försörjningsmöjligheterna i industrin blev permanenta. Under kriget minskade lönernas köpkraft, men reallönenivån var fortfarande mycket högre än 1870 och dyrtiden var och uppfattades som ett typiskt kristidsproblem. Reallöneökningarna berodde på den ökade produktiviteten inom industrin, men också på arbetarrörelsens växande styrka. Bakgrunden till det framväxande socialförsäkringssystemet, arbetstidsförkortningarna och satsningarna på arbetarskydd var till stor del densamma. När arbetarna efter kriget började kräva industrins demokratisering, var de inställda på att standardökningen skulle fortsätta. Den fackliga offensiven i lönefrågan hade för övrigt startat redan 1917.

Det är alltså i perspektivet av den industriella och ekonomiska tillväxten och av den trendmässiga ökningen av arbetarnas materiella levnadsstandard, den minskade arbetstiden och ökade bildningsnivån, som kravet på arbetarinflytande som ett av flera socialpolitiska krav från arbetarrörelsen skall ses. I takt med att den värsta misären lindrades och kampen för den nödvändiga föreningsrätten och rösträtten började ge resultat, ökade benägenheten inom arbetarrörelsen att prioritera frågor som arbetarskydd, försäkringssystem, åttatimmarsdagen och arbetarinflytande. Med kortare arbetstider fick man mer tid att delta i möten och organisa-

tionsverksamhet, och tack vare den relativt höga bildningsnivån inom arbetarklassen fanns det ledare som kunde artikulera rörelsens krav i föredrag och skrifter samt arbetare som kunde ta till sig budskapet.

2.2. Arbetarinflytandet i idédebatten

2.2.1. Det socialistiska perspektivet

Trots dess stora heterogenitet kan den europeiska socialistiska rörelsen under andra halvan av 1800-talet sägas ha präglats av motsättningen i Första och Andra Internationalen mellan två rivaliserande riktningar, marxismen och anarkismen. Under större delen av 1800-talet hade den europeiska socialismen dominerats av den franska revolutionstraditionen och den frihetliga socialismen, men efter Pariskommunen och genom det tyska socialdemokratiska partiets starka ställning i Andra Internationalen, kom marxismen att spela en allt mer framträdande roll. Vid sekelskiftet hade anarkisterna definitivt trängts bort från Internationalen, och den frihetliga socialismen representerades endast av de franska syndikalisterna. (2)

Motsättningen mellan marxism och anarkism hade främst gällt kampmetoderna och statens eventuella roll i socialiseringskampen, medan skillnaden i synen på det socialistiska samhället inte varit lika stor. Detta berodde dels på att Marx undvikit att, som de "utopiska socialisterna", ge en detaljbeskrivning av sin vision och dels på att han i sin socialismsyn anknutit till samtida socialistiska uppfattningar och därtill tagit intryck av anarkismen. Trots olikheterna i synen på staten förespråkade 1800-talets socialister i allmänhet en kooperativ organisation av produktionen, inte statssocialism i betydelsen statligt ägande och statsdrift. (3)

Till "statskapitalism", dvs socialisering genomförd av den kapitalistiska staten, var man ofta negativ, i synnerhet i militaristiska och odemokratiska stater. Föreställningen att staten skulle äga och leda företagen är främst en produkt av 1900-talet och ursprungligen resultatet av att arbetarpartierna genom politiska demokrati-reformer fått del av den politiska makten. Detta minskade socialdemokraternas motstånd mot den kapitalistiska staten, och 1800-talets föreställningar om en kooperativ organisation av den socialiserade produktionen kom att ersättas med idéer om mer centraliserade former för samhällsproduktionens ledning och förvaltning.

Den svenska socialdemokratin påverkades under sin framväxttid starkt av sin tyska systerorganisation. De första lokala programmen från 1880-talet var i stora stycken översättningar av det statsvänliga Lasalleinspirerade Gothaprogrammet, i vilket det bl a sades att den sociala frågans lösning skulle förberedas genom inrättande av statsunderstödda socialistiska produktionsföreningar. (4) Sedan Bismarck fallit och socialistlagen modifierats, antog emellertid den tyska socialdemokratin ett nytt marxistiskt partiprogram 1891, det s k Erfurtprogrammet, vilket författats av Kautsky. I detta saknades Lasalles statspositiva perspektiv och kautskyanerna och andra antirevisionister i den tyska socialdemokratin ställde sig negativa till tanken att den kapitalistiska staten skulle genomföra socialiseringsåtgärder. (5) Å andra sidan öppnade Bernsteins revisionism för mer statsvänliga socialdemokratiska ställningstaganden.

SAP:s första program från 1897 hade utarbetats av Axel Danielsson och var en modifiering av Erfurtprogrammet. I programmet slogs fast att socialdemokratin ville "helt omdana det borgerliga samhällets ekonomiska organisation". (6) Socialismen karakteriserades som samhällsägande och behovsplanerad produktion. En viktig skillnad gentemot den tyska förlagan var att Erfurtprogrammets utarmningstes hade ersatts av en passage om den fackliga kampens inomkapitalistiska betydelse. Detta indikerar hur den fackliga rörelsen kommit att under 1890-talet få en allt större betydelse för partiets organisations- och agitationsarbete. (7)

Birger Simonson har undersökt den svenska socialdemokratis syn på det socialistiska samhället genom att studera partiprogram och utgivna broschyrer 1889-1911. Beträffande det socialistiska framtidssamhällets kännetecken konstaterar Simonson, att SAP, precis som den marxistiska traditionen bjöd, var tämligen sparsam med information. De egenskaper som fastslogs var att samhället, dvs stat och kommun, skulle äga produktionsmedlen och att produktionen skulle ordnas planmässigt. (8) Simonson har noterat ett från sekelskiftet ökande socialdemokratiskt intresse för kommunen som huvudman för den lokala samhällsproduktionen, medan man ansåg att storindustrin skulle ägas och ledas av staten. (9)

Utöver det samhällseliga ägandet och den planmässiga produktionen anger Simonson ytterligare i agitationsbroschyrerna frekventa egenskaper hos det socialistiska samhället. Ingen av dessa var dock arbetarinflytande i industrin. (10) En av agitationsbroschyrerna, författad av fabianen Anne Besant, var t o m direkt negativ till industriell demokrati, något som också gäller 1910-talets socialdemokratiska broschyrer om syndikalismen. (11)

Sedan den lassalleanska strategin att som övergångsform till socialismen genom statsunderstödda produktionsföreningar börja kon-

kurrera med privatkapitalistiska företag hade övergivits, antog SAP en principalsyn i strategifrågan som skulle bestå under undersökningsperioden. Först skulle socialdemokraterna erövra den politiska makten, därefter skulle den tillträdde arbetarregeringen genomföra en gradvis socialisering av naturtillgångar och produktionsmedel. I 1911 års program poängterades att endast storproduktionen skulle socialiseras. (12)

Simonson menar att SAP intog en jämfört med den klassiska marxismen och den tyska socialdemokratin mer positiv inställning till den kapitalistiska staten. Man såg positivt på förstatligande också innan socialdemokraterna kommit till makten, eftersom detta skulle vara ett steg i riktning mot det socialistiska systemet. (13) Även om den principiella skillnaden mellan statskapitalism och socialism framhölls och förstatligandets negativa sidor underströks, poängterades också det positiva i att samhället tvingades ingripa där privatkapitalismen misslyckats. Trots alla reservationer och all försiktighet, vittnar också de socialdemokratiska socialiseringskraven och den under de första krigsåren positiva inställningen till kommissionsväsendet om en tilltagande statsvänlighet inom SAP. (14)

I samband med att sådana inomkapitalistiska socialiseringskrav restes, begärde inte socialdemokraterna att stats- och kommunderiftens centralistiska organisation skulle brytas ner och ersättas eller kompletteras med olika former av arbetarinflytande. Man kan således konstatera att frågan om industriell demokrati inte tillmättes någon betydelse i de socialdemokratiska föreställningarna om socialismen före 1919. Inte heller i socialiseringsstrategin ingick tanken på ett successivt ökande arbetarinflytande i industrin.

I ideologisk och strategisk bemärkelse finns ingen större skillnad mellan vänstersocialismen och den gamla socialdemokratin. Brytningen 1917 var huvudsakligen av taktisk natur (inte principell) och gällde framför allt inställningen till ministersocialismen och kriget. Den viktigaste strategiskiljande frågan var att SSV definierade sig som ett revolutionärt och parlamentariskt parti, dvs man lade lika stor vikt vid utomparlamentariska massaktioner, i synnerhet strejker, som vid riksdagsarbetet. (15) Däremot spelade inte frågan om industriell demokrati en viktigare roll i SSV:s socialismsyn och strategi än vad den gjorde i SAP:s. Vänstersocialisternas intresse för frågan om arbetarinflytande i industrin väcktes inte förrän på hösten 1918. (Se avsnitt 2.3).

Det var syndikalismen som skulle föra traditionen från 1800-talets frihetliga socialism vidare under 1900-talet. Anarkismen hade däremot reducerats till en sekteristisk och numerärt obetydlig rörelse. I Sverige introducerades syndikalismen inom Socialistiska Ungdoms-

förbundet under seklets första decennium, och det var också på ungsocialistiskt initiativ som SAC bildades 1910. (16) Därefter levde ungsocialismen vidare som en propagandaorganisation vid sidan av SAC.

Den reformistiska arbetarrörelsens intresse för industriell demokrati efter kriget sågs av samtiden som en utveckling i syndikalistisk riktning. Detta är, åtminstone delvis, en riktig karakteristik på så vis att det rörde sig om en återknytning till de ideologiska ståndpunkterna inom 1800-talets socialistiska rörelse. Där hade i synen på socialiseringsstrategin och den socialistiska produktionsordningen den frihetliga socialismen stått betydligt starkare, dels som en separat anarkistisk rörelse och dels genom dess påverkan på marxismen. Man kan alltså se efterkrigsdebatten om industriell demokrati som en reaktion mot de föregående decenniernas allt starkare statsocialistiska inflytande inom socialdemokratien.

Den syndikalism som SAC stod för 1910-1917 hade hämtat inspiration från Frankrike, och har betecknats som huvudsakligen en kampteori, vilken mot de reformistiska ställde revolutionära kampmetoder. Beträffande den socialistiska målsättningen saknade där emot syndikalismen egna utvecklade teorier och anslöt sig i stort till de anarkistiska föreställningarna. (17) SAC:s principförklaring 1910 (vilken inte ändrades i någon större omfattning 1916) gav endast en antydning om hur det socialistiska samhälle som syndikalisterna önskade skulle gestaltas. Sedan det kapitalistiska systemet störtats skulle socialismen byggas "med annan organisation och efter andra principer". Samhället skulle vara fritt och sakna "statligt tvångsorganisation" samt som bas ha arbetarnas fackliga och kooperativa organisationer. (18) Utöver detta gjorde syndikalisterna i SAC:s före revolutionsrörelserna i Europa 1917-1918 inte några försök att konkretisera den *syndikalistiska* visionen av socialismen. Detta dels därför att man ägnade huvudintresset åt kampmetoderna och dels därför att man anknöt till anarkismens socialismsyn. (19)

Den anarkosyndikalistiska socialismen kännetecknades av den fullständiga lokala arbetarkontrollen. Grunden för detta var den frihetliga socialismens motvilja mot varje politisk statsmakt och andra centrala maktorgan. I det anarkosyndikalistiska samhället skulle inte finnas någon politisk stat, utan all makt skulle besittas av de till lokala produktionsföreningar omvandlade fackföreningarna. Eftersom all nödvändig samordning av produktionen och övriga gemensamma samhällsangelägenheter skulle ske efter federalistiska principer, skulle producenternas lokala makt vara i det närmaste oinskränkt. (20)

Inte heller syndikalismens socialiseringsstrategi var före 1917-1918 särskilt utvecklad. Utgångspunkten var de grundläggande

syndikalistiska uppfattningarna om kampmetoderna. SAC var en utomparlamentarisk rörelse som förnekade den politiska kampens betydelse. Socialdemokratins och reformismens svek mot arbetarna låg bl a däri, att de övergivit den direkta klasskampen till förmån för politisk partikamp, varigenom de vunnit arbetarnas sympati genom löften om reformer. För syndikalisterna var ständiga direkta aktioner på arbetsplatserna under ledning av arbetarnas ekonomiska organisationer den enda vägen att nå en grundläggande omvälvning av systemet. Striden mot kapitalet var permanent, arbetarna deltog aktivt i kampen och proletariatets kampvilja och socialistiska medvetenhet stärktes. Den direkta aktionens vanligaste kampmedel var strejker, blockader, bojkotter, sabotage. (21)

Enligt den traditionella syndikalistiska uppfattningen skulle den sociala revolutionen genomföras efter en successiv upptrappning av de ekonomiska konflikterna. Kampen skulle till sist få en revolutionär karaktär och generalstrejk skulle proklameras. I det samhällskaos som uppstod, skulle arbetarna expropriera produktionsmedlen. Så skulle den privata äganderätten avskaffas och militär- och statsmakt brytas ner. Omvälvningen av samhällssystemet under ledning av arbetarnas ekonomiska organisationer skulle ha inletts. (22) Persson framhåller att samhällsomvälvningen i den ursprungliga syndikalistiska socialiseringsstrategin var en engångsrevolution. Även om arbetarnas aktiva deltagande i de successivt stegrade klasstriderna var ett viktigt element i den syndikalistiska strategin, var det emellertid först i den expropriativa fasen som något egentligt arbetarinflytande i produktionen aktualiserades. Som framgått rörde det sig endast om en kort övergångsfas. Fram till dess inträdande var syndikalisternas kampinriktning huvudsakligen destruktiv. (23)

Sammanfattningsvis kan man konstatera att frågan om industriell demokrati inte rymdes i arbetarrörelsens socialistiska perspektiv före krigsslutet, med undantag av det moment av arbetarinflytande som syndikalisternas exproprieringspolitik och federalism innehöll. Under inflytande av revolutionsrörelserna i Europa 1917-1918 propagerade emellertid syndikalister och vänstersocialister för rådsinstitutionen, vilket utvecklades till ett principiellt ställningstagande för arbetarkontroll i industrin. (Se avsnitt 2.3)

2.2.2. Det inomkapitalistiska perspektivet

Som inomkapitalistiska motiv för industriell demokrati anfördes i efterkrigsdebatten huvudsakligen tre synpunkter. För det första skulle ett ökat arbetarinflytandet stärka samhörigheten mellan an-

ställda och arbetsgivare, förebygga strejker och därigenom bidra till arbetsfreden. För det andra skulle det bidra till ökad produktivitet. De anställda skulle arbeta med större intresse, mer noggrant och med större intensitet. Också sina specialkunskaper i produktionsfrågor skulle arbetarna ställa till företagens förfogande. För det tredje krävde rättvisan, i synnerhet sedan den politiska demokratin vunnits, att arbetets status höjdes. Hur hade då aktörerna i debatten om industriell demokrati försökt uppnå dessa mål före 1919? Kan man finna några förbindelseänkar till efterkrigsårens debatt om industriell demokrati?

I den arbetsrättsliga debatten före 1919 kan man urskilja två linjer som företrädde diametralt motsatta inställningar till fackföreningsrörelsen och kollektivavtalssystemet. Å ena sidan fanns den fackföreningsnegativa hållning som högern och till en början också de ledande kretsarna bland arbetsgivarna intog. Fackföreningarna bekämpades genom strejklagar och man vägrade acceptera föreningsrätten. När kollektivavtalssystemet trots detta slog igenom, inriktade högern sina arbetsrättsliga ansträngningar på att begränsa strejkrätten. Å andra sidan försvarades föreningsrätten, strejkrätten och kollektivavtalsprincipen av liberalerna och arbetarrörelsen, vilka stod för den fackföreningspositiva hållningen. Det kollektiva avtalssystemet skulle förbättras och göras mer smidigt, men inte genom strejklagar riktade mot fackföreningarna. Medan man inom arbetarrörelsen inriktade sig på att förhindra antifackliga lagar, var i synnerhet liberalerna aktiva för att minska konflikterna genom lagstiftning om medling och skiljedom.

I princip hade strejker blivit lagliga då förbudet mot sammankomster mellan arbetare upphävts 1864, men när fackföreningarna växte fram mötte de trots detta motstånd från de konservativa grupperna i samhället och från arbetsgivarna. Den vanliga straffrätten utnyttjades mot strejkande och skärptes under 1890-talet på initiativ av riksdagens konservativa. Processen nådde sin höjpunkt när den s k Åkarpslagen antogs 1899, vilken gav polisen rätt att häkta strejkagitatorer. (24) Arbetsgivarna bekämpade till en början även arbetarnas fackliga organisationsförsök och motsatte sig kollektiva förhandlingar och avtal med fackföreningarna. Den s k föreningsrättsstriden kulminerade kring sekelskiftet. Kollektivavtal hade först introducerats inom hantverksyrkena, medan storindustrins arbetsgivare motsatt sig. Sedan Verkstadsföreningen slutit sitt första riksavtal 1905 och SAF samma år accepterat principen, stod det emellertid klart att kollektivavtalsmodellen kommit för att stanna. (25)

Arbetsgivarnas acceptering av kollektivavtalssystemet var emel-

lertid inte förbehållslöst. Som en direkt fortsättning på de föregående årens kamp för "arbetets frihet" och för att gentemot de fackliga kraven demonstrera att frågor rörande anställnings- och avskedandefrågor, produktionens uppläggning och arbetets ledning inte var förhandlingsbara, skrevs 1905 i SAF:s stadgar in en paragraf 23. SAF krävde av sina medlemmar att paragrafen, som stadgade att arbetsgivaren hade ensamrätt att anta och avskeda arbetare och att leda och fördela arbetet, skulle skrivas in i samtliga kollektivavtal. (26)

Sedan frågan om paragraf 23 i avtalsrörelsen 1906 bidragit till ett antal konflikter, enades SAF och LO om den s k Decemberkompromissen. Denna bestod i att fackföreningsrörelsen, i utbyte mot att arbetsgivarna godtog föreningsrätten, erkände principerna i SAF:s 23:e stadgeparagraf. Alla kollektivavtal inom LO-SAF-området skulle innehålla dessa principer, tillsammans med en garanti för arbetarna mot avsked p g a facklig tillhörighet eller verksamhet. (27) Decemberkompromissen var den officiella bekräftelsen på att kollektivavtalssystemet accepterats av arbetsgivarna, även om protester mot överenskommelsen förekom. Också inom fackföreningsrörelsen stötte Decemberkompromissen på motstånd, och slopandet av arbetsgivarparagrafen i avtalen skulle komma att bli ett återkommande krav i de fackliga leden. (28)

Det fackliga motståndet mot paragraf 23 kom att anföras av Transportarbetareförbundet, vilket redan i samband med en konflikt 1908 efter påtryckningar inom den fackliga rörelsen tvangs acceptera arbetsgivarparagrafen. Vid LO-kongresserna 1909, 1912 och 1917 motionerades från transportarbetarhåll om att fackföreningsrörelsen skulle motsätta sig att paragrafen skrevs in i avtalen. Också andra förbund drev denna linje. (29) Landssekreterariatet förespråkade emellertid att LO skulle inskränka sig till att bekämpa endast arbetsgivarnas missbruk av paragraf 23. Denna linje segrade vid LO-kongressen 1909, men vid kongressen tre år senare lyckades transportarbetarna driva igenom ett uttalande som innebar att LO "så långt möjligt" skulle stödja förbund som vägrade ta in arbetsgivarparagrafen i kollektivavtalen. Trots beslutet visade sig inte LO villig att blåsa till allmän strid mot paragraf 23, och när LO-kongressen 1917 upprepade uttalandet från kongressen fyra år tidigare stod det klart att fackföreningsrörelsen inte var beredd att ta kamp mot arbetsgivarna i frågan. (30) LO-ledningens ovilja att ta initiativ till en allmän strid mot paragraf 23 hade flera orsaker. Nederlaget i storstrejken hade försvagat fackföreningsrörelsen, samtidigt som SAF:s styrka tilltagit, och under få perioder har arbetsgivarnas överläge varit så stort som tiden från storstrejken till de sista krigsåren. Paragraf 23 bedömdes som en hjär-

tesak för arbetsgivarna, som de skulle vara beredda att ta en ny storkonflikt för. Dessutom var man inom LO-ledningen bunden av Decemberkompromissen.

Även sedan kollektivavtalssystemet etablerats fortsatte högerpartierna att lagstiftningsvägen försöka begränsa strejkrätten. De mest omfattande lagförslagen lades fram av den lindmanska regeringen 1910 och 1911, och innebar dels ändrade strafflagsbestämmelser och dels en särskild avtalslagstiftning (lagar om kollektivavtal och arbetsavtal). Det huvudsakliga innehållet i förslagen var att konflikter under avtalsperiod, med undantag för sympatistrider (vilket var ett gammalt arbetsgivarkrav), skulle vara förbjudna. Avtalsbrott skulle rendera skadeståndsplikt, och för allvarliga brott mot avtalen (fara för liv och egendom eller i samhällsviktiga företag) skulle särskilda ansvarsbestämmelser enligt strafflagen gälla. (31)

Arbetsgivarna, som kring sekelskiftet stött linjen att lagstiftningsvägen skydda industrin mot strejker, ställde sig 1910-1911 kallsinniga till Lindmans lagförslag som också innehöll regler om skiljedom. Westerståhl förklarar detta med att SAF vuxit i styrka och inte ville få sin rörelsefrihet beskuren. (32) Lindmans lagförslag fälldes både 1910 och 1911 av andra kammarens liberaler och socialdemokrater. Högern, som försvarat Åkarpslagen, godtog 1914 för att främja den nationella samlingen en modererande revision av lagen. (33) Men vid linjen att genom en särskild avtalslagstiftning begränsa strejkrätten stod man fast. Någon lagstiftning i denna riktning kom emellertid inte att genomföras förrän 1928. Att avtalen i de flesta fall trots detta respekterades, berodde, som Folke Schmidt har påpekat, inte på fruktan för rättsliga sanktioner. (34) Snarare torde orsaken ha varit att parterna efterhand var för sig såg fördelarna av att arbetsfreden bevarades under avtalsperioderna.

Den fackföreningspositiva hållningen hos liberaler och socialdemokrater innebar att man försvarade föreningsrätten, kollektivavtalsprincipen och strejkrätten mot högerns och arbetsgivarnas angrepp. Socialdemokraterna krävde Åkarpslagens upphävande och liberalerna instämde eller krävde en modererande lagrevision. (35) Beträffande avtalslagstiftning, som enligt de framlagda förslagen skulle begränsa strejkrätten, hade socialdemokraterna varit negativa ända sedan debattens begynnelse. I princip accepterade man inom de ledande kretsarna i arbetarrörelsen att rätten till konflikter inskränktes under avtalsperioderna, men motståndet gällde lagstiftningsvägen. Liberalerna hade vid seklets början förespråkat lagstiftning om avtal, men kravet hade alltmer kommit att tonas ner och förses med förbehåll. (36) Vänsterpartiernas motstånd mot av-

talslagstiftningen berodde alltså inte på att de förespråkade rätten till konflikter under avtalsperioderna, utan på att de vände sig mot lagstiftningsmetoden och mot högerns försök att ge en lagstiftning om avtal en antifacklig innebörd.

Medan arbetarrörelsens arbetsrättsliga ansträngningar främst inriktades på att upphäva eller förhindra strejklagstiftning, var det liberalerna som drev linjen att konflikter skulle undvikas genom medling och skiljedom. Redan under 1800-talets två sista årtionden hade liberaler i riksdagen motionerat om lagstiftning i denna riktning. Trots motstånd från konservativa lantmannagrupper ledde den liberala kampanjen till att en utredningskommitté tillsattes 1899. Kommitténs förslag resulterade i 1906 års lag om medling i arbetstvister. (37) Detta liberala initiativ innebar att staten tog på sin uppgift att förebygga arbetskonflikter genom att utse offentliga förlikningsmän. Reformens förutsättning och utgångspunkt var kollektivavtalssystemet. Motståndet mot lagen kom från storindustrin och de mest konservativa grupperna i riksdagen, medan småindustrin var positiv och majoriteten av riksdagshögern accepterade lagen. Arbetarrörelsen var splittrad i frågan. De starkare fackförbunden motsatte sig lagstiftning som ansågs hämma deras rörelsefrihet, medan svagare fackförbund och socialdemokratin var positiva. (38) Efterhand integrerades förlikningsmannainstitutionen i kollektivavtalssystemet och motsättningarna i frågan minskade. Den nya lagstiftningen om medling i arbetstvister, central skiljenämnd och lokala skiljedomare antogs 1920 utan någon större debatt. (39)

I motsats till frågan om medling i arbetstvister ledde inte den liberala propagandan för skiljedom till någon lagstiftning, även om förslag om en svensk arbetsdomstol - förmodligen inspirerat av inrättandet 1910 i Danmark av en permanent skiljedomstol - förekom 1910, 1911 och 1916. Anledningen var att skiljedomsfrågan var mer komplicerad än medlingsinstitutionen. En skiljedom i intressetvister skulle aldrig ha accepterats av arbetsmarknadens parter. Inte ens ett frivilligt skiljedomsförfarande skulle ha accepterats av fackföreningsrörelsen, som var missnöjd med regeringarnas val av förlikningsmän. Skiljedom enbart i tolkningstvister skulle å andra sidan inte ha haft samma effekt på arbetsfreden. (40)

Satsningar för att öka produktiviteten gällde före 1919 främst tekniska rationaliseringar, men man hade också börjat uppmärksamma vikten av att reformera de organisatoriska och mentala förhållandena i företagen. Beträffande den senare aspekten fanns två skolor för företagsledning; Scientific Management-rörelsen och välfärdismen.

Målet för Scientific Management-rörelsen var att genom arbets-

organisatoriska åtgärder i företagen effektivisera produktionen. Rörelsens grundare, Frederick Taylor, hade sammanfattat sina synpunkter i början av 1910-talet, och snart hade idéerna spridits till Sverige. Taylorsystemet kännetecknades av en strikt uppdelning mellan arbetets planering och ledning och dess manuella utförande. Arbetsprocessen skulle studeras vetenskapligt i syftet att nå maximal effektivitet, och arbetsintensiteten skulle stimuleras med ett på sådana metod- och tidsstudier baserat ackordlönesystem. (41) Taylors menade att effektiviteten hämmades såväl av den misshushållning med resurser som företags- och arbetsledning var ansvarig för som av den som berodde på arbetarnas missnöje och bristande lojalitet. Därför var frågan om samarbete mellan arbetsgivare och arbetare central för Taylor, men fientlig till fackföreningarna var det ett samarbete inom företagen, utan facklig inblandning, han förespråkade. Användandet av *vetenskapliga* metoder att fastställa arbetsmoment och löner skulle eliminera grunden för motsättningen mellan arbetare och arbetsgivare. (42)

Taylors idéer började spridas i Sverige från 1912 och anknöt till en debatt som pågick sedan sekelskiftet. De förslag som fördes fram och praktiserades i Sverige var emellertid anpassade till svenska förhållanden och den svenska taylorismen var inte fackföreningsfientlig. Inte desto mindre förhöll sig den svenska arbetarrörelsen negativ till Taylorsystemet under hela 1910-talet, vilket till stor del berodde på den vikt man lade vid upphovsmannens fientlighet mot fackliga organisationer. Men även Taylors konkreta plan för en reformerad arbetsorganisation förkastades av såväl syndikalisterna som den reformistiska arbetarrörelsen. (43)

Välfärdismen (welfare capitalism, welfareism) formulerades som företagsledningsdoktrin i Förenta Staterna vid seklets början, delvis i avsikt att motverka den framväxande fackföreningsrörelsen. Grundtanken, som anknöt till den patriarkaliska traditionen från 1800-talets småföretag, var att man i moderna storföretag genom reformer borde mildra motsättningen mellan arbetare och arbetsgivare och integrera de anställda i företagen. Det yttersta syftet var på så vis att göra arbetarna solidariska med sina företag. (44)

Välfärdismen innebar att man utvecklade ambitiösa välfärdsprogram, som kunde omfatta pensionssystem och andra trygghetsinrättningar, skolor och bildningsverksamhet, hälso- och sjukvård, kultur- och rekreationssatsningar, allt i regi av företagen. (45) Ett annat uttryck för det ökade intresset i storföretagen för de anställdas förhållanden var att man inrättade särskilda personalavdelningar, började driva en medveten personalpolitik och låta de anställda ge sina synpunkter i särskilda förslagslådor. (46) Även genom mer utvecklade modeller för ett begränsat arbetarinflytande

försökte man göra de anställda solidariska med företagen. Inflytandereformerna som började dyka upp på 1910-talet kan hänföras till två typer. Den ena var den modell för konstitutionella fabriker som John Leicht utarbetat och som blev mycket uppmärksammas på att den lånat sina nyckeltermerna från den amerikanska författningen. (47) Den andra var kommittésystemen, av vilka den s k Rockerfellerplanen blev det mest kända. (48) Dessa inflytandereformer genomfördes på arbetsgivarnas initiativ för att hålla fackföreningarna utanför företagen, och de representationsorgan för de anställda som inrättades betecknades föraktfullt av fackföreningsrörelsen som "company unions", dvs företagsledda fackföreningar. Slutligen kan man till doktrinen om välfärdskapitalismen räkna försöken att knyta de anställda närmare företagen genom vinstdelning, eventuellt i förening med olika system för deläggande. Vinstdelningssystem hade funnits i amerikanska företag sedan 1880-talet, men i relativt blygsam omfattning. Under 1910-talet skedde emellertid en kraftig tillväxt av rörelsen för vinstdelning.

I de patriarkaliska förhållandena vid 1800-talets svenska industriföretag, i synnerhet på landsbygden, fanns inslag av välfärdsinrättningar. (49) Till dessa kunde de moderna storföretagen anknyta, när de började bedriva en mer medveten välfärdspolitik. De svenska industriledarna var i början av seklet mycket välinformerade om förhållandena i den amerikanska industrin, och välfärdismen var utan tvivel känd. Däremot finns det ingen systematisk studie av idéspridningen på detta område, varför det är svårt att avgöra välfärdismens betydelse i Sverige. En modern svensk typ av välfärdism, har Thommy Svensson beskrivit från Götaverken under 1910-talet. Företagets chef under 1910-talet, Hugo Hammar, hade praktiserat i USA i slutet av 1800-talet och möjligen tagit intryck av de nya idéerna om arbetsorganisation och företagsledning. Hammars synsätt fick successivt ökat inflytande i företaget, och den ledningsstrategi som han tillämpade sedan han 1910 övertagit chefsposten, betecknas av Svensson som en syntes av taylorism och välfärdskapitalism. (50)

Ända sedan mitten av 1800-talet hade Götaverken, för att binda yrkesarbetarna till sig, inrättat vissa välfärdsinstitutioner vid företaget, främst av trygghetskaraktär. Till detta patriarkaliska arv kunde Hammar anknyta, och enligt Svensson kännetecknades företagsledningen vid Götaverken i början av seklet av en positiv syn på de anställda, som skilde sig från de uppfattningar som rådde vid andra varv och inom VF. (51) Det välfärdsprogram som genomfördes vid Götaverken under Hammars inflytande uppvisade samma kännetecken som den amerikanska rörelsen för välfärdskapitalism. Företaget inriktade sig på att bereda de anställda trygga

anställningsförhållanden, och de gavs speciella förmåner, t ex bidrag till egnahemsbyggande, kolonilotter, möjligheter till rekreation. Men Hammar satsade också på att öka arbetarnas solidaritet med företaget genom "vinstdelning" och genom att uppmuntra institutioner för ett begränsat arbetarinflytande. "Vinstdelningen" vid Götaverken bestod i att arbetsledningen vid ackordprissättningen lät arbetarna behålla en del av eventuella effektiviseringsvinster, och det rörde sig således inte om något andel-i-vinstsystem i egentlig mening. (52)

Grundvalen för arbetarinflytandet vid Götaverken var reglerna i verkstadsavtalet från 1905 om hur tvister mellan arbetsgivare och arbetare skulle lösas. Ett centralt avsnitt i avtalet löd:

"Uppstår tvist vid verkstad ansluten till Sveriges Verkstadsförening skola alltid allvarliga försök göras att genom skriftlig eller muntlig förhandling mellan arbetsgivaren och verkstadens arbetare bilagga densamma. Träffad överenskommelse bör skriftligen avfattas." (53)

Med stöd i denna avtalspunkt växte det vid Götaverken fram en praxis med regelbundna möten mellan representanter för verkstadsklubben och företagsledningen där man utbytte information och dryftade problem. (54)

Svensson, som har studerat protokollen från överläggningarna mellan verksledningen och verkstadsklubben, anger inte hur ofta man träffades eller vilka frågor som behandlades. Däremot poängteras att Hammar vann sig om att för arbetarrepresentanterna klargöra företagets ställning och problem. (55) I ett par föredrag 1919 och 1920 redogjorde emellertid Hammar själv för dessa frågor. (56) Principen var uppenbarligen att man samlades till möte vid behov, vilket inte tycks ha varit så ofta. 1913 begärde t ex arbetarna att sammanträde skulle hållas minst en gång per år. Under kriget ökade dock mötestätheten. (57) Med tanke på att avtalsperioderna vid denna tid var relativt långa (4-5 år) innebar trots allt Götaverkssystemet att möjligheter till kontakter mellan parterna ökade.

Av de frågor som diskuterats i överläggningarna dominerade lönefrågan. Men Hammar nämner också andra ämnen; fastställande av kriterier för yrkesarbete, transporter av arbetare över älven till och från arbetet, extra ersättning till arbetare med egna verktyg, fastställande av rast- och arbetstider, sjukkaessystemets uppläggning, ordningsregler och förhållanden med betydelse för den allmänna trivseln m m. Krigsförhållandena medförde att en rad problem dryftades, vilket bl a ledde till att det organiserades ett företagsunderstött kooperativt företag som svarade för livsmedelsuppköpen. (58)

SAF ogillade emellertid att verkstadsavtalen gav möjlighet till fö-

retagsvisa förhandlingar och avtal under avtalsperioderna, förmodligen därför att man fruktade att överenskommelser vid enskilda företag skulle kunna få prejudicerande verkan. (59) På så vis stod samrådsmodellen vid Götaverken i opposition till den dominerande arbetsgivarlinjen.

Götaverksmodellen var ett tidigt försök att skapa en praxis vid varvet som ökade de anställdas insyn och inflytande. Funktionellt sett skilde sig förhandlingsinstitutionen inte från de fabriks- eller driftsråd som kom att aktualiseras i efterkrigsdebatten. Modellen gav en möjlighet för arbetsgivare och arbetare att regelbundet eller vid behov mötas och utbyta åsikter om förhållandena i företaget och därigenom förebygga konflikter. Skillnaden jämfört med de vanliga löneförhandlingarna, som hölls vart fjärde eller femte år och som präglades av stora motsättningar, var således stor. Dessutom kunde man vid överläggningarna mellan arbetsgivare och verkstadsklubbens representanter ta upp problem som rörde andra frågor än dem som normalt behandlades i löneförhandlingarna.

Tanken att arbetets status borde höjas genom demokratiska reformer i industrin förekom inte i debatten före 1919. De två viktigaste statushöjande frågorna var i stället att arbetarna borde erkännas som fullvärdiga medborgare, dvs få rösträtt, och att deras fackliga organisationer borde erkännas av arbetsgivarna som avtalslutande parter.

Inte heller i den socialpolitiska debatten diskuterades frågan om industriell demokrati. De arbetarfrågor som från sekelskiftet och framåt dominerade debatten rörde i stället skapande av social trygghet vid ålderdom, invaliditet, olycksfall i arbetet, sjukdom m m genom ett utbyggt försäkringssystem, förstärkt arbetarskydd och arbetstidsförkortning. Under kriget blev också åtgärderna mot arbetslösheten ett aktuellt ämne. Vänsterpartierna var mer reformvänliga än högern, socialdemokraterna drev ensamma kravet på normalarbetsdag, men inget parti reste någonsin under perioden före 1919 kravet på industriell demokrati. (60)

2.3. En svensk rådsrörelse 1917-1918?

Björkman har hävdad att debatten om industriell demokrati inte började efter kriget, utan redan 1909 då syndikalisterna efter storstrejksnederlaget bröt sig ur LO för att 1910 bilda SAC. Vid sidan av den syndikalistiska propagandan för den expropriativa generalstrejken under 1910-talet framhåller Björkman speciellt att

syndikalisterna och vänstersocialisterna 1917 och 1918 propagerade för arbetarråd. (61)

Är det då riktigt att se SSV:s och SAC:s propaganda för arbetarråd under de två sista krigsåren som inledningen till debatten om industriell demokrati? Vilken omfattning, innebörd och vilket syfte hade propagandan och vilken karaktär hade den faktiskt existerande rådsrörelsen 1917-1918?

Som framgått ingick inte rådsinstitutionen i de etablerade strategiska perspektiven inom socialdemokratien och syndikalismen under 1910-talet. Intresse för arbetarråden skapades emellertid i samband med revolutionerna och revoltförsöken i Europa 1917-1918. I Syndikalisten och Politiken/Folkets Dagblad Politiken refererade man uttalanden och rapporterade om aktioner från de utländska arbetarråden under våren och sommaren 1917 efter den ryska februarirevolutionen, under vintern 1918 efter den ryska oktoberrevolutionen och i samband med januaristrejckerna i Österrike och Tyskland, den finska revolutionen/inbördeskriget och den norska rådsrörelsens framväxt, och slutligen under hösten 1918 i samband med de centraleuropeiska revolutionerna. Propagandan för bildande av svenska arbetarråd (och soldatråd) koncentreras till två perioder, nämligen till våren 1917, i samband med hungerdemonstrationerna och diskussionerna om en aktion mot dyrtiden från arbetarrörelsens sida, och till hösten 1918, då dyrtidskampanjen växte över en i kampanj för en författningsreform.

Det dröjde en månad efter den ryska februarirevolutionen innan de första försöken att bilda svenska råd företogs. I Politiken var det först i samband med Lenins genomresa i Sverige i mitten av april som råden presenterades som den nya tidens revolutionsorgan. (62) Därefter innehöll tidningen regelbundet rapporter från Petrograds arbetar- och soldatråd.

I mitten av april 1917 genomfördes en hungerdemonstration i Västervik i vilken stadens arbetare krävde att myndigheterna skulle vidta åtgärder för att öka livsmedelstillgången och mildra verkningarna av dyrtiden. Liknande demonstrationer kom under våren och försommaren att genomföras på flera andra orter i landet, ibland med inslag av mer militanta kampmetoder som tvångsinventeringar av böndernas och handlarnas livsmedelsförråd. Västerviksaktionen hade initierats av syndikalisterna på orten, och metoden med hungerdemonstrationer togs omedelbart upp också i de vänstersocialistiskt dominerade distrikten i Norrbotten och Väster-norrland. Men företeelsen spred sig också till de socialdemokratiskt dominerade distrikten. (63)

I april 1917 förekom förutom hungerdemonstrationerna också mili-

tärdemonstrationer. Missnöjda med den försämrade mathållningen vid regementena och under påverkan av vänstersocialisternas och ungsocialisternas antimilitaristiska agitation, marscherade soldater i samlad tropp utan befäl genom städernas gator eller matstreckade. Ett 15-tal orter upplevde dylika manifestationer i april månad. (64) Den 20 april bildades vid ett SDUF-arrangerat möte i Stockholm föreningen "Soldater och Arbetare". Syftet var att vid gemensamma möten sammanföra de värnpliktiga med arbetarna utanför kasernerna, för att på så vis knyta samman de värnpliktigas revolt med arbetarnas aktioner mot dyrtiden och livsmedelsbristen. Samtidigt var avsikten att förebygga att svensk militär i ett skärpt läge användes mot arbetarmanifestationer av olika slag. Stockholmsföreningen fick inom kort efterföljare i ytterligare några städer. (65)

Västerviksaktionen fick ett positivt bemötande i såväl Politiken som Syndikalisten. (66) I den senare tidningen betecknade Gustav Sjöström demonstrationen som ett exempel på direkt aktion, och fortsatte:

"Dock, det kräves i dessa demonstrationer organisatoriskt underlag. Västerviksarbetarnas tillvägagångssätt, att bilda arbetarkommittéer är efterföljansvärt enär dessa kunna bilda embryon till sammansvetsning av arbetarmassorna på de olika platserna i och för ett fast organiserat uppträdande mot hungerstyret i landet". (67)

Den reformistiska arbetarrörelsen lyckades emellertid förekomma revolutionärernas organisationssträvanden och den 7 maj bildade SAP och LO "1917 års Arbetarkommitté". Syftet var att vinna kontroll över massrörelsen mot dyrtiden. Kommittén uppmanade arbetarna att avstå från olagliga inventeringsaktioner och i stället kräva inflytande över kristidsinstitutionerna. Programmet kännetecknades i övrigt av att hungerfrågorna länkades samman med kravet på en kommunal rösträttsreform, vilket aktualiserats av Branting i en interpellation i riksdagen, och nu gjordes till kommitténs huvudkrav. (68)

Bildandet av 1917 års Arbetarkommitté kritiserades i Syndikalisten och betecknades som utslag av socialdemokratisk sekterism. Hungerfrågan rörde alla arbetare, sades det, inte enbart socialdemokraterna. Därför borde representanter för alla riktningar inom arbetarrörelsen bilda ett gemensamt arbetarråd, som skulle leda kampen mot dyrtiden och utveckla denna till en kamp för socialismen. (69) Även SSV:s konstituerande kongress i mitten av maj 1917 begärde att syndikalister och vänstersocialister skulle beredas representation i 1917 års Arbetarkommitté och de lokala arbetarråd som skulle sortera under denna. Om inte reformisterna accepterade, framgår det av Zeth Höglunds inledning, var vänstersocialisterna redo att tillsammans med den övriga vänstern initiera sepa-

rata arbetarråd. Förmodligen som en förberedelse för detta innehöll kongressens manifest till Sveriges arbetare en uppmaning att bilda lokala arbetarråd som kunde leda framtida massaktioner. (70)

Sedan syndikalisterna och vänstersocialisterna nekats representation i 1917 års Arbetarkommitté inriktade de sig alltså på att bilda en egen rådsorganisation. Så inbjöd SAC i slutet av maj övriga vänsterorganisationer till ett möte för att bilda ett gemensamt "strids- och propagandaråd". "Arbetarnas Landsråd" bildades den 6 juni 1917 i samband med ett stort vänstermöte i Hornsbergs hage i Stockholm. Vid mötet antogs ett manifest som hade undertecknats av SAC, SSV, SUP, SUF, Fackoppositionen och Sjömans-Unionen. Dessutom instämde sex lokala arbetarråd och fem lokalavdelningar av Föreningen Soldater och Arbetare i dokumentet. (71) Manifestet innehöll krav på en allmän löneförhöjning och åtta timmars arbetsdag. Men utöver dessa breda arbetarfrågor fanns också mer speciella vänsterkrav om frisläppande av Amaltheamännen och militärövningarnas inställande. Slutligen slogs fast att man skulle kämpa för socialistiska krav. Förutom Arbetarnas Landsråd, som skulle utses av arbetarna i Stockholm och tjäna som en nationell ledning, skulle det bildas lokala arbetarråd som kunde leda kampen. Även framgent skulle man emellertid ställa sig positiv till enhet med 1917 års Arbetarkommitté. (72)

Dagen innan mötet i Hornsbergs hage hade Branting fått svar på sin riksdagsinterpellation. Regeringen hade avböjt att ta initiativ till en författningsreform, och hänvisade till höstens andrakammarval. Branting accepterade att rösträttsfrågans lösning skulle uppskjutas till valet och framförde inga hotelser om utomparlamentariska påtryckningar, trots pågående gatudemonstrationer i Stockholm. En vecka senare deklarerade 1917 års Arbetarkommitté att man inte ansåg läget lämpligt att utlysa någon politisk storstrejk. Därmed hade kommittén accepterat att dess huvudkrav skulle lösas i riksdagsvalen, och verksamheten inom 1917 års Arbetarkommitté avstannade. (73)

Vänsterrepresentanterna fortsatte några veckor efter mötet i Hornsbergs hage att propagera enhet mellan Arbetarnas Landsråd och 1917 års Arbetarkommitté, men utan framgång. (74) Under de kritiska veckorna i maj hade reformisterna lyckats gripa initiativet och fått viss kontroll över massrörelsen genom bildandet av 1917 års Arbetarkommitté. I det läget kunde inte revolutionärerna ensamma proklamera generalstrejk, utan tvangs vädja till reformisterna om enhet. När 1917 års Arbetarkommitté upphörde med sin verksamhet en dryg månad senare och revolutionärerna fick monopol på rådsorganisationen hade hungerrörelsen bedarrat. Vid det laget hade nämligen livsmedelssituationen förbättrats genom att den

nya potatisskörden blivit tillgänglig för konsumtion. Någon massaktion mot dyrtiden under ledning av Arbetarnas Landsråd kom alltså aldrig till stånd 1917. (75)

Under resten av 1917 inriktades Landsrådets verksamhet på organisationsarbete. I februari 1918 utarbetades ett nytt och mer omfattande aktionsprogram där man bl a ånyo krävde åtgärder mot dyrtiden och tryggad livsmedelstillgång. Bakgrunden var att man väntade sig att en ny livsmedelsbrist under våren skulle leda till nya hungerdemonstrationer. Därtill kommer det ökade intresset för rådsorganisationen som var resultatet av arbetarrådets roll i den ryska Oktoberrevolutionen, under januaristrejckerna i Österrike och Tyskland och i revolutionen i Finland. (76)

I mitten av maj 1918 uppgavs att det fanns 95 lokala arbetarråd, som hade bildats av organisationer med omkring 75 000 medlemmar. (77) Trots detta betecknar Carl Göran Andrae Arbetarnas Landsråd som "en organisation på papperet". (78) Omdömet förefaller riktigt, ty inte heller under våren 1918 lyckades Landsrådet mobilisera arbetarna till någon massiv aktion. Andrae menar att rörelsen 1918 inte blev lika kraftfull som året innan p g a möteströtheten efter kampanjen mot Finlandsaktivismen tidigare under vintern och beroende på att socialdemokraterna nu var företrädare i regeringen. (79)

Trots att nya lokalföreningar bildades och i mars 1918 det nationella "Sveriges Soldat- och Arbetareförbund", lyckades inte heller soldat- och arbetarföreningarna genomföra sitt främsta mål, att sammanföra de värnpliktiga och arbetarna. Mötena var dåligt besökta och det var svårt att få fackföreningar att ansluta sig till föreningarna. Den verksamhet som bedrevs hade således ingen *mass*karaktär utan var samma slags antimilitariska propagandaarbete som de vänstersocialistiska och ungsocialistiska ungdomsföreningarna brukade utföra. (80)

På hösten 1918 började åter revolutionärerna propagera för bildande av svenska råd. Denna gång låg initiativet hos vänstersocialisterna, vilket delvis måste ha berott på att SAC hade svårt att hantera de rent politiska krav som nu kom att ställas i förgrunden.

Under 1918 hade i centrum för SSV:s propaganda stått kampen mot dyrtid och livsmedelsbrist, kampen för allmän och lika rösträtt samt de internationella solidaritetsfrågorna. I samband med de centraleuropeiska revolutionerna skedde en radikalisering av denna politiska plattform, vilken tillfördes krav och paroller hämtade från Lenins aprilteser, vilka publicerats i FDP tidigare under sommaren. (81) Den 9 november publicerades så ett program för en svensk massaktion syftande till en politisk och social omvälvning, utarbetat

av SSV, SDUF och Sveriges Soldat och Arbetarförbund. I detta krävdes bl a bildande av en svensk socialistisk regering, "stött på arbetare-, soldat- och bonderåd över hela landet", och över industrin krävdes arbetarkontroll. Manifestet avslutades med uppmaningen till arbetarna att organisera sig i arbetar-, soldat- och bonderåd, och att vara redo att tillgripa storstrejk. (82)

Att vänstersocialisterna nöjde sig med att endast *hota* med storstrejk, berodde dels på att partiet hade en inflytelserik parlamentarisk falang och dels på att vänstern saknade tillräckligt inflytande över de redan existerande massorganisationerna för att på egen hand kunna proklamera generalstrejk. Därför vände man sig till övriga organisationer inom arbetarrörelsen för att åstadkomma en enhetlig manifestation. (83) I synnerhet inriktade man sig på att erbjuda SAP samarbete kring ett något mer begränsat socialistiskt aktionsprogram. T ex innehöll detta inte krav på rådsrepublik utan endast på politisk demokrati, republik och slopande av första kamaren. Däremot fanns kravet på socialisering och arbetarkontroll i industrin med i programförslaget. (84)

Medan ungsocialisterna och syndikalisterna accepterade inviterna till samarbete, avvisades enhetsinbjudan av socialdemokratin. Det vänstersocialistiska hotet att proklamera generalstrejk bidrog däremot starkt till att liberaler och socialdemokrater snabbt enade sig kring ett förslag till författningsreform och till att LO hotade utlysa storstrejk om inte högern godtog regeringspropositionen. (85) När det stod klart att socialdemokraterna tänkte hålla fast vid regeringskoalitionen, försökte vänstern på egen hand eskalera den utomparlamentariska kampen. I FDP annonserade man:

"Massmöten över hela landet för republik och socialistisk regering!
Låt massrörelsen vidgas och växa! Det gäller att nå kulmen i medio av december." (86)

Revolutionshotet hade stor betydelse för högerns glidning i författningsfrågan och bidrog på så sätt till att riksdagsbelutet om allmän och lika rösträtt kunde antas i mitten av december. (87) Men som inledningen till en allmän socialistisk revolt var vänsterorganisationernas kampanj i november 1918 ett misslyckande. Några råd bildades aldrig och genom sitt snabba handlande i författningsfrågan lyckades reformisterna, precis som 1917, återerövra det politiska initiativet.

Att rådsfrågan var tämligen nyväckt både för syndikalister och vänstersocialister framgår av dess programmatiska och teoretiska behandling. Varken SAC eller SSV tog principiell ställning för rådsinstitutionen 1917-1918. Inte heller i Fackoppositionens program berörs frågan om arbetarkontroll eller rådsorganisationen. (88)

I SSV:s press förekommer så gott som inga av svenskar förfat-

tade teoretiska artiklar om rådsinstitutionen eller arbetarkontrollen. Ett undantag utgörs av en artikel om arbetarkontroll av G Hirdman i december 1918, men det säregna i företeelsen understryks ytterligare av författarens syndikalistiska influenser. (89) Det fåtal teoretiska artiklar i FDP som behandlar rådsfenomenet var i stället av ryskt ursprung. Från sommaren 1918 kunde de vänstersocialistiska sympatisörerna studera Lenins aprilteser, den ryska sovjetrepublikens författning och de bolsjevikiska teserna om proletariats diktatur. (90) Innan dess gav SSV:s huvudorgan och broschyrutgivning ingen teoretisk vägledning i rådsfrågan.

Den teoretiska utvecklingen inom SAC uppvisar en något annorlunda bild. Man såg i de ryska fabrikskommittéerna och den engelska shop stewards-rörelsen bevis på det riktiga i syndikalismens organisationsprinciper och revolutionsperspektiv. (91) Entusiastisk över fabrikskommittéernas roll i den ryska revolutionens första anarkosyndikalistiska fas skrev Albert Jensen:

"Livet finner alltid sina egna vägar. När situationen kräver nya organ till uttryck för arbetarnas vilja, när de gamla organen icke längre kunna anpassa sig till tidens nya förhållande, så födas de nya organen ur nödvändighetens modersköte." (92)

Vidare lades redan under 1918 den teoretiska grunden för den encroachment-strategi som skulle vinna burskap inom SAC 1919/1920. Under den första tiden efter Oktoberrevolutionen hade syndikalisternas omdömen uppvisat en heterogen bild. Från sommaren 1918, och med erfarenheten av den finska revolutionens nederlag, var emellertid värderingen av den ryska vägen till socialism klart negativ. Utvecklingen hade visat att syndikalismens avståndstagande från politiska kampmetoder var välgrundat. Väpnade engångsrevolter hade visat sig leda till diktat och tvång eller nederlag, utan att det ekonomiska systemet förändrades. (93) Slutsatsen kom att ligga till grund för utformandet av encroachment-strategin.

1917 års rådsrörelse kan knappast ses som en föregångare till de organ för industriell demokrati som diskuterades efter kriget. De arbetarråd och kommittéer som bildades var inte avsedda att öka arbetarnas inflytande över produktionen utan över distributionen av livsmedel, och det är tveksamt om arbetarråden och soldatföreningarna 1917 ens bör betecknas som "råd", även om de anknöt till den ryska terminologin. Likheten med de norska dyrtidskommittéerna från samma tid är långt större än med den revolutionära rådsrörelsen i Ryssland och Centraleuropa eller med shop stewards-rörelsen i England. Även om demonstrationerna i april och maj 1917 var spontana och tillfälliga kommittéer bildades för att leda kampen, saknade den permanenta rådsorganisation som väns-

terorganisationerna skapade under det följande året flera av den egentliga rådsrörelsens kännetecken. (94) Råden bildades av redan etablerade fackliga och politiska organisationer för att samordna verksamheten, inte som en sista utväg då inga andra kanaler för missnöjet fanns. Vidare saknade råden från sommaren 1917 massanknytning och de kom aldrig att tjäna som kamporgan.

Däremot råder ingen tvekan om att vänstersocialisternas och syndikalisternas propaganda för arbetarkontroll och rådsorgan under hösten 1918 var upptakten till efterkrigsdebatten om industriell demokrati. Här gällde kravet på arbetarinflytande den produktiva verksamheten och uppmaningen att bilda arbetarråd förbands med kraven på socialisering och arbetarkontroll i industrin. Björkmans tes att vänstersocialisternas och syndikalisternas propaganda för arbetarråd 1917-1918 föregrep de reformistiska kraven på industriell demokrati efter kriget måste således modifieras något. I huvudsak var det revolutionärernas propaganda för arbetarråd och arbetarkontroll mot slutet av 1918 som var förspelet till debatten om industriell demokrati, medan 1917 års rådsrörelse hade en annan karaktär.

2.4. Arbetarinflytandet enligt lagar och kollektivavtal

En viktig utgångspunkt för efterkrigsdebatten om industrins demokratisering var det inflytande över förhållandena i arbetslivet som arbetarna redan hade. Att fastställa gränsen för det *faktiska* arbetarinflytandet under perioden före 1919 är emellertid en mycket svår uppgift. Det metodiska problemet består i att det inte finns något källmaterial som gör det möjligt att på generell nivå undersöka det reella arbetarinflytandets gränser. (95) Däremot kan man genom studier av kollektivavtal och lagar fastställa vilka *formella möjligheter* till inflytande som arbetarna hade. I vilken mån möjligheterna verkligen utnyttjades eller överskreds kan man naturligtvis inte avgöra utifrån detta normativa material, men det finns ändå skäl att undersöka det, inte minst därför att t ex frågan om paragraf 23 spelade en så viktig roll i efterkrigsdebatten. För övrigt handlade ju hela debatten om industriell demokrati just om hur arbetarnas formella möjligheter att påverka förhållandena i industrin skulle ökas.

2.4.1. Kollektivavtalen

Redan under seklets första decennium hade kollektivavtalsprincipen vunnit relativ stor tillämpning i industrin. Vid slutet av år 1905 hade 55 procent av SAF:s delägare slutit kollektivavtal och vid årsskiftet 1908/1909 fanns det i landet närmare 2.000 gällande avtal för 318.000 arbetare. (96) Efter storstrejken minskade kollektivavtalens betydelse, men vid utgången av år 1918 hade antalet avtal och antalet arbetare under avtal åter stigit och var i nivå med 1908 års siffror. (97) Inom de näringsgrenar som omfattas av den officiella industri- och hantverksstatistiken (98) arbetade vid årsskiftet 1908/1909 60 procent av arbetarna under kollektivavtal. Vid utgången av år 1918 var motsvarande andel 58 procent. (99)

De flesta kollektivavtalen slöts på lokal- eller ortsnivå, men riksavtalens betydelse ökade. Av den officiella statistiken framgår att det vid årsskiftet 1907/1908 fanns 9 riksavtal som gällde för 16 procent av avtalsarbetarna (avtalsarbetare = arbetare som berörs av gällande kollektivavtal). Vid utgången av år 1920 hade emellertid antalet riksavtal ökat till 33, vilka ägde kraft för 44 procent av de avtalsberörda arbetarna. (100) Avtalsperiodernas längd förändrades under tioårsperioden före år 1919 på ett märkbart sätt. Efter storstrejken och i synnerhet under de första krigsåren ökade giltighetstiden påtagligt, medan det motsatta gällde under krigets slutskede. Mellan 1910 och 1916 gällde mer än hälften av de ingångna avtalen för längre perioder än 2 år. (101)

Utän tvekan var kollektivavtalen det främsta uttrycket för ett formaliserat arbetarinflytande i industrin under seklets första decennier, och för att fastställa arbetarinflytandets gränser inom olika områden är det nödvändigt att studera ett *representativt* urval av dessa avtal. Här har två typer av källmaterial använts. För det första har riksavtalen i SAF:s arkiv (se appendix 1) samt riksavtal återgivna i den officiella statistiken (se appendix 2) utnyttjats. Totalt rör det sig om 43 avtal slutna av 27 branschorganisationer på arbetsgivarsidan. Motivet att studera *riksavtal* är att dessa gällde för ett stort antal arbetare och var normbildande för avtalen på lägre nivåer.

Den andra sortens material som har utnyttjats är de sammanställningar över avtalens innehåll som finns i den officiella statistiken. Dessa gäller vanligen endast under året ingångna avtal, men för årsskiftet 1907/1908 omfattar sammanställningen samtliga gällande avtal. En liknande studie finns därefter inte förrän för årsskiftet 1920/1921, varför det har varit nödvändigt att konstruera en särskild sammanställning över avtalens innehåll med avseende på paragraf 23-frågan, vilken kan indikera läget alldeles innan undersök-

ningsperiodens start 1919 och jämföras med uppgifterna för årsskiftet 1907/1908. Eftersom avtalsperioderna var relativt långa under krigsåren, har de årliga uppgifterna om ingångna avtal för femårsperioden 1913-1917 sammanställts och utnyttjats till en skattning av det årliga genomsnittet gällande avtal under nämnda period. (Se tabell 2:1 och 2:2).

Genom kollektivavtalen fick arbetarna medbestämmande över de allmänna anställningsförhållandena och vissa skydds- och välfärdsfrågor. Huvudutrymmet i avtalen ägnades frågor som löner, arbetstider samt regler för hur tolkningstvister skulle lösas. De angav ramarna för de enskilda arbetsavtalen och var nödvändiga för att kollektivavtalssystemet skulle fungera. Dessutom var det vanligt att avtalen innehöll regler som förbättrade den lagstadgade frivilliga olycksfallsförsäkringen och med tiden ökade också andelen avtal som gav de anställda rätt till fri sjukvård och medicin.

Däremot innehåller kollektivavtalen före 1919 väldigt få regler som rör frågan om produktionens uppläggning (arbetsmetoder, teknik) och så gott som ingenting sägs i avtalen i frågor som rör företagets ledning. När t ex frågan om förändringar av arbetsmetoderna, vilka ju i hög grad kunde påverka arbetsförhållandena, berördes i de gällande avtalen 1908, var det endast förändringens inverkan på förtjänstmöjligheterna som tillmättes betydelse. (102) Däremot ifrågasattes inte i avtalen arbetsgivarens ensamrätt att besluta i dylika frågor. Studier av riksavtalen, vilka alla utom ett slöts senare än 1908, visar att omdömet står sig för hela perioden före 1919. I fyra av de studerade avtalen förekommer regler gällande införande av nya arbetsmetoder och ny teknik. (103) Inte i något av dessa ifrågasätts emellertid arbetsgivarens rätt att ensam besluta om införande av ny teknik och nya arbetsmetoder. Däremot stadgas det att *när* ett dylikt beslut har fattats och genomförts, löneavtalen måste ses över och korrigeras. I ett avtal för pappersmasseindustrin hette det:

"Vid införande av nya maskiner eller ny arbetsmetod under avtalstiden äger arbetsgivaren att efter överenskommelse med arbetarne förändra avtalet i avseende på tidsindelning, ackordspris och antal arbetare." (104)

Det var sålunda löneaspekten av frågan om ny teknik och arbetsorganisation som berördes i avtalen, inte beslutsrätten i sakfrågorna. Men även om det utöver detta i riksavtalen inte fanns några *allmänna* regler som gav arbetarna rätt till inflytande i samband med förändringar av tekniken och arbetsmetoderna, kan man se den detaljreglering av olika arbetsuppgifter som kunde finnas i hantverksarbetarnas (t ex typografernas) avtal som ett slags

formaliserat inflytande över produktionens uppläggnig. (105)

En särställning i kollektivavtalen intar de s k paragraf 23-frågorna, som gällde hur beslutskompetensen skulle fördelas inom områden som rörde personalpolitik och arbetsledning. Att dessa frågor tillmättes sådan betydelse i avtalen hade sin bakgrund i striderna om föreningsrätt och "arbetets frihet" i början av seklet, och arbetsgivarnas behov att understryka sin ensamrätt att leda och fördela arbetet och fritt anta och avskeda arbetare. Motsättningen mellan arbetsgivare och fackföreningsrörelse gällde huvudsakligen reglerna för anställnings- och avskedandeförfarandet. Arbetsgivarna ville ha fria händer att anställa oorganiserad arbetskraft och avskeda vid behov, medan man inom fackföreningsvärlden fruktade att personalpolitiken skulle ges en antifacklig udd. Föreningsrätten måste därför skyddas.

Innehållet i paragraf 23 återfinns i avtalen i olika skepnad. Vissa avtal innehåller enbart principen i SAF:s 23:e stadgeparagraf att "arbetsgivaren har rätt att fritt antaga och afskeda arbetare, att leda och fördela arbetet och att begagna arbetare från hvilken förening som helst, eller arbetare stående utanför förening". (106) Denna klausul kompletteras emellertid i många avtal i enlighet med Decemberkompromissen med ett tillägg om garanti för föreningsrätten:

"Föreningsrätten skall å ömse sidor lämnas okränk. Anse arbetarna, att afskedandet ägt rum under omständigheter, som kunna tolkas såsom angrepp på föreningsrätten, äga de att, innan andra åtgärder vidtagas, genom sin organisation påkalla undersökning för vinnande af rättelse." (107)

Medan SAF verkade för att organisationens 23:e stadgeparagraf skulle inskrivas i avtalen, använde sig Centrala Arbetsgivareförbundet av en egen formulering med likartat innehåll. I och med 1909 års riksavtal för byggnadsbranschen övergick emellertid CAF till att använda Decemberkompromissens formuleringar. (108)

Med i somliga avtal införda kompletteringar/modifieringar kom paragraf 23 att inskrivas i de flesta kollektivavtalen under perioden. Av de år 1908 nästan 2000 gällande avtalen innehöll 40 procent paragraf 23 i någon form (dvs med eller utan modifierande tillägg och inklusive avtal enligt Decemberkompromissen), vilket innebar att 48 procent av arbetarna under kollektivavtal omfattades av den. Motsvarande siffror för åren 1913-1917 var 62 procent av avtalen, gällande för 77 procent av de avtalsbundna arbetarna. (Se tabell 2:1 och 2:2). Ökningen berodde uteslutande på att frekvensen avtal med formuleringar enligt Decemberkompromissen ökat, medan frekvensen avtal med paragraf 23 i annan tappning hade minskat. Så innehöll år 1908 avtalen för 21 procent av avtalsarbetarna Decem-

Tabell 2:1. Förekomsten av bestämmelser angående paragraf 23 och föreningsrätten i de vid årsskiftet 1907/1908 gällande kollektivavtalen.

Bestämmelser	Antal avtal	Antal arbetare
I överensstämmelse med SAF:s paragraf 23 eller Decemberkompromissen	785	123.552
Till skydd för föreningsrätten	490	104.411
Angående företrädes- eller ensamrätt till arbete för fackföreningsmedlemmar	211	15.380
Angående företrädesrätt till arbete efter anställningstid, bostadsort, ålder m.m.	622	89.618
I överensstämmelse med SAF:s paragraf 23 eller Decemberkompromissen, med tillägg angående företrädesrätt till arbete efter anställningstid, bostadsort, ålder, m.m.	361	63.769
Inga bestämmelser angående SAF:s paragraf 23, Decemberkompromissen, föreningsrätten eller företrädesrätt till arbete	674	52.900
Hela antalet*	1.971	255.950

* Samma avtal innehåller ofta bestämmelser av mer än en typ. Därigenom orsakad dubbelräkning har vid summeringen av hela antalet avtal frändragits.

Källa: Arbetsstatistik, A:5, Kollektivavtal angående arbets- och löneförhållanden i Sverige.

berkompromissens klausuler (109), medan motsvarande procentsats under åren 1913-1917 var 63. (Se tabell 2:2). Också studier av riksavtalen visar att paragraf 23 förekom i de flesta avtalen. Av de 43 studerade avtalen innehöll 32 arbetsgivarparagrafen i någon form. (111) De riksavtal som inte innehöll paragraf 23 hade slutits av arbetsgivarorganisationer utanför SAF (112) och gällde ofta kvalificerad arbetskraft. (113) I Kooperativa Förbundets fall var

det förmodligen arbetsgivarens ickekapitalistiska karaktär som var skälet. (114)

Det mest betydelsefulla undantaget utgjordes emellertid av de avtal för mekaniska verkstäder som Verkstadsföreningen slöt. Det första verkstadsavtalet hade ingåtts 1905, dvs före Decemberkompromissen, och innehöll inte paragraf 23. Då Verkstadsföreningen till 1917 stod utanför SAF, fanns heller inget *tvingande* skäl att i kommande verkstadsavtal införa arbetsgivarparagrafen. I stället kom Verkstadsföreningens riksavtal med respektive fackförbund inom verkstadsindustrin att innehålla mer försiktiga formuleringar till skydd av föreningsrätten och "arbetets frihet". Sålunda förklarade sig parterna ense om "att rätten att under alla förhållanden fritt och okränkt deltaga i arbete skall likasom föreningsrätten hållas i ömsesidig helgd". (115) Skillnaden i formulering jämfört med SAF-paragrafen är stor. Inget nämns över huvud taget om arbetsgivarens rätt att leda och fördela arbetet och principen om arbetets frihet har en mer återhållsam utformning än i paragraf 23. Det talas inte om *arbetsgivarens* rätt att fritt anställa och avskeda utan om *arbetarens* rätt att utan trakasserier från fackföreningarnas sida delta i arbete, även om han var oorganiserad.

Avsnitt endast till skydd för föreningsrätten, utan koppling till paragraf 23, fanns vid årsskiftet 1907/1908 i 175 av de gällande avtalen, vilket innebar att 19 procent av avtalsarbetarna omfattades. Över hälften av dessa arbetade under verkstadsavtalet. (116) Betydelsen av verkstadsavtalen inom denna kategori ökade efter 1908 och under perioden 1913-1917 gällde de för över 80 procent av de arbetare som var berörda av avtal med bestämmelser endast till skydd för föreningsrätten. Kategorins betydelse som helhet minskade emellertid, och under nämnda period omfattades endast 14 procent av det totala antalet avtalsarbetare av avtalsklausuler enbart till skydd av föreningsrätten. (Se tabell 2:2).

I de två första riksavtalen för mekaniska verkstäder 1905 och 1908 var regeln om ömsesidig respekt för föreningsrätten den enda klausul med anknytning till paragraf 23-frågorna (117), men i de verkstadsregler som ingick i verkstadsavtalet 1913 infördes ytterligare regler som slog fast arbetsgivarens rätt att leda och fördela arbetet samt att fritt anställa och avskeda arbetare. I verkstadsreglerna slogs fast: "Antagande eller uppsägning af arbetare sker af arbetsgifvaren". (118) Vidare gavs arbetsgivaren rätt att omedelbart avskeda arbetare "som visar trots emot arbetsgifvarens order eller nekar utföra af arbetsgifvaren ålagdt arbete". (119) Liknande formuleringar i ordningsföreskrifterna fanns i de riksavtal som Elektriska Arbetsgivarförbundet tecknade. (120)

Också i de avtal som innehöll paragraf 23, fanns vanligen i ord-

Tabell 2:2. Förekomsten av bestämmelser angående paragraf 23 och före-
1913-1917. (110)

Näringsgrupper	Kollektivavtal					
	i överensstämmelse med SAF:s paragraf 23				i överens- stämmelse med Decemberkom- promissen 1906	
	utan till- lägg		med tillägg till skydd för förenings- rätten			
	Av- tal	Arbe- tare	Av- tal	Arbe- tare	Av- tal	Arbe- tare
Malmbrytning och metallindustri	3	218	5	2.797	63	32.914
Jord- och stenindustri	2	340	5	179	50	18.612
Trävaruindustri	7	1.606	2	47	128	18.718
Pappers- och grafisk industri	1	5.225	3	206	83	17.698
Livsmedelsindustri	5	102	5	122	103	14.771
Textil- och beklädnadsindustri	3	23	2	14	51	21.741
Läder-, hår- och gummivaruindustri	1	6	8	203	33	8.878
Kemisk-teknisk industri	-	-	1	1	43	5.488
Byggnadsverksamhet	5	203	10	557	139	19.771
Allmänna arbeten	3	89	18	1.723	6	619
Handel och varulager	2	28	2	87	10	967
Land- och sjötransport	-	-	130	20.965	28	3.627
Annan yrkesrörelse	1	64	-	-	5	577
Summa	33	7.904	191	26.901	742	164.381

* Samma avtal innehåller ofta bestämmelser av mer än en typ. Därigenom orsakad dubbel-

Källa: SOS, Kollektivavtal i Sverige år 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918.

ningsrätten i det skattade genomsnittet gällande kollektivavtal:

med bestämmelser										Hela antalet*	
endast till skydd för föreningsrätten		ang. inskränkning i föreningsrätten för förmån m.fl.		ang. företrädesrätt till arbete				Inga bestämmelser ang. arbetsledning, föreningsrätt eller dylikt			
				efter anställningstid, bostadsort, ålder m.m.		för fackföreningsmedlemmar					
Av-tal	Arbetare	Av-tal	Arbetare	Av-tal	Arbetare	Av-tal	Arbetare	Av-tal	Arbetare	Av-tal	Arbetare
25	31.216	40	30.015	18	1.703	3	25	59	3.784	160	71.222
6	123	29	14.938	9	507	2	45	22	1.801	90	21.339
7	567	3	259	16	961	4	48	47	2.610	199	23.775
-	-	77	15.644	1	220	-	-	2	131	88	23.268
21	1.154	60	9.336	31	1.926	75	2.320	27	1.020	239	19.673
5	51	5	19.719	3	253	3	251	38	1.432	103	23.521
7	901	7	7.216	7	331	10	601	32	1.123	91	11.529
-	-	22	3.319	2	90	-	-	5	436	49	5.925
11	1.093	109	17.337	58	4.739	23	788	36	1.916	229	24.908
3	577	-	-	27	2.455	1	3	1	50	34	3.144
1	42	2	66	14	408	18	385	12	199	45	1.833
4	346	117	20.479	7	454	6	185	15	2.387	182	27.528
1	23	1	25	4	122	9	231	11	638	27	1.534
91	36.093	472	138.353	197	14.169	154	4.882	307	17.527	1.536	259.199

räkning har vid summeringen av hela antalet avtal fråndragits.

ningsreglerna avsnitt som ytterligare underströk arbetsgivarens rätt att leda och fördela arbetet. I ett glasblåsaravtal föreskrivs att glasblåsare "skall iakttaga ett hederligt och anständigt uppförande, med flit och efter bästa förmåga fullgöra sitt arbete och villigt åtynda arbetsbefälets order, skolande förekommande order på ett höfligt och humant sätt utdelas." (121) Förutom sådana föreskrifter om de anställdas allmänna hörsamhet (122) fanns i vissa avtal också liknande avsnitt som för verkstadsarbetare och elektriker, där det uttryckligen slogs fast att arbetsgivaren hade rätt att avskeda arbetare som ej lydde order. (123) Även om lydnds- och avskedandenaspekterna vanligen inte var så nära sammanlänkade i avtalstexterna, är det uppenbart att avtalens innebörd var just denna kombination av påbud och sanktion.

Avtalens ordningsparagrafer var av skiftande karaktär, allt från allmänna föreskrifter till detaljerade regler ("Putstraror förvaras å därför bestämd plats" (124)), men innebar alla att arbetsgivarens kontroll över arbetarens vardag på arbetsplatsen säkrades. Förutom regler om att arbetaren skulle arbeta flitigt och efter bästa förmåga och villigt lyda arbetsbefälens order, fanns föreskrifter mot fylleri, rökning, agitation, tidningsläsande och tidningsförsäljning. Arbetare ålades att vara aktsam med verktyg och maskiner, föreskrevs punktlighet och förbjöds lämna arbetsplatsen eller t o m sitt arbetsställe utan lov. Likaså var det förbjudet att släppa in utomstående på arbetsplatsen, och i sådana fall barn brukade lämna frukost eller lunch till fäderna, borde de tillbringa minimal tid inom fabriksområdet, å särskilt anvisade områden. (125)

Sanktionerna i avtalen mot brott mot ordningsreglementet varierade starkt i hårdhet. Påföljden för den som avvek från arbetsplatsen kunde i det ena avtalet bestämmas som löneavdrag (126) men i det andra avtalet som avsked (127). Gemensamt var emellertid att avtalens allmänna ordningsregler alltid förenades med något slags sanktionssystem. Motiven bakom ordningsreglerna var olika, allt från förebyggande av brand och olyckor till ett effektivt utnyttjande av arbetskraft och maskiner, men reglerna i sig uttryckte förhållandet att arbetsgivarens makt beträffande arbetets ledning och fördelning var oinskränkt.

En nyckelfråga i sammanhanget utgjorde arbetsbefälens roll i arbetsorganisationen. Vid denna tid betraktade arbetsgivarna tjänstemännen som sina representanter på arbetsplatsen, ett synsätt som i allmänhet delades inom arbetarrörelsen. (128) I många av de studerade avtalen togs i anslutning till erkännandet av paragraf 23 in ett avsnitt där det slogs fast just att arbetsbefälen var arbetsgivarnas företrädare och att det inte skulle anses som ett brott mot föreningsrätten att förmän och verkmästare förbjöds tillhöra arbe-

tarnas fackliga organisationer. (129) I ett avtal för glasbruksindustrin stadgades med en typisk formulering :

"Det öfverenskommes, att arbetsgifvares fordran att förmän icke må tillhöra arbetarnes fackorganisation, ej är en kränkning af föreningsrätten.

Med *förman* afses här den, hvilken är anställd som arbetsgifvarens specielle representant gent emot arbetarne och åtnjuter aflönning såsom sådan - helst fast års- eller månadslön - samt utöfvar befäl med uppdrag att leda, fördela och kontrollera arbetet, själf icke deltagar i arbetet annat än tillfälligtvis och aldrig har andel i arbetarnes ackord." (130)

Bestämmelsen modifierades i några avtal. Stundom skärptes texten så att t ex också avdelningsförmän och vakter förbjöds tillhöra arbetarorganisationerna (131), medan en passus i ett av de undersökta avtalen vittnar om fackföreningarnas försök att förhindra att dylika förbud fick udden direkt riktad mot fackföreningsrörelsen. I järnbruksavtalen slogs nämligen fast att antalet förmän fick uppgå till maximalt 2 procent av arbetarstammen vid ett företag. Motivet var förmodligen att man därigenom ville blockera arbetsgivarnas möjligheter att kringgå föreningsrätten genom att anställa oorganiserade arbetare och kalla dem för "förmän". (132)

Avsnitt i avtalen som begränsade förmännens föreningsrätt hade blivit relativt sällsynta före kriget. Sammanställningen av de år 1908 gällande avtalen visar att endast ett tiotal avtal vid sockerbruk och stenhuggerier vid denna tid innehöll sådana avsnitt. (133) Under perioden 1913-1917 infördes klausuler som begränsade förmännens föreningsrätt i en tredjedel av avtalen, gällande för 53 procent av avtalsarbetarna (se tabell 2:2), vilket speglar den tilltagande betydelsen för arbetsgivarna av lojala arbetsbefäl i en tid då ökad facklig organisationsgrad och minskande möjligheter p g a fabrikenas storlek att själva utöva eller kontrollera de arbetsledande funktionerna.

Den stora frekvensen avtal innehållande paragraf 23 har redan konstaterats. Då det även i verkstadsavtalen i frånvaro av paragraf 23 efterhand gavs andra regler som garanterade arbetsgivarens frihet i personalfrågor och kontroll över arbetsledningen är det uppenbart att arbetsgivarens beslutskompetens i paragraf-23-frågorna var fast förankrad i avtalen. Så arbetade under åren 1913-1917 89 procent av avtalsarbetarna under avtal som på det ena eller andra sättet gav arbetsgivaren mandat att leda och fördela arbetet samt att fritt anställa och avskeda arbetare. (Se tabell 2:2).

Emellertid fanns det avtal som innehöll principer rakt motsatta dem i paragraf 23 (även om avtal av denna typ likväl kunde innehålla paragraf 23), medan andra innehöll avsnitt som på olika sätt

modifierade det allmänna ställningstagandet för arbetsgivarparagrafen. Till den förra typen hör huvudsakligen avtal som gav ensam- eller företrädesrätt till arbete för medlemmar i den avtalslutande fackliga organisationen. Den totala betydelsen av sådana avtal var dock inte särskilt stor. 1908 omfattades 6 procent av avtalsarbetarna av sådana avtalsbestämmelser. Under perioden 1913-1917 hade andelen minskat till 2 procent. (Se tabell 2:1 och 2:2).

Avtalsregler som gav företräde till arbete åt fackligt organiserade arbetare förekom nästan inte alls inom den egentliga fabriksindustrin, utan rörde huvudsakligen två yrkeskategorier. Dels gällde de inom vissa hantverksyrken, där yrkesarbetarnas fackliga organisationer hade en relativt stark ställning och där värnandet om yrkets status var ett gemensamt intresse för parterna. 1908 arbetade t ex tre fjärdedelar av de avtalsberörda stukatörerna, hälften av bagarna och en femtedel av barberarna, sadelmakarna, tapetserarna och målarna under avtal som gav fackföreningsmedlemmarna företräde till arbete. (134) Dels förekom dylika regler inom yrken med en växlande arbetstillgång men där det ansågs viktigt att det fanns en fast arbetarstam. Speciellt inom stuverirörelsen hade den modellen utvecklats att Transportarbetareförbundet svarade för att ett tillräckligt antal stuvare alltid stod redo att arbeta när fartyg anlände för lossning och lastning. I utbyte mot detta garanterades de organiserade transportarbetarna företrädesrätt till arbete. 1908 arbetade nästan 90 procent av de avtalsberörda stuveriarbetarna under avtal med sådana villkor. Inom Transportarbetareförbundet spred sig modellen också till andra yrkesgrupper, och kom att gälla också för arbetare inom handel, varulager och sjötransport. (135) Den officiella statistiken från och med år 1914 är inte tillräckligt disaggregerad för att det yrkesmässiga mönstret skall framgå. Men fördelningen på olika näringsgrupper visar att det var samma typer av grupper som 1908, som omfattades av avtal som gav fackligt anslutna arbetare företräde till arbete. Även studier av den officiella statistiken för åren 1908-1913 visar detta. (136)

När det gäller avtal som modifierade innehållet i paragraf 23, var det främst frågan om att arbetsgivarens rätt att fritt anta och avskeda arbetare inskränktes på så vis att det i avtalen infördes konkreta stadganden om att han skulle vara skyldig att ta hänsyn till arbetarens personliga förhållanden. Vid anställning skulle exempelvis lämnas företräde till dugliga arbetare, familjeförsörjare, bosatta på orten eller till arbetare som förut varit anställda av arbetsgivaren men som avskedats p g a arbetsbrist. (137) I ett elektrikeravtal från 1913 stadgas att turordningen i sådana fall skulle avgöras av anställningstidens längd. (138) I många avtal

slogs fast att arbetare skulle återanställas efter fullgjord värnplikt och vissa avtal garanterade detsamma vid sjukdom och olycksfall. (139) Avtalspunkter av denna typ förekom huvudsakligen för hantverksmässiga yrkesgrupper, medan de var relativt ovanliga inom den egentliga fabriksindustrin. 1908 arbetade 96 procent av de avtalsberörda målarna, 99 procent av murarna och 88 procent av typograferna under avtal med sådant innehåll. Avtal av detta slag slöts också för de kommunalanställda, vid stenkolsgruvor och vid socker-, glas- och tegelbruk. (140) Mönstret bestod även för perioden 1908-1913 och motsägs inte av de aggregerade värdena för perioden 1913-1917. (141) Den totala betydelsen av dessa avtalsbestämmelser skall emellertid inte överskattas. Under åren 1913-1917 omfattades endast 5 procent av avtalsarbetarna av sådana bestämmelser, vilket var en drastisk minskning med 30 procentenheter från år 1908. (Se tabell 2:1 och 2:2).

Sammanfattningsvis ger studierna av kollektivavtalen före 1919 en tämligen entydig bild av det formella arbetarinflytandets gränser när efterkrigsdebatten om industriell demokrati startade. Över de allmänna anställningsförhållandena och välfärds- och skyddsfrågor hade arbetarna medbestämmanderätt. Detta var helt naturligt då det rörde sig om de rudimentära förutsättningarna för lönearbete inom ramen för ett kollektivavtalssystem. Däremot gavs vanligtvis inte arbetarna i avtalen något inflytande över produktionens uppläggning i stort eller företagets ledning, områden där besluten var av övergripande karaktär och förenade med ekonomiskt ansvar för verksamheten. Inom beslutsområden som personalpolitik och arbetsledning fastslogs i de flesta avtal arbetsgivarens ensamrätt att leda och fördela arbetet och fritt anställa och avskeda arbetare. I de fall avtalen innehöll regler rakt motsatta eller som modifieringar till paragraf 23 rörde det sig huvudsakligen om hantverksarbetare eller om arbetare med speciella anställnings- och arbetsförhållanden. Någon betydelse inom den egentliga fabriksindustrin eller för industrin som helhet fick aldrig denna typ av avtalsregler, vilka, åtminstone delvis, var hantversarbetarnas försök att förankra tidigare skrämmässiga privilegier i kollektivavtalen.

2.4.2. Lagstiftningen

Även om den arbetsmarknadslagstiftning som fanns före 1919 på olika sätt inskränkte arbetsgivarnas rätt att fatta "fria" beslut i företagen, var det ytterst sällan som lagarna gav arbetarna möjlighet att i egenskap av *anställda* utöva inflytande i arbetslivet. In-

flytandet utövades i stället som medborgare i valen till den lagstiftande församlingen, med det viktiga undantaget att kvinnorna fortfarande saknade rösträtt.

De flesta arbetsmarknadslagarna vid denna tid var instiftade till arbetarnas skydd, medan lagen om offentlig medling 1906 snarast var ett försök att göra kollektivavtalsssystemet mer friktionsfritt. Den enda lag som stadgade att arbetarna skulle ges inflytande över förhållanden i arbetslivet var 1912 års arbetarskyddslag. I lagens 31:a paragraf slogs det nämligen fast att arbetarna hade rätt att utse särskilda ombud att företräda dem i skyddsfrågor och framföra arbetarnas synpunkter till yrkesinspektören när denne besökte företaget. Arbetsgivaren ålades att underlätta för arbetarna om de ville utnyttja denna rätt. (142)

Bakgrunden till skyddsombudsinstitutionen är att söka i det intresse för den amerikanska Safety first-rörelsen som man började hysa i liberala kretsar och bland yrkesinspektörerna i början av seklet. En viktig ingrediens i denna arbetarskyddsideologi, som bl a propagerades av Föreningen för arbetarskydd, var att skyddsarbetet var ett gemensamt intresse för arbetsmarknadens parter. (143) När en ny arbetarskyddslagstiftning förbereddes år 1906 var det därför ett tidens tecken att yrkesfarekommittén anordnade en rad sammanträden över större delen av landet, där företagsledare och representanter för arbetarna kunde diskutera de gemensamma problemen. (144) Som exempel på initiativ på det lokala planet kan nämnas att yrkesinspektören i Härnösands distrikt samma år tog initiativ till att det vid Sulfitaktiebolaget Mo och Domsjö utsågs särskilda arbetarombud. Dessa godkände de skyddsföreskrifter som bolagets disponent utarbetat och hade dessutom till uppgift att övervaka att reglerna efterlevdes. Idén med lokalt partssamarbete i skyddsfrågor och val av särskilda skyddsombud spred sig därefter till åtminstone ytterligare ett företag i trakten. (145)

Emellertid tycks skyddsombudsinstitutionen inte ha fått någon större betydelse förrän på 1940-talet. 1918 uppger Yrkesinspektionen att det fanns arbetarombud vid 288 arbetsställen, dvs vid mindre än en procent av det totala antalet registrerade arbetsställen inom YI:s verksamhetsområde (146). Även om det är möjligt att alla arbetsställen med skyddsombud inte rapporterades i initialskedet, är det uppenbart att skyddsombudsinstitutionen inte var särskilt utbredd. Den kan således knappast ha varit en ofrånkomlig referenspunkt för gemene man när debatten om industriell demokrati startade 1919. Å andra sidan var skyddsombudssystemet ett av de första uttrycken för ett dagligt organiserat samarbete i företagen mellan arbetsgivare och arbetare, vanligast i storindustrin

(147), och ibland hänvisade man i efterkrigsdebatten till denna institution som en föregångare.

2.5. Arbetarkooperationen

Den arbetarkooperativa föreningen rymmer ett företagsdemokratiskt element på så vis att arbetarna övertagit ägarrollen och blivit sina egna arbetsgivare. Därigenom kan de driva verksamheten i demokratiska former och under eget ansvar. Vid sidan av delaktigheten i ledningen av föreningens verksamhet får arbetarna del i överskottet. Utöver detta kännetecknas de arbetarkooperativa föreningarna liksom konsumentföreningarna av att verksamheten skall vara samhällsnyttig och utan strävan efter kapitalistisk profit.

När man inom arbetarrörelsen efter kriget återknöt till den kooperativa socialismen och försökte inordna bildandet av arbetarkooperativa yrkesföretag och byggnadsgillen i en socialiseringsstrategi, fanns det en lång men inte särskilt omfattande eller lyckosam tradition att falla tillbaka på. Redan från mitten av 1800-talet hade det i Sverige funnits förespråkare för de arbetarkooperativa grundidéerna, och så tidigt som 1852 hade skraddare och typografer i Stockholm, inspirerade av den internationella debatten efter 1848 års revolution i Frankrike, bildat produktionsföreningar. (148) Näringsfrihetens införande 1864 och lagen om ekonomiska föreningar, vilken trädde i kraft 1897, var viktiga institutionella förändringar som underlättade framväxten av en kooperativ rörelse. I den kooperativa debatten under andra halvan av 1860-talet var tanken att starta arbetarassociationer ett dominerande inslag, men i praktiken rönste den ingen framgång. Det fåtal arbetarkooperativa föreningar som bildades gick antingen under inom kort eller utvecklades till rent kapitalistiska företag. (149)

Däremot fick bildandet av konsumentkooperativa föreningar ett uppsving under 1860-talet och ett nytt på 1890-talet, och när Kooperativa Förbundet bildades 1899 var det inget tvivel om att konsumentföreningarna var den svenska kooperativa rörelsens huvudform. År 1909 kan av totalt 385 KF-anslutna föreningar endast åtta betecknas som rena arbetarkooperativa produktionsföreningar. Tio år senare hade antalet sjunkit till tre. (150) Ej heller om man medräknar de föreningar som inte var anslutna till Kooperativa Förbundet förändras bilden nämnvärt. För år 1918 beräknade Socialstyrelsen att det fanns nästan 1250 verksamma konsumentkooperativa föreningar, medan motsvarande antal arbetarkooperativa produktionsföreningar inte ens uppgick till 50. (151)

Tabell 2:3. Antal registrerade minus antal upplösta arbetarkooperativa fö-

Typ av förening	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906
Byggnads-	37	78	134	195	266	354	447	563	709	863
Tidnings- och tryckeri-	0	0	1	1	2	6	8	11	12	19
Matlags- och kafé-	1	2	2	2	2	2	2	2	4	16
Bostads-	101	134	170	182	202	217	244	275	314	347
Stuveri-	0	0	0	0	1	2	4	5	7	8
Arbetarproduktions-	1	1	2	9	12	13	19	23	29	37

* I de fall uppgifterna skiljer sig åt i olika publikationer i serien SOS, Kooperativ siffrorna använts.

Källa: SOS, Kooperativ verksamhet i Sverige åren 1908-1910, 1911-1913, 1914-1916,

Den statistik som Socialstyrelsen upprättade från 1908 ger en uppfattning om den arbetarkooperativa rörelsens fysionomi och utveckling före 1919. I statistiken anges för flera typer av arbetarkooperativa föreningar endast formellt registrerade respektive upplösta föreningar, medan föreningar som bedrev verksamhet utan att vara registrerade eller som inte var verksamma utan att anmäla sin upplösning inte ingår. (Se tabell 2:3 och 2:4). Av tabell 2:5 framgår antalet verksamma föreningar enligt Socialstyrelsens skattningar.

De arbetarkooperativa föreningar som registrerades enligt lagen om ekonomiska föreningar kan efter föreningens organisatoriska bindningar och verksamhetens syfte indelas i fyra kategorier. Den första består av föreningar som bildats för ideella eller filantropiska syften, huvudsakligen på initiativ från nykterhets- eller arbetarrörelsen eller från religiösa samfund. Hit hör byggnadsföreningar bildade för att uppföra samlingslokaler eller andra byggnader (dock ej bostäder), vilka utgör det i särklass största antalet föreningar. Också så gott som alla kooperativa tidnings- och tryckeriföreningar tillhör denna kategori, liksom stora delar av den kooperativa kaféverksamheten. (152) (Se tabell 2:3).

Inom den andra kategorin bedrevs verksamheten för egenkonsumtion. Hit hör matlagsföreningarna, som kring 1910 var ungefär lika

reningar 1897-1918.

1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913*	1914	1915	1916*	1917	1918
1050	1208	1358	1452	1534	1610	1721	1786	1850	1933	2007	2089
22	22	23	20	20	21	25	26	28	30	37	43
25	37	43	42	44	45	52	54	61	62	65	72
393	435	465	495	509	525	537	541	547	568	609	684
10	11	14	17	17	17	17	17	17	19	20	22
53	62	69	73	78	78	75	78	75	75	77	83

verksamhet i Sverige, har de senast publicerade siffrorna använts.

1917-1919.

många som kaféföreningarna, men som efterhand blev fler. (153) Till denna kategori kan också hänföras en del bostadsföreningar, vilka byggde bostadshus där föreningens medlemmar kunde bo. Under 1870- och 1880-talen hade det bildats bostadsföreningar i Göteborg och Stockholm som organiserade byggandet av hyreshus, och i början av 1900-talet fanns även föreningar som byggde bostäder av egnahemstyp. (154) Då det fanns bostadsföreningar som inte sysslade med byggande verksamhet utan hade andra uppgifter (förvaltning, tillhandahållande av tomter, långivning) och då det saknas statistiska uppgifter om utbredningen av dessa olika undergrupper (155), kan man inte betrakta siffrorna över antalet bostadsföreningar i tabellerna 2:3 och 2:4 som uttryck för enbart det arbetarkooperativa bostadsbyggandet.

Den tredje kategorin av arbetarkooperativa föreningar kännetecknas av att verksamheten utgjorde en mellanform mellan konsument- och producentkooperation, på så vis att konsumenterna hade en stark ägarställning i föreningarna och genom att verksamheten inte endast bestod av regelrätt produktion, utan också hade inslag av försäljning och distribution. Till denna kategori hör bageri- samt slakteri- och charkuteriföreningarna. Bageriföreningarna hade anor tillbaka till 1870-talet, och var särskilt frekventa i Skåne. Även om dessa föreningar hade bildats på initiativ av bagarna, kom konsu-

menterna att värvas som medlemmar. Därmed kunde kapitalbildningen tryggas. 1916 hade 9 av de 24 bageriföreningar som Socialstyrelsen detaljstuderade mer än 1.000 medlemmar. Slakteri- och charkuteriföreningarna var av mindre betydelse än bageriföreningarna, både vad gäller antal, medlemsantal och omsättning. (156)

Som framgått är det inte utan förbehåll som man kan beteckna de tre ovan nämnda kategorierna av föreningar som arbetarkooperativa. Visserligen bedrevs verksamheten av de delägande arbetarna men huvudsakligen för att gagna speciella konsumentgrupper. Den fjärde kategorin omfattar emellertid de renodlat arbetarkooperativa föreningarna. I dessa hade arbetarna slutit sig samman för att i kooperativa former driva verksamheten och förtjäna sitt uppehälle, och de varor eller tjänster som producerades var inte avsedda att gynna någon speciell konsumentgrupp. Till denna kategori hör stuveriföreningarna och arbetarproduktionsföreningarna.

Stuveriföreningarna bildades av hamnarbetarna för att organisera och om möjligt monopolisera utbudet av arbetskraft i hamnarna och förekom i de viktigare hamnstäderna med en viss överrepresentation för Norrlandskusten. (157) Motivet torde ha varit detsamma som låg bakom Transportarbetareförbundets försök att i kollektivavtalen tillförsäkra sina medlemmar företräde till arbete, nämligen att trygga sysselsättningen för stuvorna trots den ojämna arbetstillgången. Genom att stuveriföreningen garanterade att vana stuvare fanns tillhanda när lastnings- och lossningsarbete skulle utföras, kunde dess medlemmar få förtur till arbetstillfällena.

Till den egentliga arbetarkooperationen hör också och framför allt produktionsföreningarna. Rörelsens utveckling och omfattning framgår av tabellerna 2:3 och 2:5. Efter en successiv tillväxt av de registrerade föreningarna hade antalet kring 1910 nått en nivå som bestod tills efter kriget. De på papperet existerande föreningarna uppgick till närmare 80, men enligt Socialstyrelsens uppskattningar bedrev mindre än 60 procent av dessa i realiteten någon verksamhet.

Arbetarproduktionsföreningar bildades över hela landet med en dominans för storstadsregionerna (Stockholm, Göteborg, Malmö) och Norrlandskusten och förekom inom ett flertal industrigrenar. Talrikast synes föreningarna ha varit inom träförädlingsindustrin, men också inom anläggnings-, byggnads- och stenindustrierna startades åtskilliga produktionsföreningar. Andra verksamhetsområden för den kooperativa produktionen var tillverkning och reparationer av skor, sömnad, saltning och bryggeriverksamhet. Några föreningar bedrev en verksamhet som innefattade en mer komplicerad produktionsprocess, t ex några träförädlingsföreningar och cigarr- och tobaksproduktionsföreningen Fram i Gävle. (158)

Tabell 2:4. Totala antalet registrerade och upplösta arbetarkooperativa föreningar 1897-1918.

Typ av förening	Registrerade	Upplösta	
		Antal	Procent
Byggnads-	2 211	122	6
Tidnings- och tryckeri-	54	11	20
Matlags- och kafé-	94	22	23
Bostads-	819	135	16
Stuveri-	23	1	4
Arbets- produktions-	114	31	27

Källa: SOS, Kooperativ verksamhet i Sverige åren 1917-1919.

Tabell 2:5. Socialstyrelsens skattning av antalet arbetarkooperativa föreningar i verksamhet.

År	Matlags- och kafé-föreningar	Bageri-föreningar	Slakteri- och charketuri-föreningar	Arbets- produktions-föreningar
1911	34	39	8	51
1912	35	37	9	49
1913	33	37	10	39
1914	54	30	8	*
1915	61	25	7	*
1916	62	24	4	*
1917	41	39	12	40
1918	45	37	12	47

* uppgift saknas

Källa: SOS, Kooperativ verksamhet i Sverige åren 1911-1913, 1914-1916, 1917-1919.

Medlemsantalet i arbetarproduktionsföreningarna var i allmänhet relativt litet. Bortsett från syfabriken Linnea i Stockholm med över 900 medlemmar och cigarr- och tobaksproduktionsföreningen Fram i Gävle med omkring 500 medlemmar (1915-1916) varierade medlemsantalet från några enstaka till ett 40-tal. Omsättningen var vanligen betydligt mindre än inom t ex bageriföreningarna. (159)

Upplösningsfrekvensen för arbetarproduktionsföreningarna var tämligen stark. 27 procent av de under perioden 1897-1918 registrerade föreningarna upplöstes formellt. (Se tabell 2:4).

Om man till detta lägger de föreningar som utan att ha anmält sin upplösning i praktiken inte bedrev någon verksamhet, blir den faktiska upplösningsfrekvensen ännu större. Socialstyrelsen beräknade att hälften av de mellan 1897 och 1910 registrerade föreningarna hade upphört med verksamheten sistnämnda år. (Se tabell 2:5). 1918 hade nästan 60 procent av de under perioden 1897-1918 registrerade föreningarna lagt ner verksamheten.

Den höga upplösningsfrekvensen berodde på de speciella svårigheter som arbetarnas kooperativa produktionsföretag brottades med. Kapitalbildningen utgjorde ett stort problem, då lån i bank var svårt att få och dessutom skulle hota oberoendet. Vidare var de arbetarkooperativa föreningarna genom medlemmarnas yrkestillhörighet bundna vid en bestämd verksamhet, vilket ökade känsligheten för förändringar i marknadssituationen. (160) Företagsformen kunde också orsaka problem vid valet av företagsledning och i de dagliga relationerna mellan ledning och arbetare. Slutligen hade det visat sig att det fanns en tendens, i synnerhet i konjunktur känsliga branscher, att undvika att ge nyanställa medlemskap i föreningen, därför att man ville vara säker på att kunna erbjuda alla medlemmar permanent sysselsättning. Speciellt när verksamheten expanderade, t ex då föreningens verksamhet baserades på något framgångsrikt patent, var tendensen att utestänga nyanställda påtaglig. I sådana fall återupprättades den kapitalistiska relationen mellan arbetsgivare och anställda arbetare. (161)

Inom Kooperativa Förbundet blev man i början av seklet alltmer besvärad av de arbetarkooperativa produktionsföreningarnas finansiella problem och krav på att konsumentföreningarna skulle sälja de kooperativt producerade varorna, även om dessa inte var konkurrenskraftiga. Sålunda slog KF redan under seklets första decennium in på den linjen, som skulle praktiseras i större skala efter kriget, att konsumentkooperationen skulle organisera den produktiva verksamheten, inte lokala arbetarkooperativa föreningar. (162)

Medan man inom arbetarrörelsen till en början ställt sig negativ till konsumentkooperationen med dess liberala anor, hade man till

början av 1900-talet varit positiv till arbetarkooperationen. Då började man inta en mer reserverad och skeptisk hållning till denna form av kooperation, vilket delvis berodde på arbetarkooperationens brist på praktiska framgångar. Men delvis berodde det också på att man inom den moderna fackföreningsrörelsen vände sig mot en företagsform som inte lät sig inpassas i någon av de vanliga kategorierna arbetsgivare - arbetare och som gav de anställda arbetarna enskilda utdelningar beroende av föreningarnas vinst. (163) Å andra sidan fanns det inte inom arbetarrörelsen någon homogen och grundmurad fientlighet mot arbetarkooperationen. På många orter deltog rörelsens ledare som entusiastiska producentkooperatörer och inom vissa yrken hade t o m fackföreningarna satsat kapital i verksamheten. När intresset för arbetarägda produktionsföretag ökade efter kriget, kunde man bygga vidare på den arbetarkooperativa traditionen. Men skepticismin inom arbetarrörelsen mot företagsformen bidrog till att man sökte nya organisationsmodeller som saknade arbetarproducentföreningens brister. En sådan modell fann man i byggnadsgillet.

2.6. Fackliga arbetsplatsorganisationer

I efterkrigsdebatten anfördes som argument för inrättandet av driftsråd, att detta skulle öka möjligheterna för företagsledning och anställda arbetare att på arbetsplatsnivå utbyta information och synpunkter om arbetsförhållanden och produktionsfrågor i allmänhet, dryfta uppkomna problem och eventuellt också enas om åtgärder. I driftsrådet skulle företagsledningen regelbundet och/eller vid behov kunna överlägga med företrädare för samtliga de vid arbetsplatsen verksamma arbetarna och vice versa. Men vilka organisatoriska förutsättningar för sådana överläggningar på arbetsplatsnivå fanns redan när driftsrådskravet restes 1919? Dvs vilken omfattning hade systemet med fackliga arbetsplatsorganisationer och i vilken utsträckning tillämpades industriförbundsprincipen inom fackföreningsrörelsen?

De flesta fackföreningarna hade vuxit fram som yrkessammanslutningar och yrkestillhörigheten hade också varit den organisatoriska grundprincipen när förbunden bildades. Ännu på 1910-talet organiserade många av LO-förbunden endast hantverksarbetare inom ett yrke. Men det industriella genombrottet hade inneburit att nya arbetarkategorier uppstått i de expansiva, mekaniserade branscherna där fabrikkssystemet tillämpades och arbetsplatserna var stora. Nya typer av fackförbund växte fram. Dels sådana som Järn- och Me-

tallarbetareförbundet, Gruvarbetareförbundet, Textilarbetareförbundet, Sågverksindustriarbetareförbundet, som organiserade flera yrkesgrupper inom samma bransch, och dels "uppsamlingsförbund" som Grov- och Fabriksarbetareförbundet och De Förenade Förbunden, vilka organiserade arbetare från olika branscher.

De flesta fackförbunden var kring 1910 en blandning av yrkes- och industriförbund. Endast Bleck- och Plåtslagare-, Gjutare-, Hattarbetare-, Litograf-, Maskinist- och Eldare-, Murare-, Måleriarbetare- och Tunnbindareförbunden kan betecknas som rena yrkesförbund. De rena industriförbunden var Bryggeriarbetare-, Järnvägsmanna-, Spårvägs-, Sågverksindustriarbetare-, Tobaksarbetare-, Skoarbetare- och Textilarbetareförbunden. (164) Den fackliga heterogeniteten i branscher och på arbetsplatser och interna fackliga gränsdragningstvister i början av seklet hade lett till debatt inom LO om de fackliga organisationsformerna, och krav på att fackföreningsrörelsen skulle omorganiseras enligt industriförbundsprincipen hade rests. LO-kongressen 1909 uppmanade förbunden att verka för "en successiv övergång till rena industriförbund", men trots att principbeslutet återupprepades av de följande kongresserna och frågan utreddes, vidtogs inga praktiska åtgärder förrän under mellankrigstiden. (165)

Den fackliga organisationsstrukturen under 1910-talet medförde i nästan alla branscher att arbetare vid samma arbetsplats kom att tillhöra olika fackföreningar beroende på yrkestillhörighet och arbetsuppgifter. Den fackliga splittringen efter yrkeslinjer påvisades i en utredning till LO:s kongress 1912. Av utredningen framgick att arbetarna vid en genomsnittlig industrianläggning år 1908 ofta var organiserade i uppemot fem olika fackförbund. För vissa betydelsefulla industrigrenar var siffran mycket större. Inom byggnadsbranschen fanns inte mindre än 13 olika förbund representerade, inom textilindustrin och metallindustrin 9 respektive 10. (166)

På 1910-talet var systemet med fackliga arbetsplatsorganisationer tämligen väl utbyggt. Roger Molins (167) uppskattning är att sådana organisationer fanns vid nästan alla större arbetsplatser (168), men också vid många mindre. På så vis hade merparten av medlemmarna inom flera fackförbund en facklig organisationsenhet på den egna arbetsplatsen. (169) Det organisatoriska mönstret varierade mellan olika förbund och därmed också de formella benämningarna på organisationsenheterna på arbetsplatserna. Många avdelningar var i realiteten arbetsplatsorganisationer. Så var ofta fallet på landsbygden och i mindre orter där en enda industriell anläggning dominerade inom förbundets verksamhetsområde. Inom Gruvarbetareförbundet och bland arbetarna inom pappers- och

massaindustrin (170) där arbetsplatserna var stora, var så gott som samtliga avdelningar arbetsplatsorganisationer. Samma mönster fanns vid andra större fabriker (t ex tobaks-, bryggeri-, sko-, textil-) och mekaniska verkstäder, men också vid mindre arbetsplatser bildades avdelningar. (171)

I städer och större orter där det fanns flera arbetsplatser inom samma verksamhetsområde bildades inom Textilarbetareförbundet flera avdelningar på arbetsplatsbasis. Vanligare var emellertid i sådana fall att avdelningarna var regionala eller ortsorgan, och att det under dem fanns speciella arbetsplatsorganisationer (klubbar, sektioner). Särskilt inom Järn- och Metallarbetareförbundet var klubbssystemet utbyggt, och i början av 1910-talet fanns i landet omkring 100 verkstadsklubbar, av vilka över hälften fanns i Stockholm. Men också grovarbetarna, elektrikerna, träarbetarna, sågverksarbetarna, skoindustriarbetarna, kommunalarbetarna, järnvägsarbetarna m fl, bildade egna klubbar eller sektioner på arbetsplatserna. Även för en avskild del av arbetsplatsen kunde det bildas särskilda klubbar, sektioner eller grupper. Vid Kockums i Malmö fanns t ex en klubb för varje verkstadsavdelning och också inom JMF fanns klubbar för delar av arbetsplatserna. (172)

Inte bara de större industriellt inriktade fackförbunden, vars medlemmar arbetade i den mekaniserade fabriksindustrin, hade organisationsenheter på arbetsplatserna, utan också yrkesförbunden och GoFAF. Inom det sistnämnda fanns både avdelningar som fungerade som arbetsplatsorganisationer och klubbar sorterande under regionala eller ortsavdelningar. Avdelningarna inom yrkesfackförbunden var ofta organiserade på regional basis beroende på att arbetsplatserna var så små. Men på arbetsplatserna bildades särskilda verkstadslag, t ex bland handskomakarna och hantverkskräddarna. (173) I Stockholm och Eskilstuna hade arbetarna inom metallindustrin organiserat sig efter yrkeslinjer, varför det fanns flera avdelningar. Under var och en av dessa bildades i Stockholm verkstadslag. (174)

Det kan konstateras att systemet med fackliga arbetsplatsorganisationer var tämligen väl utbyggt på 1910-talet, särskilt vid större arbetsplatser. Vid arbetsplatser med flera olika yrkeskategorier omfattade däremot vanligtvis inte dessa organisationsenheter alla arbetare, utan sorterade under fackförbunden. Vid samma arbetsplats kunde det finnas flera olika fackliga arbetsplatsorganisationer liksom grupper av arbetare som stod vid sidan av den fackliga organisationen på arbetsplatsen.

Ibland försökte man motverka den fackliga splittringen på arbetsplatsnivå. I Stockholm där metallarbetarna var organiserade

efter yrke, bildades klubbar på arbetsplatserna som samordningsorgan för de olika verkstadslagen, vilka sorterade under de yrkesvis uppbyggda avdelningarna. (175) På L M Ericssons fabrik i huvudstaden fanns t o m en blandad klubb, där förutom metallarbetarnas verkstadsklubb också särskilda klubbar för andra yrkeskategorier ingick. (176) Hur vanliga sådana samordningsförsök var är emellertid inte känt.

Sammanfattningsvis kan man slå fast att det väl utbyggda systemet med arbetsplatsorganisationer, särskilt i storindustrin, erbjöd möjligheter till överläggningar mellan arbetsgivaren och de anställda arbetarna, regelbundet eller vid behov. Men ville arbetsgivaren förhandla med företrädare för samtliga arbetargrupper på arbetsplatsen, var han på grund av den fackliga splittringen tvungen att överlägga med kanske tiotalet fackföreningsrepresentanter. Att samtliga fackföreningar med medlemmar vid en given arbetsplats skulle ha bildat en arbetsplatsorganisation där var dessutom långt ifrån säkert.

Bortsett från den blandade verkstadsklubben vid L M Ericsson i Stockholm, vilken liksom ett driftsråd representerade samtliga organiserade arbetare vid arbetsplatsen, fanns det i den fackliga organisationsstrukturen ingen enhet som helt motsvarade driftsrådsinstitutionen. Men arbetsplatsorganisationerna måste trots allt betraktas som ett förhållandevis välutvecklade alternativ, i synnerhet som de i flera branscher organiserade det stora flertalet av de sysselsatta arbetarna, t ex i gruvindustrin, pappers- och massaindustrin, metallindustrin, textilindustrin o s v.

Debatten om industriell demokrati

Huvuddragen i samhällsperspektiv

Sett till tendensen i debatten om industriell demokrati, vilken hängde samman med det allmänna debattklimatet och styrkeförhållandena i samhället (se tabell 3:1), kan undersökningsperioden indelas i två delperioder. (1) Under den *offensiva perioden*, från årsskiftet 1918/1919 till hösten 1920, präglades debatten av optimism och radikalism, och kravet på ökat arbetarinflytande drevs i en offensiv anda. Problemet med arbetarens låga status tillmättes stor betydelse, reformviljan var stor och åtgärdsförslagen nydanande och långtgående. Till debattklimatet bidrog krigsslutet, revolutionsrörelserna i Europa, rösträttsreformen och högkonjunkturen, vilken möjliggjorde en facklig offensiv.

Under den *defensiva perioden*, från slutet av 1920 till halvårsskiftet 1924, var stämningen i debatten pessimistisk och moderat, och kravet på arbetarinflytande drevs i en defensiv anda. Andra arbetarproblem upplevdes som viktigare, reformviljan avtog och man återgick till traditionella lösningar. Debattklimatet berodde till stor del på den politiska högervändningen, vilken bl a kommit till uttryck i högerns valseger i september 1920, och på att den djupa ekonomiska krisen 1921-1922 förändrade styrkeförhållandena på arbetsmarknaden och tvingade fackföreningsrörelsen att övergå till försvarskamp.

Tabell 3.1. Indikatorer på styrkeförhållandet mellan politisk vänster och höger samt mellan fackföreningsrörelse och arbetsgivare 1917-1924.

	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924
Antal mandat i FK (1919) resp. AK (1917, 1920, 1921) efter val								
Socialdemokratin	86 (+14)		49 (+30)	75 (-11)	93 (+18)			
Vänstersocialisterna Kommunisterna	11 (-4)		3 (+1)	7 (-7)	13 (+6)			
Liberalerna	62 (+5)		41 (-2)	46 (-16)	41 (-5)			
Högern	57 (-29)		38 (-48)	71 (+14)	62 (-9)			
Bondepartierna	14 (+14)		19 (+19)	29 (+15)	21 (-8)			
Lönerörelser och arbetskonflikter								
Antal förlorade arbetsdagar p. g. a konflikt (1000-tal)	1.109	1.436	2.296	8.943	2.663	2.676	6.907	1.205
Antal strejker minus antal lockouter	450	658	404	446	280	344	186	227
Antal fackliga an- fallsrörelser minus antal fackliga för- svarsrörelser	1.362	2.294	2.298	2.696	-1.580	-2.078	-595	1.088

**Antal LO-medlemmar
i dec. resp. år**

Totalt	186.146	222.185	258.996	280.029	252.361	292.917	313.022	360.337
			(+)	(+)	(-)	(+)	(+)	(+)
Minus medl. i JMF och PIAF fr.o.m. 1922*	186.146	222.185	258.996	280.029	252.361	239.783	258.910	301.834
			(+)	(+)	(-)	(-)	(+)	(+)

**Arbetarnas reallöne-
utveckling
(1913=100)**

Arlig lön	88	89	98	109	112	107	114	121
Timlön	90	95	108	137	151	135	141	147

**Andel arbetslösa
inom fackförening-
arna (Procent)**

1:a kv	6,6	5,6	7,5	7,4	21,9	32,5	20,7	13,4
2:a kv	4,7	4,6	7,2	3,6	25,8	24,5	12,0	8,8
3:e kv	3,1	4,1	3,9	3,0	26,9	17,5	8,8	6,6
4:e kv	2,5	3,4	3,4	9,1	29,7	17,9	10,4	11,4

* 1922 förlorade LO närmare 13.000 medlemmar p g a den ekonomiska krisen. Detta syns emellertid inte i statistiken över LO:s totala medlemsutveckling, eftersom PIAF och JMF anslog sig till LO detta år och tillförde drygt 53.000 nya medlemmar.

Källa: Termenius, Riksdagspartierna; Sociala meddelanden; Bagge, Lundberg, Svennilson, Wages In Sweden; Berättelser över LO:s i Sverige verksamhet; Berättelser över Sv PIAF:s verksamhet; Styrelse- och revisionsberättelser över Sv JMF:s verksamhet.

3.1. Den offensiva perioden

3.1.1. Samhällsperspektiv

Inom arbetarrörelsen väntade man sig efter krigsslutet att reformer som man länge krävt skulle bli verklighet, liberalerna var utpräglad reformvänliga och högern och arbetsgivarna saknade styrkan att stå emot. Debattklimatet bestämdes i stor utsträckning av den revolutionära oro och efterkrigsradikalism som präglade Europa efter kriget, vilken tillsammans med det ryska exemplet skrämde borgerligheten och bidrog till att göra den svenska arbetarrörelsen mer radikal och militant. Samtidigt förstärktes tendensen av att högkonjunkturen och läget på arbetsmarknaden gynnade en offensiv facklig politik och av att rösträttsreformen lovade att stärka socialdemokratiens parlamentariska ställning.

Under loppet av år 1918 hade omfattande socialiseringar genomförts i Ryssland, men den av lokala fabrikskommittéer utövade arbetarkontrollen från tiden alldeles efter revolutionen hade under krigskommunismen ersatts av en planhushållning under ledning av de centrala rådsorganen. Även om möjligheterna för ett lokalt arbetarinflytande att göra sig gällande ökade något i och med satsningen på den "nya ekonomiska politiken", framstod Ryssland främst som ett framgångsrikt revolutionsexempel och som en centralistisk socialistisk ekonomi, inte som ett exempel på stort arbetarinflytande i industrin. Om arbetarna hade makten i Ryssland, var det formellt som klass, genom partiet och centrala rådsorgan, inte lokalt och i egenskap av anställda.

1918-1919 föreföll det som om den ryska revolutionen skulle få efterföljare i Europa. Under senhösten 1918 ledde revolutionerna i Centraleuropa till det tyska kejsardömet fall och den österrikiska dubbelmonarkins sammanbrott, men efter vapenstilleståndet stabiliserades läget något. Trots att den utomparlamentariska rådsrörelsen spelat en avgörande roll i revolutionerna, kom det i båda länderna att upprättas demokratiska republiker, och efter val kom socialdemokraterna att spela den tongivande rollen i koalitionsregeringarna. Därmed stod det klart att Centraleuropa inte skulle gå Rysslands väg. Men speciellt i Tyskland, där arbetarrörelsen var splittrad i tre falanger - socialdemokrater, oavhängiga socialister och kommunister - kom regeringen att utmanas av den revolutionära rådsrörelsen och de vänsterrevolutionära partierna, och landet upplevde en rad politiska kriser och väpnade sammandrabbningar, t ex Spartakistupproret i januari 1919, den omfattande strejkrörelsen under vintern samma år och utropandet av rådsre-

publiken i Bayern i april. I Österrike, där socialdemokratin var radikalare än i Tyskland och hade hegemoni inom arbetarrörelsen, följdes revolutionen inte av samma slags inbördesstrider som i Tyskland, men den ungerska nationella frigörelsen kom under sommaren 1919 att resultera i upprättandet av en rådsrepublik. Liksom i Tyskland slogs detta revolutionsförsök ner med våld, och följdes av vit terror. På hösten 1919 hade den centraleuropeiska rådsrörelsen ebbat ut.

Som direkt följd av den revolutionära rådsrörelsen i Centraleuropa kom regeringarna i Tyskland och Österrike att ta initiativ till olika socialiserings- och demokratireformer i industrin. Socialiseringskommittéer tillsattes och inom kort resulterade initiativen i lagstiftning. I Österrike antogs i maj 1919 en driftsrådslag och två månader senare lagen om samhällsekonomiska företag, varigenom arbetarna gavs inflytande över förhållandena i såväl samhällsägda som privata företag. Genom lagen om inrättande av arbetarkamrar i februari 1920 gavs det lokala arbetarinflytandet en regional och nationell överorganisation. Grundtankarna i denna lagstiftning, vilken påskyndats av det revolutionära uppsvinget under våren 1919, hade utarbetats av Otto Bauer och presenterats i en artikelserie i Arbeiter-Zeitung i januari 1919. I Tyskland förankrades i augusti 1919 rådssystemet i Weimarrepublikens nya författning, och i januari 1920 antogs en särskild driftsrådslag.

De centraleuropeiska driftsråden var arbetarorgan, valda på arbetsplatserna och formellt utom fackföreningarnas kontroll. Uppgifterna var delvis traditionellt fackliga, men arbetarna gavs också rätt till insyn och begränsat inflytande över företagens ledning. Något maktskifte i de privatägda företagen innebar emellertid inte driftsrådslagarna. Inte heller i de statligt ägda industriföretagen skedde någon grundläggande maktförskjutning, även om den österrikiska lagen om samhällsekonomiska företag gav de anställda rätt till representation i de samhällsägda bolagens högsta beslutande organ. Någon socialisering i egentlig mening, dvs överföring av privat egendom i samhällsägo, innebar inte de centraleuropeiska socialiseringslagarna. I Tyskland blev resultatet en samhällskontrollerad förtrustning av vissa branscher med begränsad arbetarrepresentation, i Österrike att redan samhällsägda företag frigjordes från statens budget och dagliga kontroll i driftsfrågor och blev ekonomiskt självständiga med ett visst arbetarinflytande.

Även i Västeuropa radikaliserades rörelsen under de första efterkrigsåren. I England skärptes den ekonomiska kampen och i återuppbyggnadsdebatten ställdes krav på socialisering och arbetarinflytande, i Italien kulminerade motsättningarna på arbetsmarknaden med en våg av fabriksockupationer i september 1920, i

Norge tog vänstern tagit makten i såväl arbetarpartiet som fackföreningsrörelsen. Men ingenstans ledde arbetarradikaliseringen till samma omstörtande utveckling som i Centraleuropa.

I England hade under kriget det spända läget på arbetsmarknaden och hotet från shop stewards-rörelsen lett till tillsättandet av Whitley-kommittén, vars rekommendation om inrättande av branschvisa partssammansatta råd börjat sättas i verket under 1918. I början av 1919 hade emellertid endast ett mindre antal nationella branschråd bildats, men systemet kom att öka i betydelse under de kommande åren, och var det främsta exemplet på arbetarinflytande som resultat av socialliberal lagstiftning i efterkrigsårens England.

Men under trycket från opinionen bakom nationaliseringskravet och från den militanta strejkrörelsen under vintern 1919 tvingades den engelska regeringen också till andra initiativ. I februari tillsattes den s k Sankey-utredningen om nationalisering av kolindustrin. För gruvbranschen föreslog regeringen i augusti 1919, sedan kommittén utrett frågan utan att ha kunnat enas, att kolfyndigheterna skulle nationaliseras men driften handhas av privata gruvbolag, i vilka arbetarna skulle beredas inflytande. Förslaget föll på motstånd från såväl den militanta gruvarbetarfederationen som från branschens arbetsgivare.

En rad lokala strejker i februari 1919 och hotet om en landsomfattande storstrejk föranledde Lloyd George att sammankalla en nationell industrikonferens dit arbetsgivare, fackförbund och whitley-råd var inbjudna. En kommitté valdes, och i början av april presenterades ett betänkande med förslag på lämpliga arbetsmarknadsreformer. Bl a förordades bildandet av ett nationellt partssammansatt industriråd som överbyggnad till Whitley-systemet och som forum för meningutbyte mellan arbetsmarknadens parter. Förslaget föll emellertid på motstånd från den militanta delen av fackföreningsrörelsen.

I Norge dominerades arbetarrörelsen under efterkrigsåren av den "nya riktningen", vilket var den samlande beteckningen för den tidigare vänsteroppositionen. Ideologiskt var den nya riktningen splittrad och omfattade såväl leninister som vänstersocialister och anhängarna av den syndikalistinfluerade fackliga oppositionen. Radikalismen förstärktes under 1919 av den centraleuropeiska rådsrörelsen, och DNA anslöt sig till Komintern. Efter en intern utredning tog arbetarrörelsen i slutet av 1919 och början av 1920 ställning för bildande av driftsråd, för ett politiskt och ekonomiskt rådssystem och för socialisering. Arbetarrörelsens radikalisering hade också bidragit till att den liberala regeringen i december 1918 tillsatt en offentlig kommitté, Arbeiderkommissjonen av 1918, att utreda frågan om vinstdelning och arbetarnas medinflytande och ett

halvår senare en särskild socialiseringsutredning. Den senare ledde inte till något resultat, den förra presenterade i oktober 1919 ett förslag till lag om inrättande av partssammansatta driftsråd med beslutsrätt i en del frågor. Förslaget bars fram av kommitténs socialister och liberaler, vilka var i majoritet, medan arbetsgivarrepresentanterna motsatte sig, varför det aldrig ledde till någon lagstiftning. I juli 1920 stiftades däremot en provisorisk lag om rådgivande arbetarnämnder, vilka skulle företräda arbetarna och ge dem större insyn och inflytande i företagen.

Det är tveklöst så att den utländska utvecklingen, i synnerhet i Ryssland och Centraleuropa, hade en enorm betydelse för den svenska debatten om industriell demokrati. Revolutionsutvecklingen i Centraleuropa bidrog på det mest påtagliga sätt till att aktualisera frågorna om socialisering och arbetarnas inflytande i arbetslivet inom den svenska arbetarrörelsen. Medan vänstersocialisterna såg utvecklingen i Ryssland och Centraleuropa som bevis för riktigheten i Lenins principer om staten och revolutionen och Kominterns revoltstrategi, var samma utveckling för syndikalisterna ett bevis för den politiska kampens misslyckande och för socialdemokraterna för det väpnade upprorets fiasko. På så vis bidrog revolutionsrörelserna till att befästa de skillnader som fanns mellan de tre riktningarna inom arbetarrörelsen i principiella och allmänstrategiska frågor. Men samtidigt medförde den att socialiseringsfrågan kom att träda fram som en dagsaktuell uppgift, vilket i och för sig var en förstärkning av vänstersocialismens positioner. Syndikalisterna började nu diskutera socialiseringsstrategiska problem och inom socialdemokratin och fackföreningsrörelsen framträdde en vänsterfalang, som hämtade inspiration från utländska socialistiska riktningar till vänster om Socialistinternationalen; Otto Bauer och den österrikiska socialdemokratin, Karl Kautsky, de engelska gille-socialisterna.

Själva rådsinstitutionen och de olika krav på arbetarnas delaktighet i företagets och industrigrenarnas ledning som den revolutionära rådsrörelsen reste, bidrog till att frågan om industriell demokrati integrerades i socialiseringsplanerna. Detta var en förstärkning av den syndikalistiska positionen och innebar att såväl vänstersocialisterna som socialdemokraterna övergav eller modifierade tidigare ståndpunkter i synen på vägen till socialismen och den socialistiska ekonomins organisering. För SSV:s räkning underlättades detta av att Komintern fram till sin andra kongress 1920 företrädde en halvt anarkosyndikalistisk revoltstrategi. Medan vänstersocialisterna anknöt direkt till den revolutionära rådsrörelsen och följde Kominterns strategiska och taktiska riktlinjer, var det främst den militanta fackliga kampen i England som positivt på-

verkade syndikalisterna i deras strategiska och ideologiska nyordning.

Den socialdemokratiska vänstern bestod av två falanger. Den austromarxistiska riktningen, under ledning av Gustav Möller, anknöt till de vänstersocialdemokratiska partierna i Tyskland och Österrike, till Karl Kautsky och Otto Bauer, och fäste stor vikt vid reformprogrammen i Centraleuropa, i synnerhet de österrikiska lagarna om driftsråd och samhällsekonomiska företag. Den andra falangen, dominerad av Ernst Wigforss och Arthur Engberg, var mer frihetligt orienterad och anknöt, utan att vara negativ till Bauer och de österrikiska reformerna, till den engelska gillesocialismens idéer.

För borgerligheten och arbetsgivarna spelade den ryska revolutionen och revolutionsrörelserna i Centraleuropa inte samma avgörande roll som för arbetarrörelsen. Efter riksdagsbeslutet om en författningsreform, fanns ingen verklig anledning att tro att revolutionsvågen skulle nå Sverige. Däremot kunde den internationella arbetarradikaliseringen ändå sprida sig till Sverige och resultera i oro och strider på arbetsmarknaden. Denna fruktan kan spåras bakom de liberala initiativen till industriell demokrati 1919, bakom arbetsgivarorganisationernas diskussioner och utredningsinitiativ i frågan under sommaren 1919 och bakom enskilda företagsledares reformförslag och vissa högertidningars positiva inställning till arbetslivsreformer. Men medan intresset för industriell demokrati hos högern och de ledande kretsarna i arbetsgivarlägret huvudsakligen var taktiskt betingat, fanns det hos de frisinna och enskilda företagsledare en mer principiellt grundad övertygelse om att förkrigstidens förhållanden inom industrin aldrig skulle kunna återupprättas, utan att relationerna mellan arbetsgivare och anställda måste reformeras i demokratisk riktning. Denna socialliberala strömning hämtade sin inspiration från liberala reformprojekt i England, t ex Whitley-systemet, och i USA, där arbetsgivare tagit initiativ till skapande av olika representationsmodeller avsedda att öka de anställdas inflytande i företagen.

Kriget och den ryska revolutionen 1917 hade skärpt motsättningen mellan den reformistiska och revolutionära tendensen inom den internationella socialdemokratin, vilket på det nationella planet resulterat i uppkomsten av en vänsteropposition inom partierna och i flera fall i partisprängningar. Denna internationella vänsteropposition inom och utom de socialdemokratiska partierna var emellertid inte politiskt och ideologiskt homogen. Efter kriget inleddes kampen mellan socialdemokrati och kommunism om ledningen över den europeiska arbetarrörelsen, och mellan dessa ideologiska poler

fanns en heterogen centristisk vänstersocialistisk strömning. I februari 1919 hade representanter för Europas stora socialdemokratiska partier samlats i Bern för att försöka återupprätta enheten inom den europeiska socialdemokratin och bilda en ny international. Formellt kom emellertid inte Socialistinternationalen att bildas förrän i juni 1920 i Genève. Bernkongressen hade varit ett steg i denna riktning, bl a genom antagandet av en resolution om demokrati och diktatur, vilken var ett principiellt ställningstagande för den parlamentariska vägen till socialism och för demokrati som en oundgänglig socialistisk styrelseform, och på samma gång ett kategoriskt avståndstagande från kommunismen.

I mars 1919 bildades på initiativ av det ryska bolsjevikpartiet i Moskva den Tredje Internationalen. Deltog gjorde, förutom värdlandets parti, också ett antal kommunistiska och kommunistiskt influerade vänstersocialistiska partier från Europa och USA, däribland det svenska SSV. Den plattform som Komintern antog på kongressen baserades på Lenins principalsyn på staten och den proletära revolutionen. Nödvändigheten av väpnad kamp fastslogs liksom behovet av att ersätta den borgerliga statsapparaten med arbetarklassens egen stat, proletariatets diktatur. Läget i Europa bedömdes som revolutionärt, med snara arbetarrevolter som en utvecklingsmöjlighet.

Det är anmärkningsvärt att Lenins partiteori inte genomsyrade denna Kominterns första plattform. De proletära organ som ägnades mest uppmärksamhet, vid sidan av den Tredje Internationalen själv, var råden. Dessa betecknades som organen för arbetarnas masskamp och socialiseringssträvanden och rådssystemet ansågs vara formen för proletariatets diktatur. Om det leninistiska partiets ledande roll i revolutionen sades däremot ingenting i plattformen, och den revoltstrategi som Komintern ställde sig bakom var i ideologiskt avseende en blandning av leninism och anarkosyndikalism.

Medan Socialistinternationalen inte tog ställning i frågorna om socialisering och industriell demokrati förrän på Genèvekongressen 1920, och därmed inte kom att spela någon vägledande roll för de nationella partierna under radikaliseringsperioden, var Kominterns revoltstrategi bättre avpassad för att kunna vinna stöd inom den radikala rådsrörelsen och de vänstersocialistiska grupperingarna. Sedan Komintern på sin andra kongress under sommaren 1920 antagit de 21 teserna, vilka bl a innefattade principen om demokratisk centralism inom de nationella kommunistpartierna och internationalen, ökade motsättningarna mellan vänstersocialism och kommunism. Resultatet blev nationella partisplittringar, att stora partier lämnade Komintern och att vänstersocialistiska organisationer i februari 1921 bildade en egen international mellan reformism och kommu-

nism. Under loppet av några år fortsatte vänstersocialismens närmande till socialdemokratien, vilket inte sällan slutade med återförening. På våren 1923 vände den ur SKP uteslutna vänstersocialdemokratiska fraktionen åter till SAP.

Motsättningarna inom den internationella arbetarrörelsen återverkade i Sverige på debatten om industriell demokrati. Redan i början av 1919 klart att någon enig arbetarrörelse aldrig skulle kunna skapas genom försoning och sammanjämkning mellan reformistisk socialdemokrati och revolutionär kommunism. Ideologiskt sett var motsättningen mellan dessa tendenser olöslig och de politiska ambitionerna motstridiga. Båda riktningarna strävade efter att samtidigt uppnå maximalt ideologiskt avskiljande och så stort massinflytande som möjligt. Detta satte sin prägel på såväl socialdemokraternas som vänstersocialisternas strategiska planer. För den socialdemokratiska vänstern det att, samtidigt som man anknöt till internationella program och idéer utvecklade inom grupper till vänster om den traditionella socialdemokratien, skapa ett svenskt socialiseringsprogram i skarpaste motsats till den kommunistiska linjen. Inga svenska planer på socialisering eller industriell demokrati kunde tillåtas överskrida de grundläggande socialdemokratiska principerna i demokratifrågan. Vänstersocialisterna såg däremot med misstänksamhet på socialdemokratiska eller socialdemokratiskt-liberala reformförslag om t ex industriell demokrati, vilka sågs som försök att avleda och hämma massornas kamp. I det revolutionära läge som enligt Komintern rådde under åren 1919-1920 - även om de svenska kommunisterna inte bedömde situationen i landet som lämplig för ett arbetaruppror, ansåg man att den internationella situationen var gynnsam för de revolutionära krafterna - behövdes ingen särskild enhetstaktik gentemot socialdemokratien för att mobilisera arbetarna till kamp.

Under de första efterkrigsåren präglades debattklimatet av utpräglat antistatliga och antikollektivistiska opinioner. Företeelsen var internationell, och förutom impulserna från utlandet kan man se den som en reaktion mot den reglering av ekonomin som staten tvingats till under krigets slutskede.

Under krigets första år hade de statliga ingreppen i ekonomin varit moderata, men på våren 1917 blev landets försörjning med livsmedel och råvaror till industrin ett akut problem, vilket framkallade en skärpning och utbyggnad av regleringssystemet. Statens ingrepp för att förbättra livsmedelsförsörjningen tog sig främst uttryck i ett omfattande ransoneringssystem, vilket administrerades av Folkhushållningskommissionen med dess underorganisationer på läns- och kommunnivå. Varuknapphet och prisstegringar bidrog till

allmänhetens missnöje med det omfattande livsmedelskommissionsväsendet, vilket förutom de 2.500 kommunala nämnderna sysselsatte närmare 3.000 befattningshavare.

Den statliga regleringen inom industrin administrerades av Statens Industrikommission och innebar statsbeslag av råvaror, prisregleringar, reglering av export och import samt statlig tilldelning av råvaror. Allmänheten berördes inte direkt av dessa statsingrepp och missnöjet med dem var inte alls lika utbrett som med livsmedelsregleringarna. Från industrins sida var man medveten om industripolitikens svårigheter, men i konkreta fall framfördes protester mot tilldelningspolitikens principer och konkreta uttryck.

Under 1919 spelade kristidskommissionerna och regleringssystemets avveckling en framträdande roll i den ekonomisk-politiska debatten, och värderingen av kristidsregleringarna fick betydelse för debatten om socialisering och industriell demokrati. Trots att man principiellt inte var motståndare till statsregleringar, angrep högern koalitionsregeringen för att i onödan ha låtit regleringssystemet expandera under krigets slutskede och för att inte tillräckligt snabbt vilja avveckla systemet. De impopulära statliga regleringsåtgärderna inom ramen för kommissionsväsendet betecknades av högern som exempel på socialistisk planhushållning.

För socialdemokratin och i synnerhet för partiets vänsterfalang gällde det under sådana debattförhållanden, att klargöra att den ökade statliga inblandningen i ekonomin inte varit detsamma som socialism utan exempel på centralistisk "statskapitalism". De modeller för den socialistiska produktionens organisation, som diskuterades inom partivänstern, hade det gemensamt, att den traditionella statssocialistiska visionen av socialism som liktydigt med statligt ägande och statsdrift hade ersatts med mer frihetliga idéer om industriell självstyrelse och arbetarnas deltagande i ledningen av företag och branscher.

Revolutionerna i Centraleuropa under hösten 1918 bidrog på ett avgörande sätt till att bryta högerns motstånd mot införande av allmän och lika rösträtt vid politiska val. En demokratisk författningsreform hade sedan förkrigsåren varit ett gemensamt socialdemokratiskt och liberalt krav, och även om det inte rådde enighet inom och mellan partierna om den exakta utformningen av en reform, lyckades regeringen forcera arbetet med att få fram en proposition till den urtima riksdagen 1918.

Huvuddragen i koalitionsregeringens författningsprogram utarbetades i mitten av november, mindre än en vecka efter revolutionen i Tyskland. Denna hade omedelbart följts av ett upprop från de svenska vänstersocialisterna, som krävde bildande av en socia-

listisk rådsregering, republik, första kammarens avskaffande och allmän rösträtt. Inför hotet om en vänstersocialistiskt proklamerad politisk storstrejk hade Landsorganisationen, samtidigt som regeringsöverläggningarna pågick, samlats för att diskutera linjen i författningsfrågan, men det snabba regeringsinitiativet förekom de utomparlamentariska aktionerna, och LO uttalade tillsammans med SAP sitt stöd för författningsprogrammet. En vecka senare hade högern accepterat rösträttsreformen, och det stod klart att revolutionsrörelsen inte skulle sprida sig till Sverige.

Rösträttsreformen var en seger för den politiska vänstern och ett bakslag för högern, och på så vis en indikator på den optimism och radikalisering som kännetecknade samhällsklimatet efter kriget. Men samtidigt förändrade författningsreformen förutsättningarna för regeringssamverkan mellan liberaler och socialdemokrater. Med nya rösträttsregler stod det nämligen klart att det parlamentariska styrkeförhållandet skulle förskjutas till socialdemokraternas fördel. Hur mycket visste ingen, men under 1919 tycks man såväl i det borgerliga lägret som inom socialdemokratien ha överskattat SAP:s väljarstöd. Därför, och med tanke på den centraleuropeiska utvecklingen under första halvåret 1919, föreföll det som om den socialdemokratiska partivänsterns socialiseringsprogram skulle ha reella förutsättningar att förverkligas. Den socialdemokratiska vänsterns optimism i socialiseringsfrågan stod sig också i valrörelsen 1920, men resultatet av detta val visade att SAP:s väljarstöd minskat, vilket till stor del har tillskrivits just socialiseringspolitiken. Först efter 1920 års val stod det riktigt klart att socialdemokratien inte som en omedelbar följd av rösträttsreformen skulle uppnå majoritetsställning i riksdagen, och att ett socialdemokratiskt program för socialisering och industriell demokrati alltså inte skulle kunna genomdrivas i riksdagen mot de borgerliga partiernas vilja.

Rösträttsreformen gjorde frågan om fortsatt samverkan mellan vänsterpartierna till en stor debattfråga inom SAP under hela 1919. Detta berodde på att man förväntade sig att socialdemokratiens parlamentariska styrka skulle öka, men också på att partivänstern nu när författningsreformen var genomförd av principiella skäl ville ta upp de ekonomiska frågorna i partiets program, framför allt socialiseringsfrågan. Medan den socialdemokratiska vänstern var benägen att uppge en fortsatt vänstersamverkan för att bereda partiet möjlighet att driva socialiseringskravet, var den linje som de socialdemokratiska statsråden och den moderata majoriteten i SAP-ledningen förordade fortsatt regeringssamarbete med liberalerna för att fullfölja författningsreformen och lösa arbetstids- och försvarsfrågorna.

Debatten om industriell demokrati kom under 1919 att föras utifrån de förutsättningar som rösträttsreformen och regeringsfrågan gav. Den socialdemokratiska vänstern såg socialiseringen och industrins demokratisering som en direkt fortsättning på den politiska demokratireformen, som det naturliga nästa steg i utvecklingen som rörelsen måste kämpa för. Samverkan med liberalerna för genomförande av politisk demokrati var däremot ett passerat stadium. För den moderata socialdemokratin och liberalerna hade frågan om industriell demokrati, förutom den principiella också en taktisk aspekt; begränsade samrådsreformer var, till skillnad från socialiseringen, en ekonomisk-social fråga som både liberaler och socialdemokrater kunde stödja och som kunde ingå i ett nytt gemensamt regeringsprogram.

Under krigets första år hade den industriella produktionen (byggnadsverksamheten undantagen) expanderat, men från 1917 ledde den skärpta avspärrningen till att den svenska exporten hämmades och till att importen av råvaror sjönk, vilket medförde en kraftig nedgång i industriproduktionen under krigets två sista år. Efter krigsslutet började produktionen åter öka, men 1920 hade den fortfarande knappt nått upp till förkrignivån. Under hela kriget hade prisnivån stigit, och även om nominallönerna hade ökat, hade arbetarnas köpkraft sjunkit under de första krigsåren. Från 1917 började emellertid reallönerna stiga, men först 1919 uppnådde man 1913 års nivå. Efter vapenstilleståndet ökade varutillförseln till Sverige och priserna sjönk, för att från hösten 1919 åter stiga till följd av den internationella högkonjunkturen. På sommaren 1920 började högkonjunkturen mattas av och de första tecknen på prisfall kunde iaktas, och under höstens lopp bekräftades konjunkturomslaget. Under de första efterkrigsåren fortsatte reallönerna att öka. I synnerhet timlönerna ökade, som resultat av kompensationen för inkomstbortfallet i samband med arbetstidsförkortningen.

Medan de första krigsåren präglats av lugn på arbetsmarknaden, hade arbetskonflikterna ökat kraftigt under 1917 och 1918. Huvudsakligen var det frågan om strejker för ökad lön, föranledda av dyrtiden, men även krav på arbetstidsförkortning förekom under 1918. Oron på arbetsmarknaden hade bl a yttrat sig i förekomsten av spontana strejker, vilka, i en tid av nöd och prisstegringar, delvis berodde på missnöje med de långa avtalsperioderna.

Den spända situationen på arbetsmarknaden bestod 1919 och 1920. Konflikterna ökade och 1920 uppgick antalet förlorade arbetsdagar p g a konflikt till 9 miljoner, vilket endast var 3 miljoner mindre än storstrejksåret 1909. Huvudsakligen rörde det sig liksom under 1917 och 1918 om en offensiv facklig kamp. Förhållandet mel-

lan antalet "anfalls-" och "försvarsrörelser" var 1919 281/16 och 1920 365/92, och liknande var förhållandet mellan antalet strejker och lockouter: 1919 414/10 och 1920 455/9. Under 1920 var dock lockouterna i samband med s k kompensationskonflikter av stor omfattning, och de nio lockouterna detta år svarade för nästan lika många förlorade arbetsdagar som de 455 strejkerna. Inte desto mindre är det uppenbart att lockouterna framkallades av de fackliga kraven på löneökningar och att de inte var del i en allmän arbetsgivaroffensiv.

Läget på arbetsmarknaden under de två första fredsåren präglades förutom av konflikter också av bristen på arbetskraft, vilken skärptes 1920 i samband med åttatimmarsdagens införande. Denna reform, som hade utlovats redan i samband med författningskrisen i november 1918, upplevdes av industrin som en börda, genom att den ytterligare ökade arbetskraftsbristen, men framför allt därför att man tvingades kompensera arbetarna för inkomstbortfallet när veckoarbetstiden minskade.

Arbetsmarknadsläget 1919-1920 påverkade förutsättningarna för debatten om industriell demokrati på olika sätt. För anhängarna av industriell demokrati inom arbetarrörelsen var kravet på arbetarinflytande och arbetarkontroll en del i den fackliga offensiv som pågått ända sedan 1917. Att denna offensiv varit framgångsrik vad löneutvecklingen och arbetstidsreformen beträffade, bidrog till att befästa efterkrigsoptimismen och radikalismen inom arbetarrörelsen. Arbetsgivarna och borgerligheten såg med oro på arbetsmarknadskonflikterna, men beträffande vilka slutsatser som borde dras var meningarna delade. Speciellt under 1919 hänvisade de frisinna och enskilda företagsledare som var benägna att ta initiativ till något slags demokratisering av förhållandena i industrin, till oroligheterna på arbetsmarknaden och behovet av arbetsfred. Högern och arbetsgivarorganisationerna var också oroade av striderna på arbetsmarknaden, men missnöjda med lagen om arbetstidsförkortning fruktade de ytterligare lagstiftning som skulle försvåra industrins återhämtning efter kriget och förordade traditionella åtgärder mot strejkrörelsen.

3.1.2. Debattens huvuddrag

Redan i ett upprop inför riksdagsbehandlingen av författningsfrågan i november 1918 hade vänstersocialisterna krävt arbetarkontroll i industrin och bildandet av en socialistisk regering stödd på arbetare-, soldat- och bonderåd. Emellertid tycks man inom SSV vid

denna tid inte ha haft några utvecklade teorier om rådssystemets politiska och ekonomiska uppgifter och om arbetarkontrollens karaktär. Under vintern och våren var det främst på ett allmänt plan som vänstersocialisterna diskuterade frågan om rådssystemets uppgifter som styrelse- och förvaltningsprincip under proletariats diktatur. Vid SSV:s kongress i juni 1919 tog partiet officiellt ställning för principen om rådssystemet som formen för proletariats diktatur, men någon konkret modell för hur den socialistiska ekonomin skulle organiseras och styras utvecklades aldrig.

Först från sommaren 1919, då förslag om ekonomisk/industriell demokrati och företagsråd redan presenterats av såväl socialdemokrater, liberaler som enskilda företagsledare, började man bland vänstersocialisterna intressera sig för arbetarkontrollens inomkapitalistiska betydelse. I det av vänstersocialisterna initierade Fackliga Propagandaförbundets program från september 1919 slås fast, att kampen för arbetarkontroll skulle vara inledningen till socialiseringen och att arbetarkontrollen skulle utövas av produktionsråd bildade på arbetsplatserna.

Inom socialdemokratien förespråkades vid denna tid industriell demokrati dels av partivänstern och dels av den mer moderata Erik Palmstierna, som var ett av de fyra socialdemokratiska statsråden i koalitionsregeringen. Partivänstern, som huvudsakligen bestod av den andra generationens socialdemokratiska ledare, t ex Gustav Möller, Ernst Wigforss, Per Albin Hansson, Rickard Sandler, Arthur Engberg, Nils Karleby och Östen Undén, hade redan från årsskiftet 1918/1919, under hänvisning till att författningsreformen nu var genomförd, krävt att de ekonomiska och sociala frågorna skulle få större betydelse i partiets politik. Sådana frågor var socialiseringen och den industriella demokratin. I princip var partivänstern beredd att spränga regeringskoalitionen på dessa frågor men var tveksam till hur hårt kraven borde drivas. Emellertid krävdes socialisering, och man drog upp riktlinjer för hur den socialistiska produktionen skulle organiseras.

I valrörelserna 1919-1920 anförde i synnerhet högern kommissionsväsendet och kristidsregleringarna som bevis för socialismens oduglighet. För att undvika denna typ av kritik och under inflytande av de centraleuropeiska och engelska modellerna för industriell demokrati, förordade partivänstern, som var en mycket heterogen samling, olika slag av arbetarinflytande över den ekonomiska förvaltningen under socialismen. Wigforss, som var en mycket aktiv förespråkare för industriell demokrati, utvecklade också en socialdemokratisk variant av den gillesocialistiska encroachment-strategin, vilken gick ut på att arbetarna genom sina utsedda verk-

stadsråd skulle skaffa sig ökade kunskaper och ett successivt ökande inflytande över ledningen av företagen.

Medan den industriella demokratin för den socialdemokratiska partivänstern var ett led i socialiseringskampen och en socialistisk förvaltningsform, var den för Palmstierna ett alternativ till en offensiv socialiseringspolitik som skulle ha hotat att spränga vänsterkoalitionen. I den frisinnade pressen hade engelska liberala initiativ till arbetslivets demokratisering, t ex Whitley-systemet, fått ett positivt bemötande, Frisinnade Landsföreningen hade lovat liberala insatser för att förbättra relationerna mellan arbetsmarknadens parter, och enskilda liberala företagsledare ställde sig positiva till reformer som skulle öka arbetarnas status och inflytande i företagen. För liberalerna och reformvänliga arbetsgivare gällde dock helt andra perspektiv än för den socialistiska vänstern. Syftet med industriell demokrati skulle vara att mildra motsättningarna mellan parterna och åstadkomma arbetsro i industrin, att motverka socialiseringsrörelsen snarare än att understödja den. Om arbetarna gavs insyn och yttranderätt i de privata företagen, skulle detta bidra till att deras solidaritet med företagen ökade liksom intresset för produktionens resultat. För sådana socialliberala reformer fanns dock en restriktion; arbetsgivarens makt över företagets ekonomiska ledning fick inte rubbas.

När Palmstierna på våren och försommaren 1919 började propagera för ekonomisk demokrati, var det till dessa socialliberala strömningar han anknöt och inte till de radikala kraven från partiets vänsterfalang. Den innebörd Palmstierna gav begreppet industriell demokrati sammanföll huvudsakligen med de liberala ståndpunkterna, och i den ekonomiska demokratin såg han ett ekonomiskt och socialt krav som, till skillnad från socialiseringskravet, kunde ingå i regeringsprogrammet för en ny vänsterkoalition.

Under höstens förhandlingar mellan socialdemokrater och liberaler om fortsatt regeringssamverkan var det Palmstiernas linje som blev partiets, och i den andra koalitionsregeringens programförklaring gavs frågan en utpräglat liberal tolkning. Man skulle utreda hur arbetarna kunde ges medinflytande utan att arbetsgivarnas rätt att utöva den ekonomiska ledningen rubbades. Regeringsdeklarationens linje för industriell demokrati kom emellertid att kritiseras såväl av den socialdemokratiska partivänstern som av vänstersocialisterna och syndikalisterna, därför att den var för moderat; arbetarinflytandet skulle bli för litet och det socialistiska perspektivet saknades.

Under intryck av den revolutionära och reformistiska vänsterns krav på socialisering och industriell demokrati och med liberalerna och t o m enskild industriledare positiva till ökat arbetarinflytande

i företagen genom inrättande av fabriksråd eller genom vinstdelning och deläggande, beslöt Verkstadsföreningen under sommaren 1919 att tillsätta en intern utredningskommitté, den s k ED-kommittén. Senare under hösten tillsatte Industriförbundet en egen enmansutredare, Lars Rabenius. I avvaktan på utredningens resultat uppmanade Verkstadsföreningen sina medlemmar att inte lokalt genomföra några demokratireformer i företagen, som kunde utnyttjas av motparten.

Inom SAC såg man utvecklingen av den ryska revolutionen och de europeiska revolutionsrörelserna som bevis på den politiska kampformens misslyckande och på det riktiga i syndikalismens principer. På liknande sätt tolkades de traditionella statssocialisternas ökade intresse för industriell demokrati som ett ideologiskt närmande till syndikalismen. Men samtidigt bidrog den utländska revolutionsutvecklingen och den internationella debatten om socialisering och industriell demokrati till att syndikalisterna utvecklade och delvis omformade sin ideologi och strategi.

Med början redan 1918 och under loppet av år 1919 utvecklades inom SAC en encroachment-strategi, vilken gick ut på att arbetarna genom sina organisationer på arbetsplatserna skulle skaffa sig ett successivt ökande inflytande tills dess företagsledarna inte längre hade några viktiga uppgifter att fylla. Därigenom skulle privatkapitalet ha exproprierats och socialiseringen ha genomförts som en gradvis och fredlig process, inte genom en våldsam generalstrejk, vilket var vad syndikalismen traditionellt tänkt sig. Ett uttryck för den samtida debattens influens på syndikalisterna var att fackligt anknutna driftsråd eller registerkommittéer kom att inlemmas i encroachment-strategin. De skulle utöva arbetarkontrollen i företagen, överta driften och utgöra urcellerna i det socialistiska samhällets produktionsordning. Syndikalismens socialismsyn var frihetlig och präglades av en fientlig inställning till staten och centrala myndigheter. Mot statssocialisternas förmyndarstat ställdes "självförvaltningssocialismen"; det var i det lokala självstyrande företaget som arbetarinflytandet skulle utövas.

Under 1919 förhöll sig fackföreningsrörelsen avvaktande i debatten om industriell demokrati. Det var inom SAP som de reformistiska planerna i frågan drogs upp. Förutom ett par förbundsuttalanden och bortsett från att vissa fackförbund motsatte sig inskrivandet av paragraf 23 i kollektivavtalen, uttrycktes fackföreningsrörelsens intresse huvudsakligen av att vänsteroppositionen drev kravet på arbetarkontroll som led i socialiseringspolitiken och av att de reformistiska ledarna underströk problemen med inrättande av driftsråd. Speciellt fruktade man bland de reformistiska fackföreningsledarna, medvetna om den tyska utvecklingen, att det

skulle kunna uppstå rivalitet och motsättningar mellan fackföreningarna och driftsråden. Dessa skulle lättare än fackföreningarna, under inflytande av den radikala fackföreningsoppositionen, kunna komma att falla offer för tillfälliga missnöjesyttringar och fatta förhastade beslut.

Vänstern inom fackföreningsrörelsen, bestående av anhängare till SSV/FPF och radikala socialdemokrater, var under 1919 skeptiska till den liberala tolkning av industriell demokrati som var föremål för regeringsförhandlingarna mellan socialdemokrater och liberaler. Man krävde verklig medbestämmanderätt - ett krav som hade stöd också bland i övrigt traditionellt reformistiska fackföreningsledare. Vid sidan av den socialdemokratiska partivänstern, bidrog FPF och den fackliga vänstern till att frågorna om socialisering och den socialistiska produktionens organisation kopplades samman med kravet på industriell demokrati.

1920 började den första tveksamheten inför frågan om industriell demokrati lägga sig, sammanslutningarna tog preliminär ställning till olika reformvägar och modeller, och olika linjer utkristalliserade sig. Vid tiden för den Revolutionära Skandinaviska Arbetarkongressen i Stockholm i december 1919 hade såväl vänstersocialister som syndikalister utvecklat en egen linje i frågan om industriell demokrati, linjer som senare skulle stadfästas av SSV-kongressen 1921 och SAC-kongressen 1922. Gemensamt var att både vänstersocialister och syndikalister såg kampen för arbetarkontroll på arbetsplatserna som en inledning till socialiseringen. Ju större inflytande arbetarna kunde tillkämpa sig, desto närmare socialiseringen kom man, och såväl SSV som SAC ställde sig därför avvisande till reformförslag som skulle begränsa arbetarinflytandet i företagen. Likaså gemensamt var, att man tänkte sig att det skulle råda något slags självstyrelse för arbetarna i den socialistiska ekonomin. Trots dessa gemensamma drag, var skillnaderna i synen på industriell demokrati mellan SAC och SSV betydande. Syndikalisterna menade att socialismen skulle vara ett självförvaltningssystem, där arbetarna genom sina ekonomiska organisationer skulle utöva den yttersta makten; samhället skulle vara en federation av dessa lokala producentenheter. Det rådssystem som vänstersocialisterna förespråkade innebar visserligen självstyrelse för arbetarna i den ekonomiska sfären och de producerandes makt i samhället som helhet, men det var som kollektiv arbetarna skulle ha inflytande, genom en hierarki av rådsorgan och partiet, inte som anställda i lokala självstyrande företag.

Vidare var för vänstersocialisterna den politiska kampen och det politiska maktövertagandet den huvudsakliga uppgiften, medan kampen för arbetarkontroll endast var ett medel att nå dit. Först

sedan socialisterna erövrat den politiska makten kunde socialiseringen genomföras och arbetarna ges inflytande i industrin. Med det kortsiktiga revoltperspektiv man hade inom Komintern vid denna tid, fick kravet på arbetarkontroll närmast karaktären av övergångskrav. För syndikalisterna, som av principiella skäl avvisade all politisk kamp, var arbetarnas dagliga kamp på arbetsplatserna för ökat inflytande det grundläggande elementet i socialiseringsstrategin och själva förutsättningen för det socialistiska samhällets organisering. Socialiseringsperspektivet förlängdes därigenom och socialiseringen fick mer karaktären av evolutionär process än av en våldsam engångsrevolt. På så vis närmade sig syndikalismen de reformistiska positionerna.

På den socialdemokratiska partikongressen i februari 1920 vann partivänstern stora framgångar. När det stod klart att koalitionsregeringen skulle komma att falla på kommunalskattefrågan, blev det desto lättare för partikongressen att slå in på en mer radikal socialistisk linje. Det nya partiprogram som antogs ställde socialiseringen som en aktuell politisk uppgift, och kongressen ställde sig bakom den socialiseringsstrategi som framför allt Gustav Möller utvecklat i samband med diskussionerna om programförslaget under hösten 1919. När folket i allmänna val visat sitt stöd för socialdemokratin och det parlamentariska läget var sådant att en socialdemokratisk regering kunde bildas, skulle storföretag och naturrikedomar socialiseras. Exproprieringen skulle ske mot ersättning, t ex i form av statsobligationer. I branscher som dominerades av småföretag skulle staten understödja ekonomiska koncentrationstendenser för att underlätta en framtida socialisering.

I det nya SAP-programmet fastslogs rätten för arbetare och konsumenter att utse representanter som skulle delta i de samhällsägda företagens förvaltning, vilket sågs som en garanti mot byråkratisk skötsel. Hur detta skulle gestaltas konkretiserades inte. Inom partivänstern förespråkades vid denna tid olika modeller för den socialistiska produktionens organisering. Möller argumenterade för den österrikiska modellen och Wigforss och Engberg för den gillesocialistiska. I frågan om arbetarinflytandet i privata företag tog inte kongressen ställning, utan frågan hänsköts till utredning inom arbetarrörelsen, vilket resulterade i att en gemensam LO-SAP-kommitté tillsattes, Arbetarrörelsens kommitté för industriell demokrati (ARKID). Däremot hade SAP på den Skandinaviska Arbetarkongressen i januari 1920 ställt sig bakom tanken att industrins demokratisering var ett led i socialiseringsprocessen. Om hur kampen för arbetarinflytande skulle föras och organiseras rådde det emellertid olika meningar om. Möller förespråkade att arbetarna skulle ges inflytande över de olika industrigrenarna genom representation

i nationella industriråd, vilka bl a skulle styra förtrustningsprocessen som var en nödvändig förutsättning för en socialisering av branschen. Wigforss och Engberg förespråkade en socialdemokratisk variant av encroachment-strategin, där arbetarnas dagliga kamp för att öka sitt inflytande i företagen var ett viktigt komplement till den politiska kampen för industriell demokrati.

SAP-kongressen 1920 innebar ett genombrott för den offensiva socialiseringspolitik som partivänstern krävt 1919. Det ökade intresset för socialisering och industriell demokrati kom under det följande halvåret till uttryck i två socialdemokratiska initiativ. För det första var det för Brantings första ministär en prioriterad uppgift att tillsätta offentliga utredningar, vilket skedde i juni då Socialiseringsnämnden (SN) och Kommittén för industriell demokrati (KID) utsågs. För det andra gavs socialiseringsfrågan en framträdande roll i propagandan i valrörelsen under sommaren 1920. Både den socialdemokratiska vänstern och högern framställde valet som ett val för eller mot socialiseringspolitiken, och när socialdemokraterna gick kraftigt tillbaka i valet, tolkades detta som ett nederlag för socialiseringsrörelsen.

För högern, som sedan 1919 försökt bryta upp vänsterpartiernas samverkan och samla borgerligheten i en front mot socialismen och socialdemokratin, innebar SAP:s radikalering i socialiseringsfrågan 1920 att trovärdigheten i varningarna för socialismen ökade. Även om liberalerna också tidigare varit principella motståndare till socialismen, ökade nu klyftan till socialdemokratin, och liberalerna närmade sig högerens och arbetsgivarnas gemensamma antisocialistiska front.

Högerens negativa inställning till kravet på industrins demokratisering hade tilltagit under andra halvan av 1919, och i valrörelsen 1920 framställdes det som ett regelrätt socialiseringskrav och som ett led i den socialdemokratiska socialiseringspolitiken. Inrättande av driftsråd med beslutande kompetens skulle vara detsamma som socialisering, argumenterade man, men även mer moderata rådsmodeller skulle hämma produktionen. Inom arbetsgivarlägret rådde under sommaren 1920, jämfört med ett år tidigare då frågan om industriell demokrati varit ny och de reformvänliga företagsledarna spelat en framträdande roll, en mer negativ inställning till kravet på industriell demokrati. Även om enskilda industriledare fortfarande förespråkade att arbetsgivarna skulle ta initiativ till reformer, var - med stöd hos Rabenius' och ED-kommitténs utredningar - den dominerande uppfattningen, att arbetsgivarna inte borde ta några sådana initiativ utan avvakta resultatet av den offentliga utredningen. Principiellt var man motståndare till lagstiftning om industriell demokrati - eventuella reformer borde införas genom fri-

villiga avtal - liksom till långtgående reformer som rubbade arbetsgivarnas maktposition i företagen och bröt upp kollektivavtals-systemet.

Trots att koalitionsregeringen upplöstes i början av 1920, och trots att socialiseringsfrågan fick en så central roll i valrörelsen, var liberalerna 1920 precis som 1919 positiva till ett ökat arbetarinflytande i industrin i syfte att öka intressegemenskapen i företagen. Dock betonades nu mer än tidigare den skillnaden gentemot socialdemokratins syn, att det endast skulle bli frågan om rätt till insyn och yttrande för de anställda, medan arbetsgivarens utövning av den ekonomiska ledningen i företagen inte fick ifrågasättas.

3.2. Den defensiva perioden

3.2.1. Samhällsperspektiv

Redan under 1919 och 1920 fanns klara indikatorer i utlandet på att efterkrigsradikalismen skulle komma att ersättas av reaktion, och under de följande krisåren dominerade högervridningen den politiska bilden i Europa och USA. Tendensen kom till uttryck så väl vid de politiska valen som i omfattningen av och karaktären hos de utomparlamentariska aktionerna. Av speciellt intresse är att, med undantag av Ryssland, opinionionsförskjutningen kännetecknade också de länder där debatten och reformer tidigare tjänat som inspirationskällor i den svenska debatten.

I Centraleuropa stod det på hösten 1919 klart att revolutionsvågen var över. Den tyska revolutionära rådsrörelsen höll på att ebb ut, rådsrepublikerna i Bayern och Ungern hade krossats med vapenmakt, i Ungern installerades en reaktionär högerregering och i Tyskland och Österrike regerade socialdemokraterna tillsammans med borgerliga partier utan möjlighet att ensamma bilda regering. Efter valen 1920 bildades rent borgerliga koalitionsregeringar både i Tyskland och Österrike. I Tyskland var läget fortfarande instabilt och kännetecknades under de följande åren av en tilltagande politisk polarisering. Fortfarande kunde tillfälliga radikala arbetaraktioner och kommunistiska upprorsförsök förekomma.

Också i USA förändrades det politiska klimatet i reaktionär riktning mot slutet av 1919. Den positiva attityd mot fackföreningsrörelsen som regeringen intagit under kriget, hade under 1919 ersatts av passivitet och arbetsgivarna återgick till förkrigstidens

antifackliga politik. En omfattande strejkvåg under andra halvan av 1919 ledde inte till några framgångar. Tvärtom bidrog den till att eskalera den reaktionära kampanjen mot fackföreningarna och radikala politiska grupper, vilken resulterade i avskedanden, deportationer och fängelsestraff. Den reformvänliga politik som Woodrow Wilson företrätt övergavs och under de följande republikanska presidenterna fästes liten uppmärksamhet vid arbetarfrågan.

I Storbritannien kulminerade radikalismen inom arbetarrörelsen under 1919 och strejkerna under 1920. Lloyd Georges liberal-konservativa regering efterträddes på hösten 1922 av en rent konservativ regering. I Norge hade Knudsens liberala regering redan i juni 1920 ersatts av en högerregering. Arbetarrörelsen dominerades dock fortfarande av "den nya riktningen".

I den svenska valrörelsen 1920 bröts efterkrigsradikalismen mot den tilltagande reaktionen på ett sätt som visade att ett nytt politiskt klimat inträtt. Socialdemokratien hade gjort socialiseringspolitiken till en huvudfråga i andrakammarvalen, och tillbakagången för arbetarpartierna har tolkats som ett nederlag för den offensiva socialiseringskurs som partiet slog in på vid sin kongress tidigare på året. Såväl SAP som SSV sjönk i röstetal och förlorade 9 respektive 6 mandat i kammaren. Liberalernas tillbakagång var ännu större och mandatförlusten uppgick till 16. Valets vinnare var högern som vann 15 mandat och de högerbetonade bondepartierna som ökade med 14 mandat.

Även om de nya valreglerna i författningsreformen inte hade börjat tillämpas i detta val, visade resultatet tydligt att föreställningen om en nära förestående socialistisk omvälvning av ekonomin med representationsorgan för arbetarna i företagen och branscherna varit en villa. Stödet i valmanskåren för socialdemokratien var för svagt, och föreställningen om en nära förestående socialdemokratisk majoritet i riksdagen måste helt enkelt överges såväl av borgerligheten som av arbetarrörelsen.

Medan vänstersocialisternas slutsats av valförlusten inte innebar någon kursändring - tillbakagången ansågs ha berott på att socialiseringsfrågan inte fått en tillräckligt framskjuten plats i valrörelsen - medförde valresultatet för socialdemokratins del att den offensiva socialiseringspolitiken uppgavs; frågan om socialismen sköts på framtiden. På så vis bidrog valresultatet, som ett uttryck för de rådande opinionerna, till att SAP:s allmänt politiska framtoning blev mer defensiv.

Socialiseringsdebatten under den defensiva perioden kom i stor utsträckning att gälla Statens Järnvägar; dess dåliga lönsamhet och byråkratiska organisation. Bakgrunden var de problem som SJ

stälts inför under kristiden, vilka förvärrats av verkets organisation.

Under krigskonjunkturen hade den kraftiga ökningen av godstrafiken resulterat i en större trafikprestation från SJ:s sida. Detta hade delvis möjliggjorts genom personalökningar, men när tillväxten av personalen fortsatte 1917-1918, då avspärrningens hämmande effekt på produktionen också drabbade godstrafiken, lades grunden för ett underskott i SJ:s ekonomi. Förhållandet mellan verkets inkomster och utgifter förvärrades ytterligare av att riksdagen i ett par omgångar beviljade kraftiga löneökningar och valde att inte gå taxehöjningsvägen. 1918 och 1919 uppvisade SJ stora driftsunderskott. Under högkonjunkturen 1920 ökade inkomsterna så att underskottet kunde hävas, men lågkonjunkturen 1921 förvärrade åter läget. Dock hade den omfattande personalinskränkning 1920 och 1921 förbättrat balansen mellan verkets inkomster och utgifter.

Efter ett första halvår av återhämtningsproblem hade krigsslutet följts av högkonjunktur med stark prisökning och stora inslag av spekulation. Redan under 1919 slog centralbankerna i USA och England in på en restriktiv kreditpolitik för att få bukt med inflationen, samtidigt som prisökningarna undergrävdes av det ökade internationella varuutbudet. Under våren 1920 började så priserna sjunka i USA, Kanada, Frankrike, England och Japan. I Sverige nådde inflationen sin höjdpunkt i juni 1920, därefter började priserna sjunka.

De internationella kreditrestriktionerna, vilka sattes in vid en tidpunkt då varuknappheten höll på att mildras, fick inte endast till följd att prisökningarna hejdades, utan ledde också till att spekulationstidens optimistiska strömningar förintades och bidrog till att skapa en deflationskris i Nordamerika och Västeuropa. I Sverige märktes de försämrade konjunkturerna i vissa branscher, t ex i textilindustrin, redan under sommaren 1920, och vid årsskiftet hade så gott som alla branscher drabbats av konjunkturuomslaget. Det internationella prisfallet drabbade exportindustrin hårt, men också den inhemska restriktiva penningpolitiken var deflationsdrivande. Industriproduktionen, som just hade hämtat sig efter de sista krigsårens nedgång och 1920 var i nivå med volymen före kriget, hade 1921 sjunkit med närmare en fjärdedel, och trots att exportindustrins läge förbättrades 1922 uppnåddes inte 1920 års nivå förrän 1923.

Deflationskrisen medförde en drastisk ökning av arbetslösheten och krav från arbetsgivarna om 30-procentiga lönesänkningar för att minska industrins kostnader, eftersom prisfallet krympte vinsterna. Lönesänkningarna genomfördes under protester från fack-

föreningsrörelsen, i vissa branscher under hårda strider. Arbetskonflikterna under de två värsta krisåren var emellertid inte alls lika omfattande som 1920, och först 1923, när arbetarna krävde löneökningar sedan exportindustrins läge förbättrats, ökade konflikterna igen och överskred t o m 1920 års nivå.

Med tanke på att levnadskostnaderna också reducerades under krisåren innebar emellertid inte de kraftigt sänkta lönerna att köpkraften försämrades tillnärmelsevis lika mycket som under kriget. Industrierbetarnas reallöner ökade t o m något under 1921 för året därpå sjunka till en nivå strax under den år 1920. Om arbetarklassen lönemässigt inte blev speciellt drabbad av depressionen, blev krisens verkningar desto mer ojämnt fördelade mellan de arbetslösa och dem som fortfarande hade arbete. Från slutet av 1920 ökade arbetslösheten och nådde snabbt en omfattning som dittills varit okänd i det industriella Sveriges historia. 1921 var den genomsnittliga arbetslösheten inom fackföreningarna över 25 procent, och toppnoteringen nåddes i januari 1922 då 35 procent av de fackligt anslutna arbetarna stod utan arbete. Inom vissa förbund var andelen arbetslösa ännu större. Inte förrän under sommaren 1923 hade arbetslösheten sjunkit till en lägre nivå, som dock fortfarande var högre än vad man tidigare varit van vid.

För den enskilde arbetaren innebar arbetslöshet stora ekonomiska umbäranden, då tidens arbetslöshetspolitik var tämligen restriktiv och det kontantunderstöd och de nödhjälpslöner som betalades ut var lägre än gängse marknadslöner. För fackföreningsrörelsen innebar arbetslösheten att den tappades på medlemmar, just som man börjat hämta sig efter det kraftiga medlemsbortfall som följde nederlaget i storstrejken 1909. LO:s medlemsantal började sjunka under senhösten 1920 och först två år senare vände utvecklingen. Då hade LO förlorat över 40.000 medlemmar, dvs närmare 15 procent. Inte förrän i mitten av 1923 hade LO återhämtat från det medlemsbortfall som den ekonomiska krisen orsakat.

Efterkrigsdepressionen förändrade på kort tid styrkeförhållandet mellan arbete och kapital och den optimism och radikalism som präglat de föregående åren förbyttes i pessimism och moderation. Fackföreningsrörelsens ställning försvagades genom medlemsförlusterna och den vikande efterfrågan på arbetskraft. De gångna årens offensiv för att förbättra arbetarnas förhållanden kom att ersättas av en defensiv facklig politik, avsedd att försvara redan uppnådda framgångar. Kravet på industriell demokrati, som under den optimistiska perioden rests som ett offensivt socialiseringskrav, kom nu att inrangeras i den reformistiska krislinje som fackföreningsrörelsen utarbetade i januari 1921. Deflationskrisen medförde att arbetsgivarnas motstånd mot industriell demokrati tilltog.

Detta berodde på att möjligheterna att motsätta sig demokratiska nyordningar i industrin ökat och på att den hårda internationella konkurrensen tvingade arbetsgivarna till motstånd mot reformer som skulle innebära direkta eller indirekta kostnadsökningar.

Intresset för byggnadsgillefrågan berodde inte enbart på influensen från utlandet och idéutvecklingen inom arbetarrörelsen - också de ekonomiska realiteterna på byggnads- och bostadsmarknaderna bidrog. När frågan började diskuteras var bostadsbristen stor, samtidigt som förutsättningarna för en framgångsrik byggnadsverksamhet var bättre än på mycket länge. När kriget bröt ut, hade tillgången på bostadslägenheter varit tämligen god, men under kriget minskade byggandet påtagligt på grund av höga räntesatser, ökade byggnadskostnader, hyresregleringen och de allmänt osäkra framtidsutsikterna. Under de första efterkrigsåren hade den låga nivån för nybyggandet av liknande skäl bestått, och efterfrågan på bostadslägenheter var stor. 1922 hade räntan sänkts och priser och löner stabiliserats och hyresregleringen stod inför sin definitiva avveckling. Därmed ökade förutsättningarna för en ökad bostadsproduktion, men fortfarande rådde ett stort efterfrågeöverskott.

Vidare bidrog den höga arbetslösheten bland byggnadsarbetarna till att väcka tanken på startandet av egna arbetarföretag. Säsongsarbetslösheten i byggnadsbranschen var traditionellt betydande. Under vinterhalvåret, när byggnadsverksamheten av tekniska skäl var liten, kunde arbetslösheten uppgå till över 50 procent. Delvis kompenserades byggnadsarbetarna för säsongsarbetslösheten genom högre löner och många hade annan sysselsättning under vintern. Men när det till säsongsarbetslösheten under krisåren lades en permanent brist på arbetstillfällen, blev situationen för byggnadsarbetarna mycket svår. Det var just i detta läge, kring årsskiftet 1912/1922, när arbetslösheten nådde sin kulmen, som byggnadsgillefrågan blev som mest uppmärksammas.

3.2.2. Debattens huvuddrag

Valförlusten i september 1920 bidrog till att man inom socialdemokratien kom att skjuta socialiseringsfrågans lösning på framtiden. Man kunde, vilket Branting för övrigt gjort redan i valdebatten 1920, hänvisa till att frågan utreddes av Socialiseringsnämnden, vars betänkande borde avvaktas. I den mån socialiseringsfrågan alls drevs av socialdemokraterna under den defensiva perioden, var det som en utredningsfråga inom Socialiseringsnämnden eller som begränsad till enskilda monopoliserade branscher, t ex socker-

och läkemedelsindustrierna. Tendensen att ersätta den traditionella statssocialistiska innebörden av socialism och socialisering med mer frihetliga tolkningar stod sig däremot.

Inom fackföreningsrörelsen skedde inte samma hastiga omsvängning i socialiseringsfrågan, utan rester av den tidigare socialiseringspolitiken kom ännu några år att leva kvar i form av socialiseringsuttalanden och försök att ställa förbunden på socialistisk grund. Mest påtagligt var detta inom Metallindustriarbetareförbundet, som tillsatt en egen socialiseringsutredning, vars slutrapport antogs av kongressen 1922. Den kvarlevande radikalismen i fackföreningsrörelsen torde dels ha berott på vänstersocialisternas inflytande och dels på att de fackliga ledarna inte fäste lika stor vikt vid opinionsskiftningen hos väljarna som man gjorde inom SAP.

Vänstersocialisterna höll även under det första krisåret fast vid den av Komintern 1919 fastlagda revoltstrategin, varför socialiseringsfrågan för dem alltså var lika aktuell som tidigare. Valnederlaget för arbetarpartierna 1920 ansågs bero på att socialiseringspolitiken inte drivits tillräckligt kraftfullt, och den ekonomiska krisen sågs som det slutliga beviset på det kapitalistiska systemets oduglighet och som förebud om en nära förestående "sista strid". När man inom den Tredje Internationalen uppmärksammade de förändrade revolutionära förutsättningarna i Västeuropa, bidrog detta till att SKP:s politik successivt kom att skifta från offensiv till defensiv, en process som fullbordades sedan Kominterns fjärde kongress i november 1922 hade lanserat enhetsfrontsstrategin. Därmed kom de rena revolutionsfrågorna att ägnas mindre uppmärksamhet, och socialiseringen drevs inte längre som ett politiskt dagskrav utan som en principfråga.

I och med att socialdemokratin övergav den offensiva socialiseringslinjen från år 1920 och anlade ett betydligt längre tidsperspektiv på införandet av en socialistisk produktionsordning, kom socialiseringsfrågans betydelse att minska. För den antisocialistiska fronten blev det omöjligt att upprätthålla hotbilden av en nära förestående svensk socialisering, och argumenten mot socialismen hämtades ofta från utlandet eller var av principiell natur. Konkret kom den svenska socialiseringsdebatten under den defensiva perioden främst att beröra två frågor. För det första ifrågasattes Socialiseringsnämndens verksamhet och existensberättigande av högern, medan den försvarades av socialdemokratin. Kommunister ansåg att tillsättandet av nämnden var ett försök att bromsa och avleda den radikala socialiseringsrörelsen, men stödde inte högerns nedläggningsförsök. För det andra diskuterades och värderades den affärsverksamhet som staten drev. I synnerhet Statens Järn-

vägar kom att stå i debattens centrum och tendensen i argumenteringen visar att den ekonomiska liberalismen kommit att dominera det ekonomiska tänkandet inom högern men också inom arbetarrörelsen. SJ framställdes i den antisocialistiska agitationen som bevis för socialismens byråkrati och ineffektivitet. En av Skattebetalarernas förening beställd utredning om SJ, utförd av den tyske ekonomen G Franke och presenterad under hösten 1921, blev ett led i kampen mot staten som företagare.

Inom arbetarrörelsen accepterade man delvis kritiken mot statsdriftens brister, men fallet SJ ansågs inte bevisa den socialistiska produktionsordningens ineffektivitet. Även syndikalisterna instämde i den ekonomiska liberalismens kritik av statsföretagen, vilken emellertid inte ansågs äga giltighet beträffande det syndikalistiska självförvaltningssystemet. Den lösning på problemet med SJ:s organisation som Frankeutredningen och borgerligheten förespråkade, affärsverkets frigörelse från staten i ekonomiskt och driftsmässigt hänseende, hade stöd också inom den reformistiska arbetarrörelsen och av syndikalisterna. När Socialiseringsnämnden i maj 1924 presenterade sitt första egentliga förslag, gällde detta just SJ:s omorganisation. Förslagets huvudinnehåll var att SJ skulle förbli statsägt och stå under statsmakternas kontroll, men i övrigt drivas som ett ekonomiskt självbärande och från staten fristående verk, i vilket de anställda skulle ha rätt till representation i de ledande organen.

Socialiseringsnämndens SJ-förslag var ett tidens tecken och synthesen av de gångna årens socialiseringsdebatt. Det var inget egentligt socialiseringsförslag, utan gällde bara frågan om hur ett redan statligt ägt verk borde omorganiseras, och som sådant kännetecknades det av en blandning av ekonomiskt liberalt och gillesocialistiskt tänkande. Typiskt för hur hela socialiseringsdebatten utvecklats, skulle detta SN:s enda konkreta lagförslag inte leda till beslut, och efter över ett decenniums utredande utan praktiska resultat lades nämnden ner.

Den ekonomiska krisen ställde fackföreningsrörelsen inför uppgiften att så långt som möjligt slå vakt om de föregående årens löneökningar. Mot avskedanden, reducerad arbetstid och krav från arbetsgivarna om kraftiga lönesänkningar formulerades två fackliga linjer, en revolutionär och en reformistisk. Båda innefattade, fast på olika sätt, kravet på ökat arbetarinflytande i industrin.

Den reformistiska fackliga krislinjen slogs fast av LO:s representantskap i slutet av januari 1921, men hade dessförinnan uttryckts i ett hemligt utlåtande från MIAF:s Socialiseringskommitté, i en resolution antagen av Eskilstuna FCO och i ett brev till landssekre-

tariatet från MIAF:s VU. I korthet var utgångspunkten för den reformistiska fackliga krislinjen att styrkeförhållandet mellan arbete och kapital p g a krisen förskjutits till kapitalets fördel, och att det för fackföreningarna gällde att slå till ordnad reträtt, för att inte förlora alltför mycket av det som vunnits under högkonjunkturen. Därför framhöll man, för att vinna opinionens sympatier och som en uppehållande manöver, att arbetarna i utbyte mot insyn/inflytande i företagen var beredda att acceptera av läget nödvändiggjorda lönesänkningar under förutsättning att reallönenivån inte sänktes.

Den reformistiska fackliga krislinjen utsattes omedelbart för kritik från vänstersocialisterna. SSV och FPF publicerade i januari 1921 upprop, i vilket riktlinjerna för den revolutionära krispolitiken drogs upp, och linjen kom senare att uttryckas i resolutioner från fackliga organisationer och möten där vänstersocialisterna var starkt företrädade. Den revolutionära linjen skilde sig från den reformistiska genom att den kategoriskt motsatte sig alla lönesänkningar och förordade en militant facklig kamp. Dessutom var socialiseringsperspektivet uppenbart: Den ekonomiska krisen hade framtingat en sista konfrontation mellan arbete och kapital och de krav på arbetarkontroll som i de vänstersocialistiskt initierade uttalandena restes var inte tänkta som villkor för att arbetarna skulle acceptera lönesänkningar, utan som led i den militanta kampen mot lönesänkningarna och för socialismen.

Vänstersocialisternas fackliga krislinje vann visst inflytande i fackföreningsrörelsen, vilket uttrycktes i programmatiska resolutioner men framför allt i lokala fackliga påtryckningar på LO att inkalla en facklig landskongress, som kunde dra upp riktlinjerna för arbetarnas kamp mot lönereduceringarna och diskutera frågan om rådssystem och driftsråd. Också SAC drev en mer militant facklig krislinje än LO, vilken var i överensstämmelse med encroachment-strategin och rymde planer på skapande av en hel hierarki av rådsorgan.

För att motverka den kraftiga ökningen av arbetslösa krävde vänstersocialisterna redan under vintern 1921, stödda av SAC, statliga och kommunala insatser för att bereda de arbetslösa fullt betalt arbete eller understöd i nivå med genomsnittslönerna på orten. Genom agitation, demonstrationer och bildande av de Arbetslösas Förening på våren 1921, lyckades den revolutionära vänstern vinna ett visst stöd bland de arbetslösa. De renodlade arbetslöshetsfrågorna förbands med socialiseringsfrågan, t ex i uttalanden från de Arbetslösas kongress för ett rådssystem eller i SAC:s arbetslöshetsmanifest under sensommaren 1921, i vilket krävdes att staten skulle expropriera nedlagda fabriker och verkstäder och

överlåta driften åt arbetarnas organisationer. Samma sak hade Metallindustriarbetareförbundet en vecka tidigare krävt i en skrivelse till regeringen.

Den reformistiska fackliga krislinjen fick ett neutralt eller positivt bemötande i den liberala pressen, medan högertidningarna och arbetsgivarorganisationerna ställde sig negativa. Arbetsgivarna hade i detta läge kunnat åberopa ED-kommitténs slutsats att det var avtalsvägen som en eventuellt bättre samverkan mellan parterna borde realiseras, och inträtt i förhandlingar med fackförbunden om ökat arbetarinflytande i utbyte mot lönereduceringar, men den vägen valde man inte. Förmodligen fruktade man från arbetsgivarhåll att avtalsförhandlingarna skulle bli än mer komplicerade om frågan om arbetarinflytande skulle tas med, inte minst därför att man såg den nya reformistiska krislinjen som en seger för de radikala krafterna i fackföreningsrörelsen. Sedan SAF redan i januari 1921 ställt sig bakom Hjalmar von Sydows linje att arbetsgivarna skulle vägra diskutera inflytandefrågorna i avtalsförhandlingar och inte heller på annat sätt acceptera principerna i Eskilstunaresolutionen, stod det klart att några krisförhandlingar om genomförande av lönereduceringar och avskedanden i utbyte mot insyn och inflytande för arbetarna inte skulle komma till stånd.

Vid de följande årens fackförbundskongresser kan man notera ett ökat intresse på lokal nivå att eliminera paragraf 23 ur kollektivavtalen, men trots vissa radikala uttalanden i frågan lyckades det i allmänhet de mer återhållsamma förbundsstyrelserna att förhindra att förbundet tog initiativ till en allmän strid mot arbetsgivareparagrafen. Inte heller på LO-kongressen 1922 lyckades det de radikala krafterna att få gehör för denna linje. För fackföreningsrörelsens ledande kretsar framstod en allmän strid mot paragraf 23 utan förutsättningar att lyckas, dels beroende på SAF:s kategoriskt negativa linje i frågan och dels på att lågkonjunkturen hade försvagat de fackliga organisationerna.

I verkstadsförhandlingarna 1921/22 och 1923/24 togs frågan om arbetarinflytandet i företagen upp. Detta skedde genom att Verkstadsföreningens avtalsförslag innehöll paragraf 23 medan MIAF:s avtalsmodell i stället innehöll en punkt om att arbetarna genom speciella fackliga representanter i företagens och verkstädernas ledande organ skulle ges inflytande över arbetets ledning och fördelning och över personalfrågorna. Någon enighet kunde inte uppnås, och ingen av de föreslagna klausulerna kom att ingå i avtalen.

I frågan om driftsråden, vilken var den form av arbetarinflytande i den privata industrin som kommit att dominera debatten om in-

dustriell demokrati, var det främst inom den reformistiska arbetarrörelsen som en påtaglig åsiktsförskjutning var märkbar under den defensiva perioden. Inom fackföreningsrörelsen ökade i stället intresset för frågan om industriell demokrati, vilket manifesterades i uttalanden, föredrag och motioner vid förbundens kongresser. Det ökade fackliga intresset för industriell demokrati kom också till uttryck i de linjer för facklig kristaktik som utvecklades 1921 och märktes genom att protesterna inom förbunden mot paragraf 23 tilltog. På så vis spred sig på basplanet förhoppningar om att en driftsrådsreform skulle ge arbetarna ett väsentligt ökat inflytande i företagen. Inom den reformistiska arbetarrörelsens politiska gren försköts däremot de ideologiska positionerna i motsatt riktning, mot större moderation och närmare de liberala ståndpunkterna.

Visserligen skedde en förändring också i det borgerliga lägre och bland arbetsgivarna, innebärande att negativismen hos högern och arbetsgivarorganisationerna fördjupades och att sympatiuttalandena för arbetarinflytande av liberaler och enskilda företagsledare allt oftare försågs med klart markerade förbehåll, men de principiella positionerna från 1920 behölls. Detsamma gällde den revolutionära delen av arbetarrörelsen. För SSV och SAC framstod industriell demokrati också under den pessimistiska perioden 1921-1924 som ett led i socialiseringsrörelsen och som en socialistisk förvaltningsform.

I och med att socialdemokraterna övergav 1920 års offensiva socialiseringspolitik, hamnade frågan om industriell demokrati i ett nytt läge. Även om man principiellt sett inte gav upp socialiseringsmålet, gjorde man en klar åtskillnad mellan frågan om industriell demokrati och frågan om industrins socialisering. Den senare frågan skulle få sin lösning någon gång i framtiden, men demokratiseringen av förhållandena i industrin kunde påbörjas omedelbart.

Denna perspektivförskjutning medförde en motsvarande förskjutning i socialdemokratiens argumentering. Man började nu lägga större vikt vid den industriella demokratiens förment positiva effekter inom ramen för det rådande systemet. Reformerna, som gav arbetarna ökat inflytande över förhållandena i företagen, skulle öka arbetsglädjen och intresset för produktionen med arbetsfred och större arbetsprestationer som resultat. Dessutom övergav man kraven på att arbetarna skulle ges rätt till medbestämmande och delaktighet i företagets ledning till förmån för mer moderata krav på rätt till insyn och yttrande. När man skulle konkretisera formerna för ett praktiskt genomförbart driftsrådssystem som för en lång tid skulle fungera inom ramen för privatägda företag i en fri marknadsekonomi, var det oundvikligt att man tog intryck av borgerlighetens och arbetsgivarnas argument, att det vore orimligt om arbetarna skulle

ges möjlighet att delta i beslut som rörde annans egendom, för vilken de inte hade ekonomiskt medansvar.

Socialdemokratins syn i driftsrådsfrågan kom alltså snabbt att närma sig den socialliberala linje som under de första efterkrigsåren företräts av de frisinnaade, Palmstierna och enskilda industriledare. Denna förskjutning i liberal riktning märks tydligt i de diskussioner som fördes inom KID under dess första år.

Kommittén för industriell demokrati, som bestod av en socialdemokratisk majoritet från partiet och fackföreningsrörelsen och en socialliberalt orienterad arbetsgivarminoritet, hade inlett sina överläggningar under hösten 1920. Redan ett år senare, vid en tio dagar lång konferens på Hillringsberg, enades KID om ett preliminärt förslag till driftsnämndslag.

Enandet bakom Hillringsbergsförslaget hade möjliggjorts av att ledamöterna från arbetarrörelsen under diskussionernas lopp på punkt efter punkt frångått de radikala ståndpunkterna från 1919-1920 och accepterat arbetsgivarrepresentanternas invändningar. Hillringsbergsförslaget var alltså ett i grunden socialliberalt lagförslag om inrättande av partssammansatta driftsnämnder med begränsad rätt till insyn och med rådgivande status. Syftet med den föreslagna reformen var, att på företagsnivå öka arbetarnas insikt i produktionen och intresse för dess främjande, samt att förbättra samverkan mellan arbetare och ledning.

Det är ett klart uttryck för den fördjupade negativism, som kommit att prägla högerns och arbetsgivarorganisationernas hållning i frågan under den defensiva perioden, att också ett så utpräglat socialliberalt driftsnämndsförslag som Hillringsbergsförslaget (och det slutliga KID-förslaget vilket byggde helt på detta) bemöttes av en våldsamt kampanj för att förhindra lagstiftning. Tidigare hade man från ledande arbetsgivarhåll inriktat sig på att förhindra lokala reformer i avvaktan på ett betänkande från den offentliga utredningen, men efter 1920 ökade ambitionerna att förhindra demokratireformer i industrin.

Vid en av SAF och Industriförbundet arrangerad arbetsgivar konferens i december 1921 utsattes arbetsgivarrepresentanterna i KID för hård kritik för att de accepterat Hillringsbergsförslaget, och ålades att reservera sig mot det kommande KID-förslaget. Så skedde, och det slutliga driftsnämndsförslag som KID presenterade på våren 1923 stöddes endast av arbetarrörelsens representanter. Detta var vad de ledande kretsarna i arbetsgivarlägret önskat, därför att möjligheterna att undandra lagförslaget liberalernas stöd i riksdagen skulle öka om arbetsgivarna i KID öppet demonstrerade sitt missnöje. När KID-förslaget slutligen efter socialdemokratiska motioner behandlades i riksdagen i juni 1924, visade det sig att

arbetsgivarna kalkylerat rätt. Förslaget föll utan att få liberalt stöd. Detta berodde emellertid endast delvis på att den intensiva propagandan mot industriell demokrati och driftsnämndsförslaget gjort intryck på remissinstanser och på liberalerna. Lika stor betydelse hade det att driftsnämndsförslaget fick ett halvhjärtat stöd av fackföreningsrörelsen.

Efterkrigsradikalismen levde kvar längre inom fackföreningsrörelsen än i det socialdemokratiska partiet, och det lagförslag om driftsnämnder som KID lade fram 1923 motsvarade inte alls de förväntningar som väckts i de fackliga leden. Först efter stora motståndningar inom ARKID och efter det att ett representantskapsmöte i oktober 1923 framtvingat en förbundsremiss om driftsnämndsförslaget, kunde LO-ledningen förmå representantskapet att uttala sitt stöd för lagförslaget. Detta skedde mest av solidaritet med arbetarrepresentanterna i KID och med ARKID, som bundit sig för förslaget. Förbundens remissvar till LO visar att majoriteten var negativa till lagförslagets innehåll, framför allt därför att det inte gav arbetarna någon verklig medbestämmanderätt i företagen, och hade yrkat avslag eller bifall på så långtgående villkor att det i praktiken var liktydigt med avslag.

En reservation med denna vänsterkritik hade i KID framförts av MIAF:s sekreterare Johan-Olov Johansson, vilken dock av lojalitet med de övriga arbetarrepresentanterna inte velat fälla lagförslaget tillsammans med arbetsgivarna. Kommunisterna och syndikalisterna var principiellt oeniga med KID-förslaget, men medan man inom SKP var skarpt fördömande, avstod SAC från att yrka avslag för lagförslaget. Detta illustrerar för övrigt hur olika arbetarrörelsens två revolutionära fraktioner utvecklats sedan 1919; kommunisterna var nu doktrinära leninister och sekterister i politiken medan syndikalisterna ideologiskt närmat sig den reformistiska arbetarrörelsen och blivit mindre sekteristiska i sin dagspolitiska linje.

Från senhösten 1921 och ett drygt år framåt dominerades debatten om industriell demokrati av byggnadsgillefrågan. En ideologisk förutsättning för att man inom socialdemokratin och byggnadsfackförbunden kom att ägna gillena sådant intresse, var att frågan om en total socialisering av industrin skjutits på framtiden och uppmärksamheten kommit att riktas mot partiella socialiseringsåtgärder. Som en sådan kunde bildandet av fackligt ägda byggnadsgillen ses. På samma vis som man under den offensiva perioden sett gillesocialismen främst som en modell för den socialistiska samhällsekonomis organisation, vändes under den defensiva perioden uppmärksamheten mot de inomkapitalistiska byggnadsgillena. Också när det gäller syndikalismen berodde det ökade intresset för byggnadsgillena på

att socialiseringsperspektivet förlängts så att en nära förestående socialisering tycktes osannolik.

I yrkesfackförbund inom den hantverksbetonade produktionen fanns sedan länge en arbetarkooperativ tradition, och efter kriget hade benägenheten att bilda arbetarkooperativa yrkesföretag ökat. Trots detta rådde det inom fackföreningsrörelsen ingen enighet om det lämpliga i den arbetarkooperativa vägen. Erfarenheterna av verksamheten var ofta negativa, t ex att företagen, beroende på kapitalbildningsproblem, många gånger hade svårt att överleva, men att de ibland under gynnsamma marknadsförhållanden, kunde utvecklas till renodlat kapitalistiska företag. Byggnadsgillena, som var fackligt ägda företag utan privata andelar i kapitalet eller vinsten, motsvarade bättre de socialistiska ideal som var förhärskande inom arbetarrörelsen efter kriget. Dessutom föreställde man sig att kapitalbildningsproblemet skulle bli mindre om de fackliga organisationerna var engagerade som ägare.

I september 1921 besökte en gemensam LO- SAP-delegation under ledning av Ernst Wigforss och Sigfrid Hansson London och Manchester för att studera de där bildade byggnadsgillena. Återkomna till Sverige redogjorde delegationens medlemmar i föredrag och artiklar för sina intryck. Under det följande året resulterade detta i en omfattande debatt inom fackföreningsrörelsen, i synnerhet inom byggnadsfackförbunden.

I december 1921 hölls på initiativ från Träarbetareförbundet en första byggnadsfackkonferens, där förutsättningarna för bildande av svenska byggnadsgillen diskuterades. Nils Linde (TAF) argumenterade för att fackförbunden i byggnadsbranschen skulle utarbeta en enhetlig facklig linje i gillefrågan innan några lokala initiativ togs, men intresset för byggnadsgillena var ännu inte tillräckligt stort och det initiala centraliseringsförsöket misslyckades. I stället kom det under det följande året att på en del orter i landet bildas förberedande gillekommittéer och lokala byggnadsgillen, några på reformistiskt initiativ men de flesta på syndikalistiskt. Det första syndikalistiska byggnadsgillet hade bildats i Örebro redan på hösten 1920, och under de följande två åren bildades ytterligare ett tiotal företag. Det första reformistiska byggnadsgillet av betydelse, Fackföreningarnas Byggnadsproduktion i Stockholm, bildades inte förrän i slutet av oktober 1922.

Efter det att byggnadsgillefrågan diskuterats inom fackföreningsrörelsen under 1922, bl a vid förbundskongresser och LO-kongressen, kunde slutligen byggnadsfackförbunden enas om en gemensam linje i gillefrågan. Detta skedde vid en andra byggnadsfackkonferens i november 1922, där ett förslag till mönsterstadgar och arbetsordning för svenska byggnadsgillen diskuterades och en

central byggnadsgillekommitté valdes. Redan följande dag presenterade kommittén den slutliga versionen av mönsterstadgarna och arbetsordningen.

Enligt mönsterstadgarna och stadgarna för Fackföreningarnas Byggnadsproduktion skulle de reformistiska byggnadsgillena vara helt ägda av de lokala byggnadsfackföreningarna. Enskilda arbetare eller utomstående organisationer skulle inte tillåtas engagera sig ekonomiskt i gillena. Verksamheten skulle bedrivas utan vinstmotiv och vara samhällsnyttig. De syndikalistiskt initierade gillena skilde sig från de reformistiska främst genom att de var vanliga arbetarkooperativa företag. Även om det fackliga ägarinslaget var stort också i dessa gillen, tilläts privatpersoner äga andelar i företagen och vinstutdelning tillämpades. Också fackföreningar utanför den egentliga byggnadsbranschen kunde äga andelar.

Inga försök gjordes från de reformistiska byggnadsfackförbunden att samarbeta med de syndikalistiska gillena för att uppnå en enhetlig gillerörelse, och det är uppenbart att man motsatte sig den tanken. Enbart skillnaden i företagstyp kan inte förklara detta, utan förmodligen vägledades de reformistiska förbundsledningarna av taktiska motiv där målet var att bekämpa SAC.

Det är uppenbart att arbetsgivarna och högern fruktade byggnadsgillena betydligt mindre än en lag om driftsnämnder, men inte desto mindre var bemötandet negativt. Gillena betraktades som "arbetarmonopol", vilka genom illojal konkurrens skulle hota att tränga ut de privata byggnadsfirmorna från marknaden, t ex genom att gillena skulle få fördelaktiga kontraktsvillkor av kommunerna eller genom att fackföreningarna skulle iscensätta strejkaktioner i privata konkurrentföretag. I sista hand skulle konsumenterna drabbas av gillenas monopolställning genom hyreshöjningar som resultat av ökade byggkostnader. I det liberala lägret var man skeptisk till gillenas möjlighet att lyckas, men tycks inte ha fruktat uppkomsten av en monopolsituation lika starkt som högern och arbetsgivarna.

Arbetarkontroll och socialisering

Syndikalisterna och vänstersocialisterna 1919-1920

Trots historiska och ideologiska olikheter hade vänstersocialismen och syndikalismen under krigsåren utgjort en radikal opposition inom arbetarrörelsen mot den reformistiska linje som SAP och LO stod för. Man hade velat se en radikalare politik och förespråkade mer militanta kampmetoder. Revolutionsrörelserna i Ryssland och Centraleuropa under krigets sista år bidrog till att för såväl Sveriges Socialdemokratiska Vänsterparti som för Sveriges Arbetares Centralorganisation göra frågan om den sociala revolutionens genomförande och mål mer aktuell, och under åren efter kriget nådde båda de oppositionella riktningarna inom arbetarrörelsen fram till mer distinkta, och delvis nya, ställningstaganden i socialiseringsfrågan. Men samtidigt drog man inom SAC och SSV olika slutsatser av de utländska revolutionerna, och organisationerna kom att utvecklas åt olika håll.

SSV förändrades från en radikal socialdemokratisk opposition till ett elitistiskt Kominternparti med en leninistisk revolutionsstrategi och en sekteristisk taktik. Inom SAC, som dittills varit en renodlad kamporganisation, började intresset för socialiseringsfrågan öka, och ett mer långsiktigt, evolutionärt revolutionsperspektiv kom att ersätta den tidigare tonvikten vid generalstrejk och andra nedbrytande kampformer. Medan således SSV fjärmade sig från den reformistiska arbetarrörelsen, utvecklades SAC i motsatt riktning. Medan vänstersyndikalisternas socialiseringsstrategi blev mer kortsiktig och revolutionär, började syndikalisterna se revolutionen som en relativt långvarig process, och medan SSV:s taktik blev mer sekteristisk fanns inom SAC en större flexibilitet i ställningstaganden och agerande.

Trots att de ideologiskt och strategiskt utvecklades åt olika håll,

utgjorde och uppfattades SSV och SAC som en vänsterfalang i debatten om socialisering och industriell demokrati 1919-1920. För både syndikalister och vänstersocialister var kampen för arbetarkontroll i den kapitalistiska industrins företag en del av en övergripande socialiseringsstrategi. Arbetarkontrollen var avsedd att påskynda och provocera socialiseringen, inte att vara en permanent modell för samråd mellan arbetsmarknadsparterna i det rådande systemet. Därför fanns ingen gräns för hur långtgående inflytande arbetarna borde kräva. De driftsråd eller produktionsråd som skulle vara organ för arbetarkontrollen skulle också vara socialiseringsorgan och ekonomiska förvaltningsorgan i det socialistiska samhället.

Vidare stod både SAC och SSV för en mer radikal facklig linje och för mer militanta kampmetoder än vad som var fallet inom den reformistiska arbetarrörelsen. Eftersom grundsynen var att kapitalägarna exploaterade arbetarna och att klassmotsättningen mellan arbete och kapital var oförsonlig, kunde man av principiella skäl inte godkänna någon institution eller företeelse som grundades på förhållandena i den kapitalistiska ekonomin. Arbetarna hade ingen moralisk skyldighet att respektera ingångna kollektivavtal, framhölls inom SSV, utan borde, om de hade styrkan, genom olika påtryckningar tilltvinga sig löneökningar under avtalsperioderna. Också syndikalisterna menade att för arbetarna bindande kollektivavtal skulle hämma arbetarnas fackliga kamp, varför SAC i stället förespråkade en registertaktik: Genom ideliga småförhandlingar skulle arbetsgivarna tvingas höja lönerna i takt med prisökningarna. Inte heller fanns det något principiellt skäl för att godta reformer som syftade till arbetsfred, partssamverkan eller arbetarinflytande med åtföljande medansvar, så länge den kapitalistiska exploateringen bestod. Sådana ståndpunkter var bakgrunden till den vänsterkritik som liberala och socialdemokratiska reformförslag utsattes för av syndikalisterna och vänstersocialisterna.

4.1. Vänstersocialisterna

4.1.1. Leninismen och revoltstrategin

Vänstersocialisternas program från 1917 kan karakteriseras som radikalt socialdemokratiskt, och omdömet äger giltighet också för den strategi för socialismens genomförande som SSV stod för fram till kongressen 1919. (1) Liksom SAP hade man som programmets första punkt kravet på allmän och lika rösträtt för män och kvinnor. Vä-

gen till politisk makt för arbetarklassen och till socialismen, gick enligt vänstersocialisterna över parlamentariskt arbete *jämsides* med utomparlamentariska massaktioner, som var "ett nödvändigt komplement" till den parlamentariska verksamheten. (2) Skillnaden jämfört med SAP låg alltså i att vänstersocialisterna gav den ekonomiska kampen högre prioritet, men den politiska demokratin grundläggande värde ifrågasattes inte. Det var med stöd av en majoritet i riksdagen som en socialistisk regering skulle bildas, vilken kunde genomföra den ekonomiska och sociala omvandling av samhället som var vänstersocialisternas mål. Men det demokratiska styrelsesättet fick inte rubbas, utan arbetarregeringen skulle vara beroende av folkets stöd i fria riksdagsval. (3) Från slutet av 1918 fördes det inom partiet fram radikal kritik mot socialdemokratins traditionella parlamentariska strategi för socialismens genomförande, en kritik som egentligen också angrep SSV:s egen politiska grundinriktning. Kritiken var påverkad av den leninistiska revolutionssynen, och efter Kominterns bildande i mars 1919 stärktes det leninistiska inflytandet i SSV. (4)

Lenins teori om statens klasskaraktär och dess betydelse för den socialistiska revolutionens förutsättningar (5) låg till grund för de principiella och strategiska riktlinjer som antogs vid den kommunistiska internationalens bildande i mars 1919, men samtidigt uppvisade denna Kominterns första plattform tydliga tecken på anarkosyndikalistiska influenser. Dessa kan förklaras av den revolutionära rådsrörelsens framgångar och kom främst till uttryck i att rådet snarare än det kommunistiska partiet framställdes som arbetarnas viktigaste organisation. (6) Vid SSV:s tredje kongress i början av juni 1919 anslöt sig partiet till Komintern och ställde sig därigenom bakom den leninistiska principsynen och revoltstrategin. (7) Men redan tidigare under vintern och våren hade den revolutionära vänstern i partiet i Folkets Dagblad Politiken kritiserat den "borgerliga demokratin" och argumenterat för proletariatets diktatur. (8) Efter Kominterns konstituerande blev artiklarna alltmer utpräglade leninistiska (9), och efter SSV-kongressen innehöll FDP en rad artiklar kring temat demokrati - diktatur. (10)

Det uttalande i strategifrågan som SSV-kongressen gjorde anslöt till Kominternlinjen. SSV betecknade sig som "ett revolutionärt parti både till mål och medel" och det slogs fast att den politiska makten skulle erövrats genom "de arbetande massornas utomparlamentariska direkta aktioner", medan partiets folkvalda i riksdagen skulle bevaka arbetarnas intresse och bedriva revolutionär propaganda. (11) Det var således den utomparlamentariska verksamheten som skulle prioriteras. Arbetarklassen skulle varnas för borgerligt-

demokratiska och reformistiska illusioner. Den "borgerliga demokratin" hade överallt visat sig vara "kapitalets och borgarklassens fortsatta herravälde i beslöjad form" (12) som gav "en formell, politisk likställighet, utan ett motsvarande reellt ekonomiskt och socialt innehåll." (13) I stället förespråkades proletarietets diktatur som "ett nödvändigt genomgångsled till socialismen, under vilken först en verklig demokrati är möjlig." (14) För att revolutionen och socialismen skulle kunna genomföras måste "borgarklassen avväpnas", dvs berövas stöd från militärmakten. Huruvida detta skulle kunna ske på fredlig väg var en fråga som lämnades öppen, men SSV förklarade sig berett att "möta våld med våld". (15)

Leninismens principiella revolutionsprogram och revoltstrategin kunde inte etableras i SSV utan motstånd från de falanger som ville att partiet skulle förbli ett radikalt socialdemokratiskt parti; den vänstersocialistiska centerriktningen under ledning av Ivar Vennerström (till vilken de flesta riksdagsledamöterna hörde), de sk humanisterna företrädde av Carl Lindhagen och Erik Hedén och den folkligt antibyråkratiska riktning som Fabian Månsson företrädde. Men på SSV:s junikongress 1919 befann sig den vänstersocialdemokratiska oppositionen i klar minoritet. Beslutet om anslutning till Komintern *utan* förbehåll togs med röstsiffrorna 124-83, och strategiuttalandet med siffrorna 132-69. När sedan Kominterns 21 teser genom allmän omröstning i partiet under hösten 1920 antogs med stor majoritet, hårdnade motsättningarna ytterligare. Centerriktningen kunde inte acceptera Kominterns teserna, som bl a slog fast den demokratiska centralismen som partiets organisationsprincip och partiets överhöghet över fackföreningsrörelsen. På SSV:s fjärde kongress (SKP:s första kongress) i mars 1921 kom så brytningen, och Vennerströmgruppen lämnade som sista socialdemokratiska oppositionsriktning partiet. Omvandlingen från en radikal socialdemokratisk oppositionsgruppering till ett leninistiskt elitparti var fullbordad. (16)

Revoltstrategin byggde på det *politiska* maktövertagandets primat. Allt eftersom leninismen vann insteg i SSV, kom detta att prägla vänstersocialisternas ställningstaganden och insatser i debatten om industriell demokrati. Reformen bedömdes utifrån deras funktion i ett revolutionsperspektiv, och inte efter de kortsiktiga effekterna. I centrum för uppmärksamheten stod, inte arbetslivets demokratisering eller ens industrins socialisering, utan de strategiska och taktiska frågor som sammanhängde med det politiska maktövertagandet. Först när arbetarklassen erövat den politiska makten i samhället kunde ju socialiseringspolitiken inledas och reformer syftande till att öka arbetarnas inflytande över produktionen ges ökad

prioritet.

Det är slående hur litet man inom SSV diskuterade *konkreta* socialiseringsplaner och modeller för den socialistiska ekonomins rådsorganisation. Förklaringen ligger förmodligen just i detta att leninismen så entydigt framhävde själva maktövertagandet. "Alla praktiska förberedelser och planer för den verkliga socialiseringen och arbetaradministrationen böra byggas på den enda förutsättningen: den proletära revolutionen", löd det i socialiseringsresolutionen från SSV:s fjärde kongress i mars 1921, vilken var en sammanfattning av den linje som utkristalliserat sig i debatten om industriell demokrati och socialisering under de två föregående åren. (17)

4.1.2. Rådssocialismen

Det är uppenbart att man inom SSV tog stort intryck av sovjetsystemet i Ryssland och den centraleuropeiska rådsrörelsen under 1918. Redan i partiets novemberaktion 1918 hade man krävt bildandet av "en socialistisk regering, stödd på arbetare-, soldat- och bonderåd". (18) Under vintern och våren 1919 kom frågan om rådssystemet som den socialistiska statsformen att inta en viktig roll i den strategidebatt som fördes. Rådssystemet skulle vara den styrelse- och förvaltningsprincip varigenom proletariatets diktatur skulle utövas. (19) Men utöver sådana allmänna utsagor om rådsstaten, ordades vid denna tid mycket litet om rådssystemets funktion och organisation. Efter Kominterns bildande märks ett mer påtagligt teoretiskt intresse för rådssystemet, och det är tydligt att man nu hade trängt in i Lenins och de ryska bolsjevikernas syn i frågan. Utgivningen av tidskriften Zimmerwald, översättningar av utländsk litteratur och dokumenten från Kominternkongressen hade stor betydelse för den svenska debatten. (20) Så diskuterades i FDP Lenins och Kominterns teser, t ex det principiella avvisandet av representativ demokrati och förespråkandet av direktdemokrati (21) och synen på rådssystemets ställning under det kommunistiska samhällets två faser; som statsapparat under proletariatets diktatur och som "vetenskaplig ledning av den samhälleliga produktionen och distributionen" under den andra, stats- och klasslösa fasen. (22)

Rådssystemet var en av de frågor som kom att behandlas i strategidiskussionen vid SSV:s kongress i juni 1919. Inte mindre än sex förslag till uttalande förelåg; tre leninistiska, ett från nio av partiets riksdagsmän med Vennerström som första namn, ett från vardera Lindhagen och Hedén. Vare sig i humanisternas eller Ven-

nerströmfalangens förslag behandlades frågan om ett rådssystem, vilket däremot var fallet i de tre leninistiskt färgade förslagen. (23) I det uttalande som kongressen slutligen antog, och som byggde på arbetsutskottets och Kilboms/Grimlunds förslag, slogs fast att den socialistiska samhällsförfattningen måste bygga på rådsinstitutionen. Rådssystemet skulle bestå av arbetar- och bonderåd. Arbetarrådets kärna skulle utgöras av produktionsråd, som skulle överta ledningen av den produktiva verksamheten. (24) Mer konkret än så fördes inte debatten om rådssystemets uppgifter och organisation, utan rådsinstitutionen framställdes huvudsakligen som formen för proletariatets diktatur: I rådsförfattningen skulle medborgarnas rösträtt grundas "uteslutande på deras deltagande i det produktiva arbetet", och därigenom skulle det arbetande folket genom råden besitta hela makten. (25)

Kongressens socialdemokratiska minoritet var motståndare till en renodlad rådsförfattning eftersom de var anhängare av allmän rösträtt och parlamentarism och motståndare till proletariatets diktatur. Däremot yttrade Vennerström att han kunde tänka sig ett rådssystem inom den ekonomiska sfären. (26) Samma ståndpunkt intog Nils Andersson, som i en artikel i Zimmerwald efter kongressen utvecklade argumenteringen. I själva revolutionsfasen kunde han tänka sig att råden övertog alla maktfunktionerna i samhället, men när det gällde hur det socialistiska samhället skulle organiseras, ansåg inte Andersson att rådssystemet borde vara den enda representationsformen. Råden skulle vara verksamma i produktionssfären, men det skulle bli ett otympligt system om alla politiska och administrativa uppgifter lastades på dem. I stället förordade Andersson ett dualistiskt system med både politiska organ och råd i produktionen. (27)

Under återstoden av den undersökta perioden utvecklades inte inom SSV synen på det socialistiska samhällets rådsorganisation. Den inbördes kompetensfördelningen mellan olika råd och de organisatoriska principerna och gränserna klargjordes aldrig. I april 1920 diskuterade SSV:s representantskap ett förslag till socialiseringsuttalande som C N Carleson hade utarbetat. Bl a påpekades i diskussionerna (Nyström, Höglund, Kilbom) att en vidare utredning av själva rådssystemet var nödvändig, och så blev också representantskapets beslut. Av mötesprotokollet framgår, att man menade att produktionsråden skulle vara styrande och förvaltande organ i produktionssfären, medan arbetarråden skulle vara politiska organ. (28)

I Carlesons slutliga rapport (29) betecknades ett politiskt och socialt rådssystem som styrelseformen under proletariatets diktatur. Carlesons försök att ange grundprinciperna för detta råds-

system vägledades av en strävan att undgå såväl den statssocialistiska, centralistiska och byråkratiska lösningen - härvid talades t ex om "samhället" i stället för om "staten" - som det lokala självstyre som syndikalisterna förespråkade. Uppenbarligen påverkad av gillesocialismen sökte Carleson ett mellanting mellan "konsumentkapitalism" (=statssocialism) och "producentkapitalism" (=syndikalistisk socialism), som kunde garantera arbetarna självbestämmande i produktionen utan att enhetligheten och planeringen av hela samhällets produktiva verksamhet blev lidande. Lösningen fann Carleson i "en ändamålsenlig funktions- och mandatfördelning mellan helhetsorgan och delorgan." Rådssystemet skulle bestå av råd på tre nivåer; företagsvisa driftsråd, läns- eller distriktsråd samt ett nationellt rådets råd. Genom dessa rådsorgan på olika nivåer skulle arbetarna utöva den direkta makten över produktioner, samtidigt som det nationella högsta rådet skulle svara för planmässighet, ledning och kontroll i fråga om hela samhällets ekonomi. Utan dessa båda inslag skulle socialiseringen vara ofullständig. (30)

Av allt att döma ledde emellertid inte Carlesons socialiseringsrapport till att debatten om rådssystemets principer fördjupades inom SSV. När förslaget sändes ut till partiorganisationerna möttes det av mycket litet intresse (31), och inte heller på partikongressen i mars 1921 föranledde förslaget någon större principdebatt. Frågan om det socialistiska rådssystemet berördes inte i diskussionerna (32), och i det uttalande som kongressen antog påtalades behovet av studier av erfarenheterna från de länder där arbetarna redan hade tagit makten:

"I synnerhet böra till behandling upptas sådana frågor som det ekonomiska rådssystemet, dess förhållande till den politiska rådsmakten, de funktioner som tillfalla fabrikskommittéer, drifts- och industriråd samt fackföreningarna och Kooperationen under den proletära diktatur, som lägger grunden till det kommunistiska samhället." (33)

4.1.3. Arbetarkontroll och produktionsråd

I den leninistiska revoltstrategin hade råden den dubbla funktionen som proletära revolutionsorgan vid maktövertagandet och som statliga förvaltningsorgan i det socialistiska samhället. Under det första halvåret 1919 var det främst den senare funktionen som uppmärksammades i SSV:s strategidiskussioner, även om junikongressens strategiuttalande också slog fast rådets roll som revolutionära kamporganisationer. (34) Först i och med bildandet av Fackliga Propagandaförbundet i slutet av september 1919 kan man i den vänstersocialistiska idéutvecklingen se konturerna av en mer ut-

vecklade linje för hur produktionsråd skulle bildas och göras till kamporgan för arbetarkontroll på arbetsplatserna, som ett förberedande av den proletära revolutionen och led i socialiseringen.

Redan i sin novemberaktion 1918 hade SSV krävt arbetarkontroll över industrin, men kravet hade inte inordnats i någon revolutionär socialiseringsstrategi. (35) Så skedde emellertid vid partiets kongress i juni 1919. I det uttalande om den fackliga kampen som kongressen antog, uppmanades fackföreningarna att kämpa för "effektiv arbetarkontroll, som inledning till socialisering och demokratisering av produktionsväsendet och grundläggandet av en socialistisk samhällsförfattning". (36) De produktionsråd som nämndes i uttalandet betecknades som "grundstenen" i den socialistiska författningen, men gavs inga inomkapitalistiska uppgifter. (37)

I Fackliga Propagandaförbundets program från september 1919 förordades samma linje: Kampen för arbetarkontroll var en inledning till socialiseringen. Men enligt FPF-programmet var produktionsråden de kamporgan som skulle verka för arbetarkontroll och socialisering. (38) Under årets sista månader präglade detta perspektiv resolutionerna från de socialiseringskonferenser som vänstersocialisterna och FPF tog initiativ till på olika ställen i landet. (39) I samband med den Revolutionära Skandinaviska Arbetarkongressen i Stockholm i början av december utvecklades linjen för arbetarkontroll ytterligare. Efter en inledning om rådsrörelsen lade den norske kommunisten Alfred Madsen fram ett resolutionsförslag, i vilket parti- och fackorganisationer uppmanades att ta initiativ till bildande av driftsråd, de framtida socialistiska samhällsorganen. Som omedelbara uppgifter för råden nämndes kampen för arbetarkontroll. (40)

P g a oenighet mellan leninister och syndikalister på kongressen, kom inget uttalande om rådsrörelsen och socialiseringen att antagas, vilket varit avsikten. Frågan remitterades i stället till den av kongressen valda "Centralkommittén för Skandinavians revolutionära och socialistiska arbetareorganisationer" (41), vilken ett par månader senare kunde presentera preliminära riktlinjer för produktionsråd. Detta ansågs möjligt, därför att kongressen, trots motståndningarna, i ett syndikalistiskt präglat fackligt uttalande betecknat bildande av produktionsråd som en näraliggande uppgift. (42) Också CK-uttalandet (43) var, trots att vänstersocialisterna hade majoritet i kommittén, starkt syndikalistiskt influerat. Ännu under den första Komintern-tiden levde inom SSV/SKP kvar icke-leninistiska uppfattningar om fackföreningarna som jämställda med partiet och bärare av den socialistiska ordningen, idéer vilka liksom Martin Tranmaels linje i norska DNA stod syndikalismen nära. (44) Att Kominterns första plattform från 1919 inte uttryckte den

leninistiska partisyner utan bar en viss anarkosyndikalistisk prägel, bidrog till att syndikalister och vänstersocialister fortfarande försökte skapa en gemensam revolutionär plattform för vänstern inom arbetarrörelsen.

I sitt uttalande förordade den skandinaviska centralkommittén bildande av produktionsråd över hela Skandinavien. Rådens mål skulle vara att i den socialistiska ekonomin överta de styrande och förvaltande funktionerna i företagen. Som produktionsrådets närmaste uppgifter fastslogs att i samförstånd med de fackliga kamporganisationerna "erövra bestämmanderätten på arbetsplatserna". Detta specificerades som rätten "att antaga och avskeda arbetare, förmän, verkmästare" och som rättigheten "att öva inflytande på anskaffande av nytt maskineri, nya driftsmetoder och användandet av arbets- och produktionskrafter". (45) Dessutom skulle produktionsråden tillkämpa sig rätten att genomföra en effektiv fabriks-hygien, övertaga förvaltningen av arbetarbostäderna och ledningen av bostadsproduktionen. (46) Kampen för arbetarkontroll skulle föras i samarbete med fackföreningarna, men frågan om det organisatoriska förhållandet mellan de två typerna av organ lämnades öppen. Kommittén rekommenderade att alla arbetare och tjänstemän skulle lämnas tillträde till produktionsråden, oavsett om och i vilken organisation de var organiserade, vilket var den linje som SSV drivit vid höstens socialiseringskonferenser. Men CK accepterade å andra sidan att de fackliga organisationerna lokalt beslutade att endast organiserade arbetare skulle få tillträde till råden. (47)

Med denna skandinaviska CK-resolution kan den vänstersocialistiska linjen i frågan om arbetarkontroll sägas vara fullt utvecklad. Sprungen ur leninismen och den aktuella Kominternstrategin, var den inte desto mindre tydligt påverkad av syndikalismens encroachment-strategi och kampmetoder, en influens som funnits inom SSV ända sedan bildandet, i Fackoppositionen och senare i Fackliga Propagandaförbundet. I sin socialiseringsrapport betraktade Carleson råden som kamporganisationer under kapitalismen vilka skulle utvecklas till socialistiska förvaltningsorgan. Socialiseringen, tänkte sig Carleson, kunde försiggå på två sätt. Antingen direkt och uppifrån, genom att samhället intervenerade, eller också successivt och underifrån, genom ökad makt för de existerande fackliga och kooperativa organisationerna. För att arbetarna skulle vara kapabla att genom driftsråden utöva de företagsledande funktionerna i den socialistiska produktionsordningen var det viktigt att dessa organ redan under kapitalismen fick inblick i företagets skötsel och att tekniskt utbildad personal invaldes i råden. (48)

Detta jämställande av den politiska och fackliga kampens betydelse hade anor i SSV och betonandet av masskampen kan i Carlesons fall dessutom förklaras av dennes personliga motvilja mot byråkratin i de politiska organisationerna. (49) Men samtidigt låg denna vänstersocialistiska linje för arbetarkontroll nära den syndikalistiska encroachment-strategin, och när SSV:s tredje/SKP:s första kongress i mars 1921 uttalade sig för den proletära revolutionen som ett politiskt maktövertagande, var detta ett uttryck för leninismens stärkta ställning i partiet på den gamla vänstersocialistiska radikalismens bekostnad. (50)

Till skillnad från förslag till industriell demokrati som vid denna tid diskuterades inom den reformistiska arbetarrörelsen, inordnade SSV produktionsråden och kampen för arbetarkontroll i ett revolutionärt perspektiv. Råden skulle fungera som proletära kamporganisationer i en revolutionär situation och kraven på arbetarkontroll var avsedda att påskynda den revolutionära processen. Därför menade vänstersocialisterna att råden skulle kämpa för bestämmanderätt i olika frågor, inte endast medinflytande eller ens medbestämmande. Kravet på arbetarkontroll blev därigenom ett *övergångskrav*, inte avsett att i privatägda företag utgöra en beständig lösning på frågan om arbetarinflytandet, utan syftande till att för en kortare period uppnå en *dubbelmakt* i produktionen och i samhället, avsedd att påskynda maktövertagandet.

4.1.4. Kritiken av de liberala och reformistiska modellerna för industriell demokrati

Anslutningen till de leninistiska revolutionsprinciperna och Kominterns revoltstrategi blev bestämmande för vänstersocialisternas insatser och ställningstaganden i debatten om industriell demokrati och socialisering. Alla reformer eller krav på reformer som inte bidrog till att stärka arbetarnas utomparlamentariska masskamp och därigenom gynna revolutionsansträngningen avvisades, därför att de stabiliserade och konserverade det kapitalistiska systemet.

Redan i mitten av januari 1919 betecknades i FDP de olika reformförslag som kommit i svang i pressen som försök att "bevara så mycket som möjligt åt det nuvarande systemet". Vinstdelnings- och delägandemodeller betecknades som "försök att under annat namn popularisera kapitalismen", vilka endast skulle skapa konkurrens och splittring mellan olika arbetargrupper. Också kooperativen avvisades som socialiseringsstrategi, del p g a kooperatörernas benägenhet att "förborgerligas", dvs dras bort från den socialistiska kampen för att i en del fall t o m sluta som "småkrämare",

dels därför att den varudistribution som kooperationen ägnade sig åt baserades på en kapitalistisk produktion. Slutligen avvisades, under hänvisning till kommissionsväsendet, nationaliseringsvägen, vilken endast skapat "en statskapitalism, som till sina praktiska yttringar varit 10 gånger sämre än den privata kapitalismen". (51)

Samma principiella inställning hade vänstersocialisterna i driftsrådsfrågan. Reformförslag från liberaler och enskilda företagsledare avvisades som ägnade att bevara det kapitalistiska systemet och motverka socialiseringsrörelsen. På SSV-kongressen i juni 1919 betecknade Otto Grimlund talet om ekonomisk demokrati och arbetarnas medinflytande som kapitalistiska försök "att hejda och avleda arbetarklassens revolutionära krav". (52) Även Kilbom yttrade sig vid den Revolutionära Skandinaviska Arbetarkongressen mot de förslag om inrättande av fabriksråd som vissa företagsledare presenterat under sommaren 1919. (53)

När Edéns andra koalitionsregering presenterade sitt regeringsprogram under hösten 1919, utsattes punkten om industriell demokrati för kritik från vänstersocialisterna. Vad man framför allt vände sig mot var att arbetarna endast skulle ges rätt till medinflytande. Eventuella arbetarråd skulle ju endast ges rådgivande status, medan de privata arbetsgivarna alltjämt skulle utöva den finansiella och tekniska ledningen i företagen. "Dessa arbetareråd bleve enligt mötets mening inget annat än ökade medel i arbetarköparnas händer till arbetareklassens utsvettning", slog ett socialiseringsmöte i Stockholm fast (54), och en socialiseringskonferens i Ludvika menade att den industriella demokrati som regeringen förespråkade skulle verka förlamande på de fackliga organisationerna: "Så länge den finansiella och tekniska ledningen av industriföretagen äro helt i företagarnas händer äro fackföreningarna det naturliga organet för arbetarnas medinflytande på sina arbetsförhållanden." (55)

Inte heller de rent socialdemokratiska initiativen i frågan om industriell demokrati fick stöd av vänstersocialisterna. Palmstiernas förslag i Tiden om ekonomisk demokrati sades leda in på "den rena avsocialiseringens väg" (56), och den motivering som Branting gav vid tillsättandet av KID kritiserades för att det revolutionära perspektivet saknades. Branting såg inte driftsråden "såsom urceller till en kommande socialistisk produktionsorganisation, utan i stället såsom ägnade att åstadkomma en försoning mellan arbetare och arbetarköpare", hette det i FDP. (57) Därför ställde sig SSV helt avvisande till KID:s (liksom till SN:s) hela verksamhet. (58) Utredningens föremål var inte "de arbetande klassernas herravälde över produktionen och dess ledning" utan hur arbete och kapital skulle kunna försonas och "industriell borgfred" kunna uppnås. (59) I

valmanifestet från sommaren 1920 ställde SSV sitt eget revolutionära perspektiv mot den socialdemokratiska "socialiseringsbluffen" (=KID och SN):

"Gentemot dessa reformistiska ansatser att bortfuska och förhala socialiseringsfrågan ställer vårt parti kravet: ingen statskapitalism, utan socialism, ingen industriell intressegemenskap med arbetsköparna, utan industrin helt under arbetarnas - handens och hjärnans - kontroll och bestämmanderätt samt expropriation av det rörliga kapitalet - all makt åt de arbetande klasserna för att genomföra detta mål." (60)

Kärnan i vänstersocialisternas kritik mot de olika driftsrådsförslag som diskuterades under 1919 var alltså att det revolutionära perspektivet saknades. Driftsråden var inte avsedda att utvecklas till socialiseringsorgan och bärare av den framtida socialistiska industrins förvaltning och ledning. Som inomkapitalistiska organ utgjorde deras tänkta sammanställning (partsorgan) och beslutskompetens (rådgivande status) ett effektivt hinder mot att de skulle utvecklas till revolutionära kamporgan med en verklig maktposition i ekonomin. I stället skulle de enbart komma att passivisera den fackliga kampen och möjliggöra högre vinster för kapitalägarna.

4.2. Syndikalisterna

4.2.1. Det socialistiska perspektivet

Fram till 1918 var SAC en utpräglad kamporganisation, med en tämligen vag uppfattning om det samhälle man ville skapa och om vägen dit. Det socialistiska samhället hade beskrivits i allmänna fraser om att "löneslaveriet" skulle ha avskaffats, att fackföreningar skulle vara samhällets bas och att samhället skulle vara fritt och sakna statlig tvångsorganisation. Några ingående försök att utveckla modeller för hur det socialistiska samhället skulle gestaltas hade däremot inte gjorts. Likaså var den socialiseringsstrategi som var förhärskande inom SAC före 1918 ganska okomplicerad. Grundtanken var att socialiseringen skulle ske genom ekonomisk kamp, direkt aktion, och inte den politiska vägen. De fackliga konflikterna skulle gradvis trappas upp och utvecklas till generalstrejk. I det samhällskaos som då skulle uppstå, skulle arbetarna expropriera produktionsmedlen och genom sina fackliga organisationer börja driva produktionen. Staten och den privata äganderätten skulle på så vis ha avskaffats. (61)

Revolutionerna i Europa 1917-1918 och debatten om socialisering och industriell demokrati bidrog till att den svenska syndikalismen

utvecklade och delvis omformade sin ideologiska plattform. Synen på den socialistiska samhällsekonomis funktion och organisation utvecklades, och det socialiseringsstrategiska perspektivet blev mer långsiktigt och evolutionärt. Vid SAC:s kongress i april 1919 diskuterades de nya idéerna, men debatten ledde inte till något beslut. Inom loppet av ett år vann den nya linjen hegemoni inom SAC och uttrycktes i resolutioner, artiklar och skrifter, för att slutligen stadfästas vid kongressen 1922.

Persson har understrukit den utländska revolutionsutvecklingens betydelse för de svenska syndikalisternas nyorientering i socialiseringsstrategiskt avseende. Inom SAC såg man den ryska revolutionen 1917 och revolutionsrörelserna i Europa under 1918 och 1919 som bevis på den politiska kampformens misslyckande som socialiseringsmetod. Politisk makt var helt enkelt inte tillräckligt för en lyckosam socialisering, det krävdes att arbetarna var ideologiskt och organisatoriskt förberedda att överta driften. I Tyskland och Finland hade socialistiska regeringar misslyckats med att genomföra socialiseringen, och den ryska revolutionen hade resulterat i politisk diktatur och ekonomisk katastrof, vilket framtvingat kapitalismens återupprättande i NEP:s form. (62)

Utvecklingen styrkte syndikalisterna i uppfattningen om den ekonomiska kampens överlägsenhet över den politiska och om nödvändigheten av att redan under kapitalismen skapa de organ som skulle utgöra basen i den socialistiska ekonomin. På så sätt biträdde utfallet av revolutionerna den *konstruktiva* sidan i den syndikalistiska socialiseringsstrategin (till skillnad från destruktiva inslag som generalstrejk och expropriering med våldsamma metoder) och tyngdpunkten i strategin kom att förskjutas i enlighet härmed. Den sociala revolutionen skulle inte bara radera det kapitalistiska systemet, utan det var lika viktigt att arbetarna förmådde överta ledningen över den socialiserade industrin. Det gällde att undvika att en socialisering resulterade i ekonomiskt kaos, och därför betonades vikten av att arbetarna redan under kapitalismen uppfostrades ideologiskt och utbildades i tekniskt och ekonomiskt avseende, så att de var rustade att ta över ledningen av produktionen. Detta kunde ske genom studier och propaganda, men framför allt genom att de fick praktiska erfarenheter i fackföreningar och producentkooperation. De socialiseringsstrategiska perspektiv som man utvecklade inom SAC under efterkrigsåren var på så vis mer långsiktiga och evolutionära än tidigare, även om målet fortfarande var lika revolutionärt. Den sociala revolutionen sågs nu snarare som en process än som en engångsrevolt. (63)

Efter 1917 blev syndikalisterna alltmer intresserade av den socialistiska ekonomis organisation och funktion. Säkerligen bidrog re-

volutionens rörelserna till att aktualisera frågan om hur socialismen skulle gestaltas; frågan var nu inte längre enbart av teoretiskt intresse utan framstod som en mer näraliggande uppgift (vilket förmodligen var viktigt för SAC som var en utpräglad kamporganisation). Men SAC pressades också genom den svenska socialiseringsdebatten att utveckla sin syn på den socialistiska ekonomins fysionomi. Om syndikalismen över huvud taget skulle kunna hävda sig i socialiseringsdebatten, krävdes mer konkreta och utvecklade modeller och planer än tidigare. Därför var det i polemik mot socialdemokratins och vänstersocialdemokraternas/kommunisternas statssocialism som man inom SAC utvecklade sin bild av hur den socialistiska ekonomin borde fungera och organiseras.

Ytterligare ett förhållande måste påpekas, nämligen att det i den traditionella syndikalismens ideologi och strategi fanns flera element som kom att utvecklas eller delvis omformas när de nya idéerna växte fram, t ex tonvikten vid den ekonomiska kampen, understrykandet av fackföreningarnas dubbla betydelse som kamporganisationer och framtida förvaltningsorgan, statsfientligheten, anti-centralismen och hävdandet av självförvaltningsprincipen, synen att strejktaktiken måste kompletteras med en permanent ekonomisk kamp. Det var alltså inte fråga om någon radikal ideologisk kursändring som syndikalisterna företog efter kriget, utan snarare en renodling och vidareutveckling av vissa element i den gamla ideologin.

Inom SAC såg man såväl kommunisternas/vänstersocialisternas rådssystem som socialdemokratins ökade intresse för arbetarnas medbestämmanderätt i företagen, industriell självstyrelse och gille-socialism som ett ideologiskt närmande till syndikalismen. Å andra sidan innebar SAC:s ideologiska nyorientering, t ex den evolutionära socialiseringsstrategin och synen på samhällets uppgifter i den socialistiska ekonomin, ett närmande till socialdemokratins. (64)

4.2.2. Encroachment-strategin

De svenska syndikalisterna hämtade sin huvudsakliga inspiration till den ideologiska nyordningen från England, där arbetarrörelsen inte var lika inriktad på politisk kamp som i Centraleuropa. Idén att revolutionen var en evolutionär process av gradvis ökad arbetarkontroll hade före kriget förespråkats av de engelska syndikalisterna och under kriget av shop stewards-rörelsen. (65) Encroachment-strategins grundelement började förespråkas inom SAC redan under 1918 (66), men den kan inte sägas ha varit fullständigt utvecklad och omfattad inom organisationen förrän vid årsskif-

tet 1919/1920. Vid SAC:s kongress i slutet av april 1919 förelåg en motion i vilken yrkades att SAC skulle precisera sin syn i socialiseringsfrågan. Bl a framhölls i motionen att det var viktigt att arbetarna förvärvade kompetensen att efter en revolution förvalta samhället, så att inte förhållandena efter en tid skulle återgå till det gamla. (67)

I det utlåtande som den av CK tillsatta kommittén gav till kongressen, presenterades grunddragen i det nya, evolutionära socialiseringsperspektivet för första gången officiellt inom SAC. För att arbetarna skulle bli kapabla att i framtiden själva överta företagen, var det nödvändigt att de redan under kapitalismen fick erfarenhet av produktionens ledning och skötsel. Utifrån detta angavs två strategier. Dels kunde arbetarna skaffa sig kunskap genom "praktisk Kooperation" och dels genom att arbetarnas fackliga organisationer tilltvingade sig kontrollrätt i de privata företagen. Det var denna senare encroachment-strategi som utvecklades i utlåtandet. Den fackliga kontrollen skulle inte bara gälla lönefrågan, utan inriktas på att ge arbetarna inflytande över företagets tekniska och merkantila skötsel och kapitalräntans och profitens storlek. Arbetarkontrollen skulle utsträckas så långt den fackliga organisationens styrka tillät och gradvis ökas tills en slutgiltig expropriering av produktionsmedlen kunde ske. (68) Utlåtandet underkändes emellertid av kongressen med motiveringen att SAC:s stadgar och tidigare uttalanden gav klart besked om SAC:s mål och medel (69), vilket måste tolkas som att den nya linjen ännu inte var tillräckligt förankrad inom SAC. (70)

Under resten av året producerade de tongivande ideologerna inom SAC inlägg i socialiseringsfrågan bl a i Syndikalisten, vilket bidrog till att encroachment-strategin kom att preciseras och anpassas till vad som var huvudämnet i den allmänna debatten om industriell demokrati, nämligen frågan om inrättande av speciella fabriksråd. Kring årsskiftet hade den nya strategin förankrats inom SAC och uttrycktes fullt utvecklad t ex i syndikalisternas resolutionsförslag och debattinlägg på den Revolutionära Skandinaviska Arbetarkongressen och i böcker av framstående ideologer som Albert Jensen och Frans Severin. Inför den Revolutionära Skandinaviska Arbetarkongressen i Stockholm i december 1919 hade en AU-kommitté bestående av Severin, Rudolv Holme och Edvin Lindstam utarbetat ett syndikalistiskt förslag till socialiseringsuttalande. (71) Uttalandet kom emellertid aldrig att läggas fram för kongressen, men låg till grund för de gemensamma resolutionsförslag som de skandinaviska syndikalisterna och ungsocialisterna enades om vid en förkonferens. (72) Inte desto mindre var AU-kommitténs resolutionsförslag det första officiella dokument i vilket SAC tog

ställning för encroachment-strategin. (73)

Den precisering av encroachment-strategin som ägt rum under loppet av 1919 gällde huvudsakligen två områden. För det första diskuterades nu mer ingående i vilka frågor arbetarna skulle sträva efter att tillkämpa sig inflytande. Som en konkret kampuppgift angavs att successivt vinna kontroll i de s k paragraf 23-frågorna, vilket innebar rätt att påverka förfarandet vid anställning och avskedande av arbetare och rätt att öva inflytande över själva arbetsledningen. Detta skulle ske genom ett gradvis ökat arbetarinflytande från "medinflytande" till "ensambestämmanderätt" (Frans Severin) (74). Dessutom skulle arbetarkontrollen komma att öka successivt när det gällde val av arbetsledare. Först skulle arbetarna erövra rätten att välja förmän, därefter ingenjörer och andra högre arbetsledare och tjänstemän, t o m direktören. (75)

Ett annat område som arbetarna måste sträva efter att gradvis lägga under sin kontroll var prisbildningen. Kortsiktigt skulle detta vara ett komplement till lönepolitiken, men i ett längre perspektiv skulle det dessutom vara detsamma som att "utsvälta" (Jensens term) kapitalisterna och inledningen till den kapitalistiska exploateringens avskaffande, kapitalets expropriering och kapitalisternas "lockoutande" (Jensens term). (76) Jensen skrev:

"Placerad mellan löneuppräsningstaktiken och prisnedsättningstaktiken kommer kapitalisten snart att - för att bruka ett vulgärt uttryck - sitta som en lus mellan två naglar. Utsatt för trycket från båda dessa sidor kommer han snart att spricka." (77)

Ett annat exempel på arbetarkontroll, som i sin förlängning också skulle innebära kapitalismens avskaffande, gällde rätten att påverka disponerandet av företagets vinstmedel. (78)

För det andra diskuterades under 1919 olika organisatoriska modeller för hur arbetarkontrollen skulle utövas, t ex frågor rörande de fackliga organisationernas basenheter, driftsrådets roll i encroachment-strategin och registerkommittéernas förhållande till driftsråden. Kritiska mot den "skråanda" som ansågs härska i de enligt yrkesförbundsprincipen organiserade reformistiska fackförbunden, hade syndikalisterna förespråkade principen om lokal samorganisation: Alla arbetare, oavsett yrke, skulle tillhöra samma fackliga lokalorganisation, vilket skulle öka solidariteten och kampviljan. Lika litet som yrkesfackföreningarna var emellertid de lokala samorganisationerna lämpliga organ att utgöra basen för arbetarkontrollen ute i företagen. Kampen för kontroll måste föras på arbetsplatsbasis, och så måste också den framtida socialistiska självförvaltningsekonomin vara organiserad. Därför måste det skapas fackliga arbetsplatsorganisationer, verkstadsklubbar inom den reformistiska fackföreningsrörelsen och industrisektioner inom LS.

(79) Behovet av industriella organ och arbetsplatsorganisationer inom SAC föranledde en utredning av SAC:s organisation. (Se nedan).

Driftsrådet var inget ursprungligen syndikalistiskt organ, utan införlivades med den syndikalistiska encroachment-strategin genom influenser från den allmänna debatten om industriell demokrati. Under sommaren 1919 hade frågan om inrättande av driftsråd väckts av såväl socialdemokrater, liberaler, enskilda arbetsgivare som vänstersocialister. Syndikalisterna inrangerade driftsråden i sin nya socialiseringsstrategi, som de organ som skulle utöva arbetarkontrollen i företagen, överta driften och utgöra urcellerna i det socialistiska samhällets produktionsorganism. (80) Vissa förbehåll var emellertid nödvändiga för att inte de syndikalistiska grundprinciperna skulle överges. Driftsråden måste vara utlöpare till de fackliga organisationerna och fick inte etableras som fristående och självständiga organ. (81) Genom den fackliga anknytningen kunde driftsrådsidén förenas med syndikalisternas föreställning om fackföreningarna som arbetarnas viktigaste organisationer, såväl vad gällde kampen mot kapitalet som uppgiften att leda och förvalta de socialiserade företagen. Det primära var att arbetarna organiserade sig fackligt på arbetsplatsbasis; driftsråden skulle vara utskott valda av dessa arbetarorgan.

Bildande av registerkommittéer förespråkades av syndikalisterna som ett lönepolitiskt vapen (82), men hade redan före 1919 ansetts kunna fylla också andra uppgifter. Genom att organisera egna arbetsförmedlingar skulle registerkommittéerna kunna vinna kontroll över utbudet av arbetskraft och begränsa arbetsgivarnas makt i anställnings- och avskedandefrågorna, hade bl a Holme argumenterat. (83) Och på sommaren 1918 hade Severin i en artikel i Syndikalisten givit registertaktiken ett perspektiv som pekade fram mot encroachment-strategin:

"Dessutom skänker registret i sin fulländade form arbetarna ett inflytande på arbetsplatsen, en kontroll över produktionen, som är en verklig vinst, en varaktig framgång, ett steg framåt i utvecklingen mot det socialistiska målet, som skall underlätta nästa steg och skola arbetarna till deras historiska mission i övertagandet av produktionen. Arbetarnas förmåga att införa, sköta och utveckla registret, kan för övrigt sägas vara förutsättningen för det socialistiska målets uppnående, ty så länge arbetarna icke besitta den förmåga och den andliga spänstighet, som fordras för detta elementära hävdande av deras intressen, och försvar mot parasiter och angripare, synas de svårigen kunna delta i organiserandet av produktion och distribution." (84)

Under loppet av år 1919 blev det allt vanligare bland syndikalisterna att se registerkommittéerna inte enbart som organ i lönekam-

pen utan också som utövare av arbetarkontrollen och som socialiseringsorgan. (85) Genom denna vidgning av registerkommittéernas ursprungliga uppgifter skulle dessa komma att fylla driftsrådets roll och Severin betecknade dem följaktligen som "en driftsrådets groddcell". (86) Andra syndikalister, t ex Jensen, tycks däremot inte ha tillmätt registerkommittéerna samma betydelse i encroachment-strategin, utan såg uppgiften att bilda driftsråd som en uppgift att bilda *nya* organ. (87)

Den syndikalistiska encroachment-strategin sådan den vunnit burskap inom SAC 1920 kan sammanfattas: Arbetarna skulle genom sina fackliga organisationer på arbetsplatserna inrätta driftsråd/-registerkommittéer och kräva kontroll över arbetsförhållandena och ledningen av företagen. Driftsrådet skulle vara det organ som utövade arbetarkontrollen i företagen under kapitalismen, och som tog över ledningen av den produktiva verksamheten i den socialistiska ekonomin. Graden av arbetarkontroll skulle bestämmas av styrkeförhållandet mellan arbetare och arbetsgivare, och genom en ständigt stegrad kamp kunde arbetarna tillkämpa sig ett successivt ökat inflytande. Först skulle man skaffa sig inflytande över villkoren för arbetares anställande och avskedande, och därefter erövra rätten att välja arbetsledare och överordnade. Slutligen skulle arbetarkontrollen utsträckas till att gälla frågor som prisbildning och vinstnivå. Denna gradvis ökade arbetarmakt skulle med nödvändighet resultera i att det privata kapitalet helt trängdes ut ur företagen, vilka på så vis exproprierades utan ersättning, samtidigt som den bidrog till att passivisera den statliga våldsapparaten. Socialiseringen kunde således genom processens successiva karaktär få ett fredligt förlopp, samtidigt som den bidrog till arbetarnas fostran och utbildning, vilken var nödvändig för att de skulle kunna ta över ledningen av driften.

Syndikalisterna inordnade alltså driftsrådsinstitutionen i en övergripande socialiseringsstrategi. Men hur ställde man sig då inom SAC till den typ av industriell demokrati och driftsråd som var aktuell i den allmänna debatten under 1919, där det stod klart att en eventuell reform måste bli inomkapitalistisk och begränsad? Syndikalisterna ställde sig avvisande av två principiella skäl. För det första framhölls att den "ekonomiska demokrati" som Palmstierna argumenterat för och som figurerade i regeringsöverläggningarna och slutligen i Edéns regeringsförklaring inte var någon verklig demokratisering av ekonomin, nämligen arbetarnas övertagande av produktionsmedlen. (88) Driftsråd av den typ som liberalerna och regeringen Edén tänkte sig, skulle aldrig bli instrument i socialiseringsprocessen, utan skulle alltid förbli samarbetsorgan. (89)

För det andra var man motståndare till att driftsråden skulle inrättas genom lagstiftning. Verklig arbetarkontroll genom driftsråd måste växa fram underifrån, som resultat av arbetarnas kamp och de fackliga organisationernas styrka. (90) Jensen skrev:

"I det hela taget kan man icke vänta något gott från lagstiftarnas sida. Ingen lagstiftning i världen kan ropa till liv sådana organ, som arbetarna behöva i kampen för kapitalismens övervinnande. Arbetarna har en hårdhänt erfarenhet av att när det gäller kamp mot kapitalismen, så måste denna kamp föras av arbetarna direkt och av organ som direkt skapats av arbetarna." (91)

I taktiskt avseende fanns det emellertid inom syndikalismen olika förhållningssätt till kraven på ekonomisk demokrati och till förslagen om reformistiska driftsråd med begränsad kompetens. Severin och Axel Andersson såg det socialdemokratiska intresset för industriell demokrati som bevis på socialdemokratins närmande till syndikalismen, vilket bedömdes som positivt, även om principiella skillnader kvarstod. (92) "Den ekonomiska demokratin är icke syndikalismen, men den är ett steg i riktning mot syndikalismen," skrev Severin med anledning av Palmstiernas Tidenartikel. (93) Severin tycks för övrigt ha varit den bland de syndikalistiska ideologerna som var minst negativ till lagstiftning om driftsråd med begränsade befogenheter. Den syndikalistiska principkritiken delade han, men kunde se vissa taktiska fördelar även med rådgivande driftsråd inrättade genom lagstiftning. Att dylika driftsråd skulle vara negativa för arbetarna, t ex genom att "införa i arbetarrörelsen någon borgerlig smittobacill", trodde han inte. Tvärtom såg Severin en praktisk nytta av råden genom att betydelsen av de fackliga arbetsplatsorganisationerna skulle komma att öka. På så vis skulle arbetarna skulle lära sig självtillit, självstyrelse och självansvar. (94) Denna effekt av ett driftsrådssystem var enligt Severin förklaringen till att fackförbundsledarna, "självhärskarna", visade så svagt intresse för rådstanken. (95)

Jensen intog en mer negativ inställning till en eventuell lag om driftsråd med rådgivande status. En sådan reform skulle inte gynna arbetarna och borde betraktas med misstänksamhet av arbetarna. Det var styrkeförhållandet mellan arbetare och kapitalister som avgjorde graden av arbetarkontroll, framhöll Jensen. Men han tycks inte ha menat att en driftsrådslag skulle bli direkt negativ för arbetarna. "Det kan vara arbetarna alldeles likgiltigt, hur långt det behagar herrar politiker att fixera driftsrådets maktområde", skrev Jensen, och fortfor:

"Maktområdet kommer att bestämmas av den kraft, som arbetarna kunna mobilisera genom sina ekonomiska kamporgan. Om lagen bestämmer en viss gräns för driftsrådets inflytande, komma arbetarna

själva att ständigt flytta denna gräns allt längre och längre i det praktiska livet utan någon som helst hänsyn till lagens bestämmelser." (96)

Ett tredje, mer negativt och med SSV:s snarlikt förhållningssätt, intogs av Karl Lindkvist. Rådgivande driftsråd av den typ som kunde tänkas bli resultatet av ett utredningsinitiativ från koalitionsregeringen karakteriserades som ett "politiskt reformmissförster" och en "fälla" på grund av det begränsade arbetarinflytandet och den inomkapitalistiska karaktären. Syftet med reformen var att splittra arbetarnas solidaritet, få dem att avstå från ekonomisk kamp och bevara den kapitalistiska exploateringen. (97)

4.2.3. "Självförvaltningsocialismen"

I och med att socialiseringsfrågan betydelse ökade i svensk politisk och ekonomisk debatt efter krigsslutet, tvangs syndikalisterna att konkretisera sin socialismuppfattning, till stor del i polemik mot den statssocialism som förespråkades inom socialdemokratin och av vänstersocialisterna. Under 1920, då socialiseringsfrågan var huvudfrågan i riksdagsvalet, utkom två omfattande syndikalistiska böcker av Jensen och Severin om den socialistiska samhällsekonomins funktion och organisation, och med Holme som drivande kraft utarbetade en intern utredningskommitté ett förslag till organisationsplan för SAC, som skulle fungera också i en socialistisk samhällsordning där de fackliga organisationerna skulle utgöra grundvalen. (98)

Syndikalisternas kritik av socialdemokratin och vänstersocialismen gällde att statssocialistiska lösningar aldrig skulle kunna bli lyckosamma. Inte minst praktiska försök hade visat detta. Centralismen, som var "förmyndarsocialismens" (Jensens term) (99) innersta kärna, borgade för att arbetarnas ofrihet skulle komma att bestå, samtidigt som den hämmade produktiviteten. Politiskt maktskifte och förstatligande var, så länge den suveräna staten och den centraliserade statsförvaltningen fanns kvar, inte tillräckligt för att tillfredsställa den syndikalistiska visionen av den socialistiska ekonomin, där "löneslaveriet" skulle vara avskaffat och arbetarna ha övertagit produktionsmedlen. Därför benämndes de statssocialistiska lösningarna i den syndikalistiska litteraturen genomgående "statskapitalism".

Kritiken av kommunismen utgick från revolutionens förlopp i Ryssland. Revolten och det politiska maktskiftet till trots, hade inte bolsjevikerna lyckats genomföra en socialisering byggd på arbetarnas självförvaltning genom råden. De nödvändiga förutsätt-

ningarna, arbetare med kunskap och erfarenhet av företagsledning och en organisation som kunde bilda grundvalen i den socialistiska ekonomin, hade saknats. Efter en tid hade den ekonomiska frihet som arbetarna lyckats tillkämpa sig genom revolten, försvunnit och ersatts av centralism och statstväng. Jensen skrev:

"Dekreten hopa sig upp i högar, och det är snart lika svårt att finna sig tillrätta i den 'socialistiska frihetens' som i den gamla kapitalistiska ofrihetens många förordningar och föreskrifter. Men trots allt dekreterande bli de sociala förhållandena allt olidligare. Den *arbetsglädje*, som i ett fritt samhälle skulle avlöst den gamla ordningen, den ser man icke till utan som ett undantag. Produktiviteten befinner sig i ett stadigt och hastigt sjunkande och icke tusende nya 'diktat' förmår förändra detta sorgliga faktum, som visar att det nya systemet är angripet av en dödsbringande sjukdom." (100)

Likaså kritiserade syndikalisterna den socialiseringslinje som dominerade inom socialdemokratin, vilken gick ut på att enskilda företag eller branscher skulle nationaliseras. Erfarenheterna av statligt ägande och drift var så nedslående bevis på statssocialismens misslyckande, framhöll man, att denna socialiseringslinje utan vidare borde kunna avskrivas. Arbetarna hade inte mer inflytande över förhållandena i statliga verk och företag än vad som var fallet i den privata industrin, menade t ex Albert Jensen: "Snarare tvärtom!" (101) Inte heller i ekonomiskt avseende hade statsdriften visat sig överlägsen privatkapitalismen. Visserligen, erkände Severin, var de teoretiska förutsättningarna för planering av produktionen större, men faran var överhängande "att det snart sagt inte skall finnas någon produktion att planlägga". (102) Otaliga exempel hade visat att statsföretagen givit sämre ekonomiska resultat än privatägda, och Severin påpekade att han inte trodde att detta berodde på "att staten skulle hopsamlat all den sämsta arbetskraften". (103) I stället såg syndikalisterna den företagsorganisatoriska formen som orsak till statsdriftens dåliga ekonomiska resultat. Man pekade på att den centraliserade organisationsstrukturen i statsföretagen innebar en byråkratisk beslutsgång som kvävde enskilda fria initiativ till reformer och utveckling, en storskalighet som fick det individuella ansvaret att upplevas som mindre viktigt än i privatföretaget och ett för stort "avstånd" mellan ägare (skattebetalarna) och företagsledning för att en effektiv kontroll skulle kunna etableras. (104)

Parallellt med att man på detta sätt kritiserade olika statssocialistiska modeller och experiment, började man inom SAC lägga större vikt vid att specificera och konkretisera den syndikalistiska visionen av samhällsekonomin funktion och organisation under socialismen. I detta byggde man vidare på grundläggande syndikalistiska värderingar och principer, och den "självförvaltningsso-

lism" (Jensens term) (105) som uppställdes i kontrast mot "förmyn-darsocialismen", präglades av syndikalismens antistatliga - "Staten är djävulen", sa Jensen med Bakunin (106) - och anticentralistiska grundinställning liksom dess framhävande av den ekonomiska kampens primat och fackföreningarnas avgörande betydelse som samhällets bärande organ. I den socialistiska ekonomin skulle arbetarna genom sina ekonomiska organisationer ha den direkta makten över företagen, och självförvaltningssystemet inom ekonomin skulle vara grunden för den federativa samhällsbyggnaden. Någon suverän stat skulle inte längre finnas och inte heller någon "utsugning", något "löneslaveri".

På ett par punkter kan man tala om att syndikalisternas syn på den socialistiska ekonomin utvecklades efter 1918. För det första började man ta upp teoretiska problem, vilket delvis var försök att bemöta kritik från socialdemokratiskt håll. Kritiken, att en syndikalistiskt organiserad ekonomi skulle leda till gruppegoism från de olika självstyrande arbetargruppernas sida och en genom för höga priser genomförd "utsugning" av konsumenterna, behandlades relativt utförligt av både Severin och Jensen. Anmärkningen avfärdades inte som irrelevant, men de båda skribenterna hänvisade till att den arbetarsolidaritet som tänktes råda skulle motverka gruppegoism. (107) Huvudargumentet var emellertid att alla producenter också var konsumenter, varför monopolprissättning var osannolik. Severin skrev:

"Skulle en producentgrupp, vilken som helst, söka uppträda illojalt mot sina kunder, så är det ju lätt att inse, huru enkelt kunderna skulle kunna återföra den fribytande gruppen till dess plikt eller på annat sätt skydda sig, ty kunderna utgjorde ju just alla andra producentgrupper, som naturligtvis alltid hade medel i sin hand att skydda sig. Det är nämligen tydligt att ett monopol ger en särskild utsugningsmöjlighet, endast så länge det blott gives ett eller ett par monopol." (108)

Jensen framhöll, förmodligen influerad av gillesocialismen, att det mellan det extrema producentstyret och det extrema konsumentstyret borde kunna upprättas en "förnuftig balans". Lösningen var just den gillesocialistiska: Konsumenterna skulle beredas representation inom produktionsgrenarna för att uttala sina önskemål. Men själva ledningen av produktionen borde överlämnas åt producenterna. (109) Ytterligare en gillesocialistisk tanke förekommer hos Severin, som menade att "samhället", dvs de till en kommun federerade produktionsgrupperna, skulle representera helhetens intressen gentemot delgrupperna. Därvid var Severin t o m nära att överge den för frihetlig socialism så väsentliga pakttanken och återupprätta ett centraliserat maktorgan: "Kanske anser man lämp-

ligt att i principuttalanden eller allmänna stadgar fastslå samhällets befogenhet gentemot de olika grupperna och vice versa." (110) Också andra uppgifter menade Severin att "samhället" skulle ha i den syndikalistiska ekonomin. Det skulle äga produktionsmedlen, vilka skulle arrenderas av de självförvaltande producentgrupperna. Vidare skulle det stå för kapitalbildningen och ansvara för utvecklandet av en lämplig infrastruktur. "Samhällets" kostnader för denna verksamhet skulle bestridas av den kapitalränta som de arrenderande producentgrupperna betalade. (111)

För det andra utvecklades den syndikalistiska föreställningen av det socialistiska samhället genom att tongivande ideologer som Severin och Jensen försökte konkretisera hur produktion och distribution skulle organiseras under den syndikalistiska socialismen. Därvid infogades idéer som inte stammade ur syndikalismen utan ur den samtida debatten om socialisering och industriell demokrati; rådssystemet och industriförbundsprincipen.

I Severins organisationsmodell skulle arbetarna leda och förvalta de socialiserade företagen genom att utse arbetsledare, tjänstemän och företagsledare. Kontrollen skulle utövas genom en stämma där alla anställda arbetare deltog, och mellan stämmorna av en vald styrelse. Den direkta demokratin fick emellertid inte drivas för långt. Mellan stämmorna skulle företagsledningen ha samma handlingsfrihet som i samtida kapitalistiska företag: "Det ekonomiska livet är nu en gång sådant, att det kräver icke endast personlig begåvning och energi, men även handlingsfrihet." (112) Branschvis skulle företagen samverka genom industriella kongresser och permanenta industriella kommittéer och överenskomma i gemensamma angelägenheter. "Emellertid torde det vara ekonomiskt fördelaktigt att alla dessa samarbetande företag bibehålla en tämligen vidsträckt självständighet", skrev Severin. (113) Att Severin var beredd att alls inskränka de arbetarstyrda företagens självständighet skilde honom från t ex Holme och Jensen, vilka stod för en renodlad federalistisk samhällsorganisation och ett oinskränkt självförvaltningssystem i produktionen. Severins särställning understryks av att han, som nämnts, ansåg att "samhället", som ägare av produktionsmedlen och ansvarig för kapitalbildningen, skulle ha ett visst samordnande och kontrollerande inflytande i företagen. (114)

Jensens modell för den socialistiska produktionens organisation var mer utvecklad. Dess basorgan utgjordes av arbetarnas ekonomiska organisationer, och så som Jensen presenterade den på den Revolutionära Skandinaviska Arbetarkongressen var det uppenbart att det var inom SAC som de nya sammanslutningarna och arbetarorganen skulle utvecklas. (115) På varje arbetsplats skulle arbetarna genom sin fackliga sammanslutning välja ett driftsråd som

skulle utgöra företagens ledning. Vid stora företag kunde Jensen tänka sig att olika yrken representerades i rådet. Branschvis skulle arbetarna direkt och indirekt genom råden utse permanenta distriktsråd och nationella industriråd, vilka, kontrollerade av kongresser, skulle organisera samarbetet inom industrigrenen på respektive nivå. Som översta samordnande organ för den totala nationella industriproduktionen skulle inrättas en nationell arbetarkongress. (116)

Som framgått menade både Severin och Jensen att den socialistiska produktionen skulle organiseras industriellt och med arbetsplatsen som bas. Men eftersom det var en grundtanke i den syndikalistiska socialiseringsstrategin att den socialistiska produktionsorganisationen skulle skapas redan under kapitalismen och utgöras av arbetarnas fackliga organisationer, och eftersom den organisatoriska huvudprincipen inom SAC var lokal samorganisation, inte industriell organisering - 1919 hade endast ett mindre antal av SAC:s yrkesgrupper bildat industriella organ (117) - aktualiserades frågan om en översyn av SAC:s organisation. I månadsskiftet januari/februari 1920 beslöt SAC:s CK att tillsätta en utredningskommitté under ledning av Rudolv Holme, med tämligen vagt definierade direktiv. (118) Under påverkan av socialiseringsdebatten inom SAC utarbetade Holme en organisationsmodell för SAC, som anslöt till Jensens skiss, men som också överensstämde med organisationsprinciperna och terminologin inom IWW. (119) Holme presenterade sin modell i en artikelserie i Syndikalisten under sommaren 1920, och i december samma år kom modellens principer att godkännas av kommittén med smärre ändringar. (120) Kommittéförslaget presenterades i Syndikalisten i början av 1921 och antogs utan att ha vållat någon större intern strid vid SAC:s kongress 1922. (121)

Syftet med Holmes modellförslag var att ge SAC en organisationsbyggnad som stärkte den dagliga ekonomiska kampen, samtidigt som den kunde ligga till grund för uppgiften att leda och förvalta industriföretagen i den socialistiska produktionsordningen. Huvudproblemet var att inordna industriförbundsprincipen i SAC:s organisation, utan att den syndikalistiska principen om lokal samorganisation därmed underkändes. Lösningen blev en organisationsmodell där SAC skulle komma att spela en central roll i den socialistiska samhällsordningen. På olika nivåer skulle industriproduktionen organiseras industriellt i lokala syndikat och nationella federationer, medan territoriella sammanslutningar som LS och SAC skulle utgöra det nya samhällets distributions- och förvaltningsorgan. De industriella syndikaten och federationerna skulle kunna samverka med varandra inom näringsgrenarna eller med alla andra

arbetargrupper lokalt i LS eller nationellt i SAC. Men ett syndikat skulle också kunna indelas i sektioner. Därmed lades inom ramen för SAC grunden för en facklig arbetsplatsorganisation efter industriella linjer och en socialistisk produktionsorganisation med basen på arbetsplatserna. (122)

Industriell demokrati - socialismens innebörd eller ett kapitalistiskt alternativ

Socialdemokratin 1919-1920

Det var den europeiska revolutions- och rådsrörelsen och den ryska kommunismens internationella utbredning på det ideologiska planet, som aktualiserade socialiseringsfrågan i Sverige efter kriget. Men för den svenska socialdemokratin innebar även uppnåendet av det strategiska målet allmän och lika rösträtt att socialiseringsfrågan fick dubbel vikt. Omedelbart författningsreformen var i hamn i november 1918, ställdes nämligen socialdemokratin inför uppgiften att realisera partiprogrammets sociala och ekonomiska delar. Socialismen och socialiseringen blev sålunda hastigt angelägna frågor för socialdemokraterna att reda ut, inte minst för sig själva, och omsätta i en politisk linje. Gustav Möllers kända artikel i Tiden hösten 1918, "Den sociala revolutionen" (1), förebådade detta, och under nästan två år, från årsskiftet 1918/1919 t o m valrörelsen i september 1920, intog socialiseringsfrågan en central position i idédebatten inom socialdemokratin och i den politiska debatten i allmänhet.

Men det var inte problemfritt för socialdemokraterna att skifta strategisk huvudriktning nu när den politiska demokratin var vunnen. Koalitionen med liberalerna var fortfarande i verksamhet och tvekan rådde om samverkan borde fortsätta eller ej. Socialismen var visserligen målet i socialdemokraternas program, men partiet hade ägnat mycket liten tid och kraft åt att konkretisera socialismen som samhällssystem eller själva socialiseringsstrategin. SAP stod sålunda tämligen oförberett att börja driva frågan om socialismen och saknade en konkret politisk handlingslinje. Det hela gjordes inte bättre av att kristidskommissionerna av socialismens motståndare betecknades som "socialism" och kritiserades för att de hämmade det "enskilda initiativet".

I denna "miljö" började socialiseringsfrågan väckas i den socialdemokratiska pressen och rörelsen under vintern 1919. Under år 1919, i valrörelsen i februari-mars och under sommarens regeringsförhandlingar, fördes socialiseringsspörsmålet fram i en defensiv och försiktig anda. Efterhand kom socialiseringskraven att få mer offensiv karaktär, och plattformen för radikaliseringsfrågan i den socialdemokratiska debatten och propagandan utgjordes av dokumenten från den Skandinaviska Arbetarkongressen i Köpenhamn i januari 1920 och SAP-kongressen en månad senare. Från partikongressen t o m valen till andra kammaren i september 1920 gavs socialiseringsfrågan en framträdande position i SAP:s politik och drevs i en offensiv anda som vare sig förr eller senare.

Inom socialdemokratin kan man under 1919 urskilja två riktningar som utifrån olika utgångspunkter drev frågan om industriell eller ekonomisk demokrati. Å ena sidan företrädare för den yngre generationen (2) socialdemokrater som önskade en mer radikal socialdemokratisk profil och var inställda på att riskera en tämligen snar brytning med liberalerna. De strävade efter att infoga den industriella demokratin i partiets socialiseringsprogram. Å andra sidan Palmstierna, som till nästan varje pris ville bevara samverkan med liberalerna, och som i ekonomisk demokrati såg en social reform som partiet kunde enas med de frisinnade om utan att själva socialiseringsfrågan behövde tas upp.

Under förhandlingarna med liberalerna om fortsatt regeringssamverkan under hösten 1919 och fram till vintern 1920 var det Palmstiernas linje som kom att vägleda SAP. Ekonomisk (eller industriell) demokrati sågs som en isolerad reform, avsedd att genomföras i den privatägda industrin och utan någon koppling till socialiseringsfrågan. Från partikongressen i februari dominerade partivänsterns radikala syn på industrins demokratisering som ett led i socialiseringsprocessen.

5.1. Partivänstern och socialiseringsfrågan

5.1.1. Valrörelsen 1919

Inför landstingsmannavalen i slutet av mars 1919 kunde man i socialdemokratisk press och i valtal märka en ökande önskan från partivänstern att ta upp de sociala och ekonomiska frågorna. I Arbetet skrev Arthur Engberg den ena artikeln efter den andra om

socialismen, i Göteborg höll i slutet av januari Ernst Wigforss en föreläsningsserie om samma ämne (3). Speciellt irriterades man inom partivänstern över att liberalerna hävdade att koalitionsregeringen fört en rent liberal politik, och att detta varit själva grunden för samverkan. (4) Flera socialdemokrater i den yngre generationen krävde nu att de sociala och ekonomiska frågorna skulle få en mer framskjuten plats i partiets politik, vare sig samverkan skulle fortsätta eller ej. Nils Karleby beklagade den ställning socialdemokratien hamnat i efter författningsreformen och krävde:

"Antingen måste liberalerna öppet avstå från att driva en blott 'liberal' politik, eller också måste socialdemokratien avstå från att vara dess gisslan. Ett tredje gives icke." (5)

Också Engberg poängterade att förutsättningarna för SAP:s verksamhet förändrats genom rösträttsreformen, och att politiken nu måste ges en mer socialistisk prägel. I riksdagens remissdebatt framhöll han att den politiska demokrati-reformen ställde socialdemokratien inför nya uppgifter. Nu gällde det att riva ner "muren mellan folket och äganderätten till produktionsmedlen", att skapa social demokrati. (6) För SAP skulle socialiseringsfrågans ökade betydelse få konsekvenser för den fortsatta regeringssamverkan. I Arbetet skrev Engberg:

"Så länge det gällde att föra den politiska demokratin till seger använde själva läget ett ministeriellt samgående mellan de båda stora partier, som hade kravet på den *politiska* demokratin på sitt program. Något annorlunda ställer sig saken, när det gäller en fortsatt politik utifrån den nyerövrade grundvalen. Ty nu står striden icke längre om arbetsformen, nu står den om vilket *innehåll* den politiska demokratin skall få, om ett *borgerligt* eller *socialistiskt* innehåll." (7)

För Branting och de socialdemokratiska statsråden var det en huvuduppgift att fortsätta vänstersamverkan och fullborda det reformarbete som påbörjats, inte minst vad gällde arbetstidsförkortningen och rösträttsreformen. Nya frågor, speciellt om de hade socialiseringsanknytning, skulle äventyra sammanhållningen av vänsterblocket, och därför ville man tills vidare inte ta några offensiva initiativ. Det är ett tydligt uttryck för denna defensiva anda att socialismen i valmanifestet i februari 1919 tas upp som en allmän fras ("en ny produktionsordning, som omöjliggör massornas utplundring genom ett fåtal ägare av produktionsmedlen och som garanterar de arbetande själva arbetets frukter") medan huvudsyftet var att avfärda likställandet av socialism med krigstidskommissionerna, "dessa det kapitalistiska samhällets nödinstitutioner". (8)

Att en mer uttalad socialistisk politik från socialdemokraternas sida skulle hota att spränga regeringskoalitionen var också den radikala falangen medveten om, och man ansåg en sådan brytning

nödvändig på sikt. Men av taktiska skäl var man ännu inte beredd att provocera en skilsmässa med liberalerna, och de olika grupperingarna inom SAP kunde under större delen av 1919 enas om det riktiga i att fortsätta koalitionspolitiken. (9) Den pådrivande vänstern stod sålunda inför det delikata problemet att avgöra hur mycket av socialistisk politik liberalerna kunde tänkas acceptera - i regeringsprogrammet och i propagandan från koalitionspartern. Detsamma gällde i princip frågan om industriell demokrati, där det emellertid var ännu svårare att avgöra hur långt liberalerna var beredda att gå för att enas med socialdemokratin. I ett brev till Östen Undén skrev Ernst Wigforss:

"Jag bekänner att jag verkligen inte vet *vad* liberalerna kan gå med på eller inte kan. Ibland kan man ju vara frestad att ta på allvar hela deras - dvs vissa tidningars (10) - lovsånger över Rathenau och Russel, i andra ögonblick anser man dem mogna för allians med Lindman o. Trygger." (11)

Inom ramen för fortsatt regeringssamverkan och solidariska mot partiet upplevde vänsterfalangen inte desto mindre behovet av en starkare socialistisk profilering, och fortsättningen av Wigforss' brev till Undén är tidstypiskt:

"Men huvudsaken förefaller mej alls inte att vara, vad lib. vill acceptera eller inte, utan vad vi äro skyldiga att kräva. Jag menar att vi frf allt måste rädda vår själ och vår makt över massorna. Detta är inte demagogi eller demonstrationspolitik eller vad för namn nu folk kan hitta på att ge det. Dvs så länge just denna politik är just den vi *skulle vilja föra*". (12)

Aven om man inte visste vad liberalerna kunde tänkas acceptera, ansåg partivänstern att socialiseringsfrågan borde ges en mer framskjuten plats i den socialdemokratiska politiken. Men ett problem var att partiet inte hade ägnat denna fråga någon större uppmärksamhet under de decennier kampen för politisk demokrati förts. I en kritisk valledare i Skånska Social-Demokraten beklagade Karleby att partiet saknade ett ekonomiskt program och att den socialistiska skolningen eftersatts: "Det är så, att partiet nått fram till den punkt, där det icke räcker med allmänna talesätt, utan det måste sättas fast kött på benen." (13) Man hade visserligen inom socialdemokratin talat om socialism och socialisering, men saknade ett konkret program för vägen till socialismen och för det nya samhällets förvaltning. I Social-Demokraten skrev Gottfrid Björklund:

"Att produktionen skall socialiseras råder väl enighet om inom socialdemokratin. *Hur* den skall socialiseras, råda olika meningar. Helt naturligt för resten, då den saken egentligen aldrig genomdiskuterats." (14)

Ytterligare tre faktorer bidrog till att det blev nödvändigt för socialdemokraterna att konkretisera sig i socialiseringsfrågan. För det första hade frågorna om socialisering och ekonomisk demokrati i utlandet, framför allt i Tyskland och Österrike, men även i England, blivit betydelsefulla dagspolitiska frågor. Socialismen var där inte längre blott en punkt i ett principprogram, utan frågan utreddes och reformer förbreddes. Tillsammans med den ryska Oktoberrevolutionen gjorde detta att socialiseringsfrågan i ett slag framstod som ett spørsmål som krävde en snar lösning.

För det andra hade bolsjevikernas revolution i Ryssland givit styrka åt den kommunistiska falangen i det vänstersocialistiska partiet, och socialdemokratin var i starkt behov av avgränsning gentemot kommunisterna i de strategiska frågorna. Oviljan bottnade i djupa ideologiska motsättningar, men det var också en taktisk nödvändighet för partivänstern att upprätthålla en rågång mot den revolutionära bolsjevismen, om den skulle kunna få inflytande inom SAP.

För det tredje hade högern och liberalerna en längre tid betecknat de hårt kritiserade kristidskommissionerna som "socialistiska", och det fanns ett påtagligt behov inom socialdemokratin att reda ut vad som var socialism och vad som inte var det. Detta inte minst som det inom partiet i början av kriget funnits socialdemokrater som sett kommissionsväsendet som en utveckling mot socialism. (15) Efterhand hade emellertid socialdemokraterna börjat fränkänna kommissionsväsendet varje socialistisk anknytning. Karleby betecknade kristidens statsregleringar som "'belägringskommunism', som det borgerliga samhället i sitt nödläge tvingats knäsetta, men som icke kan finnas som normalt tillstånd under någon samhällsform" (16) och Engberg betecknade varje försök att likställa kristidskommissionerna och socialismen som "den orimligaste karikatyr": "Ty socialistisk samhällsordning och statsbyråkratisk produktionsadministration ha icke det bittersta att skaffa med varandra". (17)

Avståndstagandet från "statsbyråkrati" och "statsmonopol" var sålunda väsentligt för socialdemokratin under 1919, och det var därför naturligt att partivänstern, som ville lyfta fram det socialistiska perspektivet, också sökte efter socialistiska modeller som inte kunde anklagas för att innebära tvångsmässig reglering och byråkrati som skulle kväva det enskilda initiativet. De fann dessa modeller i den internationella socialistiska debatten, hos den engelska gillesocialismen och i den centraleuropeiska rådsrörelsen.

Det var sålunda den speciella situation som rådde som kan förklara den *defensiva* karaktär som socialiseringsfrågan fick under 1919. Allt fler inom partiet kände ett behov att ta upp frågan, men man var oklar över dess innebörd. Gentemot kommunismen krävdes

en reformistisk strategi baserad på demokrati och inte på våldsmedel och diktatur, och gentemot den borgerliga kampanjen mot "krigskommunismen" krävdes en plan för den socialistiska förvaltningen där det enskilda initiativet rymdes.

I valrörelsen 1919 började partivänstern skissera hur ett socialistiskt förvaltningssystem borde utformas. Vid denna tidpunkt fanns ingen enhetlig uppfattning, bara en önskan att undgå anklagelserna för statsbyråkrati. Därmed kom frågorna om ekonomisk eller industriell demokrati att integreras i socialiseringssträvandena. Representanter för partivänstern hade vid denna tid i olika utsträckning anammat de utländska idéerna om en demokratisering av industrins förvaltningsformer. Per Albin Hansson nöjde sig med att helt oproblematiskt definiera ekonomisk demokrati som "folkets makt över produktionsmedlen, den socialistiska produktionsordningen". (18) Möller, som i sin artikel i Tiden 1918 inte behandlat byråkratifaran i en socialistisk förvaltning (19), tvingades nu argumentera för att internationell konkurrens och "en väl genomtänkt decentralisering mitt uppe i koncentrationen" skulle borga för att det enskilda initiativet skulle komma till sin rätt också under socialismen. (20)

Andra hade tänkt sig mer utvecklade former av arbetarinflytande över den ekonomiska förvaltningen under socialismen. Wigforss intar en särställning i det att han redan vid denna tid var uttalad gillesocialist, väl bevandrad i den engelska läran och beredd att propagera den på svensk mark, vilket han under valrörelsen gjorde t ex i Göteborg och Lund där han hade sina politiska anknytningar. (21) Också Engberg var tidigt gillesocialistiskt påverkad, möjligen genom kontakten med Bauers socialiseringsprogram från januari 1919, och förespråkade, samtidigt som han presterade en frihetligt grundad kritik av statssocialismen, ett socialistiskt ekonomiskt självförvaltningssystem. Efter att i riksdagen och i Arbetet med stor frenesi ha tillbakavisat postulatet bakom den borgerliga kritiken mot socialismen, att socialism var detsamma som statligt ägande och statsdrift, började Engberg propagera för en frihetligt inspirerad socialismuppfattning, där producenternas självförvaltning och industriell självstyrelse var centrala begrepp (22):

"Socialismen innebär nämligen icke den produktiva verksamhetens organiserande och administrerande genom staten utan genom de producerande själva. Den betyder en ekonomisk demokrati, där varje produktionsgren är ställd på *kooperativ* grund, och där organiserandet och administrerandet följaktligen sker å producenternas vägnar genom av dessa i vanlig demokratisk ordning utsedda funktionärer utrustade med befogenhet att på bästa och effektivaste sätt utveckla

och styra den ifrågavarande produktiva verksamheten. Detta är kärnan i det nya produktionsskicket." (23)

Att Engbergs impulser kom från Bauer och gillesocialismen snarare än från syndikalismen är troligt, då han tänkte sig att den socialistiska produktionen skulle förvaltas branschvis av nationella producentsammanslutningar och att konsumenterna genom staten skulle utöva "inflytande över de produktiva företagens prispolitik". (24) I denna gillesocialistiskt färgade modell för ekonomisk självförvaltning trodde sig sålunda Engberg ha funnit en garanti mot statlig byråkrati: "Statsbyråkratismen blir överflödigt, blir ett spöke i den liberala hr Fogelqvists hjärna." (25)

Wigforss har ofta nämnts som den främste svenske gillesocialisten och som den som introducerade den engelska läran för svensk arbetarklass. (26) Även om det inom den reformistiska arbetarrörelsen också fanns andra som var influerade av gillesocialismen, t ex Sigfrid Hansson och Engberg (27), är Wigforss' särställning obestridlig som den som tidigast tog uttalad ställning för gilleläran. Å andra sidan bör man inte glömma att den engelska gillesocialismen följdes med intresse och sympati också av syndikalister och liberaler.

Exakt när Wigforss kom i kontakt med den engelska gillesocialismen är inte känt, men i sina memoarer skriver Wigforss att han under kriget läste bl a Bertrand Russells "Principles of Social Reconstruction", den engelska tidskriften "The New Statesman" och den amerikanska "The New Republic". (28) Russells bok var gillesocialistiskt påverkad och i The New Statesman presenterades aktuell politisk debatt och nyutkommen litteratur. På så vis bör Wigforss ha kunnat få en introduktion till gillesocialismen. Att Wigforss hade gillesocialistisk litteratur i engelsk originalupplaga framgår av hans behandling av ämnet gillesocialismen och av att hans ex libris än idag sitter i engelska gillesocialistiska originalutgåvor som numera kommit att ingå i det svenska biblioteksväsendets bokbestånd. (29)

I början av 1919 sökte Wigforss utveckla teorin om socialismen, vilken i den klassiska socialistiska idétraditionen fått en motsägelsefull och styvmoderlig behandling. Det borgerliga generalargumentet att socialism var liktydigt med statssocialism hade ingen täckning i den socialistiska litteraturen. Utopisterna hade skisserat olika fantastiska projekt, Marx uttalade sig inte i frågan om hur det socialistiska samhället skulle se ut och hela den anarkistiska traditionen ville inte veta av någon stat alls. (30) Vad Wigforss sökte, vilket bl a bör ha varit motivet bakom att han började skriva ett omfattande manus om socialismen (31), var sålunda nya teo-

retiska och strategiska perspektiv på socialismen. Han fann dem hos gillesocialismen.

I två föredrag i Lund under valrörelsen i mars 1919, presenterade Wigforss sin ståndpunkt i socialiseringsfrågan. (32) Socialismens uppgift var inte endast att genom en rättvisare fördelningspolitik och planhushållning öka arbetarklassens materiella standard, utan också att åstadkomma frihet på det ekonomiska området. "Bröd utan frihet är intet tillfredsställande ideal", menade Wigforss. (33) Sålunda sökte Wigforss efter en socialistisk samhällsmodell som förenade statssocialismens materiella jämlikhetssträvanden med anarkismens frihetliga ambitioner, utan att vara behäftad med de brister dessa var för sig stod för; byråkratin och ämbetsmannaväldet respektive utopismen. För Wigforss framstod därför gillesocialismen som den form av socialism som de moderna socialistiska partierna borde samla sig kring. (34)

Gillesystemet tilltalade Wigforss därför att det till skillnad från statssocialismen organiserades branschvis genom fackliga industriförbund, "ej uppifrån genom staten", och byggde på att människorna skulle få ordna sitt arbete och dagliga liv själva. (35) "Varje arbetare bör äga ett någorlunda direkt inflytande på arbetsledningen i den fabrik, där han arbetar", framhöll Wigforss. (36) Gillesocialismens mål var "ekonomisk och industriell demokrati." (37)

Samtidigt skulle staten fylla funktionen som enande och förmedlande representation för det arbetande folket i dess egenskap av konsumenter. Därigenom skulle det upprättas en maktbalans mellan konsument- och producentintressena, mellan samhället och "arbetartrusterna". På ett sätt som antyder att han läst Coles skrifter framhöll Wigforss att konsumenterna genom staten skulle kunna skydda sig mot gruppegoism från producenternas sida, t ex genom att avgöra vad som skulle produceras och genom att påverka pris-sättningen. "Hur produktionen inom varje bransch skall organiseras blir däremot arbetarnas inom branschen sak att bestämma," betonade Wigforss. (38)

Också vad gäller synen på socialiseringsstrategin lät sig Wigforss i ett avseende påverkas av gillesocialismen. I princip anslöt sig Wigforss till den socialiseringspolitik som Kautsky, Bauer och den radikala centraleuropeiska vänstersocialdemokratien stod för. Omedelbart skulle bankväsende och industribranscher med utvecklad stordrift och kapitalkoncentration socialiseras, medan staten i övriga industrigrenar skulle understödja förtrustningstendenserna och utveckla en samhällets och de anställdas kontroll över dessa trustar. Socialiseringen skulle ske genom expropriering mot ersättning (på denna punkt hade de engelska gillesocialisterna en mot-

satt ståndpunkt och var liksom syndikalisterna motståndare till att ersättning lämnades), vilken dock successivt skulle dras tillbaka till samhället genom progressiv beskattning, arvsskatt och arvsin- dragning.

Men samtidigt innehöll Wigforss' socialiseringsstrategiska tänkan- de element som snarare tyder på impulser från gillesocialismen och syndikalismen än från Bauer och den europeiska vänstersocialde- mokratien. Liksom syndikalisterna framhöll Wigforss att det för en socialistisk omgestaltning av industrin inte räckte med ett makt- skifte, arbetarna måste framför allt besitta tillräcklig teknisk och ekonomisk kunskap för att kunna överta de ledande funktionerna i företagen. (39) Men medan syndikalisterna avvisade all politisk kamp, påminde Wigforss' encroachment-strategi mer om gillesocia- lismens, och byggde på att kampen om makten skulle föras både med politiska och fackliga metoder. Det politiska maktskiftet måste förberedas av en demokratisk utbildningsreform som gav arbetar- klassen tillträde till merkantil och teknisk utbildning och av arbe- tarnas strävanden efter successivt ökande inflytande i företagen. Först skulle de erövra rätten att välja förmän, ingenjörer och där- efter tekniska och ekonomiska ledare på företags- och branschnivå. (40) Till sist skulle de ha trängt ut industriledarna och gjort dem funktionslösa. Likheten med Coles argumentering är slående när Wigforss förklarade det gillesocialistiska motivet till encroachment- strategin:

"När arbetarna kommit så långt att de verkligen kunna välja dugliga både tekniska och ekonomiska ledare - vad finns då kvar som moti- verar de privata ägarnas kvarstående? Då den ena uppgiften efter den andra fråntagits dem, falla de slutligen bort. Deras roll av ak- tieägare är umbärlig; produktionen liksom inköpen och försäljning- arna inom företagen går lika bra dem förutan. Skillnaden mot förr är bara den, att i st. f. mer eller mindre om produktionen okunniga aktieägare det nu är arbetarna som besluta över företaget." (41)

5.1.2. Wigforss agerar i det tysta: "Vänstersamverkan" och Göteborgsprogrammet

Den 3 april 1919 fanns i Social-Demokraten en artikel betitlad "Vänstersamverkan" som skulle komma att väcka viss uppmärksam- het. Artikelns författare var anonym under pseudonymen "-n", och betecknades av redaktionen som "en partivän, som är verksam po litiker". (42) Men inom kort började det bli i den liberala pressen ryktas att artikelförfattaren var ingen mindre än det socialdemo-

kratiska statsrådet Östen Undén, något som har bekräftats i efterhand. (43)

Artikeln var ett utkast till program för fortsatt samarbete mellan liberaler och socialdemokrater, och bars upp av den tankegång som kännetecknade partivänstern och som refererats ovan, nämligen att ett villkor för fortsatt samverkan skulle vara att det nya regeringsprogrammet, även om det inte var uttalat socialistiskt, åtminstone inte fick vara renodlat liberalt. Det måste innehålla punkter som låg SAP varmt om hjärtat. En sådan fråga som Undén nämnde i sitt programförslag var industrins demokratisering. Punkten löd:

"Förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare inom industrin upptages till behandling efter nya linjer. Därvid bör eftersträvas, att arbetarna genom sina representanter få inblick även i företagens ekonomiska och tekniska ledning. Det överväges lämpliga former för sådan organiserad medverkan från arbetarnes sida särskilt inom de förtrustade eller eljest större industrierna." (44)

regeringsfrågan som påtagligt skilde sig från riksdagsgruppens mer positiva hållning till fortsatt samverkan, var naturligtvis känsligt, och det var först i efterhand som Undén bekräftade att han skrivit artikeln. (45)

Artikelns bakgrund har behandlats av Gerdner och i Wigforss memoarer. Till Gerdner har Undén uppgivit att programförslaget skrevs utan kommunikation med andra socialdemokratiska politiker. (46) Av Wigforss självbiografi framgår emellertid att denne och Undén brevväxlat under vintern och våren 1919, och att Undén i ett brev den 14 mars 1919 bett Wigforss om hjälp att skissera ett program för eventuell fortsatt regeringssamverkan. Undén hade skrivit: "Det ska vara så att det inte kan kallas 'liberalt' utan socialistiskt. Men ändå så att det kan lanceras såsom aktuellt program." (47) I "Minnen" skriver Wigforss att han, när han fick Undéns brev, redan hade skickat ett utkast "ungefär samtidigt". (48) Trots att Wigforss svävar på målet beträffande händelsernas kronologi - att Wigforss uttrycker sig så obestämt beror förmodligen på lojalitet mot Undén, som till Gerdner meddelat att han skrev "Vänstersamverkan" utan att ha haft kontakt med andra socialdemokratiska politiker - framgår det klart att hans brev till Undén med programutkastet var ett direkt svar på Undéns framställan. Brevet var daterat den 16 mars 1919 och inleds: "Ditt brev fick jag nu i middags och jag har lust att svara strax". (49) Vidare står det klart att Undéns programförslag i Social-Demokraten i stor utsträckning byggde på Wigforss tämligen utförliga utkast på 16 tätskrivna brevsidor. Släktskapet har för övrigt påpekats av båda brevskrivarna. (50)

Frågan om industriell demokrati hade Wigforss i sitt brev kommit in på via socialiseringsspörsmålet. Förtrustade industrier, banker, tonnaget och gruvorna borde omedelbart socialiseras, medan inom den övriga industrin en ökad koncentration och förtrustning borde understödjas. De omvälvningar som detta skulle medföra, krävde obönhörligen arbetarorganisationernas aktiva medverkan: "En början måste alltså göras med 'arbetarnas del i ledningen'." (51) Därefter skisserade Wigforss den gillesocialistiska encroachment-strategin:

"'Verkstadsråd', 'distriktsråd' och 'landsråd' inom var industri upp-rättas, kulminerande i ett 'industriparlament'. Det gäller att få fack-föreningarna med på detta utan att mer än nödvändigt rubba de gamla organisationsformerna. Omvälvningen blir under alla förhållan-den stor. Vilka funktioner dessa 'arbetararåd' kunna överta, får er-farenheter visa. De börja som 'överläggande' med appellrätt från nå-gondera parten till riksdagen, om enighet inte kan nås. Tillsvidare ingen del i vinsten, utan enbart höjning av levnadsstandarden. Först när demokratiseringen av ledningen har kommit ett gott stycke län-gre och arbetarna värligen bestämma över den ekonomiska ledningen, blir hela industrigrenen ett slags 'arrende', eller låt oss säga ett jät-telikt 'gemensamhetsackord', där vinsten går till alla och dessa in-bördes fördela dem som de finna lämpligt. Det är gillesocialismen som du ser." (52)

Undéns artikel i Social-Demokraten skilde sig från Wigforss' utkast genom att frågan om industriell demokrati frikopplats från socialiseringskraven och genom att den gavs en mer allmän behandling än i Wigforss gillesocialistiska strategi. Men att det var Wigforss' idéer som låg bakom Undéns artikel kan inte betvivlas.

Också till ett annat omskrivet socialdemokratiskt dokument från vå-ren 1919 var Ernst Wigforss initiativtagare; det s k Göteborgsprogrammet. Detta var avsett som ett förslag till socialdemokratiskt handlingsprogram, där de socialistiska principerna skulle omsättas i konkreta krav, vilka skulle "utgöra början till arbetet på klasspri- vilegiernas avskaffande och på utformningen av ett verkliga de-mokratiskt samhälle". (53) I förhandlingarna om fortsatt regerings-samverkan var Göteborgsprogrammet menat som en minimiplattform, som socialdemokraterna inte kunde kompromissa om. (54)

Wigforss hade i slutet av 1918 flyttat från Lund till Göteborg där hans teoretiska begåvning omedelbart hade tagits i bruk av parti-organisationen. Han anlätades som föredragshållare i aktuella ämnen som "Socialismen" och "Liberalism och socialism" och skrev artiklar i Ny Tid. (55) Därigenom blev Wigforss tidigt känd som en teore-tiskt och ideologiskt bevandrad anhängare av industriell demokrati i allmänhet och gillesocialism i synnerhet.

På ett möte i Socialdemokratiska föreningen i Göteborg i början av april föreslog Wigforss att en kommitté skulle tillsättas med uppdrag att utarbeta ett förslag till socialdemokratiskt aktionsprogram. Kommittén tillsattes och bl a Wigforss invaldes. (56) En månad senare kunde Wigforss inför föreningen föredra kommitténs programförslag, som efter diskussioner godtogs med vissa smärre ändringar. (57) Föreningen beslöt också att offentliggöra programmet i pressen som ett diskussionsinlägg, samt att hemställa hos Göteborgs arbetarkommun att behandla programmet och eventuellt vidarebefordra det till partistyrelsen. (58) Inom kort ställde sig så Arbetarkommunens styrelse och årsmöte bakom Göteborgsprogrammet, som publicerades i Ny Tid den 15 maj. (59) När SAP:s partistyrelse samlades i slutet av maj för att diskutera ett eventuellt fortsatt regeringssamarbete med liberalerna, var Göteborgsprogrammet en referens i debatten, även om det inte uppmärksammades i den utsträckning som Wigforss torde ha önskat. (60)

Överensstämmelsen mellan Göteborgsprogrammet och Wigforss' programutkast i brevet till Undén är slående, och det finns ingen anledning att tveka om vem som drog huvudlasset när det gällde att utarbeta Göteborgsföreningens program. Man kan helt enkelt säga att Wigforss i Göteborgsprogrammet utvecklade den politik han skisserat för Undén. De olika huvudavsnitten var desamma, liksom de flesta konkreta krav.

Precis som i brevet till Undén tas i Göteborgsprogrammet frågan om industrins demokratisering upp i anknytning till socialiseringsfrågan. I programmet krävs socialisering av bl a naturrikedomar, kraftkällor och transportväsende, samtidigt som det framhålles att formen för den socialistiska produktionens förvaltning inte nödvändigtvis behövde vara centraliserad statsdrift. Dessutom fastslogs att statsföretagen måste befrias från ovidkommande politiska hänsyn och byråkrati. Storindustrin skulle av samhället tvingas till en förtröstning, som ansågs öka produktiviteten och utgöra grunden för en ökad levnadsstandard. Staten skulle driva på denna process och bevaka konsumenternas intresse genom att kontrollera prissättningen. (61) Precis som i Wigforss' brev till Undén påpekas i Göteborgsprogrammet att denna omvandlingsprocess kunde äga rum i lugn, endast om arbetarna och deras organisationer tog aktiv del:

"Härmed äro vi framme vid en av socialdemokratins allra största och viktigaste uppgifter, att nämligen göra arbetaren aktivt intresserad av produktionens utveckling.

Den fara måste undvikas, som skulle ligga däri, att industriens arbetare även i fortsättningen skulle känna sig stå utanför det hela och betrakta arbetet i de socialiserade industrierna och i de indust-

rier, som alltmera övergå i samhällets ägo, på samma sätt som i de nuvarande privatkapitalistiska företagen. Målet för ett verkligen demokratiskt samhälle måste i stället bli att göra de inom industrien arbetande till ansvariga bärare och ledare av produktionen. Vad som omedelbart i detta hänseende bör krävas, är att arbetarna och deras representanter, genom arbetarråd från verkstaden och upp till industriförbunden beredas större insikt i och allt större inflytande över företagens tekniska och ekonomiska ledning." (62)

5.2. Palmstierna och den ekonomiska demokratin

Wigforss har allmänt ansetts som den industriella demokratin främsta förespråkare i vårt land, och närmare undersökningar bekräftar Wigforss betydelse som opinionsbildare inom den socialdemokratiska vänstern under 1919. En annan framstående socialdemokrat som i hög grad bidrog till att göra frågan om industriell demokrati till en rikspolitisk fråga i Sverige 1919 var Erik Palmstierna. (63) Denne visade tidigt intresse för reformer som skulle demokratisera förhållandena i industrin. I ett valtal i början av mars 1919 hade Palmstierna framhållit: "Härtill kommer att den nya tiden erkänner *arbetet* i olika ställningar ett inflytande vid sidan av kapitalinnehavet och trevar efter nya former att uttrycka den samhörighet, som produktionsverksamheten kräver." (64) Till ämnet ekonomisk demokrati återkom Palmstierna senare under våren i en artikel i Tiden, som väckte stor uppmärksamhet också utanför partiet, och i en artikel i Social-Demokraten. Dessutom deltog Palmstierna i Nationalekonomiska föreningens diskussioner i slutet av maj 1919 där ämnet var just ekonomisk demokrati. (65)

Att Wigforss och partivänstern inrangerade idéer om industriell demokrati i sina socialiseringsplaner i en tid då statssocialismen var hårt ansatt är förståeligt. Men vilka motiv hade den moderate socialdemokraten Palmstierna att väcka frågan om ekonomisk demokrati? I allmänpolitiska frågor stod han ju långt till höger i partiet, i många mycket nära liberalerna, han var personlig vän med Nils Edén och var uppenbarligen inte beredd att bifalla partivänsterns önskan att socialdemokraterna mer kraftfullt skulle driva de ekonomiska och sociala frågorna. Han ville inte riskera att vänster-samverkan avbröts. Ändå var det Palmstierna som i egenskap av statsråd gav kravet på ekonomisk demokrati något av officiell status inom socialdemokratien. Varför? Denna fråga har hittills lämnats obesvarad av forskningen. (66) För ett svar krävs analys av två delaspekter av frågan. För det första: Vad för slags reformer var det Palmstierna avsåg då han krävde "ekonomisk demokrati"?

Och, för det andra, i vilket övergripande strategiskt och taktiskt syfte tog Palmstierna upp kravet på ekonomisk demokrati?

I två avseenden skilde sig Palmstierna från partivänstern i synen på industriell demokrati. För det första talade han endast i allmänna ordalag om industrins demokratisering, men tycks inte ha haft några ambitioner att bidra med mer konkreta förslag till förvaltningsmodeller. Detta berodde nu inte på bristande kunskap, ty Palmstiernas artiklar vittnar om att han var bekant t ex med Whitelymodellen och den tyska överenskommelsen om "Gemeinwirtschaft". I stället tycks Palmstierna främst ha varit inriktad på att få en offentlig utredning tillsatt. (67)

För det andra var Palmstierna mycket noga med att upprätta en rågång mellan socialiseringsfrågan och spörsmålet om ekonomisk demokrati:

"Det är två skilda saker det här är frågan om, vilka icke ha något omedelbart sammanhang med varandra. Ekonomisk demokrati i den form jag angav i Tiden och som utomlands vunnit arbetarklassens stöd är en väsentligen *administrativ* fråga och berör icke *äganderättsformen*. Det är emellertid denna som utgör socialiseringsspörsmålets föremål. Ekonomisk demokrati bör också tillämpas alldeles oavsett hur det förhåller sig med äganderätten till företagen." (68)

Båda dessa Palmstiernas särdrag i synen på industriell demokrati i förhållande till partivänstern, kan förmodligen bäst förstås mot bakgrund av hans allmänna orientering åt liberalismen och hans omhuldande av fortsatt vänstersamverkan. Med ekonomisk demokrati avsåg Palmstierna ett ökande arbetarinflytande i det industriella livet. Utan att den nödvändiga effektiviteten i driften minskades, truster skapades eller industrins strukturella utveckling hindrades, skulle demokratiseringen genomföras i moderat takt och omfattning längs de hävdvunna linjer som kollektivavtal och förhandlingsordningar anvisade. (69)

Palmstiernas ställningstagande för en demokratisering av industrin följde tre argumentationslinjer. För det första anlade Palmstierna samma grundsyn på produktionsverksamheten som på samhällslivet i stort, och framhöll likheten mellan arbetarnas behov av inflytande i arbetslivet och medborgarnas behov av kontroll över staten:

"Den politiska demokratin växte fram såsom ett uttryck för folkets behov av *kontroll* över statsförvaltningen och vidgades först långt senare till att ge form åt en statsstyrelse av särskild art - den folkliga självstyrelsen. Statsledningen sker under folkets uppsikt och i överensstämmelse med dess huvudsakliga vilja. Det ser ut som om den ekonomiska demokratin hade att följa en analog utvecklingslinje." (70)

Precis som demokratiseringen av staten varit en långvarig process, skulle införandet av ekonomisk demokrati ske successivt genom ett gradvis ökande arbetarinflytande i industrin. Och Palmstierna såg snarast en fördel i detta, därför att det skulle ge arbetarna den nödvändiga kunskapen om de förutsättningar under vilka produktionen bedrevs. "I avsaknad härav komme en arbetarklass, som förhastat ingriper i näringsverksamheten, att genom produktionens förlamande skada i första rummet sig själv". (71)

Den andra argumentationslinjen utgick från det faktum att den politiska demokratin nu genomförts och gett arbetarrörelsen ett större politiskt inflytande. Palmstierna menade att det var ett samhällsintresse att arbetarna gavs ökat inflytande i industrin, annars fanns risken att arbetarrörelsen i riksdagen drev igenom beslut som skadade näringslivet: "I vida kretsar förstår man att ett ordnat samarbete med den till politisk makt framträngande samhällsklassen är nödvändigt. Autokratins tid inom näringsväsendet nal-kas sitt slut." (72)

För det tredje, slutligen, anförde Palmstierna företagsekonomiska skäl för att demokratisera förhållandena i industrin. Speciellt under lågkonjunkturer var det viktigt att parterna kunde enas om nödvändiga begränsningar i löneanspråken. Eftersom arbetarna vanligen var misstänksamma mot företagarnas uppgifter om företagets ekonomiska ställning, ansåg Palmstierna att arbetsgivarna borde "ge arbetarnas förtroendemän tillfälle att kontrollera affärs-läget på ingående sätt". (73) Av självbevarelsedrift skulle därefter arbetarna inte ställa för höga lönekrav.

Som framgått var det inget i Palmstiernas syn på ekonomisk demokrati som i grunden skilde sig från samtida liberala förslag. (Se kapitel 7). Industrins demokratisering skulle ske inom ramen för privatkapitalismen, fick inte minska industrins effektivitet och skulle införas genom kollektivavtal mellan parterna. Också argumenten för ekonomisk demokrati var väsentligen liberala, även om Palmstierna i större utsträckning än liberalerna såg de föreslagna reformerna som en nyorientering och inledningen till ett systemskifte i ekonomin som motsvarade den politiska författningsreformen. (74) Palmstiernas tro på en demokratisering av den industriella driften var säkerligen uppriktig, men det bör å andra sidan inte heller råda något tvivel om att han i maj 1919 drev frågan av taktiska skäl. I centrum för hans taktiska strävanden stod nämligen vid denna tid fortsatt vänstersamverkan, och det var i dessa strävanden som frågan om ekonomisk demokrati kom att inordnas.

Tanken att Palmstiernas intresse bottnade i speciella motiv stärks ytterligare av att hans aktivitet i frågan om industriell demokrati

begränsades till 1919 då frågan om fortsatt vänstersamverkan var aktuell (75), därefter yttrar sig inte Palmstierna i debatten. Inte heller berör han frågan om industriell demokrati i sina memoarer. (76) Även om man inte helt kan utesluta att Palmstierna under en kort tid lät sig ryckas med av tidens opinioner, var antagligen hans motiv av mer rationell karaktär. Förmodligen såg Palmstierna i frågan om ekonomisk demokrati helt enkelt en möjlighet till fortsatt samverkan mellan socialdemokrater och liberaler i en dagsaktuell ekonomisk och social fråga. Denna kunde ju, åtminstone delvis, tillgodose partivänsterns krav på politisk nyorientering, utan att på samma sätt som socialiseringsfrågan stöta bort liberalerna. Dessutom hade ju inom det liberala lägret röster redan höjts för demokratiska reformer inom industrin. (Se kapitel 7).

5.3. Hösten 1919: På väg mot socialiseringspolitiken

Under vintern och våren 1919 hade för SAP fortsatt vänstersamverkan varit strategiskt överordnat behovet av ett utvecklat socialiseringsprogram, vilket t ex hade präglat partiets kampanjer inför landstingsmannavalet i mars och första maj. Inte heller under resten av året lyckades det partivänstern att vinna partiet för en mer offensiv socialiseringspolitik, utan en ny koalitionsregering bildades med ett program där socialiseringsfrågan saknades och frågan om industriell demokrati gavs en liberal innebörd. Det var sålunda Palmstiernas taktiska linje som var vägledande under andra halvan av 1919. Men samtidigt och i samklang med den fackliga radikaliserings som kommit till uttryck t ex i vänstersocialisternas framgång på Metallindustriarbetareförbundets kongress, stärkte partivänstern sin ideologiska position inom SAP.

När den socialdemokratiska partistyrelsen inför de stundande regeringsförhandlingarna hade samlats i slutet av maj 1919, hade de två riktningarna i partiet ställts mot varandra efter vårens tidningsskriverier. Den moderata falangen (Värner Rydén, F V Thorsson, Bernhard Eriksson, Harald Åkerberg, Ernst Söderberg, Viktor Larsson) ville i de kommande förhandlingarna undvika att ta upp frågor som verkade alltför splittrande, t ex socialiseringsfrågan. Detta motsatte sig partivänstern (Undén, Möller, Rickard Sandler, Axel Dahlström) och förespråkade i stället en mer offensiv linje där de ekonomiska och sociala frågorna togs upp i diskussionen om ett samarbetsprogram. I detta sammanhang begärde Undén utredning om den s k ekonomiska demokratin. (77)

Mötet tillsatte en kommitté (Branting, Sandler, Bernhard Eriksson, Möller, Olof Nilsson i Tånga, Olof Olsson) med uppgift att utarbeta ett förslag till program för samverkan, vilket sedermera presenterades på ett nytt partistyrelsemöte i mitten av augusti 1919. Frågan om socialisering hade nu reducerats till krav på att staten skulle köpa sockertrusten, men spörsmålet om ekonomisk demokrati ingick inte alls i förslaget, vilket Möller förklarade med att man inte visste *hur* frågan skulle hanteras. (78)

Detta yttrande kan möjligen än mer ha stärkt kravet på utredning, men mötesprotokollen ger inget belägg för den saken. Emellertid tillsatte partistyrelsen efter diskussion och omröstning en 9-mannakommitté (Branting, Thorsson, Möller, Olof Nilsson, Rydén, P A Hansson, Bernhard Eriksson, Olof Olsson och Palmstierna) att redigera programkastet (79), och när det nya förslaget till samverkansprogram lades fram inför riksdagsgruppen den 30 september, innefattades frågan om industriell demokrati medan socialiseringsfrågan ytterligare tonats ner: "Vad den *industriella demokratin* angår", menade kommittén, "böra förslag framläggas, vilka på samma gång de äro ägnade att befordra en rationell utveckling av produktionen och bevara fackföreningsrörelsens inflytande, avse att skaffa arbetarna en ställning inom företagen vid sidan om dessas ledare, som betryggar arbetarnas inflytande på arbetsförhållandena därstädes." (80) Gerdner förmodar att det var Palmstierna som introducerade den nya punkten om industriell demokrati i programmet, vilket med tanke på kommitténs sammansättning i övrigt säkerligen är riktigt. (81)

Riksdagsgruppen antog utan detaljändringar 9-mannakommitténs programförslag, vilket samma dag överlämnades till Edén. Oppositionen hade tillfälligt givit upp försöken att avbryta samverkan, och de fortsatta regeringsförhandlingarna resulterade i en ny koalitionsreging. (82) I dess regeringsdeklaration från slutet av oktober gavs frågan om industrins demokratisering en utpräglad liberal innebörd. (Se också kapitel 7). Åtgärder skulle utredas, vilka skulle bereda arbetarna medinflytande på arbetsförhållandena, dock med det förbehållet att produktionens rationella utveckling och arbetsgivarens rätt att utöva den ekonomiska ledningen inte hotades. (83)

Om än partivänstern misslyckades med att få SAP att överge vänstersamverkan och vinna partiet för en offensiv socialiseringspolitik, är det ändå tydligt att den under hösten 1919 stärkte sina ideologiska positioner inför den stundande kongressen. Dels genom att kritisera den liberala linjen för industriell demokrati i samband med

regeringskommunikén och dels genom att föra in socialiseringsfrågan i diskussionerna om en revidering av partiprogrammet.

En förutsättning för partivänsterns linje i socialiseringsfrågan var dess lägesbedömning. Liksom vänstersocialisterna hade man tagit djupt intryck av den revolutionära och militanta arbetarkampen i Centraleuropa och England, och i ljuset av detta och med en tilltagande inhemsk facklig radikalisering, framstod en offensiv reformistisk socialiseringspolitik som fullt möjlig. Om 10-15 år kommer arbetarna att vara redo att överta förvaltningen av produktionsmedlen sedan socialiseringen genomförts, hävdade Wigforss i ett tal i Mora i början av september (84), och under höstens lopp tycks optimismen ha hållit i sig.

Även om inte alla vänsteroppositionella uttryckte sig lika oförblommerat som Engberg, är ändå dennes uppfattning om det politiska läget under senhösten 1919 en god illustration till den optimism som partivänstern hyste. Det rådde "en atmosfär, fylld av nyskapande och revolutionära idéer", menade Engberg, och den europeiska storkapitalismen var på väg att "överskrida tröskeln till kollektivismens skede". (85) I ett sådant läge, ansåg Engberg, var det missbrukad kraft att satsa på fortsatt samverkan - socialiseringspolitiken borde inledas direkt. (86) Ny Tid framhöll att ett omedelbart initiativ till en genomgripande förändring av produktionssystemet var nödvändigt för att freden på arbetsmarknaden och i samhället skulle kunna bevaras: "Intet är farligare än att tro, att vårt land skulle vara oemottagligt för den revolutionsvåg som går över världen och varav de politiska revolutionerna ute i Europa, trots sina väldiga mått, blott äro att betrakta som de första krusningarna på ytan." (87) Frågan gällde inte om arbetarna rustade sig för att kämpa för verklig "ekonomisk demokrati" eller ej, utan "blott om detta skall ske på fredlig väg, med bibehållande av god ordning och ostörda samhällsfunktioner, eller om den ofrånkomliga förändringen skall ske i form av en mer eller mindre våldsamt omstörtning, som för tillfället lamslår produktionen och ruinerar mycket som är värt att bibehållas". (88)

Under sommaren 1919 hade SAP:s programkommission utarbetat ett nytt förslag till grundsatser och politiskt program för socialdemokratin, vilket presenterades för rörelsen i augusti. Förslaget innebar att SAP skulle ges en mer radikal och socialistisk profil, ideologiskt men framför allt i politiskt avseende. Såväl partiets grundsatser som politiska program skulle revideras, men förändringarna i handlingsprogrammet var mest uppseendeväckande.

Med den omfattning som ändringsförslagen fick, kan de näppe- ligen enbart härledas ur de inkomna motionerna (av 23 motioner rörande det politiska programmet behandlade t ex inte mindre än

17 alkoholfrågan) eller ett tidigare kongressbeslut om allmän revision av programmet. Det är svårt att undvika tanken att programförslaget fick sin radikala och socialistiska skepnad som en följd av kommissionens sammansättning snarare än som resultatet av en radikaliseringsfrågan i partiets bas. I programkommissionen dominerade nämligen partivänstern; Sandler, Möller, Engberg och P A Hansson, alla framstående representanter för partiets vänsterflygel, och som femte ledamot Ivar Neuman. (89) Genom förslaget till nytt partiprogram lyckades de ledande socialdemokratiska vänstermännen föra ut socialiseringsfrågan till diskussion i rörelsen, vilket inför kongressen avsatte resultat i tidningar och tidskrifter. På så sätt ryckte socialiseringen närmare, tidsperspektivet krympte.

I det gamla socialdemokratiska programmet behandlades socialiseringen endast som en principfråga i grundsatserna, men i kommissionens förslag till nytt program hade socialiseringen gjorts till en dagsfråga som behandlades i det politiska programmet. Alla naturrikedomar, industriföretag, kreditanstalter, transportmedel och kommunikationsleder som lämpade sig för planhushållning skulle socialiseras, medan företag kvar i privat ägo skulle ställas under samhällskontroll. (90)

Förvaltningen av de samhällsägda företagen aktualiserades nu när socialiseringen inte längre var en vision långt in i framtiden: I programförslaget påtalades bl a behovet av sakkunnig ledning, garantier mot byråkrati, deltagande i förvaltningen av arbetare och konsumenter. Industriell demokrati behandlades sålunda i programförslaget, men endast som en förvaltningsform i samhällsföretagen. Till frågan om formerna för arbetarnas inflytande i enskilda företag tog inte programkommissionen ställning, utan rekommenderade att frågan togs upp på kongressen. Motiveringen var att problemet med arbetarinflytande i privata företag var ett annat än i socialiserade, och att ett programmatiskt ställningstagande borde föregås av debatt inom partiet. (91)

Beslutet kritiserades av Karleby, som ville programfästa kravet på industriell demokrati också för privatägda företag (92), och i en Tidenartikel preciserade Möller programkommissionens motiv att inte förelägga kongressen något förslag om formerna för arbetarinflytandet i de enskilda företagen. Med den österrikiska driftsrådslagen som utgångspunkt pekade Möller på två problem. Dels skulle driftsråden kunna bli ett hot mot fackföreningarna och dels skulle företagsvisa driftsråd kunna knyta arbetarna alltför nära sina företag, så att deras lönekamp skulle mattas av och så att de skulle motsätta sig den statliga förtrusningspolitiken i den mån denna drabbade det egna företaget. (93)

I samband med att den nya koalitionsregeringens kommuniké offentliggjordes och Edén i sitt Göteborgstal klargjort hur långt liberalerna kunde sträcka sig i frågan om industriell demokrati (se kapitel 7), preciserade man från partivänsterhåll vilken roll man ville ge kampen för ökat arbetarinflytande i de privata företagen. Kritiken riktades mot liberalerna, men gällde naturligtvis också regeringsprogrammet och partiledningens palmstiernska syn på ekonomisk demokrati.

En lag enligt sådana principer som Edén uppdragit skulle inte flytta fram arbetarnas position, därför att arbetarinflytandet skulle bli alltför begränsat. Ny Tid betecknade sålunda liberalernas industriella demokrati som "ett lagfästande av rättigheter som arbetarna redan tillkämpat sig och i regel utöva, genom sina fackliga organisationer." (94) Engberg drev för sin del linjen att liberalerna eftersträvade att på företagsnivå skapa nya samrådsorgan vid sidan av fackförbundsorganisationen, som alternativ till denna. Vad är detta, frågade Engberg, annat än ett grovt försök att under skenet av demokratisering avleda arbetarnas intresse från den fackliga kampen? Liksom vänstersocialisterna försökte liberalerna splittra och försvaga fackföreningsrörelsen. (95)

Huvudkritiken mot liberalernas variant av industriell demokrati gällde emellertid att de tänkta demokratireformerna inte skulle genomföras i ett socialiseringsperspektiv, utan snarast var avsedda att göra det kapitalistiska systemet mer friktionsfritt. (96) Mot detta ställde Ny Tid arbetarnas kamp för verklig ekonomisk demokrati, dvs en socialistisk produktionsordning (97), och Engberg betecknade den industriella demokratin som "ett första steg till produktionens organisatoriska tillrättaläggande för samhällelig kontroll, ledning och besittning." (98) Arbetarnas inflytande över produktionens ledning och förvaltning måste gradvis öka, som resultat av klasskampen och efterhand stadfäst i lagar, tills ett socialistiskt självförvaltningssystem upprättats. Denna process av ökande inflytande måste ske med arbetarnas fackliga organisationer som bas. (99)

Utsatt för partivänsterns kritik hävdade Branting att punkten om industriell demokrati i regeringskommittén, även om den formellt sett inte gick utanför ramen för en liberal åskådning, hade framdrivits av "tidens egen anda, *socialismens* anda" (100), och pekade "utöver den nuvarande kapitalistiska produktionsordningen" (101). Dyliga uttalanden var förmodligen inte enbart ägnade att lugna de vänsteroppositionella i partiet, utan grundade sig också på att Brantings tidsperspektiv på socialiseringen var längre än partivänsterns. Bryggan mellan en demokratireform i den privatägda industrin och socialiseringen var den möjlighet till teknisk och eko-

nomisk utbildning som arbetarna skulle beredas, och vikten av denna brygga ökade ju längre tidsperspektivet för socialiseringen var. Många producentkooperativa föreningar hade misslyckats därför att de av arbetarna valda företagsledarna saknade praktisk erfarenhet, framhöll Björklund i Social-Demokraten. Därför var det nödvändigt att arbetarna skaffade sig inblick i och inflytande över de privatägda företagens ekonomiska och tekniska förhållanden, för att senare själva kunna utöva ledningen när produktionen socialiserades. (102)

5.4. SAP-kongressen 1920: Socialiseringspolitiken blir partilinje

På den socialdemokratiska partikongressen i slutet av februari 1920 ändrades partiets program i stort sett i enlighet med vad programkommissionen föreslagit, och den offensiva socialiseringspolitiken fick officiell status. Detta var delvis resultatet av partivänsterns propaganda under 1919, men den officiella kursändringen underlätades säkerligen av att man inom partiledningen ända sedan årsskiftet 1919/1920 varit inställd på att bryta regeringssamverkan med liberalerna på kommunalskattefrågan. (103) Den ställning som kongressen tog till socialiseringens strategiska och organisatoriska problem, byggde i huvudsak på programkommissionens förslag och motiveringar. Då Möller tycks ha varit en drivande kraft i kommissionen är det rimligt att vid en diskussion om den ideologiska och politiska plattform som partikongressen antog, vid sidan om programkommissionens motiveringar också studera Möllers skrifter och tal från hösten 1919 och vintern 1920.

Den socialdemokratiska socialiseringspolitiken 1920 präglades av det dilemma som den reformistiska vänstern brottats med under 1919; radikala ambitioner i kombination med ett behov att avgränsa sig från den revolutionära kommunismen, samtidigt som det gällde att förebygga den borgerliga kritiken mot socialistisk ineffektivitet och statsbyråkrati. Därmed kom socialiseringspolitiken att kännetecknas av att de demokratiska, reformistiska metoderna underströks, samt av att frågan om industriell demokrati integrerades.

Tre villkor gav omvandlingssträvandena dess ramar. För det första skulle den socialistiska omvandlingen ske med demokratiska metoder och det socialistiska styrelseskicket skulle vara demokratiskt. Detta var ingen nyhet inom socialdemokratin, som länge kämpat för allmän rösträtt och parlamentarism, och i synnerhet sedan vänstersocialisterna lämnat partiet fanns ingen anledning att parti-

kongressen skulle tveka att anta de punkter i det nya programmet som garanterade demokrati och demokratiska metoder. (104)

Däremot, och för det andra, var det en nyhet i partiprogrammet 1920, att kapitalismen i grundsatserna utmålades som en boja för produktivkrafterna, medan det socialistiska samhället betecknades som överlägset i detta hänseende. (105) Detta nya mål för en socialistisk omvandling, ökad produktion per capita, hade sin bakgrund i att man inom socialdemokratien börjat inse att enbart rättvisare fördelning och utsugningens avskaffande inte skulle räcka för att i någon väsentlig grad höja arbetarnas levnadsstandard. På den Skandinaviska Arbetarkongressen hade Möller slagit fast:

"Den del av befolkningen, den egentliga överklassen, som lever ett utmanande lyxliv, är mycket liten. Dess slöseri och dess till synes aldrig sinande överflöd sticker visserligen lätt i ögonen och framkallar föreställningar om outtömliga tillgångar och förråd, men på grund av överklassens ringa antal skulle de inkomster, som den åtnjuter, om de spriddes ut över befolkningen, icke i nämnvärd grad avhjälpa massornas ekonomiska bekymmer. Detta måste man se kallt i ögonen." (106)

Att socialismen nu började utmålans inte blott som ett rättvisare utan också som ett rikare samhälle, fick konsekvenser för socialdemokraternas strategiska strävanden. Dels var man tvungen att lansera en socialiseringsstrategi som inte kunde tänkas framkalla inbördeskrig eller på annat sätt skapa kaos i produktionen. Den socialistiska ekonomiska förvaltningen måste vara effektiv och fick inte kännetecknas av byråkrati. T o m statliga företag i den rådande ekonomin måste vara konkurrenskraftiga och lönsamma, annars saknade de existensberättigande. (107) Dels kan det socialdemokratiska uppmärksammandet av den ekonomiska tillväxtens betydelse förklara att partiet sedan dess haft en allmänt positiv inställning till ökad samhällsproduktion också under kapitalistiska förhållanden. Under 1920-talet avspeglas detta t ex i attityderna i debatten om driftsråd och till rationaliseringsrörelsen. (108)

För det tredje fick inte socialiseringsprogrammet ge näring åt den borgerliga propagandan att socialismen var ett byråkratiskt, ineffektivt och förlamande system, vilket kommissionsväsendet tydligt visat. Ända sedan 1917 hade borgerligheten använt de impopulära kristidskommissionerna som slagträ i debatten, och när under 1919-1920 socialiseringsfrågan restes, var det ett vitalt intresse för socialdemokraterna att finna socialistiska förvaltningsmodeller som var uppenbart obyråkratiska. Så förenades frågorna om socialisering och industriell demokrati. (109)

Själva socialiseringsstrategin anknöt till de idéer som dominerade inom den europeiska vänstersocialdemokratien (austromarxismen),

men ställdes i skarp kontrast mot den revolutionära kommunismens. (110) Grunderna för strategin finns i olika punkter i partiprogrammets två delar, men mer sammanhängande och explicit utvecklades strategin av Gustav Möller.

Arbetarrörelsen skulle i det kapitalistiska samhället undan för undan öka sitt folkliga stöd tills dess det parlamentariska läget kunde motivera en socialdemokratisk regering. Denna skulle inleda socialiseringen, eventuellt efter en allmän utredning om dess förutsättningar (111), men överförandet i samhällelig ägo av produktionsmedel som användes för kapitalistisk exploatering av arbetskraften och naturrikedomar i samhällelig ägo måste ses som en successiv process. Sådana naturrikedomar, industriföretag, banker, kommunikationer som lämpade sig för stordrift och planhushållning skulle omedelbart socialiseras, medan de delar av näringslivet som ännu kännetecknades av en mångfald företag och produktion i mindre skala skulle ställas under samhällets kontroll. Målmedvetet skulle samhället befrämja ekonomiska koncentrationsrörelser, och syftet med denna offentliga förtrustningspolitik var att förbereda och påskynda socialiseringen enligt principen "först mogna, se'n socialisera". (112)

I polemik mot den revolutionära falangen inom arbetarrörelsen, framhöll Möller de moraliska och taktiska fördelarna med en dylik reformistisk strategi. Socialiseringen skulle genomföras på laglig väg och kapitalistklassen skulle splittras. (113) Överförandet av privat egendom i samhällets ägo skulle ske genom expropriation, vilket skulle kräva en ny lag, men de forna kapitalisterna skulle ersättas, t ex med statsobligationer med fast ränta. I ett längre perspektiv tänkte sig Möller att även denna form av exploatering skulle avvecklas, t ex genom att räntenivån sänktes eller genom beskattning (114): "(E)n dag stå vi, utan att produktionen på grund därav i någon mån störes eller bringas i oordning faktiskt inne i det samhälle, som vi strävat efter." (115)

SAP:s kongress 1920 innebar alltså det stora genombrottet för socialiseringspolitiken i den svenska arbetarrörelsen. (116) Detta illustreras inte minst av att socialiseringskravet i det nya partiprogrammet inte endast förekom i grundsatserna, utan också i det handlingspolitiska programmet. Detta tyder på att man inom socialdemokratien ansåg att tiden var mogen att ta itu med socialiseringsfrågorna, att socialiseringen hade blivit en dagsfråga. I det politiska programmet ställdes sålunda det kategoriska kravet på en omfattande socialisering som skulle beröra naturrikedomarna, industriföretagen, kreditanstalter, kommunikationer och jordbruket. Som Jan Lindhagen har påpekat, är partikongressen 1920 unik i detta avseende, ty varken dessförinnan eller senare har en socialisering

av denna omfattning ställts som ett socialdemokratiskt programkrav. (117)

Tingsten betecknar spørsmålet om den ekonomiska förvaltningen under socialismen som en kärnfråga, som, även om man tidigare avvisat likställandet av kommissionsväsendet med socialismen, förbigåtts av socialdemokraterna före åren 1919-1920. (118) Men i början av 1920 hade frågan om industriell demokrati fått fast förankring inom socialdemokratin, och den okomplicerade syn på socialisering som förstatligande och socialistisk ekonomi som statsdrift, som t ex funnits i Möllers artikel "Den sociala revolutionen" från hösten 1918, hade fått ge vika.

I partiprogrammets nya grundsatser sades att den privatkapitalistiska äganderätten till produktionsmedlen, vilken var grundvalen för "utsugningen" av arbetskraften, skulle upphävas, varvid produktionsmedlen skulle övergå i samhällelig ägo. (119) I stället för om "förstatligande" talades sålunda om överförande "i samhällets ägo", och i programkommissionens betänkande förtydligades detta som att produktionsmedlen skulle bli "de arbetandes egendom", inom smådriften som enskild egendom och inom stordriften kollektivt "genom gruppssammanslutningar eller genom samhället självt". (120) Tanken att ägandeformerna under socialismen kunde skifta hade förts fram redan under 1919 (121), och den uppdelning i statligt, kommunalt och kooperativt av det samhälleliga ägandet som förespråkades av Socialistinternationalens Genèvekonferens sommaren 1920, var väl förankrad inom socialdemokratin också i Sverige. (122)

Det är värt att notera att partikongressen 1920, trots att frågan om industriell demokrati hänsköts till utredning, genom att som en socialistisk ägandeform ange arbetarkooperationen, lämnade en möjlig öppning för gillesocialistiska lösningar. Också när det gäller förvaltningens organisation i de offentligägda företagen hade gillesocialismen och den industriella demokratin över huvud taget avsatt spår i kongressdokumenten. Möller, som på hösten 1918 helt nonchalerat förvaltningsfrågan, var i en Tidenartikel hösten 1919 medveten om byråkratiseringsfaran i socialiserade företag och behovet av arbetarrepresentation i förvaltningen. (123) Beträffande byråkrati-problemet slog han på Köpenhamnkongressen fast: "Det gagnar intet att skapa en stat, där ämbetsmännen sitta på byråerna och leda och behärska produktionen. Vi måste skapa andra former." (124)

Fastän skeptisk till gillesocialismen (125), företrädde Möller inte desto mindre en förvaltningsmodell för den socialiserade industrin, med rötter i austromarxismen och med drag som påminde om gille-

socialismen. Det enskilda företaget, menade Möller, borde göras självstyrande, och i dess ledning finnas representanter för arbetarna, konsumenterna, samhället och företagsledningen. I varje bransch borde ombud för arbetarna, konsumenterna och samhället utse ett förvaltningsråd. (126) Liknande tankegångar präglade kongressförhandlingarna och det nya partiprogrammet. Under en av socialiseringspunkterna i det nya politiska programmet stadgades bl a att det i samhällsföretagen skulle finnas "garantier mot byråkratisk skötsel och att arbetare och konsumenter skulle deltaga i samhällsföretagens förvaltning." (127) I sitt betänkande motiverade programkommissionen detta med att förvaltningsproblemet måste ges en rationell lösning: "Erfarenheter från statsdrivna företag ha skapat befogade farhågor för att socialiserade företags skötsel skall bli slapp, byråkratisk, oekonomisk." (128) Programkommissionen gav ytterligare några exempel på hur byråkrati i de socialiserade företagen skulle kunna undvikas: Genom att man undvek monopolbildningar och stram centralism, genom att kooperativen gavs ökat utrymme och genom konsumentrepresentation i förvaltningsorganen, samt genom att man gav företagsledningen tillräcklig rörelsefrihet. Ingen, tänkte man sig, skulle kunna anklaga socialismen för ineffektivitet och byråkrati:

"Statsdriften i dess populära, borgerliga mening bortfaller. I stället träder de socialiserade produktionsgrenarnas självförvaltning, under representation av olika intressen.

I förvaltningen böra sålunda deltaga representanter för hela samhället, för arbetare och anställda samt för konsumenterna." (129)

Möller hade i Köpenhamn talat om behovet av nationella industriråd och ett ekonomiskt parlament, som skulle komplettera driftsråden och som skulle förverkliga den ekonomiska demokratin i den socialiserade industrin. (130) Någon motsvarande punkt om inrättande av demokratiska organ på nationell nivå antogs inte i det nya programmet, men frågan om en demokratisk ekonomisk överorganisation kom likväl att behandlas av kongressen under punkten om enkammarriksdag. I sitt förslag till politiskt program hade programkommissionen tagit upp kravet på enkammarriksdag, och motiverat detta med att det var i full överensstämmelse med partiets tidigare uttalanden. Möller hade reserverat sig i kommissionen till förmån för en mer allmän formulering om demokratiskt representationskick, vilket fick partistyrelsens stöd. (131) Bland de argument som under kongressöverläggningarna fördes fram för tvåkammarsystemets bevarande, fanns den av Branting och Möller företrädde ståndpunkten att första kammaren eventuellt skulle omformas till ett ekonomiskt representationsforum. Kongressen biföll Møl-

lers reservation, och lämnade därmed möjligheten öppen att den ena av riksdagens kamrar skulle kunna omvandlas till en "arbetskammare", i linje med vad Max Cohen krävt i Tyskland i april 1919. (132)

Om de företag som i olika skeden av socialiseringsprocessen fortfarande skulle finnas kvar i enskild ägo, sades i det nya partiprogrammet att de skulle stå under "samhällelig kontroll". Däremot sades inget om i vilka former och i vilken utsträckning arbetarna skulle tillförsäkras inflytande över förvaltningen i dessa företag, men programkommissionen föreslog att frågan skulle tas upp på kongressen. (133) Så skedde. Efter ett inledningsanförande av Wigforss som redogjorde för hur frågan om industriell demokrati behandlats i England och USA och där han pläderade för den gille-socialistiska lösningen, följde en kortare diskussion. Kongressens beslut blev att den industriella demokratis frågor borde utredas. (134) (Se kapitel 10).

Det socialiseringsprogram som SAP:s februarikongress ställde sig bakom, kom att få sitt enda praktiska genomslag i en offensiv socialiseringspropaganda i valrörelsen 1920. Därefter skulle tidsperspektivet på socialiseringsfrågans lösning åter förlängas. Brantings första regering lovade att frågorna om industriell demokrati och socialisering skulle utredas, och i juni tillsattes Kommittén för industriell demokrati och Socialiseringsnämnden. (135) (Se kapitel 8 och 9). I valkampanjen kunde socialiseringspolitiken sålunda ges den dubbla karaktären av radikal optimism och ideologisk renlighet enligt partivänsterns preferenser, och av politisk pragmatism, vilket var vad erfarna parlamentariker som Branting krävde.

Å ena sidan gjordes socialiseringsfrågan till en huvudfråga i den socialdemokratiska valrörelsen. (136) I valmanifestet och i valtal redogjordes för huvudlinjerna i kongressens syn på socialiseringens genomförande och mål, samtidigt som man avgränsade sig från den revolutionära arbetarrörelsen och föregrep och bemötte den borgerliga kritiken mot socialiseringen. (137) Den optimistiska tonen är slående. Möller betecknade 1920 års första majdemonstrationer som inledningen till "ett helt nytt skede i socialdemokratis kamp" där socialiseringsproblemen sköts fram som politiska aktualiteter. (138) När nu den politiska demokratin hade erövrats, blev nästa fas i arbetarklassens kamp strävan efter ekonomisk och social demokrati, efter socialism. (139) I ett tal i Vingåker framhöll P A Hansson det naturliga i denna utveckling:

"Ekonomiskt fåvälde är oförenligt med politisk demokrati. Det är orimligt att förutsätta, att de samhällsgrupper, som genom sin massa

bli, i en stat med politisk likställighet, de för samhällsstyrelsens kurs avgörande, skulle underlåta att bruka sin maktställning till de ekonomiska orättvisornas avskaffande." (140)

Valet var ett utmärkt tillfälle för arbetarna att visa sitt stöd för socialdemokratins strävan att påskynda komplementet till politisk demokrati; ekonomisk demokrati. (141)

Å andra sidan underströks att socialdemokratien inte planerade några omedelbara praktiska socialiseringsförslag. I stället var en rad förberedelser nödvändiga, t ex inledande utredningar om industriell demokrati och socialisering. Dessutom betonades de principiella restriktioner socialdemokratien lagt på sin socialiseringspolitik, t ex att socialiseringen skulle ske successivt och försiktigt så att våldsamma katastrofer kunde undvikas och produktionen ökas. (142) Hos t ex Branting kan man redan i valrörelsen 1920 se en tendens att med de pågående utredningarna som förevändning, uppskjuta ställningstagandet till de konkreta socialiseringsproblemen och föregripande tendensen efter valnederlaget att ge socialiseringsfrågans lösning en mer framtida lösning. (143) (Se kapitel 9).

Sakligt sett var det sålunda inte mycket av socialisering som socialdemokraterna utlovade inför valet 1920, men genom den radikala retorik som partivänstern utvecklade i frågan, t ex Möllers tal om att arbetarklassen inträtt i ett nytt kampskede (144) eller P A Hanssons om att den politiska statsmakten skulle dö bort och förpassas till museum tillsammans med spinnrocken och bronsyxan (145), kom SAP:s socialiseringspolitik att framstå som mer offensiv än vad den egentligen var. Detta passade naturligtvis högern bra, som ända sedan rösträttsreformen, i sina försök att nå enhet med liberalerna mot SAP, framställt socialiseringshotet som överhängande.

5.5. Den industriella demokratin och socialiseringsfrågan.

Strategiska perspektiv i SAP 1920

Så som partidebatten gestaltat sig sedan sommaren 1919, kan man med avseende på olika debattörers syn på den industriella demokratin roll i ett socialiseringsperspektiv, sedan Palmstiernas mer regeringstaktiskt betingade argumentering för ekonomisk demokrati blivit inaktuell, urskilja tre tendenser inom socialdemokratien 1920. Den första var den av Bauer, Kautsky och den österrikiska socialiseringslagstiftningen inspirerande linje som Möller drev, vilken programkommissionen och senare även kongressen i stort sett anammade. Socialiseringen var den primära uppgiften. Den indust-

riella demokratin framställdes huvudsakligen som en ekonomisk förvaltningsform under socialismen, medan arbetarnas inflytande i de privata företagen spelade en underordnad roll jämfört med den statliga förtrusningspolitiken.

För det andra fanns den mer frihetligt orienterade socialiseringspolitik som t ex Wigforss och Engberg stod för. I denna hade industrins demokratisering en avgörande betydelse, såväl som medel i socialiseringskampen som mål och förvaltningsform i den socialistiska produktionsordningen. För det tredje, slutligen, fanns den moderata linje som Branting företrädde, med ett längre perspektiv på socialiseringsfrågans lösning och begränsade inomkapitalistiska reformer om ökat arbetarinflytande över de privata företagens ledning.

Inom socialdemokratin dominerade sålunda under 1920 den första tendensen och under åren därefter den tredje. (Se kapitel 9 och 10). Den frihetliga tendens, som Wigforss är den mest prominente företrädaren för, var däremot lika aktuell under båda perioderna: Under åren 1919 och 1920 infogades kravet på industriell demokrati i den offensiva socialiseringspolitikens strategi och förvaltningsprinciper och under perioden 1921-1924 betonades att arbetarinflytandet långsiktigt förberedde socialiseringen, genom att arbetarna fick träning i att leda företagen. Under de radikala åren kunde sålunda Wigforss utan problem ena sig med Möller och den övriga partivänstern om en offensiv socialiseringspolitik, och sedan socialiseringsfrågan skjutits på framtiden efter 1920 med Branting och den moderata socialdemokratin om en begränsad driftsnämndsreform. Möjligen ligger en del av förklaringen till att Wigforss kommit att personifiera begreppet industriell demokrati i denna hans förståelse att anpassa sin argumentering för arbetslivets demokratisering efter skiftande yttre omständigheter och hans beredvillighet att söka nya bundsförvanter.

Wigforss hade varit en av de första att argumentera för en mer utvecklad socialdemokratisk syn på den socialistiska produktionens förvaltningsformer för att finna alternativ till den centralistiska och byråkratiska statssocialismen. För honom var den gillesocialistiska maktbalanstanken central och han sökte efter en form av socialistisk produktionsordning, som innebar en rimlig avvägning mellan arbetarnas berättigade krav på frihet, självständighet och ansvar i sin dagliga verksamhet och det kollektiva behovet av en effektiv produktion och jämnare fördelning. Således avvisade Wigforss den syndikalistiska självförvaltningsocialismen med dess totala producentkontroll, och ställde liksom de engelska gillesocialisterna konsumentintresset mot producentintresset. Arbetarna skulle

i den socialistiska ekonomin ges så stort inflytande över företagens ledning och de egna arbetsförhållandena som var möjligt utan att konsumentintresset drabbades. Detta skulle tillvaratas av staten, vilken i egenskap av ägare av produktionsmedlen skulle bestämma produktionens inriktning och priserna. (146)

Det var i huvudsak på detta allmänna och principiella plan som Wigforss diskuterade förvaltningsformerna i den socialistiska produktionen. När det gällde mer konkreta förvaltningsmodeller nöjde han sig med att referera olika utländska uppslag som de engelska gruvarbetarnas Miners Bill, de amerikanska järnvägsarbetarnas Plumb-plan, det engelska gillesystemet eller Bauers förvaltningsplan för samhällsägda eller samhällskontrollerade företag. (147)

Möller tog till skillnad från Wigforss ställning för en mer utvecklad modell för den socialistiska produktionens organisation, med rötter i Bauers socialiseringsprogram och den österrikiska lagen om samhällsekonomiska företag. Staten skulle äga produktionsmedlen, men företagen göras autonoma och inte sortera under statsförvaltningen. De skulle förvaltas av en samling representerande arbetarna, konsumenterna, samhället och företagsledningen, och varje industrigren av ett förvaltningsråd bestående av företrädare för arbetarna, konsumenterna och samhället. (148) Också Engberg tänkte sig en liknande förvaltningsmodell på branschnivå. Den socialiserade industrigrenen skulle ledas av ett förvaltningsråd bestående av representanter för tre parter: industrigrenens representanter, konsumenterna och staten. (149)

Motivet bakom Möllers och Engbergs mer konkreta modeller var detsamma som det Wigforss i sina allmänna resonemang efterlyste: Att finna att en alternativ förvaltningsform för den socialistiska produktionen till statssocialismens byråkratiska och centralistiska statsdrift, utan att modellen kunde anklagas för den producenternas exploatering av konsumenterna som den syndikalistiska självförvaltningssocialismen ansågs leda till. Det rådde sålunda ingen större oenighet bland de ledande ideologerna i den socialdemokratiska vänstern om principerna för den socialistiska produktionsordningen. Staten skulle äga fabriker, men inte stå för driften. Arbetarinflytandet inom företag och branscher skulle balanseras av konsumenternas och samhällets inflytande.

Också när det gällde socialiseringsstrategins *politiska* aspekter stod partivänstern enad bakom den kautskyanska linjen och ståndpunkterna inom Socialistinternationalen. Däremot fanns en markant skillnad mellan Möller och Wigforss/Engberg i synen på den strategiska betydelsen av den privata industrins demokratisering. Att industriell demokrati var en taktisk etapp i socialiseringsstrategin, därom var man ense. Detta hade för övrigt slagits fast på den

Skandinaviska Arbetarkongressen i den av arbetsgivare och borgerliga politiker senare, när socialdemokraterna var angelägna att göra boskillnad mellan socialisering och industriell demokrati, så ofta anförda satsen: "Den industriella demokratin bör alltså vara ett led i socialiseringsprocessen". (150) Meningsskiljaktligheterna gällde emellertid *vilken roll* kampen för ökat arbetarinflytande i den privatägda industrin skulle spela i ett socialiseringsperspektiv.

Möller uttalade sina betänkligheter rörande företagsvisa driftsråd. De kunde bli konkurrenter till fackföreningarna och skulle kunna komma att knyta arbetarna för nära arbetsgivarna, med följd att arbetarna slappnade av i sin fackliga kamp och motsatte sig nedläggning av olönsamma företag, vilket var ett viktigt led i den socialiseringen föregående förtrustningsprocessen. Därför måste driftsråden baseras på fackföreningarna och garantier skapas mot att arbetarna på företagsnivå solidariserade sig med sina arbetsgivare mot koncentrationstendenser som drabbade det egna företaget. Denna garanti skulle bestå i att det i varje industrigren inrättades industriråd, bestående av representanter för arbetarna, kapitalisterna, samhället och konsumenterna. Dessa industriråd skulle, precis som i de ursprungliga socialiseringsplanerna från Bauer och Kautsky, besitta den verkliga makten över industrin. De skulle kunna lägga ner dåliga företag och utvidga bra, och på så sätt bli något av pådrivare av den kapitalkoncentration som skulle föregå socialiseringen (151):

"Efter mitt sätt att se bör industrirådet komma att bilda utgångspunkten för en slags tvångsförtrustning av den kapitalistiska industrin. Samtidigt skall verksamheten i denna industriella demokrati mogna arbetarklassen för ekonomiska ledarevärv och mogna produktionen själv för samhällets övertagande." (152)

Wigforss menade att den politiska socialiseringskampen måste kompletteras och understödjas av arbetarnas direkta kamp för inflytande i de privata industriföretagen. Successivt skulle arbetarna genom sina fackföreningar "begränsa de nuvarande ägarnas och ledarnas bestämmanderätt i företagen", genom att "göra sig dugliga att utöva den ena efter den andra av arbetsgivarens rättigheter". (153) Detta gradvisa utträngande av arbetsgivaren från företagen var också vad syndikalisterna tänkte sig, men Wigforss förespråkade den specifikt gillesocialistiska encroachment-strategi som Cole presenterat i "Self-Government in Industry".

Wigforss tänkte sig ett trestegsförlopp, där arbetarna successivt skulle ta över funktioner från företagsledning och kapitalägare, och därmed göra dem funktionslösa. Först skulle arbetarna genom sina verkstadsråd tillkämpa sig rätten att tillsätta den tekniska ledningen i företaget, därefter också ta över den merkantila funk-

tionen. I det tredje steget gällde det att undantränga privatkapitalisterna från kapitalbildningsfunktionen, men i detta skulle arbetarna tvingas ta hjälp av staten, som skulle överta funktionen att äga produktionsmedlen. (154)

Också Engberg var uttalad anhängare av encroachment-strategin (155), och hans ordval antyder att han tagit intryck av den samtida syndikalistiska debatten. Den sociala omvandlingen skulle vara "positiv, uppbyggande" (156), och övertagandet av produktionsmedlen betecknades som en uppgift för fackföreningarna. (157) Även i Wigforss' fall var inslaget av frihetlig socialism påtagligt, även om han anknöt till gillesocialismen mer än till syndikalismen. Men ingen syndikalist skulle ha protesterast mot Wigforss' ståndpunkt att man endast "kan söka en verklig demokratisk organisering av det ekonomiska livet, nedifrån och upp, icke tvärtom." (158)

Trots de obestridbara influenserna från frihetligt socialistiskt tänkande på Wigforss och Engberg, var det inte någon renodlad ekonomisk encroachment-strategi de stod för, utan precis som vänstersocialisterna före det fullständiga leninistiska genombrottet SSV, betonade de parallelliteten och komplementariteten mellan facklig och politisk kamp. Engberg skrev:

"Från begynnande arbetarinflytande på produktionens förvaltning gäller det att i den ordning, klasskampens framsteg med avseende såväl på arbetarklassens styrka som på dess skolning och mognad anvisa, låta produktionens organisation glida över på självförvaltningens grundval. Hand i hand med denna process måste så gå en målmedveten parlamentarisk politik, som i lagstiftningsresultat fastslår utvecklingens terrängvinster, så att samhällets rättsregler *dels* bekräftande smyga sig efter den nya förvaltningsgrundvalens danande, *dels* kringskära och successivt upphäva den privata äganderätten." (159)

I encroachment-strategin spelade utbildningstanken en stor roll. Det var inte bara genom att de skyddades av lagar och polismakt som arbetsgivarna besatt makten i företagen, utan också därför att de hade reella funktioner och var oundgängliga. Kapitalbildnings- och ägandefunktionen kunde staten överta, men företagsledningens monopol på teknisk och ekonomisk kunskap kunde endast brytas om arbetarna successivt lärde sig att själva ta över de olika företagsledande funktionerna. När så hade skett skulle arbetsgivarna framstå som funktionslösa. (160) Den industriella demokratis betydelse i encroachment-strategin var sålunda att arbetarna successivt blev kapabla att själva sköta företagets förvaltning, vilket var en nödvändig förutsättning för att undvika byråkrati i de framtida socialiserade företagen.

Att denna utbildningsaspekt också var av stor betydelse för de moderata socialdemokrater, för vilka tidsperspektivet på socialiseringen var längre än för partivänsterns ledande ideologer, var bara naturligt. Skulle bilden upprätthållas, att begränsade demokratireformer i privata företag var ett led i en socialiseringspolitik, en tes som även den moderata tendensen inom SAP accepterade, växte utbildningsargumentets betydelse desto mer avlägsen socialiseringen tycktes. Björklund poängterade att den industriella demokratin, trots att den inte "omedelbart" och "huvudstupa" ledde fram till "social salighet", hade ett "upplysande och fostrande moment som arbetarklassen icke har råd att undvara". (161) Arbetarna måste, för att i framtiden kunna utöva ett ledande inflytande över produktionen, redan i de privatkapitalistiska företagen skaffa sig nödvändiga kunskaper och praktiska erfarenheter. Detta skulle bli möjligt, om arbetarna genom fackföreningsanknutna råd finge insyn och inflytande över företagen. (162)

På längre sikt skulle industriell demokrati således förbereda arbetarna för att ta över ledningen i produktionen, men även kortsiktigt skulle arbetarna tjäna på den ökade produktion, som skulle bli följd av färre konflikter. (163) Också Branting framhöll att en begränsad demokratireform i industrin kunde ses som ett led i socialiseringsprocessen, på så sätt att en med produktionsprocessen väl förtrogen arbetarklass var en "nödvändig förutsättning" för att det privatkapitalistiska systemet skulle kunna avlösas av "en ordning, där det arbetande folket självt förfogar över produktionsmedlen". (164)

Encroachment-strategins utbildningstanke utgjorde sålunda en brygga mellan uppgiften att demokratisera den privata industrin och socialiseringsuppgiften. Eftersom tidsperspektivet var så obestämt kunde i princip varje begränsad reform som bidrog till ett ökat arbetarinflytande i industrin sägas vara ett led i socialiseringsrörelsen, samtidigt som det i det konkreta fallet inte gick att påvisa något reellt samband med en socialisering. Detta var en viktig ideologisk förutsättning för det perspektivskifte som ägde rum inom socialdemokratin efter valnederlaget 1920, då socialiseringsfrågans lösning sköts på framtiden och synen på industriell demokrati utvecklades i moderat riktning.

Industriell demokrati - ett nytt problem

Fackföreningsrörelsen 1919-1920

Forskningsens ståndpunkt beträffande den reformistiska arbetarrörelsens inställning till industriell demokrati under åren 1919-1920 har varit att det framför allt var inom den politiska grenen som man var intresserad av de nya kraven. Fackföreningsledningarnas åsikter refereras endast sporadiskt, t ex då de uttalar sig på den Skandinaviska Arbetarekongressen i Köpenhamn eller på SAP-kongressen 1920. I stället brukar det framhållas att det var först 1921, efter det att lågkonjunkturen satt in, som fackföreningarna började intressera sig för industriell demokrati och ta initiativ i frågan. (1)

I stort sett är det riktigt att det framför allt var inom SAP som *kraven* på industrins demokratisering restes, och olika strategiska och organisatoriska *planer* började utarbetas. Först 1921 började man inom fackföreningsrörelsen infoga *kravet* på arbetarnas inflytande över förhållandena i industrin i t ex löneförhandlingarna, samt utreda och diskutera frågan med avsikt att utarbeta egna förslag. (Se kapitel 10). En mer omfattande studie av den fackliga debatten visar emellertid att forskningens hittillsvarande ståndpunkt måste modifieras. Även före 1921 visade man inom fackföreningsrörelsen intresse för frågan om arbetarnas inflytande i industriföretagen och följde den utländska utvecklingen, även om de officiella fackliga ställningstagandena var få.

6.1. Frågan om paragraf 23

Artiklar i den fackliga pressen, motioner till kongresser och förbundskrav till LO visar att inskrivandet av paragraf 23 i kollektivavtalen var en genuin källa till missnöje inom fackföreningsrörelsen. Arbetsgivareföreningens krav på paragrafens närvaro i kollektivavtalen var emellertid kategoriskt, och alltsedan Decemberkompromissen 1906 hade fackföreningsrörelsen accepterat den nya avtalspunkten. Edvard Johansson gav i en intervju uttryck för den klivenhet som präglade LO:s och de flesta förbundens hållning till paragraf 23; å ena sidan det resignerade acceptandet, å andra sidan det principiella avståndstagandet:

"Ifrågavarande paragraf, som tvingats in i de flesta kollektivavtal, inrymmer en princip, som arbetsgivarna aldrig torde godvilligt släppa och som arbetarna aldrig komma att godvilligt erkänna. Stora strider ha förts om densamma, och dagligen ger den anledning till tvister här och var ute på arbetsmarknaden. Man överdriver icke om man säger att arbetsfreden ständigt hotas tack vare dessa principiella meningsskiljaktigheter vilka ha en djup real innebörd." (2)

Inte desto mindre hade samme Edvard Johansson å förbundsstyrelsens vägnar på Sko- och Läderindustriarbetareförbundets 10:e kongress ett halvår tidigare yrkat avslag på en motion om att förbundets hela kraft skulle sättas in för att avskaffa den förhatliga paragrafen, vilken borde ersättas av regler som gav den fackliga organisationen full medbestämmanderätt. (3)

Vanligtvis gällde protesterna inom fackföreningsrörelsen mot paragraf 23 inte paragrafens principiella innehåll. I stället vände man sig mot vad som uppfattades som missbruk från arbetsgivarens sida, eller fruktade att arbetsgivarna skulle utnyttja paragrafens bestämmelser på otillbörligt sätt. Oftast rörde det sig om arbetare som skulle ha avskedats för politisk eller facklig aktivitet, utan att ha brutit mot några ordningsregler, och så k trakasserimål är ganska vanliga i förbundsstyrelseprotokollen och förekommer i några fall också i förbundens korrespondens med LO. Ibland blev trakasserimålen föremål för lokala och centrala förhandlingar och ledde i enstaka fall till konflikter. (4) Det kunde också vara fråga om klagomål om maktmissbruk från förmäns och andra arbetsledare som föranledde förbundsstyrelsen att ta upp frågan. (5) Men i dylika fall ifrågasattes inte andemeningen i paragraf 23, endast tillämpningen. När t ex SIAF:s förbundsstyrelse vid ett tillfälle inte var övertygad om att arbetsgivaren förgripit sig i ett avskedandefall, avlog man avdelningens begäran att förbundet hos arbetsgivaren skulle hemställa om återanställning. (6) Samma förbund motsatte sig

vid ett annat tillfälle en lokal strejk för att avlägsna en misshaglig faktor, och förordade en undersökning om orsakerna till missnöjet innan kamp proklamerades. (7)

Elektrikernas riksavtal hade tidigare inte innehållit formuleringarna i paragraf 23, men sedan Elektriska Arbetsgivareföreningen gått med i SAF 1917, blev bestämmelsen ett arbetsgivarkrav i avtalsrörelsen 1919. I förhandlingarna framhöll EAF:s förtroendeman Oscar Sjöström att arbetarsidan inte ifrågasatte arbetsgivarens rätt att leda och fördela arbetet, men att det var onödigt att införa paragraf 23 i avtalet. Då det emellertid snart stod klart att paragrafen var det pris elektrikererna skulle få betala för ett riksavtal 1919, accepterade EAF:s förhandlare, men först sedan de fått garantier mot missbruk av den nya avtalspunkten. Detta skedde genom en protokollsanteckning, avsedd att förstärka avtalets stadgande att föreningsrätten skulle lämnas okränkta (8): "På förfrågan från arbetarsidan förklarade arbetsgivaredelegerade att stadgandet, såsom av dess formulering klart framgår, varken kan eller får användas för att kringskära föreningsrätten eller att skada arbetarnas organisationssträvanden." (9) Den sammansatta inställningen hos EAF till paragraf 23 framgår av en artikel av Sjöström i Elektrikern i januari 1919:

"Ledningen och fördelningen av arbetet ha arbetsgivarna redan nu, och däremot torde rimligtvis föga vara att erinra. Det förhatliga ligger i §:s senare del, 'att fritt antaga eller avskeda' etc. Då bestämmelsen införes i ett avtal, där den förut ej funnits, är det förklarligt om det yppas farhågor för att arbetsgivaren skall begagna bestämmelsen till att göra sig av med på ett eller annat sätt misshagliga arbetare. Emellertid visar erfarenheten att arbetsgivaren ej törs detta, när fackorganisationen är stark." (10)

På liknande sätt behandlades i Järnvägsmannaförbundets tidning Signalen frågan om arbetsgivarens rätt att leda och fördela arbetet. Detta var, menade Signalen, "(e)tt privilegium som måste handhavas med försiktighet". Beträffande de privata järnvägarna kunde man inte förneka nödvändigheten av ett "lägga en rätt så obegränsad makt i arbetsgivarnas händer", eftersom driften krävde det. Men vad järnvägsmännen inte kunde tolerera var missbruk av denna arbetsgivarens hävdvunna och avtalsenliga rätt att leda och fördela arbetet, något som man ansåg hade skett i några fall. Man uppmanade sålunda SAF att se till att paragraf 23 endast användes såsom "i verkligheten avsetts". I annat fall skulle JMF ompröva sitt godkännande av avtalsbestämmelsen. (11)

Men det finns också exempel på mer radikala krav på slopande eller inskränkande av paragraf 23 i avtalen. Fyra arbetargrupper

ifrågasatte i riksomfattande avtalsrörelser arbetsgivarparagrafen; verkstadsarbetarna, transportarbetarna, typograferna och sågverksarbetarna. För de två första grupperna kröntes motståndet mot paragrafen med framgång.

Inför avtalsrörelsen 1919 var förhållandet detsamma för Metallindustriarbetareförbundet som för Elektriska Arbetareförbundet; motparten hade under den gångna avtalsperioden anslutit sig till SAF med ty åtföljande krav på att paragraf 23 skulle inskrivas i riksavtalen. Men medan elektrikerna accepterat arbetsgivarparagrafen sedan de fått föreningsrätten ytterligare garanterad, intog verkstadsarbetarna en mer hårdnackat negativ hållning. Sålunda motsatte sig MIAF att paragrafen alls skulle införas i det nya verkstadsavtalet, och Verkstadsföreningen tvangs söka dispens hos SAF om att avtalen skulle få samma utformning som tidigare. Dispensen beviljades, och proceduren kom i de följande avtalsrörelserna att upprepas med samma resultat: Paragraf 23 skrevs inte in i verkstadsavtalen. Detta skall dock inte tolkas som att verkstadsarbetarna tillkämpade sig en ökad formell rätt till inflytande i paragraf 23-frågorna, utan var betingad av att klausulen tidigare saknats i verkstadsavtalen. Med det växande fackliga motståndet mot arbetsgivarparagrafen som argument, lyckades det Metallindustriarbetareförbundet att förhindra att paragrafen infördes i avtalen. Arbetsgivarerna å sin sida ansåg sig, det prejudicerande arrangemanget till trots, liksom tidigare ha fulla garantier för att andan i paragraf 23 låg till grund för verkstadsavtalen. (12)

Transportarbetarförbundet hade, som nämnts, ända sedan Decemberekompromissen 1906 stått i spetsen för försöken att förmå LO att aktivt stödja de förbund som tog upp kampen för att få bort paragrafen ur avtalen. Detta hade emellertid inte lyckats, och inte ens på LO:s representantskapsmöte den 8 januari 1919, mitt under det tyska Spartakistupproret och med avtalslöst tillstånd i hamnarna, lyckades transportarbetarna förmå LO att ställa upp bakom förbundets strävanden.

Transportarbetarförbundets yrkande till landssekreterariatet gällde att försäkra sig om ekonomiskt stöd från LO i samband med en planerad strejkaktion för att få bort paragraf 23 ur avtalen. Yrkandet förstärktes under diskussionerna i representantskapet t ex av Ernst Norins önskemål om att LO skulle ställa upp "för en allmän strid mot denna § 23" och Elof Johanssons mer moderata begäran om att LO skulle uppta förhandlingar med SAF om att slopa paragrafen. Emellertid var stämningarna på representantskapsmötet negativa till en allmän facklig aktion mot paragraf 23. Den huvudsakliga invändningen, vilken framfördes av en rad fackliga ledare, mot en allmän facklig offensiv mot paragraf 23, var att läget inte

var lämpligt för strid. Likaså hade man svårt att förstå att transportarbetarna mer än andra skulle lida under paragrafen. Johan-Olov Johansson, som inte räknade sig till "dem som alltid funno tiden olämplig", argumenterade också han mot konflikt och uppmanade Transportarbetareförbundet att hellre låta det avtalslösa tillståndet bestå. Representantskapet tog sålunda avstånd från tanken på en allmän arbetsinställelse p g a frågan om paragraf 23, och rekommenderade Transportarbetareförbundets styrelse att på egen hand försöka nå en acceptabel överenskommelse. (13) Detta lyckades förbundet, och det avtal för hamnarna som slöts under vintern 1919, innebar på flera punkter att arbetsgivarens rättigheter beskars.

Schiller har framhållit att det var hamnarbetets speciella karaktär som förklarar transportarbetarnas stora engagemang mot paragraf 23. (14) Hamnarbetarna saknade yrkesutbildning och var lätt utbytbara, samtidigt som arbetet var tillfälligt. Därför blev, vid sidan om de för alla arbetargrupper gemensamma farhågorna för orättvisa avskedanden, också övriga stadganden i paragrafen en källa till oro. Genom att systematiskt diskriminera fackföreningsmedlemmar när det gällde anställningsförfarande eller fördelning av arbetsuppgifter, kunde arbetsgivaren utnyttja paragrafen som ett vapen mot den fackliga organisationen. Även utan antifackliga avsikter, kunde en ojämn och orättvis arbetstilldelning skapa stora löneskillnader mellan hamnarbetarna. (15)

Mot dylika farhågor lyckades Transportarbetareförbundet få vissa garantier i 1919 års avtal. Där slogs det nämligen fast att arbetsgivaren skulle utse arbetsledare ("arbetsfördelare") vars tjänstebeskrivning skulle avtalas i lokala förhandlingar mellan parterna. Beträffande anställningsförfarandet bestämdes att fackligt organiserade arbetare skulle ha företräde. Ansökningar om anställning skulle förutom till arbetsgivaren inlämnas också till fackföreningen och anslås på arbetsplatsen. Förmannen ålades vidare att fördela arbetet så rättvist som möjligt, så att arbetarna fick en jämn och lika inkomst. Även beträffande repressiva avskedanden inskränktes arbetsgivarens befogenheter:

"Grövre bestraffning i form av avsked eller förflyttning ur den ordinarie kåren skall alltid, där stuveribolag finnes, beslutas av styrelsen för bolaget och eljest av arbetsgivaren samt alltid föregås av utredning, vid vilken den rapporterade har rätt att bli hörd. Den avtalslutande organisationen har, om den så önskar, att utse en person att biträda den rapporterade vid utredningen." (16)

I Transportarbetaren beklagade man att bestämmelserna inte fått en mer positiv utformning, men trodde samtidigt att de i praktiken

skulle komma att betyda "mycket mera än vad som synes på pappret". (17)

Också Typografförbundet försökte, sedan vänsteroppositionen efter den extra kongressen i april 1919 hade kommit att besätta de ledande posterna i förbundet, att i avtalsrörelsen 1919 få till stånd en modifiering av den 83:e paragrafen i det gamla riksavtalet med Svenska Tidningsutgivareföreningen, vilken var en till typografyrket anpassad variant av paragraf 23. (18) Avtalets paragraf 83 hade före maktskiftet i Typografförbundet kritiserats bl a av ungsocialisten Emil Malmborg, en av oppositionens tongivare, vilken också kritiserade den dåvarande förbundsledningen för att ha godtagit arbetsgivareparagrafens princip. En av de punkter som skilde vänsteroppositionens förslag till nytt avtal från det som den gamla förbundsledningen förordat före aprilkongressen var just att paragraf 83 skulle modifieras. (19) I avtalsförslaget, som stötte på massivt motstånd från arbetsgivarna och aldrig kom att accepteras, ersattes arbetsgivarens allenarådande med en samrådsprincip:

"Med iakttagande av avtalets bestämmelser i övrigt äger arbetsgivaren rätt att *i samråd med personalen* leda och fördela arbetet samt antaga eller avskeda arbetare. Vid avskedande till följd av arbetsbrist skall hänsyn tagas till ålder, familjeförhållanden och anställningstid." (20)

I en tidningsintervju preciserade ombudsmannen Sigvard Cruse typografernas motiv bakom förslaget. Kravet att arbetet skulle ledas och fördelas i samråd med de anställda avsåg inte den tekniska ledningen utan tillsättandet av förmän: "Vi önska nämligen ett slut på 'knektsystemet' på arbetsplatserna." (21)

Det rådande systemet, där arbetsgivaren utsåg de mest medgörliga arbetarna till förmän, menade Cruse, ledde till småkitsligheter, intriger och översitteri, vilket dödade arbetsglädjen och skapade ett latent missnöje. Att de konflikter som sprang ur dessa förhållanden skadade produktionen var inte svårt att inse. Den reformering av förmänsinstitutionen som typograferna föreslog, menade Cruse, skulle leda till att "arbetare med verkliga ledaregenskaper" valdes som förmän, vilket i längden skulle gynna också arbetsgivaren. (22)

Med tanke på Cruses vänstersocialistiska hemvist, är det troligt att omsorgen om arbetsgivaren (och produktionen) var ett typiskt förhandlingsargument, medan nedbrytandet av "knektsystemet" i själva verket motiverades av fackligt strategiska hänsyn. Sådana låg också bakom kraven på samråd i frågorna om antagande och avskedande av arbetskraften. Kunde arbetarna uppnå medinflytande därom, skulle "udden brytas av det vapen arbetsgivarna nu i

lönndom rikta mot dem", nämligen de efter typografstrejken allt vanligare "svarta listorna". (23)

Typografförbundets försök att modifiera arbetsgivarparagrafen misslyckades och riksavtalen 1919 kom således att innehålla paragraf 23. (24) Inte heller Sågverksindustriarbetareförbundet lyckades det att i avtalsrörelsen 1920 få till stånd en uppmjukning av arbetsgivarparagrafens formuleringar. 1917 års avtal innehöll den standardiserade paragraf 23, och på den linjen gick Sågverksförbundet i förhandlingarna 1919-1920, att avtalspunkten skulle kvarstå. (25)

I SIAF:s motförslag begränsades arbetsgivarens befogenheter. Han skulle fritt få anställa arbetare, men när det gällde avskedanden skulle hänsyn tas till "anställningstidens längd, duglighet och försörjningsplikt". (26) Om den arbetsgivarens rätt att leda och fördela arbetet som stipulerades i paragraf 23 sades ingenting i SIAF-förslaget. (27) Resultatet av förhandlingarna blev att arbetsgivarnas formuleringar skulle gälla i de nya avtalen inom sågverksindustrin. (28)

Trots de här anförda exemplen på fackligt motstånd mot att paragraf 23 skulle ingå i avtalen, blev resultatet att tendensen från tidigare (se kapitel 2) förstärktes. Debatten om industriell demokrati och den ökade fackliga motvilja mot arbetsgivarparagrafen, som debatten kan antas ha gett upphov till, resulterade således inte i att allt färre avtal innehöll paragraf 23. Tvärtom. (29)

Under åren 1913-1917 hade 62 procent av avtalen innehållit arbetsgivarparagrafen (dvs med eller utan modifierande tillägg och inklusive avtal enligt Decemberkompromissen), vilket motsvarat 77 procent av de avtalsbundna arbetarna. Vid årsskiftet 1920/1921 fanns nämnda paragraf i 70 procent av avtalen och gällde för 77 procent av avtalsarbetarna. Precis som tidigare hade andelen avtal med formuleringar enligt Decemberkompromissen ökat, från 63 procent 1913-1917 till 69 procent 1920/1921. (30)

Liksom tidigare var det huvudsakligen i verkstadsavtalen som paragraf 23 saknades. Medan kategorin avtal med skydd för föreningsrätten utan nämnande av arbetsgivarparagrafen hade fortsatt minska, hade verkstadsavtalens betydelse inom denna kategori fortsatt att öka. Betydelsen av avtal som innehöll paragraf 23, men med modifierande eller motsatta klausuler, var fortfarande liten och sådana avtal gällde huvudsakligen hantverksarbetarna.

6.2. Arbetarägda företag

Frågan om startandet av arbetarägda företag aktualiserades under åren 1919 och 1920 nästan uteslutande inom mindre fackförbund som organiserade hantverksarbetare. Där fanns det traditioner på området, även om det också i verkstadsindustrin, där det rådde brist på yrkeskunnig arbetskraft 1920, bildades "arbetarbolag" som utförde arbete på övertid mot högre betalning. (31) Den gillesocialistiska strategin, att som ett led i socialiseringsprocessen bilda fackligt ägda produktionsföretag, skulle däremot inte bli aktuell inom fackföreningsrörelsen förrän några år senare, när man kunde hämta inspiration från de *praktiska* försöken med byggnadsgillen i England och Tyskland. 1919 och 1920 var gillesocialismen i Sverige enbart en teori om hur den socialistiska produktionen skulle organiseras, med anhängare huvudsakligen inom vänstern i SAP.

Motiven bakom initiativen att bilda arbetarägda företag 1919-1920 var däremot inte socialistiska, utan desamma som förekommit inom arbetarrörelsen under de föregående decennierna; enskilda arbetares strävan efter högre inkomst och friare arbetsförhållanden, kooperativ idealism och fackligt-taktiska överväganden. En viss anknytning till den uppblossande debatten om socialisering och industriell demokrati kan man förmoda fanns, på så vis att denna ökade intresset i rörelsen för producentkooperativa försök. Men ofta vilade initiativen 1919-1920 på beslut tagna före 1919 och var väl förankrade i traditionerna inom de olika yrkena. Först i och med bildandet av byggnadsgillen några år senare gavs arbetarnas engagemang i produktiv företagsverksamhet en obestridlig plats i arbetarrörelsens socialiseringsstrategi.

Av de fem specialstuderade hantverksfackförbunden var det framför allt bokbindarna, träarbetarna och målarna som tog initiativ till att utveckla arbetarägda företag. Men också murarna och elektrikererna visade visst intresse. Enligt ett beslut på Murareförbundets 15:e kongress i april 1919 tillsattes en kommitté med uppgift att utreda förutsättningarna för bildande av kooperativa byggnadsföreningar. Kommittén kom emellertid aldrig att träda i funktion. (32)

Också elektrikererna tillsatte en utredning om förutsättningarna för att bilda en kooperativ förening inom yrket. Frågan hade väckts i en motion till Elektriska Arbetareförbundets kongress 1918 och remitterats till förbundsstyrelsen. (33) Efter att ha fallit i glömska, togs frågan om bildande av en kooperativ förening åter upp på ett styrelsemöte i november 1920. Herbert Chronan, som 1918 utsetts att bereda ärendet, ställde sig där positiv till föreningsbildande,

och förbundsstyrelsen valde en mindre kommitté med uppgift att förbereda aktieteckning och företagsgrundande. (34)

Bland bokbindarna fanns ett par decenniers erfarenhet av arbetarengagemang i produktivt ägande. 1899 hade aktiebolaget Arbetarnas Bokbinderi bildats i Stockholm, vari Bokbindareförbundet kom att utgöra en stor aktieägare. (35) Under våren 1919 fick förbundsstyrelsen en framställan om att förbundet borde köpa återstoden av aktierna. I den debatt som fördes i styrelsen yrkades bifall under motiv att förhindra att arbetsgivare köpte aktier. En ledamot (D Eriksson) yrkade däremot avslag, då han fruktade att förbundsstyrelsen skulle kunna komma i "en prekär ställning i förhållande till ledning och personal". (36) Förbundsstyrelsen beslöt emellertid att köpa återstoden av aktierna i Arbetarnas Bokbinderi. (37)

Också inom målaryrket fanns det en tradition av arbetarägda företag, men här hade formen vanligen varit kooperativ med inslag av fackligt deläggande. 1905 hade det första kooperativa måleriföretaget bildats i Stockholm och 1920 hade antalet stigit till 17. Måleriarbetareförbundets kongress 1912 hade avslagit en motion om att förbundet skulle inrätta en kooperativ produktionsfond, men vid förbundets kongress 1918 antogs ett liknande förslag. Enligt kongressbeslutet skulle en produktionsfond på 10 000 kronor byggas upp för att stödja de kooperativa strävandena inom yrket, men förbundsledningen beslöt likväl att inte ta initiativ till någon omedelbar fondbildning. (38) Däremot började förbundsstyrelsen i enlighet med kongressbeslutet 1918 utarbeta förslag till stadgar för en kooperationsfond, något som skulle behandlas av kongressen 1921. (39)

Helt kallsinnig ställde sig emellertid inte Måleriarbetareförbundets ledning till ekonomiskt stöd till den producentkooperativa verksamheten inom yrket, även om lånepolitiken var restriktiv och försiktig. Medan en låneansökan från Stockholms Kooperativa Måleriaffär avsågs (40), beviljades Göteborgs Kooperativa Måleriaffär ett lån ur förbundskassan på 1 500 kronor till en ränta på 5 procent. För lånet gick verkställande utskottets medlemmar i personlig borgen. (41)

Inom Träarbetareförbundet engagerade man sig under år 1919 i två projekt med produktiv verksamhet: Övertagandet av AB Svenska Pianofabriken i Stockholm och startande av en möbelfabrik i Tibro. Mot förbundsstyrelsemajoritetens avslagsyrkande hade träarbetarkongressen i slutet av maj 1918 i enlighet med önskan i ett antal motioner beslutat, att förbundet skulle starta och finansiera produktionsföretag inom yrket. Beslutet innefattade dock en av styrelseminoriteten föreslagen restriktion, nämligen att högst 10

procent av förbundets kapital skulle få användas för produktiv verksamhet. (42)

Kongressbeslutet bildar bakgrund till ärendet AB Svenska Piano-fabriken, som kom att bli en följetong på Träarbetareförbundets styrelsemöten under andra halvan av 1919. Frågan om övertagande av fabriken aktualiserades i början av juni sedan Nordiska Bankir-institutet, som ägde halva aktieposten i bolaget och tillhandahållit förlagskapital, gått i konkurs. Pianofabriken existens hotades, och man inbjöd Träarbetareförbundet att inköpa Nordiska Bankir-institutets aktier och överta företaget. (43)

Erbjudandet kom sig av att arbetarna vid fabriken, vilka var medlemmar i förbundets Stockholmsavdelning, fanns bland aktie-ägarna, och av att Pianofabriken ordförande hette Herman Lindqvist. I förhandlingarna mellan Pianofabriken och Träarbetareförbundet, vid vilka också bankdirektören Olof Aschberg deltog som representant för Ekonomibolaget, framkom att fabriken var i behov av 200.000 kronor i nytt kapital. Om träarbetarna tog över Piano-fabriken, lovade Aschberg ett lån från Ekonomibolaget motsvarande det satsade kapitalet. (44) Beloppet 200.000 kronor översteg kraftigt den maximigräns som kongressen 1918 hade beslutat om, och styrelseledamoten C V Frigge opponerade sig bestämt mot att förbundet skulle överta Pianofabriken. Beslöt styrelsen detta, hotade Frigge "ställa förbundsstyrelsen till ansvar härför på kommande kongress". (45)

Vid några junimöten böljade debatten i förbundsstyrelsen fram och åter, men till sist beslöt man sig för att ge ett lån till Piano-fabriken på 150 000 kronor. Genom övertagande av Nordiska Bankir-institutets aktier och genom att lånet skulle användas för ny-teckning av aktier, skulle Träarbetareförbundet bli en mäktig aktieägare i Pianofabriken, med det uttalade målet att erövra aktiema-joriteten. Mot beslutet reserverade sig C Frigge, som betecknade det hela som "ett uppenbart brott" mot förbundsstadgarna. (46) Dessutom var en styrelsemedlem "enligt egen uppgift" aktieägare i Pianofabriken, vilket ytterligare tycks ha stärkt reservantens mot-vilja mot affären. (47) Frigges invändningar till trots fullföljdes under höstens lopp Träarbetareförbundets övertagande av Svenska Pianofabriken. (48)

Frågan om huruvida Träarbetareförbundet skulle starta en möbel-fabrik i Tibro väcktes i början av 1919 i samband med en misslyc-kad strejk på orten. Medan konflikten ännu pågick hade förbun-dets medlemmar, sedan det visat sig att arbetsgivarna genom eget arbete och med hjälp av lärlingar och bonddrängar hjälpligt kunde hålla produktionen igång, köpt en fabrikstomt med en verkstad för 6-7 arbetare. Tibroarbetarna vände sig nu till Träarbetareförbundet

med begäran om kapitalbidrag för tillbyggnad eller för byggande av en helt ny och större fabrik på en annan tomt. Förbundsstyrelsen beslöt vidta åtgärder för att starta en möbelfabrik i Tibro, men några detaljerade planer utarbetades inte. Dock slogs fast att förbundet skulle tillförsäkras majoritet av stamaktierna, och att högst 20.000 kronor av förbundets medel fick satsas. (49)

Den under våren utförda försöksteckningen av aktier pekade på att närmare 25.000 kronor skulle kunna uppbringas varav huvudparten från enskilda förbundsmedlemmar. (50) I augusti kunde förbundsstyrelsen anta en stiftelseurkund för det planerade bolaget, och aktieteckningen ta sin början. Av urkunden framgår att aktiekapitalet skulle uppgå till 50.000 - 150.000 kronor. (51) När det emellertid senare visade sig att aktieteckningen gått dåligt - i december hade teckning skett för blott 25.000 kronor varav 14.000 från träarbetarna i Tibro - och all den stund som konflikten var löst, beslöt förbundsstyrelsen ge upp planerna på att starta möbelfabriken i Tibro. (52)

6.3. Den industriella demokratins problem

Det hade huvudsakligen varit inom SAP-vänstern som frågan om industriell demokrati hade börjat propageras under våren 1919, medan fackföreningsrörelsen stod tämligen oförberedd inför de nya kraven. Vanligen brukade för arbetarna mer betydelsefulla frågor diskuteras under åratals inom fackföreningsrörelsen, innan det kunde bli aktuellt med krav på samhällsinsgräpande, menade Otto Ljungquist i Målarnes Facktidning. Men i det här fallet "har spörsmålet liksom 'dumpit ner' över oss i en 'tvärhast', så att inte ens en fullt distinkt rubrik kan sättas över diskussionen om det samma." (53) Till denna - av andra väckta - fråga, som i så hög grad berörde arbetarnas och fackföreningarnas vardagliga förhållanden, hade fackföreningsrörelsen att ta ställning. Huvudsakligen präglades dess hållning av avvaktan och tystnad, men från hösten 1919 märks ett ökat intresse. Ett mindre antal förbundsuttalanden gjordes rörande industrins demokratisering, och spörsmålet ventilerades i fackförbundspressen.

Rörelsens avvaktande hållning under dessa år tog sig två uttryck. För det första undvek man att i officiella uttalanden försöka utveckla eller ens ta ställning till konkreta modeller och planer för industrins demokratisering, utan ställde uppgiften att utreda frågan och sprida upplysning om den. För det andra, och främst i tidningarnas debattinlägg, riktade man från ledande fackligt håll

uppmärksamheten mot olika problem som ur facklig synvinkel kunde uppstå om t ex ett driftsrådssystem skulle införas.

Fackföreningsrörelsens osäkerhet inför den "nerdumpna" frågan och behovet av en konkret och principiell linje framgår av det fåtal fackförbundsuttalanden som trots allt gjordes. Sågverksarbetarkongressen 1919 betonade vikten av att arbetarna skolades i de nya uppgifter som de skulle ställas inför om ekonomisk demokrati infördes (54), och järnvägsmännens förbundsstyrelse slog fast att det måste dras upp "riktlinjerna för personalens medinflytande vid avgörande av dess löne- och anställnings- och arbetstidsfrågor, och därefter spørsmålet om dess medinflytande rörande de olika företagens skötsel såväl ekonomiskt som administrativt". (55)

Väg- och Vattenbyggnadsarbetareförbundets kongress i juni 1920 nöjde sig med att anta samma uttalande som den Skandinaviska Arbetarkongressen gjort några månader tidigare (56), medan Bokbindareförbundet på en skandinavisk konferens ställde sig bakom ett uttalande om arbetarnas rätt till medbestämmande. (57) Ytterligare ett par förbundskongresser, stenindustriarbetarnas och handelsarbetarnas, valde att avvakta frågans utredning av KID eller ARKID. (58) Även JMF:s förbundsstyrelse beslöt sedan KID tillsatts att avvakta uppdragandet av de riktlinjer för medinflytandet som efterlysts i FS-uttalandet i oktober 1919. (59) Så långt kunde sålunda de mest "talföra" fackförbunden - de flesta teg liksom LO - sträcka sig 1919-1920 när det gällde den *officiella* hållningen till industriell demokrati; frågan borde utredas inom arbetarrörelsen eller av en offentlig kommitté. Därutöver gjordes endast mycket allmänna uttalanden.

Medan de unga radikala socialdemokrater som tagit upp kravet på industriell demokrati däri sett en lösning på socialiseringens olika problem, tycks de nya modellerna för hur förhållandena i industrin skulle kunna demokratiseras ha mötts med viss skepsis inom fackföreningsrörelsens ledande kretsar, där man såg de olika modellerna inte bara som lösningar på utan också som källor till problem. Ett problem som fackföreningsledarna uppmärksammade var gränsdragningen mellan de framtida driftsrådens och de redan existerande fackföreningarnas uppgifter. Edvard Johansson framhöll i polemik mot det förslag som majoriteten i den norska Arbeiderkommissionen av 1918 lagt fram, att fackföreningarna/fackförbunden och arbetsgivareorganisationerna var de naturliga organen när det gällde att reglera lönerna. Med lönefrågor skulle driftsråden således inte sysselsätta sig. Däremot kunde Johansson tänka sig att driftsråden skulle syssla med frågor där fackföreningarna mer eller mindre misslyckats göra sig gällande, t ex vad gällde arbetares anställande och avskedande eller tillsättandet av förmän. (60)

Också Oscar Hagman såg frågan om driftsrådens uppgifter som väsentlig. Han avrådde från att låta råden syssla med traditionella fackföreningsfrågor som löneförhandlingar. Dels skulle det då uppstå konflikter mellan de båda typerna av arbetarorgan, dels fanns en risk att den enhetlighet vad gällde arbetsvillkoren som uppnåtts genom förbundsförhandlingar och riksavtal skulle äventyras om frågorna överlämnades till lokala fabriks- eller verkstadsråd. (61) På SAP-kongressen 1920 spetsade Arvid Thorberg till problemet och deklarerade att han inte ville vara med om att "utbyta fackföreningsrörelsen mot driftsråd." Där så skett i utlandet hade det berott på den fackliga rörelsens svaghet. (62)

Fruktan för konkurrens mellan driftsråd och fackföreningar i företagen kännetecknade sålunda de socialdemokratiska fackföreningledarnas hållning i frågan om industriell demokrati redan 1919-1920. Däremot hade t ex både Hagman och Nils Linde lättare att tänka sig branschvisa industriråd. (63) Arvid Thorberg var tveksam när det gällde vilka uppgifter driftsråden skulle tänkas ha. Han framhöll verkstadsklubbarnas betydelse, och trodde att dessa i traditionella förhandlingar skulle kunna företräda arbetarna inte bara i lönefrågor utan också i paragraf 23-frågor:

"Återstår emellertid alltjämt frågan, hur arbetare skola kunna beredas tillfälle till inflytande på företagens rent ekonomiska ledning. Den frågan vill jag, som sagt, inte utan vidare ge mig in på. Det är möjligt att genom fria överenskommelser eller på lagstiftningens väg upprättade driftsråd härvidlag skulle bli till nytta." (64)

Den fackliga oron inför de nya arbetarorgan som diskuterades under 1919 präglade behandlingen av rådsfrågan på ett par förbundsstyrelsemöten i Metallindustriarbetareförbundet. Bakgrunden var att företagsledningen vid Munktells verkstäder i Eskilstuna erbjudit de anställda att vara med och utarbeta en plan för upprättande av ett partssammansatt fabriksråd, i vilket arbetsgivare och arbetare kunde överlägga och undanröja anledningar till tvister. (65) (Se kapitel 7).

På MIAF:s styrelsemöte i slutet av september 1919, begärde därför B Santesson från Eskilstuna att förbundsstyrelsen skulle uttala sig om hur avdelningarna borde förhålla sig till de "arbetarerråd" som höll på att bildas i Eskilstuna och annorstädes. I den debatt som utspann sig i förbundsstyrelsen avvisade vänstersocialisterna anförda av Taberman och Ekman av revolutionärt strategiska skäl helt idén med partssammansatta fabriksråd, medan däremot socialdemokrater som J-O Johansson och David Berg var mer positiva, av taktiska skäl. (66)

Johansson påpekade att frågan om arbetarråd hade väckts av de politiska partierna, varför det var "nödvändigt tillse att fackorga-

nisationerna ej blevo överrumplade och beskars sitt inflytande". (67) Därför förordade J-O Johansson tillsammans med Berg det förslag till uttalande som verkställande utskottet hade utarbetat, ett förslag som emellertid underkändes av den vänstersocialistiskt dominerade förbundsstyrelsen. (68) De avslutande styckena i utskottsförslaget belyser väl de socialdemokratiska fackföreningsledarnas strävan att upprätthålla den fackliga hegemonin bland arbetarna på arbetsplatserna. Eventuella driftsråd skulle underordnas fackföreningarna och ges uppgifter som inte var traditionellt fackliga:

"Arbetarna böra i händelse av framställning från arbetsgivaren om tillsättande av dylika råd, förklara sig villiga härtill och kunna då lämpligast, och framför allt att börja med, desamma utgöras av vederbörande klubbstyrelse eller i undantagsfall då klubbstyrelsen icke anser sig kunna antaga uppdraget av verkstadsklubben valt särskilt råd.

Emellertid bör ej sådant bifall lämnas med mindre än 1. att endast de organiserade äga att tillsätta samtliga rådsmedlemmar, 2. att detta råd då först och främst får inflytande över antagandet och avskedandet av arbetare och 3. att rådet under inga förhållanden äger att åtaga sig uppgifter som icke kunna av fackorganisationen godkännas." (69)

Ett annat problem, som hängde ihop med ett eventuellt framtida driftsrådssystem, gällde hur kvalificerat inflytande arbetarna skulle ges genom de nya organen och över vilka nya beslutskategorier. Oscar Hagman framhöll vid olika tillfällen vad han ansåg vara den avgörande frågan för ett rådssystem, nämligen "huruvida man vill ge driftsråden beslutande eller rådgivande befogenhet". (70) Beslutande råd skulle säkerligen bli populära bland arbetarna, trodde Hagman, medan förutsättningarna för rådgivande driftsråd att vinna arbetarnas stöd skulle vara små. "Är det meningen att på detta sätt begränsa rådets befogenhet", menade Hagman, "kan man vara tämligen säker på, att en lagstiftning av detta slag rätt snart skall komma i vanrykte bland arbetarna". (71)

Det driftsrådssystem som Hagman föreställde sig skulle sålunda ge arbetarna verkligt inflytande, medbestämmanderätt, inte bara i personalfrågor utan också i tekniska och ekonomiska spørsmål. (72) Hagmans förväntningar på den diskuterade inflytandereformen var således ganska stora, och efterhand spreds denna optimism i de fackliga leden. Driftsråden skulle på ett avgörande sätt komma att öka arbetarnas inflytande i industrin och förstärka kravet på att paragraf 23 avskaffades i avtalen.

En viktig aspekt av "verklig industriell demokrati" under kapitalistiska förhållanden, dit Hagmans modell måste räknas, påpekades av Otto Ljungquist. Demokrati i ett företag skulle allvarligt kring-

skära den privata äganderätten och arbetarnas personliga inflytande skulle nödvändigtvis kräva sin motsvarighet i personligt ansvar och ekonomiska förpliktelser mot företaget. Men skulle det ekonomiska medansvaret också gälla i sådana fall där företaget gick i konkurs, frågade Ljungquist. I så fall fanns risk att den industriella demokratin inte blev så populär bland arbetarna. (73)

Ljungquist ställde frågor, han besvarade dem inte. Men han riktade uppmärksamheten mot ett av den industriella demokratin stora problem, nämligen den privata äganderättens restriktion för arbetarinflytandet. Ytterligare ett problem förknippat med att arbetarna skulle ges reellt inflytande över besluten i företagen, t ex genom driftsråd, framhölls i en uppmärksamrad artikel från augusti 1920 i förbundets tidning av Textilarbetareförbundets förtroendeman Gustav Janzén under pseudonymen "Textyrius"; risken för skärpta interna fackliga motsättningar.

I driftsrådet, menade Janzén, skulle arbetarföreträdarna ställas inför en överlägsen sakkunskap och knappast kunna motstå den press detta innebure. Ökade kunskaper om företagens teknik och ekonomi skulle å andra sidan snarast förvärra problemet, ty "ju större sakkunskap ju större böjlighet för sakskaäl." (74) Därmed pekade Janzén på en för driftsrådsanhängarnas utbildningstanke obehaglig paradox: "De arbetarrepresentanter i ett driftsråd, som icke kunna eller vilja taga och giva skäl skola säkert undgå det mesta klandret vid konflikter mellan arbetsgivaren och arbetstagarerna." (75) Redan i vanliga löneförhandlingar kunde det uppstå spänningar mellan arbetarna och deras valda ombud i den mån dessa tvingades kompromissa och böja sig för sakskaäl. Driftsrådsinstitutionen skulle utan tvivel förvärra misstänksamheten, menade Janzén, och ställde den senare i pressen ofta citerade frågan: "Blir ej, månne, driftsrådet, förverkligat, en kil i fackföreningsrörelsen och ändamålslös för industrin och det egentliga syftet?" (76)

Ett knappt år tidigare hade Hagman berört samma problem. Vad skulle bli följden om arbetarrepresentanterna, t ex vid lågkonjunktur, tvangs vara med om att genomföra ofrånkomliga men för arbetarna ofördelaktiga beslut, frågade Hagman. En del arbetare skulle naturligtvis förstå det nödvändiga i detta, men inte alla:

"I dylika fall skulle följden bli misstroende och kanske rent av skarpa motsättningar mellan arbetarne och deras representanter i rådet. Huruvida detta skulle bli till gagn för företaget och arbetarne lämnar jag därhän." (77)

Ytterligare reservationer mot de förekommande driftsrådsförslagen framfördes av Charles Lindley. Efter att i Transportarbetareförbundet under ett decennium ha kämpat mot paragraf 23, tackade Lindley inte desto mindre nej till driftsrådsinstitutionen, åtminstone

för transportarbetarnas räkning. Som motivering pekade Lindley på problemen att, även om en ny lag skulle ha avskaffat arbetsgivar-
nas enväldesrätt, omsätta driftsrådsmodellen i praktik vad gällde
små företag och små fackföreningar. Skulle det inrättas driftsråd
vid småföretagen, eller skulle dessa lämnas utanför systemet, frå-
gade Lindley. Och vad med mindre fackföreningar, som hade med-
lemmarna utspridda i olika företag? I dessa fackföreningar skulle
nära nog samtliga medlemmar sitta i driftsråd, vilket inte skulle
vara särskilt bra med tanke på att alla medlemmar inte var lika
klarsynta och begåvade. Resultatet skulle bli "olika praxis i till-
lämpningen med ty åtföljande tvister inom verkstadsklubbar och
lokala fackföreningar samt ett slutligt slopande av hela driftsråds-
härligheten till förmån för ett mera ensartat uppträdande". (78)

Inom fackföreningsrörelsen var man, med undantag för den mest
radikala vänstern, i allmänhet positiv till industriell demokrati, som
skulle öka arbetets status, innebära att paragraf 23 slopades och
att bättre arbetsledare kunde väljas, samt vara ett led i socialise-
ringsprocessen. På så vis var man intresserad av frågan. Den av-
vaktande fackliga hållningen under 1919-1920 kan på sitt sätt också
ses som uttryck för intresse. Vid sidan av orsaker som att frågan
var ny, att minnet av nederlaget i storstrejken 1909 ännu kastade
sin skugga över fackföreningsrörelsen och hämmade offensiva ini-
tiativ som kunde provocera strid (79), att man inte trodde på nå-
gon positiv lösning så länge koalitionsregeringen satt kvar, berod-
de fackföreningsledarnas avvaktande hållning till frågan om indust-
riell demokrati på att de såg en rad *praktiska problem* förknippade
med t ex inrättandet av driftsråd.

Till skillnad från Engberg, Wigforss, Möller m fl socialistiska vi-
sionärer som drivit frågan om industrins demokratisering och ut-
vecklat mycket långtgående förslag, framstår de fackliga ledarna
som pragmatiker, vilket ju är naturligt eftersom de var bekanta
med industrins förhållanden och skulle bli de som skulle ha att om-
sätta visionerna i praktiken. "Ur skrivbordsreformatorns penna och
agitatorns mun flyter mycket som är värdelöst i det praktiska li-
vet", skrev Gustav Janzén i Textilarbetaren, förmodligen med ad-
ress åt bl a visionärerna inom SAP. (80)

Den bild av fackföreningsrörelsen som tämligen ointresserad av
industriell demokrati före 1921, som återfinns i litteraturen, är så-
lunda, orättvis mot de fackliga ledarna. I många avseenden före-
grep de den moderering av kravet på industriell demokrati som äg-
de rum 1921-1924 i Kommittén för industriell demokrati och även
inom SAP, då industriell demokrati förvandlades från spontant och

visionärt krav till konkret reformförslag med alla de problem som var förknippat med detta.

6.4. En socialistisk fackföreningsrörelse?

Även om fackföreningsrörelsen sedan flera decennier varit en del av den socialdemokratiska arbetarrörelsen, hade man inte tidigare uttryckligen satt upp socialismen som mål för rörelsen. Men åren efter det första världskrigets slut vittnar styrelse- och kongressprotokoll liksom fackförbundspressen om ett stegrat fackligt intresse för socialiseringsspörsmålet. Även om de moderata reformistiska fackföreningsledarna stundom talade för socialismen, är det tveklöst så att det under perioden framför allt var vänstersocialister och anhängare av Fackliga Propagandaförbundet som inom den fackliga rörelsen *drev* socialiseringsfrågorna. Å andra sidan stöddes försöken att ge fackföreningsrörelsen en mer socialistisk profil av den socialdemokratiska vänstern inom fackförbunden. På så vis aktualiserades genom vänsterns majoritet bland ombuden frågan om socialismen på Metallindustriarbetareförbundets kongress i början av augusti 1919, och därefter genom att de radikala fick majoritet i förbundets ledande organ. Vidare i Signalens spalter genom vänstersocialistens Carl Winbergs redaktörskap och i Järnvägsmannaförbundet där vänstern och socialdemokraterna var jämnstarka sedan kongressen 1918, samt genom vänstersocialistiska framstötter på elektrikerernas kongress i början av augusti 1920 och på Grov- och Fabriksarbetareförbundets kongress en dryg månad senare. (81)

Ideologiskt bör den socialdemokratiska partivänstern, i synnerhet dess frihetliga riktning, ha berett marken för fackliga ställningstaganden för socialismen. Man gav ju fackföreningarna den kanske avgörande rollen både vad gällde utövandet av arbetarinflytandet i de privata företagen och som bas för den socialistiska produktionsordningen. Också de internationella kontakterna inom arbetarrörelsen bör ha ökat de svenska fackföreningsledarnas intresse för socialiseringsfrågan. Dessutom hade man ju den internationella fackliga pressen att tillgå, och även om språkkunskaperna var begränsade, tycks man ha varit mycket välorienterad om utländska förhållanden, om vilka för övrigt regelbundet rapporterades i den svenska fackförbundspressen. Betydelsen av den utländska fackföreningsrörelsen som inspiratör i frågorna om socialisering och industriell demokrati, kan illustreras av att den svenska fackföreningsrörelsen formellt sett faktiskt ställde sig bakom den tämligen radikala resolutionen i detta ämne vid den Skandinaviska Arbetar-

kongressen i Köpenhamn i januari 1920 (82), medan LO på hemma-plan sköt upp sitt ställningstagande ytterligare ett par år.

Förutom artiklarna i förbundspressen togs socialiseringsfrågan upp inför offentligheten på två sätt: Socialismen skrevs in som ett fackligt mål i förbundsstadgarna och det gjordes allmänt hållna socialiseringsuttalanden. På metallarbetarkongressen 1919 kom frågan om socialismen upp genom att den avgående styrelsens radikala minoritet, dominerad av socialdemokrater som J-O Johansson, David Berg och Linus Bratt, hade föreslagit att det i ingressen till förbundets stadgar skulle skrivas in att förbundet strävade efter en socialistisk samhällsomvandling och inriktade sig på successiv socialisering av industrin. Liknande tankar hade förts fram i en motion. Efter diskussion antog kongressen Karl Kilboms modifiering av redaktionsutskottets slutliga förslag till ingress - modifieringen innebar att det ej skulle uttalas att socialiseringen skulle vara "successiv". Förutom de vanliga fackliga uppgifterna, sades där att Metallindustriarbetareförbundet målmedvetet skulle "fostra arbetarna i kampen för samhällets omdaning på socialistisk grundval, och inrikta sitt arbete på produktionens socialisering, som ett av grundvillkoren för lönearbetets avskaffande". (83)

Också Grov- och Fabriksarbetareförbundets kongress i september 1920 slog fast socialismen som mål i sina stadgar efter tre motioner i den riktningen och under tillskyndan av Fackliga Propagandaförbundets anhängare i förbundet. Då vänstern emellertid var i minoritet på kongressen, kom stadgeingressens lydelse att bli mindre pompös än metallarbetarnas. Uppgiften skulle vara "att målmedvetet fostra arbetarna i kampen för samhällets omdaning på socialistisk grundval". (84)

Socialiseringsfrågorna behandlades också i ett annat sammanhang på GoFAF:s kongress, nämligen med anledning av en motion som begärde ett principiellt förbundsuttalande om industriell demokrati och socialisering. Förbundsstyrelsen hade utarbetat ett förslag till uttalande, som huvudsakligen behandlade socialiseringsfrågan, och efter en inledning från såväl Möller som Kilbom, vilket för övrigt illustrerar att vänsterns inflytande i förbundet ingalunda var negligerbart, antogs uttalandet enhälligt av kongressen. (85) Detta måste betraktas som en taktisk seger för socialdemokraterna i GoFAF, ty även om vänstern på kongressen lyckats föra upp socialiseringsfrågan på dagordningen och t o m fått socialismen in-skriven som mål i stadgarna, så var den socialiseringsstrategi som uttalandet uttryckte reformismens. Enligt kongressuttalandet skulle socialiseringen ske successivt, i den mån olika produktionsgrenar var "mogna" att överföras i samhällelig ägo. Redan gällde detta för

den förtrustade industrin, liksom för landets råvarutillgångar och kraftkällor. Efterhand skulle också bankväsendet socialiseras. (86) GoFAF:s kongress hölls mitt under 1920 års valrörelse där socialiseringsfrågan var central, och den av kongressen förordade socialiseringspolitiken var densamma som vänstern inom SAP förordat under våren 1919, och som partiet ställt sig bakom 1920.

Bakgrunden till Pappersindustriarbetareförbundets socialistiska målsättning är emellertid något olikartad. Förbundet bildades i juni 1920 (87) som en avspaltning från Sågverksindustriarbetareförbundet och Grov- och Fabriksarbetareförbundet, i opposition mot det senare förbundets ledning. Motsättningarna gällde främst organisationsprinciperna inom den fackliga rörelsen och det sätt som PIAF:s grundande skötts av initiativtagarna, men hade också fackligt-politiska undertoner. Vänstersocialisterna och Fackliga Propagandaförbundet hade nämligen en stark ställning i de norrländska avdelningarna av SIAF och GoFAF, samtidigt som SAC börjat göra organisatoriska inbrott bland den norrländska sågverks-, skogs-, flottnings- och massaindustrins arbetare. (88) Det radikala inflytandet var påtagligt vid PIAF:s konstituerande kongress. Inbjudna var, förutom de avdelningar inom SIAF och GoFAF som organiserade pappersmassearbetare, förbunden själva och LO, även t ex Fackliga Propagandaförbundet och Hyltebruk I.S. Även Norsk Papperindustriarbetareförbund var representerat vid kongressen, och det stadgeförslag som förelades kongressen var väsentligen en avskrift av det norska förbundets stadgar, och präglades av den kombination av syndikalism och facklig radikalism som var den norska fackföreningsrörelsens kännetecken vid denna tid. (89)

PIAF:s första stadgar kom emellertid inte att beslutas av kongressen, utan fastställdes av förbundsstyrelsen med ledning av kongressförhandlingarna. I förbundsstadgarna slogs det bl a fast att förbundet skulle främja socialistiskt organisations- och upplysningsarbete. Stadgarna innehöll också grunderna till en syndikalistisk strategi, där socialiseringen skulle vara resultatet av revolutionär facklig kamp och arbetarkontroll direkt på arbetsplatserna: "Fortsatt utveckling av fackföreningsrörelsen som revolutionär klasskampsorganisation, vilkens uppgift är att avskaffa den ekonomiska utsugningen genom arbetarnas direkta kontroll av produktion och omsättning, fram till slutligt övertagande av produktionsmedlen." (90)

Med formuleringen att PIAF var en revolutionär klasskampsorganisation kom förbundet att inta en särställning inom den reformistiska fackföreningsrörelsen. De syndikalistiska tendenserna underströks kanske än mer av den decentraliserade beslutsstruktur inom förbundet vid lönerörelser som stadgarna stipulerade. När PIAF i

december 1920 ansökte om inträde i LO, var det således inte förvånande att landssekreteriatet i dessa två punkter såg formella hinder. Beträffande stadgeingressen nöjde sig emellertid sekretariatet med att PIAF:s styrelse deklarerade att man inte tänkte sig att kampen för socialismen skulle föras efter syndikalistiska principer, utan av den fackliga och politiska arbetarrörelsen sida vid sida. (91)

Att vissa fackförbund på dylika sätt officiellt tog ställning för en socialistisk samhällsomvandling och socialisering av industrin, berodde på att den radikala delen av fackföreningsrörelsen, anförda av vänstersocialister och anhängare av Fackliga Propagandaförbundet men omfattande jämväl radikala vänstersocialdemokrater som J-O Johansson och David Berg, ansåg att den förändrade situationen efter kriget krävde en snabb strategisk omorientering. Men få hade någon lösning på *hur* socialiseringen skulle genomföras och den socialistiska produktionen organiseras. Grov- och Fabriksarbetareförbundets socialiseringsuttalande från kongressen 1920 är faktiskt den enda officiella socialiseringsplan som presterades inom fackföreningsrörelsen under åren 1919 och 1920.

Mestadels kom sålunda socialiseringsdebatten att kännetecknas av osäkerhet inför de nya uppgifterna. Detta präglade den fackliga socialiseringspolitiken på två sätt. För det första framhöll man att socialiseringsfrågan borde utredas. Metallarbetarkongressen 1919 tillsatte sålunda en egen utredningskommitté med uppgift att utreda frågan om branschens socialisering (92), och i GoFAF:s socialiseringsuttalande förordades att man måste avvakta en utredning om de lämpligaste formerna för överförande av privategendom till samhället innan socialiseringen kunde påbörjas. (93) För det andra bedömde den radikala delen av fackföreningsrörelsen det som viktigt att socialiseringsfrågorna propagerades för arbetarna. Därför beslöt Metallindustriarbetareförbundet på hösten 1919 att ge ut en socialiseringsbroschyr (94) och Signalen och Metallarbetaren kom att innehålla ett antal teoretiska artiklar om socialismen och vägen dit. (95)

6.5. Socialiseringsfrågan och den industriella demokratin

Liksom inom SAP, SSV och SAC länkades i den fackliga debatten till socialiseringsfrågan spörsmålet om industriell demokrati, dels vad gällde förvaltningssystemet i den socialiserade industrin, dels

beträffande själva socialiseringsstrategin. I debatten återspeglades de skilda motiven och ståndpunkterna hos socialdemokrater och vänstersocialister, även om motsättningarna inom den fackliga rörelsen inte helt följde partigränserna. Den gemensamma utgångspunkten för de båda politiska riktningarna inom fackföreningsrörelsen var kritiken av den reana statsdriften som uttrycket för socialismens förvaltningsprinciper.

I debatten om industriell demokrati var det inte ovanligt att det hävdades att demokratiseringen av industrin borde börja vid de statliga verken. (96) Vid denna tid hade det redan vid SJ inrättats särskilda organ och bestämmelser som gav personalen rätt att framföra önskemål beträffande t ex regler för befordring och tjänstgöring. Till detta hade Palmstierna i sin Tidenartikel i maj 1919 refererat som ett steg mot ekonomisk demokrati, och Albert Forslund ville inte förneka att det rörde sig om ett framsteg. Men i väsentliga frågor var förhållandena likadana som i den privata sektorn: "I fråga om driftsskötseln är emellertid personalen vägrad medinflytande vilket även gäller en annan mycket viktig angelägenhet, som vid flerfaldiga tillfällen förts på tal såväl i riksdagen som på annat sätt, nämligen framskapandet av en förhandlingsordning för statens verk." (97)

Samma tendens att ifrågasätta statssocialismens värde som kan iaktas inom socialdemokratin och SSV, fanns också i debatten inom fackföreningsrörelsen. Konkret kritik mot staten som arbetsgivare kunde anställda vid statliga och kommunala företag bidra med. Kommunalarbetarna klagade över att kommunala myndigheter vägrade acceptera kollektivavtal (98), och de SJ-anställda kunde anmärka mot att det allttjämt saknades en förhandlingsordning för de statliga verken eller mot allmän byråkrati vid statens järnvägar (99). Men också mer principiell kritik riktades mot statsdriften.

I en debattartikel i Grovarbetaren påpekade K E Finnström att han, liksom de flesta socialister, tidigare uppfattat socialiseringen som ett okomplicerat överförande av produktionsmedel i statens ägo. Men nu, då socialiseringsfrågan trätt i förgrunden, hade man börjat komma underfund med "att det ingalunda vore så lyckligt om staten skulle lägga sin döda hand över näringen eller företaget". (100) För att undvika byråkrati borde de samhällsägda företagen ges en organisationsform som medgav största möjliga självförvaltning. (101)

Än mer kategoriskt formulerade sig Paul Thunell, vänsteroppositionens ledande man i Järnvägsmannaförbundet. Också Thunell karakteriserade statssocialismen som att "staten lägger sin döda hand över produktionen" - en metafor som tycks ha varit lika populär som tidstypisk. "Att betrakta våra statsföretag som socialiserade

företag är ju endast att ge vapen i händerna åt våra motståndare", utropade Thunell. (102) I stället för statssocialism ville Thunell ha "levande socialism". Socialiseringen måste innebära att produktionsmedlen överfördes till de arbetande och socialismen vara detsamma som "arbetarnas ekonomiska självförvaltning", dvs ekonomisk demokrati. (103)

"Men hur långt från detta mål stå inte vi slavar under den kapitalistiska statsbyråkratin, vars enda möjliga dödsstöt vore, att den nuvarande *statsdriften socialiserades*. Denna socialisering skulle innebära, att den nuvarande parlamentariska - departementala ledningen avskaffades och ersattes av en självförvaltning, där samtliga handens och hjärnans arbetare hade oinskränkt medbestämmanderätt i alla företagens angelägenheter." (104)

Vänstern inom fackföreningsrörelsen var sålunda kritisk till den faktiskt existerande statsdriften, men ville ändå inte göra gemensam front med borgerligheten mot t ex SJ. För järnvägsmännen var detta problem naturligtvis extra svårt. Vänstersocialisten Carl Winberg, Signalens redaktör, gav i sin tidnings spalter vid flera tillfällen uttryck för denna kluvenhet, t ex genom att förklara det acceptabla i att statsbanorna gick med förlust. En artikel avslutades: "Kontentan av det sagda måste således bli den, att även om icke statens järnvägar för närvarande kan tjäna som exempel på ett i verklig mening socialistiskt drivet företag, vilket det naturligtvis långt ifrån är, så går det å andra sidan icke håller gärna att avfärda hela socialiseringsspörsmålet bara med ett hänvisande till nämnda företag såsom avskräckande exempel." (105)

Kritiken mot statssocialismen och staten som arbetsgivare resulterade i en socialismsyn där olika former av industriell demokrati i förvaltningen skulle motverka och upphäva riskerna för byråkrati och stelbenthet. Detta hade varit den socialdemokratiska partivänsterns utgångspunkt 1919, men inom fackföreningsrörelsen förekom endast ett förbundsuttalande som tog upp denna aspekt. Detta kan möjligen förklaras av att det främst var vänstersocialisterna, vilka var tämligen ointresserade av att spekulera över framtida socialistiska system, som drev socialiseringsfrågorna. I uttalandet från Grov- och Fabriksarbetareförbundets kongress 1920 slogs det fast att en ledande princip för den socialiserade produktionens förvaltning skulle vara att "inom varje särskild produktionsgren utrymme beredes för inflytande åt samtliga de till vederbörande produktionsutveckling knutna intressena, i främsta rummet samhällets, konsumenternas och arbetarnas, och att garantier skapas mot en byråkratisering av produktionens ledning och administration." (106)

I den fackliga debatten förekommer dessutom ett par försök att mer ingående skissera hur den industriell demokratin i den socialiserade produktionen skulle gestaltas. I Metallarbetaren argumenterade i slutet av år 1920 en medlem, i polemik mot kommunism och gammalsocialdemokrati, för samma ekonomiska självförvaltningssystem som diskuterades inom SAC vid denna tid. (107) Förslaget publicerades som ett diskussionsinlägg och tycks inte ha haft något stöd inom MIAF.

Detta förbund, Metallindustriarbetareförbundet, gav emellertid 1920 ut en socialiseringsbroschyr med påtaglig syndikalistisk tendens, vilket skulle kunna tolkas som ett visst syndikalistiskt inflytande i förbundsledningen trots reservationerna i förordet att MIAF som förbund inte stod bakom innehållet i broschyren. (108) Broschyren var författad av typografen och ungsocialisten Emil Malmborg, och initiativet till utgivning hade tagits av Malmborg själv som sänt sitt manus till MIAF. (109) Mot socialdemokraternas vilja hade den av FPF dominerade förbundsstyrelsen beslutat ge ut broschyren, och det var nätt och jämt att J-O Johansson i VU därefter kunde driva igenom att det i broschyrens förord skulle slås fast att endast författaren stod för åsikterna i broschyren och att MIAF såg den som ett diskussionsinlägg. (110) För den vänster-socialistiska fraktionen i MIAF var förmodligen motivet för att stödja utgivandet av denna frihetligt socialistiska broschyr att man ville se ett revolutionärt alternativ till Wigforss' broschyr om industriell demokrati som just utkommit. Därtill kommer att motsättningen mellan leninism och syndikalism ännu inte hade hunnit utvecklas antagonistiskt i Sverige på hösten 1920. Fortfarande fanns en del syndikalistiskt tankegods inom SSV och FPF.

I en artikel i Grovarbetaren presenterade K E Finnström en rådsmodell som var snarlik Möllers och som möjligen inspirerats av denna. I modellen fanns rådsorgan på två nivåer: På arbetsplatserna skulle finnas "råd" bestående av arbetare, tjänstemän och arbetsgivare. Råden skulle vid enighet kunna fatta beslut i teknik- och produktionsfrågor, liksom beträffande personalpolitiken. I varje bransch skulle dessutom finnas ett "distriktsråd" företrädande arbetarna, arbetsgivarna, konsumenterna och staten. Distriktsrådet skulle vara appellinstans, men också sköta avsättningen av de producerade varorna och ta initiativ i frågor som berörde hela branschen. På så vis skulle man påskynda tendenser till koncentration och standardisering. (111)

I en redogörelse för förhållandena inom gruvbranschen i Gruvarbetaren berördes flyktigt socialiseringsfrågan, som aktualiserats sedan den socialdemokratiske riksdagsmannen Bernhard Eriksson i egenskap av medlem i den offentliga gruvlagstiftningskommittén i

en personlig inlaga till justitieministern krävt förstatligande av alla mineralfyndigheter. (112) I artikeln ställde sig Gruvarbetareförbundets förtroendeman C L Lundberg positiv till socialisering, men var starkt kritisk till statsdrift: "Den tungfotade apparaten känna vi allaredan något till och dess rätt och förmåga till arvet måste högt och rent bestridas." (113) Lundberg förtydligade i en tidningsintervju sin hållning i frågan. Vad gruvarbetarna vände sig mot var statsdrift, framhöll han, inte statligt ägande:

"Jag vill samhällets socialisering, men icke dess byråkratisering. Staten som företagare skulle lägga en död hand över produktionen. Det skulle medföra något inrättningsmässigt över industrin, varmed alla, möjligen med undantag av en del av de legioner tjänstemän den tungfotade statsföretagareapparaten behövde, skulle bli missnöjda." (114)

I den modell för en socialiserad gruvbransch som Lundberg föreställde sig, och som möjligen inspirerats av en motsvarande norsk modell som Alfred Madsen presenterat vid en gruvarbetarkonferens i Trondheim i juni 1919 (115), skulle det i stället råda en strikt bodelning mellan ägande- och driftsfunktionerna. Staten skulle äga gruvorna, men själva driften skulle handhas av en industrisammanslutning, som representerade alla verksamma grupper i branschen; affärsledning, ingenjörer, kontorspersonal och arbetare. Däremot ansåg Lundberg det onödigt att konsumenterna representerades i organisationsmodellen. (116)

Beträffande frågan om hur den industriella demokratin i strategiskt avseende förhöll sig till socialiseringsuppgiften, återspeglades i den fackliga debatten motsättningarna mellan socialdemokrati och vänstersocialism. Att kampen för industriell demokrati skulle vara ett led i socialiseringsprocessen var reformister och revolutionärer eniga om, men när det gällde på vilket sätt kampen skulle föras, vilka krav som skulle resas och vilka reformer som skulle bidra till socialiseringssträvandena, var ståndpunkterna motsatta, vilket inte var så konstigt då tidsperspektivet på socialiseringen var så olika.

I debatten kom två strategier, vilka inte var direkt partibundna men som hade sina rötter i den socialdemokratiska reformismen respektive i den radikala vänstersocialismen, att stå mot varandra. Å ena sidan argumenterade fackföreningsvänstern (vänstersocialister, medlemmar i Fackliga Propagandaförbundet, radikala socialdemokrater) för synen, att endast genom kamp för ett verkligt medbestämmande i företagen kunde frågan om industriell demokrati få någon positiv betydelse i ett socialiseringsperspektiv. Det begränsade inflytande som liberalerna åsyftade med termer som ekonomisk eller industriell demokrati avvisades däremot.

På en rad av Fackliga Propagandaförbundet initierade socialiseringsmöten i slutet av 1919 tog man avstånd från Edéns och regeringens tolkning av innebörden av industriell demokrati (117) (se kapitel 4), och J-O Johansson betecknade detta slags reformer som "socialiseringssurrogat", vilka kunde komma att konservera det rådande systemet och försvåra en verklig socialiseringspolitik. (118) I Signalen kritiserade C N Carleson de liberala planerna på industriell demokrati, där just det begränsade inflytandet förhindrade att reformerna skulle utgöra ett led i socialiseringsprocessen. Carleson skrev:

"Man vill hejda dem /arbetarråden, CL:s anm/ vid dörren in till företagens ledning, man vill utestänga dem från dessas stora regi och begränsa deras inflytande till blott och bart arbetsförhållandena i inskränkt bemärkelse, möjligen givande arbetspersonalen något större svängrum än hittills i fråga om en och annan teknisk detalj. Där stå vi då vid den avgörande punkten, från vilken även socialiseringsperspektivet öppnar sig." (119)

Motsatserna framstod därmed som klara för Carleson: "Industriell, konstitutionell demokrati eller arbetarnas kooperativa diktatur över de stora industri- och arbetsgrenarna." (120) Sigvard Cruse ställde också industriell demokrati mot socialisering, i det att han menade att man "bör avvakta produktionens socialisering, innan man ger sig in på något mer utvecklat rådssystem." (121) Endast mycket begränsade reformer för att demokratisera industrin var Cruse beredd att acceptera. (122)

Den andra strategilinjen hade sina rötter i den socialdemokratiska reformismens traditioner och kombinerade ett långsiktigt socialiseringsperspektiv med Wigforss' encroachment-strategi och engagemang för industrins demokratisering. Sin motsvarighet inom den reformistiska arbetarrörelsens politiska gren hade denna linje i Gottfrid Björklunds skrivelser i Social-Demokraten (se kapitel 5), och liksom för Björklund utgjorde utbildningsaspekten en brygga mellan industriell demokrati och socialiseringen.

Ljungquist framhöll att verklig medbestämmanderätt för arbetarna skulle kringskära de funktioner som normalt sett kunde härledas ur det privata ägandet av kapital. På så vis kunde industriell demokrati ses som "inkörsporten till företagens socialisering". (123) Till samma slutsats kom K E Finnström, vars rådsmodell utgjorde såväl en plan för den socialiserade industrins organisation som grundelementet i själva socialiseringsstrategin. Modellen var avsedd att introduceras under privatkapitalistiska förhållanden, men Finnström framhöll samtidigt att reformen skulle vara ett led i socialiseringspolitiken. Förbindelsen mellan demokratireformer i den

kapitalistiska industrin och socialistisk produktion var den utbildningstanke som så många förespråkare för industriell demokrati gjort sig till tolk för. Om en bransch idag, i ett slag, skulle socialiseras, påpekade Finnström, skulle ingen i arbetarleden kunna ta hand om företagets ledning. "Det är icke huvudsaken att knacka huvudet av de gamla ledarna för industriföretag och banker m m, utan huvudsaken är och förblir att ha sakkunniga personer att sätta på de gamla ledarnas plats." (124) Genom att arbetarna i en rådsmodell skulle delta i företagets ledning, skulle de också förvärva den nödvändiga sakkunskapen. På så vis var den industriella demokratin ett led i socialiseringsprocessen: "Ur den synpunkten får spørsmålet ett vida större intresse än blott och bart arbetarnas medinflytande på produktionen i ett kapitalistiskt samhälle." (125)

Likheterna i socialiseringsperspektiv mellan denna reformistiska encroachment-strategi och den syndikalistiska (se kapitel 4) är slående. När t ex en MIAF-medlem argumenterade för den syndikalistiska encroachment-strategin i syfte att övertyga de socialdemokratiska förbundsmedlemmarna, var det just genom att betona att revolutionen var en långvarig process av ständig kamp för ökat arbetarinflytande. På så vis skulle de organisatoriska och mentala förutsättningarna för en lyckosam socialisering skapas. (126) På några punkter skilde sig emellertid den reformistiska encroachment-strategin från den syndikalistiska. Den var uttalat reformistisk och avsedd som ett komplement, inte som alternativ, till den politiska kampmetoden. Dessutom var utbildningsaspekten av industriell demokrati viktigare för reformisterna, medan syndikalisterna mer underströk arbetarkontrollens betydelse för arbetarnas solidaritet och ideologiska medvetenhet samt dess demonstrationseffekt.

Socialiseringshotet och den industriella demokratin

Högern, liberalerna och arbetsgivarna 1919-1920

7.1. "Front mot socialismen"

När socialiseringsfrågan 1919 ställdes i centrum för den politiska debatten, kom förutsättningarna för vänstersamverkan att undermineras. Rösträttsreformen, som varit den stora gemensamma frågan för vänsterpartierna, var i hamn, och i förhållande till socialiseringsuppgiften kom den gamla motsättningen mellan vänster och höger att ersättas av en ny mellan socialister och borgerliga.

Emellertid var det frågan om en långdragen process, och vänsterkoalitionen skulle drygt ett år efter beslutet om författningsreformen. Det dröjde ända till vintern 1920 innan den av den socialdemokratiska vänsterfalangen propagerade offensiva socialiseringspolitiken knäslattes i SAP, och inte ens då lyckades det högern att förmå de frisinnade att sluta en gemensam borgerlig politisk front mot socialdemokratin. Förklaringen ligger förmodligen i att man, trots det gemensamma principiella och ideologiska avståndstagandet från socialismen, hade svårt att göra rent hus med den traditionella strategiska och taktiska inriktningen och förutsättningslöst söka nya bundsförvanter. Ända sedan Karl Staaffs dagar hade ju liberalerna sökt enhet med socialdemokratin för en rösträttsreform och högern betraktat liberalismen som den taktiska huvudfienden. (1)

Med avseende på hur socialismens principiella motståndare behandlade socialiseringsfrågan, kan man urskilja två faser under den aktuella perioden. Den första sträcker sig från årsskiftet 1918/1919 till sommaren 1919, och då rörde debatten huvudsakligen kristidskommissionerna och socialismen sågs främst som liktydig med statlig reglering och planhushållning. Den andra fasen om-

spänner tiden från hösten 1919 och ett år framåt. När socialiseringskravet togs upp av SAP:s programkommission och senare stadfästes av partikongressen, kom debatten inte enbart att gälla avvecklingen av krigstidsregleringarna, utan socialiseringsfrågan diskuterades i hela dess bredd med spörsmålet om ägandeskifte i centrum.

7.1.1. Kristidskommissionerna som bevis

Månaderna efter rösträttsreformen fruktade högerpressen att demokratin skulle kunna ge socialdemokraterna en så stark ställning i riksdagen, att de ensamma kunde bilda regering. En socialistisk regering skulle komma att innebära klassvälde, frihetens förintelse och majoritetens förtryck av minoriteten. Först sedan valutslagen 1919 och 1920 visat att socialdemokratisk riksdagsmajoritet inte var något troligt perspektiv, avtog högerens pessimism beträffande demokratireformens resultat/möjligheter. (2)

Denna fruktan för ett nära förestående genombrott för en offensiv socialiseringspolitik präglade högerens valkampanj under vintern 1919. I ett tal i Kalmar i valrörelsens inledningsskede framhöll Arvid Lindman: "Skulle socialdemokratien genom de nu förestående valen föras fram till makten i vårt svenska samhälle, komma säkert denna rörelses vänstergrupper och ungdomsgrupper att - under växande anslutning - kräva, att nu *måste* det socialdemokratiska programmet skyndsamt förverkligas. " (3)

Högerens perspektiv var således att demokratin banade väg för en socialdemokratisk regering och därmed för socialiseringsprogrammet. I princip var detta riktigt och avspeglade den socialdemokratiska vänsterns aspirationer, men som lägesbedömning och grund för en politisk taktik var det behäftat med två fel. Dels överskattade man socialdemokraternas stöd i valmanskåren, vilket man för övrigt inte var ensamma om vid denna tid. (4) Dels överskattade man (eller överdrev medvetet av taktiska skäl) den socialdemokratiska vänsterns inflytande över partiledningen.

Därför var det ett ledande tema i högerens valkampanj under vintern 1919 att huvudmotsättningen i svensk politik nu gick mellan borgerlighet och socialdemokrati - "socialdemokratisk och borgerlig uppfattning äro lika oförenliga som eld och vatten", sa Lindman (5) - och i sina valtal beklagade högerledaren att de borgerliga inte stod enade mot socialismen. (6) NDA hade för övrigt ända sedan rösträttsreformen drivit linjen att liberaler och högermän skulle bilda ett helt nytt borgerligt folkparti. (7)

Regeringskoalitionen, menade Lindman, var något som ensidigt gynnade socialdemokraterna, vilka endast väntade på att bli nog starka att bilda en rent socialistisk ministär. I stället för att tillsammans med högern bekämpa socialdemokratien, hjälpte således de frisinnade socialdemokraterna. När socialdemokraterna med liberalernas hjälp samlat kraft nog, skulle de spränga vänsterkoalitionen för att själva föra en socialistisk politik; "då kan mohren gå, för då har mohren gjort sin tjänst". (8)

Högerns kampanj mot socialismen under vintern 1919 kan näppeligen förklaras av att SAP:s valprogram eller politik vid denna tid skulle ha varit utpräglat socialistisk. Möjligen var det för att förekomma en väntad framtida socialdemokratisk socialiseringsoffensiv, något som SAP-vänstern agiterade för, som högern valde att slå till först. Men lika troligt är att kampanjen också var ägnad att öka spänningarna i vänsterkoalitionen och förmå liberalerna att avbryta samverkan. Därmed var ju liberaler och högermän ense, att fördes socialiseringsfrågan in i bilden kunde koalitionen inte bestå. När nu SAP undvek socialiseringsfrågan kan det ha varit en baktanke hos högern att framkalla en socialiseringsdebatt.

När det i SAP:s valupprop inte fanns några offensiva socialiseringskrav att argumentera mot, sökte högerkampanjen måltavlor för sin kritik vid sidan av den officiella socialdemokratiska politiken. Man polemiserade mot SAP-vänstern (9) och hänvisade till de negativa erfarenheterna av socialismen utomlands, fr a i Ryssland och Tyskland. Speciellt tycks man ha ansträngt sig att så långt möjligt göra de svenska socialdemokraterna "ansvariga" för de utländska misslyckandena. I ett valupprop från ett antal högerkvinnor talas t ex om "socialism och bolsjevism" som något enhetligt (10), och en ledare i NDA påpekar att de svenska socialdemokraterna hade samma utgångspunkt och mål som bolsjevikerna. (11) I ett valtal hävdade Lindman att de ryska bolsjevikerna försökt "att hänsynslöst organisera näringslivet efter socialdemokratisk uppfattning". (12)

Men framför allt användes i högerkampanjen krigstidens kommissionsväsende som bevis på socialismens misslyckande. I remissdebatten den 16 januari 1919 hade Lindman understrukit behovet av ett snabbt avvecklande av kristidslagar och kristidskommissioner. Målsättningen skulle vara att avvecklingen i huvudsak skulle genomföras under år 1919. (13) I en motion senare på året yrkade Lindman ånyo på en avveckling under 1919. (14) Lindman påpekade att han ansåg att vissa regleringar under kristiden varit nödvändiga och att han aldrig hört till dem "som i tid och otid häcklat kristidskommissionerna". (15) Men Lindman kritiserade koalitionsregeringen för att den under kristiden låtit regleringssystemet ex-

pandera i onödan och för att den nu efter kriget inte var beredd att avveckla kommissionsväsendet tillräckligt snabbt. (16)

Aven om Lindman i egenskap av oppositionsledare var kritisk mot koalitionsregeringen och krävde en i det närmaste omedelbar återgång till fria marknadsekonomiska förhållanden, jämställde han vid detta tillfälle inte kommissionsväsendet med socialismen. I själva valkampanjen gjordes emellertid kristidsregleringarna till det praktiska beviset på socialismens byråkrati och ineffektivitet. Lindman slog fast att regleringssystemets utbyggnad hade skett "under inflytande av socialisternas uppfattning om statens förmåga att med fördel för samhället ersätta den enskildes initiativ och verksamhet" och betecknade kristidens regleringspolitik som "till sitt väsen och sin anda *socialistisk och ingenting annat än socialistisk*". (17) På så sätt kunde Lindman, i det att han pläderade för en snabb avveckling av kristidsregleringarna och för en återgång till marknadsekonomiska förhållanden, samtidigt polemisera mot socialismen.

Lindman framhöll den stora betydelsen av enskilt ägande och enskilda initiativ som ekonomiska drivkrafter, och ställde dessa mot den socialistiska ekonomins byråkratiska stelhet och brist på incitament för personliga initiativ. "Allt skall i den socialistiska staten gå på kommando och vid äventyr av straffpåföljd, produktionen byggas på frihet och fruktan för strafflagsparagrafen." (18) Som "socialism" betecknade Lindman både den statliga planhushållning som förekommit under krisåren och förstataligande med statlig drift av företag och branscher. I båda fallen skulle den socialistiska modellens ineffektivitet komma att avslöjas; "produktionen kommer att förminsкас och fördyras för att så småningom och till sist alldeles omintetgöras." (19)

Avsikten med att beteckna socialismen, det system som SAP sades planera att införa om partiet vann valet, som "produktion på kommando" (20) likställt med kristidens regleringssystem, var naturligtvis att utnyttja det utbredda missnöjet med regleringar och ransonering för att misskreditera socialismen. Lindman sa: "Det vore i sanning underligt, om de opinionsstormar, som statsförmynderskap och kommissionsväsen framkallat, bara skulle uttrycka en tillfällig harmställning ..." (21) Om nu kommissionsväsendet var socialismen praktiserad, kunde man med Lindman säga: "Det socialistiska systemet med statens hand över näringslivet och kommunernas över varuförmedlingen är vägt och befunnet för lätt." (22)

I grunden var liberalerna antisocialistiska och i den principiella synen på samhällets ekonomiska system var det litet som skilde de frisinnade och högern åt. I Frisinnade Landsföreningens valupprop från januari 1919 betonades vikten av återgång till marknadseko-

nomiska förhållanden, där enskild äganderätt och privat företagssamhet skulle dominera bilden. Den bästa drivkraften för att som behovet var öka produktionen, var "den enskildes *självverksamhet under eget ansvar*", medan statsingripanden och statsdrift skulle begränsas till sådana fall där de på g a "samhällelig rättskänsla eller hänsyn till allmänt väl" krävdes. (23)

Att de frisinna skulle låta regeringssamverkan innefatta åtgärder i socialistisk riktning var däremot uteslutet. Regeringsprogrammet från 1917 var ett minimiprogram, men inte heller efter beslutet om författningsreformen kunde socialiseringsreformer komma ifråga. Föranledd av högerens kampanj mot socialismen under valrörelsen slog Edén ånyo fast att grunden för vänstersamverkan var sådana mål som var gemensamma för socialdemokrater och frisinna och således föll inom det frisinna partiets åskådning och program. Edén var medveten om att SAP kunde tänkas vilja gå längre och föra fram de socialistiska kraven. "När så sker", sa Edén, "vare sig det skulle bli snart eller efter någon tid, då skiljas vägar." (24)

I politiskt-strategiskt avseende hade emellertid de frisinna en helt annan inriktning än högern. De ville fullfölja koalitionen reformarbete så länge som möjligt var, och inte omedelbart bryta vänstersamverkan för att delta i högerens front mot socialismen. I botten på detta låg att man hade en annan värdering av socialdemokratins roll i svensk politik, och uppskattade dess reformism och dess funktion som stabilisator gentemot bolsjeviker och vänstersocialdemokrater. I polemik mot högerkvinnornas valupprop frågade Edén: "Finns det icke så pass blick för verkligheten hos dessa förskrämda att de förstå vad det betytt och betyder för svenskt samhällslugn att den svenska socialdemokratien ställt sig på den lagbundna utvecklingens grundval och därmed givit samhällsordningen en ökad motståndskraft mot omstörtningmännen?" (25)

Förmodligen var de ledande skikten bland de frisinna också mer medvetna än högern om SAP-vänsterns relativa svaghet inom partiet och dominansen av ledande socialdemokrater som önskade fortsatt samarbete. Därav följde att de frisinna inte var intresserade av att sluta upp i Lindmans front mot socialismen, och inte heller av att "konstruera" antisocialistiska argument. I sitt Örebro-tal sa Edén: "Vilja vi övervinna socialismen, så sker det ej genom att ropa mot den, utan genom att undanröja de missförhållanden mot vilka socialdemokratien vänder sig, på bättre vägar än den kan anvisa." (26) Edén vände sig mot högerens försök att framställa socialdemokratien som stående mycket nära bolsjevismen, och referenserna till socialismens misslyckanden utomlands betecknade han som "skrämsel" och "skräckmålningar". (27)

Inte heller argumentet att de impopulära kristidsregleringarna varit socialismen praktiserad utnyttjades av Edén, vilket för övrigt var naturligt eftersom de frisinnade i regeringskoalitionen bar ansvaret för systemets utbyggnad. I Konungens trontal 1919 hade det hetat att de statliga regleringarna skulle avvecklas "så snart som möjligt" med hänsyn till rådande varuknapphet. (28) I remissdebatten i andra kammaren försäkrade Edén att liberalernas vilja att avveckla regleringarna var lika stark som högerens, men att en viss övergångsperiod var nödvändig. (29) Däremot betecknades inte kristidsregleringarna som exempel på socialistisk ekonomi.

Inte heller under resten av 1919 lät sig de frisinnade dras med i högerens front mot socialismen. Edén och de ledande liberalerna prioriterade fortsatt vänstersamverkan, och så länge inte SAP-vänstern var beredd att spränga koalitionen på socialiseringsfrågan, tycks inte liberalerna ha varit benägna att gå till offensiv mot socialismen, även om de inte underlät att betona sitt principiella avståndstagande.

I stället för att som högern förstora betydelsen av SAP-vänsterns krav på en offensiv socialiseringspolitik och konfrontation, kunde t ex Dagens Nyheter ta fasta på de moderata inslagen i den socialdemokratiska propagandan. I en kommentar till Möllers Tidensartikel "I socialiseringsfrågan" framhöll tidningen att Möller till skillnad från t ex Engberg var positiv till fortsatt vänstersamverkan, och beträffande artikelförfattarens synpunkter angående tillsättandet av en socialiseringskommission, föreslog DN under hänvisning till att socialdemokratin själv saknade en samlad ståndpunkt i socialiseringsfrågan, att en socialiseringsutredning skulle vara förutsättningslös och gälla enskilda företag och branscher: "Mot ett sådant övervägande skola säkerligen inte håller av det liberala partiet resas några absoluta förhandsinvändningar." (30) När samma tidning kommenterade den socialdemokratiska programkommissionens förslag till nytt partiprogram, rörde det sig inte om ett enkelt brännmärkande av socialiseringspolitiken. I stället dominerades artikeln av konstaterandet att socialdemokraterna börjat bli osäkra i socialiseringsfrågan, att det skett en "rätt långt framskriden uppluckring" av dogmatiken och att den socialistiska teorin börjat "glida i sär". (31)

Men det förekom också i den liberala pressen att man ställde sig tveksam eller negativ till fortsatt regeringssamverkan med socialdemokraterna. I dylika fall spelade socialiseringsfrågan en viktig roll. Inför de stundande överläggningarna om fortsatt samverkan ifrågasattes i en del liberala tidningar om inte den ökade betydelse som socialiseringsfrågan och andra ekonomiska spørsmål fått, omöjliggjorde fortsatt samarbete i regeringen. (32)

Men socialdemokraterna valde att inte driva socialiseringsfrågan i regeringsförhandlingarna, och i den nya edénska ministärens regeringsförklaring, som utgjorde slutresultatet av dessa överläggningar, fanns inga socialiseringskrav. (33) Om socialdemokraterna krävt socialisering som en punkt i regeringsprogrammet hade samarbetet strandat, men då de inte gjorde detta, kunde inte Edén av omsorg om det nyetablerade parlamentariska systemet avböja fortsatt samarbete. (34)

Först sedan koalitionsregeringen sprängts och socialdemokraterna på sin kongress gjort klart att de ämnade driva en mer offensiv socialiseringspolitik skapades något av en borgerlig front mot socialismen. Men endast på det ideologiska planet, ty liberalerna var inte benägna att acceptera de förslag om borgerlig samling och liberal valsamverkan med högern som fördes fram i vissa högertidningar under valrörelsen 1920. (35)

7.1.2. Borgerlig samling mot socialiseringshotet

1920 års valrörelse kom till stor del att handla om socialiseringsfrågan - för det borgade partivänsterns genombrott på SAP-kongressen och de utredningsinitiativ om socialisering och industriell demokrati som Europas första parlamentariskt tillsatta socialdemokratiska regering tog. Högern fortsatte sin antisocialistiska kampanj från 1919, och i oppositionsställning kunde nu liberalerna avsluta sig. Leif Kihlberg nämner för övrigt att de antisocialistiska stämningarna bland liberalerna tilltog så under valrörelsen 1920, att när Branting efter det socialdemokratiska valnederlaget vände sig till Edén med förslag om en ny koalition, varje slags samverkan från liberalt håll var utesluten. (36)

Ideologiskt understöd fick den borgerliga samlingen av arbetsgivarna som nu intensifierade propagandan mot socialiseringspolitiken. Även under 1919 hade arbetsgivarna klart deklarerat sitt motstånd mot socialismen, men av frågans behandling i *Industria* och i uttalanden förefaller det som om man inte sett socialiseringshotet som överhängande. I en artikel i *Verkstäderna* så sent som i december 1919 hade t ex Gunnar Laurell betraktat socialiseringsfrågan som "icke för ögonblicket så aktuell" som frågan om vinstdelning och medbestämmande: "Det torde nämligen inom vårt land ännu icke finnas någon socialdemokrat i ansvarig ställning, som är beredd att framlägga ett praktiskt program för den svenska industriens omedelbara socialisering." (37)

Ett liknande perspektiv hade *Industria* haft när den socialdemokratiska programkommissionen presenterat sitt förslag under

sommaren 1919. Trots att socialdemokraterna krävde socialisering, hade Industria hävdat, menade de inte allvar, ty de insåg vilken katastrof som skulle bli följden: "Programkommissionen skyltar med socialisering, men på skylten står: '*Allmän socialisering i morgon!*' Skylten kommer äfven i morgon att lyda på samma sätt..." (38)

Under 1920 innehöll emellertid Industria ett långt större antal antisocialistiska artiklar, dels programmatiska och teoretiska, dels i form av referat av artiklar i utländska tidskrifter och svensk dagspress och dels som polemiska notiser. (39) Raden av antibolsjevikiska artiklar i Industria 1920 var imponerande, en del tämligen demagogiska och förmodligen avsedda att påvisa att "den bolsjevikiska smittan bland Sveriges unga arbetare" var "en patologisk företeelse, från hvilken hvarje förbindelse med förnuft och eftertanke är afkopplad..." (40)

Trots att de alla var motståndare till socialiseringspolitiken, fanns det en klar skillnad mellan de frisinnade och högern/arbetsgivarna i synen på statens ekonomiska uppgifter. De senare motsatte sig i betydligt högre grad statliga regleringar och statsdrift än de frisinnade, som hade en mer socialliberal inställning. I Frisinnade Landsföreningens valupprop uttalade man sig för marknads ekonomin, men inte utan reservationer:

"Men den ekonomiska friheten får icke missbrukas till exploatering av de svaga i samhället eller överskrida gränsen för samhällets gemensamma intressen. Där samhällelig rättskänsla eller hänsyn till allmänt väl det kräver, där bör staten gripa in genom kontroll, reglering eller egen verksamhet." (41)

Samma principsyn förfäktades under valrörelsen av såväl Edén som Eliel Löfgren. Den senare konkretiserade genom att påpeka att statsdrift eller statskontroll var att föredra i fall då egendom gav innehavaren ett slags monopolställning, t ex vissa beträffande gruvor och järnvägar. (42)

Fastän det var politiskt olämpligt att angripa själva *principen* om samhällets sociala ansvar i förhållande till marknaden, *underströk* inte högern och arbetsgivarna på samma sätt som de frisinnade denna aspekt, utan vände sig mot Löfgrens yttrande. Industria hävdade att Löfgrens definition av gränsen för statsingripande var "farligt vid" och "tjänbar", och Lindman menade att Löfgren genom sitt yttrande givit "ett finger åt socialiseringsifrarna, som ej skola vara sena att taga hela handen". (43)

Också i andra *konkreta* frågor som hade samröre med socialiseringsfrågan, t ex i synen på Socialiseringsnämnden, hade de frisinnade en mer förutsättningslös inställning än högern och arbetsgivarna. (44) Dessa underströk att nämnden hade getts extraordinära befogenheter och bestod av socialdemokratisk majoritet. In-

dustria betecknade industrins och borgerlighetens representanter i SN som "i realiteten en gisslan" (45) och Lindman påpekade att två av huvudförfattarna till det nya SAP-programmet fanns med i nämnden: "Vi måste utgå från att det kommer att utöfvas en våldsam påtryckning för att få detta program förverkligadt..." (46)

Det huvudsakliga budskapet i den borgerliga kampanjen mot socialism 1920 var att socialismen var underlägsen kapitalismen som ekonomiskt system. Detta var naturligt, eftersom polemiken riktade sig mot socialdemokratin, vars demokratiska trovärdighet inte kunde bestridas. Den borgerliga kampanjen mot socialismen i 1920 års valrörelse hade en mer principiell karaktär än högerens kampanj året innan, även om det också nu förekom *referenser* till socialismens förmenta misslyckande i praktiken utomlands och i Sverige. Men huvudsakligen strävade man efter att med *principiella* argument påvisa att socialism och socialisering skulle vara menligt för samhälls-ekonomi och välfärden. Dessutom förekom *moraliska* argument mot den reformistiska socialiseringsstrategin.

Referensargumenten rörde tre företeelser. För det första hänvisade man liksom tidigare till de kaotiska förhållandena i Ryssland, Tyskland och ibland också Österrike, förhållanden som tillskrevs socialismen som ekonomiskt system. (47) "De socialiserande experiment, som gjorts i andra länder", sa Edén, "borde verkligen vara avskräckande nog - både för samhället och arbetarvärlden." (48)

För det andra användes fortfarande kristidsregleringarna som exempel på socialistisk byråkrati. Efter att ha karikerat Otto Bauers agrara socialiseringsprogram, kunde Lindman slå fast: "Det är kristidsförvaltningen och kristidshushållningen som gå igen med alla sina inventeringar och inspektioner, med alla sina förordningar och strafflagsparagrafer, med ofrihet och tvång för den enskilde och olustens mara ridande folk och alla stånd och klasser." (49) Det är slående för den högersvängning som under sommaren 1920 började prägla det politiska klimatet, att Edén som 1919 betecknat de av högern använda utländska exemplen på socialismens svårigheter för skrämseltaktik och som inte utnyttjat de möjligheter till antisocialistisk propaganda som kommissionsväsendet erbjöd, 1920 var mer offensiv. I sitt uppmärksammade Uppsalatal vände sig Edén mot den punkt i SAP-programmet, som talade om socialisering och planmässig folkhushållning. "(V)i hade", sa Edén, "en försmak av denna planmässighets konsekvenser under kristidens statliga regleringar." (50)

För det tredje argumenterades att den svaga eller negativa vinsten i de statliga affärsdrivande verken var exempel på den praktiserade socialismens brister som ekonomisk organisationsmodell. (51)

Av de statliga företagen, kunde Lindman rapportera, var det bara domänerna och kraftverken som gav ett överskott, övriga var förlustbringande. (52) Beträffande Statens Järnvägar frågade Lindman om en sådan verksamhet var "naturlig, som ej ger någon avkastning på det nedlagda kapitalet och understundom ej betalar driftskostnaderna" (53), och Trygger spådde, att den samhälleliga kapitalbildningen, med en så dålig vinstprofil inom den offentliga produktionssektorn, huvudsakligen skulle komma att ske genom ökad beskattning. (54)

Kunde referensargumenten som bevis på den faktiskt existerande statsdriftens misslyckande tillbakavisas som varande exempel från säregna situationer, fanns emellertid också deducerade principargument mot det socialistiska ekonomiska systemet som sådant. I liberal ekonomisk anda hävdades att enskilt ägande, fri konkurrens och fri företagsamhet i en marknadsekonomi genom det enskilda initiativet svarade för en optimal allokering av samhällets resurser, och att statliga ingrepp i ekonomin i form av reglering eller ägande hämmade produktionen.

Socialismens hotbild tecknades främst som ett inflexibelt och byråkratiskt ekonomiskt system, medan "det enskilda initiativet" och "den fria företagsamheten" var nyckeltermerna i den borgerliga valkampanjen sommaren 1920. (55) Parallellt propagerade Industria om och om igen för det enskilda vinstmotivet som den främsta ekonomiska drivkraften. (56) I det socialiserade företaget saknades det enskilda vinstintresse som enligt Edén var "en avgörande sporre" för ett företags utveckling - "sådan är nu en gång människan". (57) Dessutom saknade företagsledarna i statliga verk den handlingsfrihet som kollegorna i privata bolag hade. Därför kunde Lindman slå fast:

"Statsdriften kan aldrig täfla med den enskilda. Man må tala aldrig så mycket om att man skall undvika de ämbetsmannamässiga och stela former, som kunna ha sitt berättigande inom andra grenar av statsförvaltningen. Det blir talesätt och intet annat. De som sköta statens affärer måste stå till ansvar för sitt fögderi. Där måste förekomma kontroll och uppsikt från statens sida. Men däraf följer en försiktighet och betänksamhet inför nya fruktbringande uppslag och ett band på handlingsfriheten som kommer att verka förlamande. Den enskildes handlingskraft kan ej er(s)ättas af det allmännas initiativ." (58)

Vid sidan av den byråkrati, brist på enskilt initiativ och handlingskraft som präglade de socialiserade företagen, skulle planushållningen i den socialistiska samhällsekonomin ytterligare försämrade förutsättningarna för ekonomisk tillväxt och välfärd. (59) Industria tog upp kvalitetsaspekten och kunde i andanom se en framtida planerad produktion av "normalskodon" /.../ för socialistiskt standardi-

serade fötter" (60), medan Trygger underströk faran av felaktig resursfördelning vid central styrning av ekonomin.

"Misstag kunna alltid begås under hvilken ordning som helst, men dessa kunna aldrig få sådana dimensioner och följaktligen ej medföra så ödesdigra verkningar, när tusen sinom tusen egna intressen med sina känslospröt få göra sig gällande, som när ledningen af det hela ligger i händerna på några få som, låt vara att de efter bästa förmåga söka fullgöra sina plikter, dock icke äga möjlighet att öfverblicka och bedöma hela den massa af företeelser, som de blifvit satta att reglera". (61)

Kontentan av denna kritik mot den socialistiska produktionsordningen var att produktionskostnaderna i en dylik ekonomi skulle vara mycket högre än i en kapitalistisk marknadsekonomi. (62) Ett följdargument var att detta skulle drabba arbetarna lika väl som kapitalisten; att avvisa socialiseringspolitiken var således ett folkintresse. Därmed tillbakavisade man det inom arbetarrörelsen vanligt förekommande argumentet att motsättningen mellan arbete och kapital var oförsonlig, att arbetarna skulle vara "utsugna" och att ett viktigt mål för en socialisering vore en omfördelning av inkomster och förmögenheter. (63) Beträffande den sista punkten hade socialdemokraterna, t ex Möller, avvisat tanken på att någon väsentlig välståndsökning skulle kunna uppnås genom fördelningspolitik, men Lindman polemiserade ändå mot en sådan uppfattning som han tillskrev bland andra Branting. Arbetarklassen, sa Lindman, måste lära sig inse "att frågan om det allmänna välståndet är en produktionsfråga och icke en fördelningsfråga - såvida men icke sänker anspråken på ekonomisk likställighet därhän att man är nöjd bara alla äro - *lika fattiga*". (64) I den mån socialdemokraterna verkligen menade att socialismen skulle öka samhällsproduktionen, vilket liberaler, höger och arbetsgivare höll för totalt uteslutet, var detta ett kriterium till döds för socialismen. "Den /=socialismen, CL:s anm/ kan icke genomföras med produktiviteten som häfstång", fastslog Industria. (65)

Stor vikt hade den borgerliga fronten mot socialismen lagt vid att bevisa att en social omvälvning skulle vara ekonomiskt katastrofal för hela folket - möjligen betonades detta av valtaktiska skäl. När det gällde det moraliska fördömandet av socialiseringsakten som sådan, vände man sig huvudsakligen till småbönderna för att få stöd mot en jordsocialisering. I och för sig ifrågasattes inte det riktiga i att staten i vissa fall ägde rätt att tvångsinlösa privat egendom, men om socialiseringspolitiken skulle genomföras i stor skala protesterade borgerligheten. Socialiseringspolitiken var omoralisk och rättsligt tvivelaktig, hävdades det. (66)

Än mer tycks man ha upprörts över den kautskyanska, successiva socialiseringsprocess som socialdemokraterna förespråkade, vil-

ken betecknades som cynisk taktik, avsedd att splittra motståndet mot socialiseringen, (67) Smygsocialiseringen blev sålunda ett tema i valrörelsen. "Socialiseringen skall smyga sig öfver oss", skrev Arvid Bjerking i Medborgaren, "liksom vi under ransoneringstiden så småningom insnärjdes i ett system af personligt och ekonomiskt tvång, hvilket skulle framkallat den häftigaste reaktion, om det bjudits oss på en gång". (68) I ett berömt yttrande i Mora gjorde Edén en liknelse som gav eko i pressen: "Socialiseringen är som räven i hönshuset. Han ger sig inte förrän han bitit ihjäl alla hönsen." (69)

På liknande sätt upprördes man över socialdemokraternas syn i ersättningsfrågan. (70) Möller hade bl a förordat att staten skulle tvångsköpa egendom mot statsobligationer. På lång sikt skulle för-mögenhetsskillnader utjämnas beskattningsvägen. I Medborgaren kommenterade Bjerking:

"Hvad skall man nu säga om detta? Först låter man vårt folk byta bort sina reella tillgångar mot ersättning i form av statsobligationer under föregifvande, att det är goda och säkra papper, och sedan ämnar man genom någon enkel manipulation göra dessa värdelösa. Hvad kallas det, när en enskild försöker sig på dylika affärsmetoder? Det kallas bedrägeri - Och *bedrägeri* är äfven den planlagda socialiseringen från början till slut." (71)

7.2. Liberalerna, högern och den industriella demokratin

Om det förelåg en grundläggande ideologisk enighet mellan liberaler och höger i det principiella avståndstagandet från socialismen, rådde ingen motsvarande samstämmighet inom den politiska borgerlighet i inställningen till kraven på industriell demokrati. Detta förklaras främst av att högern och liberalerna hade så olika allmänpolitiska strategier under tiden efter kriget. Högern såg industriell demokrati som ett led i den hotande socialiseringsrörelsen och tog avstånd från kravet på ökat arbetarinflytande. I denna tolkning kunde man återopa SAP-vänsterns strategiska perspektiv 1919 och partiets officiella linje 1920. Liberalerna däremot accepterade tanken på en reformering av relationerna mellan arbetsgivare och arbetare och argumenterade från sommaren 1919 för liberala arbetslivsreformer i syfte att öka samförståndet mellan arbetsmarknadens parter.

7.2.1. De frisinnade

I kampanjen inför landstingsvalen i mars 1919 krävde de frisinnade inte uttryckligen industriell demokrati men uttalade sig för ett närmande mellan arbetsmarknadens parter. Efter att ha deklarerat sin anslutning till den privata äganderätten och det enskilda initiativet, fastslogs i det frisinnade valprogrammet: "Vägen till försoning mellan arbetsgivares och arbetstagares intressen bör sökas i en sådan ordning som kommer båda att känna sin samhörighet i det gemensamma arbetet." (72)

I den liberala pressen hade man tidigt uppmärksammat det intresse som dylika frågor väckt i utlandet, och frågan om industriell demokrati, eller "ekonomisk demokrati" som var den term liberalerna använde, gavs en positiv framtoning. I en redaktionell artikel i Forum i januari 1919 underströks behovet att utforma ett liberalt "demokratiskt-ekonomiskt program" om vilket socialdemokrater och liberaler kunde enas. Det marknadsekonomiska systemet var fortfarande användbart, menade författaren, men framhöll samtidigt att det fanns en kollektivistisk tradition som inte var socialistiskt utan socialpolitiskt motiverad. På denna blandekonomiska grund kunde man bygga vidare och bli tillsätta en utredning om arbetarnas delägande i större företag. (73)

De positiva rapporterna i den frisinnade pressen under första halvan av 1919 om utländska erfarenheter och idéer om industriell demokrati gällde nästan uteslutande liberala initiativ i England - Whitley-rapporterna stod här naturligtvis i särklass - men senare under året förekom artiklar om förhållandena också i USA och Norge. (74) När förslaget om inrättande av ett permanent, partssammansatt, nationellt industriråd i England offentliggjordes, spådde DN-ledaren att England skulle bli "ett föregångsland för den ekonomiska demokratiseringen, liksom det redan varit det för den politiska." (75) Men inte bara liberala idéer och reformer rosades, utan även frihetliga socialister som Bertrand Russel och de engelska gillesocialisterna omnämndes i positiva ordalag - här såg man uppenbarligen mer till ideologiernas frihetliga karaktär än till de socialistiska inslagen. Russells plädering för gillesocialismen i "Vägar till frihet" karakteriserades sålunda av Erik Linder som "den ekonomiska kollektivismens försoning med det fruktbara i den klassiska liberalismens frihetsförkunnelse." (76)

När kravet på industriell demokrati på försommaren 1919 genom Palmstiernas Tidenartikel och första majledaren i Social-Demokraten började få en mer officiell ställning i den socialdemokratiska politiken, var stämningarna inom de frisinnades läger till demokratiska arbetslivsreformer tämligen positiva. Bl a hade röster höjts för en

statlig utredning av frågan. (77) Däremot stod det klart att liberalerna aldrig skulle acceptera SAP-vänsterns perspektiv att industriell demokrati var en etapp i socialiseringsrörelsen.

Palmstiernas Tidenartikel fick ett positivt bemötande i den liberala pressen (78), samtidigt som socialiseringspolitiken avvisades. När förhandlingarna om fortsatt regeringssamverkan togs upp i slutet av september 1919, var industriell demokrati en av de frågor om vilka liberaler och socialdemokrater kunde enas. Men det var vid den liberala tolkningen av industriell demokrati man stannade.

I det socialdemokratiska förslaget till regeringsprogram hade talats om att en ny koalitionsregering skulle framlägga förslag som på samma gång främjade en rationell utveckling av produktionen och skaffade arbetarna en ställning i företagen som betryggade dem inflytande över arbetsförhållandena. (79) I den liberala statsrådsgruppens motinlaga talades mer försiktigt om en utredning av frågan (80), men sedan strävandena efter fortsatt regeringssamverkan med socialdemokraterna inom Liberala Samlingspartiet mött opposition från lantmannafalangen och de förbudsvänliga stadsliberalerna, kom texten i den slutliga regeringskommunikén att bli än mer moderat. (81) Begreppet "industriell demokrati" ströks och i stället talades om "samverkan mellan företagare och arbetare inom industrien". Dessutom slogs det uttryckligen fast att en reform inte fick inkräkta på "arbetsgivarens rätt att utöva den ekonomiska ledningen". (82)

I en rad artiklar och tal i samband med regeringsförhandlingarna klargjordes den liberala hållningen i frågan om industriell demokrati. När det gällde motiven att reformera relationerna i industrin hade stundom hänvisats till de revolutionära omstörtningarna i utlandet, och behovet att förebygga sådana i Sverige. Några dagar efter Münchenkommunens krossande och med rådsrepubliken i Ungern fortfarande existerande, menade DN att utvecklingen efter kriget visat att man inte kunde fortsätta i gamla banor:

"Arbetsgivarna ha fått övertygande bevis för vart det bär hän om de försöka det omöjliga att spjärna mot tidens krafter. Arbetarna ha lika livligt erinrats om att produktionens organisation inte låter sig genom maktbud nydanas från den ena dagen till den andra och att de äro dåligt hjälpta med det mest tvättäkta socialistiska system i världen, ifall det kommer det industriella maskineriet att stanna." (83)

På så vis skulle industriell demokrati förebygga politiska och sociala revolutioner och verka stabiliserande på samhället. I takt med att revolutionsvågen i Centraleuropa ebbade ut, förlorade detta motiv betydelse i den liberala debatten.

Än vanligare var att man hänvisade till behovet att öka den inhemska produktionen. (84) Som ett viktigt hinder framhölls mot-

sättningen mellan arbetare och arbetsgivare, vilken som gav upphov till daglig friktion i produktionen och stundtals till öppna arbetsmarknadskonflikter. "Så mycket av stridigheter mellan arbetare och arbetsgivare ha vi haft under den sista tiden", utbrast VLT, "att varje försök till närmande bör tagas under allvarlig prövning. Kunde samförstånd och samarbete främjas, så vore det sannerligen en välsignad sak." (85)

Om parterna var beredda till ett närmande och samarbete, kunde arbetskonflikter förebyggas genom överenskommelser om bestämda former - driftsråd nämndes ofta i den liberala debatten - för hur orosanledningar skulle behandlas. Om arbetarna gavs ökad insyn och inflytande i företaget, skulle deras förståelse för företagets eventuella svårigheter öka liksom deras intresse för produktionen, vilket skulle återspeglas i ökad arbetsintensitet och mindre strejkbekymmer. (86)

En annan produktionshämmande faktor, åttatimmarsdagen, nödvändiggjorde en ökad produktivitet inom industrin. Om detta var arbetsmarknadens parter eniga, och Löfgren såg starkt partssamverkan som ett medel att uppnå bästa utnyttjande av arbetstiden, inte minst då arbetarna besatt den största erfarenheten härvidlag. (87) På Arosmässan i Västerås anknöt Löfgren till tidigare inlägg som inspirerats av scientific management-rörelsen, och framhöll den industriella demokratiseringens produktivitetshöjande effekt:

"Men om det är av vikt att öka disciplin och kontroll så är det klart att man icke kan komma någonstans på denna väg genom autokratiska metoder utan vad vi behöva är en möjlighet att taga arbetarna med i ett samråd rörande arbetsförhållandena inom industrien, först inom större områden, sedan med tillämpning av bestämmelserna på varje plats". (88)

För att produktionsproblemet skulle kunna lösas, arbetsro upprätthållas och industrins produktivitet höjas, krävdes att parterna uppgav sina motsatsställningar och började samarbeta. Det var däremot inte liberalernas mening att arbetarna genom industriell demokrati enbart skulle bindas vid sina företag. Också arbetsgivarna måste ändra sig och bereda de anställda inflytande och ta större socialt ansvar. (89) Det ökade samförståndet i industrin skulle grundas på insikten om att parterna hade ett gemensamt intresse i produktionen. E A Nilsson slog fast:

"Den tid borde oåterkalleligen vara förbi då arbetaren var allenast ett nummer och arbetsgivaren allenast en profithungrig kapitalist med vitt skilda intressen. Båda behöva varandra och samhället dem bägge. Deras intressen sammanfalla, djupare sett". (90)

Ytterligare ett motiv för att demokratisera förhållandena i industrin förekommer i den liberala propagandan: rättviseaspekten. Löfgren

framhöll t ex att det inte var mer än "en gärd av rättvisa" att arbetarna fick inflytande över sina egna arbetsförhållanden och att det skedde en maktutjämning mellan klasserna. (91)

Även om motiven var olikartade, förenades socialdemokratin och de frisinnaade i en positiv syn på demokratiska reformer i industrin. Men vänsterpartiernas skilda motiv återspeglades i en motsvarande divergens i synen på hur långtgående reformer som borde genomföras och själva syftet med industriell demokrati.

Med enfass markerade liberalerna två skiljelinjer gentemot socialdemokratin. För det första underströk man att kravet på industriell demokrati inte i sig självt var ett led i någon socialiseringsstrategi även om SAP-vänstern sa så, utan att industrins demokratisering var en begränsad reform inom ramarna för den rådande ekonomin. (92) Dagens Nyheter påpekade att socialdemokratin betraktade inte bara den industriella demokratin utan jämväl den politiska som ett steg mot en socialistisk omdaning. Men enbart utifrån detta vore det fel att ta avstånd från den politiska demokratin, som var ett samhällsintresse. På samma sätt förhöll det sig med industriell demokrati:

"Tror man på socialdemokratiskt håll att den kan tjäna som förberedelse till socialiseringen, så bör det ändå inte avskräcka från åtgärder som kunna, om än i aldrig så ringa mån, skapa möjligheter till större lugn och bättre samförstånd i det industriella arbetet". (93)

För det andra framhöll de frisinnaade ständigt att eventuella svenska driftsråd aldrig med liberalismens sarttycke skulle ges samma befogenheter som de ryska eller ens de tyska. Genom driftsråden skulle arbetarna ges samrådsrätt rörande själva arbetsförhållandena, medan arbetsgivaren ensam skulle svara för företagets ekonomiska ledning. (94) Denna princip underströks i den regeringskommuniké som Edéns andra vänsterministär publicerade. Anledningen till att liberalerna inte ville utsträcka arbetarnas inflytande till att gälla företagets ekonomiska ledning var att man såg det som fullkomligt självklart att den som ägde kapital och tog ekonomiska risker också skulle besluta över sin egendom. Här gick gränsen mellan industriell demokrati och socialisering. "Jag skulle ej kunna vara med om ett beslut varigenom man äventyrade den ekonomiska ledningen, läte kollektiva råd bestämma över annans egendom eller på annat sätt ingripa i företagets ledning", deklarerade Löfgren inför industrins företrädare på Arosmässan (95), och i den liberala pressen polemiserades mot socialdemokratiska krav på mer långtgående demokratireformer i industrin. (96)

Under 1920 förändrades de yttre förutsättningarna för liberalernas linje i frågan om industriell demokrati. Vänsterkoalitionen upplöstes och Branting bildade en rent socialdemokratisk ministär, samtidigt som SAP slog in på en radikalare kurs i socialiseringsfrågan. Därmed bortföll de rent taktiska skälen för de frisinnade att driva frågan om industriell demokrati. Men likväl var liberalerna även under 1920 i princip positiva till en reformering av relationerna i arbetslivet. I det valupprop som antogs på Frisinnade landsföreningens landsmöte i mitten av juni, fanns en punkt om "(d)et stora problemet om samverkan mellan arbetsgivare och arbetare". (97) Avsnittet, som formulerats av förtroenderådet och hade Edéns och E A Nilssons uttalade stöd i diskussionerna vid landsmötet (98), uttryckte samma principer som de liberala förfäktat 1919.

För det första slogs det fast att arbetarna skulle beredas "behörigt medinflytande på arbetsförhållandena", och ges "inblick i de ekonomiska villkoren för produktionens utveckling". För det andra fick detta inte innebära att "arbetsgivarens rätt att utöva ledningen" uppgavs. För det tredje sades att syftet med ökat medinflytande för arbetarna skulle vara att tillvarata deras "insikt och erfarenhet" och befordra "en verklig intressegemenskap inom företagen." För det fjärde, slutligen, borde det därför initieras en utredning i frågan. (99) När regeringen en dryg vecka senare beslöt tillsätta KID var de liberala omdömena om utredningsinitiativet och personvalet positiva, även om man var kritisk till vissa formuleringar i utredningens direktiv. (100)

Jämfört med år 1919 lades i den frisinnade propagandan under 1920 större vikt vid *skiltllnaden* mellan den liberala och socialdemokratiska modellen för industriell demokrati. I synnerhet betonades den särskiljande punkten om arbetsgivarens rätt att utöva den ekonomiska ledningen i företagen, medan behovet att inför allmänheten deklarerera boskiltllnaden mellan industrins demokratisering och socialiseringsfrågan tycks ha minskat något. Möjligen sammanhänger detta med att socialdemokraterna själva skilt dessa frågor åt genom att tillsätta två olika utredningar. (101)

I sitt valtal i Uppsala den 18 juli 1920 framhöll Edén att de svenska industriarbetarna var yrkeskunniga och medborgerligt mogna nog att betraktas som "medarbetare i företaget" med rätt till inflytande över "praktiska anordningar" där de hade erfarenhet liksom vid "själva ordnandet av arbetet". Men detta fick inte äventyra arbetsgivarens rätt att utöva den fulla ledningen. "Han ensam har den fulla överblicken, han har ansvaret för företagets ekonomi, av vilken alla bero, och hos honom måste därför det slutliga avgörandet bibehållas". (102)

Edén polemiserade mot dem som jämställde industrins demokratisering med det politiska livets. "Jag måste rent ut säga att jag icke tror på denna tanke att överflytta det politiska samhällets arbetsnormer till enskilda ekonomiska företag", sa Edén. (103) Två skäl mot "parlamentatarism inom industrien" anförde han. För det första skulle aldrig kapitalägarna som tog den ekonomiska risken acceptera att andra, t ex de anställda arbetarna, kunde bestämma över företagen. För det andra skulle en demokratisk beslutsordning i industrin omöjliggöra för företagsledningen att fatta snabba beslut, vilket skulle försämra företagets konkurrensmässiga ställning. Edén avslutade med att konstatera att de mer långtgående former av arbetarinflytande som förespråkades av socialdemokratin skulle bli ödesdigra för företagen, och den enda praktiskt genomförbara modellen var den mer "anspråkslösa" liberala. (104)

En skillnad i de frisinnade inläggen om industriell demokrati under valrörelsen 1920 jämfört med under 1919 är värd att notera. 1920 deklarerar Edén, att de frisinnade inte hade tagit ställning för lagstiftningsvägen utan stod öppna också för demokratiska reformer i industrin som resultat av direkta överenskommelser mellan parterna, antingen centralt eller lokalt. (105) Stockholms-Tidningen påpekade t o m självkritiskt att liberalerna tidigare med sitt krav på medinflytande för arbetarna över arbetsförhållandena trott sig "bana väg för någonting nytt", men så var egentligen inte fallet. Medinflytande över arbetsvillkoren hade arbetarna redan genom sina fackföreningar och kollektivavtalen. (106)

7.2.2. Högern

Högerns inställning till frågan om industrins demokratisering påminner om liberalernas i så måtto att den var mer positiv 1919 då frågan var ny och linjerna oartikulerade än 1920 då den socialdemokratiska socialiseringsstrategin fått status av partilinje. Men likväl var man från högerhåll mer skeptisk och negativ till industriell demokrati än vad som var fallet bland de frisinnade, något som åtminstone delvis torde kunna förklaras med högerns respektive liberalernas skilda parlamentariska strategier.

Palmstiernas Tidenartikel i maj 1919 om ekonomisk demokrati väckte ingen större uppmärksamhet i högerpressen. I den mån ämnet togs upp, var man avvaktande men inte direkt avvisande i sakfrågan. (107) Östgöta Correspondenten ställde sig positiv till olika liberala reformförslag avsedda att öka samförståndet i industrin (108), och trots att NDA betecknade Palmstiernas utspel som ett politiskt "taktiktrick" avsett att förlänga vänsterkoalitionen

(109), ställde sig tidningen samtidigt positiv till den nya anda inom arbetarrörelsen som man ansåg att Palmstiernas Tidenartikel och Björklunds första majledare i Social-Demokraten representerade: "Det är tydligt, att här yppar sig en väg till samförstånd och samverkan mellan klasserna i stället för den hatfulla och kraftförödande klasskampen." (110)

NDA refererade till Harry von Eckermans förslag (se nedan) och positiva opinioner inom högern till partssamverkan, ökad insyn för arbetarna i produktionsfrågor, arbetarnas medansvar för produktionen, vinstdelning osv. Det var "icke något dåligt tecken att klarsynta män både till vänster och höger" var eniga om att relationerna mellan arbetsgivare och arbetare borde förbättras, menade NDA, som inte heller ställde sig avvisande till "experiment". (111) Under sommaren 1919 var sålunda NDA positiv till två reformvägar som skulle förbättra förhållandena mellan parterna och dämpa oron på arbetsmarknaden. Målet var ökad produktion och villkoret att nyordningen skedde på privatkapitalistisk grund och att "hörnpe-laren i den svenska arbetsrätten", paragraf 23, inte rubbades. (112)

För det första framhöll NDA att ekonomisk demokrati redan existerade på så sätt att arbetarna hade medinflytande över de i kollektivavtal reglerade löne- och arbetsvillkoren. Skulle demokratiseringen utvecklas denna väg, skulle resultatet bli "en lagstiftning om arbetsaftalet". (113) Förmodligen såg man i denna reformväg samtidigt möjligheten att hårdare binda fackföreningarna vid ingångna avtal, vilket var helt i linje med högerns övergripande arbetsmarknadspolitiska strategi. För det andra förespråkade NDA vinstdelning som ett medel att ge arbetarna ett personligt intresse för företaget och skapa förutsättningar för bättre partssamverkan och medinflytande för arbetarna. I sammanhanget underströks vikten av att "fostra" arbetarna till insikt om industrins livsvillkor. (114)

När Edén kungjort den andra vänsterkoalitionens regeringsprogram, stod det emellertid snart klart att man från högerhåll blivit mer negativ till industriell demokrati. Dels berodde detta förmodligen på den allmänna bitterheten mot liberalerna för att de fortsatte vänstersamarbetet, dels på att högern väntade en lagstiftning om arbetarråd och fruktade att liberalerna skulle vika sig för den socialdemokratiska tolkningen av innebörden av industriell demokrati. (115) "Det är för socialdem. tillräckligt, att afrustningen och den industriella demokratien komma på matsedeln", skrev NDA. "Socialisterna skola nog sörja för, att rätterna bli vederbörligen pepprade och saltade". (116) Arbetsgivarnas läge betecknades som prekärt, tyngda som de var av skatter, arbetstidslagstiftning och

med t o m kontorspersonalen fackligt organiserad. Av maktmissbrukande fackföreningar hade arbetsgivaren förvandlats till en "kringskuren kung" och därtill skulle nu fogas "hans fullständiga detronisering genom den s k industriella demokratin eller driftsråden". (117) Hotet om ekonomisk demokrati skulle därigenom bidra till att industrin sviktade och produktionen sjönk. (118)

Den negativa inställningen inom högern till industriell demokrati förstärktes efterhand, och i 1920 års valrörelse avfärdades frågan tillsammans med socialiseringskravet och *jämställt med socialiseringskravet*. I högerns valupprop slogs det t ex fast att den enskilda äganderätten skulle värnas mot varje ingrepp "i form af socialisering, tvångsaflösning, driftsråd eller förkvävande statsförmynderskap". (119)

I princip var högern inte heller nu totalt negativ till reformer i arbetslivet avsedda att förbättra samförståndet - det var politiskt-taktiska överväganden som avståndstagandet grundade sig på - men i den utåtriktade verksamheten var det inte desto mindre utslutande negativismen som märktes. I AVF:s valhandbok 1920 betraktas ökat samförstånd mellan arbetare och arbetsgivare som en huvudförutsättning för bättre produktionsresultat, men man ställer sig skeptisk till att ökad insikt och medansvar för arbetarna naturligt skulle resultera i ökat samförstånd. (120) Men helt negativ är man inte, och det framgår att högern under sommaren 1920 skulle ha kunnat acceptera vissa försiktiga reformer i arbetslivet. De viktigaste restriktionerna skulle i så fall ha varit att ekonomins privatkapitalistiska grundvalar inte påverkades, att arbetsgivaren ensam hade den ekonomiska och tekniska beslutsmakten i företaget samt att eventuella reformer infördes på frivillig väg, inte genom lagstiftning. (121) Högerns hårdnackade avståndstagande från kravet på industriell demokrati kom sig av den politiskt-taktiska bedömningen att det var den socialdemokratiska tolkningen av kravet som striden gällde. SAP skulle aldrig låta sig nöja med den försiktiga reformstrategi som högern kunde acceptera.

Högerpropagandan mot industriell demokrati understöddes liksom den antisocialistiska kampanjen i stort med avskräckande exempel från Ryssland och följde två teman. För det första hänfördes kravet på industriell demokrati till socialiseringsfrågan. Detta kunde ske genom att man satte likhetstecken mellan de av socialdemokraterna förespråkade driftsråden och det ryska rådsväldet (122) eller genom att man åberopade socialdemokratiska uttalanden om att den industriella demokratin var en etapp i socialiseringsprocessen. (123) Det vanligt förekommande argumentet mot mer långtgående medinflytande för arbetarna, att det vore orimligt om de anställda utan ekonomiskt medansvar kunde påverka beslut med eko-

nomiska konsekvenser för företagen, tänjdes och gavs ett socialistiskt perspektiv. Även här gällde det försvar för den privata äganderätten. (124) I ett valtal i Malmö utvecklades argumentet av Ernst Trygger:

"Att gå längre och genom lag fastslå, att ledningen i någon väsentlig grad skall bestämmas af dem, som icke ha att bära de ekonomiska följderna af ett dåligt resultat, är i själfva verket en socialisering, ty äganderätten har då nedsjunkit till hvad romarna kallade ett nudum dominium, en äganderätt utan hvarje befogenhet. Men det stannar icke härvid, företagets ägare riskerar ock, om han icke blott med de insatta medlen utan äfven personligen är ansvarig för företagets förbindelser, att förlora den egendom, han eljest kan äga." (125)

Slutsatsen tycktes självklar, och Lindman gav den: "Vill man icke socialiseringen, bör man akta sig också för driftsråden". (126)

Det andra temat i högerns propaganda mot industriell demokrati var att reformer längs socialdemokratiska linjer skulle leda till minskad produktion. Till stöd för tesen anfördes en rad argument. Man hänvisade återigen till arbetarrådens ekonomiska misslyckande i Ryssland - "något uslare i produktionsväg finns icke", var Lindmans dom (127) - och framförde farhågor om att en driftsrådsinstitution skulle öka i stället för minska friktionen mellan arbetare och arbetsgivare, i synnerhet som det troligen skulle bli militanta snarare än kunniga arbetare som valdes till råden. Dessutom fanns risken för motsättningar mellan driftsråd och fackföreningar. (128)

Vidare framhölls att företagsledningen skulle försvagas genom att det enskilda ägarintressets roll minskade och genom sämre sakkunskap. Resultatet skulle bli lägre ekonomisk effektivitet. (129) Inte heller var en demokratisk beslutsordning ägnad att förbättra effektiviteten i ett företag. Lindman förklarade att handlingskraftiga företag krävde en enhetlig ledning med möjlighet att under ansvar fatta beslut och genomföra dem. Därför skulle driftsråd med verkligt inflytande över företagens ekonomiska och tekniska förvaltning "aldrig /kunna/ främja ett företags framgång, men väl förrycka och lamslå verksamheten." (130)

7.2.3. Den ekonomiska liberalismen

Efter kriget upplevde den ekonomiska liberalismen ett genombrott och kom att dominera det ekonomiska tänkandet och den ekonomiska politiken under 1920-talet. Liksom högern i ekonomiska frågor utvecklat mot alltmer liberala ståndpunkter (131), uppträdde politiskt högerinriktade ekonomer som Gustav Cassel och Eli Heckscher

efter kriget som hängivna förespråkare för den ekonomiska liberalismens grundprinciper. (132) I stor utsträckning bidrog deras deltagande i samhällsdebatten till att ge den faktiska politiken en liberal prägel. (133)

Liksom borgerlighetens politiska företrädare i högern och bland de frisinnade hade använt referensargument, hänvisade de liberala ekonomerna till de negativa erfarenheterna av den statliga regleringspolitiken under kriget och till det kaotiska läget i Sovjet. (134) Att de faktiskt förekommande statliga engagemangen i ekonomin vanligen tedde sig betydligt mindre lyckosamma än vad de borde enligt den marxistiska teorin, betecknades av Gösta Bagge som "den modärna socialismens dilemma" och han kunde tillfoga den ironiska uppmaningen till socialister med blicken vänd mot Ryssland eller Centraleuropa: "Hic Rhodus hic salta." (135)

Både Cassel och Heckscher erkände att den fria marknadsekonomin i vissa avseenden hade brister, t ex när det gällde sociala eller långsiktiga konsekvenser eller monopoltendenser, något som kunde motivera statliga ingrepp i ekonomin. Heckscher hade t ex redan 1918 påpekat "att den barnafromma tron på det ekonomiska livets förmåga att arbeta bäst, om allt statsingripande håller sig borta, måste tillhöra det förflutna". (136)

Men statens ingripande fick inte hota eller störa det privata initiativet och marknadsekonomin, och missförhållandena i den privata marknadsekonomin kunde inte motivera en socialiseringspolitik eller omfattande statsingripanden. De som krävde detta gjorde det grundläggande felet att utgå från den möjliga existensen av "en ekonomisk idealstat" (Heckscher) (137), en stat med "en friktionslös organisation och en högsta ledning som representerar det absoluta förnuftet" (Cassel). (138)

Eftersom en sådan stat inte var tänkbar, var den fria marknadsekonomin det bästa ekonomiska systemet, och därför borde t ex kristidsregleringarna avvecklas i fredstid och en socialiseringspolitik blockeras. (139) Heckscher gav den liberala ekonomins principiella motivering till detta:

"Det är ej de särskilda privatföretagarnas idealiska förmåga, som ger det privata förvärvslivet dess effektivitet, utan det är, som vi för övrigt redan sett, krafter vilka stå över den enskilde affärsmannen och driva honom till det han strängt taget inte önskar. Det privata ekonomiska livet arbetar i stor utsträckning *automatiskt* för den bästa behovstäckningen, men det är just vad den statliga ekonomiska verksamheten icke gör." (140)

Frånvaron av automatisk anpassning efter marknadens behov vid statsdrift hänförde Heckscher till företeelser som avsaknad av potentiell konkurrens och vinstintresse, liksom till bundenheten och

bristen på flexibilitet i de offentliga företagen genom regler och politiska hänsyn. (141)

Denna den ekonomiska liberalismens tilltro till den fria marknads-ekonomi och det enskilda initiativet var grundläggande för Heckschers inställning till de olika former av industriell demokrati som diskuterades åren efter krigsslutet. Den engelska gillesocialismens modell, med delad ledning mellan arbetare och företagsledning i nationaliserade företag och branscher, kritiserades av Heckscher på två punkter. För det första innebar den, liksom socialism i allmänhet, monopolism och statens ekonomiska ansvar för verksamheten, vilket hämmade den eljest nödvändiga driften efter lönsamhet. För det andra skulle arbetarnas delaktighet i företagets ledning resultera i sämre produktionsresultat. Framför allt trodde Heckscher att arbetarna skulle se till egna, kortsiktiga intressen, t ex högre lön och förhindrande av arbetslöshet, och inte fatta företagsekonomiskt nödvändiga beslut. Denna gruppegoism - möjliggjord av monopol-situationen - skulle förstärkas av att arbetarna skulle komma att utse militanta arbetare till sina företrädare och inte sådana som var intresserade av yrkesarbetet. (142)

Kritiken mot arbetarnas delaktighet i beslutsfattandet och den dagliga ledningen av företagen gällde emellertid inte bara vid statsdrift och i ett socialistiskt ekonomiskt system, utan argumenteringen var principiell och Heckscher vände sig mot medbestämmande för de anställda också i privatägda företag. (143) I detta sammanhang var för Heckscher den avgörande frågan huruvida olika råd eller kommittéer skulle ha beslutande status eller endast vara organ för samråd och överläggning. I det senare fallet ställde han sig inte negativ. Tanken, som t ex motiverade Whitley-kommitteerna, att det borde skapas tillfällen till samråd och personlig kontakt mellan parterna, kunde i många fall vara "hälsosam". (144) Men ett system som gav arbetarna medbestämmanderätt i företagen skilde sig "himmelsvitt" från dylika former av samråd, och skulle enligt Heckscher innebära att beslutanderätten hamnade hos "en arbetarstam, som ej anskaffar eller tar ansvaret eller risken för något av vad som behövs för verksamhetens fortgång." (145)

Även mot vinstdelningsmodellen vände sig Heckscher. Risken att konflikthanledningarna mångdubblades i stället för minskade var påtaglig, t ex genom att arbetarna kände sig berövade inflytande över vinstens fördelning. I varje fall fanns i vinstdelningsprincipen ingenting som garanterade att arbetsintensiteten hos de anställda skulle öka. Det fanns nämligen inget klart samband mellan den enskilde arbetarens insatser i produktionen och vinsten. Denna baserades på arbetarkollektivets produktiva insatser, men dessutom på en rad faktorer som stode helt utanför arbetarens möjlig-

het att påverka, t ex företagsledningens skicklighet och konjunkturerna. (146)

Heckscher avvisade således de flesta modeller för industriell demokrati som var i svang 1919. Den enda lösning som verkligen skulle skapa harmoni mellan ledning och arbetare i företagen var en "återgång till forna tiders småföretag av hantverkstyp", men då detta vore orealistiskt fick man nöja sig med mindre. (147) Lönearbetsystemet och motsättningen mellan parterna måste bestå, menade Heckscher, vilket innebar "en dragkamp mellan parterna om hvem som skall få de största fördelarna: men sedan man en gång kommit öfverens, känna båda, att de ej kunna undvara hvarandra och arbeta utan bitterhet tillsammans på grundval af det genom uppgörelsen skapade läget, tills en ny uppgörelse blir nödvändig." (148) Men kunde motsättningen mellan arbetare och arbetsgivare ges mindre antagonistiska former vore det bra, menade Heckscher, och föreslog att företagen skulle rekrytera sina tjänstemän ur arbetarnas led och att arbetarna skulle ges möjlighet till samråd och diskussion om arbetsvillkor som ej reglerades i kollektivavtal, t ex hygieniska förhållanden, arbetstider, nattarbete osv: (149)

"Det är särskilt här som man skulle vilja lägga företagens ledare allvarligt på hjärtat att ej hålla sin ensamrätt i någon fråga, där samråd över huvud taget är möjligt och där detta rimligtvis kan tänkas öka arbetarnas intresse för uppgifterna. Ett oreflekterat och irrationellt fasthållande vid gamla former för behandling av arbetsförhållandena kan medföra de mest vidtgående och ödesdigra konsekvenser. Huvudsaken är sannolikt det otvungna samarbetet mellan företagens ledande män och arbetarnas förtroendemän, och det ena lika väl som det andra pekar i riktning av gemensamma kommittéer eller utskott för samråd i fråga om så många av arbetsförhållandena som möjligt. Men cheferna måste då också släppa till sig och personligen rådgöra med sina arbetare, ty intet ökar klyftan så mycket som medvetandet, att man ej ens får komma till tals med den som har avgörandet i sin hand." (150)

Vid några tillfällen diskuterade de svenska ekonomerna frågan om industrins demokratisering vid sina ämnesmässiga sammankomster. Vid Nationalekonomiska Föreningens möte i slutet av maj 1919 var ämnet ekonomisk demokrati, och efter en inledning av Elis Bosaeus om det engelska Whitley-systemet vidtog diskussionerna. (151)

Den allmänna inställningen till reformer som ökade arbetarnas inflytande på arbetsplatserna var positiv, och dylika åtgärder förespråkades av t ex Heckscher, G Huss, Karl Hildebrand och Knut Wicksell. Det rådde också samstämmighet om att vidden av reformerna måste begränsas. Det fick inte bli frågan om någon omvälvning av det ekonomiska systemet, och arbetarnas inflytande fick heller inte utsträckas till företagens ekonomiska ledning. Vad man avsåg var i stället en utbyggnad av den etablerade förhandlings-

ordningen som gav tillfälle till samråd för att utjämna onödiga motsättningar mellan parterna, och innebar möjlighet för arbetarna att få insyn i företagets verksamhet. Men inte desto mindre framgår det av flera debattinlägg att man tänkte sig att arbetarnas inflytande skulle utsträckas utöver den gräns som paragraf 23 i avtalen satt. Som den ende mer principiella motståndaren till ett ökat arbetarinflytande i företagen framstod Anders Örne, inte de i politiskt avseende borgerliga liberala ekonomerna. (152)

Mitt under valrörelsen 1920, i månadsskiftet augusti-september, hade det Nordiska nationalekonomiska mötet samlats i Stockholm. Bland diskussionspunkterna fanns frågan om arbetarnas delaktighet i företagets ledning, och det för den allmänna debatten om industriell demokrati mest betydelsefulla inslaget var ett inlägg av Otto Järte, vilket återgavs i olika tidskrifter under hösten. (153) Bertil Ohlin, som fungerade som sekreterare vid mötet, beskriver stämningen bland ekonomerna i frågan om arbetarnas inflytande i företagen som långt mer skeptisk än i maj 1919, då nationalekonomiska föreningen i Stockholm diskuterat Whitley-modellen. (154)

Järte härledde kraven på industriell demokrati från den ryska revolutionens sovjetsystem och dess påverkan på den europeiska arbetarklassen. I Sverige fanns emellertid ingen anledning att ta intryck av den utländska rådsrörelsen, eftersom här fanns "en högt utvecklade, i sitt slag enastående industriell demokrati, uppbyggd på arbetsgivarnas och arbetarnas starka organisationer och kodifierade i kollektivavtal, så omfattande och talrika, att de relativt sakna motstycke i varje annat land." (155)

Att kräva medbestämmanderätt för arbetarna och sträva efter att riva upp Decemberkompromissen från 1906 för att eliminera paragraf 23, vore enligt Järte att riva en brygga till samförstånd och snarare att skada än främja arbetsfreden. Järte var däremot inte negativ till att kollektivavtalen utvecklades så att arbetarna finge större möjlighet till samråd, men han vände sig kategoriskt mot att arbetarna skulle få medbestämmanderätt: "Ty om man hävdar att industriell demokrati innebär beslutande makt för arbetarna beträffande företagets ledning, är man inne på socialiseringen, men på den socialiseringsväg, som det före kriget var den revolutionära syndikalismen endast förbehållet att förorda." (156)

7.3. Arbetsgivarna och den industriella demokratin

Redan på ett tidigt stadium tycks industrins arbetsgivare nu varit väl medvetna om den internationella och inhemska rörelsen för industriell demokrati, men det var först i maj 1919 som frågan om en reformering av förhållandena i arbetslivet blev föremål för mer organiserade och genomarbetade initiativ från arbetsgivarhåll. Från försommaren 1919 och ett halvår framåt uttryckte enskilda företagsledare önskemål om att demokratisera relationerna i industrin, konkreta projekt presenterades och frågan diskuterades i SAF, Sveriges Industriförbund och Sveriges Verkstadsförening.

Därom rådde enighet, att frågan om industriell demokrati var viktig och att industrin och arbetsgivarna måste skaffa sig information, framför allt om rörelsen i utlandet. Resultatet blev att SAF för industrins räkning begärde tillgång till beskickningarnas rapporter om läget på arbetsmarknaden i utlandet (157), och att såväl IF och VF igångsatte egna utredningar i frågan. Men i frågan om huruvida förhållandena i den svenska industrin borde demokratiseras och i så fall på vilket sätt fanns ingen enhetlig ståndpunkt bland arbetsgivarna. Några företagsledare var uttalat positiva och presenterade egna förslag, medan majoriteten och organisationerna var avvaktande/negativa. Successivt förstärktes skepticismen och negativismen, och under valrörelsen 1920, som gick i socialiseringsfrågans tecken, uppmanade t ex Verkstadsföreningen sina medlemmar att inte genomföra lokala demokratiseringsexperiment, utan avvakta resultatet av den offentliga utredningen.

7.3.1. Reform eller ej? Debatt i väntan på en enhetlig arbetsgivarlinje

Bland de uttalanden och publikationer från arbetsgivarhåll som var positiva till en arbetslivets demokratisering kan man särskilja fyra olika reformmodeller. Den första och mest långtgående lanserades i slutet av maj 1919 av direktören vid Ljusne-Woxna AB Harry von Eckermann. Modellen benämndes "borgerlig socialisering" och gick ut på att äganderätten i företagen successivt skulle överföras till de anställda genom årliga löneavdrag. Vid årets slut skulle de sålunda samlade summorna användas för att lösa in enskilt ägda aktier i företagen, och efter ett antal år skulle de anställda själva äga sitt företag. Men kontrollen över aktiekapitalet skulle inte vara individuell, utan aktierna skulle förvaltas kollektivt genom en aktiefond. Däremot skulle avkastningen av kapitalet fördelas individuellt till de anställda efter storleken på respektive andelar. (158)

En andra reformmodell innebar att något slags rådssystem skulle etableras i industrin. Disponenten vid Lessebo pappersbruk, Elis Boseaus, hade tagit intryck av det engelska Whitley-systemet och förordade en liknande modell i Sverige. Initiativ i denna riktning, menade Boseaus, borde tas av statsmakterna. (159)

Vid Munktells mekaniska verkstads AB i Eskilstuna hade företagsledningen sedan en tid fört överläggningar med en av arbetarna utsedd kommitté, huvudsakligen i lönefrågor, men även andra spörsmål som berörde företaget hade dryftats. I syfte att genom sådana diskussioner undanröja källor till tvister mellan arbetsgivaren och arbetarna, föreslog bolagsledningen i augusti 1919 att kommittén skulle breddas så att även verkmästare och förmän blev representerade. (160) Bland arbetarna rådde det emellertid delade meningar om nyttan av bolagsledningens förslag, och frågan skulle diskuteras inom den lokala kommittén och remitteras till fackförbundens styrelser för yttrande. (161)

Förslaget uppmärksammades i pressen, där det talades om att "fabriks- eller verkstadsråd" skulle inrättas vid Munktells (162), och i en kommuniké försökte bolagsledningen förringa betydelsen av reformpropån och använde inte rådstermen. (163) Emellertid står det klart att syftet med bolagsledningens förslag var att ge den existerande arbetarkommittén karaktären av samrådsorgan mellan arbetsgivare, arbetsledare och arbetare, enligt engelskt och i viss mån tyskt mönster. Dessutom hade Ernst Thunberg i en brevväxling med Hugo Hammar några veckor tidigare använt just termen "arbetsråd" och nämnt att han räknade med att lägga ett förslag i den riktningen:

"Mina bolagsherrar äro mycket intresserade af att något göres för att åstadkomma ett bättre förhållande mellan bolaget och dess arbetare om det är möjligt. Tanken på arbetsråd är väckt och skulle jag försöka komma fram med något förslag i den vägen." (164)

I en artikel i Sveriges Verkmästaretidning redogjorde direktören för Munktells, Theodor W Jeansson, för bakgrunden till företagsledningens positiva hållning till inrättande av fabriksråd. De förda överläggningarna med arbetarnas förtroendevalda hade övertygat företagsledningen om betydelsen av regelbundna *personliga* kontakter med arbetarna:

"I gamla tider hade vi patriarkalismen. Denna passade för sin tid. Den efterföljdes av ett opersonlighetens tidevarv, vilket skadat industrien. /.../ Hur är det för närvarande? Som två motparter träffas man och detta i regel icke oftare än då lönetvister och andra stridigheter föreligga. Vore det då icke riktigare att parterna lärde känna varandra under fredliga förhållanden?" (165)

Bildande av fabriksråd, vari även arbetsledarna skulle finnas företrädade, skulle enligt Jeansson vara det moderna industrisamhällets lösning på problemet med oron på arbetsmarknaden. Men dessa organ skulle endast vara av samrådande natur, och deras befogenhet fick ej utsträckas till att beröra själva ledningen av ett företag, "ty mångstyre är ett fördärv." (166)

Vid samma tid som Munktelledningens förslag offentliggjordes, trädde disponenten vid AB Pumpseparator i Stockholm, J E Brundin, fram och deklarerade att man även i hans företag sedan en tid fört överläggningar om inrättande av fabriksråd. En arbetarkommitté och bolagsledningen skulle utarbeta separata förslag som underlag för fortsatta överläggningar.

Brundin ansåg att förhållandet mellan arbetare och arbetsgivare måste förbättras, så att industrin kunde få arbetsro och möjligheter till en ökad produktion, något som låg i såväl företagsägarnas som arbetarnas intresse. Till inrättande av partssammansatta fabriksråd ställde sig därför Brundin positiv, men framhöll att uppgiften för dessa inte skulle vara att avgöra tvister utan fastmer "att förhindra uppkomsten av en hel del tvistigheter och att söka jämna vägen för ett gott samarbete". (167) Frågan om hur kvalificerat inflytande arbetarna skulle få genom fabriksråden ville Brundin lämna öppen, men framhöll att "en hel del stora och viktiga frågor" var mogna att behandlas av dylika partsorgan. Vidare ansåg han att arbetarna genom fabriksråden borde beredas "inblick i det moderna industriföretagets hela skötsel, såväl vad det gäller företagets organisation liksom de stora ekonomiska frågor, vilka under alla förhållanden dock utgöra grundpelaren i det industriella företaget". (168)

För det tredje förespråkades inrättande av den konstitutionella fabrikstypen. Chefen för Svenska Sockerfabriks AB Albert Broomé var positiv till ett ökat arbetarinflytande i fabriker, vilket han såg som ett försök att överföra äldre tiders patriarkaliska anda inom industrin till det moderna fabriksväsendets förhållanden. Men Broomé avvisade såväl vinstdelning, deläggande som inrättande av fabriksråd av samrådskaraktär, och i stället förespråkade han ett tämligen långtgående arbetarinflytande i bolagens beslutande organ, dvs en konstitutionell modell av amerikansk typ.

Arbetarinflytandet, tänkte sig Broomé, kunde utövas genom att arbetarrepresentanter finge "säte och stämma" i bolagsstyrelsen och att de inom vissa bestämda områden t o m fick rätt till "direkt deltagande med ansvar i förekommande beslut". (169) Och Broomé fortfor: "Ett blott 'platoniskt' öfverläggande utanför styrelsen med något af arbetarne valdt 'fabriksråd' tror jag icke skall komma att

motsvara det deltagande i fabriksledningen, som det här gäller." (170)

För det fjärde fanns det arbetsgivare som var positiva till en arbetslivets demokratisering, men som inte framhävde betydelsen av inrättande av nya partsorgan som t ex fabriksråd, utan istället betonade det möjliga i att bygga vidare på i industrin redan förekommande institutioner. När t ex Svenska Kullagerfabrikens chef Uno Forsberg tillfrågades av Göteborgs Dagblad om sin inställning till de vid Munktells föreslagna fabriksråden, förklarade han att han inte såg något nytt i förslaget. Vid SKF fördes sedan länge regelbundna överläggningar mellan fabriksledningen och versktadsklubbens styrelse. (171)

Vid Svenska Verkstadsföreningens allmänna möte i Malmö den 30 juni 1919 höll Götaverkens chef Hugo Hammar ett längre anförande om den s k arbetarfrågan och möjligheterna att förbättra samverkan mellan arbetsgivare och arbetare. Utgångspunkten var att bolsjevismens utbredning gjort arbetarproblemet till "en livsfråga för hela den moderna civilisationen" och att radikala krav på omedelbar delning av företagets vinst och medbestämmanderätt rests inom arbetarrörelsen. (172) "Vi måste göra klart för oss", menade Hammar, "att vi stå i brytningstider som komma att leda till helt nya förhållanden mellan arbete och kapital". (173) För att inte bli överrumplade och tvingade till ödesdigra beslut, måste arbetsgivarna så fort som möjligt orientera sig i den nya situationen. De måste kunna sakligt bemöta de radikala kraven och finna vägar att praktiskt förebygga att de genomdrevs. I enlighet med detta förordade Hammar en taktisk hållning, som senare skulle vägleda hans insatser i KID under dess första verksamhetsår, och som skilde sig från den mer öppet negativa och kompromisslösa hållning som SAF och VF skulle komma att inta. Han slog fast:

"Då nya krav komma måste vi ha klart för oss huruvida det är möjligt att förhindra dem, och om så *ej* är möjligt torde det vara klokare att acceptera förslaget men därvid betinga sig vissa villkor och garantier som bliva lättare att genomdriva bit för bit medelst en serie av kompromisser inför en förlikningsman eller av riksdagsbeslut." (174)

Att arbetarproblemet skulle kunna lösas genom att arbetarna fick del i företagets vinster förnekades av Hammar. Endast för kortare perioder var det tänkbart att vinstdelning skulle stimulera arbetarnas insatser i produktionen, på längre sikt skulle resultatet däremot bli sänkt arbetsintensitet. Dessutom skulle olika vinstnivåer i olika företag skapa oro och omflyttningar på arbetsmarknaden som inte gagnade produktionen. Därtill anförde Hammar att fackföreningensrörelsen var fientligt inställd mot vinstdelningssystemet. (175)

Beträffande arbetarnas krav på medbestämmanderätt i företagets ledning intog Hammar en mer positiv inställning. Emeliertid slog han fast att det aldrig kunde bli frågan om att arbetarna skulle bli delaktiga i den direkta ledningen och skötseln av företagen. I stället för rätten att delta i beslutsfattandet tänkte sig Hammar att arbetarnas inflytande skulle utövas genom rådgivning. Medan han sålunda tog avstånd från den radikala arbetarrådstanken, förespråkade han själv "någon sorts institution där båda parterna få tillfälle att mötas ansikte mot ansikte och framlägga sina synpunkter för varandra". Dylika organ benämnde Hammar "arbetsråd". (176)

Anledningen till att Hammar trodde att samrådstanken kunde vara fruktbar var att han vid sidan av intressekonflikter, misstänksamhet och förutfattade meningar, något som han ansåg kännetecknade relationen mellan parterna, också tyckte sig se ett gemensamt intresse i "industriens blomstring". Inbördes kunde kapitalägare och arbetare kämpa om fördelning av produktionsöverskottet och makten, men inför frågan om industrins bärkraft och lönsamhet var de lika ställda. Här anförde Hammar ett argument som annars främst förekom inom arbetarrörelsen som motiv för tesen om "arbetets rätt": "Om industrien går under står han /= arbetaren, CL:s anm/ lika mycket utan möjlighet till försörjning som den aktieägare som levat på verkets avkastning." (177)

Hammars tes var att arbetsrådstanken inte var så främmande och skrämmande som man först kunde tycka. Många av de uppgifter som den utländska debatten tillskrev fabriksråden hade i Sverige redan fått sin lösning genom andra institutioner. (178) Hammar gick punkt för punkt igenom ett tyskt driftsrådsförslag för att bevisa sin tes. 1912 års arbetarskyddslag gav de svenska arbetarna möjlighet att genom utsedda ombud diskutera skyddsfrågor på arbetsplatserna, och den förhandlingsordning som verkstadsindustrins parter enats om 1905 hade resulterat i regelbundna överläggningar på fabriksnivå mellan verkstadsklubbsstyrelse och företagsledning. "Min erfarenhet", sa Hammar, "är att en oändlig massa tvistigheter blivit bilagda på detta sätt". (179)

Inte heller andra uppgifter och rättigheter för driftsråden som nämndes i det tyska förslaget oroade Hammar. Beträffande rådets rätt till information och arbetsgivarens förpliktelse att lämna upplysningar om företaget, med undantag för sådant som kunde avslöja affärshemligheter, ansåg Hammar att de tyska förhållandena gjorde att arbetsgivarna där kunde känna sig nöjda med denna garanti. "Hur det skulle gå i Sverige är svårare att säga", menade Hammar, "men inte tror jag att risken är så stor att förslaget skulle behöva falla härpå." (180) Inte ens det tyska förslagets regel att

rådet skulle ha rätt till information i förväg och förhandlingsrätt vid nyanställning och uppsägning av arbetare ställde sig Hammar helt avvisande till. Ty även om det stred mot de principer arbetsgivarna kämpat för, dvs paragraf 23, hade dessa i praktiken redan börjat uppges. Dock gällde det att inte förhandla bort allt. "Här torde vara en position där industriens män måste sätta in all sin kraft för att få en sådan formulering att de behålla ledningen." (181)

Att det i Sverige redan skett en demokratisering av förhållandena i industrin inom ramen för de redan etablerade institutionerna, var grundläggande för den strategiska framgångsväg Hammar rekommenderade under sommaren och hösten 1919. Sitt tal i SvVF avslutade Hammar med orden: "Vår förhandlingsordning skulle nämligen enligt mitt förmenande kunna byggas på och kompletteras så att den komme att motsvara de krav som den nuvarande tiden ställer på en organisationsform, som för arbetare och arbetsgivare närmare tillsammans för ernående av mera arbetsglädje och en högre arbetsprestation." (182)

Inom Sveriges Industriförbund tycks det ha rätt en jämfört med arbetsgivarorganisationerna större öppenhet i inställningen till industriell demokrati. Detta är i och för sig förvånande, eftersom Industriförbundet dominerades av samma män som ledde arbetsgivarorganisationerna, men möjligen var det enklare att inta en mer fördomsfri hållning med hela industrins intresse för ögonen än som företrädare för det rena arbetsgivarintresset.

Öppenheten inför de nya impulserna präglar sålunda IF:s interna möten under försommaren 1919. Bosaeus' översättning av en av Whitley-rapporterna cirkulerade inom industrivärlden (183) och publicerades i oktober 1919 i Industriförbundets tidskrift. (184) I IF:s styrelseberättelse för år 1919 antyder formuleringarna att man med tillsättandet av Lars Rabenius som utredare inte främst avsett att skaffa argument mot industriell demokrati och att man inte utslutit möjligheten av att demokratireformer skulle kunna öka samarbetet mellan parterna och bidra till ökad produktion. (185)

Ännu när IF den 20 april 1920 samlades för att fira förbundets tioårsjubileum, visade styrelseordföranden Axel Vennerstens högtidstal prov på en positiv inställning till åtgärder som främjade partssamverkan och arbetsfreden. Även om det ytterst rörde sig om relationen arbetsgivare-arbetare, menade Vennersten, föll ändå frågan om effektivare metoder att lösa arbetstvister och inte minst att förebygga dem inom ramen för Industriförbundets verksamhet. (186) I en särskild uppsats i jubileumsboken hade Vennersten utvecklat sin plädering för ett ökat samarbete mellan arbetsgivare

och arbetare för att lösa de ekonomiska problem som industrin stod inför och som det var ett gemensamt intresse att lösa. Men samarbetet skulle ske genom överläggningar mellan organisationerna, och inte genom statliga initiativ. (187)

Medan motivet hos somliga företagsledare, som var positiva till demokratiska reformer i industrin, kunde vara att de ville återupprätta forna tiders patriarkaliska förhållanden, fanns det också hos en del aktiva förespråkare för scientific management en mer eller mindre uttalad strävan att göra industrins demokratisering till ett led i rationaliseringsrörelsen. I en tid när produktionsrationaliseringens organisationsaspekt allt mer betonades och arbetspsykologi var på modet, var detta naturligt.

I januari 1919 utkom första numret av Nordisk Tidskrift i Organisation, och under de följande två åren behandlades i åtskilliga artiklar bl a olika aspekter av vinstdelningssystem och rådsmodeller. Inställningen till andel-i-vinst-system var i allmänhet negativ eller skeptisk, medan råd och kommittéer av samrådskaraktär förespråkades av flera artikelförfattare. (188) Uppenbart påverkad av John Leicht, vilken han ett par år tidigare träffat i USA (189), uppmanade Alexander Engblom i NTO företagsledarna att bereda arbetarna möjlighet att komma med förslag rörande arbetsmetoder och arbetsförhållanden och att diskutera med arbetarna före beslut:

"Regelbundet återkommande konferenser med förmän och arbetare ha visat sig bidra till ökandet av samhörighetskänslan samt skapa entusiasm för arbetet. Arbetaren känner då, att han är en självständigt tänkande individ, som genom goda uppslag kan göra sitt inflytande gällande på företagets vidare utveckling." (190)

Inom SAF och VF intog man en negativt avvaktande attityd till kraven på industriell demokrati. Bortsett från en artikel i Verkstäderna i december 1919 av Laurell (191), förekom inga uttalanden från arbetsgivarorganisationerna av mer programmatisk karaktär. Industria behandlade däremot frågan om industriell demokrati i en rad kortare artiklar, ofta av kommenterande natur. Tendensen i dessa artiklar var uppenbart negativ, liksom i Laurells decemberinlaga.

Arbetsgivarorganisationernas avvaktande hållning berodde på att man ansåg att krav på industrins demokratisering rimligen borde drivas av arbetarparten, medan arbetsgivarna inte hade någon anledning att ta initiativ till försämringar av de egna villkoren, om det inte var absolut nödvändigt. Vidare var man medveten om att tidsandan gripit såväl liberaler som enskilda industriledare, och att kravet på industriell demokrati hade visst stöd i den allmänna

opinionen. Medan frågan utreddes och grunden lades för en mer enhetlig arbetsgivarlinje avvaktade man.

Industria avvisade de flesta reformstrategier och modeller som förekom i den samtida debatten; vinstdelning, Palmstiernas ekonomiska demokrati, olika rådsmodeller, arbetarägda företag osv. (192) I stället förordades de institutioner och förhållanden som redan utvecklats på den svenska arbetsmarknaden. "Det vore nästan tid på att försöka inse, att den ekonomiska demokratin redan existerar i form af kollektivaftalet, vid hvars ingående arbetarna ha fullständig medbestämmanderätt och jämnställdhet med den andra parten." (193)

Polemiken mot förespråkarna av industrins demokratisering dominerades av tre synpunkter. För det första framhölls att intresset bland arbetarna själva och de fackliga ledarna var tämligen svagt. Skeptiska och kritiska röster inom fackföreningsrörelsen refererades gillande (194), något som kunde styrka tesen att kravet på industriell demokrati saknade verklig förankring i rörelsen och snarare var "sprungen ur kammartänkt konstruktion än ur första-handserfarenhet". (195)

För det andra utnyttjade Industria mer radikala strategier för industriell demokrati för att påvisa anknytningen till socialiseringsfrågan. Syndikalisternas encroachment-strategi betecknades som "(r)öfvarmoral" (196) och den norska Arbeiderkommissjonens majoritetsförslag togs som bevis på att den industriella demokratin var inkörsport till socialiseringen. (197) Men mot den industrins demokratisering som vid denna tid förespråkades av liberaler och socialdemokrater argumenterade inte Industria på detta sätt, utan såg främst i industriell demokrati en fråga som kunde bevara regeringssamarbetet. (198)

Huvudargumentet mot industriell demokrati var emellertid, för det tredje, att reformer i denna riktning skulle leda till sänkt produktion. Genom ett ökat arbetarinflytande skulle företagets ledning försämrats. Icke-ekonomiska synpunkter skulle påverka beslutsfattandet på bekostnad av kommersiell och industriell sakkunskap. (199) De genomsnittliga, icke de dugliga, skulle styra i företagen. (200) Därigenom skulle ett ökat arbetarinflytande hämma produktionen, och tanken att arbetarna borde uppfostras så att de efterhand kunde överta ledande funktioner i företagen avvisades: "Hvilken skada produktionen skulle lida af att göras till en skola, där lärjungarna genast ryckte ledningen ur lärarens händer, kan lättare tänkas än beskrivas." (201) Vidare framhölls att demokratiseringen skulle tillföra nya tvisteområden och möjligheter till konflikter (202), och att den, även om konflikter undveks, skulle medföra ökade förhandlingskostnader. Den norska Arbeiderkommi-

sjonens majoritetsförslag fick Industria att i andanom se ett "oproportionerligt stort antal människor" som deltog i arbetsgivarens uppgifter: "Arbetarna skulle bli en diskuterande och icke arbetande församling", ty "huru skulle alla dessa bestämmande individer blifva eniga?" (203)

Laurells decemberartikel "Ekonomisk demokrati" i Verkstäderna var ett personligt, men tungt vagande inlägg i debatten, och utgjorde en förlaga till EDK:s kommande betänkande (se nedan). I tre kategorier indelade Laurell arbetarnas krav på industrins demokratisering: allmän socialisering, vinstdelning och arbetarnas medbestämmanderätt i företagets ledning. Samma tredelning hade funnits i Hammars Malmötal och skulle återkomma i EDK-utlåtandet.

Efter att som lämpliga reformer ha avfärdat såväl socialisering som vinstdelning ägnade Laurell huvudintresset åt frågan om arbetarnas inflytande över företagets ledning, den "ur ren aktualitetssynpunkt" viktigaste frågan. (204) De utländska reformer och reformförslag som syftade till industrins demokratisering var föga applicerbara på svenska förhållanden, menade Laurell. Den norska kommittémajoritetens förslag betecknades som "ultraradikalt", förhållandena i revolutionernas Centraleuropa som alltför olikartade svenska förhållanden och relationerna på arbetsmarknaden i USA och England ansågs vara mindre utvecklade än i Sverige. "Jag tvekar nämligen icke att påstå, att vi här i Sverige nu och sedan länge hafva industriell demokrati", konkluderade Laurell och syftade på institutioner som kollektiva avtal och statens förlikningsmän. (205)

Beträffande inrättande av verkstadsråd var för Laurell den avgörande frågan dessa organs beslutsmässiga status, och han var kategorisk motståndare till beslutande verkstadsråd och skeptisk till rådgivande. Om råden finge beslutanderätt i rent affärsmässiga frågor skulle detta innebära "att de kunde förfoga öfver andra människors egendom, hvilket skulle kränka den privata äganderätten och därigenom äfventyra företagareandan". (206) Men även om rådets beslutskompetens inskränktes till rena arbetsförhållanden, skulle detta vara "ett steg tillbaka" genom att den centralisering av relationerna på arbetsmarknaden som kollektivavtalssystemet innebar skulle urholkas. Därmed skulle dörren öppnas för oöverlagda och hastigt uppkomna lokala konflikter, mot vilka centrala avtal var en garanti. Om verkstadsråden endast skulle ha rätt att ge råd skulle en reform få "mindre reell betydelse", men Laurell fruktade att den likväl skulle kunna ge upphov till ökad friktion mellan parterna. (207)

7.3.2. Verkstadsföreningens och Industriförbundets utredningar

Det har påtalats att arbetsgivarna hann före arbetarrörelsen med att tillsätta utredningar om industriell demokrati. (208) I slutet av juni 1919 tillsatte Verkstadsföreningen sin "ED-kommitté" och ett knappt halvår senare utsåg Industriförbundet en egen enmansutredare. SAF hade inte någon egen utredning, men det är känt att arbetsgivarna hos UD begärde att få tillgång till socialattachéernas rapporter om läget på arbetsmarknaden i utlandet, och föreningens arkiv vittnar om att man insamlade utländska och svenska publikationer om industriell demokrati. (209) Till skillnad från övriga utredningar, vilka kännetecknades antingen av initial passivitet, tidsutdräkt och/eller oenighet i frågan, kunde VF och IF inom mindre än ett år publicera utredningsrapporter och uttalanden som ger bilden att arbetsgivarna och industrin snabbt informerat sig om de nya strömningarna och bildat sig en egen uppfattning därom.

Den 30 juni 1919 höll Sveriges Verkstadsförening sitt allmänna möte i Malmö. På dagordningen stod bl a punkten "Frågan om arbetarnas strävan att vinna medinflytande på industriens ledning och del i dess vinst", och efter ett föredrag i ämnet av Hammar vidtog diskussion. Hjalmar von Sydow underströk vikten av att de enskilda arbetsgivarna inte gjorde några som helst eftergifter för att bereda arbetarna medinflytande i industrins ledning, och helst borde de heller inte göra några uttalanden, som kunde utnyttjas av motparten. (210)

I denna anda beslutade mötet att inga åtgärder för att bereda arbetarna medinflytande fick vidtagas, samt att uppdra åt överstyrelsen att tillsätta en utredningskommitté. (211) Detta skedde senare samma dag då "en kommitté för utredande av frågan om arbetarnas strävan att vinna medinflytande på industriens ledning" tillsattes, i vilken Hammar skulle vara sammankallande och dessutom ingå P Nordeman (avgick efter en tid), P S Graham, J E Brundin och Gunnar Låurell. (212) Därefter kunde kommittén konstituera sig med Hammar som ordförande och Laurell som sekreterare. (213) Namnfrågan var inledningsvis oklar. På det konstituerande mötet benämndes kommittén "Sveriges Verkstadsförenings Socialiseringskommitté", men redan på det andra mötet den 19 augusti 1919 talades om "ED-kommittén", även om det officiella namnet fastställdes till "Verkstadsföreningens kommitté för behandling av frågor rörande s k ekonomisk demokrati". (214)

Vid ED-kommitténs augustisammanträde fördes en allmän debatt om kommitténs arbete och uppgifter. I diskussionen omtalade Brundin att ett sammanträffande mellan representativa privatpersoner ur såväl arbetsgivar- som arbetarläget var planerat, och ett förslag

framkastades om att vid enstaka verkstäder införa vissa inflytande-reformer för att Verkstadsföreningen skulle bli i stånd att studera de praktiska verkningarna. Ingen av dessa planer vann mötets sympati utan betecknades som "tvivelaktiga" (Laurell om Brundins förslag) eller "synnerligen farliga" (mötet om enstaka experiment), eftersom det skulle kunna bli svårt att återgå till normala förhållanden om arbetarna fattat tycke för experimenten. Arbetsgi-varna borde först själva utreda och enas i frågan, innan man bör-jade diskutera med arbetarparten om industriell demokrati eller t o m godkände reformer. (215) I det program för ED-kommittén som mötet antog stadgades:

"Vidare enade sig kommittén om att, då reformer å detta område endast kunde tänkas genomförda i sådan riktning, som innebure en förbättring av arbetarnas, dvs motpartens ställning, borde initiativet till upptagande av förhandlingar om sådana reformer icke komma från arbetsgivaresidan utan från arbetaresidan.

Kommitténs arbete borde därför inriktas på frågans beredning inom arbetsgivarnas egna leder, på det att dessa skulle vara beredda att upptaga en saklig diskussion med motparten, när detta förr eller senare bleve nödvändigt." (216)

För att fastställa utredningsobjektet diskuterades vad som föll under benämningen "ekonomisk demokrati". I kommittéprogrammet räknas vid sidan av frågan om arbetarnas delaktighet i industri-företagens ledning såväl socialiserings- som vinstdelningsfrågan dit, men dessa bortföll p g a sin respektive politiska karaktär och motståndet från arbetarrörelsen. Endast spörsmålet om arbetarnas del i företagens ledning skulle bli föremål för aktiv utredning medan de två andra problemområdena endast skulle observeras. (217)

När så kommitténs arbete givits en plats i arbetsgivarnas allmän-na strategi i frågan om industriell demokrati, och utredningsverk-samhetens inriktning fastslagits, riktades uppmärksamheten mot hur utredningsarbetet skulle genomföras. En del utländskt material hade redan samlats in och man beslöt att fortsätta med insamling av sådant material. Laurell fick i uppdrag att i rimlig omfattning låta översätta och duplicera så att kommittémedlemmarna skulle kunna hållas informerade. Likaså skulle man begära att få tillgång till socialattachéernas rapporter i den mån de var av intres-se. (218)

När det gäller själva utredningsarbetet fattades inget beslut, utan frågan bordlades i avvaktan på Industriförbundets beslut i samma ärende. Att Verkstadsföreningen var positiv till att samord-na utredningsarbetet med Industriförbundet, vilket för övrigt Ham-mar föreslagit Laurell i ett konfidentiellt brev i början av juli 1919, slogs fast av mötet. (219)

I samband med att Industriförbundet i maj 1919 börjat intressera sig för den industriella demokratin ställning i utlandet, i synnerhet i England, hade behovet av en förbundsutredning kommit att påtalas. Arbetsutskottet hade kontaktat SAF för gemensamma ansträngningar, men inget resultat uppnåddes vid denna tid. (220) När så frågan om ekonomisk demokrati ånyo kom upp till diskussion på förbundsstyrelsens möte den 20 augusti, togs utredningsbehovet upp i samma strategiska perspektiv som Verkstadsföreningens ED-kommitté gjort dagen innan. Mötet var enigt om att frågan om industriell demokrati föll inom Industriförbundets verksamhetsområde, och borde följas med största uppmärksamhet. Någon aktivitet för att nå en lösning i frågan borde emellertid inte Industriförbundet ta, utan endast avvakta statliga initiativ. "Men", fortsätter protokollstexten, "det vore nödvändigt, att industriens män satte sig in i hithörande spörsmål och i tid gjorde sig beredda att framkomma med eventuellt behövliga förslag." (221)

Styrelsemötet slöt med att arbetsutskottet fick i uppdrag att snarast söka anskaffa medel och personal så att studierna av utvecklingen av den industriella demokratin i utlandet så snart som möjligt kunde komma till stånd. (222) Resten av höstens utskottsmöten kom att bli försöka verkställa detta beslut. I samband med en avgiftshöjning skulle medel kunna frigöras för att bestrida kostnaderna för utredningsarbetet (223), men att finna en lämplig utredare visade sig vara svårare. Ett par kandidater, bl a Gösta Bagge, tackade nej till uppdraget, men på arbetsutskottets möte den 10 december 1919 kunde verkställande direktören Axel Hultrantz rapportera att förre statssekreteraren Lars Rabenius accepterat. (224)

Redan efter två månader, den 18 februari 1920, var Rabenius redo att inför Industriförbundets styrelse redovisa de preliminära resultaten av sitt utredningsarbete, och på förbundets tioårsmöte den 20 april samma år gav Rabenius en mer fullödlig redogörelse för den industriella demokratin ställning i utlandet. Båda rapporterna trycktes och gavs ut i en av Industriförbundets skriftserier. (225)

Rabenius' rapporter skildrade huvudsakligen lagar och förslag med anknytning till industriell demokrati i England, USA, Tyskland, Österrike och Norge, även om vissa referenser också till andra länder gjordes. Februarirapporten var en okomplicerad redogörelse för reformsträvandena land för land, medan april-föredraget var mer genomarbetat och probleminriktat. Av de teman Rabenius uppehöll sig vid kan nämnas "frågorna om driftsrådets medverkan vid antagande och avskedande av arbetare ävensom beträffande införande av nya arbetsmetoder." (226)

Föredragshållarens inställning till sitt ämne var skeptisk och negativ, om än inte helt så delvis och mindre i den senare rapporten än i den förra. I februariföredraget tvekade inte Rabenius att koppla ihop kravet på ekonomisk demokrati med socialiseringssträvandena, men nämnde inte att krav på industriell demokrati rests också av liberaler och företagsledare:

"En demokratisering av företagens ledning tänkes naturligtvis närmast äga rum sålunda, att företagen komma att ledas icke blott av dem, som äga dem, kanske minst av dessa, utan fastmera av dem, som därinom äro sysselsatta med arbete. Den sålunda genomförda demokratiseringen av ledningen är med andra ord ett uttryck för den socialistiska satsen, att det i huvudsak är arbetet och icke kapitalet, som skapar nyttigheterna. Med utgångspunkt härifrån blir det också klart, att de längst gående målsmännen för den nya rörelsen i densamma se icke närmast ett medel att åstadkomma frid och försoning inom produktionen, utan huvudsakligen ett medel att genomföra den tänkta socialiseringen av företagen." (227)

Inte heller drog sig Rabenius för att spåra ursprunget till kraven på industriell demokrati till Ryssland, vilket ytterligare skulle befästa kravets socialistiska touche.

"Det är också icke utan skäl som rörelsen först och utan överdrift sagt kraftigast kommit till uttryck i det socialiserade eller kanske rättare sagt kommunicerade Ryssland. Därifrån har den, tack vare kraftig propaganda och till följd av de ekonomiska omvälvningar, som blivit en följd av världskriget, trängt ut över det övriga Europa, man kan väl säga över hela världen i övrigt." (228)

När Rabenius två månader senare utvecklade sina synpunkter fanns socialiseringsperspektivet fortfarande kvar, men synen på industriell demokrati hade modererats. Föredragshållaren betonade inledningsvis att kravet på ekonomisk demokrati rests av såväl arbetsgivare som arbetarparten, och att kravet därför kunde syfta till olika mål:

"De förra /arbetsgivarna, CL:s anm/ önska med dess införande i främsta rummet åstadkomma lugn i arbetsförhållandena, större förståelse från arbetarnas sida för de krav, produktionen ställer på sina utövare. De senare syfta väl också till dessa mål, men torde nog i främsta rummet i den demokratiska produktionsordningen se ett medel eller en form för socialiseringens genomförande." (229)

Efter att ha diskuterat de utländska förhållanden, återkom så Rabenius till frågan om värdet av industriell demokrati i allmänhet och dess eventuella framtid i Sverige. Rabenius förnekade inte att den industriella demokratins program ytligt sett kunde verka tilltalande och att dess bidrag skulle vara att öka förtroendet mellan företagsledning och anställda, att befordra arbetsro och därmed produktionsökning. Men nackdelarna övervägde. Industrins demo-

kratisering kunde utnyttjas som språngbräda mot en socialisering, den hotade att bryta sönder bestående organisationer och gav arbetarna ett inflytande i företagen utan att de hade motsvarande ansvar för företagens ekonomi. Rabenius varnade därför för "experiment, som varken passa nu eller i den tänkta framtidsstaten" och uppmanade industriföretagarna "att på detta oerhört ömtåliga område framgå med den största varsamhet, så att icke ont botas med sjufalt värre." (230) Men för att uppnå det samförstånd och den arbetsro som industriell demokrati sades kunna medföra, antydde likväl Rabenius möjligheten av försiktiga reformer:

"Överläggningar i väl valda former mellan arbetsgivaren och arbetarne om gemensamma angelägenheter, där var och en drar sitt strå till den gemensamma stacken, synas uteslutande vara till godo. Kan man genom kollektivavtalets utbyggande eller dylikt åvägabringa detta, är redan ett betydelsefullt mål vunnet. Efter vunnen erfarenhet kan man sedan fortgå på den inslagna vägen och utvidga området för dessa överläggningar allt vidare. Sålunda skapas förtroende och ömsesidig aktning, och den permanenta stridsställning, som de båda parterna inom produktionen nu intaga till varandra, kan måhända utjämnas." (231)

Den 26 juni 1920 förklarade Verkstadsföreningens ED-kommitté sig beredd att avlämna sitt betänkande om industriell demokrati. Kommittén hade omedelbart börjat insamla och bearbeta material i frågan, men någon systematisk utredning hade inte företagits. Detta motiverades med att man velat avvakta tillsättandet av den offentliga utredning som Edéns andra koalitionsregering förutskickat i sitt regeringsprogram i oktober 1919. (232) Senare lämnades förklaringen att man, när Rabenius' utredninguppdrag var ett faktum, ansett en "dubbel utredning" onödig, och därför beslutat sprida Rabenius' rapport inom Verkstadsföreningen. (233) Anledningen till att man nu ville avge sitt betänkande var att Brantings regering den 22 juni hade tillsatt utredningar om såväl industriell demokrati som socialisering, och därjämte att man under det gångna året ansåg sig ha hunnit bli tillräckligt orienterad i frågorna. (234)

ED-kommitténs utlåtande följde såväl till innehåll som uppläggning Laurells artikel i december 1919, godkändes av överstyrelsen och publicerades i Verkstäderna. (235) Utgångspunkten var att Sverige jämfört med utlandet på intet sätt var efterblivet när det gällde umgänget mellan industrins arbetsgivare och arbetare. Tvärtom be-tecknades Sverige som ett "föregångsland". Vad som framför allt åsyftades var det väl utvecklade organisationsväsendet på arbetsmarknaden och kollektivavtalsprincipens tillämpning sedan 15 år. (236)

Kraven på industrins och ekonomins demokratisering kunde enligt kommittén indelas i tre huvudgrupper: socialisering, vinstdelning

och arbetarnas delaktighet i företagets ledning. De två första berördes endast flyktigt, men de kommitterades negativa inställning framgick klart. Huvudintresset ägnades i stället frågan om arbetarnas medbestämmande i företagen, varvid man ställde sig "mycket betänksamma" till om arbetarna verkligen var mogna det ansvar som medföljde. De ansågs sakna teoretisk utbildning och praktisk erfarenhet och omfattade därtill en kampideologi, som ställde dem i motsättning till industrin. Vidare kunde dylika reformer undergräva de hävdvunna formerna för relationen mellan arbetsgivare och arbetare, löneförhandlingarna och kollektivavtalen. (237)

Dessutom restes det principiella argumentet mot att arbetaren skulle få verklig delaktighet i företagets ledning, att han därmed skulle ges "rätt att besluta över annan persons egendom på ett sätt, som betänkligt rubbar den fria äganderätten." Liksom hos Rabenius återkom sålunda kopplingen till socialiseringsfrågan: "Man måste sålunda hava ögonen öppna för, att ehuru den s k industriella demokratin icke karakteriserar sig själv såsom socialisering av produktionsmedlen, så öppnar den dock ofrånkomligen porten för densamma." (238)

EDK betraktade frågan om arbetarnas delaktighet i företagets ledning som en icke-politisk fråga, som borde avgöras av parterna efter överläggningar. Men i och med att regeringen tillsatt KID, hade hela frågan fått politisk karaktär. Vid sidan av att EDK var motståndare till all lagstiftning på området var man motståndare till att ge arbetarna medbestämmanderätt i företagen. Om det endast skulle bli frågan om att inrätta råd med rådgivande status, varför då "så mycket väsen för en reform, som icke är en realreform, utan endast en omläggning av nomenklaturen och terminologien", frågade EDK. (239) Det fanns ju redan verkstadsklubbar med rätt att tala för hela arbetsstyrkan. "En lag på detta område skulle väl därför i likhet med den tyska lagen till stor del upptaga definitioner och bestämmelser om valrätt, valbarhet, medlemsantal, sammanträdestermener m m, m m för dessa institutioner, som skulle ersätta våra verkstadsklubbars styrelser, men någon verklig reform skulle den knappast innebära." (240)

EDK:s utlåtande avslutades med att fastslå att arbetsgivarna, intill resultatet av KID:s behandling av frågan om industriell demokrati förelåg, skulle ställa sig avvaktande. I ett brev till VF:s överstyrelse hade emellertid EDK presenterat ett mer utvecklat förslag till arbetsgivarstrategi. Brevet hade varit konfidentiellt och strategidiskussionerna i överstyrelsen hölls interna. (241)

I EDK:s skrivelse framhölls för det första den allmänna principen att en demokratisering av industrin inte fick ske genom nedbrytande av de hävdvunna samarbetsformerna mellan parternas orga-

nisationer. För det andra avvisades lagstiftningsvägen, och kommittén förordade att en demokratisering endast fick ske "genom kontinuerlig utveckling av de kollektiva avtalen och övriga bestämmelser samt hävdvunnen praxis." (242) För det tredje ville EDK förhindra lokala experiment med industriell demokrati och förordade centralisering: "För att tillgodose enhetlighetens bevarande i utvecklingen böra reformen icke genomföras vid enskilda företag annat än genom förhandling mellan nu befintliga huvudorganisationer bland arbetsgivare och arbetare." (243) Överstyrelsen godkände den föreslagna strategin och beslöt dessutom att uppmana sina medlemmar "att tillsvidare icke vidtaga några åtgärder i denna sak och särskilt icke medverka till inrättande av driftråd vid de enskilda verken." (244) Därmed entledigades ED-kommittén från sitt uppdrag. (245)

7.3.3. Arbetsgivarlinjen sommaren 1920

När frågan om industriell demokrati aktualiserades på försommaren 1919 hade industriledarna varit oförberedda, och förespråkarna för reformer hade kommit att spela en framträdande roll internt i IF och VF samt i massmedia, på ett sätt som förmodligen inte var representativt för ståndpunkterna inom industrin, utan snarare berodde på det rådande politiska klimatet. Med frågan hänskjuten till utredning förstärktes emellertid de skeptiska och negativa opinionerna inom arbetsgivarlägret, och med stöd i Rabenius' och EDK:s rapporter befestes en klart negativ hållning till kravet på industriell demokrati. Därtill bidrog det förändrade debattklimat som följde bildandet av den första socialdemokratiska ministären och knä-sättandet av en radikalare socialiseringslinje inom SAP.

Socialiseringsfrågans primat hade ökat den politiska polariseringen, och bekämpandet av industriell demokrati kunde nu med lätthet inrangeras i kampen mot socialiseringen. När Brantings regeringsprogram offentliggjordes trodde t ex inte Industria att socialdemokraterna skulle låta sig nöja med att framtida fabriksråd finge samma begränsade uppgifter som den Edénska ministären tänkt sig. I stället misstänkte arbetsgivarorganet att SAP ville göra företagsråden till "organ för arbetarnas delaktighet i den tekniska och ekonomiska ledningen och ett presumptivt organ för socialiseringen." (246)

Fortfarande fanns det industriledare som förespråkade reformer, därom vittnar t ex Atlas-Diesel-direktören G Jacobssons inlägg i en debatt om ekonomisk demokrati i Stockholms Köpmannaklubb i januari 1920 (247) liksom Axel Vennerstens, Hammars och Carl Wah-

rens uttalanden vid IF:s tioårsmöte i april 1920. (248) Men även bland förespråkarna tycks betänksamheten ha ökat.

I sitt Malmötal i juni 1919 hade Hammar diskuterat eventuella svenska demokratireformer utifrån ett tyskt driftsrådsförslag, och därvid framhållit att svensk normgivning och praxis i det mesta redan tillgodosåg vad som åsyftades i det tyska förslaget. Samma tes drev Hammar i debatten vid IF:s tioårsmöte, men reservationerna hade blivit fler. Någon laglig rätt för arbetare att överklaga trakasseriauskedanden ville inte Hammar veta av, "det allmänna rättsmedvetandet" var garanti nog. (249) Att arbetarna skulle ha rätt att delta vid val av arbetsledare betecknades av Hammar som "en av de farligaste linjer man skulle kunna slå in på." (250) Arbetsbefälet skulle i så fall komma att förlora sin auktoritet och lojaliteten mot företaget t ex vid ackordssättningar skulle hotas: "Då disciplinen är slut är det snart slut med allting." (251) Liksom tidigare argumenterade Hammar för utvecklande av ekonomisk demokrati i hävdvunna banor, genom förhandlingar och kollektivavtal, men vände sig nu också uttryckligen mot lagstiftningsvägen: "Lagen kommer alltid att medföra en mängd formaliteter och skrivelser, att belasta hela driften och göra densamma tungskött. Helt säkert är det även, att det kommer att kräva längre tid för arbetare och tjänstemän att få missförhållanden rättade på laglig väg än genom de former, som vi nu fått fram." (252)

Sommaren 1920, dvs vid tiden för tillsättandet av KID, rådde relativ samstämmighet inom arbetsgivarlägret i den principiella synen på frågan om industriell demokrati. Två ståndpunkter dominerade. För det första fick eventuella reformer inte vara så omfattande eller långtgående att arbetsgivarernas traditionella maktposition i företagen rubbades eller kollektivavtalssystemet bröts upp. Framför allt vände man sig mot inrättande av driftsråd med något slags beslutskompetens. För det andra var arbetsgivarerna motståndare till lagstiftning om industriell demokrati och betraktade i stället frågan som objekt för överläggningar mellan parterna. Skulle reformer införas så måste det ske frivilligt genom avtal.

När det gällde frågan om vilket strategiskt perspektiv arbetsgivarerna skulle anlägga, var enigheten inte lika stor. Medan Hammar och en del andra industriledare fortfarande var positiva till successiva reformer på frivillig väg, var den dominerande linjen inom SAF och VF att arbetsgivarerna borde uppträda enhetligt, inte ta initiativ till reformer utan avvakta resultatet av den offentliga utredningen. I det längsta måste arbetsgivarerna motsätta sig reformer i hopp om att frågan så småningom skulle falla. De positiva följder för industrin som anhängarna ansåg att den industriella demokratin

skulle medföra, ville man i allmänhet i industriledarkretsar uppnå på andra vägar: arbetsfred genom skiljedomslagstiftning och annan lagstiftning till skydd mot strejker under avtalsperioderna, ökad produktivitet genom rationaliseringar, ökat samarbete mellan arbetare och arbetsgivare genom utbyggnad av kollektivförhandlings-systemet, eventuellt i kombination med vissa välfärdsinrättningar vid företagen.

På det Nordiska Arbetsgivarmötet i Köpenhamn i augusti 1920 diskuterades bl a frågan om arbetarnas delaktighet i företagets ledning, och Hjalmar von Sydow varnade för frivilliga reformer i denna riktning. "Har man väl gjort början, drives man sedan lätt vidare", framhöll von Sydow. "Det torde vara med socialiserings-spörsmålet som beträffande 8-timmars dagen, man började att experimentera, och innan man visste ordet av, var 8-timmarsdagen lagstadgad" (253)

Denna arbetslivets dominoteori var motsatt Hammars strategiska syn, vari måttliga reformer utgjorde garantier mot oönskade omvälvningar av större omfattning, men var grundläggande också för EDK:s och VF:s strategibeslut. I den offentliga kommittén skulle frågan utredas och efterhand förhoppningsvis helt enkelt förlora i aktualitet. Direktören i Svenska Sockerfabriks AB Gustaf Ekman betecknade på Köpenhamns-mötet KID som "en kommitté för frågans undanskjutande". (254) Så länge inte socialdemokraterna hade en majoritet i riksdagen bakom sig, hade arbetsgivarna ingen större anledning till oro. (255)

Den offentliga utredningen och driftsnämndsförslaget

Kommittén för industriell demokrati 1920-1923

8.1. Kommittén för industriell demokrati

8.1.1. Bakgrunden

Den 22 juni 1920 tillsatte regeringen Branting en offentlig utredning om industriell demokrati, Kommittén för industriell demokrati (KID). Anledningen till att man från socialdemokratiskt håll inte nöjde sig med att låta utreda frågan inom rörelsen i den kommitté som partikongressen tagit initiativ till (ARKID) utan ville få till stånd en offentlig utredning, var förmodligen att man, syftande till lagstiftning i frågan, ansåg att en offentlig kommitté skulle få större resurser och möjligheter att inom rimlig tid utreda frågan om industriell demokrati och framlägga ett lagförslag. Dessutom fanns den taktiska fördelen att förslaget redan på utredningsstadiet skulle kunna förankras hos arbetsgivarna och liberalerna, samtidigt som det parlamentariska läget borgade för att arbetarrörelsen skulle få en stark ställning i en offentlig kommitté. (1)

Redan i den andra koalitionsregeringens programförklaring från oktober 1919 hade SAP bundit sig för frågans offentliga utredande, något som Edén emellertid aldrig hann åtgärda under ministärens korta livstid. I de överläggningar mellan de två vänsterpartierna som föregick bildandet av den andra koalitionsregeringen, hade den socialdemokratiska partistyrelsen den 30 september överlämnat ett förslag till regeringsprogram, vari bl a sades att regeringen borde framlägga förslag om industriell demokrati. (2) Då de liberala statsråden ett par veckor senare presenterade ett motförslag,

föreslogs bl a att frågan om industriell demokrati skulle tas upp till "skyndsam och allsidig utredning". (3) Så fördes genom liberallernas förslag tanken på en offentlig utredning om industriell demokrati - de utredningsförslag som förekommit i SAP gällde tillsättande av en intern utredning inom arbetarrörelsen - in i den slutliga regeringskommunikén, där det slogs fast att frågan skulle utredas så snart ske kunde. (4)

Den industriella demokrati som skulle bli utredningsarbetets objekt hade emellertid en utpräglad liberal innebörd, och definierades i kommunikén som "åtgärder för en sådan samverkan mellan företagare och arbetare inom industrien, vilken, på samma gång den är ägnad att befordra en rationell utveckling av produktionen och ej inkräkta på arbetsgivarens rätt att utöva den ekonomiska ledningen, avser att bereda arbetarna en ställning, som tryggar deras medinflytande på arbetsförhållandena /.../" (5)

Den nya vänsterregeringen hann emellertid aldrig tillsätta någon utredning om industriell demokrati. Försvagad av ministerkrisen i slutet av 1919 och de oförsonliga motsättningarna i kommunalskattefrågan, avgick slutligen regeringen i början av mars strax beslutet om svensk anslutning till Nationernas Förbund var i hamn. Sedan Edén avböjt att bilda en liberal minoritetsminister, kallades Branting till konungen för att dryfta regeringsfrågan. Vid denna tidpunkt var socialdemokraterna beredda att i ett krisläge bilda en socialdemokratisk minoritetsregering - vilket för övrigt varit den radikala falangens linje ända sedan sommaren 1919 - men Branting hade dessutom att ta ställning till de speciella villkor som regenten kunde tänkas uppställa. Ett av Gustav V:s villkor för att ge regeringsmakten till ett republikanskt och socialistiskt parti rörde just frågorna om socialisering och industriell demokrati. Om denna del av samtalet mellan konungen och Branting berättar Palmstierna:

"Kungen ville emellertid ha sagt att han ej kunde gå med på dispositioner i socialistisk riktning, vilka kunde bli bindande för framtida åtgöranden. Härtill genmälde Br. att det enda man nu tänkte sig i det avseendet var vissa utredningsarbeten såsom beträffande industriell demokrati och socialiseringsspörsmål av begränsat omfång. Häremot gjorde kungen ingen erinran." (6)

Kommunalskattefrågan var på många sätt betydelsefull för Brantings första minister. Motsättningarna rörande skatterna hade sprängt koalitionsregeringen, kommunalskattefrågan toppade Brantings regeringsprogram och riksdagsnederlaget i frågan skakade regeringen ett halvår senare. Men socialdemokraterna fäste också i regeringsställning stor vikt vid att få till stånd de relativt moderata åtgärder beträffande industrins demokratisering och socialise-

ringen som omständigheterna tillät. I sin regeringsförklaring vid tillträdet den 10 mars 1920 hade Branting understrukit detta:

"Den inskränkning i arbetsprogrammet, som förhållandenas makt på-lägger regeringen, utesluter emellertid icke, att förberedande utredningar igångsättas rörande de frågor om djupgående sociala och ekonomiska omdaningar, som tiden själv bragt till aktualitet. Jag nämner härvid särskilt det redan på förra regeringens program upptagna spörsmålet om industriell demokrati samt utredning rörande lämpliga delar av det ofantligt omfattande socialiseringsproblemet. Det är min övertygelse, att en objektivt lagd, utan hänsyn till förutfattade meningar bedriven undersökning av dessa sociala utvecklingslinjer skall komma att anvisa framkomliga vägar att under stärkande av vårt folks produktiva kraft häva nu bestående skarpa motsättningar i samhället och därmed lägga grunden till en ljusare framtid för hela vår nation." (7)

När den liberala motionen i kommunalskattefrågan med högerens stöd segrade i riksdagen den 15 juni 1920 hade regeringen ännu inte hunnit tillsätta några utredningar. Socialdemokraterna stod inför alternativet att låta ett nederlag i riksdagen följas av regeringens avgång, men Branting valde att sitta kvar i avvaktan på höstens val. Ofta har den samtidigt pågående Ålandskrisen fått förklara att regeringen inte avgick, men Gerdner menar att Ålandsfrågan av socialdemokraterna *framställdes* som det avgörande motivet, medan det i själva verket också fanns inrikespolitiska orsaker, t ex att man först ville tillsätta utredningarna om industriell demokrati och socialisering. (8) Detta skedde den 22 juni, blott en vecka efter nederlaget i kommunalskattefrågan.

Medan tillsättandet av socialiseringsutredningen, vilken kom att bidra till att göra socialiseringsfrågan till en huvudfråga i höstvalen 1920, hade stöd endast inom den reformistiska arbetarrörelsen, hade, som framgått, utredningen om industriell demokrati sina rötter i den gamla vänstersamverkan. Inte desto mindre gav Brantings kommittédirektiv och förväntningarna hos de representanter för arbetarrörelsen som skulle komma att medverka i utredningsarbetet, vittnesbörd om att socialdemokratin - inte bara rörelsen, utan också partiapparatusens ledande kretsar - ryckts med av den radikalism som präglade de första efterkrigsåren. Man hade fjärrat sig från liberalerna, men redan under 1921 skulle socialdemokraterna i utredningen låta den ena radikala ståndpunkten efter den andra falla. Denna gång skulle emellertid inte närmandet till socialliberalismen anföras av moderata krafter som Palmstierna utan av vänstermän som Wigforss.

8.1.2. Kommitténs sammansättning

Kommittén för industriell demokrati konstituerades den 2 augusti 1920 i jordbruksutskottets lokal i riksdagshuset. (9) Till ordförande hade regeringen utsett den socialdemokratiske riksdagsledamoten och f d LO-ordföranden Herman Lindqvist och till sekreterare advokaten Georg Branting. (10) Omedelbart beslöt KID att som notarie, med uppgift att biträda vid översättningar och bearbetningar av utländskt utredningsmaterial, anställa aktuarien i Kungliga Pensionsstyrelsen Per Emil Brusewitz. (11)

I övrigt bestod kommittén av representanter för arbetarrörelsen och arbetsgivarna. Socialdemokraterna företrädde av Ernst Wigforss och fackföreningsrörelsen av Edvard Johansson, förtroendemän i LO, och av Metallindustriarbetareförbundets sekreterare Johan-Olov Johansson. Arbetsgivarrepresentanterna var direktören vid AB Stockholms Bryggerier Bertil Almgren, Grängesbergsbolagets direktör tillika kommersrådet Gunnar Dillner, direktören vid Götaverken Hugo Hammar, samt disponenten vid Billeruds AB Christian Storjohann. Därutöver fanns ytterligare en kommittémedlem, nämligen ingenjören Alrik Hult. (12) Med tanke på Hults yrkesmässiga ställning borde han enligt samtidens värderingar hänföras till arbetsgivarlägret, men genom sina socialdemokratiska sympatier hörde han snarast hemma bland arbetarrörelsens representanter. I arbetarpressen skrev Hult artiklar i kontroversiella frågor, i Social-Demokraten presenterades han i januari 1921 som "en partivän" (13), och i ett brev till Laurell betecknades Hult av sin arbetsgivare Brundin som pragmatisk socialdemokrat. Trots Hults "mycket åt vänster gående åsikter" trodde Brundin att arbetsgivarna i Hult skulle få ett stöd i KID: "Jag har personligen samtalat med honom angående dessa frågor, och har han ingen utpräglad ståndpunkt till hela detta problem, utan får han söka bilda sig denna under de kommande kommitéförhandlingarna." (14)

Förutom de redan uppräknade ledamöterna i KID hade regeringen utsett professorn Eli Heckscher och den vänstersocialistiske andra-kammarledamoten Oscar Wilhelm Lövgren i Nyborg, men båda avsåde sig omgående uppdraget, varvid regeringen beslöt att tillsvidare inte utse några ersättare. (15) I socialdepartementets konseljakt från den 9 aug 1920 då ärendet behandlades, saknas Lövgrens avsägelse, varför hans officiella motivering inte är känd. (16) Emellertid är det uppenbart att den hänger samman med vänstersocialisternas allmänt negativa inställning (se kapitel 4). Dagen efter det att utredningarna om industriell demokrati respektive socialisering hade tillsatts, kommenterade Folkets Dagblad Lövgrens

uppdrag på ett sätt som var en direkt uppmaning till denne att avsäga sig:

"Karakteristiskt är också, att man utestängt vänstersocialismen från representation utom i den ena av de sociala kommittéerna - nå, vi klagar inte, och vänsterpartiet, som ej är tillfrågat, känner sig därför ej heller företrätt i den kommitté rörande den industriella demokratin, i vilken regeringen i nåder låtit vår partivän Löfgren ta plats. Vi torde kunna undvara även den posten och överlåta åt de borgerliga partierna ensamma att utreda hur socialismen bäst skall förfuskas." (17)

En knapp vecka senare uppmanade SSV:s VU Lovgren att uttrada ur KID och i början av juli godkände utskottet ett av Höglund utarbetat uttalande i frågan. (18)

Medan Lövgrens avsägelse således grundades på vänstersocialisternas allmänt negativa inställning till frågan om industriell demokrati och en statlig utredning därom, finns ingen anledning att anta att Heckscher från sina liberala utgångspunkter skulle ha hyst en motsvarande politiskt grundad negativ inställning till att delta. I sin avsägelse skriver han:

"Den viktiga uppgift, som kommittén har fått sig förelagd, kräver enligt min uppfattning kännedom om fabriksförhållandena så att säga inifrån, och då jag saknar dylik insikt, kan jag ej känna mig vuxen det ifrågavarande uppdraget. Under sådana förhållanden synes det särskilt ofördelaktigt, om denna uppgift skulle föranleda uppskov med eller hinder för andra mig redan erbjudna arbeten för hvilket jag måste anses bättre skickad". (19)

Det finns inga uttalanden om vilka principer regeringen tillämpade då ledamöterna i KID utsågs, men av ett yttrande av Branting om motiven bakom Socialiseringsnämndens sammansättning (20) och av vad som är känt om de utvaldas åsikter i utredningsfrågan och allmänpolitiska hemvist, kan man anta att följande riktlinjer gällde: Kommitténs uppgift skulle vara att utarbeta ett förslag till driftsrådslag, vilket med stöd av liberalerna kunde antas av riksdagen. Utredningsarbetet skulle kunna fortskrida utan att blockeras av interna motsättningar och externa påtryckningar och borde resultera i ett enhälligt förslag. Därför fick kommittén för det första inte framstå som enbart arbetarrörelsens kommitté, utan arbetsgivare och borgerlighet måste beredas stark representation i utredningsarbetet. Å andra sidan är det uppenbart att regeringen utsåg sådana representanter från detta håll som man antog skulle komma att inta en positiv hållning till det planerade reformarbetet, inte uttalade motståndare till tanken på industrins demokratisering. Samtliga arbetsgivarrepresentanter i KID hade t ex under kriget motsatt sig en svensk anknytning till Tyskland och/eller verkat för rösträttsreformen 1918 (21), och i frågan om industriell demokrati

hade framför allt Hammar och Heckscher uttalat sin reformvilja, men också Storjohann och Almgren var kända som reformvänliga arbetsgivare. För det andra var det uppenbarligen regeringens avsikt att arbetarrörelsens representanter skulle behärska KID:s verksamhet, dels genom att de utgjorde kommittémajoriteten och dels genom att socialdemokrater besatte kommitténs nyckelposter; ordförande- och sekreterarposterna. Även Brusewitz sympatiserade för övrigt med socialdemokratin. Med stöd av Hult - Branting och Brusewitz saknade rösträtt - kunde arbetarrörelsens representanter vara säkra på att om det blev nödvändigt kunna driva igenom sin linje i utredningsarbetet, även om ett enigt förslag och kompromiss med liberalerna var målsättningen. I synnerhet var arbetarrörelsens dominans i KID en garanti för att de socialdemokratiska syftena med utredningsarbetet skulle behållas även vid ett regeringskifte eller förändrade politiska opinioner.

8.1.3. Uppdraget

Under augusti och september diskuterade KID sitt uppdrags art och omfattning. I en regeringsskrivelse hade detta i allmänna ordalag bestämts till "att verkställa utredning omgående den industriella demokratiens problem samt till Kungl Maj:t inkomma med det förslag, vartill utredningen kan giva anledning." (22) Mer utförligt specificerades uppdraget i de direktiv som statsministerns anförande till statsrådsprotokollet utgjorde, och kommitténs inledande möten kom att centreras kring detta dokument. (23) I kommittédirektiven hade Branting motiverat utredningsarbetet med tre grundläggande argument. För det första påpekade statsministern att man ofta sett en analogi med den politiska utvecklingen. Sålunda hade framhållits "att inom det nutida ekonomiska livet måste försiggå en utveckling, parallell med den, som redan ägt rum inom det politiska området, nämligen från envælde till demokratiskt styrelsesätt". (24)

För det andra betonade Branting de trivselproblem som lönearbete i storproduktionen gav upphov till. Genom ett ökat medinflytande för de anställda över företagets förvaltning, skulle arbetaren och tjänstemannen undgå "den förlamande känslan av att vara blott en själlös och likgiltig kugge i ett stort maskineri, med vilket han har föga eller intet gemensamt" och i stället kunna känna arbetsglädje. (25) För det tredje framhöll statsministern frågans rättvisaspekt. Ingen kan förneka, sa Branting, "den djupa rättvisan i att de arbetare, som ägna all sin arbetskraft åt ett företag, även bör hava medinflytande på företagets drift med minst

lika god rätt som de, vilka i detsamma insatt något av sitt kapital". (26)

Utredningsuppdraget begränsades genom att förhållandena i statligt och kommunalt ägda företag inte skulle behandlas, utan kommittén skulle inrikta sig på de privatägda företagen. Den principiella grunden för denna begränsning, var att man gjorde en klar skillnad mellan socialiseringsfrågan, som rörde ägandet, och spörsmålet om industriell demokrati, som rörde förvaltningsformerna, även om båda var väsentliga sociala uppgifter. Statsministern yttrade: "Alldeles oavsett, huruvida ett företag finnes lämpligt böra ligga i enskilda händer eller i samhällets ägo, föreligger spörsmålet om ett ordnande av arbetarnas och tjänstemännens ställning till företaget efter rättvisa och billiga normer." (27) Sålunda antydde statsministern att den för samtiden aktuella frågan om en förhandlingsordning mellan personal och ledning vid statens affärsdrivande verk skyndsamt borde lösas separat (28), och Socialiseringsnämnden lät meddela att man betraktade det som del av sitt uppdrag att utarbeta ett förslag till förvaltningsordning för stats- och socialiserade företag. Nämnden uppfattade nämligen socialiseringsbegreppet så att det vid sidan av frågan om äganderättens överflyttande också rörde frågan om införande av en förvaltningsform enligt den industriella demokratis principer. (29)

Som utredningens centrala fråga angav statsministern i direktiven "spörsmålet om arbetare- och tjänstemannapersonalens medinflyttande å vederbörande företags ekonomiska och tekniska förvaltning". (30) Men de anställdas stärkta positioner skulle inte i huvudsak ske genom att de stadfästes i kollektivavtal, utan statsministern föreställde sig en annan organisatorisk form som samtidigt fäste arbetarna "närmare vid produktionen". (31) Vad som uppenbarligen förespeglade regeringen var något slags råds- eller nämndssystem på fabriks- och verkstadsnivå - det talas om "särskilda permanenta organ för arbetarna", och i förbigående används termen "driftsråd" - där arbetsgivare och arbetare kunde överlägga i konkreta och begränsade frågor. (32)

Att ett sådant system skulle kunna möta motstånd var Branting helt på det klara med. Han nämnde intrikata frågor som *hur stort* de anställdas inflyttande över företagets ledning borde vara, i vilken utsträckning de anställdas representanter skulle få sprida sina kunskaper om företagen vidare, etc. För att förekomma kritik från arbetsgivarhåll, slogs det som en utgångspunkt för utredningen fast, att införande av industriell demokrati inte fick innebära att produktiviteten (33) sjönk. Tvärtom väntade sig Branting att den ökade arbetsro som industriell demokrati skulle åstadkomma, efter-

hand skulle göra arbetsgivarna mer positivt stämnda. Återigen drogs paralleller mellan politikens och industrins demokratisering:

"Men erfarenheten, icke minst i vårt eget land, om hur snabbt den politiska demokratin, sedan den väl slagit igenom, accepterats även av dess förra principiella motståndare, måste inge en grundad förhoppning därom, att på liknande sätt även i dessa kretsar förståelse snart nog skall kunna vinnas också för strävandet att låta det kapitalistiska enväldet i det produktiva företaget till det helas gagn avlösas av konstitutionella och demokratiska förvaltnings- och driftsformer." (34)

Den kritik som man väntade sig från fackföreningsrörelsen var att ett rådssystem skulle bli en konkurrent till fackföreningarna, som genom inrättandet av industriell demokrati skulle riskera att förlora inflytande. Branting slog därför fast att "förhållandet mellan industriell demokrati och den fackliga arbetareorganisationen hör till problemets mest avgörande punkter", och nämnde i sammanhanget möjligheten att de fackliga organisationerna kunde medverka vid driftsrådets tillsättande. (35)

Statsministerns principiella argument för industriell demokrati uppvisar stor likhet med den norska Arbeiderkommisjonens preliminära rapport från 1919, och det är troligt att Branting utgått från denna, även om idéerna var så spridda att detta ej behöver vara fallet. Men medan Branting anförde tre principargument, fanns i den norska rapporten också ett fjärde, som påtalade de national- och företagsekonomiska vinsterna av industriell demokrati. Den företagsekonomiska aspekten återfinns i de svenska kommittédirektiven i negativ form, som en restriktion, då det påtalas att en demokratisering av industrin inte fick leda till sänkt produktivitet, men däremot inte som ett motiv att införa industriell demokrati.

Detta pekar på en viktig skillnad i bevekelsegrunder mellan socialdemokrater och liberaler under den offensiva perioden. För de förra var industriell demokrati en social reform som borde införas, under förutsättning att den inte "kostade" för mycket. För liberalerna var ett avgörande motiv att verka för industrins demokratisering att man trodde att detta skulle åvågabringa arbetsfred och ökad arbetstillfredsställelse, något som skulle resultera i ökad produktivitet och produktion. Och medan socialdemokraterna med industrins demokratisering avsåg att de anställda skulle ges verkligt medinflytande över företagets ledning, var det snarast organ för samråd och utbyte av åsikter som förespeglade liberalerna. Några år senare närmade sig socialdemokraterna i KID de socialliberala ståndpunkterna, men då hade liberalerna i sin tur delvis förlorat intresset för frågan.

8.1.4. Industriell demokrati i utlandet

Utredningsverksamheten i Kommittén för industriell demokrati löpte längs två linjer. För det första kartlades de utländska förhållandena med huvudvikt vid de driftsrådsreformer som genomförts genom lagstiftning eller avtal. Notarien Brusewitz ägnade sig uteslutande åt denna sida av utredningsarbetet. För det andra började KID redan från senhösten 1920 utarbeta ett förslag till svensk lag om driftsnämnder, vilket kom att bli kommitténs huvudsakliga verksamhetsfält. Utredningsarbetet om utlandet var däremot i det närmaste Brusewitz' ensamverk och rapporterna om de utländska förhållandena var förmodligen avsedda som bakgrunds- och referensmaterial vid KID-överläggningarna om utformningen av en eventuell svensk driftsrådslag.

Utredningsarbetet om industriell demokrati i utlandet bestod i att skaffa fram material som belyste förhållandena i de länder man var intresserad av och i att bearbeta detta material och sammanställa ett antal länderrapporter. Materialinsamlandet startade omedelbart, och i detta fick notarien hjälp av Georg Branting, som också bedrev en omfattande utländsk korrespondens och beställde och distribuerade utländskt material till KID-ledamöterna.

Brusewitz' betänkande grundade sig på tre typer av material. För det första använde han sig av rapporter från svenskar som på ort och ställe studerat den industriella demokratin olika aspekter i utlandet. Redan i augusti 1920 begärde KID hos Utrikesdepartementet att de svenska beskickningarna skulle uppmanas att förse kommittén med rapporter och material som rörde strävanden i utlandet mot industriell demokrati. (36) Begäran tillstyrktes och det utländska materialet och korrespondensen med utlandet i KID:s arkiv vittnar om att kommittén på detta sätt fick en god inblick i de internationella förhållandena. (37) Särskilt fullödiga var socialattachéernas rapporter från England (Erik Sjöstrand) och Tyskland (Wilhelm Jansson), men även rapporterna från det svenska konsulatet i Chicago var mycket ambitiösa, till stor del beroende på att man biträtts av den personlig engagerade överingenjören vid Garyverken Albin G Witting. (38)

Förutom de rapporter som genom UD:s försorg försåg KID med information om den industriella demokratin i utlandet, förtjänar att nämnas en sammanställning över frågans läge i USA. Rapportens författare, John Nordin vid Stals turbinverkstäder i Finspång, hade under sommaren 1921 för Kommerskollegiums räkning företagit en studieresa till USA, och från denna nedtecknat sina intryck. Rapporten vidarebefordrades till KID av kommersrådet Ragnar Sohlmann. (39) Genom en omfattande och regelbunden korrespon-

dens med svenska rapportörer i utlandet - i synnerhet med Wilhem Jansson - kunde Branting och Brusewitz inrikta rapporterna på frågor av intresse för den svenska debatten eller kräva förtydliganden och preciseringar. (40)

Den andra typen av källmaterial som KID:s utländska betänkande grundades på var de intervjuer som Brusewitz fick vid sina studieresor utomlands. Under vintern 1921 besökte nämligen KID-notarien Norge, under högsommaren Tyskland, Österrike, Tjeckoslovakien och Italien, samt i december samma år England. (41) Vid dessa resor, av materialet i KID-arkivet att döma företrädesvis i Österrike och England, intervjuade Brusewitz prominenta företrädare för statsmakterna, arbetsmarknadens parter och politiska organisationer om deras inställning till industriell demokrati och effekterna av de reformer som genomförts. I Wien sammanträffade sålunda Brusewitz bl a med framstående socialdemokrater som Otto Bauer, Käthe Pick, Erich Ebermann och Wilhelm Ellenbogen samt med arbetsgivarrepresentanter som Sigfried Camuzzi, chefen för den österrikiska industriförbundets sociala avdelning. (42) I England diskuterade han t ex med arbetsgivarrepresentanter som Bailey och Glendy, socialisterna Webb och Henderson, fackliga ledare som Hodge och Bowerman samt med byråchefen Todd vid arbetsministeriet för Whitley-systemet. (43) Tillbaka i Sverige upprätthöll Brusewitz kontakten med många av dem som varit hans informatörer under utlandsresorna, och uppgav själv att han *regelbundet* brevväxlade med tolv arbetarrepresentanter, tio arbetsgivare och åtta statstjänstemän. (44) Därigenom kunde Brusewitz komplettera sitt material och inkräva preciseringar och bekräftelser.

Den tredje typen av material som Brusewitz använde sig av, och som övriga kommittémedlemmar delvis tog del av, var tryckta källor och litteratur i ämnet. Dylikt material spårade och införskaffade man genom beskickningarna, vid Brusewitz' studieresor och genom korrespondens med utländska kontakter. Dessutom hade man av Svenska Telgrambyrån beställt pressklipp om den industriella frågans läge i utlandet. (45) På så vis byggdes ett mindre bibliotek upp, och utländska dokument, rapporter och skrifter i ämnet cirkulerade inom kommittén. (46) Möjligen utnyttjades också det utlandsmaterial som Socialiseringsnämnden samlade in, vilket ibland berörde frågan om industriell demokrati. I SN:s bibliotek, som var mångdubbelt större än KID:s, fanns åtskilliga böcker som borde ha varit av intresse för Brusewitz, liksom det i den "tidskriftsutkik" som Socialiseringsnämnden lät göra varje månad fanns många artiklar om industriell demokrati. (47) Huruvida Brusewitz verkligen utnyttjade detta material är svårt att säga, men möjligheten fanns, och vissa underhandskontakter togs bevisligen, t ex vad gällde de

för SN och KID parallella utredningarna om socialisering (Karleby) och industriell demokrati (Brusewitz) i Österrike. (48)

Det andra momentet i utredningsarbetet om industriell demokrati i utlandet, att sammanställa och analysera det insamlade materialet och utarbeta skriftliga rapporter, utfördes av Brusewitz själv. I november 1921 förelåg de första kapitlen, om Tyskland och Österrike, i manusform (49) och vid årsskiftet hade en kompletterande sammanställning om Österrike färdigställts. (50) Under 1922 i det närmaste avslutades utredningsarbetet om den industriella demokratin i utlandet (51), och den slutliga rapporten omfattade förutom de nämnda länderna också Tjeckoslovakien, England, USA, Norge, Italien och Ryssland. (52) Den stora betydelsen vid materialinsamlandet som de svenska beskickningarna i utlandet hade har påtalats, men också vid färdigställandet av rapporterna bidrog man. I kapitlet om Tyskland hade sålunda med författarens godkännande Wilhelm Janssons rapporter infogats, och Jansson och Sjöstrand bidrog med kritik och synpunkter på aktuella delar av Brusewitz' manus. (53) Detsamma gjorde beträffande USA-kapitlet Witting och Nordin. (54)

Som framgått började Brusewitz' skriftliga rapporter om den industriella demokratins läge i utlandet inte bli färdiga förrän från senhösten 1921, dvs efter Hillringsbergskompromissen. Visserligen hade före denna kongress Wilhelm Jansson och Erik Sjöstrand rapporterat inför KID:s arbetande utskott och Brusewitz inför hela KID på Hillringsbergskonferensen om de utländska förhållandena (55), och visserligen hade kommitténs medlemmar ända sedan hösten 1920 genom Brantings utskick försetts med utländskt material, men den slutsatsen är ändå svår att undvika, att utredningen om industriell demokrati i utlandet inte spelade någon nämnvärd roll vid utarbetandet av det svenska lagförslaget.

8.1.5. Industriell demokrati i Sverige

KID:s uppdrag hade av regeringen angivits som dels att utreda den industriella demokratins problem och dels att därefter lämna förslag till eventuella åtgärder, men kommittén kom att nästan ome delbart inrikta sig på den senare deluppgiften. Visserligen inledades utredningsarbetet med en principdebatt, men också där fördes diskussionerna med sikte på ett framtida lagförslag. Dock gjordes på detta stadium av Wigforss och Georg Branting vissa försök att diskutera frågan om industriell demokrati på ett principiellt plan, t ex rörande problemet med avvägningen mellan producent- och konsumentintressena eller behovet av regionala och nationella rådsor-

gan, men med föga framgång. (56) Avsnitten i kommittébetänkandet som behandlade den industriella demokratins problem i allmänhet och gav en övergripande motivering till lagförslaget, författades av Wigforss själv under utredningsarbetets slutfas, och behandlades över huvud taget inte i plenum. (57)

Förutom de två inledande mötena då KID formerade sig och drog upp riktlinjerna, höll kommittén ett tiotal allmänna möten. Utredningsverksamhetens framåtskridande kan indelas i två perioder. Den första omfattar tiden från hösten 1920 t o m Hillringsbergs-konferensen i augusti 1921, och kännetecknas av successiva eftergifter från kommitténs ledamöter från arbetarrörelsen och en motsvarande ökande enighet mellan dem och arbetsgivarrepresentanterna. Utanför denna enhetsprocess stod emellertid redan från diskussionernas begynnelse Johan-Olov Johansson, som företrädde en på facklig radikalism baserad vänsterlinje.

På två möten under hösten 1920 fördes en generell principdebatt utan några försök att enas kring konkreta reformer. På oktober-sammanträdet diskuterades frågan om industriell demokrati i Sverige utifrån två promemorior av Georg Branting, en vidlyftig som behandlade frågan i hela dess bredd samt en snävare, som försökte styra in debatten mot möjliga reformalternativ. Till novembermötet hade Lindqvist utarbetat en PM som skisserade huvuddragen i två alternativa driftsnämndslagar. (58) Dessutom hade man på ett tidigt stadium tillgång till ett schema från Brusewitz över de utländska reformerna. (59)

Under resten av perioden diskuterade kommittén i positiv anda hur ett konkret driftsnämndsförslag skulle utformas. Redan till ett kommittémöte i slutet av januari 1921 hade Lindqvist och Georg Branting utarbetat ett preliminärt lagförslag som diskuterades på detta och det följande mötet i april. Då tillsattes också en sub-kommitté bestående av de i Stockholm bosatta medlemmarna Lindqvist, Almgren, Edvard Johansson och sekreteraren Georg Branting, med uppgift att utarbeta ett nytt förslag. (60)

På sätt och vis utgjordes höjdpunkten i kommitténs verksamhet av en tio dagar lång konferens på Storjohanns bruk Hillringsberg utanför Säffle i mitten av augusti samma år. Där diskuterades det nya förslag som sub-kommittén utarbetat under våren och försommaren och KID enade sig om ett preliminärt lagförslag om inrättande av driftsnämnder. (61) När Wigforss i oktober 1921 ersatte Lindqvist som ordförande i kommittén (62), var utarbetandet av lagförslaget i huvudsak avslutat. Wigforss' insats härvidlag var således tämligen begränsad, det var framför allt Lindqvist och Branting som dragit det tunga lasset. Wigforss' stora bidrag till utredningen blev i stället de teoretiska avsnitten i betänkandet.

Den andra perioden i KID:s verksamhet löper från slutet av 1921 till nedläggningen av kommittén i mars 1923. Perioden kännetecknas av arbetsgivarnas tilltagande motvilja mot de reformsträvanden som resulterat i det preliminära förslaget från Hillringsberg - diskussionerna i kommittén hade hela tiden förts utifrån den uttalade premissen att alla kompromisser i detaljfrågor skulle falla om man inte kunde nå enighet om helheten - och den dittills förhållandevis snabba marschen mot ett reformförslag kom att förbytas i utdragna och fruktlösa försök att samla och ena kommittén. Inte under hela hösten 1921 lyckades det att samla kommittén, utan Hillringsbergsförslaget kom att behandlas först i januari 1922, och därefter ånyo först i slutet av september samma år. I november 1922 var oenigheten mellan arbetsgivarrepresentanterna och arbetarrörelsens företrädare öppen och möjligheten att nå fram till ett enigt utlåtande fullkomligt blockerad. (63)

När så regeringen i slutet av månaden tillkännagav att kommittén måste avsluta sitt arbete före den 31 mars 1923, samlades arbetarrörelsens representanter till ett eget möte och enades om att lägga fram det något modifierade Hillringsbergsförslaget som kommittémajoritetens. (64) Arbetsgivarrepresentanterna annonserade på det följande allmänna kommittémötet den 12 januari en reservation, vilken huvudsakligen kom att bära Dillners signum. (65) Också Johan-Olov Johansson, som varit passiv under kommitténs sista verksamhetsår, lämnade in en egen reservation, något som han för övrigt antytt möjligheten av redan i januari 1922. (66)

8.1.6. Tre linjer och ett lagförslag

I Kommittén för industriell demokrati var arbetarrörelsens representanter, som nämnts, i majoritet och hade dessutom sekreteraren Brantings och notariens Brusewitz' sympatier. Men i utredningsarbetets sakfrågor är det riktigare att tala om tre linjer i kommittén än om två. Den första linjen företrädades av Lindqvist, Edvard Johansson och Wigforss och innebar att det borde bildas permanenta partssammansatta driftsråd på fabrikerna, genom vilka arbetarna skulle ges ökad informationsrätt, yttrande- och förslagsrätt och i vissa frågor även beslutanderätt. Förespråkarna poängterade noga att systemet skulle baseras på de redan etablerade organisationerna på arbetsmarknaden men ej ha samma uppgifter som fackföreningarna. På flera punkter, t ex rörande nämndernas beslutsmässiga status och omfattningen av informationsrätten tillmötesgick man efterhand arbetsgivarrepresentanternas synpunkter, varvid linjen fick en mer moderat framtoning. Till denna linje anslöt sig också

för det mesta Hult, även om han intog en förhållandevis oberoende ställning i kommittén.

Den andra linjen i kommittén var arbetsgivarrepresentanternas, och även om spännvidden var stor mellan Hammars, Storjohans och Almgren socialliberalism och Dillners för arbetsgivare mer traditionella negativism, är det ändå rätt att tala om en särskild arbetsgivarlinje. Detta dels därför att de fyra arbetsgivarrepresentanterna inbördes konfererade och dels därför att de höll kontakt med de nationella arbetsgivar- och industriorganisationerna. Arbetsgivarledamöternas godkände inrättandet av en särskild driftsrådsorganisation och accepterade till en början lagstiftningsmetoden. Motståndet mot de förslag som diskuterades rörde huvudsakligen driftsnämndernas beslutsmässiga status och förslagen om informationsplikt, vilket sågs som hot mot en rationell företagsledning och ett hot mot tekniska och affärsmässiga hemligheter. Efterhand hårdnade arbetsgivarrepresentanternas motstånd mot lagstiftningsmetoden, varvid man i stället förordade frivilliga system.

Den tredje linjen, slutligen, stod Johan-Olov Johansson för. Politiskt hörde han hemma i socialdemokratis vänsterflygel, men det som formade hans linje i kommittéarbetet var den fackliga radikalism som präglade Metallindustriarbetareförbundet och dess linje i frågan. I KID förespråkade sålunda Johansson samma strategi som förbundets Socialiseringsutredning. För det första skulle industriell demokrati innebära att arbetarna gavs verklig makt, dels genom att lokala förhandlingar i frågor som tidigare inte varit förhandlingsbara skulle kunna resultera i beslut, dels genom att arbetarna bereddes representation i företagets styrelser. För det andra menade Johansson att det var onödigt och fel att inrätta nya organ vid sidan av fackföreningarna, även om garantier gavs mot konkurrens. Verkstadsklubbarna kunde fylla samma behov som de planerade driftsnämnderna.

Det var mellan de två förstnämnda linjerna som striden stod i KID - J-O Johansson kom redan tidigt att isoleras. När det i fortsättningen talas om vad "arbetarrörelsens representanter" i KID ansåg, är det företrädarna för den första linjen som åsyftas, trots att också Johansson tillhörde arbetarrörelsen.

Den sista mars 1923 överlämnade Kommittén för industriell demokrati sin slutrapport till regeringen. Rapporten bestod av en allmän orientering om den industriella demokratins problem författad av Wigforss, en översikt över frågans ställning i utlandet av Brusewitz samt ett förslag till lag om inrättande av driftsnämnder (67) med specialmotivering.

Enligt lagförslaget skulle permanenta driftsnämnder inrättas vid

fabriker med minst 25 arbetare och en etablerad facklig organisation, om minst en tredjedel av de anställda krävde det vid en intern facklig omröstning. Inga överorganisationer ingick i förslaget. Driftnämnderna skulle vara partssammansatta organ med representanter för arbetsgivarna och arbetarna. Som "arbetare" räknades även de kontorsanställda, men däremot inte arbetsbefäl och andra tjänstemän i överordnad ställning. I normalfallet skulle de anställda ha majoritet i nämnden, men ett paritetiskt förhållande skulle vara möjligt att uppnå. Beslut i nämnden skulle fattas med enkel majoritet. (68) Som övergripande målsättning för reformen angavs att driftnämndsinstitutionen skulle "bereda arbetarna vidgad insikt i produktionen och ökad förmåga till aktiv verksamhet för dess främjande" samt att den skulle skapa "en förbättrad samverkan mellan företagets arbetare och ledning". (69) Detta återspeglades i utgångspunkterna för de fyra huvudsakliga verksamhetsområden som driftnämnderna skulle syssla med: (i) Produktionstekniken och arbetets organisering, (ii) företagets driftsekonomi, (iii) anställningsförhållandena i allmänhet och avskedandefrågor i synnerhet, samt (iv) arbetarskydd. (70)

Driftnämnderna skulle inte kunna fatta beslut som fick exekutiva konsekvenser - här skulle även framgent arbetsgivaren vara suverän - utan de anställdas inflytande i företagen skulle stärkas genom informationsrätt, yttrande-/förslagsrätt och kontrollrätt. Sålunda skulle arbetsgivaren vara skyldig att inför driftnämnden "klargöra produktionsprocessen", att ge nämnden "erforderligt material för beräkning av driftskostnaderna" och på förfrågan lämna "erforderliga förklaringar", samt att en gång i kvartalet redogöra för "företagets och affärernas allmänna läge och gång". (71) Informationsskyldigheten skulle dock inte gälla för arbetsgivarens allmänna ekonomiska ställning eller beträffande tekniska eller ekonomiska förhållanden där ett yppande kunde medföra skada för företaget. (72) Därigenom kunde företagets speciella drifts- och affärshemligheter anses skyddade. Också vid en planerad driftsinskränkning skulle arbetsgivaren vara förpliktigad att informera driftnämnden innan han vidtog någon åtgärd. (73)

Lagförslaget innebar också att driftnämnden skulle ges yttrande- och förslagsrätt. Vid planerade tekniska eller ekonomiska förändringar liksom vid tvister i avskedandefrågor, skulle nämnden beredas möjlighet att yttra sig. Driftnämnden skulle också på eget initiativ kunna yttra sig och komma med förslag beträffande tekniska och ekonomiska frågor i allmänhet, liksom rörande anställningsvillkoren i den mån dessa inte var direkta fackföreningsärenden. (74) Slutligen skulle driftnämnden ha till uppgift att kontrollera att de gällande offentliga föreskrifterna om arbetarskydd följdes

vid företaget, samt ta initiativ till utredning av orsakerna till eventuella olycksfall. (75)

Lagförslaget var en uppenbar kompromissprodukt, som vittnade om hur angelägna arbetarrepresentanterna var att presentera ett lagförslag som företrädarna för arbetsgivarvidan kunde acceptera. Att detta ändå misslyckades, berodde på speciella orsaker. (Se nedan). Lagförslaget bars upp av tre grundläggande tankar. För det första: Om arbetarna någonsin skulle bli mer intresserade av produktionen och känna större samhörighet med företag och företagsledning, var det nödvändigt att de fick mer information om produktionsprocessen och företagets allmänna ställning och bereddes möjlighet att påverka företagsledningens beslut. Detta var den bärande tanken bakom lagförslaget. Därför skulle inflytandereformen genomföras på fabriksnivå, inte på branschnivå. För det andra omöjliggjorde emellertid själva privatägandet av kapital ett långtgående inflytande för de anställda över företagets ledning. Verkligt medbestämmande förutsatte ekonomiskt medansvar; det vore orimligt om de anställda genom driftsnämnden skulle kunna fatta beslut som skulle få avgörande konsekvenser för andras egendom. Därför kunde driftsnämnden endast ges rådgivande status. För det tredje, slutligen, skulle rådgivande driftsnämnder ge arbetarna möjlighet att successivt öka sina tekniska och merkantila färdigheter för ett eventuellt senare större inflytande i företagen. En moderat reform om driftsnämnder kunde därför ses som en första etapp i en långsiktig process av ökande arbetarinflytande i industrin.

8.2. Hillringsbergskompromissens framväxt

När Kommittén för industriell demokrati lämnade Hillringsbergs bruk i slutet av augusti 1921, hade den under sin ettåriga existens hållit två allmänna principdiskussioner och vid ytterligare tre möten (inklusive Hillringsbergskonferensen) haft överläggningar om utformningen av konkreta lagförslag. Under det gångna året hade arbetsgivarrepresentanterna och flertalet ledamöter från arbetarrörelsen arbetat sig samman till ett gemensamt, preliminärt lagförslag, medan Johan-Olov Johansson framstod som den ende principiella opponenter mot den vändning som utredningsarbetet hade tagit. Vad var det då som parterna i kommittén var ense om vid tiden för Hillringsberg, från vilka utgångspunkter och hur hade enigheten vuxit fram?

8.2.1. Reformmodell och ambitionsnivå

Till KID:s möte i oktober 1920 där principfrågorna berördes för första gången hade Georg Branting utarbetat en PM, där han ställde frågan huruvida de rådande partsrelationerna kunde anses med föra "tillfredsställande ömsesidigt inflytande på den industriella driften och dess ledning" eller om förhållandena påkallade "ett statsingripande efter den industriella demokratins linjer." (76) I en annan promemoria till samma möte diskuterade Georg Branting samma frågor mer utförligt, och drog ut konsekvenserna av olika svarsalternativ. (77)

Redan på oktobermötet 1920 stod det klart att de flesta i kommittén ansåg att de rådande förhållandena på arbetsmarknaden var otillfredsställande, och att reformer i den industriella demokratins anda var önskvärd. Av Georg Brantings memorandum framgår inte bevekelsegrunderna för arbetarrörelsens representanter, men de torde ha varit desamma som i debatten utanför kommittén; viljan att verka för en rättvisare maktfördelning i arbetslivet och att motverka arbetarnas "alienering". Däremot synes det främst ha varit missnöje med upprepade brott mot ingångna kollektivavtal, ofta initierade av syndikalisterna, som ådragit sig arbetsgivarrepresentanternas missnöje och gjort dem stämnda till att vilja diskutera en nyordning av relationerna på arbetsmarknaden. (78)

I kommittédirektiven hade *driftsrådsinstitutionen* särskilt nämnts, och det blev kring denna modell som diskussionerna i huvudsak kom att kretsa. Men också andra reformmodeller berördes i de inledande principdiskussionerna. Storjohann och Hult förordade *vinstdelning* som komplement och förutsättning för arbetarnas andel i företagets ledning. Även Wigforss kunde tänka sig ett andel-i-vinst-system på så sätt att arbetarna fick del i den vinst som uppstod genom materialbesparingar. Storjohann, som poängterade vikten av att arbetarnas intresse genom ekonomiska arrangemang förbands med företagets, förordade vid sidan av vinstdelning också utgivande av speciella "arbetareaktier". (79) Men medvetna om det kompakta motståndet inom arbetarrörelsen mot vinstdelning och aktieäggande, drev inte arbetsgivarerna dessa reformalternativ särskilt hårt, något som förmodligen också berodde på att man inom företagavärlden var skeptisk eller negativ till dylika reformer.

Med frenesi förordades däremot en annan modell under oktobermötet 1920 av Johan-Olov Johansson, nämligen *styrelserepresentation* i företagen för arbetarna. Dessa representanter skulle ha samma befogenheter som de av aktieägarna utsedda styrelseledamöterna. Visst stöd fick Johansson av Hult och Wigforss, och t o m Hammar kunde tänka sig att ta in arbetarrepresentanter i styrel-

sen, blott arrangemanget var frivilligt. Men ingen var beredd att ta strid för Johanssons förslag. (80) Mot Dillners och Storjohanns tillintetgörande kritik av en sådan revolutionerande reform, vilken, sades det, omedelbart skulle leda till kapitalflykt - "man får inte toppa ett träd för mycket", som Dillner uttryckte saken (81) - hävdade ledamöterna från arbetarrörelsen att endast *en* representant för de anställda arbetarna i företagsstyrelsen knappast kunde anses som särskilt omvälvande. En nackdel med systemet (82) var dock att arbetarnas styrelserepresentant skulle bli utan verkligt inflytande och dessutom hamna i vad Lindqvist kallade en "tråkig ställning". (83)

Modellen med arbetarledamöter i företagens styrelser försvann ur utredningsarbetet tillsammans med vinstdelningstanken efter den inledande principdebatten, och diskussionerna kom i stället uteslutande att gälla driftsrådsinstitutionen. Till en början gjordes vissa försök, framför allt av Wigforss och Georg Branting, att ge överläggningarna om driftsnämnder en vidare teoretisk och ideologisk ram. I ett inlägg på det allmänna kommittémötet i oktober 1920 tog Wigforss t ex upp frågan om förhållandet mellan producent- och konsumentintressena (84), och Branting ställde i en promemoria till samma möte de två organisatoriska principerna självstyrelse och centralism mot varandra parallellt med de olika intressena hos producenter och konsumenter. (85) Tillsammans med vissa internt industriella förhållanden, blev värnandet om konsumenterna för Branting en anledning att förespråka en central överorganisation till de lokala driftsnämnderna:

"Det synes alltså rimligt, i vart fall beträffande vissa viktiga grupper av frågor, att konsumenternas röst bör äga rätt att göra sig hörd vid sidan av producenternas. I de flesta fall torde väl även dessa allmänna konsumentintressen vara av sådan natur, att de bäst tillvaratogs av en mera central institution, i stället för att eventuellt givas lokala bevakare." (86)

I de fortsatta kommittédiskussionerna kom frågan om konsumentintressets representation aldrig att beröras, och beträffande spörsmålet om överorganisationen avvisade kommittémajoriteten tanken på att det skulle skapas samordnande, centrala och/eller regionala rådsorgan. (87) I stället kom överläggningarna att handla om de produktionsnära relationerna mellan arbetsgivare och arbetare på fabriksnivå, utan att några referenser till samhället i övrigt gjordes. Detta hänger förmodligen samman med att KID snabbt inskränkte ambitionerna med den reform som diskuterades; det var inte fråga om att beslutsstrukturen i industrin skulle omvälvnas och därför kunde marknadsekonomi tänkas fungera precis som tidigare. Alltså skulle inte konsumenterna beröras av reformerna. I Wig-

forss' och Georg Brantings föreställningsvärld hade förmodligen däremot inledningsvis funnits bilden av en mer omvälvande reformering av förhållandena i arbetslivet, både vad beträffar beslutsmässig status och systemets omfattning. Där skulle möjligen konsumentintresset kunna komma i kläm.

8.2.2. Målsättningsdiskussionen

Redan under principdiskussionerna under hösten 1920 stod det klart att kommitténs arbetsgivarrepresentanter och företrädare för arbetarrörelsen var eniga om att en reform för att demokratisera förhållandena i industrin borde innebära att nya institutioner i företagen inrättades; driftsnämnder. Beträffande avsikten med reformen framhöll kommittéledamöterna från arbetarrörelsen behovet att öka arbetarnas inflytande över förhållandena i företagen, medan arbetsgivarrepresentanterna främst var intresserade av att reformen skulle minska konflikterna och öka de anställdas lojalitet med företagen. I det att de erkände det berättigade i varandras bevekelsegrunder, lade de två fraktionerna i KID tyngdpunkten i argumenten olika. Inte desto mindre kunde de enas om att det behövdes särskilda organ, där parterna kunde överlägga i frågor som överskred vad som behandlades vid de vanliga avtalsförhandlingarna. Almgren uttryckte saken sålunda: "Huvudsaken är, att arbetsgivare och arbetare få tillfälle att sammanträffa och i samråd diskutera allehanda frågor." (88)

Under kommittéarbetets gång skedde emellertid en förskjutning av tyngdpunkten i argumenteringen beträffande syftet med en driftsnämndsreform från den vikt som arbetarrörelsens företrädare lade vid att arbetarnas maktställning i företagen skulle stärkas till arbetsgivarrepresentanternas ståndpunkt att reformen skulle främja de anställdas solidaritet och samhörighet med sina företag. Förskjutningen återspeglas i de delfrågor som utredningen behandlade, t ex driftsnämndernas beslutsmässiga status och informationsrätt.

I det första lagförslaget, som utarbetats av Lindqvist och Georg Branting och förelagts KID i januari 1921, sades att driftsnämnden skulle vara "ett organ för utövandet av arbetarnas medbestämmanderätt vid företagets drift" samt "ett medel att bibringa arbetarna ökad förmåga till aktiv verksamhet vid produktionens ledning". (89) När sub-kommittén ett knappt halvår senare presenterade det nya lagförslag som skulle behandlas på Hillringsberg, hade reformens syfte modererats avsevärt. I ett brev till Hammar skriver Almgren om det nya förslaget att "åtskilligt ur det ursprungliga

har bortplockats, men att många punkter ännu lämna mycket övrigt att önska". (90) I sub-kommitténs förslag hette det sålunda att driftsnämnder, genom att främja ett omedelbart samarbete mellan företagens arbetare och ledning, skulle "bereda arbetare medinflytande över produktionen samt ökad förmåga till aktiv verksamhet för dess främjande". (91)

"Medbestämmande" hade alltså blivit "medinflytande" och förmåga att aktivt leda produktionen hade förvandlats till förmåga att aktivt främja produktionen. Men trots denna avsevärda reträtt från arbetarrörelsens representanters sida var kommitténs arbetsgivarledamöter inte nöjda. Det ovan citerade brevet från Almgren till Hammar fortsätter:

"Då enighet mellan Johansson och mig ej kunde vinnas, avgjorde herr talmannen i regel saken så, att han sade: 'Vi låter väl den här punkten vara tills vi råkas i den stora kommittén och hör vad Hammar säger.' Det gäller därför för Dig att hålla fast i styrpinnen och styra rätt, när vi komma till Hillringsberg." (92)

Hillringsbergskonferensen var utsatt att börja måndagen den 15 augusti, och de flesta kommittédelegaterna skulle anlända till Hillringsberg redan på söndagseftermiddagen. (93) Men av Hammars korrespondens från denna tid framgår att arbetsgivarrepresentanterna samlades till ett eget möte på Hillringsberg redan på lördagen den 13 augusti för att prata sig samman. (94) Dillner, som var närvarande vid arbetsgivarledamöternas fraktionsmöte, skulle emellertid inte delta i själva konferensen på Hillringsberg.

Det var således väl förberedda arbetsgivarrepresentanter som gav sig in i Hillringsbergsdiskussionerna. När lagförslagets målparagraf som första punkt togs upp på konferensen, öppnade Hammar med att begära att termen "medinflytande" skulle ersättas med "medintresse", och han fick omedelbart stöd av Almgren och Storzjohann som nämnde termer som "insikt" och "samarbete". (95) Arbetarrörelsens representanter invände och hävdade att ordvalet ej var det avgörande, det väsentliga var att lagen skulle ge arbetarna ökat inflytande. Efter att inbördes ha konfererat var de dock beredda att godkänna arbetsgivarledamöternas hemställan (96), och i det preliminära lagförslaget från Hillringsbergskonferensen angavs som målsättning för driftsnämndsinstitutionen att "bereda arbetarna vidgad insikt i produktionen och ökad förmåga till aktiv verksamhet för dess främjande" samt att bringa till stånd "en förbättrad samverkan mellan företagens arbetare och ledning". (97)

8.2.3. Driftnämnder och fackföreningar

Den ende principiella motståndaren i KID till driftnämndsinstitutionen var Johan-Olov Johansson, vilken var den ende som på novembermötet 1920 reserverade sig mot beslutet att utarbeta ett förslag om inrättande av driftnämnder. (98) Hans utgångspunkt var den fackliga militansens, och sitt första inlägg i kommitténs principdebatt började han med att betona att huvudfrågan för honom var huruvida en modell för industriell demokrati ökade eller minskade den fackliga rörelsens slagkraft. (99)

Beträffande driftnämnder fruktade Johansson att sådana nyskapade organ skulle kunna försvaga den fackliga rörelsen. Systemet skulle vara tungrott, därför att parterna i driftnämnden skulle förhandla via ombud i stället för direkt med varandra, och dessutom fanns risken, att driftnämndsledamöterna självsvalt skulle komma att inta ståndpunkter som inte delades av huvudorganisationerna, men ändå band upp dessa. Vidare fanns risken - och utländska exempel visade att den var reell - att driftnämnderna kunde komma i konflikt med fackföreningarna och kanske t o m hamna under syndikalistisk kontroll. (100) I stället, menade Johansson, borde ett ökat arbetarinflytande i industrin kunna åstadkommas avtalsvägen - "avtal är nyckeln till krig och fred" (Johansson) (101) - mellan de partsorgan som redan etablerats på arbetsmarknaden. För fackföreningarna var verkstadsklubbar mest lämpade, men i branscher där sådana saknades, borde avdelningarna kunna fylla de nya funktionerna. Några nya organisationer behövde däremot inte skapas. (102)

Den linje som Johan-Olov Johansson ensam drev och misslyckades att vinna gehör för inom KID var sålunda tämligen "modern" och förbluffande lik LO:s program för medbestämmande under 1970-talet. Utgångspunkten för kraven var inte endast socialistiska visioner (som hos Wigforss), utan de långtgående kraven hade också sin bakgrund i en offensiv facklig radikalism. Alltså krävde Johan-Olov Johansson (i) avskaffande av paragraf 23, (ii) medbestämmande genom förhandling och inte i särskilda organ, (iii) verkligt medbestämmande och inte enbart rätt till information, yttrande och förslag, (iv) styrelserepresentation för de anställda (med rösträtt), samt (v) överläggningar i medbestämmandefrågor på betald arbetstid. (103)

Johan-Olov Johanssons och Metallindustriarbetarförbundets negativa inställning till driftnämnder var ett extremt uttryck för stämningarna inom fackföreningsrörelsen. Men i rörelsen var rädslan för konkurrens från de nya organen utbredd, och både Edvard Johansson och Hult påpekade det svala intresset och väntade sig

invändningar. (104) T o m Dillner yttrade i diskussionernas begynnelse att han hade svårt att tänka sig en samexistens mellan driftsråd och fackföreningar. (105)

Om driftsnämnder skulle införas, rådde det därför inom KID stor enighet om att dessa måste baseras på de etablerade organisationerna på arbetsmarknaden. Vid KID:s novembermöte 1920 var det endast Edvard Johansson (Wigforss var tveksam) som förespråkade att driftsnämnden skulle utses genom allmänna val på fabriken, medan kommittémajoriteten ansåg att fackföreningarna skulle utse arbetarnas driftsnämndsledamöter. (106) Däremot rådde det större oenighet om *vilka* fackliga organisationer som skulle ha rätt att utse representanter i driftsrådet. Stötestenen var syndikalisterna. Arbetsgivarledamöterna var missnöjda med att syndikalisterna inte höll ingångna kollektivavtal, och Storjohann krävde att endast "ansvarskännande" organisationer skulle omfattas av ett driftsnämnds-system. (107) Mot detta invände de fackliga representanterna, som fruktade att ett utestängande skulle förse syndikalisterna med martyrgloria och tvärtemot vad som avsetts verka som ett "livselixir" (J-O Johansson). (108)

Diskussionerna utmynnade i beslutet att arbetarpartens representanter i driftsnämnden skulle utses av de lokala fackliga organisationerna. Därmed skulle syndikalisterna komma att omfattas av systemet, medan däremot de oorganiserade arbetarna skulle komma att lämnas utan representationsmöjlighet. (109) Efter detta beslut ifrågasattes inte syndikalisternas ställning i modellen och i alla de tre lagförslag som behandlades under 1921 gavs de syndikalisiska lokala samorganisationerna formell möjlighet att delta i beslut om inrättande av driftsnämnder och i val till dessa nämnder. (110)

8.2.4. Beslutande eller rådgivande driftsnämnder?

Förutom vad som ovan nämnts stod under KID:s första verksamhetsår tre frågor i centrum för debatten; driftsnämndernas beslutsmässiga status, nämndernas rätt till information om tekniska och ekonomiska förhållanden i företagen, samt tjänstemännens ställning i ett driftsnämndssystem. Utredningsarbetets huvudproblem betecknades av Dillner som frågan om huruvida driftsnämnderna skulle komma att ges rådgivande eller beslutande funktioner. Med rådgivande nämnder skulle de organisatoriska frågorna lätt gå att lösa, menade Dillner, men med beslutande nämnder skulle det uppstå problem. (111) Som kommitténs främste förspråkare för medbestämmanderätt uppträdde Johan-Olov Johansson (ty även om han var mot driftsnämnden som organ, var han för att arbetarna på

annat sätt, genom avtal och styrelserepresentation, skulle ges reell delaktighet i beslutsfattandet i företagen), men också andra arbetarrepresentanter var i inledningsskedet för att driftsnämnderna, åtminstone i vissa frågor, skulle ha beslutsrätt (Lindqvist, Hult, Wigforss). (112)

Även företrädare för arbetsgivarintresset kunde i frågor av mycket begränsad natur (Storjohann nämnde som exempel beslut rörande arbetarbstäder och sanitära förhållanden, något som han redan infört på sitt bruk) tänka sig att driftsnämnderna gavs beslutande status, men arbetsgivarnas huvudlinje var att nämnderna skulle vara rådgivande. Som argument mot beslutande driftsnämnder framhölls att det vore orimligt om nämnderna kunde besluta i frågor där de saknade det ekonomiska ansvaret, att beslutsrätt för nämnderna i personalfrågor skulle skapa disciplinproblem och verka demoraliserande på arbetsbefälen, att reellt medbestämmande för arbetarna skulle hämma det enskilda initiativet och skärpa motsättningarna mellan parterna i stället för att bidra till ökat samarbete. (113)

Under loppet av KID:s diskussioner 1920-1921 vann arbetsgivarrepresentanternas linje en fullständig seger. I en promemoria till kommitténs möte i november 1920 hade det förordats, att driftsnämnder, förutom att ge råd i en del frågor, också skulle ha till uppgift att besluta i frågor som rörde (i) avskedande av arbetare, (ii) anställning och avskedande av förmän samt (iii) sättet för en eventuell inskränkning i driften. (114) Förslaget utsattes för våldsam kritik från Storjohann, som menade att det genomfört skulle skärpa motsättningarna på arbetsplatserna, verka demoraliserande på förmännen och skapa anarki i företagen. Dessutom skulle inte arbetarrepresentanterna vara kompetenta att besluta i frågor där så stora värden stod på spel som vid en driftsinskränkning, samtidigt som minoritetsställningen i nämnden skulle ha en psykologiskt negativ inverkan på arbetsgivaren. (115)

På samma möte erkände Wigforss det berättigade i arbetsgivarnas invändning att beslutsrätt förutsatte ekonomiskt medansvar. Därför började han luta åt att rådgivande nämnder var att föredra så länge det privata kapitalet hade en dominerande ställning i företagen, men detta riktade samtidigt uppmärksamheten mot frågan om äganderätten till företaget och utrustningen. (116) På så vis kunde Wigforss förena vision och verklighet. Han kunde förbli socialist i princip, men vara för samråd i dagspolitiken.

Det första förslaget till lagtext som skickades ut i januari 1921 innehöll trots arbetsgivarnas kritik några frågor i vilka driftsnämnderna skulle ha beslutanderätt. För det första skulle nämnden bland arbetarna utse lämpliga "ordningsmän" eller "arbetsbasar".

För det andra skulle den, om vederbörande så krävde, träffa avgörande angående arbetares avskedande. För det tredje, slutligen, skulle driftsnämnden kunna besluta i fråga om tillvägagångssättet vid genomförande av inskränkning i driften, förutsatt att driftskostnaderna inte översteg "vad arbetsgivaren bestämt". I alla tre fallen skulle arbetsgivaren kunna överklaga till Arbetsrådet, men beslutsmakten i företaget skulle inte desto mindre ha glidit arbetsgivarna ur händerna. (117)

När lagförslaget behandlades i kommittén vände sig arbetsgivarrepresentanterna ånyo mot att driftsnämnderna skulle ges beslutsrätt i frågor som rörde avsked och driftsinskränkningar. Även om de ansåg att paragraf 23 i praktiken inte hade samma betydelse som tidigare och att diskussionerna om den "heliga" paragrafen ofta varit mer teoretiska än givande, var varken Hammar eller Almgren beredd att låta någon annan än arbetsgivaren besluta i sådana frågor. Diskutera personalpolitiken med de anställda kunde måhända gå an, men inte att frånhända sig beslutsrätten. Mötet tillmötesgick arbetsgivarledamöterna och slog fast att driftsnämnderna inte skulle ges beslutanderätt i frågor rörande avsked och driftsinskränkningar, utan endast yttranderätt, och att en fråga vid oenighet skulle föras vidare till huvudorganisationerna för avgörande. (118)

I sub-kommitténs nya lagförslag som presenterades under försommaren samma år saknade driftsnämnderna all beslutande kompetens. I stället skulle nämnderna i frågor som rörde produktionsprocessen och tekniken, företagets ekonomi och affärsmässiga ställning, arbetarskyddet, personalpolitiken och anställningsförhållandena i stort, fullgöra sina uppgifter med medel som informationsrätt och yttrande-/förslagsrätt. Den enda inskränkningen i arbetsgivarens frihet att besluta i personalfrågor, var stadgandet att om arbetsgivaren inte accepterade driftsnämndens yttrande rörande avskedande av arbetare (som betecknats som brott mot föreningsrätten eller annars ansågs ha skett utan sakliga skäl) eller beträffande inskränkning av driften, frågan skulle föras vidare till Arbetsrådet och därefter till huvudorganisationerna för avgörande. (119)

På Hillringsbergskonferensen protesterade arbetsgivarrepresentanterna mot att Arbetsrådet skulle vara skiljedomsinstans i dylika tvister, och ville i stället att saken skulle avgöras direkt i förbundsförhandlingar. (120) I det preliminära lagförslag som godkändes av konferensen tillgodosågs arbetsgivarledamöternas synpunkter också i denna fråga. (121) Därmed var principen om rådgivande driftsnämnder fullständigt genomförd. Redan vid KID:s oktobermöte 1920 hade det rått enighet om att driftsnämnderna skulle ha yttrande- och förslagsrätt i *alla* frågor. Vad debatten sedan dess

hade gällt var om de *dessutom* skulle ha beslutanderätt i *vissa* frågor. Inom loppet av ett år gav arbetarrörelsens representanter upp den tanken.

8.2.5. Informationsrätt och affärshemligheter

Frågan om omfattningen av driftnämndernas informationsrätt, som senare skulle föranleda arbetsgivarrepresentanterna att överge Hillringsbergsförslaget, rönste liten uppmärksamhet i diskussionerna under 1920 och 1921. Den gemensamma utgångspunkten för kommitténs ledamöter var att ökad kunskap om företagets produktionsprocess och ekonomiska förhållanden var en förutsättning för att arbetarna skulle bli mer intresserade av företagsledningens villkor. För arbetarrörelsens ledamöter i KID var en ökad kunskap hos arbetarna nödvändig för att de omedelbart (J-O Johansson) eller successivt, efter att ha "uppfostrats" i en rådgivande driftsnämndsinstitution (Wigforss, Edv Johansson, Lindqvist, Hult), skulle kunna överta ledningen över företagen. För arbetsgivarrepresentanterna var ökad kunskap hos arbetarna något positivt, därför att kunskapsklyftan mellan företagsledning och anställda minskade. Almgren menade att arbetarna många gånger gått till strid på basis av dålig information och Storjohann poängterade att det var bra om arbetarna kände till arbetsgivarnas svårigheter; det bästa var att ha med en kunnig motståndare att göra. (122)

Eventuella problem med en ökad informationsrätt för arbetarna i företagen diskuterades enligt Brantings memorandum inte speciellt utförligt under de inledande principdiskussionerna. (123) I Lindqvist/Branting-förslaget förekom avsnitt som gav arbetarna en förhållandevis långtgående rätt till information och belade arbetsgivarna med informationsskyldighet. Beträffande produktionstekniken skulle driftsnämndsledamöterna, vilkas uppgift skulle vara att sprida kunskapen vidare till arbetarna, ha rätt att själva lära känna tekniken, samtidigt som arbetsgivaren ålades att stå till förfogande med erforderligt material och övrig information för att klargöra produktionsprocessen. I en annan paragraf sades att driftsnämnden, för att kontrollera att produktionen ur ekonomisk synvinkel bedrevs rationellt (inklusive att lönenivån stod i rimligt förhållande till det utförda arbetet), skulle ha "tillgång till samtliga företagets räkenskaper och kalkylen berörande omkostnader för driften och av företaget utgående avlöningar" samt rätt att avkräva arbetsgivaren en "fullständig förklaring angående med företagets produktionsekonomi sammanhängande förhållanden". (124)

När KID behandlade Lindqvist/Branting-förslaget invände arbetsgivarna att en dylik obegränsad informationsskyldighet skulle utgöra ett hot mot affärs- och driftshemligheten. (125) Invändningen gjorde uppenbarligen intryck, ty i sub-kommitténs lagförslag hade avsnitten om driftsnämndernas informationsrätt försetts med en rad förbehåll. Om produktionsprocessen skulle nämnden få kännedom "där densamma icke är av sådan hemlig natur, att dess uppenbarande skulle äventyra företagets bärkraft i förhållande till andra företag", och även rätten att få företagsekonomisk information begränsades. (126) Material för beräkning av driftskostnaderna skulle nämnden få där så var möjligt, och om förhållanden som rörde företagets allmänna affärsställning skulle driftsnämnden inget få veta. (127)

Arbetsgivarledamöternas kommentarer på Hillringsbergsmötet i dessa avsnitt inskränkte sig enligt Brantings minnesanteckningar till anmärkningar om att information om produktionsprocessen inte fick medföra olägenheter (Storjohann) eller kosta för mycket (Hammar). (128) Även dessa anmärkningar togs ad notam, och i paragrafen om driftsnämndernas uppgift att stärka arbetarnas aktiva verksamhet i produktionen, stadgades i det lagförslag som Hillringsbergskonferensen antog:

"Arbetsgivaren åligger att bereda driftsnämndens ledamöter tillfälle att taga kännedom om produktionstekniken vid företaget och att lämna härför erforderliga upplysningar samt att, i den mån så utan särskild kostnad eller uppenbar olägenhet kan ske, inför driftsnämnden klargöra produktionsprocessen, dock att arbetsgivare icke är pliktig visa eller omtala sådana tekniska anordningar eller rön, vilkas uppenbarande kan medföra skada för företaget." (129)

Beträffande rätten till information om de företagsekonomiska förhållandena fastslogs det i Hillringsbergsförslaget i samband med att driftsnämnderna skulle verka för bästa möjliga driftsekonomi:

"För den skull äger nämnden rätt att av arbetsgivaren, där så är möjligt, erhålla erforderligt material för beräkning av driftskostnaderna. Det åligger arbetsgivaren att efter framställning från driftsnämnden avgiva förklaring angående härmed sammanhängande förhållanden. Driftsnämnden äger icke kräva kännedom om sådana ekonomiska förhållanden, som hänföra sig till arbetsgivarens allmänna affärsställning, eller vilkas uppenbarande kan medföra skada för företaget." (130)

Därmed hade arbetsgivarledamöterna också vad beträffar informationsrätten fått igenom allt vad Brantings memorandum vitnar om att de framfört i frågan på KID-mötena.

8.2.6. Tjänstemännens plats i driftsnämndssystemet

Om driftsnämnderna endast gavs rådgivande status skulle det inte komma att bli några problem att lösa de organisatoriska frågorna, hade Dillner slagit fast i den inledande principdiskussionen. Utta landet besannades i stor utsträckning, men en fråga vållade motsättningar i KID under det första verksamhetsåret: Skulle tjänstemännen omfattas av ett driftsnämndssystem, och i så fall på vilket sätt?

Den traditionella arbetsgivarståndpunkten var att tjänstemännen var arbetsgivarens företrädare i förhållande till arbetarna. (131) Därför skulle de antingen hållas utanför driftsnämnden eller ingå i arbetsgivarvidans representation (Dillner, Storjohann). (132) Arbetarrörelsens representanter ville inte se tjänstemännen som en homogen grupp, utan tenderade att skilja mellan tjänstemän i ledande ställning (ingenjörer, verkmästare, förmän) och kontorspersonal. Wigforss anknöt till Andra Internationals nya, vidare definition av "proletariatet" och ville räkna de kontorsanställda till arbetarklassen. "Jag ser ingen klasskillnad mellan en ritare och en arbetare", menade Wigforss. (133)

Under de inledande principdiskussionerna rådde emellertid inte någon absolut blockbildning i frågan. Hammar var nämligen aktiv förespråkare för att kontorspersonalen skulle beredas representation i driftsnämnderna, medan Lindqvist däremot gick på Storjohanns linje att kontorsanställda skulle lämnas utanför systemet. (134) Hult, den ende ingenjören till professionen, yttrade sig inte i dessa diskussioner.

I Lindqvist/Branting-förslaget gjordes en klar åtskillnad mellan "arbetare" och "förmän". (135) I Brantings kommenterande specialmotivering slogs fast att "den svenska kommittén icke i sitt härmed framlagda förslag velat taga upp frågan om de kontorsanställdas medinflytande och kontroll", inte av principiella skäl, utan för att det bland de kontorsanställda saknades en "organiserad och levande vilja till dylikt medinflytande". (136) I sakfrågan gick således Lindqvist och Branting på arbetsgivarlinjen, även om de kunde anknyta till arbetarrörelsens traditionella hållning till tjänstemännen. Det var Wigforss och Hammar som stod för den nya tidens syn på mellanskiktets ställning på arbetsplatserna.

Också i sub-kommitténs lagförslag gjordes åtskillnad mellan arbetare och tjänstemän i överordnade positioner (inklusive förmän). (137) Men denna gång användes i specialmotiveringen en definition av arbetare som inbegrep de kontorsanställda (138), vilket föranledde arbetsgivarledamöternas protester på Hillringsbergskonferensen. Resultatet av den diskussion som följde, blev att mötet beslöt

att kontorspersonal ej skulle räknas om "arbetare" och därför inte heller omfattas av driftsnämndssystemet. (139)

I det preliminära lagförslag som Hillringsbergskonferensen enade sig om, tillgodosågs sålunda arbetsgivarrepresentanternas ståndpunkt i frågan om tjänstemännens ställning i ett driftsnämndssystem. I den föreslagna lagtexten gjordes en klar åtskillnad mellan arbetare och tjänstemän. Arbetaren definierades som en av arbetsgivaren anställd i företagets tjänst, "dock icke chef, disponent eller annan överordnad, ej heller förman eller kontorspersonal". (140)

8.3. Efter Hillringsberg

KID:s utredningsarbete under det första verksamhetsåret, från den inledande principdebatten i början av oktober 1920 till Hillringsbergskonferensen i mitten av augusti 1921, kännetecknades av att ledamöterna från arbetarrörelsen successivt lämnade sina radikala utgångspunkter för att tillgodose arbetsgivarrepresentanternas kritik. Ett undantag utgörs dock av Johan-Olov Johansson, som redan från starten stod för en radikalare linje, som allt eftersom modereringsprocessen fortskred kom att stå i än skarpare motsättning till kommittémajoritetens ståndpunkter.

Under hösten 1920 hade arbetarrörelsens representanter och arbetsgivarledamöterna varit ense om vissa grunder för utredningsarbetet. Förhållandena i industrin och på arbetsmarknaden påkallade en reform längs den industriella demokratins linjer, och en sådan borde ta form av en lag om inrättande av fabriksvisa driftsnämnder baserade på de etablerade arbetsmarknadsorganisationerna. Däremot hade man aldrig varit eniga beträffande utformningen av ett dylikt driftsnämndssystem. Ledamöterna från arbetarrörelsen hade haft mer långtgående ambitioner och deras ståndpunkter hade varit mer radikala, medan arbetsgivarrepresentanterna varit restriktiva och försiktiga. I alla frågor av vikt där denna motsättning konkretiserats, som t ex driftsnämndernas syfte och uppgifter, graden av arbetarinflytande i systemet, omfattningen av arbetsgivarernas ökade informationsskyldighet, samt tjänstemännens ställning i systemet, hade emellertid under diskussionens gång arbetarrörelsens representanter böjt sig för arbetsgivarledamöternas synpunkter, uppenbarligen angelägna att få till stånd ett samfällt kommittéförslag.

Det är alltså svårt att i det preliminära lagförslag som blev frukten av Hillringsbergskonferensen finna någon avgörande punkt som

arbetsgivarledamöterna hade invänt mot under överläggningarna. Ändå vet vi att de reserverade sig mot kommittémajoritetens slutliga lagförslag 1923, vilket i mycket ringa grad skilde sig från Hillringsbergsförslaget. Alltså: När började arbetsgivarrepresentanterna bli tveksamma till Hillringsbergsförslaget och varför övergav man ett lagförslag som man satt sin prägel på? Frågan inställer sig också: Varför höll arbetarrörelsens företrädare i KID fast vid Hillringsbergsförslaget efter det att det stod klart att det var utsiktslöst att nå enighet med arbetsgivarledamöterna, i stället för att återgå till de mer radikala förslag som diskuterats före Hillringsberg?

8.3.1. Arbetsgivarrepresentanterna

Huvudpunkten i arbetsgivarledamöternas reservationen 1923 var att lagstiftning om inrättande av driftsnämnder ansågs vara "onödig, ja t o m direkt skadlig". I stället förordades en fortsatt utveckling i hävdvunna banor, på frivillig väg, genom "en successiv utveckling av de allmänna bestämmelserna i kollektivavtalen". (141) Argumenten mot lagstiftningsmetoden radades upp. En obligatorisk driftsnämndsreform skulle under den rådande depressionen bli alltför kostsam och hota industrins internationella konkurrenskraft. Kapitalbildningen skulle hotas inom den industriella sektorn. Med ett obligatorium skulle ingen hänsyn tas till de skilda förhållandena i olika industrigrenar. (142)

I den av Dillner författade arbetsgivarreservationen till kommittébetänkandet hävdas, att åtminstone någon av arbetsgivarrepresentanterna - förmodligen Dillner själv - "redan tidigt" reserverade sig i lagstiftningsfrågan, och att åsikten "successivt vunnit anslutning av samtliga undertecknade". (143) Av Georg Brantings memoranda att döma är det emellertid först vid januarimötet 1922 som lagstiftningsfrågan får en central plats i kommitténs diskussioner. Såväl Dillner som Almgren aviserade då en kommande reservation på den punkten. (144) Det är dock möjligt att Dillner i något sammanhang under kommittéförhandlingarna protesterat mot lagstiftningsvägen, men arbetsgivarledamöterna synes inte förrän efter Hillringsberg ha reagerat nämnvärt i frågan. (145) Man hade ju inledningsvis svarat ja på frågan om förhållandena i industrin påkallade "ett statsingripande efter den industriella demokratins linjer" (146) och under loppet av år 1921 behandlat två driftsnämnds-förslag som båda var rubricerade som *lagförslag*, utan att just denna fråga föranlett någon diskussion. (147)

Vid sidan av kritiken mot lagstiftningslinjen, vände sig arbetsgivarrepresentanterna i reservationen 1923 mot att det skisserade lagförslaget gav driftsnämnderna för stort inflytande i företagen. Ett sådant undergrävande av traditionella arbetsgivarfunktioner skulle leda till att industrin berövades sin konkurrenskraft gentemot utlandet. (148) Mer exakt vände sig arbetsgivarledamöterna mot den paragraf som stadgade att driftsnämnden skulle ha rätt att erhålla upplysningar så att den kunde beräkna företagets driftskostnader:

"Ett industriföretags självkostnad för produktens framställande är i själva verket kärnan av företagets driftshemligheter. Det företag, som i detalj känner sina konkurrenters självkostnader, har därmed kommit i besittning av nyckeln till det sätt, varpå han skall övervinna konkurrenten." (149)

Liknande tankar hade förts fram av t ex Dillner och Storjohann när Hillringsbergsförslaget diskuterades i kommittén under 1922. Mot detta hade Wigforss invänt att en bärande idé i utredningsarbetet varit att arbetarna genom ökad kunskap och möjlighet till kontroll skulle intresseras för produktionen. Skulle paragrafen om driftsnämndens rätt till information om företagets ekonomiska förhållanden "förstöras", förlorade hela förslaget sitt intresse. (150)

Också de avsnitt i lagförslaget som behandlade frågan om avsked av arbetare avvisades av arbetsgivarrepresentanterna. Gällde det föreningsrättstrider borde tvisten lösas i partsförhandlingar precis som tidigare. Då driftsinskränkningar vanligen berodde på ett för högt löneläge (inte nödvändigtvis enbart vid företaget i fråga), och lönefrågor var traditionella fackföreningsfrågor, borde inte driftsnämnderna diskutera spörsmål rörande avsked i samband med driftsnedskärning. (151)

Med kännedom om hur diskussionerna i avskedandefrågorna gått inom KID, framstår skrivningarna i Dillnerreservationen som taktiska; genom formella hänvisningar ville man få bort ur den eventuella lagtexten paragrafer mot vilka man hade principiella invändningar. Vid novemberöverläggningarna 1922 hade Dillner nämligen talat ett helt annat språk. Om avsnitten som gav driftsnämnderna yttranderätt i vissa avskedande-frågor och som föreskrev centrala partsförhandlingar om inte arbetsgivaren godtog nämndens yttrande, invände Dillner att något dylikt skulle göra arbetsgivarens rätt att fritt avskeda arbetskraft fullkomligt illusorisk. (152)

Det är svårt att inse att arbetsgivarledamöternas invändningar beträffande driftsnämndernas rätt till information för att beräkna driftskostnaderna vid företagen skulle ha varit så allvarliga att man ej kunde ha accepterat lagförslaget. Denna rätt kringskars ju

i lagtexten av flera förbehåll, vilket skulle ha gjort det fullt möjligt för företagsledare att i praktiken bevara affärs- och tekniska hemligheter. Inte heller skulle lagtextens behandling av avskedandefrågorna ha ändrat maktstrukturen i företagen. Arbetsgivaren skulle ha blivit tvungen att lyssna på driftsnämndens yttrande och kanske tvingats till en och annan central förhandling, men hans tolkningsföretråde skulle ha hindrat att företaget led någon större ekonomisk skada. Inte ens i lagstiftningsfrågan synes arbetsgivarrepresentanternas reservationer ha varit *sakligt* grundade. Allt eftersom deras ståndpunkter i sak tillgodosågs, borde deras eventuella fruktan för ett obligatorium ha minskat. Men tvärtom; just som de fått igenom merparten av sin detaljkritik, började arbetsgivarledamöterna på allvar ta upp kampen mot lagstiftningslinjen.

Någon gång mellan Hillringsbergskonferensen och KID:s sammanträde den 12-13 januari 1922 bytte arbetsgivarledamöterna strategisk målsättning för sitt deltagande i utredningsarbetet. Fram till och med Hillringsbergsmötet hade man utgått från att en lag om driftsnämnder skulle komma att införas och strävat efter att göra denna så acceptabel som möjligt ur arbetsgivarsynvinkel. Från och med januarimötet 1922 var emellertid arbetsgivarrepresentanternas strävan en helt annan; att förhindra att någon driftsnämndslag stiftades över huvud taget.

Den direkta anledningen till detta strategibyte var, att en arbetsgivar konferens i slutet av december 1921 med styrelserna för SAF och Industriförbundet, där även Hammar och Almgren deltog, hade uppmanat arbetsgivarrepresentanterna i KID, att genom en reservation mot det kommande KID-förslaget markera sitt avståndstagande från försöken att lagstifta om inrättande av driftsnämnder. (Se kapitel 12). (153) Rekommendationen var helt i överensstämmelse med den linje som Hjalmar von Sydow och SAF drev, men överensstämde däremot dåligt med t ex Hammars, Almgrens och Storjohanns principiella och taktiska åsikter i driftsnämndsfrågan. Av Hammars och Almgrens yttranden vid nämnda arbetsgivar konferens framgår att de accepterade Hillringsbergsförslaget - Almgren nämnde dock att man tänkt reservera sig mot lagens allmänna motivering. (154) Faktum var alltså att Hammar och Almgren, förmodligen också Storjohann, var mer reformvänliga än de tongivande kretsarna i arbetsgivarorganisationerna och bedömde de allmänna förutsättningarna för en kamp mot lagstiftning mer pessimistiskt. Dessutom hade de genom successiva eftergifter vid KID:s överläggningar försatt sig i en situation där ett totalt avvisande av Hillringsbergsförslaget ställde sig mycket svårt.

När arbetsgivar konferensen krävde en strategiändring och kritiserade arbetsgivarledamöterna i KID för att de, i stället för att ha

inriktat sig på att helt förhindra en lag om driftsnämnder, hade strävat efter att mildra ett eventuellt lagförslag och därvid inlåtit sig i kompromisser, försattes dessa i en svår situation. De mer eller mindre tvingades att överge Hillringsbergskompromissen för att under ledning av Dillner, som ej närvarat vid Hillringsbergskonferensen och därmed inte hade godkänt förslaget, utarbeta en reservation som var avsedd att demonstrera oenigheten i KID och få kommittéförslaget att framstå som ett renodlat socialdemokratiskt lagförslag.

Men helt ville inte Hammar, Almgren och Storjohann ge upp försöken att göra den offentliga utredningen till ett led i arbetslivets reformering - möjligen spelade också det faktum in att man redan så kategoriskt uttryckt sin reformvilja i KID-överläggningarna. Den nya linje som man till en början försökte vinna gehör för inom KID var att driftsnämnder skulle införas genom frivilliga avtal, inte lagstiftningsvägen. Därmed kunde man förena det av arbetsgivar konferensen förelagda motståndet mot lagstiftning med en positiv reformstrategi.

Detta perspektiv präglar t ex brevväxlingen mellan Hammar och Almgren respektive Storjohann inför KID:s januarisammanträde 1922. Almgren hade just läst ingenjören John Nordins rapport om industriell demokrati i USA, vilken han skickade Hammar. Almgren skrev: "I densamma förekommer ju ej mycket nytt, men hans bestämda avrådande från att låta frågan om industriell demokrati bli beroende på lagstiftning är ju så aktuell, att jag ber Dig skyndsamt genomläsa hans opus och återsända mig detsamma." (155) I sitt svarsbrev skrev Hammar att Nordins reseberättelse, i synnerhet skildringen av de amerikanska arbetarnas psykologi (dvs fackföreningarnas misstänksamhet mot "company unions") talade för "att man måste gå fram med den allra största försiktighet och undvika allt sorts tvång om man ej vill skada idén och från början göra densamma misstänkt". (156) Och han fortfor: "Jag anser det icke uteslutet att kommittén kan få majoritet för att driftsnämnderna skola inrättas på frivillighetens väg, och att man bör vänta med lagstiftning tills mera erfarenhet vunnits." (157) I ett senare brev till Almgren meddelade Hammar att Storjohann godkänt denna linje. (158)

Möjligen såg Hammar ett enhälligt KID-betänkande som rekommenderade inrättande av driftsnämnder genom avtal som ett påtryckningsmedel på arbetsgivarorganisationerna att ställa sig mer positiva till frivilliga reformer om industriell demokrati. Detta var en linje som lidit nederlag på arbetsgivar konferensen i december 1921, men Hammar hade tydligtvis ändå inte givit upp hoppet om arbets-

givarnas medverkan till arbetslivets demokratisering. Med anledning av den nämnda konferensen skrev Hammar till Almgren:

"Återkommande till mötet med Arbetsgivareföreningens och Industriförbundets styrelser ber jag få nämna att jag talat vid Hultcrantz som fick i uppdrag att justera protokollet att han skall tillse att icke Edström får justera bort sitt med så mycket schwung givna löfte om lojalt samarbete från Arbetsgivareföreningens styrelses sida i och för den industriella demokratiens införande på frivillighetens väg. Du kunde kanske vid tillfälle påminna Hultcrantz härom." (159)

Det lyckades emellertid inte arbetsgivarrepresentanterna att övertygga arbetarrörelsens företrädare i KID om att lagstiftningsmetoden borde överges (160), varför den alternativa reformstrategi som Hammar, Almgren och Storjohann var beredda att förespråka aldrig blev aktuell.

I arbetsgivarledamöternas reservation nämns dock detta perspektiv på vägen till arbetslivets demokratisering. Arbetsgivarledamöterna i KID, sades det, hade gått till verket "under uppriktig förhoppning" om att kommittén skulle komma fram till en modell för industriell demokrati som var "en för båda parterna acceptabel och för den svenska industrien gagnande lösning". (161) Som sitt alternativ till lagförslaget förespråkade reservanterna ett frivilligt och successivt utvidgat samrådande mellan parterna, stadfäst i kollektivavtalen. (162) Men trots att arbetsgivarledamöterna i KID inte helt tog avstånd från tanken att förhållandena i industrin borde demokratiseras, fanns i reservationen klara uttryck för den högerkantring som skett efter Hillringsberg. Vissa partier klingade som ekon från Tryggers eller Lindmans valtal:

"Intet område lämpar sig mindre för ett demokratiskt styrelsesätt än industrien; vi gå så långt att vi säga, att en demokratiskt styrd industri kan icke annat än i lyckliga undantagsfall äga ekonomiskt bestånd. Den internationella konkurrensen, som varje dag skärpes, nödvändiggör snabbare beslut än som en demokratisk förvaltning medgiver. Det utvecklade kunskaparesystem, som utgör ett led i denna konkurrens, omöjliggör framläggande av detaljerade drifts- eller kostnadsuppgifter för en större krets av i företaget mer eller mindre tillfälligt anställda personer. Slutligen tvingar omfattningen av de modärna industriföretagen med tusental av tjänstemän, förmän och arbetare, att ledningen är enhetlig och kraftig, om överhuvudtaget en konkurrenskraftig produkt skall framställas." (163)

8.3.2. Arbetarrörelsens representanter

Efter Hillringsberg hade arbetarrörelsens representanter i KID varit optimistiska beträffande möjligheten att snabbt slutföra kommitténs arbete och avlägga ett samfällt lagförslag och betänkande. I verksamhetsberättelsen för år 1921 till Socialdepartementet hade Wigforss skrivit: "Det kan förväntas, att kommittén under första hälften av nästkommande år skall avgiva betänkan den i det till kommitténs utredning överlämnade ämnet, innehållande bl a förslag till lag." (164) Men denna förhoppning grusades snabbt. Svårigheter att samla samtliga kommittémedlemmar till slutbehandling av Hillringsbergsförslaget under hösten 1921 omöjliggjorde för regeringen att hinna lägga proposition i frågan till 1922 års riksdag. Och då KID äntligen samlades i januari 1922 var arbetsgivarledamöternas nya linje redan utstakad, och utsikterna för ett enigt kommittéförslag krympte.

I kommittéöverläggningarna 1922, varvid Hillringsbergsförslaget genomgick en sista granskning, fortsatte ledamöterna från arbetarrörelsen att ge efter för arbetsgivarrepresentanternas kritik i mindre frågor, men däremot inte när det gällde lagstiftningslinjen, informationsparagraferna eller i avskedandefrågorna. (165) När oenigheten framstod som oöverbrygglig den 21 november 1922, avslutade Wigforss mötet med att erinra kommitténs ledamöter om att utgångspunkten för diskussionerna hela tiden varit att kompromisserna i detaljfrågor skulle falla om inte enighet om det hela kunde uppnås. (166) Men arbetarrörelsens representanter utnyttjade aldrig detta till att återgå till de mer radikala positionerna från tiden för utredningsarbetets start, utan höll fast vid Hillringsbergskompromissen utom på en punkt. Detta bestämdes då ledamöterna från arbetarrörelsen och Georg Branting samlades fyra dagar senare, just som man fått besked från regeringen att utredningen måste avslutas under det första kvartalet 1923. (167) Endast på en punkt radikaliserades Hillringsbergsförslaget. På fraktionsmötet lyckades man nämligen förmå Hult att lämna arbetsgivarledamöternas ståndpunkt beträffande tjänstemännens ställning i ett driftsnämndssystem, varvid kontorspersonalen åter kom att definieras som arbetare och omfattas av reformen. (168)

Att arbetarrörelsens representanter i KID, med detta undantag, inte övergav Hillringsbergskompromissen, synes ha varit delvis taktiskt betingat, men berodde också på att frågan om industriell demokrati, som så hastigt kommit på modet 1919, successivt hade "mognat" och inordnats i socialdemokraternas reformistiska strategi. Arbetarrörelsens representanter visste att det lagförslag som godkänts på Hillringsberg skulle möta motstånd från såväl arbets-

givare som den militanta fackföreningsrörelse som J-O Johansson representerade och dessutom bemötas med misstänksamhet eller likgiltighet av stora delar av den övriga arbetarrörelsen. Hoppet stod förmodligen till att med liberalt stöd få majoritet i riksdagen bakom lagförslaget. En radikaliserings av förslaget skulle däremot ha stegrat arbetsgivarnas motstånd ytterligare, medan en ytterligare moderering skulle ha gjort förslaget fullkomligt oacceptabelt för arbetarrörelsen. Det senare alternativet var uteslutet. Två taktiska vägar kunde man alltså välja. Antingen kunde man skärpa lagtexten så att den motsvarade vad arbetarrörelsen förväntade sig, i medvetenhet om att förslaget för tillfället inte skulle komma att realiseras, men att det skulle kunna tjäna som inspirationskälla för kampen i framtiden, eller också kunde man nöja sig med Hillringsbergskompromissen, som trots arbetsgivarledamöternas reservation hade vissa förutsättningar att med hjälp av liberala röster antas av riksdagen. Man valde det senare alternativet.

Protester från fackföreningsrörelsen försökte man förekomma genom att påpeka att det framlagda lagförslaget inte skulle ses som en reform för att ge arbetarna reell delaktighet i företagens ledning, utan som ett "förberedande steg" i denna riktning (169): "Förslaget är med ett ord sagt en dörr som lagstiftningen öppnar, och genom vilken fackföreningsrörelsen, om den så vill, kan träda i beröring med produktionens problem på ett annat sätt än hittills." (170) Att ett påpekande av detta slag skulle framkalla protester från arbetsgivare och högern var i det närmaste självklart, och belyser det taktiska dilemma som KID-ledamöterna från arbetarrörelsen hamnat i.

Av allt att döma uppfattades arbetsgivarrepresentanternas ökande kritik efter Hillringsberg som ett exempel på "/t/illfälliga förskjutningar i makt- och stämningläget" (171) och tanken bakom att hålla fast vid Hillringsbergsförslaget var förmodligen att opinionen skulle komma att svänga tillbaka. Det föreliggande lagförslaget, påpekade man, förutsatte "en ömsesidig vilja till samverkan", och det fanns i sak ingenting i förslaget som arbetsgivarna inte borde kunna acceptera - deras företrädare hade ju gjort det på Hillringsberg. (172) Den omtvistade informationsparagrafen togs som exempel:

"Driftnämndernas rättigheter i nu förevarande avseende ha blivit formulerade med stor försiktighet och under reservationer, som åtminstone formellt kunde synas ge arbetsgivaren möjlighet att göra den avsedda inblicken tämligen illusorisk. Att bestämmelserna likväl på många håll komma att uppfattas såsom alltför vittgående, synes ganska sannolikt. Kommittén tror sig emellertid ha grundad anledning till antagandet, att förslaget även i denna punkt ingenting innehåll-

ler, vartill man på sakliga grunder behöver ställa sig avvisande inom sådana arbetsgivarkretsar, som verkligen önska förhandling och samverkan för främjande av produktionens intressen." (173)

Genom att hålla fast vid Hillringsbergskompromissen hoppades således arbetarrörelsens representanter att kunna uppnå samförstånd med arbetsgivarna i driftsnämndsfrågan när debattklimatet på nytt förändrats. Samma strävan låg förmodligen bakom den framskjutna plats som "arbetsgivartillvända" argument och motiv ges i betänkandet (t ex betonandet av parternas gemensamma intresse i produktionen och av arbetsfred, samt erkännandet av kapitalägandet som rimlig grund för maktutövning), samt försöken att framställa reformförslaget som så moderat och harmlöst som möjligt:

"Det är i stort sett ingenting annat än en *förhandlingsordning mellan arbetsgivare och fackföreningar* rörande en rad för båda parterna betydelsefulla problem, som dessa tidigare i regel undvikit att diskutera, jämte bestämmelser om *tillhandahållande av vissa fakta och upplysningar* för att ge åt förhandlingarna nödigt underlag." (174)

Men den taktiska aspekten av saken förklarar bara till en del att ledamöterna från arbetarrörelsen höll fast vid Hillringsbergskompromissen. På flera viktiga punkter hade nämligen Wigforss och de andra under utredningsarbetets gång (och under påverkan av arbetsgivarrepresentanternas argument) fått revidera de radikala idéerna om industriell demokrati från 1919-1920, för att tanken på industrins demokratisering skulle kunna rymmas i den reformistiska strategin. (Se kapitel 10). Därför var det lättare för dem 1922 att acceptera Hillringsbergsförslaget än vad det skulle ha varit två, tre år tidigare, eller vad det var för den lokala arbetarrörelse som inte på samma sätt hade satt sig in i problemen.

Den reformistiska strategi för industriell demokrati som vägledde lagförslaget och betänkandet, bars upp av tre grundstenar. För det första hade man övergivit strävandena att i privatägda företag ge de anställda medbestämmanderätt, dvs *reellt* inflytande över företagsledningens tillsättande eller verksamhet. I stället förespråkades ett driftsnämndssystem med informations- och yttrande-/förslagsrätt. Bakgrunden till denna svängning var att man, samtidigt som efterkrigsradikalismen falnade och socialiseringsfrågan föll bort, accepterat arbetsgivarledamöternas argument mot verkligt arbetarinflytande i företagen. I betänkandets teoretiska del skrev Wigforss:

"En 'beslutanderätt' för arbetarna inom nästan vilket område som helst måste medföra ekonomiska konsekvenser, som finge tagas av ägarna och inte bara av arbetarna själva. Detta gäller redan de spörsmål, som beröra arbetarna allra närmast, och där en dylik beslutanderätt alltså i första rummet skulle vara naturlig. Några exem-

pel. Arbetarnas intresse i valet av förmän är obestridligt. För produktionen kan det vara stor vikt, att arbetarnas önskingar bli tillgodosedda. Men om förmannen t ex gör upp med enskilda arbetare om ackord, representerar han arbetsgivarens ekonomiska intressen och förfogar i någon mån över företagets tillgångar. Frågan om arbetares avskedande, särskilt vid inskränkning i driften, är ännu mera brännande. Men måste inte avgörandet till sist ligga hos den, som har att betala ut lönerna?" (175)

Medbestämmande förutsätter ekonomiskt medansvar och del i risken. Eftersom arbetarna saknade kapital, kunde de inte heller göra anspråk på delaktighet i besluten om andras egendom. Detta hade varit arbetsgivarledamöternas budskap i KID. Argumentet godtogs och övertogs av Wigforss m fl. Det privata ägandet av kapital satte sålunda en gräns för arbetarinflytandet. Men det fanns i den reformistiska strategin också ett positivt argument för rådgivande driftsnämnder, nämligen att arbetarna successivt - och utan ekonomiskt ansvar - skulle introduceras i de företagsledande funktionerna och lära känna de tekniska och ekonomiska förhållandena.

För det andra såg arbetarrörelsens representanter Hillringsbergsmodellen som en inledande reform, vilken när den väl blivit etablerad skulle kunna utvecklas så att arbetarnas inflytande ökade. Insyn och rätt att ge råd skulle bara ses som ett förberedande steg: "Från fackföreningssynpunkt kan det här inte finnas några andra gränser än de, som dragas av de faktiska maktförhållandena", skrev Wigforss. (176) Arbetarnas ökade insikter och erfarenheter i driftsnämnderna skulle därvid vara en viktig förutsättning för ökad arbetarmakt i framtiden.

För det tredje, slutligen, finns i kommittébetänkandet klara belägg för att ledamöterna från arbetarrörelsen var beredda att i enlighet med kursändringen på SAP-kongressen 1920 bryta upp från den för fackföreningsrörelsen traditionella likgiltigheten inför produktionen, för att rekommendera ett ökat fackligt engagemang för produktionens befrämjande i framtiden. (177) Att göra arbetarna mer intresserade av produktionsfrågorna och öka deras förmåga att främja verksamheten, var ju ett av lagens uttalade delmål, och det finns ingen anledning att tro att sådana formuleringar var *enbart* fraser avsedda att klinga väl i arbetsgivarnas öron. För arbetarrörelsens representanter var en produktionsökning något positivt - kakan att fördela ökade ju - men de var övertygade om att arbetarna aldrig skulle överge sin fiendlighet och misstänksamhet mot arbetsgivarna och lämna positiva bidrag till produktionen utöver vad de förbundit sig till i arbetsavtalen, om de inte fick något i utbyte, t ex ökat inflytande i företagen.

8.4. Camuzzi-affären 1921

Trots att utredningen om industriell demokrati i utlandet tog relativt stora resurser i anspråk och volymmässigt svarade för en stor del av KID:s korrespondens och betänkanden, kom den inte att spela någon viktigare roll för KID i dess arbete med att utarbeta ett svenskt lagförslag om driftsnämnder. I stället för att tjäna som underlag för en förutsättningslös svensk debatt, kom inte rapporterna om industriell demokrati i utlandet att färdigställas förrän efter det att det svenska lagförslagets huvudprinciper redan var fastlagda.

Det fanns två orsaker till att de utländska modellerna och erfarenheterna av industriell demokrati aldrig kom att få någon direkt betydelse för KID-överläggningarna om det svenska lagförslaget. För det första var man medveten om att det fanns stora nationella skillnader, som gjorde det omöjligt att okritiskt och mekaniskt överföra utländska förslag till svenska förhållanden. Redan vid KID:s första principdiskussion hade det slagits fast, att det var som *svenska* medborgare KID-ledamöterna skulle ta ställning till de olika frågorna i utredningsarbetet. (178) På mötet hade såväl J-O Johansson som Almgren understrukit att överläggningarna måste utgå från svenska förhållanden och att utredningsarbetet inte fick reduceras till en import av utländska modeller. (179)

Allmänt sett tycks arbetsgivarledamöterna och J-O Johansson ha varit mer kritiska till att överföra de utländska rådssystemen till Sverige än vad de övriga ledamöterna från arbetarrörelsen var. Medan de kritiska lade större vikt vid att framhålla de specifikt svenska förhållandena på arbetsmarknaden, t ex kollektivförhandlingssystemet och verkstadsklubbarna, vilka sågs som framskridna jämfört med de utländska förhållandena - de österrikiska lagarna är surrogat för den dåliga fackliga organiseringen, menade J-O Johansson (180) - tycks arbetarrörelsens representanter ha varit mer benägna att se den utländska utvecklingen som ett stöd för de reformer de ville genomföra i Sverige och dessa som del av en internationell utvecklingstrend.

Det andra skälet till att rapporterna om industriell demokrati i utlandet inte kom att få första rangens betydelse vid KID-överläggningarna var att det i KID, liksom i debatten i övrigt, fanns olika uppfattning om effekterna och därmed värdet av de utländska reformerna. Inte ens i reformernas respektive hemländer rådde i allmänhet någon enighet om reformverksamhetens utfall, vilket inte precis underlättade svenska ställningstaganden.

Det var inte Brusewitz' uppgift att avgöra vilka utländska modeller som kunde överföras till svenska förhållanden - det ställ-

ningstagandet tillkom KID-ledamöterna - men väl att redogöra för de olika reformerna och deras effekter. Som framgått var det sistnämnda ingen enkel uppgift, och i två sammanhang kom Brusewitz att utsättas för offentlig kritik från arbetsgivare och politiskt borgerliga. Dels kritiserades KID-notarien för sin skildring av det ryska rådssystemet (181), och dels för sin framställning av det österrikiska driftsrådssystemets effekter och de österrikiska arbetsgivarnas inställning till detsamma.

Att just Ryssland och Centraleuropa var särskilt kontroversiella områden att beskriva, hänger förmodligen samman med att rådssystemet där hade en politiskt revolutionär anknytning som saknades i den anglosachsiska världen. Annars är Brusewitz' USA-kapitel väl så tendentiöst som t ex kapitlet om Österrike, men den positiva inställningen till industriell demokrati förknippades inte där på samma sätt som i Brusewitz' framställningar om Österrike med socialdemokrati och socialisering och ådrog sig därför inte borgerlighetens kritik. Ingenting kan åskådliggöra svårigheten att låta redogörelser för reformer om industriell demokrati i utlandet tjäna som underlag för förutsättningslösa överläggningar i KID om hur en eventuell svensk driftsnämndslag borde se ut än den s k Camuzzi-affären under hösten 1921.

Under sommaren 1921 hade Brusewitz företagit en studieresa till Centraleuropa. I Wien hade han träffat och intervjuat framstående ledare inom det socialdemokratiska partiet, vilka nu hade uppdrag i regeringen och i socialiseringskommissionen, men hade också samtalat med arbetsgivarrepresentanter som Siegfried Camuzzi vid Hauptverband der Industrie Deutsch-Österreichs och Rudolf Grossman vid Alpinen-Montan-verken. Tillbaka i Sverige igen reste Brusewitz omedelbart till Hillringsberg för att på den där pågående KID-konferensen föreläsa om intrycken från utlandsresan. (182) Exakt vad Brusewitz sade på Hillringsberg är osäkert eftersom Brantings minnesanteckningar är knapphändiga, men av senare korrespondens framgår att KID-notarien bl a hävdade en del kontroversiella ståndpunkter om de österrikiska arbetsgivarnas inställning till driftsrådssystemet. (183) Detsamma gjorde han i ett par tidningsintervjuer alldeles efter Hillringsbergskonferensen (184), och utifrån dessa och Brusewitz' nedtecknade referat av intervjun med Camuzzi kan man få en föreställning av den information som KID:s utländske utredare gav. (185)

I en intervju i Social-Demokraten uttalade sig Brusewitz om de österrikiska arbetarnas och arbetsgivarnas inställning till driftsrådssystemet, refererande de viktigaste invändningarna och farhågorna, men själv tämligen optimistisk inför möjligheterna att avhjälpa systemets brister. Exempel anfördes på enskilda företags-

ledares positiva inställning och på enighet mellan parterna i olika aspekter av driftsrådsfrågan. Intervjun avslutades med en redogörelse för arbetarsidans uppfattning att driftsråden var frön till det socialistiska samhällets verkställande organ och behovet av centrala industriella överorganisationer. (186)

NDA-intervjun handlade huvudsakligen om Camuzzis värdering av det österrikiska driftsrådssystemet och följde innehållsmässigt och vad dispositionen beträffar Brusewitz' skrivna intervjureferat. De österrikiska arbetsgivarnas ursprungligen principiellt negativa inställning till driftsrådsidén nämndes och det framkom att Camuzzi hävdade att produktionen skulle kunna drivas mer effektivt om arbetsgivarna var enväldiga i företagen. (187) Men Brusewitz ville för sin del i stället betona vad han uppfattat som påfallande moderation i Camuzzis intervjusvar jämfört med arbetsgivareföreningens negativism då driftsnämndslagen antogs. (188)

Enligt Brusewitz skulle Camuzzi sålunda ha menat att driftsrådslagen under de två gångna år den tillämpats visat både goda och dåliga sidor, och att arbetsgivarna accepterat lagen som ett faktum. Den främsta fördelen hade varit att driftsrådets verksamhet stärkt fackföreningarnas ställning. Kommunisterna hade efterhand fått allt svårare att vinna representation i råden, vilka i hög grad vid denna tid stod under socialdemokratisk hegemoni. (189) Negativa effekter av lagen var främst att driftsrådsförhandlingarna tog mycken tid i anspråk och att den kommersiella sekretessen varit svår att upprätthålla. Dessutom påtalade Camuzzi ytterligare brister i det österrikiska driftsrådssystemet, samt konstaterade att det ej fått de positiva effekter på arbetsdisciplinen och arbetarnas bidrag till produktionsteknikens utveckling som anhängarna hävdade. Camuzzis slutomdöme var enligt Brusewitz "att vad arbetsgivarna vid driftsrådslagens antagande och under dess första tillämpningstid fruktat, icke blivit verklighet, varmed dock icke säges, att vad från andra sidan utlovats blivit uppfyllt." (190)

Intervjuerna med Brusewitz och i synnerhet hans redogörelse för Camuzzis och de österrikiska arbetsgivarnas syn på driftsråden drog in KID-notarien i en offentlig polemik med förgreningar ända till Österrike, vilket antyder hur kontroversiell frågan om det österrikiska rådssystemets effekter var. I ett brev till Brusewitz varnade Hammar för att de svenska motståndarna till driftsnämndsinstitutionen skulle komma att utnyttja NDA-intervjun i sin agitation (191), och i nästföljande nummer av *Industria* fanns mycket riktigt en artikel där KID-utredaren anklagades för att ha gjort sin undersökning med "en förutfattad kärlek till den industriella demokratin". (192)

Emellertid var det främst intervjun i Social-Demokraten som Industria polemiserade mot, och Brusewitz' framställning av förhållandena i Österrike betecknades som en i propagandasyfte gjord sammanvävning av objektiv redogörelse och personliga åsikter, i avsikt att lugna de svenska arbetsgivarna och dölja att driftsråden var organ för arbetarnas klasskamp och industriell demokrati ett led i socialiseringsprocessen. (193) I ett svar förnekade Brusewitz att han skulle ha haft en förutfattad mening då han genomförde sin undersökning, och hänvisade till att han i NDA-intervjun redogjort för arbetsgivarnas kritik av driftsrådssystemets negativa sidor. (194)

Brusewitz har framhållit att han gav intervjuerna i Social-Demokraten och NDA på uppmaning (195), men man kan också se dem som ett led i KID-notariens försök att bemöta den bild av det österrikiska driftsrådssystemet som Industria spred vid denna tid. Medan Brusewitz fortfarande var utomlands, hade Industria nämligen publicerat en översättning av en värdering av driftsrådets effekter som det österrikiska industriförbundet hade gjort, vilken var kategoriskt negativ. (196) I en ledare i Social-Demokraten, möjligen skriven på initiativ och under överinseende av Brusewitz (197), polemiserades mot Industrias utnyttjande av rapporten ifråga. Denna sades vara halvtannat år gammal (198) och det framhölls, att det sedan rapporten skrevs i februari 1920, ägt rum "en högst betydlig omsvängning i arbetsgivarnas åsikt". (199) Samma sak hade Brusewitz sagt i tidningsintervjuerna.

Mot tesen att de österrikiska arbetsgivarna frångått sin tidigare negativa inställning till driftsrådssystemet och nu hade en mer moderat syn på systemets för- och nackdelar invände emellertid ingen mindre än generalsekreteraren i det österrikiska industriförbundet Max Kaiser i en artikel i Industria i början av oktober 1921. (200) Kännedom om intervjuerna med Brusewitz och dennes referat av Camuzzi hade Kaiser fått genom att KID-notarien, sedan han anklagats för att ha haft en förutfattad mening, brevledes försökt få Camuzzi att bekräfta referaten. Därvid hade Brusewitz bl a bifogat tidningsklipp av intervjuerna och översatt till tyska de ståndpunkter han tillvitat Camuzzi. (201)

Emellertid hade inte Camuzzi besvarat breven utan Kaiser. (202) Av ett brev från denne till Hjalmar von Sydow framgår att Kaiser var missnöjd med att Camuzzi representerat det österrikiska industriförbundet, och ville att kontakterna med KID i fortsättningen skulle skötas av honom själv. (203) Detta kan tolkas som att Camuzzi verkligen hade en mer positiv syn på industriell demokrati än vad som var den officiella linjen inom de österrikiska arbetsgivarorganisationerna, och därför manövrerades bort från kontakter-

na med KID. Det lyckades för övrigt aldrig Brusewitz att komma i kontakt med Camuzzi.

Som svar på Brusewitz' försök att förmå Camuzzi att bekräfta uppgifterna i NDA-intervjun, meddelade Kaiser att Brusewitz missförstått Camuzzi och att de österrikiska arbetsgivarnas erfarenheter av driftsråden var uteslutande negativa:

"Es ist unrichtig und ein offenbares Missverständnis, wenn Sie annehmen, dass die Befürchtungen, die anfangs seitens der Arbeitgeber über die Wirkungen des Betriebsrätesystems und der Betriebsräte selbst gehegt werden, nicht eingetroffen seien. Es ist im Gegenteil richtig, dass sich nicht bloss alle Befürchtungen bewahrheitet haben, sondern, dass sich Fälle ereignet haben, die die Befürchtungen weit übertrafen." (204)

Som grund för påståendet hänvisade Kaiser till en nyligen genomförd, men ännu ej avslutad, rundfråga bland industriförbundets medlemmar om erfarenheterna av driftsrådssystemet. Av de svar som inkommit kunde Kaiser utpeka negativa effekter som att industrin produktivitet sänkts genom att arbetsdisciplinen minskat och genom de stora förhandlingskostnaderna, samt att driftsråden utvecklats i konflikt med fackföreningarna på ett sätt som undergrävde kollektivavtalssystemet och arbetsfreden. Kaiser bestred att driftsråden på något vis skulle kunna vara en fördel för industrin, och uppmanade de svenska arbetsgivarna *och* fackföreningarna att inte införa driftsrådsinstitutionen. (205)

Redogörelsen för de österrikiska driftsrådens negativa effekter inom industrin och slutsatserna därav, i ett annat sammanhang av Kaiser betecknat som det österrikiska industriförbundets officiella ståndpunkt (206), låg till grund för två artiklar av Kaiser i *Industria* i oktober-november 1921. (207) Artiklarna föranleddes av att Kaiser offentligt ville tillbakavisa Brusewitz' uppgifter om att den österrikiska industrin skulle ha haft goda erfarenheter av driftsråden, och att dessa skulle ha medfört vissa fördelar för produktionen och arbetsron. (208) Kaiser anförde ur enkätsvaren från de österrikiska arbetsgivarna en rad exempel på rådets negativa effekter (209) och menade att driftsrådssystemet innebar "alldeles ofantliga faror för lugnet och ordningen i företagen, för dessas målmedvetna ledning och för upprätthållandet af ett aftalsmässigt samförstånd mellan de industriella organisationerna och fackföreningarna". (210) Utan att tveka ville Kaiser avråda från ett svenskt experiment med en driftsnämndslag. (211)

I ett ledarstick i *Social-Demokraten* (212) och i en insändare i *Industria* bemötte Brusewitz Kaiser. Den kritik mot driftsnämnderna som Kaiser anført, betecknades av Brusewitz som detaljkritik snarare än som systemkritik, och KID-notarien uppvisade samma

optimism gällande möjligheterna att övervinna driftsrådets brister och utveckla råden till något verkligt positivt som han gjort i intervjun i Social-Demokraten. (213)

Speciellt på två punkter gick Brusewitz emot Kaisers version, och det framgår för övrigt av notariens korrespondens under hösten 1921 att det var framför allt dessa han ville få verifierade av österrikiska sagesmän. För det första menade Brusewitz att Kaisers värdering av driftsråden var motiverad av den hållning som de österrikiska arbetsgivarorganisationerna officiellt intog. Andra arbetsgivare på lokal nivå hade liksom Camuzzi framhållit även fördelarna med ett driftsrådssystem. Om nu de österrikiska arbetsgivarna var så totalt negativa till driftsnämnderna, varför verkade de då inte för systemets avskaffande? (214) För det andra bestred Brusewitz Kaisers uppgift om att motsättningarna mellan fackföreningar och råd skulle ha skärpts och att socialdemokraterna och fackföreningarna skulle ha förlorat kontrollen över driftsråden till förmån för mer radikala krafter. Under hänvisning till höstens driftsrådsval kunde Brusewitz konstatera att det endast var en bråkdel av driftsrådsledamöterna som inte var socialdemokratiska fackföreningsmän. (215)

Kaisers skriverier i Industria ökade motsättningarna inom KID och ställde dessutom Brusewitz' objektivitet som utredare i tvivelsmål. För att mildra effekten av Kaisers andra artikel lät därför Brusewitz en konfidentiell rapport från Wilhelm Jansson till UD cirkulera bland kommittémedlemmarna. Rapporten innehöll ett referat av Janssons samtal med den norske socialattachén i Berlin, Bonnevie, rörande Debes nyligen gjorda studieresa i Österrike, vars resultat verifierade Brusewitz' argument i debatten med Kaiser. (216) Förmodligen av samma skäl spred Brusewitz ett referat av en driftsrådsrapport som det österrikiska metallindustriarbetareförbundet på uppmaning skickat till J-O Johansson. (217)

För att ytterligare styrka sina utsagor om det österrikiska driftsrådssystemets praktiska effekter begärde Brusewitz hos sina sagesmän i Österrike skriftliga utlåtanden (218), och i brev till KID-ledamöterna mot slutet av året kunde han anföra t ex vad österrikiska metallarbetareförbundet och Rudolf Grossman, chefen vid den social-politiska avdelningen vid Alpinen-Montan-verken svarat, som verifikationer på de egna bedömningarna. (219) I början av januari 1922 hade Brusewitz gjort en sammanställning av de ursprungliga österrikiska intervjuerna, senare infordrade rapporter och aktuella österrikiska dokument, vilken var avsedd som ett komplement till manusutkastet om Österrike. Mot Kaisers ståndpunkter, som också refererades i sammanställningen, kunde således ställas utlåtanden från arbetsgivarhåll (Rudolf Grossmann, bygg-

nadsfirman Janesch & Schnell), offentliga myndigheter (yrkesinspektionen, Wiens arbetskammare), fackföreningsrörelsen (Anton Hueber, österrikiska metallarbetareförbundet) och socialdemokratin (Erich Ebermann, Wilhelm Ellenbogen, Käthe Pick). (220) I brevet som följde sammanställningen när den distribuerades till KID:s medlemmar i januari 1922 kunde Brusewitz alltså skriva: "De av mig vid Hillringsbergsmötet anförda uttalandena ha i möjligaste mån dels av vederbörande sagesman bekräftats dels också på annat sätt kontrollerats och kompletterats." (221)

Camuzzi-affären illustrerar svagheten i utredningsstrategin att låta en utredning av den utländska reformverksamheten bilda underlag för förutsättningslösa diskussioner om ett eventuellt införande av driftsnämndsinstitutionen i Sverige. Strategin fungerade ej på de ideologiska och politiska blockeringar som fanns i och utom KID, i Sverige och t o m i Österrike. Man grep argument som passade de egna inhemska syftena, och även om man inte helt kan bortse från att rapporteringen om de utländska förhållandena påverkade de svenska intressenternas ställningstagande, kan den ringa betydelse som utredningen om industriell demokrati i utlandet trots allt fick vid utarbetandet av Hillringsbergskompromissan förklaras av, att frågan om inrättande av ett rådssystem i den svenska industrin var för viktig för att debatten skulle kunna föras förutsättningslöst utifrån utländska erfarenheter.

Det lyckades emellertid inte Brusewitz att helt tillbakavisa anklagelserna om att ha närmat sig sitt utredningsuppdrag med förutfattad mening och därmed ha givit en alltför positiv bild av de utländska reformernas effekter, t ex i Österrike. Ännu 1924, när KID-förslaget diskuterades i riksdagen, framhöll Wigforss att Brusewitz' rapporter från studieresorerna var "subjektiva, färgade av undersökarens egen uppfattning" och att KID-notariens sympatier uttryckligen legat på den sidan, som önskade en demokratisering av förhållandena i industrin. (222) Ehuru det är svårt att bedöma de företagsekonomiska och samhällsekonomiska konsekvenserna av det österrikiska driftsrådssystemet, förefaller det som om Brusewitz i polemiken hade rätt i att Kaiser överdrev de negativa effekterna av driftsrådssystemet och arbetsgivarnas motstånd av organisationspolitiska skäl och i att driftsråden vanligen stod under den socialdemokratiska fackföreningsrörelsens hegemoni.

Samtidigt råder det inget tvivel om att Brusewitz, på de egna sympatierna för driftsrådsinstitutionen (223), även om han redovisade systemets negativa sidor, överskattade möjligheten att enkelt korrigera bristerna. Den positiva grundtonen var genomgående i hans skrivelser och den överdrivna optimismen föranledde t o m en

mindre reprimand från Wilhelm Jansson. (224) Vidare är Brusewitz' vinkling av arbetsgivarnas ståndpunkter i driftsrådsfrågan tveksam, då han lade tyngdvikten vid modererande åsikter som avvek från arbetsgivarorganisationernas officiella negativa syn på råden. Det är fullt möjligt att Brusewitz, efter att ha diskuterat med österrikiska socialdemokrater, valde att intervjua just sådana arbetsgivare som var reformvänliga, t ex Camuzzi och Grossmann, och inte sådana som företrädde den dominerande synen inom arbetsgivarlägret. Ett brev från Brusewitz till Wilhelm Jansson antyder att detta faktiskt var en del av "undersökningsmetoden". Där motive- rar Brusewitz beslutet att låta en Dr Müller som representant för en tysk arbetsgivarförening göra ett officiellt utlåtande om driftsrådssystemet med orden: "Orsaken till att vi ansågo oss böra vända oss just till Dr Müller var den, att han redan genom ett uttalande bundit sig till synnerligen frisinnade linjer." (225)

Socialiseringsfrågan skjuts på framtiden

Den reformistiska arbetarrörelsen 1921-1924 (I)

9.1. Socialdemokratin och socialiseringsfrågan

Samma dag som regeringen utsåg KID, den 22 juni 1920, fattades också beslut om att tillsätta en offentlig Socialiseringsnämnd. Krav på utredning av socialiseringspolitikens förutsättningar och möjligheter hade rests inom arbetarrörelsen redan under våren 1919 och förenat högern inom SAP, som velat bevara samverkan, och partivänstern, som ville förbereda en omfattande socialiseringskampanj. Vänstern inom SAP hade emellertid varit obenägen att låta Edén tillsätta en socialiseringsutredning, men när Brantings första ministär tillträdde, var löftet om offentlig utredning av socialiseringsfrågan självklart.

Under 1920 hade socialiseringsfrågan kommit att stå i centrum för SAP:s propaganda och tillsättandet av Socialiseringsnämnden var ägnat att visa regeringens beslutsamhet att på allvar försöka konkretisera de socialistiska principerna. Samtidigt gav inrättandet av Socialiseringsnämnden socialdemokratin en möjlighet att skjuta socialiseringsfrågan på framtiden i avvaktan på utredningens resultat. Redan i valrörelsen 1920 utnyttjade Branting denna möjlighet och i flera valtal framhöll statsministern att det var meningslöst att fatta ståndpunkt i socialiseringsfrågan så länge det inte fanns några konkreta förslag. (1) Socialiseringsstriden, så som den kommit att framtona i valrörelsen, karakteriserade Branting som en "teoretisk diskussion över problem, som icke äro aktuella just nu" (2) och han framhöll vidare, att arbetarna nu måste stå "tvivlande och undrande hur mycket man på ett praktiskt sätt skall kunna förverkliga av de problem, som kastats fram". (3)

Valnederlaget 1920, som delvis berodde på socialiseringspolitiken (4), bidrog tillsammans med den ekonomiska krisen starkt till att man inom SAP sköt socialiseringsfrågan på framtiden. I detta läge var Socialiseringsnämnden ett tacknämligt alibi för att förlägga frågans lösning långt in i framtiden. Hans Meijer påpekar att nämnden var "ett exempel på hur en utredning kan begrava en fråga, där opinionen framtvingat ett initiativ". (5)

I den socialdemokratiska politiken och propagandan 1921-1924 lyser 1920 års offensiva socialiseringspolitik med sin frånvaro. Socialiseringen framstår i stället som en avlägsen uppgift, av ringa dagspolitisk betydelse. I uppropen inför första maj och valen 1921 och 1922 är den enda offensiva anknytningen till socialiseringsfrågan ett hårdnackat försvar av Socialiseringsnämndens existensberättigande och extraordinära status, mot de borgerliga attackerna. Därefter försvinner socialiseringsfrågan helt ur manifesten. (6) När den socialdemokratiska regeringens avgång framstod som nödvändig efter valförlusten 1920, verkade Branting för en expeditionregering. Som ett motiv har angivits att Branting fruktade att en ren högerregering skulle upplösa Socialiseringsnämnden. (7)

Jämfört med de radikala åren 1919 och 1920 skedde alltså inom den politiska reformistiska arbetarrörelsen en påtaglig moderering i synen på socialiseringsfrågan. Det socialistiska målet och själva socialiseringsprocessen sköts på framtiden, och man blev mer intresserad av socialisering av enskilda företag och mindre av socialismen som ekonomiskt system. När det gällde redan socialiserade företag och verk, riktades inte sällan uppmärksamheten mot dessa företags brister, t ex byråkrati och ineffektivitet - en kritik som sammanföll med liberalismens. Medan socialiseringsfrågan på detta sätt tonades ner och gavs en mer begränsad innebörd, framstod däremot alltmer den industriella demokratin som ett alternativ att satsa på i avvaktan på att socialiseringsproblemet kunde lösas. Om den överväldigande delen av det svenska näringslivet under lång tid framåt skulle förbli i privat ägo, ökade naturligtvis betydelsen av driftsnämnder och andra modeller för att öka arbetarnas inflytande i arbetslivet. Å andra sidan diskuterades också hur ett ökat arbetarinflytande i de offentligägda företagen skulle realiseras, och det var inte sällan som arbetarna riktade kritik mot samhället som arbetsgivare.

9.2. Fackföreningsrörelsen och socialiseringsfrågan

9.2.1. Kvarlevande radikalism

Medan socialiseringsfrågan för socialdemokratins del sköts på framtiden, kan man emellertid inom fackföreningsrörelsen även efter septembervalet 1920 finna rester av den offensiva socialiseringspolitiken. Detta torde dels bero på att vänstersocialisterna var aktiva i fackföreningarna och dels på att man inom fackföreningsvärlden inte var lika känslig för den väljarnas misstroendeyttring mot socialiseringspolitiken som valnederlaget 1920 utgjorde.

Vänstersocialisternas aktivitet på basplanet ledde ibland till att avdelningarna stödde radikala motioner till förbundskongresserna, men endast undantagsvis nådde de framgång på förbundsplanet. I några fall antogs motioner och yrkanden som kan betecknas som socialdemokratiska eftergifter och en seger för vänstersocialisterna. Endast i Metallindustriarbetareförbundet och Typografförbundet hade vänstersocialisterna verkligt fotfäste i den centrala ledningen.

MIAF-kongressen 1919 hade givit vänstersocialisterna majoritet i förbundsstyrelsen och verkställande utskottet, men genom att suppleanter inträdde 1920 kom VU-majoriteten att utgöras av socialdemokrater. Styrkeförhållandet konfirmerades av kongressen 1922. MIAF skulle komma att ledas av en socialdemokratisk majoritet, men vänstersocialisternas ställning i förbundsledningen var fortfarande stark. (8) Motsättningarna mellan socialdemokrater och anhängare av den fackliga oppositionen var emellertid inte antagonistiska, och MIAF:s politik kom att kännetecknas av en facklig radikalism som båda riktningarna var eniga om.

Den dominerande ställning som vänstersocialisterna fått i Typografförbundet på kongressen 1919 hade inte varit ideologiskt betingad utan avhängig missnöje med den gamla förbundsledningens handläggning av lönefrågorna. När dessa konkreta frågor lösts, minskade det vänstersocialistiska inflytandet och på kongressen 1921 blev det åter socialdemokratisk majoritet i förbundsledningen. Men vänsterns ställning i förbundet var fortfarande stark, t ex genom att Cruse omvaldes som förtroendemän. Dessutom hade ett par av socialdemokraterna varit positivt inställda till den fackliga oppositionen redan 1919. (9)

Också i förbundspressen kunde fackföreningsvänstern föra fram sin socialiseringspolitik. Speciellt Metallarbetaren och Signalen blev språkrör för vänsterns propaganda för en jämfört med tendensen inom SAP offensiv socialiseringsstrategi, där socialiseringen inte sågs som en i framtiden avlägsen uppgift utan som en dagsaktuell fråga (10).

Det kvardröjande intresset för socialiseringsfrågan inom fackföreningsrörelsen var emellertid inte enbart resultatet av vänstersocialisternas propaganda, utan det fanns också bland socialdemokratiska grupper ett genuint intresse. Detta hade skapats eller åtminstone uppmuntrats av den socialdemokratiska partivänsterns propaganda 1919 och partiets socialiseringskampanj 1920. När så den radikala efterkrigsoptimismen ebbade ut, fann man inom fackföreningsrörelsen i den ekonomiska krisens olika uttryck och sociala konsekvenser nya bevis på socialismens nödvändighet. Som garanti mot lönereducering och arbetslöshet behövdes ett systemskifte. Först på längre sikt bidrog det förändrade politiska och ekonomiska klimatet till att socialiseringsfrågans lösning försköts in i framtiden och dess innehåll gavs en mer moderat tolkning.

Intresset inom fackföreningsrörelsen för socialiseringsproblemen tog sig bl a uttryck i att man underströk behovet av upplysningsverksamhet och propaganda. (11) På förbundens kongresser kom socialiseringsfrågan upp i två sammanhang; dels i samband med motioner om att förbunden skulle ställas på socialistisk grundval och dels genom mer övergripande diskussioner om socialiseringspolitikens realiserande. Genom tillsättande av en egen socialiseringskommitté och de diskussioner och ställningstagande som detta resulterade i, kom MIAF att inom fackföreningsrörelsen inta en särställning som det i socialiseringsfrågorna mest engagerade förbundet.

9.2.2. Metalls Socialiseringskommitté

Metallindustriarbetareförbundets kongress i början av augusti 1919 hade inneburit ett fackligt genombrott för vänstersocialisterna. Ett varsel hade vänsterns uppnådda majoritetsställning på typografernas kongress tidigare under våren samma år varit, men den vänstersocialistiska dominansen på metallarbetarkongressen skulle få mycket större betydelse och var de radikalas största framgång inom fackföreningsrörelsen vid denna tid.

I den debatt om MIAF:s ställning till socialiseringsfrågan som utspann sig på kongressen, föreslog J-O Johansson att kongressen skulle tillsätta en kommitté med uppdrag att utarbeta en plan för verkstadsindustrins socialisering. (12) Instämde i Johanssons förslag gjorde Kilbom, liksom redaktionskommittén, och det hela slutade med att kongressen med acklamation beslöt ge förbundsstyrelsen i uppdrag att tillsätta "en kommitté för utredning av vår industris socialisering". (13) Av denna formulering, vilken helt överensstämde med det sätt J-O Johansson lagt orden, framgår att kommitténs uppdrag skulle vara att utreda *hur* en svensk sociali-

sering skulle genomföras, inte om den var efterfrågad och nödvändig. Kommittén skulle bestå av nio medlemmar representerande VU och olika slags arbetsplatser, samt ha frihet att samarbeta med liknande kommittéer inom och utom landet. (14) Vid nästkommande förbundsstyrelsemöte utsågs medlemmarna i Metallindustriarbetareförbundets socialiseringskommitté (MSK): Till kommitténs ordförande utsågs J-O Johansson och övriga ledamöter skulle vara Erik Andersson och Axel Andersson (verkstadsindustrin), Waldemar Olsson (skeppsbyggnadsindustrin), Lundkvist (manufakturindustrin), K H Johansson och C J Högström (järnbruken), samt Thure Hagvall och Anton Zetterling (specialindustrin). (15)

Någon mer omfattande verksamhet synes denna socialiseringskommitté inte ha utvecklat. Sitt första (och enda protokollförda) möte höll kommittén i Stockholm under mellandagarna 28-30 december 1920, dvs mer än ett år efter det att utredningen tillsatts. Vid detta decembermöte representerades manufakturindustrin av Oskar Malmström och verkstadsindustrin av Linus Bratt och P A Axelson. I övrigt deltog medlemmarna i den ursprungliga konstellationen. (16) Syftet med decembermötet var att ta ställning till socialiseringsdebattens principfrågor. Efter en inledning av J-O Johansson följde en principdebatt, vilken utmynnade i ett preliminärt uttalande, som i stora drag följde J-O Johanssons framställning. Uttalandet vidarebefordrades till förbundets VU. (17)

Diskussionerna i kommittén rörde tre frågor: Målet, strategin och taktiken. J-O Johansson bekände sina sympatier för den engelska gillesocialismen, som han ansåg vara en (lämplig) "form för omläggning av produktionssystemet som praktiskt kan genomföras". (18) Johanssons syn på den socialiserade industriella organisationen återspeglas i det preliminära kommittéuttalandet. Staten skulle äga jord och naturtillgångar, medan själva industrin skulle ägas och förvaltas av branschvisa industriförbund eller liknande producentorganisationer. Den för gillesocialismen så typiska åtskillnaden mellan den politiska och ekonomiska sfären och balansen mellan intressen i konflikt, präglade kommittéuttalandet:

"Samhället (Staten) skall tillika vara det organ som till de olika näringsidkareorganisationerna under vissa överenskomna former överlåter nyttjanderätten till landets naturliga hjälpkällor och råmaterial ordnar förhållandena mellan de olika näringsorganisationerna och jämväl gent emot dessa hävdar samtliga samhällsmedborgares rätt som konsumenter." (19)

Socialiseringskommittén diskuterade också den strategiska huvudfrågan *hur* en socialisering skulle genomföras. När J-O Johansson, vilken tillsammans med andra under debattens gång, framhållit de stora problem en omedelbar socialisering skulle ställa arbetarna

inför (motstånd från bankerna, för dåligt utbildade arbetare), mot mötets slut ställde frågan: "Är socialisering redan nu möjlig omedelbart eller tvingas vi gå med på successiva reformer som så småningom leder dit", ställde sig kommittén enhälligt bakom tanken på en successiv omvandling. (20)

J-O Johansson hade i sina inlägg i debatten tagit fasta på det som den Skandinaviska Arbetarkongressen 1920 slagit fast, att industriell demokrati skulle ses som ett steg på väg mot socialism. Efter att ha tagit ställning för successiv socialisering och konstaterande - vid denna tid satt ju Johansson med i den offentliga utredningen - att frågan om industriell demokrati redan var väckt och krävdes av såväl arbetare som arbetsgivare (fast av olika anledningar), såg J-O Johansson den industriella demokratin som nästa viktiga etappmål. (21) Denna strategiska inriktning gjorde kommittén till sin och uttalade: "Kommittén anser att planen bör byggas på genomförande av den industriella demokratin och verktygen böra i första rummet vara arbetarnas fackorganisationer och att dessa därvid böra ombildas till rena industriförbund". (22)

Så långt var likheterna med gillesocialismen slående, såväl vad beträffar visionen av den socialiserade branschens organisation som beträffande den ovan antydda encroachment-strategin. Likheten på den senare punkten förstärktes ytterligare av att Socialiseringskommittén så starkt betonade betydelsen av industriförbund och av att man, vilket framgår av mötesdiskussionerna men endast antyds i uttalandet, tänkte sig att industriell demokrati inte skulle betyda att det skapades en till fackföreningarna parallell rådsorganisation, utan att arbetarinflytandet och förvaltningsfunktionerna skulle tillfalla själva fackföreningarna. Enda egentliga skillnaden var att Hobson hade döpt om sina "industrial unions" till gillen.

Slutligen diskuterade MSK de taktiska förutsättningarna att demokratisera industrin. J-O Johansson var riktninggivare också i denna fråga. Han påpekade att man inom industriledarkretsar - det hade han förstått av diskussionerna inom den offentliga kommittén - upplevde arbetskonflikter, låg produktivitet, misshushållning med material och verktyg och för stor andel administrativ personal som stora problem. Kunde man, i synnerhet nu under den skärpta konkurrens som depressionen framkallat, övertyga banker och industrialister om att demokrati i industrin skulle nedbringa produktionskostnaderna, skulle det gå lättare att nå industriell demokrati. (23) Socialiseringskommittén rekommenderade därför Metallindustriarbetareförbundets VU att förbundet skulle uttala sig villigt att medverka till att produktionskostnaderna sänktes till en nivå som gjorde det möjligt för den svenska verkstadsindustrin att hävda sig på världsmarknaden, men endast under förutsättning att arbe-

tarna gavs vissa garantier, t ex att de fick inflytande över ledningen av företagens verksamhet. (24)

Metallindustriarbetareförbundets Socialiseringskommitté hade samlats i december 1920 för att diskutera socialiseringsproblemet, men tidsandan och lägesbedömningen gjorde att frågan om industriell demokrati i stället kom att hamna i centrum för diskussionerna. Detta berodde dels på sympatierna för en gillesocialistisk förvaltningsordning i en framtida socialiserad metallindustri och dels på att strategiska och taktiska överväganden riktade uppmärksamheten mot just reformer som demokratiserade förhållandena i branschen. Detta framgår klart av kommitténs preliminära utlåtande, vilket däremot endast antydningssvis tog upp de speciella organisatoriska och strategiska ståndpunkter som mötesdiskussionerna givit en antydning om skulle bli förbundets i framtiden: Man var mot vinstdelning, mot etablerande av en speciell rådsorganisation och för ökad arbetarkontroll genom verkstadsklubbarna, mot lagstiftning och för avtal, samt mot samråd men för facklig delaktighet i beslut om frågor som normalt skulle sortera under paragraf 23. (25)

Sådana huvudfrågor i debatten om industriell demokrati skulle emellertid besvaras mer fullödigt när MSK presenterade sin slutrapport ett och ett halvt år senare. (26) I början av juli 1922 diskuterades rapporten av förbundsstyrelsen, som beslöt hänskjuta beslut i frågan till kongressen. (27) MIAF:s kongress i slutet av september samma år ställde sig slutligen bakom socialiseringskommitténs principutlåtande. (28)

Den socialistiska ekonomi, som kommittén skisserade i sitt principutlåtande, bar samma gillesocialistiska drag som tidigare i den preliminära rapporten, med statligt ägande av naturresurser och råmaterial och industriell självförvaltning genom de fackliga industriförbunden. Den fackliga strategin innebar att organisationens strävanden inriktades på "det gradvisa erövrandet av den makt som för planens förverkligande är erforderlig". (29) Längs tre fronter ville man gå fram. För det första genom att till fullo genomföra industriförbundsprincipen. Härvid tänkte man sig att också kontorspersonal, förmän, verkmästare och ingenjörer skulle organiseras i arbetarfackföreningarna. Industriella fackförbund skulle stärka slagstyrkan gentemot privatkapitalet och samtidigt utgöra en av hörnpelarna i det eftersträfvade socialistiska systemet. (30)

För det andra gällde det att successivt bryta arbetsgivarnas hävdvunna maktposition i företagen och genomföra industriell demokrati. Någon allmän strid i frågan tänkte man sig inte, snarare att successivt bryta företagsledarnas motstånd från arbetsplats till arbetsplats. Först skulle inflytande erövrats över arbetares anställ-

ning och avskedande, därefter över arbetets ledning och fördelning. Till slut skulle tiden vara mogen för arbetarrepresentanter att få säte och stämma i bolagens och företagens styrelser, vilket skulle innebära "en likavärdering av kapital och arbetskraft." (31)

Det viktigaste verktyget i denna encroachment-strategi, med vars hjälp man successivt skulle överta funktioner från arbetsgivaren, var det s k arbetsgivarregistret. Redan 1920 har förbundsstyrelsen fattat ett principbeslut om införande av ett register, och kongressens godkännande kom efter en förbundsdiskussion under 1921. (32) I registret skulle införas inrapporterade uppgifter från olika företag, t ex rörande löner och allmänna arbetsförhållanden, och som ett stridsmedel vid sidan av strejk tänkte man sig "hemlig blockad". (33) Ingen metallarbetare skulle få ta ny anställning utan att av fackföreningen ha fått reda på att arbetsgivaren inte var utsatt för blockad, och genom dylika, centralt samordnade, aktioner tänkte sig kommittén att lokala arbetsgivare skulle tvingas acceptera kraven på medbestämmande. (34) På så sätt skulle man, avtalsvägen och utan lagstiftning eller andra statliga ingrepp, att genom ett successivt brytande av motståndet från arbetsplats till arbetsplats beträda vägen mot industriell demokrati. Vid sidan av arbetsgivarregistret nämnde kommittén ett annat medel som skulle underlätta genomförandet av ökat arbetarinflytande, införande av gemensamhetsackord - liksom encroachment-tanken också det av gillesocialistiskt ursprung.

Som organ för ett på så vis ökande arbetarinflytande i företagen tänkte sig metallutredarna inte, som så många andra i samtiden, särskilt bildade driftsråd. De förebilder som de utländska driftsråden utgjorde, sågs snarast som revolutionsprodukter, vilka uppstått som ersättning för en bristfällig facklig organisering och som i efterhand genom lagstiftning förvandlats till klassamarbetsorgan som stundom blandade sig i fackliga angelägenheter. I stället förespråkade kommittén att verkstadsklubbarna skulle fylla alla driftsrådens tänkta uppgifter. (35)

För det tredje, slutligen, påpekade MSK att upplysningsarbetet inom förbundet i socialiseringsfrågan måste stärkas. Detta tänktes kunna ske genom tillsättandet av en särskild ombudsman, genom ökade internationella fackliga kontakter och genom att bilda kooperativa produktionsföretag. (36)

Metallindustriarbetarkongressen i slutet av september 1922 ställde sig med stor majoritet bakom socialiseringskommittén principutlåtande. Den kritik mot förslaget som hade rests inom förbundsstyrelsen och under kongressförhandlingarna hade huvudsakligen rört två frågor. För det första fanns det de som föredrog bildande av separata driftsråd vid sidan av verkstadsklubbarna, t ex med tanke

på möjligheten att få med de kontorsanställda. För det andra användes att socialiseringsutlåtandet utelämnat alltför många strategiska problem, som t ex frågan om *hur* själva socialiseringsprocessen skulle gå till och frågan om prisbildningen och distribueringen av varorna. (37)

9.2.3. Stadgeändringar och socialiseringsuttalanden

Liksom under de radikala åren efter krigsslutet gjordes försök att få fackförbunden att ta programmatisk ställning för socialism och socialisering, antingen genom stadgeändringar eller genom separata socialiseringsuttalanden. Endast i ett par fall lyckades detta, men försöken vittnar om att vänstersocialisterna hade visst stöd inom fackföreningsrörelsen. På Bokbinderareförbundets kongress i augusti 1921 skrevs en socialistisk målsättning in i stadgarna, medan ett antal motioner i samma ärende avslogs av järnvägsmännens kongress samma år. (38) Även på murarekongressen i april 1922 och på transportarbetarkongressen i augusti samma år avslogs motioner om att en socialistisk målsättning skulle inskrivas i förbundsstadgarna, liksom på Sjömans-Unionens kongress i maj 1923 och på EAF:s kongress i augusti samma år. (39)

Vid järnvägsmännens kongress var fackoppositionens ledare Paul Thunell en av motionärerna, och ytterligare två motionärer anslöt sig till Thunells yrkande med exakt samma, tre maskinskrivna sidor långa motivering. I det ena fallet hade avdelningen ställt sig bakom motionen, i det andra stod en enskild medlem som motionär. Dessutom fanns ytterligare två motioner som yrkade att JMF skulle ta ställning för socialismen i sina stadgar. (40) Av allt att döma rörde det sig om en vänstersocialistisk kampanj för att ställa JMF på socialistisk grund. Också när det gäller murarekongressen är det känt att socialiseringsfrågan drevs av Stockholmsavdelningen där vänstersocialisterna hade en stark ställning (41), och liknande förhöll det sig vid EAF:s kongress 1923. Kommunisterna hade lyckats få Stockholmsavdelningen att ställa upp bakom en i strategisk mening alltigenom kommunistisk motion till kongressen, där yrkandet var att det i stadgeingressen skulle slås fast att förbundets ändamål vid sidan av de fackliga målen skulle vara "att socialistiskt upplysa och fostra arbetarna i kampen för löneslaveriets avskaffande och en revolutionär omgestaltning av samhället i socialistisk riktning". (42) Revolutionärernas ställning på kongressen var emellertid inte särskilt stark och motionen avslogs till förmån för förbundsstyrelsens utlåtande, där huvudargumentet mot motionen

var att man inte ville introducera den politiska striden mellan socialdemokrati och kommunism i den fackliga organisationen. (43)

Även när det gäller Transportarbetareförbundet och Sjömans-Unionen tyder formuleringarna i motionerna och inläggen på kongresserna att det var kommunisterna som försökte ställa fackförbunden på revolutionärt socialistisk grund. Att socialismens inskrivande i stadgarna skulle kunna utnyttjas av vänstersocialisterna framstod för Transports förbundsstyrelse som ett viktigt argument mot stadgeändring: Styrelsen vände sig mot motionens formulering att förbundet skulle verka för en "revolutionär omgestaltning av samhället i socialistisk riktning", och menade att även om termen "revolutionär" endast hade "etisk" betydelse för motionärerna, så skulle en dylik stadgeändring "kunna utnyttjas till stöd för allt annat än fackliga aktioner i samband med från olika håll utfördade paroller och aktionsmanifest." (44)

När Sjömans-Unionens kongress avslög två motioner om att ge unionen en socialistisk målsättning, varav en från förbundsstyrelsen och den andra innehållande frasen om en "revolutionär omgestaltning", hänvisades i debatten till faran för politiska strider i den fackliga organisationen. Eliasson från Göteborg fruktade att stadgeändring skulle "medföra brytningar inom Unionen" (45) och Nicklas Olsson i Stockholm framförde liknande synpunkter:

"Som bekant pågår ju stora strider mellan olika politiska grupper inom fackföreningsrörelsen vilket förhållande säkerligen enbart skadar de fackliga strävandena. Ett bifall till motionen skulle sannolikt komma att medföra att denna strid kom att föras även inom Unionen." (46)

På liknande sätt yrkade Järnvägsmannaförbundets 1:a utskott avslag för stadgeändringsmotionerna därför att socialiseringsfrågan huvudsakligen låg inom lagstiftningsområdet, och man ansåg det vara "för arbetarklassen mest gagneligt att bibehålla den fackliga och politiska rörelsen på skilda linjer som hittills". (47) Bakom denna fras skymtar just fruktan att politisera fackförbundet med de motsättningar detta skulle medföra.

Endast vid Bokbindareförbundets kongress lyckades försöket att skriva in socialismen i förbundsstadgarna. Eskilstunaavdelningen hade yrkat att det i stadgarna skulle stå att förbundet "med alla till buds stående medel" skulle "deltaga i arbetet för skapandet av en socialistisk samhällsordning". (48) Styrelsen tillstyrkte och infogade satsen i ett eget förslag, som också tog upp krav på industriell demokrati. Det var detta förslag som antogs. (49) Men trots att utfallet av motionerna om stadgeändring blev positivt bland bokbindarna medan de avslögs hos andra förbund, kan man i styrelsens utlåtande finna en klar reformistisk markering och ett

försök att förebygga politiska motsättningar. I utlåtandet slås nämligen fast att en stadgeändring endast var avsett att ange förbundets mål, inte att introducera de politiska striderna. Dessutom gavs socialismen en *facklig* motivering: "Då det hittills visat sig att vid intressekonflikter mellan arbetare och arbetsgivare samhället i regel ställt sig på den senare sidan, är en omgestaltning av samhället ur arbetarnas synpunkt nödvändig". (50) Vidare slog förbundsstyrelsen fast att socialiseringen skulle ske lagstiftningsvägen, successivt och förberedas genom demokratisering av förhållandena i industrin. (50)

Som framgått var det främst taktiskt betingat att man från förbundsstyrelserna yrkade avslag på motioner som krävde socialistiska stadgeändringar. Man fruktade att detta skulle utnyttjas av vänstersocialisterna till att i allt högre grad föra in renodlat politiska frågor i fackföreningsrörelsen. Däremot bör det inte tolkas som att styrelserna var motståndare till socialisering och socialism. I avslagsyrkandena framhöll förbundsstyrelserna ofta den nära anknypningen till socialdemokratin, att den svenska fackföreningsrörelsen alltid stått på socialistisk grund och att en socialistisk omvandling var det enda som kunde ge arbetarna ekonomisk trygghet. (52)

Metallindustriarbetareförbundet intar en särställning inom fackföreningsrörelsen genom sitt engagemang i socialiseringsfrågorna. Redan på kongressen 1919 hade förbundet skrivit in socialismen som målsättning i stadgarna, och på kongressen 1922 antogs ett socialiseringsuttalande som saknar motsvarighet hos andra fackförbund. Under perioden 1921-1924 var det endast ett mindre antal fackförbund som antog socialiseringsuttalanden, närmare bestämt Pappersindustriarbetareförbundet, Väg- och Vattenbyggnadsarbetareförbundet och Träarbetareförbundet. De flesta förbunden valde, trots att motioner från avdelningarna vittnar om ett visst intresse för socialiseringsfrågorna på lokal nivå, att liksom LO inte uttala någon bestämd linje utan avvakta resultatet av de tre pågående utredningarna (SN, KID, ARKID).

Gemensamt för de tre uttalandena är den nära anknypningen mellan socialiseringskravet och frågan om industriell demokrati. Medan endast PIAF:s resolution var ett renodlat socialiseringsuttalande, låg huvudvikten i de två andra förbundens vid frågorna om industriell demokrati och byggnadsgillen. I Väg- och Vattenbyggnadsarbetareförbundets uttalande endast skymtade socialismen som målet för en encroachment-strategi. (53) Träarbetarekongressen underströk att socialiseringen skulle ske successivt, samt uppmanade förbundsstyrelsen att ta fasta på den utländska förvaltnings-

teorin "att industrin skall uppbäras av de i industrin verkande fackorganisationerna". (54)

PIAF-kongressen i början av juli 1921 krävde att den enskilda äganderätten till produktionsmedlen skulle upphävas och ersättas med samhällets äganderätt. Därmed skulle "ekonomisk rättfärdighet" uppnås och arbetarna skulle då profitintresset eliminerats kunna känna större intresse för produktionens utveckling. (55) Beträffande den socialistiska ekonomins förvaltningsformer slogs fast:

"En ledande princip vid organiserandet av den socialiserade produktionens förvaltning måste enligt kongressens uppfattning bli, att inom varje produktionsgren utrymme beredes för inflytande åt samtliga de till vederbörande produktionsutveckling knutna intressena, och att garantier skapas mot en byråkratisering av produktionens ledning och administration." (56)

Debatten i socialiseringsfrågan på LO-kongressen i månadskiftet augusti/september 1922 illustrerar de motstridiga tendenserna inom fackföreningsrörelsen vid denna tid. Å ena sidan fanns de alltjämt offensiva socialiseringskraven med förankring i avdelningar där kommunisterna hade en stark ställning eller som stod under syndikalistiskt inflytande. Å andra sidan fanns landssekreterariatets mer avvaktande hållning, vilken delvis kan förklaras av den nära anknytningen till den socialdemokratiska ledningen. Dessutom fruktade sekretariatet att utfästelsen om en offensiv facklig socialiseringspolitik skulle utnyttjas av kommunisterna och skapa politisk splittring i rörelsen.

Socialiseringsfrågorna behandlades av kongressen i två sammanhang, dels i samband med yrkanden om att Landsorganisationen i sina stadgar skulle skriva in det socialistiska målet och dels i samband med yrkanden om att socialiseringsfrågorna skulle ges en mer framträdande roll i LO:s dagliga verksamhet. Inför LO-kongressen 1922 hade Stenindustriarbetareförbundets styrelse skickat ett förslag till stadgeändring för LO, vilket bar en tydlig syndikalistisk prägel. Stadgeändringen motiverades med behovet att "få klart ut sagt att arbetareklassens ekonomiska organisationer syfta till ett fullständigt kullkastande av det privatkapitalistiska samhällssystemet efter federalistiska principer." (57) Sekretariatet hade inte beaktat skrivelsen, men frågan om stadgeändring kom likväl upp på LO-kongressen. I sju motioner yrkade nämligen elva avdelningar att den socialistiska målsättningen skulle skrivas in i stadgarna för Landsorganisationen. (58)

I sitt utlåtande över motionerna yrkade landssekreterariatet avslag, men det framgår att sekretariatet inte menade att fackföreningsrörelsen skulle vara politiskt neutral och undvika att ta ställning till socialiseringsfrågorna. "Det är naturligt att arbetarnas fackliga or-

ganisationer, som ha att handlägga de ekonomiska frågorna ha en bestämd, socialistisk prägel", menade landssekreteriatet. (59) Men man förordade att LO i frågor som rörde mer konkreta arbetsuppgifter, vare sig det var fråga om strikt facklig verksamhet eller sådan av mer politisk art, skulle låta kongresserna och representantskapet dra upp riktlinjerna allt eftersom frågorna aktualiserades. Däremot behövde inte dylika arbetsuppgifter införas i stadgarna. Ytterligare en anledning var att fastställande av en socialistisk målsättning i stadgarna skulle kunna föranleda inre strider inom fackföreningsrörelsen. (60)

Till kongressen hade inlämnats sju motioner rörande socialisering, gillesocialism och driftsråd. Somliga nöjde sig med att kräva förstärkt upplysningsarbete, medan flera krävde förberedelser för en offensiv praktisk socialiseringspolitik. En avdelning inom PIAF krävde att LO skulle gå i författning om "socialiseringsfrågornas snara förverkligande", en metallavdelning uppmanade kongressen överväga nödvändigheten av "att lägga hela arbetareklassens organisatoriska kraft på att övertaga produktionen i sin helhet", medan en av JMF:s avdelningar ville att kongressen skulle kräva att SAP drev socialiseringsfrågan hårdare i riksdagen. (61)

I sitt utlåtande hänvisade landssekreteriatet till de uttalanden i socialiseringsfrågan som redan gjorts, t ex på Skandinaviska Arbetarkongressen 1920, men nöjde sig i övrigt med att hänvisa till den verksamhet som KID, SN och ARKID bedrev. I väntan på att dessa kommittéer skulle avsluta sitt arbete ville inte landssekreteriatet ta ställning i konkreta socialiseringsfrågor. I det uttalande som sekretariatet föreslog och som kongressen antog, slogs fast "att frågorna om industriell demokrati och socialisering måste bringas upp i förgrunden av arbetareorganisationernas arbete", men i avvaktan på utredningarnas resultat gavs landssekreteriatet endast uppgiften att följa frågornas behandling och bedriva upplysningsverksamhet. (62)

9.2.4. Metalls socialiseringsaktion 1921

Sedan den mer offensiva socialiseringspolitiken och tanken på en allmän socialisering övergivits, kom de socialiseringskrav som trots allt framfördes att gälla speciella branscher (socker, läkemedel) och enskilda företag. MIAF hade sedan den ekonomiska krisen blev ett faktum varit drivande inom fackföreningsrörelsen för en ny facklig kamptaktik, som kunde mildra krisens effekter för arbetarna. (Se kapitel 10).

Utgångspunkten hade varit det socialiseringsperspektiv som MSK skisserat i sitt principutlåtande, även om detta inte framgick av den resolution i vilken LO:s representantskap drog upp riktlinjerna för den nya fackliga linjen. Att den ekonomiska krisen avslöjade det kapitalistiska ekonomiska systemets oförmåga att tillgodose folkförsörjningsbehovet och garantera arbetarnas anställningstrygghet och levnadsstandard var utgångspunkten också för den socialiseringsaktion som MIAF företog under sommaren 1921, vilken för övrigt måste betraktas som den viktigaste fackliga socialiseringsmanifestationen under perioden.

I en skrivelse till konungen begärde MIAF med hänvisning till den stora arbetslösheten och de reducerade arbetstiderna att regeringen skulle ingripa till arbetarnas stöd utöver vad som från offentligt håll redan gjordes i form av nödhjälpsarbeten och understöd åt arbetslösa. MIAF ville nämligen att staten skulle göra det möjligt för de arbetslösa verkstads- och järnbruksarbetarna att återuppta driften vid helt eller delvis nedlagda fabriker. Den modell som förespråkades var snarlik den som de svenska syndikalisterna förespråkade vid samma tid, men påminde också om den engelska gillesocialismens lösning med nationalisering och "joint control", vilket hade krävts av de engelska gruvarbetarna. Så ville MIAF att staten skulle överta nedlagda verkstäder och upplåta dem åt arbetarna som själva skulle stå för driften. I denna självförvaltningsmodell skulle staten förutom att stå för det fasta kapitalet också ställa nödvändigt driftskapital till förfogande och genom handelsdepartementet svara för försäljningen. (63)

9.3. Industriell demokrati i samhällsföretagen

Tingsten nämner att Socialiseringsnämndens betänkande 1924 om en ny förvaltningsordning för Statens Järnvägar tydde på såväl liberala som gillesocialistiska influenser. (64) Omdömet är riktigt, och eftersom SJ-betänkandet var tidstypiskt och på sitt sätt slutdokumentet över socialiseringsrörelsen, kan beskrivningen mycket väl utsträckas till att gälla socialiseringsdebatten i dess helhet.

På det idémässiga planet ger behandlingen av socialiseringsfrågan, vilken sedan efterkrigsradikalismen lagt sig huvudsakligen blivit till en fråga om samhällsföretagens förvaltningsprinciper inom ramen för den kapitalistiska marknadsekonomin, ett något sammanfattat intryck under åren 1921-1924. Å ena sidan kritiserar, framför allt från fackligt håll, de redan existerande offentliga företagen för att arbetarna där inte ges tillräckligt inflytande över ledningen.

Det är inte svårt att leda ursprunget till denna kritik tillbaka till de frihetligt socialistiska visionerna under den radikala perioden. Å andra sidan får den ursprungligen borgerliga kritiken mot samhällsföretagen för att vara ineffektiva, byråkratiska och olönsamma, förankring också i de fackliga leden. Trots att dessa tendenser förefaller tämligen olikartade sammanföll de och i SJ-betänkandet förenades strävandena hos den frihetliga socialismen och liberalismen. Detta möjliggjordes av det gemensamt frihetliga draget, av liberalismens socialreformistiska framtoning och av att arbetarrörelsen hade att ta ställning under ekonomisk och politisk press.

9.3.1. Förväntningar och krav

Liksom under åren 1919-1920 framhöll man inom arbetarrörelsen att socialism inte nödvändigtvis var detsamma som statsdrift. (65) Socialisering innebar visserligen att ägandet av produktionsmedel överfördes till samhället, men samhället var inte liktydigt med staten. I en artikel i Metallarbetaren hette det: "Sålunda - socialiseringen må försiggå under den förutsättningen, att den verksamhet, som bäst ägnar sig för statsdrift lägges under staten, den som bäst lämpar sig för kommunal överlåtes på kommunerna, och den, som ägnar sig för privat organiserad gemensamhetsdrift till andra organisationer, fackföreningar, konsumtionsföreningar eller samhälleligt kontrollerade sällskap." (66) De tre kategorierna av huvudmän för samhällsproduktionens drift är i princip desamma som skisserades redan under våren 1919, med det tillägget att byggnads-gillestrategin nu fått en mer uttrycklig förankring i den tredje kategorin.

I 1920 års partiprogram hade SAP som en punkt skrivit in att de anställda skulle beredas inflytande i samhällsföretagen och i debatten som föregått SAP-kongressen hade bl a Bauers förvaltningsmodell nämnts. Sammankopplingen av socialiseringsfrågan och spørsmålet om industriell demokrati hade redan under de radikala åren resulterat i att man från arbetarhåll riktade kritik mot staten som arbetsgivare. Nu när tidsperspektivet på socialiseringsfrågan blivit längre, är det än naturligare att frågan inställde sig: Varför inför inte riksdagen, som tänker lagstifta om industriell demokrati i privata företag, demokratiska förvaltningsformer i de statliga verken och företagen?

Inte oväntat resonerade man inom Kommunalarbetatareförbundet vad gällde de kommunala affärsdrivande verken i liknande banor som inom Järnvägsmannaförbundet i SJ-frågan. Om nu industriell demokrati skulle kunna underlätta socialiseringen, hävdades i Kom-

munalarbetaren 1921, måste arbetarna få lära sig hur företagen ledes i tekniskt och ekonomiskt avseende: "Att våra statliga och kommunala affärsdrivande verk därvid böra komma ifråga, så att arbetarna därinom få insätta en ledamot i resp verks styrelser, torde vara uppenbart." (67)

I artikeln kritiserades den socialdemokratiska stadsfullmäktige-gruppen i Stockholm för att den inte utnyttjade sin starka ställning i kommunen för att komma en bit på väg mot industriell demokrati. I Malmö hade en spårvägsanställd socialdemokratisk fullmäktigeledamot placerats i spårvägsstyrelsen. Varför kunde man inte göra på liknande sätt i andra städer där socialdemokratin var stark, t ex Stockholm, så att den socialdemokratiska folkskolläraren placerades i folkskoledirektionen och gasverksarbetaren i gasverkets styrelse? På så sätt skulle ju dessa ledamöters särskilda sakkunskap kunna tas tillvara, samtidigt som det inte innebar något inkräktande på den politiska demokratins principer; det totala antalet socialdemokratiska fullmäktigeledamöter blev ju inte fler. Att arrangemanget skulle utgöra en fara för gruppegoism till förfång för det allmännas intresse avfärdades med att de rådande förhållandena endast skulle medge enstaka yrkesrepresentanter. (68)

Missnöjet inom fackföreningsrörelsen med de offentliga affärsdrivande verken, liksom med de av Konsumentkooperationen drivna produktionsföretagen, gällde att företagen, trots att ägandeförhållandena skulle medge reformer, vanligen drevs utan hänsyn till de särskilda intressen de anställda kunde tänkas ha som anställda. Företagens förhållande till arbetskraften var i princip inte bättre än de privatägda bolagens. I Elektrikern klagade en artikelförfattare över att konsumentkooperationen när den uppträdde som arbetsgivare ofta kom i konflikt med och t o m motarbetade fackföreningarna. (69) Också av rörelseägda företag förväntade man sig mer demokratiska förvaltningsformer än hos privatägda. Till 1921 års bolagsstämma vid Tryckeri AB Framtiden i Malmö, som utgav Arbetet, hade personalen utarbetat ett förslag till inrättande av ett av olika personalgrupper bestående driftsråd med rådgivande status. Inget beslut togs emellertid i frågan, som hänsköts till vidare diskussion mellan styrelse och anställda. (70)

Ett exempel på hur arbetarna i statlig anställning fick större inflytande än vid privat drift var emellertid den överenskommelse som träffades mellan SJ-ledningen och JMF 1921. Ända sedan 1919 hade SJ minskat sin personal, huvudsakligen aspiranter och tillfälligt anställda. Men den ekonomiska krisen från slutet av 1920 återverkade menligt på järnvägsdriften och i december detta år meddelade järnvägsstyrelsen att även extra ordinarie personal skulle komma att uppsägas. (71) I början av januari 1921 samlades

så JMF:s distriktsrepresentanter för att tillsammans med förbundsstyrelsen diskutera den uppkomna situationen. Mötet enades om att begära en överläggning med generaldirektören för att fastlägga rättvisa principer vid avskedandena (som bedömdes som oundvikliga) och få principen godkänd om lokalt och distriktsvis arbetarinflytande i frågor som rörde personalavskedanden. (72)

Överläggningarna med SJ-ledningen resulterade i att verket accepterade principen om personalinflytande i avskedandefrågorna. Direktiv gick ut från generaldirektören till samtliga distriktschefer, att förorddsfullmäktige skulle höras i frågor som rörde avskedanden eller förflyttning till följd av personalminskning och att JMF, genom särskilt utsedda distriktsrepresentanter, skulle beredas möjlighet att yttra sig i frågor som rörde personaluppsägningar. (73) Vid årets slut var förbundets värdering av denna demokratiseringsåtgärd positiv:

"Det lilla inslag av s. k. industriell demokrati som genom denna åtgärd tagit sig uttryck vid statens järnvägar har för vårt förbunds medlemmar ingalunda varit en tom och innehållslös fras. Ingen facklig organisation torde i arbetslöshetsproblemet haft samma inflytande gent emot arbetsgivaren som vår." (74)

9.3.2. Debatten om Statens Järnvägars omorganisering

Vid sidan av att talet om "församhälleligande" i stället för "förstatligande" var del i den allmänna rörelsen bort från kollektivismen mot mer frihetliga socialistiska ideal, var avsikten förmodligen också att undvika den borgerliga kritiken mot statsdriftens byråkrati och ineffektivitet. Med förtjusning anförde man i arbetarpressen exempel som visade att statsföretag överträffade privata företag i öppen konkurrens på marknaden (75), men faktum kvarstod att mycket av den statliga affärsverksamheten, ofta Statens Järnvägar, brottades med bristande lönsamhet och en viss administrativ stelhhet.

Mot detta ställdes av den radikala socialdemokratin ofta på teori och ideologi grundade allmänna resonemang om att en planerad socialistisk ekonomi skulle innebära ett mer effektivt utnyttjande av de givna produktionsfaktorerna och göra slut på den misshushållning med resurserna som den fördärvbringande konkurrensen medförde. (76) Men sedan perspektivet på en nära förestående allmän socialisering uppgivits, kom huvudintresset inom arbetarrörelsen under åren 1921-1924 i stället att gälla hur man skulle göra de redan existerande statsföretagen mer effektiva. Härvid sammanföll

såväl liberala som gillesocialistiska strävanden. Särskilt tydligt är detta i fallet SJ.

Reaktionerna inom arbetarrörelsen på Frankes utredning från hösten 1921 var avmätta och negativa; här kom ännu ett orättvist angrepp på SJ, utförd av en tysk expert utan nödvändiga kunskaper om de specifikt svenska förhållandena. Dessutom var utredningen ett beställningsverk av Wallenbergs "Skattebetalarnas förening". (77) Visserligen höll man huvudsakligen med om Frankes problembeskrivning och rekommendationer, men man såg inte utredningen som nydanande. En artikel i Tiden konstaterade "att icke ett av hans reformförslag innehåller annat än sådant, som övervägts på många intresserade håll i Sverige". (78) Också JMF:s Signalen framhöll att Franke endast tagit över redan existerande inhemska förslag: "Och särskilt bör ju Signalen i detta avseende i viss mån känna sig smickrad, då en del av de mera praktiska uppslagen, som hr F framför, av oss skisserats långt innan någon här i landet visste vem Franke var." (79)

Dock hyste man förhoppningar om att Frankes utredning skulle öka allmänhetens kännedom om naturen hos SJ:s ekonomiska problem, som sedan länge påtalats av representanter för arbetarrörelsen, utan att frågan kunnat bringas till lösning. Men kanske kunde reformerna genomföras nu, anmärkte Tiden sarkastiskt, "sedan de förordats av en ofelbar tysk". (80)

Även om man inom arbetarrörelsen ansåg att Franke fäst uppmärksamheten vid reella problem och antytt en rimlig utvecklingsstrategi, såg man inte hans utredning som ett bevis för privatföretagandets principiella överlägsenhet utan som en "lovsång till privatdriftens förträfflighet". (81) Man framhöll det orättvisa i att jämföra SJ med privatbanorna under krisåren, som av olika anledningar drabbade SJ i långt högre grad än de privata järnvägsbolagen. Tiden betonade att det var "ett uppenbart fel av hr Franke att icke alls ägna uppmärksamhet åt frågan om statsbaneorganisationens effektivitet under normala förhållanden". (82)

SJ:s dåliga ekonomi under de sista krigsåren och de följande åren berodde bl a på att riksdagen och SJ-ledningen av hänsyn till opinionen och krisansträngningen fattade beslut som inte var företagsekonomiskt motiverade. Desto större var förmodligen Winbergs tillfredsställelse, när han 1922 i en artikel om privat- och statsdriftens för- och nackdelar, kunde hänvisa till att statsbanorna under 1921 lämnat en behållning med 8 miljoner kronor, i det att de enskilda järnvägarna tillsammans uppvisade ett underskott på 3½ miljon kronor. (83)

I Signalen, som såväl vad gällde detaljer som de stora dragen, var mer kritisk än övrig press inom arbetarrörelsen, betecknade

Winberg rekommendationen att göra SJ ekonomiskt oberoende av statsbudgeten som i praktiken ogenomförbar. Det var osannolikt att riksdagen skulle avstå från beslutsrätten över hur järnvägsnätet skulle utvecklas och nyttjas, något som var nödvändigt för att SJ skulle kunna drivas rent affärsmässigt. Inte heller var det troligt att järnvägsstyrelsen skulle besluta om anläggning av nya banor, där man redan på förhand kunde säga att de skulle vara olönsamma. Även om anläggningskostnaderna för s k kulturbanor skulle avskrivas enligt Franke's förslag, kvarstod problemet: Vem skulle avgöra om nya järnvägslinjer skulle klassificeras som kulturbanor? Slutligen framhöll Winberg att en del banor var så olönsamma, att de inte ens inbringade driftskostnaderna. Vad skulle hända med dem? (84)

Den kritik Winberg framförde mot Franke-utredningen var sålunda klassiska argument för statsdrift; att staten måste stå för vissa kollektiva kostnader för att få till stånd en samhällsnyttig investering, som ur privatkapitalets kortsiktigare förräntningsperspektiv var ointressant. En verklig nyhet var man emellertid beredd att kreditera Franke för, nämligen förslaget om finansiell autonomi för SJ gentemot riksdag och regering. (85) Winbergs slutomdöme om utredningen löd: "Det som i verkligheten är nya uppslag, har knappast någon större praktisk betydelse, emedan dessa uppslag svårligen passa för våra förhållanden, och därför aldrig komma att förverkligas, och vad som i övrigt framförts är icke nytt." (86)

Sommaren 1922 yttrade sig den socialdemokratiske kommunikationsministern Anders Örne i SJ-frågan på ett sätt som visade, att de ekonomiskt liberala principer som bl a Franke framfört hade stöd också inom arbetarrörelsen. Att statsdrift, där den hittills prövats blivit lika framgångsrik som enskild, var Örne övertygad om. Det stora socialiseringsproblemet var emellertid ett annat: Hur skulle socialiseringen genomföras så att produktiviteten ökade? "En omdaning, som icke förmår framskapa medel för att höja hela folkets levnadsstandard genom väsentligt ökad tillgång på varor och tjänster, löner icke mödan." (87)

Örne erkände att man inom arbetarrörelsen under de senaste åren börjat tvivla på att statsdriften skulle kunna åstadkomma denna produktivitetsökning. I statsföretagen hade man övergivit den enskilda vinsten som verksamhetens rättesnöre, och talade i stället om att tjäna det allmännas intresse. Men man hade inte "förmått koppla in detta allmänna intresse såsom en omedelbart verkande drivkraft för framåtskridandet". (88) Dels berodde detta på att staten var "ett politiskt väsen" och dels på "statsmaskineriets kolossala omfattning och tungroddhet". (89)

Örne såg det statliga ägandet av t ex järnvägsnätet som en nödvändighet, men för att öka produktiviteten i de statliga företagen var han beredd att pröva "helt nya vägar". Dessa vägar var snarlika vad Franke föreslagit. För det första borde principen etableras, att statsföretagen inte fick utvidgas hastigare än att de bar sig, också under lågkonjunktur. För det andra måste det ske "en boskillnad mellan den politiska och ekonomiska staten". (90) Ett nytt statligt organ för företagsledning skulle inrättas, vilket kunde utnyttja medborgarnas och de anställdas intresse för en god skötsel av företaget. Hur detta organ skulle sammansättas och fungera avstod emellertid Örne från att diskutera. (91)

I maj 1924 offentliggjorde Socialiseringsnämnden ett betänkande och ett lagförslag rörande omorganisering av Statens Järnvägar. Förslaget bar spår av såväl gillesocialistiskt som liberalt tankegods, och var den naturliga följden av det tidiga 1920-talets SJ-debatt. Huvudpunkten i betänkandet var att SJ skulle omorganiseras till ett statligt ägt företag, underkastat statsmakternas legislativa kontroll, men vad gällde ledning och skötsel helt fristående från statens politiska organisation. "Själva grundförutsättningen för en rationell statlig affärsverksamhet", framhöll Örne, "är att göra boskillnad mellan statens politiska förvaltning och dess ekonomiska företagarverksamhet". (92)

Tanken att statens förvaltningsfunktioner skulle begränsas till politikens område medan statligt ägda företag skulle vara självföreltande återfinns hos liberalismen, men kan också spåras till gillesocialisternas plädering för en skarp funktionell åtskillnad mellan den politiska respektive den ekonomiska sfären. I betänkandet gavs staten två funktioner i förhållande till SJ, vilka klart visar de gillesocialistiska influenserna:

"Såsom bärare av överhöghetsfunktionerna i samhället bestämmer staten angående skatte- och socialpolitiska prestationer, angående linje-sträckning och säkerhetsföreskrifter samt utövar taxekontroll. Såsom ägarfunktioner utöva statsmakterna följande uppgifter: de antaga statsbanelag, välja ledamöter i företagets stämma, investera kapital och granska förvaltningen." (93)

Ytterligare på ett par punkter fick den liberala kritiken av SJ genomslag i Socialiseringsnämndens förslag. För det första slogs den ekonomiska riktlinjen fast att SJ skulle uppnå företagskostnadernas fulla täckning. På det kapital som lånades från staten, skulle marknadsränta betalas. Dock skulle hänsyn tas till att kulturbanorna var politiskt motiverade, varför räntabilitetskravet inte skulle gälla för allt SJ:s kapital. (94) För det andra föreslog Socialiseringsnämnden att arbetsvillkoren i SJ skulle göras likartade dem i privata företag. Framför allt skulle SJ-personalen få för-

handlings- och strejkrätt och deras löner fastställas genom avtal, precis som på den privata arbetsmarknaden. Statsbanearbetarnas löner skulle bli marknadsanpassade, vilket med tanke på de lägre lönerna vid enskilda järnvägar skulle kunna innebära lönereduceringar:

"I grundsatsen 'staten som mönsterföretagare' bör inläggas, att socialpolitiska bestämmelser omsorgsfullt och villigt iakttas i statsföretag, att man eftersträvar för personalens vidkommande ställningen som medarbetare i ett allmänföretag, samt att företaget söker gå i teten både i fråga om prestationer och arbetsvillkor. Det får däremot icke anses ålägga den statliga affärsverksamheten att kalkylera med en utanför fria marknaden efter behovsnormer konstruerad lönenivå." (95)

När det gäller förvaltningsmodellen var Socialiseringsnämndens förslag klart inspirerad av representationsprinciperna i de österrikiska samhällsekonomiska företagen. Medan balansen mellan producent- och konsumentintressen var en grundsten hos den engelska gillesocialismen, var i Otto Bauers modell också staten representerad i ledningen för socialiserade företag. Det svenska SJ-förslaget byggde på Bauers modell, men det kollektivistiska inslaget var mer markerat. Enligt Socialiseringsnämndens förslag skulle regering och riksdag tillsammans utse ordföranden och 16 ledamöter till SJ:s stämma, de anställda sex och trafikintressenterna (=konsumenterna) också sex. Statsmakternas representanter skulle således ha egen majoritet på stämman, medan de anställdas ledamöter skulle befinna sig i ohjälplig minoritet. Men de skulle ha plats och rösträtt i SJ:s högsta organ, och detta, tillsammans med konsumentrepresentationen, gör att förslaget bör ses som inspirerat av gillesocialismen och den österrikiska socialiseringslagstiftningen. (96)

Bemötandet av SJ-betänkandet i den liberala pressen blev positivt, medan kritiken från kommunisterna och den radikala fackföreningsoppositionen inte lät vänta på sig. Winberg betecknade det som ödets ironi att det var en *socialiseringsnämnd* som lagt fram förslaget. Egentligen syftade detta till en viss "avsocialisering" och hade "knappast /.../ det bittersta att göra med socialism eller socialisering av ett företag". (97) I och för sig erkände Winberg att betänkandet innehöll reformförslag som Signalen sedan länge drivit, t ex att riksdag och regering inte skulle detaljreglera löne-, pensions- och befordringsfrågorna. Men då förslaget inte kunde anses gå i socialistisk riktning, ansåg Winberg att Socialiseringsnämnden föreslagit för stora omorganiseringar i ett slag, i synnerhet som förslaget innebar försämringar som att den ordinarie ansättningsformen skulle försvinna och marknadslöner tillämpas. Det senare

tolkade Winberg som att de SJ-anställdas löner skulle sänkas till den nivå som rådde på den privata marknaden. (98)

Paul Thunell gick inte oväntat längre än Winberg i sin kritik av SJ-betänkandet. Huvudelden riktade han mot reformeringen av anställnings- och löneförhållandena: "Övergången till de s k marknadslönerna innebär ingenting annat, än att statsbaneföretaget i ännu högre grad än vad nu är fallet kommer att ställas under storkapitalisternas inflytande", menade Thunell. Men också i andra avseenden var Socialiseringsnämndens förslag "lika kapitalistiskt" och var "raka motsatsen" till socialisering. (99)

Thunell framhöll att skillnaden mellan kapitalism och socialism inte endast låg i ägandeförhållandena, utan också i huruvida produktionen bedrevs för profit eller för behov. Dessutom var det ju den kapitalistiska staten som ägde SJ: "Förslaget har ingenting med socialisering att skaffa, utan är ett förslag, som, med erkännande av de kapitalistiska företagsformernas riktighet, från dessa utgångspunkter söker finna formerna för den mest rationella skötseln av statens järnvägar." (100) Medan Winberg varit mer moderat i sina omdömen om SJ-betänkandet, ställde sig Thunell helt avvisande. I den klasskampsstrategi som han förespråkade, fyllde inte ett reformerat SJ någon positiv funktion, och Thunell uppmanade järnvägsarbetarna att gå emot förslaget. (101)

Tingsten påpekar att det av den knappa tidningsdebatten är svårt att med säkerhet avgöra stämningen inom socialdemokratin inför SJ-förslaget. (102) Inte heller när Socialiseringsnämndens utredning behandlades på SAP-kongressen i juni 1924 blev det debatt i frågan och inget uttalande gjordes. (103) Inom kort sänk nämndens förslag i glömska, skriver Tingsten. Några åtgärder för att realisera SJ-förslaget vidtogs aldrig. (104) Idéhistoriskt är det inte svårt att se att förslaget till omorganisation av SJ var helt i linje med den utveckling som socialiseringsdebatten tagit inom arbetarrörelsen efter kriget. Betydelsen av ägandefrågorna hade minskat, medan förvaltningsformerna blivit mer uppmärksammade. "Vi våga sålunda hävda att för socialister, som verkligen ägnat tillbörlig uppmärksamhet åt socialiseringens konstruktiva sida, kommer nämndens förslag ingalunda som en överraskning", skrev Social-Demokraten. (105)

Sedan krigsslutet hade man i den reformistiska socialismens läger försökt blockera den liberala kritiken mot statssocialistisk byråkrati och ineffektivitet och syndikalistiskt präglad arbetarkritik mot bristen på inflytande i statsföretagen genom att tänja socialiseringsbegreppet bort från ren statsdrift och mot andra samhällliga ägarformer och alternativa förvaltningssystem. Trots detta fortsatte den borgerliga kritiken mot statsdriften och försöken att påvisa att

det var skillnad på vanliga statsföretag och verkliga samhällsföretag (=socialiserade) blev ett stående tema i arbetarpressen. Redan i slutet av 1920 beklagade ledarskribenten i Social-Demokraten att de borgerliga kritikerna av socialismen inte var lyhörda för de nya strömningarna inom arbetarrörelsen: "Det är ju gammal tradition, att socialismen skall bekämpas icke såsom vad den är, utan såsom vad kapitalismens representanter anse att den borde vara för att genom sin dårskap vara ofarlig för det bestående." (106)

När Socialiseringsnämndens betänkande offentliggjordes, påtalade Social-Demokraten hur hela socialiseringsdebatten förryckts genom att socialism likställdes med statssocialism, dvs "ekonomiska affärer i händerna på ett byråkratiskt ämbetsverk, med utsikterna till en förnuftig skötsel ännu mera förmörkade genom ständiga angrepp från de politiska maktägarnas sida." (107) Förhoppningsvis skulle SJ-betänkandet påverka socialiseringsdebatten i mer givande banor. (108)

Från medbestämmande till medinflytande

Den reformistiska arbetarrörelsen 1921-1924 (II)

10.1. Eskilstunaresolutionen och den nya fackliga linjen

Under hösten 1920 hade den ekonomiska krisen börjat göra sig gällande med prisfall och ökande arbetslöshet, åtföljt av krav från arbetsgivarna om bibehållna eller sänkta löner. När LO:s representantskap samlades den 22-24 januari 1921 var det därför naturligt att krisläget och fackföreningsrörelsens taktik i den nya situationen stod på dagordningen.

Arvid Thorberg inledde med att redovisa läget inom LO-området. Under december månad 1920 hade kravet på lönereduceringar blivit allmänt bland arbetsgivarna. Vid årsskiftet var avtalen uppsagda för omkring 100.000 LO-medlemmar, dvs för en tredjedel, och i avtalsförhandlingar krävde arbetsgivarna lönesänkningar på uppemot 20 procent. I branscher där avtalen inte var uppsagda, försökte arbetsgivarna i stället sänka de individuella lönerna, om dessa översteg de avtalsstadgade minimilönerna. Vidare framgick av de rapporter som landssekreteriatet fått in att omkring en fjärdedel av LO:s medlemmar var arbetslösa eller hade inskränkt arbetstid. Thorberg framhöll att han hade "en känsla av" att arbetsgivarna medvetet försökte framkalla största möjliga arbetslöshet för att stärka sin förhandlingsposition i kraven på lönereduceringar. (1)

Efter att ha diskuterat krisens verkningar och avtalsläget i de olika industrierna, övergick representantskapet till att behandla frågan om vilken taktisk linje som fackföreningsrörelsen borde följa i det uppkomna läget. Edvard Johansson var i sin inledning pessimistisk om möjligheterna att med fallande priser bevara de rådande nominallönerna. Johansson kunde tänka sig lönereduceringar under förutsättning att reallönerna inte sänktes. (2)

Kring lönefrågan kretsade den huvudsakliga debatten, medan frågan om industriell demokrati endast berördes i en skrivelse från Metallindustriarbetareförbundets VU (se nedan) och i ett par debattinlägg, och då som ett led i taktiken mot arbetsgivarnas lönesänkningsoffensiv. I debatten refererade sålunda både Johan-Olov Johansson och Oscar Karlén (TAF) till den politik som framförts i den s k Eskilstunaresolutionen. (3)

Representantskapets diskussioner om avtalsläget resulterade i ett uttalande, där man i princip ställde sig förstående till att förhållandena på världsmarknaden krävde sänkta produktionskostnader i de svenska företagen, men man vände sig mot synen att generella lönesänkningar skulle vara bästa botemedlet. I stället framhölls möjligheten att minska företagets administrations-, ränte- och distributionskostnader. Skulle det ändå vara nödvändigt med lönereducering, borde denna omfatta alla anställda i företaget, inte bara arbetarna, och fick inte vara så kraftig att lönsens köpkraft minskade. (4) I utbyte mot att arbetarna accepterade lönesänkningar, krävde representantskapet fackligt inflytande i företagen:

"Skulle förändringar å världsmarknaden nödvändiggöra ändrade prislägen inom Sverige, äro arbetarna villiga att medverka till produktionskostnadernas nedbringande till en nivå, som gör det möjligt för de olika industrierna att konkurrera å världsmarknaden, under förutsättning att det åt arbetarna gives plats att genom av fackorganisationerna utsedda förtroendemän öva inflytande å företagets såväl ekonomiska som administrativa och organisatoriska ledning. Genom ett sådant arrangemang torde all onödig kontroll och övervakningspersonal kunna bortfalla och arbetarnas intresse bindas vid företagen på sådant sätt, att den nu nödtvungna och ständiga stridsställningen mellan företagen och arbetarna kan mildras." (5)

Representantskapets januariuttalande var LO:s första officiella ställningstagande i frågan om industriell demokrati. Här bröt LO med den tidigare försiktiga linjen att avvakta frågans utredning och det är inget tvivel om, att det var rörelsen i förbunden för en så litet defensiv facklig taktik som möjligt, som drev fram uttalandet. Man kan peka på två särskilt betydelsefulla initiativ på förbunds- och lokal nivå som föregrep januariuttalandet: Eskilstunaresolutionen och rekommendationerna från Metallindustriarbetareförbundets Socialiseringskommitté. Det finns dessutom anledning att misstänka att det fanns ett samband dem emellan.

Den 2 januari 1921 hade Fackliga Centralorganisationen i Eskilstuna utlyst ett möte för att bereda de fackligt organiserade arbetarna i staden tillfälle att diskutera läget i industrin, arbetslösheten och arbetsgivarnas krav på lönereduceringar. Mötet antog en resolution, som i skarpa ordalag fördömde arbetsgivarnas försök att "nedpressa lönerna under hot om avskedanden" och un-

derminera åttatimmarslagen. (6) Arbetsgivarna sades agera enligt en uppgjord plan, vars syfte ytterst var "att så långt möjligt undergräva arbetarnas makt". (7)

I resolutionen framhölls det underläge som arbetarna befann sig i då de ställdes inför arbetsgivarnas ultimativa val mellan löneminskning och avskedanden, eftersom de saknade information om företagets ekonomiska ställning. För att den svenska industrin skulle kunna ta sig igenom den ekonomiska krisen "utan alltför svåra slitningar", krävde Eskilstunaarbetarna att arbetsgivarna måste garantera arbetarna inflytande i företagen. (8) Endast då skulle arbetarna kunna övertygas om att lönereducering och avskedande i en del fall var oundvikligt:

"Eskilstuna arbetare, som på möte ingående behandlat dessa spörsmål, vilja härmed enträget uppmana Sverges arbetare att, under det de bjuda det kraftigaste motstånd gentemot alla lönedpressningar, ställa som villkor, där sådana trots allt icke kunna undvikas, att arbetsgivarna ge arbetarna rätt att genom av dem valda förtroenderåd få taga del av företagets ekonomiska ställning och alla de förhållanden, som sammanhånga med företagets avsättningsmöjligheter och tekniska och ekonomiska administration,

att, där lönereduceringar äro oundvikliga, dessa företagas så att de drabba alla vid företaget anställda, från den högst avlönade tekniska eller affärschefen ned till arbetaren, i proportion till lönerna,

att, där avskedanden icke kunna undvikas, arbetarna erhålla rätt att få del av motiven till dessa, att arbetarna och de i företaget anställdas mening inhämtas, så att dessa med sin erfarenhet och känedom om företagets yttre administration och arbetsledning sättas i tillfälle att inverka på avskedandena, så att dessa med hänsyn till företaget bli likformiga, icke endast drabbande arbetarna utan även tjänstemännen, högre såväl som lägre. Detsamma gäller vid anställandet av arbetskraft,

att arbetarna icke lämnas i okunnighet om vad som rör företaget utan få förvissa sig om, att de åtgärder, som vidtagas, ske icke endast med företagets utan även arbetarnas bästa för ögonen. (9)

Också inom Metallindustriarbetareförbundet väcktes mot slutet av år 1920 tanken på att ökat arbetarinflytande i företagen skulle framställas som ett villkor för att fackföreningarna skulle kunna tänkas acceptera lönesänkningar. Kravet på avtalsstadgat medinflytande kan emellertid dateras till tiden innan den ekonomiska krisen blivit kännbar. Redan i VU-diskussionerna den 31 augusti 1920 inför avtalsrörelsen följande år, hade den facklige oppositionsmannen Axel Svensson förordat att arbetsgivarna i avtalet skulle erkänna arbetarnas medbestämmanderätt genom arbetarråd "vid antagande och avskedande av arbetare, arbetsförmän och verkmästare, likaledes med hänsyn till de hygieniska förhållandena i verkstäderna, anskaffande av nya maskiner, vid införande av nya driftsmetoder, arbetsmetoder m m." (10) VU avslog på J-O Johanssons inrådan Svenssons förslag, vilket också en avtalskonferens den 4-5 septem-

ber gjorde. (11) Förslaget, som restes innan den ekonomiska krisen fått några verkningar inom verkstadsindustrin, måste ses som uttryck för fackföreningsoppositionens försök att utnyttja den offensiva anda som präglade arbetarrörelsen under 1920 och var inte förenat med några utfästelser om att arbetarna skulle acceptera lönereduceringar.

Den offensiva andan genomsyrade också de inlägg till stöd för Svenssons förslag som vänstersocialisterna Oscar Westerlund (FS) och Fritjov Ekman (VU) höll på avtalskonferensen. Ekman påpekade bl a:

"Det är endast en skenbar styrka att ständigt klandra. Vi ha så länge känt oss kompetenta att klandra, att det är ej för tidigt att vi också träda fram och säga hur vi ha tänkt oss det bör vara." (12)

Westerlund framhöll faran av att politikerna, om fackföreningsrörelsen inte agerade, löste frågan om industriell demokrati på sitt sätt:

"Till en annan avtalsuppgörelse är det möjligt att vi stängts av lagstiftning och politiker. Det lämpligaste sättet att få upp frågan bland medlemskretsarna är att föra in den i avtalsförslaget." (13)

Argumenten på avtalskonferensen mot Svenssons förslag var av olika slag. David Berg (VU) ifrågasatte konferensens befogenhet att fatta beslut i en så viktig fråga. Vidare ställde man sig skeptisk till rådsinstitutionen, av vilken man saknade erfarenhet, och Anton Zetterling (VU) framhöll att verkstadsklubbarna skulle kunna sköta de funktioner som Svensson avsett för råden. Lindén (Uppsala) fruktade att fackföreningarna skulle få alltför stort ansvar för produktionens ledning, och därigenom hamna i motsättning till arbetarna. (14) Också J-O Johansson ställde sig avvisande till att industriell demokrati, alldenstund rådsinstitutionen var så litet prövad, togs upp av förbundet som ett offensivt krav i avtalsförhandlingarna:

"Taga vi nu medbestämmanderätten måste vi också taga vår del av ansvaret, men till detta torde vi ej vara beredda. Under förhandenvarande omständigheter torde införande av rådsinstitutioner möjligen medföra större inkomst för verkstäderna, under det att arbetarnas fördelar blir inga." (15)

Vid tiden för avtalskonferensen i september 1920 hade den ekonomiska krisen ännu inte drabbat verkstadsindustrin, och även om J-O Johansson framhållit att "en industriell katastrof" på grund av "den abnorma värlutan och Amerikas konkurrens" kunde inträffa "när som helst" (16), var det inte behovet av en facklig kristaktik som var bakgrunden till de två motsatta linjerna om industriell demokrati. Mot varandra stod i stället FPF:s socialiseringsstrategi, vari kravet på arbetarkontroll var en viktig länk, och de social-

demokratiska MIAF-ledarnas motvilja mot rådsinstitutionen, vilken fick dem att avstå från att driva frågan om medbestämmande. Nästa gång den vänstersocialistiska och socialdemokratiska linjen för industriell demokrati skulle ställas mot varandra var i diskussionerna i Metalls Socialiseringskommitté men framför allt i VU-överläggningarna i januari 1921. Då hade den ekonomiska krisen sedan ett par månader drabbat verkstadsindustrin, och motsättningarna gällde hur fackföreningsrörelsen skulle möta arbetsgivarnas lönesänkningsoffensiv och avskedandena och vilken roll frågan om industriell demokrati skulle spela i den fackliga krispolitiken.

När MSK samlades till överläggningar den 18-30 december 1920 diskuterades industriell demokrati inte bara principiellt utan också mot bakgrund av det konkreta krisläget. I egenskap av ledamot i KID visste J-O Johansson att man bland arbetsgivarna upplevde arbetskonflikter, låg produktivitet, misshushållning med material och verktyg och för stor andel administrativ personal som stora problem. "Kunna vi påvisa att vi genom våra förslag kan medverka till produktionskostnadernas sänkning skola vi säkert stå starka", menade J-O Johansson. (17) Emellertid räknade inte J-O Johansson med att arbetsgivarna utan vidare skulle komma att acceptera en demokratisering av relationerna i företagen, utan de skulle, precis som redan varit fallet i lönesänkingsfrågan, komma att utsättas för påtryckningar från det internationella bankväsendet. (18)

Demokratiska reformer i industrin kunde således av fackföreningarna framföras som ett alternativ till lönesänkningar för att reducera produktionskostnaderna och därtill ett ur facklig synvinkel mer offensivt sådant. Det var för övrigt i denna offensiva anda som J-O Johansson på representantskapsmötet i januari 1921 argumenterade för den nya fackliga linjen. Om arbetarna nöjer sig med att kort och gott acceptera lönesänkningar, menade Johansson, dröjer det inte länge innan arbetsgivarna återkommer med ytterligare krav på lönesänkning. I stället ville Johansson föra in kravet på arbetarinflytande i löneförhandlingarna. På LO:s representantskapsmöte i januari 1921 förklarade J-O Johansson syftet med den fackliga linje han förespråkade:

"Vi böra i stället finna en gemensam väg som är farbar för en ordnad reträtt, dvs det gäller att uppehålla motståndaren. Detta kan även vinnas genom att gå till anfall och peka på det nuvarande produktionssystemets brister. Jag åsyftar vad som framhållits i Eskilstunaresolutionen och vårt förbunds föreliggande skrivelse. Men vad vi framför allt böra undvika är att panik utbryter bland arbetarna." (19)

Det var således taktiska bedömningar som hade fått J-O Johansson att acceptera vänstersocialisternas linje att industriell demokra-

ti skulle drivas av fackföreningsrörelsen som ett offensivt krav, men han var fortfarande motståndare till rådsinstitutionen. Johanssons hållning blev Socialiseringskommitténs. Denna rekommenderade därför Metallindustriarbetareförbundets VU att förbundet skulle uttala sig villigt att medverka till att produktionskostnaderna sänktes till en nivå som gjorde det möjligt för den svenska metallindustrin att hävda sig på världsmarknaden. Tre villkor ställdes:

"att åt arbetarna lämnas plats och inflytande över bolagens - verkstädernas - såväl ekonomiska som rent administrativa verksamhet, att avlöningssystemet ordnas så att all onödigt kontroll och övervakningspersonal bortfaller och överlåtes på arbetarna själva, att behållningen av driften användes till förräntning av i verksamheten nedlagt nödvändigt kapital, dels för verkstädernas modernisering och utveckling, dels ock för att ekonomiskt säkerställa den vid företaget fästa ordinarie arbetskraften." (20)

Det är uppenbart att MIAF:s Socialiseringskommitté ville introducera kravet på industriell demokrati i löneförhandlingarna för att blockera arbetsgivaroffensiven. I det rådande krisläget hade arbetarna inget att förlora. Gav arbetsgivarna efter och tillät arbetarna ökat inflytande i företagen, var detta en moralisk seger för arbetarna och en plattform för framtida ansträngningar i lönerörelserna. Men troligare var att arbetsgivarna skulle avfärda kraven på arbetarinflytande, och då skulle inviten till samverkan ha stärkt arbetarnas sak i den allmänna opinionens ögon. Kanske såg J-O Johansson kravet på industriell demokrati också som ett rent "förhandlingsbud", som vid tillfälle skulle kunna uppgivas i utbyte mot förmånligare lönevillkor.

Den 9 januari 1921 hade Stockholms metallarbetarfackförening anordnat ett möte, där det uppkomna läget på arbetsmarknaden diskuterades. Mötet beslöt också göra ett uttalande som var en skarp protest mot arbetsgivarnas krav på lönereducering och avskedandena. Det vänstersocialistiskt utformade uppropet riktade sig till den svenska arbetarklassen, vilken uppmanades att motsätta sig lönesänkingsförsöken. I uttalandet sågs införandet av socialism som den slutliga lösningen på problemen, och LO:s landssekretariat uppmanades ta sig an frågorna om arbetarkontroll över produktionen och socialisering. (21)

När Metallindustriarbetareförbundets VU sammanträdde några dagar senare, beslöt man med anledning av Stockholmsresolutionen att tillsända landssekretariatet en skrivelse där man krävde en offensiv facklig samling mot arbetsgivarnas lönereduceringspolitik. (22) När VU en vecka senare samlades för att avgöra lydelsen i ett sådant brev, ställdes två mot varandra. Å ena sidan J-O Johanssons tämligen kortfattade hemställan till landssekretariatet om att ta upp frågan om en samlad facklig linje på det kommande represen-

tantskapsmötet samt att ge ekonomiskt stöd till förbundens försvarskamp. Å andra sidan ett mer ultimativt och radikalare förslag från Westerlund, vilket innehöll krav från såväl SSV:s krisprogram som från MSK:s utlåtande: Arbetarna skulle acceptera lönesänkningar endast om de fick medbestämmanderätt i industrin, all onödig kontroll och övervakningspersonal skulle elimineras, de arbetslösas situation skulle lindras genom offentliga arbeten och arbetslöshetsunderstöd. (23) Mötet kunde emellertid inte enas om endera förslaget, och lösningen blev att brevets utgångspunkt blev Stockholmsresolutionen, vilken också bilades, och att Johanssons hemställen kompletterades med en i det närmaste ordagrann avskrift ur MSK:s preliminära utlåtande:

"Verkställande utskottet anser även, att arbetsgivarnas fordran om produktionskostnadsminskning bör från Landsorganisationens sida göras till föremål för en allmän attack mot det nuvarande produktions-systemets stora huvudfel, *överorganisation, misshushållning, spekulation och otillbörlig mellanhandsvinst samt arbetarnas nödtvungna och ständiga stridsställning gent emot företagen* och med hänvisning härtill avgiva den förklaringen, att enbart en sänkning av arbetslönerna vore skäligen betydelslös och med återverkan på knappast mera än arbetarnas ekonomi, så länge det nuvarande produktionsystemet får förbli orubbat. Arbetarna förklara sig emellertid villiga medverka till produktionskostnadernas nedbringande till en nivå som gör det möjligt för de olika industrierna att på världsmarknaden konkurrera under förutsättning att åt arbetarna lämna plats och inflytande över bolagens - verkstädernas och fabrikernas - såväl ekonomiska som administrativa och organisatoriska ledning, att arbetet på de olika arbetsplatserna organiseras så att all onödig kontroll och övervakningspersonal bortfaller och överlåtes på arbetarna själva, att vinsten av driften användes till förräntning av i verksamheten nedlagt nödvändigt kapital, dels ock för driftens utvidgning och modernisering samt för att ekonomiskt säkerställa den vid företaget fästade arbetskraften." (24)

Metallindustriarbetareförbundets roll som initiativtagare till representantskapets januariresolution har påtalats (25), vilket inte är särskilt förvånande med tanke på överensställelsen i Metalls VU:s brev till landssekreteriatet och LO-uttalandet. Vad som däremot inte har uppmärksamats är den viktiga roll som Metalls Socialiseringskommitté spelade i sammanhanget. Den nya fackliga taktik som uttrycktes i representantskapets januariresolution hade ju nämligen utarbetats inom MSK, vilken rekommenderat Metalls VU att tillskriva landssekreteriatet i frågan. Men medan Metalls VU:s brev till landssekreteriatet inskränkte sig till att behandla frågan om en facklig mottaktik mot arbetsgivarnas lönesänkingskrav, var denna taktik i MSK:s preliminära utlåtande endast ett led i en övergri-

pande socialiseringsstrategi. Socialiseringen skulle genomföras successivt och planen byggde på genomförande av industriell demokrati, vilket förutsatte att de fackliga organisationerna ombildades till rena industriförbund. Utgångspunkten för MSK:s rekommendation om en ny facklig taktik var därför att "det nuvarande krisläget" borde "särskilt utnyttjas", t ex genom attacker mot det kapitalistiska systemets brister och under utnyttjande av arbetsgivarnas önskan att nå arbetsfred. (26)

Även om Eskilstunaresolutionen var försiktigare i kraven än landssekreteriatets Januariresolution - Eskilstunarbetarna krävde ju endast insyn i företagen, medan representantskapet krävde inflytande - brukar den förra dock anses som en inspirationskälla för den senare. Ty även om formuleringarna i Januariresolutionen hämtats från Metalls VU:s brev, var ju tankegången ju densamma i Eskilstunaresolutionen: I utbyte mot demokratiska reformer i industrin skulle arbetarna acceptera lönesänkning. Dessutom har det hävdats att MIAF:s VU inspirerades av Stockholmsavdelningens resolution och Eskilstunaresolutionen. Däremot har inte impulserna från MSK-utlåtandet nämnts. (27)

Att Eskilstunaresolutionen fått en så central plats i historieskrivningen, liksom den fick av samtiden, förklaras troligen av att den antogs den 2 januari, dvs nästan tre veckor innan MIAF:s VU skickade sitt brev till landssekreteriatet. (28) Eskilstunaresolutionen har sålunda framstått som det första uttrycket för den nya fackliga linje som senare representantskapet fastlade i Januariresolutionen. Men som visats hade den nya fackliga linjen stakats ut av MSK redan i slutet av december 1920. Och vad mer är: Möjligheten finns att även Eskilstunaresolutionen inspirerats av MSK:s utlåtande. Med på socialiseringskommitténs möte den 28-30 december fanns nämligen en representant för manufakturindustrin från Eskilstuna, Malmqvist. (29) Källäget gör det inte möjligt att fastställa bakgrunden till FCO-mötet i Eskilstuna och det resolutionsförslag som där antogs (30), men möjligheten finns att Malmqvist på något vis bidragit till uttalandets utformning. Det är också möjligt att kännedom om MSK:s preliminära utlåtande spridits av kommitténs vänstersocialister och medlemmar i FPF till meningsfränder i Eskilstuna. I båda fallen kan man i så fall tala om MSK-utlåtandet inte bara som det första exemplet på den nya fackliga linjen utan också som en direkt inspirationskälla för Eskilstunaresolutionen.

Den nya fackliga linje som slogs fast i Januariresolutionen var ett uttryck för en radikaliserings inom fackföreningsrörelsen, orsakad av den ekonomiska krisen och underblåst av agitationen från Fackliga Propagandaförbundet och vänstersocialisterna. Men det var inte frågan om samma optimistiska efterkrigsradikalism som

präglat åren 1919-1920, utan om en tillfällig radikaliserings, ett försök att i ett trängt ekonomiskt läge slå vakt om vunna förmåner och genomföra en "ordnad reträtt". Det var frågan om att använda kravet på industriell demokrati från den radikala perioden för att kunna övergå från offensiv till defensiv på ett sätt som inte skapade panik i de egna leden.

Att det var Metallindustriarbetareförbundet som tog initiativ till denna taktiska nyordning har förklarats med att metall- och verkstadsindustrin i stor utsträckning var inriktad på export, vilket under en konjunkturedgång gjorde att utsikterna att bibehålla de rådande nominallönerna förmodligen sågs som små. Dessutom har framhållits den starka ställning som den vänstersocialistiskt dominerade fackoppositionen hade i förbundet. (31)

Motsättningarna rörande den fackliga krispolitiken mellan vänstersocialisterna och socialdemokraterna i MIAF:s ledning under senhösten och fram till årsskiftet gällde två frågor. För det första förespråkade vänstersocialisterna en offensiv facklig kamp mot lönesänkingspolitiken, vilket bl a tog sig uttryck i att man förordade avtalsuppsägning. (32) Socialdemokraterna stod däremot för en mer realistisk bedömning av möjligheterna att föra ekonomisk kamp under lågkonjunkturen. För det andra var vänstersocialisterna anhängare av rådsinstitutionen, medan de tongivande socialdemokraterna var negativa till råden. (33)

Även om man kan se en skillnad mellan den linje som fackoppositionens män företrädde och den linje som J-O Johansson lyckades stadfästa i förbundet, på så sätt att vänsterns krav var mer långtgående och ultimativa, är det ändå riktigt att säga att det rådde enighet inom MIAF:s ledning om den nya fackliga linjen. Detta innebär emellertid inte att det var vänstersocialisternas linje som segrade, utan det var snarare den fackliga radikalismen som förenade vänstern och socialdemokraterna i Metallindustriarbetareförbundets ledning. Den linje som t ex Westerlund förespråkade vid årsskiftet 1920/21 var mindre revolutionär än den linje som det vänstersocialistiska partiet stod för. (Se kapitel 13). I synnerhet på en punkt avvek Westerlund från partilinjens, nämligen då han var beredd att acceptera lönesänkningar i utbyte mot medbestämmanderätt för arbetarna. (34) Samtidigt var ju socialdemokrater som Berg och J-O Johansson kända som militanta och i förhållande till SAP självständiga socialdemokrater. (35) Falangerna kunde enas kring den fackliga radikalism som kännetecknat MIAF:s politik ända sedan kongressen 1919, och som nu, i den akuta krissituationen med tilltagande arbetsgivarkrav på lönesänkning, kunde vinna förankring i LO.

Reaktionerna inom fackföreningsrörelsen på den nya fackliga taktik som uttrycktes i Eskilstunaresolutionen var övervägande positiva, vilket var en grundförutsättning för att den nya linjen skulle bekräftas i LO-representantskapets Januariesolution. Fackliga och allmänna arbetarmöten runt om i landet instämde i Eskilstunarbarnas krav. (36) Sigfrid Hansson menade i Fackföreningsrörelsen att Eskilstunarbarnarna anvisat "den rätta vägen": "De ha mot arbetsgivarnas lönereduceringskrav uppställt några villkor, som varje fördomsfri bedömare av det nuvarande läget icke kan undgå att erkänna såsom rättvisa och riktiga". (37) Hansson betraktade det som "självklart" att resolutionens krav skulle uppfyllas, inte minst därför att uttalandet vittnade om "ett allvarligt bemödande att verklighetstroget bedöma läget och en lika allvarlig önskan att medverka till att hjälpa den svenska industrin att /.../ utan alltför svåra slitningar komma igenom de nuvarande svårigheterna". (38) Att företrädare för arbetsgivarna omedelbart deklarerat sin antipati mot Eskilstunaresolutionen ansåg Hansson bero på att resolutionskraven tryckte på "den ömmaste punkten i det nuvarande systemet": "Men det vore säkerligen klokt handlat av arbetsgivarna, om de försökte finna sig tillrätta med det som oemotståndligt arbetar sig fram i tiden." (39)

Även om man kan spåra den nya fackliga linjen 1921 tillbaka till MIAF och den fackliga radikalismen i detta förbund, var den nya taktiken till sitt väsen uppehållande och defensiv. Den byggde på en realistisk bedömning av möjligheterna att bedriva lönerörelser i en tid av prisfall och arbetslöshet, och det villkorliga godtagandet av lönesänkningar i utbyte mot ökat arbetarinflytande, var en linje som pragmatiska socialdemokratiska fackföreningsledare kunde omfatta.

Men under denna tid, när arbetarrörelsen ganska abrupt ställdes inför den ekonomiska krisens realiteter, förekom också i icke ringa omfattning krav på en mer offensiv facklig politik mot lönesänkningsskraven och mer villkorlösa krav på industriell demokrati. Man kan således tala om att det samtidigt som den ur facklig radikalism sprungna nya fackliga linjen kom att omfattas av fackföreningsrörelsens majoritet, utvecklades en vänsterfalang inom den fackliga rörelsen. Denna vänster underblåstes av vänstersocialister/kommunister och syndikalister, vars inflytande i fackföreningsrörelsen ökade. (Se kapitel 13).

Den 6 januari 1921 hade MIAF:s avdelning i Södertälje anordnat ett möte där frågan om arbetarklassens ställning till den ekonomiska krisen avhandlades. Efter föredrag av Westerlund och därpå följande diskussion antogs ett uttalande. Södertäljeresolutionen

företrädde en betydligt radikalare facklig taktik än den Eskilstunaarbetarna förordat. Kategoriskt avfärdades tanken på lönesänkningar. I den mån krisen medförde ekonomiska svårigheter för företagen, skulle förlusterna täckas med vinsterna från de goda åren. För att möta arbetslösheten krävdes kraftfulla offentliga insatser, t ex i form av tillfälliga offentliga arbeten till avtalsenliga löner eller som kontantunderstöd motsvarande avtalsenliga löner. Dessutom uppmanades i Södertäljeresolutionen arbetarna runt om i landet att på arbetsplatserna bilda driftsråd, vars uppgift skulle vara "att skaffa sig kontroll över företagen och inflytande över deras ledning." (40) I denna resolution var emellertid inte demokratiska reformer i industrin ett villkor för att arbetarna skulle acceptera lönereduceringar, utan ett offensivt krav som fördes fram samtidigt som varje tanke på sänkta löner avvisades.

Också den resolution som antogs på det möte som Stockholms metallarbetarfackförening anordnade den 9 januari 1921 måste betraktas som uttryck för vänstersocialisternas inflytande inom fackföreningsrörelsen. Stockholmsresolutionen bifogades visserligen Metalls brev till landssekreteriatet, men dessa båda dokument stod i grunden för olika fackliga linjer. I Stockholmsresolutionen gjordes ingen direkt koppling mellan kravet på industriell demokrati och lönefrågan. Arbetarna uppmanades att "med all kraft" och "på allt sätt" motsätta sig av arbetsgivarna resta "oskäligen" krav på lönereducering och att i stället för permitteringar och avskedanden kräva förkortad arbetstid. Lönesänkning kunde komma ifråga "först sedan socialstyrelsens prisindex visat väsentligt minskade levnadsomkostnader". (41) I uttalandet sågs införandet av socialism som den slutliga lösningen på problemen, och LO:s landssekreteriat uppmanades "att göra allt för åvägbringande av en lycklig lösning av de genom världshändelserna i allmänhet och genom arbetsgivarnas senaste åtgöranden i synnerhet så särskilt aktualiserade spörsmålen som arbetarkontroll över produktionen och socialisering." (42)

Utöver dessa två mest betydelsefulla dokument över radikaliseringsrörelsen inom fackföreningsrörelsen, återfinns i press och fackligt källmaterial ytterligare rapporter om fackliga möten som krävt en mer offensiv facklig linje mot lönesänkingspolitiken och som ställt mer radikala krav på industriell demokrati än vad LO:s januariesolution stod för. (43) Framför allt rörde det sig om initiativ från Fackliga Propagandaförbundet, men enstaka exempel på syndikalistiskt inflytande finns också, t ex när ett arbetarmöte i Gudmundrå i Adalen krävde bibehållna löner, arbetarkontroll över företagets administration och att 75 procent av företagets nettovinster skulle tillfalla arbetarna. (44) FPF:s ansträngningar inriktades främst på att få till stånd en facklig landskongress som kunde dra upp rikt-

linjerna för den fackliga politiken mot lönereduceringarna och diskutera frågan om rådssystem och driftsråd. Kampanjen synes ha varit tämligen lyckosam, även om den inte resulterade i någon kursändring inom fackföreningsrörelsen. När LO:s representantskap samlades i april 1921 förelåg så tio resolutioner som krävde storstrejk och ytterligare 40 som begärde inkallande av en extra kongress. (45)

10.2. Fackföreningsrörelsen och den industriella demokratin 1921-1923

Under perioden 1919-1920 hade man inom fackföreningsrörelsen intagit en avvaktande och skeptisk hållning till kraven på industrins demokratisering, som till en början drivits huvudsakligen av den socialdemokratiska vänstern och senare av partiet självt. Men sedan den ekonomiska krisen inträtt och den nya fackliga linjen etablerats inom rörelsen, kan man iaktta ett ökat intresse för frågan om industriell demokrati, samtidigt som spörsmålet fick en mer undanskymd plats i SAP:s numera utpräglad defensiva propaganda.

Det ökade fackliga engagemanget för industriell demokrati tog sig främst två uttryck. För det första var industriell demokrati ett ämne som i föredrag, motioner och uttalanden behandlades på fackliga konferenser och kongresser i betydligt större omfattning än tidigare. För det andra fördes i enlighet med den nya fackliga linjen kravet på ökat arbetarinflytande i företagen fram som ett fackligt krav i avtalsrörelserna.

10.2.1. Kongressuttalanden och stadgeändringar

Fyra fackförbund antog under perioden kongressuttalanden, varifrån frågan om industriell demokrati gavs en mer principiell och utförlig behandling. På initiativ av förbundsstyrelsen antog PIAF:s kongress i juli 1921 ett socialiseringsuttalande där industriell demokrati behandlades som de socialiserade företagens förvaltningsform (46):

"En ledande princip vid organiserandet av den socialiserade produktionens förvaltning måste enligt kongressens uppfattning bli, att inom varje produktionsgren utrymme beredes för inflytande åt samtliga de till vederbörande produktionsutveckling knutna intressena, och att garantier skapas mot en byråkratisering av produktionens ledning och administration." (47)

På sin kongress ett år senare antog Träarbetareförbundet en socialiseringsresolution, som var välvilligt inställd till gillesocialismen, såväl dess förespråkande av industriell självstyrelse såsom en socialistisk förvaltningsprincip som dess byggnadsgillestrategin. Kongressen uttalade sig sålunda för "teorin att industrin skall uppbäras av de i industrin verkande fackorganisationerna". (48) Också Väg- och Vattenbyggnadsarbetareförbundet antog på sin kongress 1923 på förbundsstyrelsens initiativ ett uttalande som behandlade frågorna om gillesocialism och industriell demokrati. (49) Vad gällde den senare frågan slogs det i uttalandet fast att förbundets avdelningar "genom avtal eller på annat sätt" skulle sträva efter att förmå arbetsgivarna att ge "större inflytande åt arbetarna då det gäller att bestämma arbetsvillkor och övriga arbetsförhållanden". (50) Avdelningarna skulle välja särskilda kommittéer, som skulle vaka över att arbetsgivaren följde lagar och ingångna avtal, samtidigt som de skulle försöka "erövra allt större och större medbestämmanderätt för att härigenom vinna så pass rön och erfarenhet att arbetarna kunna anses nog förberedda att övertaga hela produktionen." (51) Vid val till dessa kommittéer uppmanades avdelningarna att vara noga med att lämpliga personer utsågs och varnades för att ge kommittéerna bundna mandat, i synnerhet i småfrågor:

"Dessutom får en del av den primitiva demokratins tillämpning försvinna, så att man lämnar berörda kommittéer så stor handlingsfrihet som möjligt och icke i smådetaljer föreskriva vad de skola göra och i tid och otid gnata och kritisera deras arbete, ty detta gör livet out hårdligt för dem och följderna bliver att icke en enda ansvarsställning medlem åtager sig dylika uppdrag. Medlemmarna måste således lära sig att se i stort på saker och ting och se bort från småsaker och framför allt lägga bort onödiga grälsjuka eljest bliver det ingen industriell demokrati i denna världen." (52)

Det mest utförliga förbundsuttalandet som rörde frågan om industriell demokrati var den resolution som Metallindustriarbetareförbundets kongress i slutet av september 1922 antog på förslag av MSK. (53) I uttalandet, som egentligen var en skiss till socialiseringsstrategi, berördes frågan om industriell demokrati genom principen om industriell självstyrelse, dvs att varje industrigren skulle förvaltas av ett industriförbund som bestod av samtliga inom branschen verksamma producenter. Vidare tecknades i uttalandet grunddragen till en encroachment-strategi, enligt vilken förbundets avdelningar och verkstadsklubbar, bl a genom att utnyttja ett arbetsgivarregister som påtryckningsmedel, successivt skulle tvinga arbetsgivarna att acceptera ett allt större arbetarinflytande i företagen. Först skulle man tilltvinga sig "medinflytande vid antagandet och avskedandet av arbetare", därefter också "över arbetet

som sådant, dess ledning och fördelning". Slutligen skulle man ha nått fram till "en likavärdering av kapital och arbetskraft, varigenom arbetarna i egenskap av arbetskraftsinnehavare även erhålla säte och stämma i bolagens och företagens styrelser". (54)

Under de radikala åren 1919-1920 hade LO avvaktat att ta officiell ställning i frågan om industriell demokrati. Men inte heller under perioden 1921-1924 antog Landsorganisationen något principuttalande. (Representantskapets Januariesolution 1921 rörde snarast kamptaktiken). På kongressen i månadsskiftet augusti/september 1922 behandlades visserligen som en punkt på dagordningen ämnet "driftsråd, gillesocialism och socialisering av produktionsmedlen", men med hänvisning till pågående utredningar gjordes endast ett mycket allmänt hållet uttalande, där det underströks att frågorna om industriell demokrati och socialisering var väsentliga och att LO skulle bedriva upplysningsverksamhet. (55)

Av landssekretariatets utlåtande framgick det dock, trots att utredningsarbetet inte var avslutat och trots uppenbara meningsmotsättningar inom och mellan fackförbunden, att det fanns två grundläggande principer rörande industriell demokrati som det rådde enighet om inom fackföreningsrörelsen och som man var beredda att driva offensivt. För det första slogs det fast med hänvisning till Köpenhamnsresolutionen, vilken för övrigt citerades i sin helhet i sekretariatets utlåtande, att inrättande av driftsråd genom vilka arbetarna skulle få kontroll och inflytande över privatföretagens skötsel, var ett led i socialiseringssträvandena. För det andra betonades faran av fristående driftsråd, vilka kunde splittra och skada de fackliga organisationerna, och i stället underströk landssekretariatet att driftsråden borde tillsättas och sortera under fackföreningarna. (56) I det av sekretariatet föreslagna och av kongressen antagna uttalandet framhölls: "Lagstiftningen om industriell demokrati bör byggas på fackföreningarna." (57)

Som framgått av kapitel 9 skrev flera fackförbund in den socialistiska målsättningen i sina stadgeingresser. Ibland ingick även del målet ökat arbetarinflytande i förslagen till stadgerevideringar. När Bokbindareförbundet samlades till kongress i början av augusti 1921 förelåg tre motioner som krävde att socialism och/eller medbestämmanderätt skrevs in i stadgarna. Förbundsstyrelsen hade, trots att vissa medlemmar hyste farhågor för partipolitiska motsättningar, ställt sig bakom motionerna. (58) Den förslog en stadgeändring i enlighet med motionerna, varigenom det slogs fast att BF skulle "deltaga i strävandet för en socialisering av samhällets produktion". Som ett mer näraliggande etappmål i denna strävan

nämndes "införande av arbetarnas medbestämmanderätt och kontroll vid företagens skötsel". (59)

Också Järnvägsmannaförbundets kongress i slutet av maj 1921 diskuterade frågan om ändring av programingressen till förbundets stadgar. Vid sidan av ett antal motioner om att socialismen skulle skrivas in i ingressen, fanns en motion som yrkade att det i förbundets stadgar skulle stå att JMF "med alla till buds stående medel" skulle "tillkämpa personalen bestämmanderätt i respektive förvaltningar". (60) Att det var en långtgående reform som åsyftades, framgick av motionens motivering: "Det blir icke en kontrollrätt över böckerna, utan full bestämmanderätt över det företag, i vilkens tjänst den lämnar det största kapitalet, nämligen sin hälsa, sin kraft och sitt arbete." (61)

Förbundsstyrelsen menade att övergripande frågor om samhällets ekonomiska konstruktion var politiska maktfrågor som det måste lagstiftas om. Därför fann man det meningslöst att JMF i sina stadgar skulle ta ställning för socialisering i allmänhet eller rörande järnvägsväsendet, liksom för omvälvande förvaltningsreformer i företagen. Dessutom framförde styrelsen konkret kritik mot kravet på helt arbetarstyrda företag. Dels ifrågasattes om personalen vid järnvägarna disponerade över ett tillräckligt antal kvalificerade personer, som kunde leda företagen. Dels framhölls att det fanns "även andra berättigade intressen, som kunna göra anspråk på medinflytande". (62)

Med samma argument avvisade kongressen, i enlighet med styrelseutskottets utlåtande, fyra motioner, varav två från enskilda medlemmar som sympatiserade med FPF, vilka alla krävde införande av driftsråd vid järnvägarna. I den gemensamma motiveringen för de två radikalaste motionerna talades om att driftsråd skulle vara lösningen på "kravet på de anställdas gemensamma kontroll och bestämmanderätt över samtliga järnvägars skötsel". (63) Emellertid ställde sig förbundsstyrelsen positiv till ett mindre kvalificerat personalinflytande vid järnvägarna, och i enlighet med styrelsens förslag beslöt kongressen att till programingressen foga en punkt om att JMF "i strävandena mot en rättvisare och förnuftigare samhällsordning" skulle verka för att "skaffa förbundet ökat inflytande på resp företags ledning". (64)

Stenindustriarbetareförbundet försökte i samband med LO-kongressen i månadsskiftet augusti/september 1922 förgäves få landssekreterariatet att stödja en stadgeändring så att LO skulle komma att stå på den federalistiska socialismens grund. I detta perspektiv skulle driftsråd vara såväl uppfostringsorgan som framtida förvaltningsorgan:

"För att detta skall lyckas måste de organ, som skola övertaga de nya samhällfunktionerna, snarast möjligt komma till stånd för att dess medlemmar, kanske genom en lång följd av år, genom trägen skolning skola kunna beredas den kännedom om de ekonomiska och industriella förhållandena, som är nödvändig för ett *bättre* ordnat samhälle och förutom vilken arbetarna kunna skrinlägga alla sina socialistiska strävanden." (65)

10.2.2. Paragraf 23

Det nya i den nya fackliga linjen var att fackförbunden och fackföreningarna i avtalsrörelserna skulle börja driva kraven på ökat arbetarinflytande. Några förbund följde rekommendationen, men det finns få exempel på framgång i den mån ökat arbetarinflytande var det primära förhandlingsmålet. Det är dock troligt att kravet på arbetarinflytande sågs som "prutmån" och en uppehållande manöver, medan den verkliga avsikten var att förhindra alltför kraftiga lönesänkningar. Av frågans behandling på förbundskongresserna tycks det emellertid som om den fackliga beredvilligheten att försöka få bort paragraf 23 ur kollektivavtalen skulle ha ökat.

En motion från Sundsvallsavdelningen till Träarbetareförbundets kongress i juli 1922 argumenterade för att förbundet på alla sätt borde motarbeta att arbetsgivarnas paragraf 23 förekom i kollektivavtalen, samt att den ersattes med avsnittet: "Arbetsgivarne skall i samråd med avdelningsstyrelse antaga och avskeda sin arbetskraft." (66) Trots att förbundsstyrelsen yrkade avslag, ställde sig träarbetarkongressen bakom motionens första yrkande: "Att på alla sätt motarbeta arbetsgivarnas §23, som nu förekommer i avtalen." (67)

Vid Skrädderiarbetareförbundets kongress i maj 1922 förelåg en motion från Malmöavdelningen om att förbundet i de kommande förhandlingarna skulle försöka få bort paragraf 23 ur avtalen. Det speciella problem som påtalades i motiveringen gällde att arbetsgivaren många gånger medvetet anställde för många arbetare för att "ha dem till hands" vid eventuella framtida behov. Av frågans behandling på kongressen framgick att det främst var ackordsarbetarna, vars privatekonomi undergrävdes när de inte försågs med tillräckliga arbetsuppgifter, som åsyftades i motionen. (68)

Under hänvisning till de gångna årens negativa erfarenheter av kamp mot arbetsgivarparagrafen, var förbundsstyrelsen övertygad om att något praktiskt resultat i denna riktning inte skulle kunna åstadkommas. Därför kunde "säkerligen ingen förbundsstyrelse, hur önskvärt det än vore, varken med eller utan åläggande avskaffa den s k paragraf 23". (69) Men då ett avslag av motionen

skulle kunna misstolkas, föreslog styrelsen att kongressen skulle uttala sitt ogillande av paragraf 23. Så skedde, men i enlighet med ett tilläggsförslag tillfogades att förbundsstyrelsen skulle pröva vilka åtgärder som eventuellt kunde neutralisera paragrafens verkningar. (70)

Två avdelningsmotioner till De Förenade Förbundens kongress 1923 krävde att paragraf 23 skulle avlägsnas ur avtalen. I den ena, från avdelningen i Veberöd, var det fråga om att kongressen skulle besluta om ett uttryckligt förbud för förbundet att sluta avtal som innehöll paragrafen. (71) I motiveringen till den mindre radikala motionen från Norrköpingsavdelningen nämns i korthet vilka problem som man ansåg att paragraf 23 skapade på lokal nivå. Dels företog arbetsgivarna med formellt stöd av paragrafen "orättvisa avskedanden" och dels anställde de "så många som möjligt med månadsavlöning", varvid andelen förmän ökade. (72) Det senare problemet ansåg förbundsstyrelsen att man i viss mån hade möjlighet att motverka: "Det borde mera än vad som sker aktgivas på i avtalen intagen definition å förmän. Detta uraktlåtes dock i stor utsträckning och med följd, att de som blivit hugnade med månadsavlöning inbilla sig vara förmän och av det skäl vare sig vilja eller anse sig vara pliktiga tillhöra organisationen." (73)

Förbundsstyrelsen instämde i bedömningen att paragraf 23 gav arbetsgivarna möjlighet att anställa och avskeda arbetare på ett som kunde upplevas som orättvist. I princip hade den inget emot att kongressen fattade beslut om att paragraf 23 borde ut ur avtalen. Styrelsen framhöll dock att försök att realisera ett dylikt beslut skulle skapa "oöverstigligen svårigheter", i synnerhet om beslutet innebure ett uttryckligt förbud att anta avtal som innehöll arbetsgivarparagrafen: "Ett bifall härtill kommer att medföra, att arbetsgivarna i sin ordning bestämt förklara, att de icke upprätta avtal med vårt förbund, och att bibringa dem en annan uppfattning torde för oss ligga utom möjligheternas gräns." (74) I enlighet med styrelsens yrkande avslogs de båda motionerna, men kongressen ställde sig samtidigt bakom ett uttalande där det slogs fast att man framgent "vid alla avtals upprättande" skulle "göra allt vad som kan göras för att avskaffa paragraf 23". (75)

Till Kommunalarbetareförbundets kongress 1923 hade inlämnats tre avdelningsmotioner som berörde paragraf 23. Två av motionerna från avdelningarna i Eskilstuna och Landskrona yrkade att förbundsstyrelsen vid kommande förhandlingar "med alla till buds stående medel" skulle försöka få bort nämnda paragraf ur avtalen eller stödja avdelningar som ville få bort satsen "fritt antaga och avskeda arbetare" ur avtalen. (76) I Eskilstunaavdelningens motion motiverades yrkandet med att paragraf 23 missbrukades av arbets-

givarna: "Vi arbetare bindas av §3 /dvs paragraf 23, CL:s anm/ i avtalet och få rätt ofta åse hurusom kamrater bliva orättvist behandlade eller avskedade." (77)

I den tredje motionen från Stockholmsavdelningen yrkades att det i Kommunalarbetareförbundets stadgar skulle skrivas in en passus om att förbundet i kommande förhandling skulle verka för avlägsnandet av paragraf 23 ur kollektivavtalen. Till skillnad från andra motioner mot paragraf 23, som vanligtvis motiverades med de konkreta orättvisor och problem som paragrafen sades alstra, var utgångspunkten i denna motion snarast ideologisk. Det var som ett led i arbetarklassens strävanden mot socialisering och industriell demokrati som försöken att få bort paragraf 23 ur avtalet borde ses. (78) Förbundsstyrelsen höll med motionärerna om att arbetsgivarparagrafen ofta missbrukades av arbetsgivarna liksom den gjorde det svårt för förbundet att beivra orättvisa avskedanden. I princip höll man med om det önskvärda i att paragraf 23 avlägsnades ur avtalen, men styrelsen var tveksam till de praktiska möjligheterna att lyckas, då paragrafen var "en hjärtesak" för arbetsgivarna. Kongressen beslöt i enlighet med styrelsens förslag att förbundet också i framtiden "vid alla avtalsförhandlingar" skulle försöka uppnå "största möjliga inflytande på denna fråga för att så småningom även på detta område erhålla full medbestämmanderätt". (79)

Transportarbetareförbundet hade under 1910-talet varit det förbund som varit drivande i kampen mot arbetsgivarparagrafen, och förbundet hade t ex lyckats få paragrafen modifierad i 1919 års avtal. Trots detta framsteg argumenterade Stockholmsavdelningen, under hänvisning till hur arbetsgivarna i det rådande arbetsmarknadsläget utnyttjade den formella bestämmelsen, i en motion till 1922 års kongress för "att kraftigare åtgärder vidtagas för att få bort denna vidriga bestämmelse ur avtalen". (80) I motiveringen till motionen framhölls att det vore olämpligt att blåsa till strid så länge lågkonjunkturen varade, men att man borde förbereda sig inför en lämpligare tidpunkt. Förberedelserna skulle framför allt bestå i att transportarbetarna upprättade en egen stridsfond och dessutom försökte få LO-kongressen att förbereda kamp mot paragraf 23. (81) Då motionstiden till LO-kongressen gått ut och Transportarbetareförbundet behövde alla tillgängliga stridsmedel för den aktuella lönekampen, avtog kongressen på förbundsstyrelsens förslag motionen. Förbundets ledamöter på LO-kongressen skulle dock stå fria att i anslutning till andra motioner i ämnet framföra transportarbetarnas synpunkter. (82)

Vid LO-kongressen 1922 förelåg två motioner som krävde att paragraf 23 skulle avlägsnas ur avtalen. PIAF:s avdelning i Karskär

var starkt kritisk till fackföreningsrörelsens "fullständiga kapitulation" i frågan och motiverade sitt yrkande med att paragrafen utgjorde ett stort hinder för arbetarna i kampen mot det kapitalistiska systemet: "Arbetare bindas genom antagande av den s k §23:s införande i avtalen att med fullkomlig överksamhet åse huru som kamrater bliva orättvist behandlade, straffade eller avskedade." (83)

I motiveringen till den andra motionen underströk PIAF:s avdelning i Grycksbo vikten av att Landsorganisationen tog ställning för att arbetsgivarparagrafens avlägsnande ur avtalen. Erfarenheten hade visat att inget enskilt fackförbund vågade ta strid mot paragraf 23 på egen hand, och motioner med dylikt innehåll avslogs regelmässigt av förbunden i avvaktan på beslut från LO. (84) Den olägenhet med paragrafen som motionärerna tryckte på, var att arbetsgivarna utnyttjade rätten att fritt anställa till att utöka staben av förmän och tjänstemän mer än nödvändigt ur driftsynpunkt:

"Denna utökning av förmans- och tjänstemannakåren har just tillkommit för att vid strejker och lockouter ha folk, som skyddade av §23 ha rätt att utföra alla slags strejkbryteriarbeten. För att få dem till kapitalets trogna slavar ha de kompenserat deras löner på arbetareklassens bekostnad." (85)

I debatten underströk Arthur Söderberg från PIAF problemet och hävdade, att det i industrier med stora lager blivit nästan omöjligt för arbetarna att bedriva strejk, därför att paragraf 23 gav arbetsgivarna möjlighet att låta tjänstemän och förmän utföra arbetet. (86)

Utan närmare precisering yrkade landssekretariatet avslag på motionerna och föreslog, att uttalandet i frågan från kongressen 1917 skulle förnyas. Där slogs fast att LO "så långt möjligt, må stödja" de förbund som ville eliminera paragraf 23 ur avtalen eller ersätta den med regler om medinflytande. Därmed, skrev sekretariatet, "torde kongressen gått så långt, som det över huvud taget är möjligt". (87) Av Thorbergs inlägg i kongressdiskussionen framgick att orsaken till sekretariatets återhållsamma linje var bedömningen av styrkeförhållandena mellan parterna:

"Det hela beror på om förbunden ha styrka nog att genomdriva vårt krav. Det gäller alltså att bli i stånd att knäcka hela Svenska Arbetsgivareföreningen med dess stora ekonomiska resurser." (88)

Kongressen biföll landssekretariatets utlåtande, och någon opposition för en mer militant facklig linje fanns inte. Endast representanter för tre förbund var kritiska till utlåtandet, Arthur Söderberg från PIAF, Carl Ståhl från De Förenade Förbunden samt Charles Lindley och A F Pettersson från Transportarbetareförbundet. Lindleys inlägg i debatten speglar för övrigt resignationen

hos de mer militanta fackliga ledarna. Inte ens han trodde nämligen på en lyckosam facklig generalaktion mot paragraf 23:

"Det vore önskvärt att få bort paragrafen i dess helhet, men den här kongressen har nog icke sådant stridshumör, att den vill inlåta sig i en stor kampanj för att nå detta syftemål". (89)

Utifrån det studerade kongressmaterialet förefaller det som om rörelsen inom de fackliga organisationerna mot paragraf 23 vuxit under efterkrigsåren. Delvis kan detta förklaras med att den allmänna debatten om industriell demokrati för de organiserade arbetarna understrukt behövt att få bort paragraf 23 ur avtalen. Men dessutom tycks den ekonomiska krisen från 1921 ha skapat situationer där olägenheterna med arbetsgivareparagrafen för arbetarna framstod som större än tidigare. När arbetsgivarna tillgrip avskedanden därför att produktionsvolymen måste sänkas eller som ett lönepolitiskt vapen, var detta grogrund för kritik från arbetarna att avskedandena var "orättvisa". Dessutom blev avskedanden under krisen en vanlig företeelse i industrin. Till den gamla fackliga kritiken mot avsked som trakasserande av fackligt aktiva arbetare, kunde nu fogas invändningar mot turordningen vid avsked samt mot behovet att avskeda över huvud taget. Dessutom kritiserades arbetsgivarnas utnyttjande av den fria rätten att anställa arbetskraft, t ex då denna rättighet använts för att anställa alltför många förmän, tjänstemän eller andra med månadslön som inte uppfattade sig som arbetare med förpliktelser gentemot fackföreningarna. Dessa kategorier kunde vid konflikter beordras att utföra arbetarnas sysslor utan att formellt sett kunna stämplas som strejkbrytare.

Det framgår av frågans behandling på förbunds- och LO-kongresserna att rörelsen mot paragraf 23 var starkast på lokal nivå, medan de ledande skikten inom fackföreningsrörelsen stod för en mer försiktig handlingslinje. Från lokalt håll väcktes motioner om att paragraf 23 skulle avlägsnas ur avtalen, mer eller mindre kategoriskt utformade, medan förbundsstyrelserna och landssekreterariatet var obenägna att ta upp en allmän strid. Inte sällan blev kongressens uttalande i frågan mer radikalt än vad de fackliga ledarna rekommenderat. Motsättningen mellan lokala och centrala organisationer inom fackföreningsrörelsen hade sin motsvarighet i motsättningen mellan kommunister och socialdemokrater. Medan förbundens och LO:s ledande organ behärskades av socialdemokrater, hade kommunisterna och medlemmarna i FPF större möjligheter att vinna inflytande i avdelningarna. Men motsättningen mellan den lokala och centrala fackliga nivån i frågan om paragraf 23 följde inte helt partipolitikens linjer.

I stort sett vann de ledande kretsarna inom fackföreningsrörelsen gehör för sin ståndpunkt i frågan om paragraf 23. På det principiella planet uttalade man sig mot att paragrafen skulle ingå i avtalen, men av taktiska skäl var man beredd att acceptera faktum och undvika en omedelbar konfrontation med SAF i frågan. Bakom denna taktiska hållning kan man i kongressmaterialet finna tre motiveringar. För det första brukade det framhållas att paragraf 23 var en hjärtesak för SAF, som arbetsgivarna aldrig godvilligt skulle ge upp. För det andra hyste man - nederlaget från 1910 hade ännu inte förbleknat - stor respekt för SAF:s ekonomiska möjligheter att föra en långvarig konflikt. För det tredje var de fackliga ledarna medvetna om att lågkonjukturer i sig var ett hinder för de fackliga strävandena att eliminera paragraf 23 ur avtalen. Förutom dessa tre bedömningsgrunder för fackföreningsrörelsens taktiska hållning i frågan om arbetsgivareparagrafen, fanns naturligtvis också liksom tidigare det faktum att LO 1906 accepterat att paragraf 23 skulle ingå i avtalen. Detta bidrog säkerligen till att förstärka LO-ledarnas betänkligheter inför en facklig offensiv mot paragrafen.

10.2.3. Metall och medbestämmandekravet i avtalsrörelserna

Även om den nya fackliga linjen mötts med sympatier inom fackföreningsrörelsen, finns det få exempel på att fackförbunden försökte omsätta linjen i praktiken och ta upp kravet på arbetarinflytande i samband med löneförhandlingarna. Inte ens alla de förbund som i mer eller mindre försiktig form uttalat sig mot att avtalen innehöll paragraf 23, kom att låta kongressbesluten resultera i handling under avtalsrörelserna. Under den offensiva perioden hade några förbund tagit kamp mot arbetsgivarparagrafen i avtalsförhandlingarna och i ett par fall hade man lyckats få bort paragrafen eller få till stånd en modifiering av lydelsen. Under perioden 1921-1924 var det framför allt Metallindustriarbetareförbundet som i avtalsrörelserna för verkstadsarbetare 1921/22 och 1923/24 drev frågan om medbestämmanderätt för arbetarna.

Som framgått uppstod tidigt tanken att MIAF skulle föra fram inflytandefrågan i avtalsförhandlingarna med Verkstadsföreningen och kring årsskiftet 1920/21 bör den nya fackliga linjen ha varit väl förankrad i förbundsledningen. Den kodifierades i MSK:s preliminära utlåtande, i VU:s brev till landssekreteriatet och i MIAF:s uppslutning bakom Januariesolutionen. Emellertid var det först i avtalsrörelsen 1921/1922 som MIAF fick möjlighet att praktisera den nya fackliga linjen. I slutet av september 1921 sade Verkstadsföre-

ningen upp alla avtal med MIAF och deklarerade i samband med detta, att man, utöver de reduceringar av faktiska löner över minimilönenivån som arbetsgivarna företagit under året, skulle kräva ytterligare lönesänkningar. Med uppsägningen hade Verkstadsföreningen skickat ett förslag till nytt kollektivavtal, vilket bland andra nyheter också innehöll paragraf 23. (90)

I sitt svarsbrev meddelade MIAF att arbetsgivarförslaget var oantagbart, och när parterna i början av december träffades för överläggning lade MIAF fram ett av VU utarbetat motförslag som byggde på det gamla avtalet. Det huvudsakliga kravet var höjda minimilöner med i genomsnitt 22 procent. (91) En nyhet jämfört med det gamla avtalet var, att en helt ny punkt tillfogats som alternativ till den av Verkstadsföreningen föreslagna arbetsgivarparagrafen. Den löd:

"Arbetarna lämnas plats och inflytande över varje verkstads såväl ekonomiska som administrativa och organisatoriska ledning och äger därvid vederbörande underavdelning av Svenska Metallindustriarbetareförbundet att i verkstadsledningen invälja vid verkstad med upp till 500 arbetare 2 och vid verkstad med över 500 arbetare 3 representanter. Den av arbetare- och arbetsgivarrepresentanter sammansatta arbetsledningen äger att i samråd med de olika verkstadslagen - ackordsgrupperna - tillsätta det nödiga antalet förmän och arbetsledare, antaga och avskeda arbetare samt i övrigt leda och, i de fall då det inte överlåtes på de olika verkstads- och ackordslagen, jämväl fördela arbetet." (92)

Sedan överläggningarna ajournerats vägrade Verkstadsföreningen att fortsätta förhandlingarna. Detta motiverades i en kommuniké med metallarbetarnas krav på höjda minimilöner trots att Socialstyrelsens levnadskostnadsindex sjunkit under 1921 och förväntades fortsätta sjunka. Men inte heller kravet på industriell demokrati var något som Verkstadsföreningen ville behandla i ett kollektivavtal. Man hänvisade i stället till den offentliga kommittén. (93) Med förhandlingarna avbrutna utlöpte avtalen vid årsskiftet. Verkstadsföreningen utfärdade omedelbart direktiv till sina medlemmar om att iscensätta lönereduktionen, vilket ledde till protester på fabrikena. Regeringen tillsatte en förlikningskommission, som emellertid misslyckades med att ena parterna. (94)

1922 blev ett avtalslöst år och lönefrågorna löstes lokalt utan särskilt många eller svåra konflikter. Mot slutet av 1922 började det stå klart att den ekonomiska krisen hade avtagit och arbetstillgången åter börjat öka. I ett sista försök att utnyttja krissituationen för att minska lönekostnaderna, aviserade Verkstadsföreningen i början av 1923 en ny allmän lönereducering som skulle träda i kraft i februari. Samtidigt hade Järnbruksförbundet beslutat om kraftiga lönesänkningar och i övrigt försämrade arbetsför-

hållanden inom järnhanteringen, något som var upptakten till 1923 års omfattande järnbrukslockout. (95)

Inom verkstadsindustrin resulterade VF:s nya direktiv i att MIAF gick till motattack och i början av februari utlyste strejker vid ett antal fabriker med god arbetstillgång. Sedan en ny förlikningskommission utsetts, enades parterna den 10 mars om ett av kommissionen framlagt förslag till nytt kollektivavtal. Detta byggde i stort på det före 1921 gällande avtalet. Paragraf 23 saknades således och av arbetsgivarnas krav från september 1921 på sänkta minimilöner, övertidsersättning m m syntes inget i den nya avtalstexten. (96) Därmed kan man säga att MIAF:s tillämpning av den nya fackliga linjen inom verkstadsindustrin hade varit lyckosam, även om marknadsutsikterna 1923 säkerligen bidrog till att arbetsgivarna accepterade det nya avtalet.

Detta avtalsförlopp skulle upprepas en gång till, fast nu i mindre skala. Under hänvisning till den alltjämt verkande depressionen, sade Verkstadsföreningen i slutet av september 1923 upp avtalet för verkstadsindustrin från årsskiftet. Syftet med avtalsuppsägningen var att få till stånd en kraftig lönereducering, och det bifogade förslaget till nytt avtal innebar försämringar för arbetarna rörande minimilöner och dyrortsplacering. Dessutom innehöll också detta arbetsgivarförslag paragraf 23. (97)

MIAF meddelade omedelbart att man inte accepterade Verkstadsföreningens propäer och bifogade ett motförslag med bibehållna minimilöner och med samma medbestämmandeparagraf som förbundet föreslagit i avtalsrörelsen 1921/1922. (98) Resultatet av överläggningarna mellan parterna blev även denna gång att VF:s lönesänkingsförsök stoppades. Också det avtal mellan MIAF och VF som slöts i mitten på december 1923 byggde på de tidigare och saknade avsnitt om beslutsfördelningen i personalfrågor eller vad gäller arbetets ledning och fördelning. (99)

Hur skall man då värdera resultatet av MIAF:s tillämpning av den nya fackliga linjen? Svaret beror på vad man ser som kärnpunkten i den nya taktiken. Uppenbarligen misslyckades Metallindustriarbetareförbundet att få principen om arbetarnas rätt till medbestämmande i personal- och förvaltningsfrågor inskriven i avtalstexterna. I den mån detta var det enda syftet med kravet, misslyckades man naturligtvis. Däremot lyckades MIAF i stort sett förhindra VF från att sänka de *avtalsstadgade* löneförmånerna, framför allt minimilönerna (att hindra sänkning av de utgående lönerna var däremot inte möjligt under dessa år).

Det har tidigare framhållits att J-O Johansson i början av år 1921 förordade en facklig motoffensiv mot arbetsgivarnas krav på

lönereducering, där krav på industriell demokrati kunde fylla funktionen att sysselsätta och uppehålla motståndaren. Ser man saken så, och MIAF:s krav på arbetarinflytande tillsammans med andra offensiva krav, t ex på löneökning, som "prutmån" i förhandlingarna, som något man egentligen aldrig trott skulle kunna genomföras utan snarast, då det avvisades, skulle bringa arbetsgivarna tillfredsställelsen av att ha fått igenom vissa krav i förhandlingarna; i så fall var MIAF:s tillämpning av den nya fackliga linjen lyckosam. (100) Å andra sidan kan naturligtvis också VF:s kraftigt tilltagna krav på sänkning av minimilönerna och *införande* av paragraf 23 ses som överbud, som även om de inte genomfördes, röjde väg för de faktiska lönesänkningar som skedde på lokal nivå.

10.3. Industriell demokrati i idédebatten 1921-1923

Under den radikala perioden 1919-1920 hade de som inom arbetarrörelsen drivit frågan om industriell demokrati framställt reformer i denna riktning huvudsakligen som led i socialiseringssträvandena eller som en lämplig förvaltningsform i redan socialiserade företag och i den socialistiska ekonomin. Men i och med att socialiseringsfrågan från hösten 1920 allt mer kom att skjutas på framtiden, minskade tyngden i detta slags argumentation för industriell demokrati. Nu gällde det i stället att utveckla argument för varför industrins demokratisering var nödvändig och positiv inom ramen för det rådande ekonomiska systemet. Den ekonomiska krisen och arbetsgivaroffensiven i lönefrågorna förstärkte ytterligare detta behov.

Så förändrades arbetarrörelsens inställning till industriell demokrati åren 1921-1924. Visserligen framhölls det fortfarande att industrins demokratisering var ett led i en övergripande socialiseringsstrategi (101), men i och med att tidsperspektivet förlängts, gällde det för den industriella demokratins förespråkare att framhålla att ett ökat arbetarinflytande var ett samhällsintresse, inte enbart något som arbetarna skulle tjäna på. Därför utvecklades en argumentation som var avsedd att övertyga olika politiska riktningar och intressegrupper utanför arbetarrörelsen om behovet av industriell demokrati. Ur ett socialistiskt eller utpräglat klasskampsperspektiv framstår därför de olika argumentationslinjerna inom den reformistiska arbetarrörelsen som motsägelsefulla och kanske t o m som oärliga. Men inom ramen för den övergripande strategi som

höll på att grundläggas, och speciellt med tanke på den defensiv man tvingades till, finns en logik och kongruens hos argumenten.

För det första slöt arbetarrörelsen upp bakom Eskilstunaresolutionen och den nya fackliga linjen, och argumenteringen för industriell demokrati fick en mer defensiv karaktär. För det andra framhölls att industrins demokratisering skulle skapa större arbetsglädje, ökad produktivitet och arbetsfred. För det tredje blev kraven på inflytande mer återhållsamma. Man nöjde sig med rätt till information och medinflytande i de privata företagen, och utbildningsargumentet fick i det nya längre tidsperspektivet större tyngd. Ur kraven på arbetets rätt till inflytande i industrin skapades grundvalen för en ny övergripande strategi inom arbetarrörelsen; funktionssocialismen.

10.3.1. Från offensiv till defensiv

Eskilstunaresolutionen och den nya fackliga linjen fick ett positivt bemötande i den socialdemokratiska pressen. (102) Social-Demokraternas facklige redaktör Erik Andersson skrev att Eskilstunaarbetarna anvisat "en linje inom det uppnåeligas gränser". I polemik mot de mer radikala och revolutionära krav som rests, bl a på omedelbar socialisering, framhöll Andersson att det vore fel att låta framtidsmålen undanskymma "studens behov och praktiska uppgifter". Dessutom skulle inte en omedelbar socialisering, även om den vore genomförbar, kunna råda bot på den internationella depressionens verkningar. För Social-Demokraternas ledarskribent framstod sålunda socialiseringsmålet fjärran, medan däremot Eskilstunaresolutionen angav en lämplig taktik för motstånd mot lönedepressningspolitiken, samtidigt som den lade "grundstenen till en ny industriell rättsordning." (103)

Också Alrik Hult ansåg att Eskilstunaresolutionen innehöll "åtskilligt av sunt förnuft" och argumenterade för det rättvisa i Eskilstunaarbetarnas krav: "Det kan icke anses vara mera än rätt och skäligt att de som drabbas av arbetslöshet, av arbetstidens förkortning eller av lönedesättning, också tillerkännas rätt att fordra övertygande skäl och bevis varför så måste ske." (104) Samtidigt som den nya fackliga linjen sågs som en framkomlig väg i arbetarnas strävanden mot industriell demokrati i den reformistiska pressen (105), framhölls hur Eskilstunaarbetarna, i motsats till arbetsgivare, högermän och kommunister, vilka alla avvisade den nya fackliga taktiken, tog ansvar för samhällsproduktionen:

"Ansvarslösheten, den hänsynslösa maktfilosofin, konservatismens och bolsjevismens äro eniga. Men gent emot dessa intressen står

samhällets, *produktionens*. Från arbetarhåll har framkommit yttringen av sunt samhällsansvar." (106)

Liksom frågan om industriell demokrati i den nya fackliga linjen blev led i en taktisk reträtt, kom i SAP:s officiella manifest under åren 1921 och 1922 frågan att få en mer undanskymd position än under de föregående åren. SAP befann sig i en politisk defensiv, och huvudansträngningen i kampanjerna inför första maj och riksdagsvalet 1921 gick ut på att försvara uppnådda reformer och stoppa högeroffensiven. Under kampanjerna 1922 var inriktningen densamma, och huvudbudskapet under dessa år var uppmaningen till det arbetande svenska folket att stödja socialdemokratin som den bästa garanten mot högeroffensiven, för försvar av uppnådda reformer och för vinnande av nya. (107)

I valmanifestet 1921 underströks att ett stort väljarstöd för SAP var bästa garantin för att de nya uppslag om ökat arbetarinflytande, som KID förväntades presentera under den kommande mandatperioden, inte skulle "stanna på papperet" utan komma att "föras ut i levande livet". (108) Också i manifestet inför landstingsvalet 1922 betraktades frågan om industriell demokrati som en - i och för sig mycket viktig - fråga, som efter utredning skulle avgöras av riksdagen. (109) Men några nya löften om initiativ i frågan gavs inte, och inga uppmaningar till arbetarna att agera utöver att rösta riktades från officiellt socialdemokratiskt håll under dessa år. Det är för övrigt betecknande att frågan om industriell demokrati, efter den socialdemokratiska regeringens fall på våren 1923, i partiets första majupprop hänfördes till andra påtänkta reformer som skulle få vänta på sin lösning tills dess "en oemotståndlig folkvåg" åter bar fram en socialdemokratisk regering till makten. (110)

10.3.2. Arbetsglädje, produktivitetsökning och arbetsfred

I och med att tidsperspektivet för socialiseringsfrågorna förlängdes och den nya fackliga linjen etablerades, företeelser som båda var uttryck för den allmänna defensiv som arbetarrörelsen tvingats till, kom argumentationslinjer som i och för sig följts redan under den offensiva perioden att få ökad vikt och en delvis ny innebörd. Sedan socialdemokratin väl slagit fast att socialistisk produktion, för att kunna motiveras, måste vara mer effektiv än den privatkapitalistiska, fanns egentligen ingen återvändo, alldenstund som villkoret ansågs gälla också för statliga företag i en privatkapitalistisk marknadsekonomi. Även reformer som skulle åstadkomma industriell demokrati i privatägda företag måste därmed uppfylla detta villkor. På så sätt kom argumenten för industriell demokrati att gälla refor-

mernas värde för samhället som helhet. Inom ramen för det rådande ekonomiska systemet skulle även arbetsgivarna tjäna på industrins demokratisering. Här kunde arbetarrörelsens debattörer anknyta till de liberaler och arbetsgivare, inom och utom landet, som speciellt under den offensiva perioden framhållit detta.

Wigforss framhöll under dessa år med förkärlek de *socialliberala* tendenserna inom liberalismen, vilka närmade de två ideologierna till varandra (111), och i arbetarpressen framställdes arbetsgivarförslag om mer demokratiska förvaltningsformer i företagen i positiv anda, som stående arbetarrörelsen nära. I Social-Demokraten underströk Alrik Hult att industriell demokrati skulle bli "till nytta såväl för industrin som för arbetarne" och att det i USA varit arbetsgivarna som tagit initiativet till reformer: "För dem bland arbetsgivarna, som hysa en panisk förskräckelse för något så nytt och revolutionärt, kan man ju framhålla att industriell demokrati finnes införd i hundratals fabriker i Förenta Staterna, däribland de allra förnämsta." (112)

Det är betecknande för debattsituationen under den defensiva perioden, att samtidigt som företrädarna för arbetarrörelsen försökte framhålla att arbetslivets demokratisering skulle gynna också arbetsgiversidan, motionerade högerledamöter i riksdagen om skärpt strejklagstiftning och SAF och Verkstadsföreningen ställde sig helt kallsinniga till några reformer. Tesen att industriarbetets miljö- och arbetsförhållanden hämmade arbetsglädjen hos arbetskraften var ursprungligen idealistisk och filantropisk. Men koplades problemet med arbetslusten till industrins produktivetsproblem, blev frågan med ens intressant också utanför filantropernas skara. I en artikel i Social-Demokraten hävdade G Hedman att orsaken till arbetslusten i många fall var att arbetsgivarna inte förstod sig på personalfrågor och arbetsledningens problem. De krävde "militärisk drill" och "orubblig lydnad" och såg sina anställda som "hjul i maskineriet". Endast i undantagsfall gavs de anställda möjlighet att föra fram sina synpunkter. (113) I en insändare (114) i Dala-Demokraten, just när den ekonomiska krisens problem började uppmärksammas, påpekades att enbart genom övervakning skulle man aldrig kunna öka produktiviteten inom industrin.

"Ty vill man att arbetaren skall forcera sitt arbete, då skall man ställa så att det blir arbetsglädje, men sådan kan man aldrig tänka att få till stånd genom dylika metoder. En omläggning på detta och flera tusen kronor per år skall helt säkert inbesparas för den svenska industrin." (115)

När industrins krisproblem blev ett centralt tema i samhällsdebatten, och arbetsgivarernas lönesänkingskrav stod mot den nya fack-

liga linjen, kom argumentet att industrins demokratisering skulle leda till större arbetsglädje och ökad industriell effektivitet att i praktiken understödja den nya fackliga taktiken. Även om man i vissa fall fortfarande höll fast vid tanken att en produktivitetsökning skulle åstadkommas genom ett samhällsekonomiskt systemskifte, skedde en successiv moderation, och 1923, när den offentliga utredningen presenterades, hade perspektiven krympt. Också i det privata företaget och industrin skulle mer demokratiska förvaltningsformer öka produktiviteten.

I början av 1921 hävdade signaturen "Vox libera" (116) i Social-Demokraten att det inte längre var "i nivå med tiden" att betrakta den industriella demokratin som en fråga som krävde sin lösning på grund av det sociala läget. Också ekonomiskt var industrins omorganisation nödvändig, och "Vox libera" betraktade industriell demokrati som "en demokratisk livsfråga för samtliga europeiska land". (117) Artikelförfattarens perspektiv var uttalat systemförändrande, men till skillnad från perioden 1919-1920, motiverades systemskiftet med den internationella ekonomiska krisen och industrins konkreta problem. Kravet på industriell demokrati kunde sålunda förankras i den svenska industrins konkreta problem, och "Vox libera" undeströk, att "den produktiva stegring, som vår tid kräver, icke är möjlig annat än därigenom, att den hos dessa proletärer bundna energin frigöres och tages i bruk". (118) Denna typ av argument bidrog till att frågan om den industriella demokratis positiva effekt på produktiviteten lyftes fram.

Successivt skedde en moderering av produktivetsargumentet. När Stefan Oljelund 1921 argumenterade för industriell demokrati utgick han från vad han såg som gemensamma strävanden hos arbetsmarknadens parter. "Arbetare- och arbetsgivareuppfattningen mötas nog i dessa dagar åtminstone på en punkt", skrev Oljelund, "och det är i frågan om att göra industrin arbetsduglig och effektiv". (119) För att uppnå högre arbetseffektivitet, var det emellertid nödvändigt att arbetarnas inflytande i företagen ökade. (120) Oljelund framhöll att "arbetarnas starkaste argument för den industriella demokratin" var just de fördelar den skulle medföra för industrin i form av "ökad produktion, bättre produkt, mindre kostnader och större trygghet för arbetarne" (121): "Den som kan visa på ett system som medför större produktionsresultat har redan därigenom avväpnat kritiken." (122)

Trots att arbetsgivare och arbetare i grunden hade gemensamt intresse av en produktionsökning, var deras intressen emellertid så motsatta i övrigt att en "sammansmältning" var otänkbar. Problemet bestod i "oviljan hos de hittills maktägande att släppa sina privilegier", och Oljelund kunde inte se någon omedelbar lösning.

(123) För honom var år 1921 frågans lösning förknippat med ett mer eller mindre omfattande systemskifte. Två år senare, när Oljelund kommenterade KID:s lagförslag, framhöll han fortfarande de fördelningspolitiska motsättningarna mellan arbete och kapital, det gemensamma intresset i produktionen till trots. Men nu menade han att industriell demokrati, utan att förutsätta något systemskifte, skulle mildra intressemotsättningarna i industrin. Oljelund tog sålunda KID-förslagets inomkapitalistiska karaktär ad notam och skrev: "Man måste därvid redan från början ur diskussionen avlägsna en sådan sak som den industriella demokratis lämplighet som fullständig omskapare av det nuvarande produktionssystemet och i stället inrikta sig på dess förmåga att förbättra det." (124)

Argumentet att demokratiska reformer i industrin skulle mildra motsättningarna och undanröja orsaker till öppna konflikter förekom framför allt i det socialliberala lägret, men brukades ibland även inom arbetarrörelsen, huvudsakligen av de mer moderata socialdemokraterna. Till dessa måste Alrik Hult räknas, och beträffande erfarenheterna av industriell demokrati i USA skrev han: "Man har därvid funnit att samarbetet lett till mycket goda resultat för båda parterna, bl a till större arbetsförtjänster, ökad arbetsintensitet, bättre konkurrenskraft och godvilliga överenskommelser i stället för strejker och lockouter." (125)

10.3.3. Från medbestämmande till medinflytande

Under 1919 hade i SAP funnits två linjer i frågan om industriell demokrati. Partivänstern hade krävt delaktighet för de anställda i företagets ledning, medan Palmstierna åsyftat mindre kvalificerade former av arbetarinflytande som insyn och samrådsrätt. Vintern 1920 knäslattes den radikala linjen inom socialdemokratin och Brantings direktiv till KID gällde att utreda reformer för arbetarnas delaktighet i ledningen av de privata företagen. Under åren 1921-1923 skedde en successiv sänkning av ambitionerna beträffande graden av arbetarinflytande.

Så länge socialiseringsfrågan setts som en dagspolitisk fråga och kravet på industriell demokrati som en hävstång i kampen för socialisering, var det för visionärerna inget problem att kräva medbestämmanderätt för arbetarna. Den "dubbelmakt" som skulle uppstå i privatägda företag utgjorde inget moraliskt problem, eftersom privatägandet ändå var avsett att avskaffas, och inget praktiskt problem, eftersom tidsperspektivet var så kort. När emellertid tidsperspektivet i socialiseringsfrågan ökade var det uppenbart att industrins demokratisering för lång tid framåt skulle ske inom ra-

men för privat ägande av kapital. Därmed fick motsättningen mellan de maktanspråk som utgick från det privata kapitalägandet och arbetarnas anspråk på delaktighet i beslutsfattandet en helt ny innebörd. I princip hade arbetarsidan kunnat hålla fast vid kraven på medbestämmanderätt också under dessa år, och vissa falanger gjorde det, men i den mån avsikten var att nå enighet med arbetsgivarna och liberalerna (och eventuellt högern) om konkreta reformer, var en moderering nödvändig. Den kom att innebära att tanken på en reell maktindelning i företagen uppgavs till förmån för krav på mindre kvalificerade former av medinflytande och att den industriella demokratins kunskapsbildande inverkan på arbetarna fick en delvis ny innebörd och en mer framskjuten roll i propagandan.

Ännu i början av 1921 hade LO:s representantskap i sin Januari-resolution krävt medbestämmanderätt för arbetarna, men när Wigforss under första halvåret 1922 företog en föreläsningsturné runt hela landet, gav han luft åt den successiva moderering som skett i frågan om industriell demokrati, inte minst inom KID. (126) I sina tal framhöll Wigforss att arbetarna måste intressera sig för företagets drift och för produktionsfrågorna. I det långa perspektivet var det väsentligt, att det fanns arbetare som kunde leda företagen i en socialistisk ekonomi, och därför var det motiverat att arbetarna genom delaktighet i ledningen skaffade sig nödvändiga erfarenheter. (127) Utbildningsargumentet hade varit frekvent redan under den offensiva perioden, men nu kom Wigforss att ägna större uppmärksamhet åt den industriella demokratins skolkande betydelse för den inomkapitalistiska arbetarkampen. Också inom det rådande systemets ramar och bortsett från kommande uppgifter som ledare av framtida socialiserade företag, hade arbetarna anledning att intressera sig för de privatägda företagets driftsproblem. "Arbetarna ha allt intresse av ett företags skötsel. Dess välfärd är arbetarnas välfärd". (128)

Genom att bli representerade i industriföretagens ledande organ, "om än till en början blott som åskådare", skulle arbetarna efterhand tränga in i industrins problem och vinna erfarenhet. Då skulle de "gent emot de nuvarande industriella makthavarna och ledarna kunna uppställa konkreta förslag och planer". (129) Som exempel på hur ökad insikt och erfarenhet hos arbetarna om industrins och företagets aktuella förhållanden skulle underlätta för arbetarsidan att ställa rimliga krav, nämnde Wigforss förslag om administrativa reformer och lönekrav. (130) Han hänvisade till Tyskland, där han menade att råden hade en ofantlig betydelse, "för stunden genom att fackföreningarna, då de kunna överblicka

företagets ekonomiska ställning kunna föra en klok lönepolitik och för framtiden i sin uppfostrande uppgift". (131)

Tyngdpunkten i utbildningsargumentet försköts alltså mot den industriella demokratins effekter på den inomkapitalistiska arbetarkampen för inflytande i företagen. Delvis var utbildningstanken densamma som låg bakom den gillesocialistiska encroachment-strategin, men medan denna gick ut på att arbetarna skulle tillkämpa sig mer och mer rell makt i företagen, gav Wigforss m fl upp kravet på verklig medbestämmanderätt och nöjde sig med mindre kvalificerade former för arbetarinflytande.

I ett av sina föredrag i Gävle i mars 1922 uppehöll sig Wigforss vid ett av den industriella demokratins grundläggande problem, nämligen motsättningen mellan ett mer kvalificerat arbetarinflytande och de traditionella och juridiskt förankrade maktanspråk som utgick från det privata kapitalägandet. Detta var en motsättning som Wigforss så sent som på hösten 1920 förnekade existerade (132), men nu hade han ändrat sig. För det första framhöll Wigforss att en verklig maktdelning i företagen skulle göra det svårt "att åvägbringa gott samarbete mellan två så motsatta parter". För det andra framhöll han, och det var "motståndarnas förnämsta argument" att ett reellt arbetarinflytande i företagen, t ex genom driftsråd (i detta fall talade Wigforss om driftsråd av centraleuropeisk modell som enbart arbetarorgan), som gav arbetarna möjlighet att påverka eller avgöra besluten, skulle skapa en problematisk maktstruktur i företagen: "Hela problemet beror på att arbetarnas makt ej medför något motsvarande ansvar." (133)

Avskedandefrågor var det område som kanske framstod som mest näraliggande för arbetarna att få inflytande över, menade Wigforss, men också i denna till synes begränsade personalfråga skulle medbestämmande- eller självbestämmanderätt för arbetarna exponera problemet. "Om nu detta genomfördes så skulle naturligtvis alla avskedanden i det allra längsta uppskjutas, även om de hade skäl för sig, och då förfogade ju driftråden i själva verket över kapital som ägdes av privatmän." (134) Den problemlösning som Wigforss lät framskynta genom att hänvisa till de centraleuropeiska rådens befogenheter var, att driftsråd och liknande organ för arbetarinflytande över företagets ledning inte skulle ha beslutande status utan endast rådgivande. (135)

10.3.4. Arbetets rätt

Tesen i detta idéhistoriska avsnitt har varit att den industriella demokratin under den defensiva perioden av arbetarrörelsens ideologer och visionärer gavs en mer moderat framtoning och infogades i en defensiv strategi. Detta gäller emellertid inte utan reservationer. Inom fackföreningsrörelsen levde förväntningarna kvar om att en driftsnämndsreform skulle ge arbetarna reell medbestämmanderätt i företagen. Men också socialdemokratiska skribenter uttryckte stundom åsikter, som snarast var i linje med den offensiva periodens krav. Industriell demokrati skulle innebära "ett utvidgande av arbetarnes industriella maktsvär på bekostnad av arbetsgivar-nes", och vara "ett förberedande led i socialiseringsprocessen". (136) Fortfarande behandlades den industriella demokratin som en förvaltningsform i en socialistisk ekonomi. (137)

Motsättningarna mellan arbete och kapital betonades, och industrins demokratisering sågs som en reform som skulle genomdrivas av arbetarrörelsen i kamp mot arbetsgivarna, och inte som en frukt av samarbetet mellan parterna. (138) Stundom kunde det vanligt förekommande argumentet att ekonomisk demokrati var ett komplement till den politiska demokratin ges en så radikal formulering att det närmast påminde om de engelska gillesocialisternas EPPPP-tes (139):

"Den politiska demokratin blir en tom, värdelös form för vårt folks hela samhällsliv om den icke kompletteras med ekonomisk demokrati. Den ekonomiska makten är på längden den politiska överlägsen." (140)

En argumentationslinje under perioden innebar att arbetet *i sig* borde ge lika rätt till inflytande som kapitalägandet. Därmed hamnade kraven på industriell demokrati i motsättning till de rättigheter som enligt privaträttsliga föreställningar borde utgå från ägandet. Framför allt var det risken att förlora det satsade kapitalet som kunde motivera fabriksägarens vinst och beslutsrätt i företaget. För dem som ville bryta upp denna ordning gällde det att påvisa att också arbetarna gjorde insatser i företagen och riskerade något:

"Men arbetsgivarna äro icke ensamma om risken. De riskera endast kapital, som det levande arbetet skapat. De anställda arbetarna riskera allt: *dagens bröd*. När ett företag missledes, ofta av spekulativa drifter, gå konsekvenserna obarmhärtigast ut över de anställda arbetarna. De kastas ut i arbetslöshet och nöd. Deras *sociala rätt* kräver att de få vara med i företagens ledning, /.../" (141)

Inom socialdemokratin var man väl medveten om att det rådde en motsättning mellan "arbetets rätt" (142) och "kapitalets rätt". Men

medan huvudtendensen inom den reformistiska rörelsen var att kraven på reellt medbestämmande övergavs, fanns det också de som ställde det mer radikala kravet att arbetets rätt skulle erkännas vid sidan av kapitalets.

"Det är icke tvivel om att den industriella demokratin är oförenlig med gamla äganderättsbegrepp. Enligt dessa hade endast ägaren att bestämma om användningen av sin egendom, under det den industriella demokratin utgår från, att produktionen icke endast är ett ägareintresse. Den räknar med att även de människor, vars hela liv och alla försörjningsmöjligheter äro knutna till användningen av produktionsmedlen, ha ett bestämt intresse av driftens skötsel." (143)

Redan tidigare, under socialiseringsdebatten sommaren 1920, hade pseudonymen "Vox libera" påpekat, att "den ideella äganderätt" som juristerna avsåg med "rätten till sak med uteslutande av alla andra" med konsekvensen att "ägaren kan göra vad han vill med saken" inte längre existerade, "om den ens någonsin gjort det". (144) Det allt mer komplicerade samhällslivet hade gjort det nödvändigt för samhället att begränsa individens rätt att fritt bestämma över sin egendom:

"Äger jag en hund, får jag alls icke behandla honom efter min nyck, på grund av lag mot djurplågeri. Särskild avgift måste jag betala för att få äga honom. Äger jag bara en banan eller en korv, får jag visst inte äta upp den när jag vill, utan bara när det är passande. Ideligen är min rätt till sak faktiskt begränsad, och hela tillvaron förlöper insnörd i massor av regler." (145)

När så det principiella ifrågasättandet av den oinskränkta beslutsrätt som härletts ur privatägandet kombinerades med kraven på arbetarinflytande motiverat med tesen om arbetets rätt, även om detta skedde samtidigt som privatägandet i princip godtogs och kraven på arbetarinflytande endast gällde "medinflytande", hade den ideologiska grunden lagts för en ny reformistisk socialiseringsstrategi: funktionssocialismen. Det var inte kapitalet som skulle socialiseras, utan dess funktioner. Genom beskattning och fördelningsspolitik skulle kapitalets avkastning socialiseras, och genom statliga lagar och förordningar skulle kapitalets maktbefogenheter inskränkas. (146)

10.4. Arbetarrörelsens kommitté för industriell demokrati

I början av mars 1920 tillsatte SAP och LO en gemensam utredningskommitté som kom att kallas "Arbetarrörelsens kommitté för industriell demokrati" (ARKID). Uppdraget var att utreda frågan

om industriell demokrati och kommitténs verksamhet kom att koncentreras kring tre perioder. Under ett par vintermånader 1921 utarbetades ett preliminärt driftsnämndsförslag, vilket aldrig kom att slutredigeras. I september samma år företog på kommitténs initiativ den s k Engelslandsdelegationen en studieresa till England för att där studera byggnadsgillerörelsen. ARKID förefaller inte ha varit sammankallad mellan mars 1921 och september 1923, då kommittén diskuterade den offentliga kommitténs betänkande och förslaget till lag om inrättande av driftsnämnder. (147)

Inom socialdemokratien hade det redan tidigare förekommit krav på att frågan om industriell demokrati skulle utredas. Undén hade krävt det på partistyrelsemötet i slutet av maj 1919 i samband med att frågan om ett samarbetsprogram för en ny koalitionsregering dryftades. Löften om utredning fanns också med i regeringsförklaringarna från såväl Edéns andra koalitionsregering i slutet av oktober 1919 som Brantings första ministär i mars 1920. Men allt detta gällde offentlig utredningsverksamhet, där kommittéernas sammansättning och direktiv skulle dikteras av parlamentariska hänsyn.

Efter beslut den 7 september 1919 hemställde Socialdemokratiska föreningen i Göteborg i ett brev till partistyrelsen att denna tillsammans med LO:s landssekreteriat skulle tillsätta en kommitté "för utredning av partiets krav i fråga om s k industriråd och driftsråd samt sättet för den ekonomiska demokratiens realiserande."

(148) Partistyrelsen tog upp skrivelsen på sitt möte den 13-18 oktober 1919. Engberg föreslog att VU och landssekreteriatet skulle förbereda frågan till partikongressen 1920, Törnqvist yrkade bifall medan P A Hansson yrkade avslag. Med knappast möjliga marginal avslög partistyrelsen göteborgarnas begäran; röstsiffrorna blev 8-7. (149)

Trots detta skulle kravet på en separat utredning inom arbetarrörelsen av den industriella demokratis frågor ånyo dyka upp på SAP:s kongress den 8-20 februari 1920. Under punkten "Industriell demokrati" kom diskussionerna, inte minst genom Wigforss' och Möllers inledande anföranden, att beröra de utländska lagarna och reformsträvandena. På ett tidigt stadium i debatten hänvisade partistyrelsemedlemmen Algot Törnqvist från Göteborg till de stora nationella särdrag som fanns och begärde att frågan om industriell demokrati skulle utredas: "Intet av de driftsrådsförslag som finnas, torde kunna kopieras för vårt land, men vi måste se till att få arbetet igång med uppgörandet av ett sådant, lämpat för vårt land. Problemet bör lösas av partiet och fackföreningsrörelsen gemensamt och denna kongress bör taga initiativet." (150)

Förslaget fick stöd av flera talare, bl a Karleby och Axel Dahlström. Också Branting tillstyrkte utredningskravet, även om han trodde att en officiell statlig utredning skulle ge mer, med tanke på arbetarrörelsens utsikter att få en fyllig representation. (151) Efter det att Törnqvists krav behandlats av diverseutskottet, kunde kongressen enas om följande uttalande:

"Kongressen finner, att arbetareklassen har intresse av att ernå ökat inflytande över produktionen på den väg en utveckling till industriell demokrati innebär och uppdrager därför åt partistyrelsen att inbjuda landssekreteriatet att deltaga i tillsättandet av en kommitté, som får till uppgift att utreda frågan." (152)

Två förhållanden bör poängteras i samband med utredningsbeslutet på SAP-kongressen. För det första den stora aktivitet som de båda Göteborgsledamöterna i partistyrelsen utvecklade i frågan. Törnqvist reste förslaget och fick stöd av Dahlström, vilken också föreslog att frågan skulle remitteras till diverseutskottet där bl a Törnqvist satt. Inte utan fog kan man påstå att kravet på en separat utredning om industriell demokrati var ett Göteborgskrav, genom brevet från Socialdemokratiska föreningen i Göteborg och genom insatserna från partistyrelsens göteborgsmedlemmar. Synnerligen aktiv förespråkare i Göteborg för industriell demokrati hade dessutom varit Ernst Wigforss. För det andra ges i kongressbeslutet inga närmare direktiv för utredningens inriktning. Emellertid fördes hela debatten om industriell demokrati och en eventuell utredning därav under ideliga referenser till de utländska förhållandena, vilket för övrigt också var utgångspunkten för Törnqvists förslag. Detta kan vara en bidragande förklaring till den verksamhet ARKID kom att bedriva under sin första aktiva period i februari-mars 1921.

En dryg vecka efter det att partikongressen avslutats uppmanade SAP:s VU landssekreteriatet att utse sex av tolv ledamöter i en gemensam utredning och den 5 mars 1920 var kommitténs samtliga medlemmar utsedda. Fackföreningsrörelsen hade till ledamöter utsett Oskar Hagman, Nils Linde, J-O Johansson och Edvard Johansson och till suppleanter Otto Ljungquist, Karl Lund, L Nordgren och Charles Lindley. Partiets ledamöter skulle vara Möller, Wigforss, Engberg, Gottfrid Björklund, C J Asplund, David Berg och till suppleanter hade utsetts Ernst Eriksson, Martin Holmström, Erik Andersson och B J Persson. (153)

Det finns inget bevarat protokoll från utredningskommitténs konstituerade möte, men den kom att kallas Arbetarörelsens kommitté för industriell demokrati. Av mötesprotokollen och partistyrelsens verksamhetsberättelse framgår att Möller fungerade som ordförande. (154) Av det första av de bevarade protokollen från

ARKID:s möten i februari 1921 framgår att kommittén haft minst ett möte tidigare och ett yttrande av J-O Johansson på LO:s representantskapsmöte i januari 1921 tyder på att kommittén samlats i december 1920. (155) Studier av utlandet spelade en stor roll under kommitténs första verksamhetsår; man studerade den utländska driftsrådslagstiftningen och sände en studiedelegation till England.

Under vintern 1921 sammanträdde ARKID fyra gånger, med den uppenbara avsikten att presentera ett arbetarrörelsens program för de lokala driftsrådens allmänna uppgifter. Utgångspunkt för diskussionerna var en promemoria utarbetad med ledning av den utländska lagstiftningen, varvid i synnerhet de tyska influenserna är påtagliga. (156) De i promemorian tilltänkta arbetsuppgifterna för driftsråden var grupperade under tio huvudrubriker. Det kunde röra frågor som (i) arbetarnas allmänna välfärd, (ii) förebyggande av konflikter, (iii) skydd för föreningsfriheten och stödjande av kollektivavtalsprincipen, (iv) reglerande av likartad praxis inom olika branscher och (v) statistik och socialvetenskap. Vidare skulle driftsråden bevaka frågor som rörde (vi) ordningsförhållandena, (vii) förbättrad teknik och arbetsorganisation (viii) kollektivavtalens tillämpning och revision samt företagets ekonomi i stort, (ix) anställande och avskedande av arbetare och förmän, samt (x) verkställande av beslut inom företaget. (157)

Mötesdiskussionerna ändrade mycket litet av de uppgifter som skisserats i promemorian. Hela avsnitt (x) ströks, liksom en del punkter under andra huvudrubriker. (158) Det slogs fast att driftsrådet skulle ha inflytande över anställande och avskedande av verkmästare. Vidare ströks allt i avsnitt (viii) som kunde tolkas som en driftsrådets intervention på fackföreningarnas mark vad gäller rätten att sluta och revidera kollektivavtal liksom lösandet av tvister rörande avtalens tillämpning. (159) Kvar blev endast uppgiften: "Reglerandet av arbetsvillkoren inom kollektivavtalets ram." (160)

När ARKID slutade sina diskussioner den 25 mars 1921 var man fortfarande inställda på att kommittén skulle presentera ett eget driftsrådsprogram. En sub-kommitté bestående av Möller, Wigforss och Berg utsågs att slutredigera programmet. (161) Emellertid synes inte ARKID ha berört driftsrådsdebattens kontroversiella principfrågor. Problem som rörde ägande- och maktstruktur, organisationsprinciper och strategival lyser med sin frånvaro i mötesprotokollen från denna tid (vilket absolut inte är fallet vid mötesförhandlingarna i september 1923). Vad ARKID under ett par vintermånader diskuterade var vilka uppgifter driftsråden skulle ha, men kommittén förefaller ha varit märkvärdigt ointresserad av driftsrådets status i maktstrukturen i industrin.

Ett mellanspel i ARKID:s historia var den s k Engelsdelegations studieresa till England i september 1921. Även om kommittén som helhet inte aktiverades i samband med studieresan, var denna ett led i ARKID:s verksamhet. I ett brev daterat den 20 december 1920 gjorde ARKID en framställan till LO att bidra med 5.000 kronor för att bekosta en tilltänkt Engelsresa för representanter ur ARKID, vilka på ort och ställe skulle beredas möjlighet att studera de engelska byggnadsgillena. (162)

Representantskapet behandlade frågan den 26 januari 1921, och med på mötet fanns i egenskap av representantskapsledamöter fyra av kommitténs medlemmar (J-O Johansson, Linde, Berg och Edward Johansson). Alla argumenterade för Engelsresan, Linde mest entusiastiskt då han ansåg att "något av största betydelse pågår inom den engelska byggnadsverksamheten", och ingen vände sig mot Thorbergs förslag att kommitténs undersökning om möjligt borde breddas. (163) Representantskapet ställde sig med detta förbehåll positiv till Engelsresan - i brevet från landssekreterariatet till ARKID krävdes att undersökningen skulle vidgas och omfatta också liknande strävanden inom fabriksindustrin och de fackliga organisationernas ståndpunkter i frågan (164) - och beslöt enligt J-O Johanssons förslag att LO ensamt skulle bekosta studieresan utan att belasta partikassan. (165) Möjligen ligger häri förklaringen till att Engelsdelegationen av samtiden stundom benämndes "LO-delegationen".

Den 1 september 1921 avreste Engelsdelegationen under ledning av Wigforss till England. Resan gick via Hamburg, där man förmodligen tog kontakt med ledarna för den tyska byggnadsgillerörelsen, till London och Manchester. Efter fyra veckor återkom kommittén till Sverige och några av delegaterna rapporterade om sina intryck i fackföreningspressen. Wigforss författade själv Engelsdelegationens reserapport, vilken publicerades som artikel i Tiden. (Se kapitel 11).

I september 1923 aktiverades ARKID en andra gång, men nu hade planerna på att utarbeta ett eget driftsrådsprogram övergivits. I stället var det den offentliga utredningen om industriell demokrati som föranledde den nya mötesomgången. Möller öppnade sålunda det första sammanträdet den 12 september 1923 med att konstatera att arbetarrörelsens representanter i KID hade ställt sig bakom lagförslaget om driftsnämnder. Med anledning därav utlyste Möller en generaldebatt för att pröva om ARKID kunde inta samma ståndpunkt. (166)

I den allmänna debatt som följde dokumenterades väsentliga mot-sättningar inom ARKID, vilka återspeglade läget i rörelsen. Menings skilljaktigheterna rörde just den sortens principiella frågor

som aldrig dryftats två och ett halvt år tidigare när kommittén försökt utarbeta ett eget driftsrådsprogram: Behövdes över huvud taget särskilda driftsråd eller kunde verkstadsklubbarna fylla rådens tänkta funktion? Skulle driftsnämnder vara rådgivande eller beslutande? Var rådgivande driftsnämnder något positivt, ett steg på vägen mot industriell demokrati, eller utgjorde de hinder för etablerande av driftsråd med beslutsrätt och verklig medbestämmanderätt för arbetarna?

Trots splittringen i kommittén, besvikelsen över försiktigheten i det framlagda lagförslaget och den hårda kritiken av detsamma, lyckades det Möller och Edvard Johansson att genom fyra möten, där den allmänna debatten följdes av detaljgranskning av lagförslaget, lotsa ARKID fram till ett ställningstagande för den offentliga utredningens lagförslag. Dock skärptes kraven i ARKID-uttalandet på några punkter, men det räckte inte för att hindra David Berg från Metallindustriarbetareförbundet (J-O Johansson var inte närvarande vid detta möte) att reservera sig. (167)

Vid ett ytligt betraktande förefaller ARKID:s verksamhet ineffektiv och splittrad: Det dröjde ett helt år efter tillsättandet i mars 1920 innan man började utarbeta ett driftsrådsprogram. Detta arbete avbröts när endast slutredigeringen av programmet återstod, och åter fick kommitténs verksamhet (med undantag för Englandsresan) ligga nere i två och ett halvt år. När ARKID slutligen aktiverades igen i september 1923 var uppgiften endast att ta ställning till den offentliga utredningens lagförslag, och så fort detta hade gjorts upplöstes kommittén.

I den redogörelse över sin verksamhet som ARKID gav samtidigt med utlåtandet över KID-betänkandet, angavs tillsättandet av KID, vilken hade större utredningsresurser än ARKID och bestod av en majoritet av personer verksamma inom arbetarrörelsen, som orsaken till att ARKID avstod från att utarbeta ett eget förslag angående industriell demokrati. (168) Men varför aktiverades då kommittén i februari 1921 och varför inriktade man sig på att utforma ett arbetarrörelsens driftsrådsförslag - den statliga kommittén arbetade ju fortfarande och där hade arbetarrörelsen majoritet? Förmodligen står svaret att finna i det ökade fackliga intresset för industriell demokrati i samband med att den nya fackliga linjen lanserades. I det läge som rådde upplevdes förmodligen behovet av en mer detaljerad driftsrådsplan som stort av arbetarledarna. Därför samlades ARKID den 1 februari 1921, mindre än en vecka efter att representantskapet antagit sin Januariesolution, för att med ledning av utländska lagar utarbeta en svensk driftsrådsmodell.

Men varför avbröts i så fall arbetet med att utarbeta denna plan för de svenska driftsrådens uppgifter redan efter ett par månader, och varför kom det förslag som ARKID enades om aldrig att slutredigeras och/eller publiceras? Källorna ger inget svar på detta, men skälet kan ha varit att man successivt blev medveten om att arbetarrörelsen var allt annat än enig i driftsrådsfrågan. Som påpekats ovan rörde enligt mötesprotokollen kommitténs diskussioner under vintern 1921 inte de grundläggande frågor som splittrade arbetarrörelsen i inställningen till driftsråden, sådana som gällde maktstruktur och ägande, organisatorisk och politisk strategi. I stället diskuterades driftsrådens mer omedelbara uppgifter.

Under dessa möten var olika åsiktsriktningar representerade, t ex den austromarxistiska vänstersocialdemokratin (Möller), den gillesocialistiska riktningen (Wigforss, Linde), den militanta fackföreningsradikalismen (Berg, Lindley) och den moderata, traditionella fackföreningsrörelsen (Edv Johansson). Möjligheten finns att företrädarna för dessa riktningar redan under kommittémötena kom att beröra mer grundläggande problem, varvid oenigheten bör ha uppdragats, fastän inget nämns därom i mötesprotokollen. Meningskiljaktigheterna kan också ha exponerats inom den sub-kommitté som hade till uppgift att slutredigera dokumentet, i vilken ju såväl Möller, Wigforss som Berg ingick. Men kanske var det den allmänna debatten inom och utom arbetarrörelsen som under vårens lopp gjorde det meningslöst att lägga fram ett separat arbetarförslag om driftsrådens *uppgifter* när man inom det största fackförbundet inte ville ha några driftsråd alls och då man inte hade utrett driftsrådets status i maktstrukturen i industrin.

När ARKID åter tog upp sitt arbete i september 1923 berodde det på impulser utifrån. Debatten om den offentliga utredningens lagförslag åskådliggjorde den djupa splittring som fanns inom kommittén och rörelsen i driftsnämndsfrågan, och det var endast solidariteten med arbetarrepresentanterna i den offentliga kommittén som gjorde att ARKID till sist kunde samla sig bakom ett uttalande till stöd för lagförslaget. Men uppgiften att yttra sig över den offentliga utredningens förslag låg egentligen helt utanför den uppgift för vilken ARKID tillsatts, att producera ett arbetarrörelsens separata driftsrådsförslag. (169) Sett till dess ursprungliga uppgift dog ARKID således redan under våren 1921, och hela kommitténs existens vittnar om det realistiska i Brantings förmodan att en offentlig utredning skulle ge bättre avkastning än en separat inom arbetarrörelsen.

10.5. Arbetarrörelsen och lagförslaget om driftsnämnder 1923-1924

Inom fackföreningsrörelsen fick KID:s lagförslag om inrättande av driftsnämnder ett långt ifrån entusiastiskt mottagande då det inte motsvarade förväntningarna. Den fackliga kritiken mot driftsnämndsförslaget framfördes inom ARKID, när LO:s representantskapsmöte behandlade ARKID:s uttalande och i de olika förbundens yttrande till landssekreterariatet inför LO:s slutliga ställningstagande. Samtidigt som arbetsgivarna och högern motsatte sig reformen, bidrog förmodligen det kyliga fackliga mottagandet av driftsnämndsförslaget till att socialdemokraterna mer eller mindre gav upp försöken att få förslaget antaget av riksdagen. Pliktskyldigast lades en motion till stöd för utredningsförslaget, men partiet och dess riksdagsgrupp utvecklade ingen större aktivitet i frågan.

10.5.1. Diskussionerna i ARKID

Den 12 september 1923 samlades ARKID för att på detta och ytterligare tre möten diskutera den offentliga kommitténs driftsnämndsförslag. Möller utlyste omedelbart allmän debatt i frågan. Av mötesprotokollen framgår att de fackliga ledarna var väl medvetna om att medlemmarna var tämligen ointresserade av lagförslaget, som inte motsvarade de förväntningar som kommit att ställas inom rörelsen. Bland de fackföreningsledare som deltog i ARKID-diskussionerna, var det främst J-O Johansson, Nils Linde, Charles Lindley, C J Söder och David Berg som stod för den hårdaste kritiken. Av dessa var dock det bara Berg som skulle reservera sig och helt ta avstånd från KID-förslaget.

J-O Johansson stod fast vid sin reservation i KID och underströk att han med tiden blivit alltmer övertygad om bristerna i lagförslaget. Dessutom trodde han att förslaget skulle komma att försämrats ytterligare under riksdagsbehandlingen. (170) I princip tyckte J-O Johansson att det vore bättre att vänta med lagstiftning tills arbetarrörelsen blev mäktigt nog att driva igenom vad den egentligen ville. Men för att KID-ledamöterna från arbetarrörelsen skulle uppnå majoritet i kommittén hade Johansson röstat för det förslag som de övriga lade fram i stället för att lägga fram ett eget som han ändå inte skulle kunna försvara i riksdagen. (171)

Lindley menade att "det bästa ur taktisk synpunkt vore att skärpa förslaget så, att det icke kan gå igenom i riksdagen". (172) Även Söder var inne på denna taktik: "Om lagen till följd av en sådan skärpning fölle i riksdagen, skulle arbetarna ha större gagn därav än om det nu föreliggande otillräckliga förslaget bleve

antaget." (173) Linde hyste betänkligheter inför lagförslaget och nämnde att möjligheten fanns, att i avvaktan på en bättre lag inrikta verksamheten på propaganda i frågan. Men Linde var inte beredd att säga nej till förslaget. (174)

Mot de kritiska argumenterade t ex Möller, Wigforss (som deltog den 12 sept 1923), Otto Ljungquist och Edvard Johansson (175) att en driftsnämndslag skulle bli ett stöd åt arbetarna, som, även om den inte skulle infria alla förhoppningar, bleve ett steg på väg. Edvard Johansson framhöll: "Lagen öppnar vägen och möjlighet att inrikta utvecklingen på andra högre mål." (176) Enhälligt beslöt ARKID efter den allmänna debatten att uttala sig för lagstiftning om industriell demokrati. (177)

Den kritik som riktades mot det framlagda lagförslaget om driftsnämnder var av övergripande såväl som av detaljkaraktär. För det första menade Lindley och J-O Johansson att driftsnämnder skulle åstadkomma tvister och splittring i den fackliga rörelsen. J-O Johansson hänvisade till Tyskland där driftsråden utgjort en hård för bolsjevikiskt cellbyggnadsarbete. Varken Lindley eller J-O Johansson såg någon anledning att inrätta driftsnämnder. Beträffande KID-förslaget menade Lindley: "Vi ha ju redan genom våra fackföreningar kommit längre." (178) Detta var även J-O Johanssons ståndpunkt, och metallordföranden betonade skillnaderna mellan den svenska och den centraleuropeiska fackföreningsrörelsen:

"I utlandet, där arbetarna framtvingat driftsrådslagstiftning, har dessa driftsråd skapats såsom ett slags surrogat för en dålig fackföreningsrörelse. Sådana surrogat behövs icke här där vi har en stark fackföreningsrörelse. Med våra fackföreningar fylla vi här de uppgifter driftsnämnderna skulle ha." (179)

Mot kritiken invände flera ledamöter i ARKID att lagförslaget innehöll tillräckliga garantier för att driftsnämnderna inte skulle verka splittrande på fackföreningsrörelsen. Edvard Johansson betonade att "förslaget ger fackföreningarna möjligheter till kontroll över driftsnämnderna, att lagstiftningen helt och hållet knyter an till de existerande fackföreningarna." (180)

För det andra menade kritikerna att driftsnämndsförslaget var för moderat och skulle ge för litet arbetarinflytande. Vad som skulle krävas var verklig medbestämmanderätt. J-O Johansson förordade en lag som bröt arbetsgivarnas ensamrätt att leda och fördela arbetet (paragraf 23), vilket Söder instämde i, medan Linde nöjde sig med anmärkningen att driftsnämnderna borde ges mer makt än i lagförslaget. (181)

Berg, som inte deltog i den allmänna debatten, passade vid den senare detaljgenomgången av lagförslaget på att påpeka att driftsnämnderna borde ges verkliga befogenheter, inte bara rådgivande.

T ex kunde det stadgas att en enig driftsnämnd skulle vara beslutsför. (182) Sin reservation till ARKID-utlåtandet byggde Berg nästan uteslutande upp kring kritik mot att driftsnämnderna skulle vara rådgivande i stället för beslutande och mot att sanktionsmöjligheter tillräckliga för att hindra arbetsgivarna från att motarbeta nämnderna saknades. "(V)ad skola arbetarna få i utbyte för att de ställa sin erfarenhet till förfogande", frågade Berg, och svarade: Ökad insikt. (183) Men denna skulle p g a arbetsgivarnas negativa inställning och möjligheter att undanhålla information i många fall vara "illusorisk".

"Utän att vilja underskatta betydelsen för arbetarna av ökade insikter i ekonomiska och driftstekniska ting, tillåter jag mig hysa den uppfattningen, att vad som förslaget i detta hänseende kan ge arbetarna, knappast är värt det merarbete och de uppoffringar, som fackorganisationerna alldeles säkert komme att få vidkännas för att tvinga tredskande arbetsgivare att lojalt böja sig för lagens föreskrifter. Vid ett noggrant genomläsande av utlåtandet kan man ej helt frigöra sig från misstanken, att kommittén underskattat betydelsen av dessa moment." (184)

En helt annan bedömning av KID-förslagets utvecklingsmöjligheter hade anhängarna av förslaget. De var medvetna om att intresset för industriell demokrati minskat bland arbetarna allt eftersom det stått klart att driftsnämnderna endast skulle få rådgivande status. Men anhängarna var beredda att se frågan om ökat arbetarinflytande i industrin i ett långt perspektiv, och då blev lagförslaget ett första steg på vägen. "Här föreligger ett förslag som genomfört kan giva arbetarklassen rika möjligheter", betonade Edvard Johansson, "om denna klass därtill är skickad och mogen." (185)

För det tredje framkom vid detaljgenomgången av lagförslaget ytterligare kritik. Lindley vände sig mot att handeln och transportväsendet föll utanför lagområdet och föreslog en ändring. Förslaget bifölls. (186) Paragraf 17 i lagförslaget om driftsnämndernas rätt till information vållade diskussion i kommittén. Lindley hävdade att en sats i paragrafens första moment om att driftsnämnden skulle verka för bästa möjliga ekonomi i driften, t ex genom att motverka slöseri, skulle kunna utnyttjas av arbetsgivarna till arbetarnas nackdel. (187)

Mot detta invände Edvard Johansson att paragrafen var formulerad utifrån kraven i Eskilstunaresolutionen, i strid mot arbetsgivarrepresentanterna i KID. Dessutom framhölls att uppgiften att verka för bästa möjliga driftsekonomi och att motverka slöseri inte var liktydigt med sänkta arbetarlöner och ökade vinster; slöseri förekom också inom affärsorganisationen (Linde) och kontorsverk-

samheten var en del av driften (Edvard Johansson). ARKID beslöt godta paragraf 17. (188)

Behandlingen av lagförslagets paragraf 18 ledde däremot till ett par ändringsförslag. På Lindleys initiativ beslöt ARKID att förslå att driftsnämnderna vid sidan av rätten att yttra sig i avskedande frågor också skulle få inflytande rörande anställningsförfarandet. Slutligen beslöts att kommittén skulle föreslå att brott mot arbetsgivarnas skyldighet att lämna sanningsenlig information skulle straffbeläggas. (189)

Den 29 september samlades ARKID till sitt sista möte. Till sammankomsten hade Möller utarbetat ett förslag till utlåtande, som yrkade bifall till lagförslaget med de av ARKID föreslagna detaljändringarna. Trots den omfattande fackliga kritiken antogs utlåtandet enhälligt bortsett från Bergs reservation. (190) Detta kan förklaras av det taktiska dilemma som ARKID befann sig i. Skulle man ha röstat enbart efter åsikt, hade utlåtandet fått ett helt annat innehåll.

Som visats var även anhängarna av KID-förslaget medvetna om att arbetarna var ointresserade av och/eller besvikna över det moderata innehållet i förslaget. Å andra sidan var det ju arbetarrörelsens representanter i KID som drivit igenom lagförslaget, vilket försatte ARKID i en svår taktisk position. Oskar Hagman påpekade detta: "En annan sida är ju att arbetarrepresentanterna i den statliga kommittén har bundit sig för förslaget, så man kan inte göra annat än att stödja det." (191) I samma uppbundna ställning befann sig paradoxalt nog den kanske främste facklige motståndaren mot lagförslaget J-O Johansson. Som kommittémedlem hade han i KID röstat för det förslag som de övriga ledamöterna från arbetarrörelsen lade fram för att inte tillsammans med arbetsgivarrepresentanterna behöva fälla det. Sin avvikande uppfattning redovisade han i reservationen. I ARKID fann han sig senare inte kunna yrka avslag på det förslag som han själv röstat fram, även om detta säkerligen var vad han helst velat. Möjligen lät J-O Johansson efter den inledande allmänna debatten om KID-förslaget David Berg representera MIAF i ARKID med den baktanken att denne lättare än Johansson själv kunde yrka avslag på lagförslaget. (192)

I förutsättningarna för ARKID:s arbete fanns vidare att man inte kunde kräva alltför radikala skärpningar av lagförslaget, då detta skulle kunnat äventyra det försök till kompromiss med arbetsgivarna som arbetarrörelsens representanter i KID eftersträvat. Att anhängarna av KID-förslaget var medvetna om detta framgår av ett uttalande av Edvard Johansson:

"När förslaget skall diskuteras i riksdagen, måste vi kunna giva besked om vad vi vilja vinna med denna lagstiftning. Är det inkörspor-

ten till socialisering? Detta kunna vi icke säga, ty då skulle den borgerliga majoriteten i riksdagen sätta sig emot förslaget. Vi måste i stället säga att vi vilja ordna det så, att arbetarna få ökat inflytande och därigenom mera intresse för och samkänsla med företaget, vilket gagnar produktionen och motverkar ödeläggande konflikter på arbetsmarknaden." (193)

ARKID:s utlåtande behandlade vid sidan av kraven på detaljändringar två större teman. För det första framhölls att det var "en stor förtjänst hos det officiella förslaget, att det fast förankrar driftsnämnderna i fackföreningsrörelsen". (194) Detta minskade risken för att driftsnämnderna skulle komma att tillvälla sig uppgifter och befogenheter som traditionellt var fackföreningarnas och därmed utvecklas till konkurrenter. Likaså minskade därigenom risken för att driftsnämndernas och fackföreningarnas ståndpunkter skulle komma att divergera på ett alltför påtagligt sätt. (195)

För det andra gav ARKID sitt stöd åt att driftsnämnderna enligt lagförslaget endast skulle ges rådgivande befogenheter. Det framhölls att driftsnämnderna till skillnad från fackföreningarna inte var avsedda att vara kamporganisationer utan organ för samråd.

"Driftsnämnderna äro ingen stridsorganisation. I deras verksamhet kan ingenting annat ifrågakomma än frivilliga ömsesidiga överenskommelser mellan arbetare och arbetsgivare. Så snart arbetarna i driftsnämnden gjort sig till tolk för ett önskemål, som synes dem så värdefullt, att de vilja genomdriva det även mot arbetsgivarens vilja, blir frågan automatiskt en fackföreningsfråga." (196)

Vidare argumenterades mot de praktiska olägenheterna av ett mer kvalificerat arbetarinflytande. Medbestämmanderätt för arbetarna skulle snarare skärpa motsättningarna till arbetsgivarna än undanröja konfliktorsaker. (197) Dessutom skulle det privata ägandet sätta gränser för arbetarinflytandet:

"I den mån man klargör för sig, att en beslutanderätt lagd i nämndernas hand antingen skulle vara ett tomt slag i luften, eller innebära att nämnderna bleve organ, som framkalla öppen strid för syften, vilka hittills icke lett till dylika konflikter, eller slutligen en form för konfiskation av egendom, i samma mån torde man erkänna, att den rätta vägen för utvecklingen på detta område är den ömsesidiga frivilliga överenskommelsens." (198)

Slutligen poängterades lagförslagets utbildande målsättning. Genom den ökade insikt som arbetarledamöterna i driftsnämnderna skulle komma att besitta, skulle de efterhand kunna föreslå förbättringar och få gehör: "Ju klokare deras förslag äro, desto större *faktiskt* om ock icke formellt inflytande komma de att få på företagens ledning och utveckling." (199) Därför underströk ARKID den i grunden optimistiska satsen "att driftsnämndernas värde i främsta rummet blir beroende av arbetareklassens egen duglighet". (200)

10.5.2. Representantskapsmötet i oktober 1923 och beslutet om förbundsremiss

Den offentliga kommitténs förslag till lag om driftsnämnder behandlades av LO:s representantskap den 3-4 oktober 1923. Närvarande vid mötet var förutom representantskapets ledamöter också medlemmarna i ARKID och Fackföreningsrörelsens redaktör Sigfrid Hansson. Negativa till lagförslaget av dem som yttrade sig var J-O Johansson (MIAF), Lindley (Transport), Berg (MIAF), Söder (GoFAF), Linde (TAF), C L Lundberg (Gruv), G O Strand (PIAF) och Cruse (Typograf) medan förslaget försvarades av Edvard Johansson (landssekreteriatet), Thorberg (landssekreteriatet), Wigforss (ARKID), Sigfrid Hansson (Fackföreningsrörelsen), Erik Andersson (ARKID) och Ljungquist (MAF). Hjalmar Lundgren (Stenindustri) var tveksam. (201)

Debatten i representantskapet var i mycket en återspeglning av de tidigare diskussionerna i ARKID. J-O Johansson och Lindley fortsatte att argumentera mot driftsnämndsinstitutionen som sådan och förordade fackföreningarnas verkstadsklubbar som de organ genom vilka arbetarna skulle få ökat inflytande. I kritiken mot att driftsnämnderna enligt lagförslaget endast skulle ges rådgivande status, fick de två nämnda förbundsordförandena stöd av företrädare för en rad andra förbund. Som de främsta förespråkarna för lagförslaget uppträdde Wigforss, Edvard Johansson och Sigfrid Hansson. (202)

Uppenbart missnöjd med det fackliga ointresset för driftsnämnds-förslaget, ställde Wigforss förbundsrepresentanterna mot väggen och frågade om fackföreningsrörelsen inte ville ha med samhällets omvandling att göra, eller om man skyggade för att öka sin arbetsbörda:

"Vill ni ej ha det bättre? Vi komma inte dit om ej arbetarna få ökat inflytande inom industrin. Nu är frågan om man skall vinna detta genom enbart facklig aktion, eller om man även skall använda det politiska inflytandet". (203)

I sin polemik mot kritikerna framförde anhängarna av lagförslaget argument som egentligen inte berörde motsättningarnas huvudfrågor, men som visar hur långt ifrån varandra man stod och hur irriterad stämningen var. Ett stickspår i debatten var Wigforss' och Edvard Johanssons anklagelser mot kritikerna att inte vilja utnyttja lagstiftningsvägen, vilket t ex framgår av det ovan anförda citatet. Vad det egentligen var fråga om, var att många fackliga ledare var så kritiska till det *föreliggande* förslaget att de helst hade velat avstå från lagstiftning. Den mest kritiske, J-O Johansson

sa uttryckligen att han hoppades "slippa olyckan att få denna lag", men underströk samtidigt:

"Det är fel att vi från Metall motsätta oss all lagstiftning även om den kunde gagna arbetarklassen. Vi endast motsätta oss en lag sådan som den här föreslagna." (204)

Ett annat stickspår i debatten var meningsutbytet om värdet av de utländska experimenten. Det var Wigforss som gick till attack. J-O Johansson hade menat att svenskarna inte behövde "apa efter" allt som genomfördes i utlandet. (205) Wigforss hade ingen förståelse för detta argument:

"Vad är fackföreningsrörelsen annat än sådan 'utländsk lump', som först uppstått utomlands och sedan importerats hit. Socialismen har på samma sätt kommit till oss. Vi kalla dock ej detta för 'utländsk lump'". (206)

Denna polemik var en skenpolemik, då det inte gärna kan ha rätt principiella meningsskiljaktigheter om värdet av idéimport, men tonen speglar irritationen i debatten. I grunden var det olika åsikter i sakfrågan, dvs om värdet av rådgivande driftsnämnder, som mot-sättningen gällde.

Men anhängarna av lagförslaget förde också fram tungt vägande argument för reformen. Wigforss försvarade driftsnämndsinsti-tutionen som sådan. Det var fel, menade Wigforss, att som J-O Johansson tro att fackföreningarna sådana de såg ut för tillfället skulle kunna överta de uppgifter som det var tänkt att driftsnämnderna skulle utföra. Driftsnämnder med blott rådgivande status försvarades av anhängarna med att det var frågan om första steget i en reformprocess. I sitt inledningsanförande underströk Edvard Johansson att "ingenting hindrar att såsmåningom vidga nämndernas uppgifter". (207) Även med begränsade inflytandemöjligheter skulle driftsnämnderna göra det möjligt för arbetarna att nå ökad insikt och kunskap i frågor som rörde företagets skötsel. Detta skulle avgöra i vilken takt processen mot ökat arbetarinflytande kunde fortskrida.

Emellertid hyste man uppfattningen att arbetarna ännu saknade nödvändiga kunskaper för att själva ta över beslutsfunktionerna. Förmodligen med tanke på det i debatten så vanliga argumentet att det skulle bero på arbetarnas egen duglighet i vilken mån de skulle lyckas utnyttja de rådgivande nämnderna för att uppnå större faktiskt inflytande, konstaterade Sigfrid Hansson det rådande läget: "Det är icke något underkännande av arbetarnas duglighet om man säger att deras utbildning icke är tillräcklig för att med *bättre* resultat än nu leda produktion." (208)

Ett huvudargument för driftsnämnds-förslaget var att arbetarnas positiva medverkan behövdes för att öka produktionen. Anhängarna

av lagförslaget inom fackföreningsrörelsen poängterade att en ökad produktion var väsentlig för arbetarna, oavsett ekonomiskt system kapitalägarnas vinstökning. Edvard Johansson slog fast:

"Förutsättning för att arbetarna skall kunna beredas bättre ekonomiska villkor och större utbyte av sitt arbete måste helt naturligt under alla förhållanden, socialistiskt eller kapitalistiskt produktions-system, vara, att produktionstekniken förbättras så att arbetet lämnar större avkastning, ty under vilket samhällssystem man än lever är det ofrånkomligt att man icke kan konsumera mer än vad man producerar. De mest ideella samhällsteorier äro icke tillräckliga för att bereda människorna en bättre tillvaro. För arbetareklassens sociala höjande kräves ett rikare materiellt underlag och detta kan endast åstadkommas genom förbättrade produktionsmetoder, bortsett ifrån det som till äventyrs kan vinnas genom en rättvisare egendomsfördelning." (209)

Även Sigfrid Hansson underströk denna aspekt, som var en tämligen ny insikt inom rörelsen och nog så kontroversiell i fackföreningsleden.

"Det kan låta nog så bestickande att uti en stor arbetareförsamling säga, att vi ha intet intresse av att öka produktionen, det bara ger kupongklipparna ökad utdelning. Men ser man på saken lugnt och kallt så måste det förhålla sig så, att det i längden torde bli mera fruktbringande att bedriva fackföreningsverksamhet bland ekonomiskt stabila och givande företag än bland svaga. Och produktionens utveckling måste med hänsyn härtill då vara även ett arbetareintresse." (210)

Representantskapet befann sig i samma svårighet som tidigare ARKID, ja faktiskt i en ännu besvärligare, då det vid sidan av det lagförslag som arbetarrörelsens representanter i KID ställt sig bakom också var uppbundet av ARKID-utlåtandet, vilket redan publicerats. Lundgren från Stenindustriarbetareförbundet framhöll att han tyckte att det var "nästan obehagligt" att yttra sig i frågan: "Vi nödgas måhända att desavouera våra egna representanter". (211)

Medan nästan samtliga representanter för förbunden som yttrade sig i debatten var uttalat negativa till det framlagda förslaget, var det dock ingen som yrkade att representantskapet skulle uttala sig mot (och därigenom desavouera såväl arbetarrepresentanterna i KID som ARKID). Tre linjer förespråkades i debatten. För det första yrkade Thorberg att representantskapet skulle uttala sig för lagstiftning om driftsnämnder "under förutsättning att lagen liksom kommittéförslaget kommer att bygga på grundvalen av fackorganisationerna". (212) Detta var ett minimikrav så litet det någonsin kunde bli, men nödvändigt om LO skulle kunna ställa upp bakom en lagstiftning utan att helt framstå som en osjälvständig drabant

åt SAP. För det andra föreslog Lindley, och fick stöd av Söder, att det skulle uttalas "att lagförslaget i sin nuvarande form icke kan tillstyrkas utan att betydligt utökade befogenheter måtte tilldelas dessa driftsnämnder". (213) För det tredje föreslog Linde ett uttalande där det slogs fast att representantskapet "icke /.../ utan ändringar och tillägg" kunde bifalla ARKID:s utlåtande, samt att slutlig ställning i frågan skulle tas på ett nytt möte sedan de anslutna förbunden yttrat sig. (214)

Lindes förslag ställdes mot Thorbergs och bifölls med röstsiffrorna 23-19. (215) I och med att denna propositionsordning valdes och Lindes förslag om att uppskjuta beslutet om uttalande segrade redan i första omgången, kom Lindleys förslag till uttalande aldrig att behandlas. Det är troligt att Thorberg, som fungerade som ordförande, när han märkte stämningarna på mötet valde denna propositionsordning därför att han föredrog Lindes förslag framför Lindleys, vilket skulle ha inneburit att LO definitivt hade underkänt lagförslaget om driftsnämnder. När Lindes förslag segrade fanns fortfarande möjligheten för LO-ledningen att hindra att fackföreningsrörelsen hamnade i direkt kollisionkurs med socialdemokratien och lagförslaget. Den möjligheten utnyttjade man.

10.5.3. Förbundsremissen och Landsorganisationens remissyttrande

När LO:s representantskap samlades nästa gång, den 11-13 december 1923, hade 23 fackförbund yttrat sig över den offentliga kommitténs driftsnämndsförslag medan tio avstått. Efter en kort resumé över utfallet av den inomfackliga remissrundan, föreslog Thorberg att representantskapet skulle uppdraga åt sekretariatet att avfatta Landsorganisationens yttrande. I detta skulle man begära utarbetande av proposition till lag om driftsnämnder. Förbundsstyrelsernas olika synpunkter skulle redovisas, men LO skulle endast uppta de ändringsförslag som fanns i ARKID-uttalandet. Dessutom skulle det framhållas att driftsnämnderna borde grundas på fackföreningarna. (216)

Thorbergs förslag till uttalande skilde sig inte nämnvärt från det förslag som vid det förra representantskapsmötet röstats ner till förmån för Lindes propå om förbundsremiss, men denna gång mötte Thorberg inget motstånd. Nästan utan debatt antog representantskapet förslaget och inom kort levererade Landsorganisationen sitt yttrande. (217) Detta bestod så gott som uteslutande av utdrag ur förbundsyttrandena, bortsett från en kort inledning och den avslutande klämman där man uppmanade regeringen att utarbeta pro-

position utifrån KID-förslaget med beaktande av synpunkterna i ARKID-uttalandet. (218)

Schiller har påpekat att fackförbunden i sina yttranden uppvisade en övervägande negativ inställning och att Thorberg i sin redogörelse för resultatet av förbundsremissen gav "en för positiv bild av förbundens inställning". (219) I synnerhet framstår detta tydligt om man ser till själva innehållet i yttrandena snarare än till klämmens yrkande. (220) Denna bild av fackförbundens inställning till KID-förslaget överensstämmer med tendensen i debatten på representantskapsmötet i september. Men hur kunde det då komma sig att Thorberg i december lyckades få fackförbundsledarna att utan protester ställa upp bakom KID-förslaget och ARKID-uttalandet, som blivit så negativt bemötta två månader tidigare?

I tablå 10:1 ges en översikt över yrkanden och argument som framfördes i de 23 förbundsyttrandena. Argumenten är ett urval av de vanligaste och viktigaste ståndpunkterna i den inomfackliga debatten så som de uttrycktes i uttalanden och i reservationer. Analysen är upplagd som en vanlig pro- och kontraanalys. (221) Dock bör påpekas att kritikargument (detaljkritik) hämtade ur ARKID-uttalandet räknas till prosidan, medan villkorliga bifallsyrkanden hänförs till kontrasidan.

Av tablå 10:1 framgår att tio förbund yrkade bifall till KID-förslaget med samma ändringsförslag som ARKID. Två av dessa (Handelsarbetareförbundet, Sko- och läderindustriarbetareförbundet) ansåg dessutom att LO skulle föreslå att driftsnämndernas befogenheter skulle ökas, men uppfyllandet av detta krav var inget villkor för bifall. Inget förbund yrkade avslag, men sju stycken var beredda att bifalla lagförslaget endast om arbetarna gavs verklig medbestämmanderätt. Transportarbetareförbundet yrkade att en helt ny lag skulle utformas, varigenom arbetarna skulle ges rätt till medbestämmande och styrelsrepresentation. Fyra förbund hade inget yrkande, men av argumenten i yttrandena framgår att de var övervägande negativa. Beträffande Eldare-Unionen, vars yrkande inte är känt, är det med ledning av argumenten i övrigt troligt att yrkandet var bifall endast under förutsättning att arbetarna gavs medbestämmande. (222)

Alltså yrkade tio förbund bifall till KID-förslaget medan 13 var negativa. Bland dessa fanns stora och betydande förbund som Metallindustriarbetareförbundet och Grov- och Fabriksarbetareförbundet. Ser man till antalet arbetare som de olika förbunden företrädde, representerade de negativa förbunden över 60 procent fler arbetare än de positiva. (223)

Av tablå 10:1 framgår vidare att den huvudsakliga grunden för det fackliga missnöjet med förslaget till lag om driftsnämnder var

Tablå 10:1. Ståndpunkter och argument (pro och kontra) i fackförbundens

Fackförbund	P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7	P8	K1	K2
Bleck o. Plåt-	x									
De Förenade Förb.										
Eldare-Unionen a)										
Gjutare-									x	
Grov o. Fabriks-									x	
Handels-			x	x	x					
Hatt- o. Pälsindustri-										
Järnvägsmanna-	x									
Kommunal-	x		x	x	x	x				
Metallindustri-									x	
Murare-										
Måleri-	x		x*		x*	x*		x*		
Pappersindustri-	x		x	x	x					
Sko- o. Läderindustri-		x			x					
Skogs- o. Flottnings-	x		x			x				
Skrädderi-	x		x			x				
Stenindustri-									x	
Sågverksindustri-										
Transport-										x
Tunnbinderi- a)	x		x*		x*	x*		x*		
Typograf-										
Litografiska Förb.									x	
Bokbindare-										

* Argumentet anförs inte explicit utan implicit genom anslutning till ARKID-uttalandet (=P3, P5, P6, P8) eller till J-O Johanssons reservation (= K4, K5, K8, K12, K13, K15).

a) Yttrandena från dessa förbund fanns ej i LO:s arkiv, utan har analyserats utifrån utdragen i LO-yttrandet. Thorberg säger i sin inledning på LO-mötet 11-13 december 1923 att Eldare-Unionen stödde J-O Johanssons reservation. Förbundets konkreta yrkande är okänt. Utifrån Tunnbinderiarbetareförbundets principiella anslutning till KID-förslaget med ARKID:s detaljändringar, förmodas att förbundet yrkade bifall.

remissyttranden över lagförslaget om driftsnämnder under hösten 1923.

K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11	K12	K13	K14	K15	K16
													X
X	X*	X*			X*				X*	X*		X*	
	X*	X*			X*				X*	X*		X*	
					X				X	X	X		
				X		X	X	X	X	X			
					X	X			X	X	X		X
X					X			X					
													X
	X	X			X				X	X	X	X	
X						X							
													X*
									X	X			X
								X	X				X
								X	X	X	X		
X					X				X			X	
			X						X	X			
													X*
							X	X	X		X		X

Källa: Inkommande skrivelser från förbunden, LO:s arkiv, Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 11-13 dec 1923, LO:s arkiv; LO:s yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv.

Pro: Ståndpunkter och argument

- P1. Yrkar bifall och instämmer i ARKID:s ändringsförslag.
- P2. Yrkar bifall till lagförslaget, men driftsnämnderna bör ges större befogenheter.
- P3. Att driftsnämnderna grundas på de fackliga organisationerna är en tillräcklig garanti mot facklig splittring och dualism.
- P4. Lagstiftning underlättar en demokratisering av industrin.
- P5. Rådgivande driftsnämnder är ett första steg mot industriell demokrati.
- P6. Rådgivande driftsnämnder är en möjlighet för arbetarna att få ökad insikt och kunskap om frågor rörande företagets ledning.
- P7. Rådgivande driftsnämnder ökar samverkan i företagen och bidrar till arbetsfred och därmed till ökad produktion.
- P8. Rådgivande driftsnämnder ökar arbetarnas intresse och ansvar för företagets skötsel och bidrar därmed till ökad produktion.

Kontra: Ståndpunkter och argument

- K1. Yrkar bifall under förutsättning att lagförslaget ändras så att arbetarna ges medbestämmanderätt.
- K2. Ett helt nytt lagförslag måste utarbetas, i vilket arbetarna ges medbestämmanderätt.
- K3. Inget yrkande.
- K4. Driftsnämnder hotar att splittra och konkurrera med fackföreningarna, vilket kan utnyttjas av arbetsgivarna. Industriell demokrati är en fråga för verkstadsklubbarna.

- K5. Driftnämnder leder till decentralism och fara för gruppegoism till förfång för arbetarkollektivet, något som kan utnyttjas av arbetsgivarna.
- K6. Somliga fackförbund har redan avtalsvägen uppnått ett mer kvalificerat inflytande än vad lagförslaget innehåller.
- K7. Det är bättre att avstå från en otillfredsställande lag och fortsätta den fackliga kampen för ökat arbetarinflytande.
- K8. Lagförslaget ger arbetarna för litet inflytande i förhållande till förpliktelserna. Arbetsgivarna kommer att tjäna på förslaget.
- K9. Rådgivande driftnämnder kommer inte att leda till bättre samverkan och stabilare arbetsfred.
- K10. Arbetsgivarna kommer att göra arbetarnas informationsrätt illusorisk.
- K11. Driftnämnderna måste ges beslutsrätt.
- K12. Arbetarna måste ges medbestämmanderätt vid anställning och avskedande av arbetskraft.
- K13. Arbetarna måste ges medbestämmanderätt i frågor som rör produktionens ledning och fördelning.
- K14. Arbetarna måste ges medbestämmanderätt vid val av förman.
- K15. Arbetarna måste ges säte och stämma i företagets styrelser.
- K16. Enligt förslaget är lagens tillämpningsområde för litet, även om ARKID:s ändringsyrkande beaktas. Viktiga arbetargrupper lämnas utanför.

att driftsnämnderna endast gavs rådgivande befogenheter. Detta, menade man, skulle ge arbetarna rätt till ökad insikt i företagen, men det skulle inte uppväga de ökade förpliktelserna. Inte heller skulle det bidra till arbetsfred. I stället måste driftsnämnderna ges beslutsrätt. I första hand måste arbetarna få medbestämmanderätt i paragraf 23-frågor men också när det gällde tillsättande av förmän. Dessutom borde arbetarna ha rätt att utse egna representanter i företagets styrelser. Detta slags kritik hade förts fram i såväl J-O Johanssons som David Bergs reservation, medan däremot Johanssons principiella avfärdande av driftsnämndsinstitutionen endast fick stöd av ett förbund - hans eget Metallindustriarbetareförbund.

Slutsatsen av denna argumentationsanalys blir således att Schiller har fullkomligt rätt i att fackförbundens inställning var övervägande negativ. De hade inte ändrat sig sedan representantskapsmötet i september. Återstår då frågan hur Thorberg lyckades få förbunden att trots detta acceptera att LO yrkade bifall till KID-förslaget. Kan det ha varit så att Thorberg medvetet underlät att rapportera alla aspekter av resultatet av remissrundan för att lättare få sitt uttalande accepterat?

I sin genomgång av resultatet av förbundsremissen gav Thorberg, enligt representantskapets protokoll, de samlade fackförbundsledarna följande information:

- att 23 förbund hade inkommit med yttrande, tio hade avstått, samt vilka dessa var,
- att det förekommit olika kategorier av ändringsyrkanden, samt vilka förbund som yrkat vad,
- att tio förbund hade anslutit sig till ARKID-uttalandet, samt vilka de var.
- att två förbund (De Förenade Förbunden, Eldare-Unionen) anslutit sig till J-O Johanssons reservation.

Fastän Thorbergs genomgång av de olika kategorierna av ändringsyrkanden gav en tämligen klar bild av de fackliga kraven på större inflytande än vad som föreslogs i lagförslaget, var hans framställning av stämningarna för ett bifallsyrkande uppenbart tillrättalagd. Thorberg informerade om att tio förbund yrkat bifall medan två stödde J-O Johanssons reservation. Som framgått av tablå 10:1 var relationerna mellan förbund som var positiva respektive negativa till KID-förslaget helt annorlunda: tio för, 13 mot. Ser man enbart till yrkandena var tio för bifall medan nio ställde reell medbestämmanderätt för arbetarna som villkor för bifallsyrkande.

I den mån fackförbundens ledare inte på annat sätt, t ex genom inbördes kontakter eller genom att Thorberg gett information som ej protokollfördes, var medvetna om att remissen utfallit till nackdel för KID-förslaget, kan det tänkas att Thorbergs sparsamma in-

formation bidrog till att LO:s bifallsyrkande accepterades av representantskapet. En kompletterande/alternativ förklaring är att förbundsledarna, som befann sig i en svår lojalitetskris, trots allt inte var beredda att desavouera sina och partiets ledare, som redan bundit sig för bifall. Sedan de i yttrandena fått framföra förbundens kritik och fått garantier att den skulle bifogas LO-yttrandet, kunde de med rent samvete låta landssekreterariatet driva igenom bifallslinjen. Ingen i förbunden kunde klandra dem för att de inte öppet ställde rörelsens folk i KID och ARKID vid skampålen.

Hur som helst står det klart att LO-yttrandet skiljer sig från vad som var den dominerande uppfattningen inom fackföreningsrörelsen. Bifallsyrkandet stöddes endast av en minoritet av förbunden som yttrat sig i remissrundan. Även ingressen till LO-yttrandet dominerades av ett argument för industriell demokrati som inte förekommit i något av förbundsyttrandena och endast undantagsvis den debatt som förts inom arbetarrörelsen sedan 1919. Under hänvisning till Rathenau och den amerikanske ingenjören Morris L Cooke framhöll Landsorganisationen att industriell demokrati var nödvändigt för att arbetaren åter skulle känna den arbetsglädje och skaparglädje som industrialismen berövat producenten:

"Den maskinbundne industriarbetaren har genom arbetets mekanisering och specialisering till tempoarbete *förflorat all skapareglädje*, och gjorts till en kugge i ett invecklat maskineri. Han måste i ersättning därför givas möjlighet att känna ansvar för hela företagens gång och glädje av hela företagens utveckling och arbetsresultat. Men för att arbetarna skola kunna få ett levande intresse för företagen, måste de känna ansvar för desamma, och sådan ansvarskänsla kan ej bliva tillfinnandes förrän arbetarna erhålla tillbörligt inflytande på företagens tekniska och ekonomiska skötsel och på arbetsförhållandena i övrigt. Vi tro även, att näringslivet i dess industrialiserade form har behov av arbetarnas intresse och solidaritet, varför utan det bästa resultat av driften ej kan erhållas. Det synes oss därför påtagligt riktigt att lagstiftningen söker trygga åt arbetarna ett ökat inflytande på arbetsföretagens tekniska och ekonomiska ledning, vilket säkerligen kommer att bliva till näringslivets gagn." (224)

Orsaken till att LO valde denna infallsvinkel till sitt yttrande var förmodligen att man ville fullfölja strävan att nå enhet med arbetsgivare och borgerliga politiker i riksdagen om att genomföra KID-förslaget. Argumentet hade ju framför allt använts inom det liberala lägret, och vid ARKID-förhandlingarna hade Edvard Johansson betonat att det för att få riksdagens stöd för driftsnämndsförslaget var nödvändigt att ange syften som att öka arbetarnas solidaritet med företagen, att öka produktionen och minska konflikterna.

Ytterligare indicium på att detta var LO:s strävan är att man, trots mycket frikostiga utdrag i övrigt, när det gäller ett par förbundsyttranden valt att inte referera ståndpunkter som kan ha

motverkat detta syfte. I t ex Kommunalarbetareförbundets yttrande utgick ett avsnitt, där det sades att industriell demokrati var ett led i socialiseringsrörelsen och att det kunde vara bra vid lönerörelser om arbetarna hade kunskap om företagens ekonomiska läge. (225) Med tanke på att Edvard Johansson på ARKID-mötet i september förde fram åsikten att det av taktiska skäl inte fick uttalas att industriell demokrati var en etapp i socialiseringssträvandena, är det rimligt att antaga att man vägledades av liknande tankar i december.

10.5.4. Socialdemokraterna i riksdagsdebatten 1924

I sitt första maj-upprop 1923 hade socialdemokraterna hävdad att en ny socialdemokratisk regering var förutsättningen för att lagförslaget om driftsnämnder skulle ha en chans att gå igenom i riksdagen. (226) Men när det stod klart att KID-förslaget inte skulle föranleda någon proposition, beslöt sig den socialdemokratiska riksdagsgruppen likväl för att motionera i båda kamrarna. (227) Motionerna var likalydande och hade undertecknats av ett flertal prominenta socialdemokrater, bl a Wigforss, Möller, Sandler i första kammaren och Edvard Johansson, Branting, Engberg, Per Albin Hansson och Thorsson i andra kammaren. Därigenom fick de karaktären av partimotioner. Yrkandet var utarbetande av en driftsnämndslag efter de riktlinjer som KID uppdragit och med de ändringar som ARKID föreslagit. (228)

Andra lagutskottet intog en principiellt välvillig inställning till frågan om industriell demokrati, som betecknades som "ett av nutidens allra viktigaste och på samma gång mest svårlösta samhällsproblem". (229) Behovet av ökat samförstånd mellan arbetsgivare och arbetare hade gjort sig alltmer gällande, och åtgärder i denna riktning måste hälsas med tillfedsställelse. Men under hänvisning till det motstånd och den misstro som såväl arbetsgivarna som en del fackliga organisationer uppvisat, samt till en av Socialstyrelsen och Kommerskollegium initierad just pågående studieresa (230), hemställde utskottet att motionen inte skulle föranleda något riksdagsbeslut. (231) Efter en kort debatt i båda kamrarna beslöts att bifalla utskottets hemställan. Därmed föll driftsnämndsförslaget i riksdagen. (232)

Det är uppenbart att socialdemokraterna inte längre trodde på möjligheten att få majoritet för lagförslaget om driftsnämnder när de motionerade i riksdagen. Den kompromisslinje som väglett arbetarrörelsens representanter i KID ända till slutet, och bakom vilken LO-ledarna med sådant besvär lyckades samla fackföreningsrö-

relsen åtminstone på papperet, hade lidit nederlag. Arbetsgivarna var omedgörligt negativa till driftsnämndsförslaget och fackföreningsfolket ointresserat eller negativt. T o m i riksdagsgruppen mötte Wigforss motstånd från Anders Örne - ett bittert minne som Wigforss nämner i sina memoarer (233) - vilken enligt protokollet betecknade sig som "bestämd motståndare till den föreslagna lagstiftningen" och "därför skulle komma att bekämpa förslaget". Vid sidan av Lindley, som fortfarande var kritisk till förslaget, uttryckte dessutom ett par medlemmar i riksdagsgruppen betänkligheter mot att motionera i frågan. (234) Det är klart att sådana omständigheter bidrog till att socialdemokraternas insatser för industriell demokrati under våren 1924 blev pliktskyldiga och formella. Man skrev in kravet på medinflytande i de privata företagen i programmet på den socialdemokratiska partikongressen - men t o m där tvangs Wigforss ta en diskussion om huruvida kravet skulle gälla medinflytande eller medbestämmande - och man motionerade i riksdagen.

Socialdemokraterna hyste inget hopp om att motionerna skulle antas, sade Wigforss. Avsikten var i stället att få till stånd en principdiskussion i riksdagen. (235) Men inte ens detta lyckades, eftersom riksdagen led mot sitt slut och ärendena hopades. Debatten blev därför kort och de socialdemokratiska motionerna dubbelt misslyckade. När Wigforss höll sitt anförande i första kammaren var det en förlorare som talade, men en som dock hade tron och visionen kvar. Hans tal utformade sig till en kraftfull plädering för lagstiftningsvägen, vilken arbetsgivarna liksom en del fackförbund avvisat.

Utskottet hade grundat sitt avslagsyrkande på att varken arbetsgivare eller arbetare entydigt stödde lagförslaget medan KID framhållit att detta endast kunde komma ifråga om det fanns opinion i båda lägren. Wigforss förklarade nu i riksdagen att det var av taktiska skäl som KID hade sagt att parterna måste vara eniga: "det ansågs inte opportunt, om jag så får säga, inte riktigt, att rent och klart säga ut att en sådan lagstiftning mycket väl kan genomföras, trots den ena partens bestämda motstånd." (236) Arbetsgivarnas motstånd mot lagstiftning om inrättande av driftsnämnder var väl känt, och Wigforss menade att detta faktum i själva verket var "ett av de starkaste argumenten *för* lagstiftning". (237)

I och för sig kunde Wigforss tänka sig att man skulle kunna nå framgångar också avtalsvägen, i den mån parterna var överens eller fackförbunden var starka nog att genomdriva sin vilja. Men i allmänhet var Wigforss övertygad om att SAF skulle motsätta sig en sådan utveckling: "Om man skall komma någon vart på området så

tycks det inte finnas någon annan möjlighet, än att detta motstånd upphäves genom en lagstiftning." (238) Vad Wigforss hoppades på var nämligen att enskilda företagsledare, när en lag väl var genomförd, inte skulle komma att uppvisa samma negativa attityder som präglade SAF:s officiella uttalanden. "Ty om bara den möjligheten finnes att komma till tals med enskilda arbetsgivare, är ett steg taget i rätt riktning." (239)

Inte heller den fackliga oenigheten om lagförslaget såg Wigforss som ett argument mot lagstiftning i frågan. I riksdagsdebatten framhöll han att kritikerna inom den fackliga rörelsen ville gå längre än vad lagförslaget skulle komma att innebära, men att de inte var negativa till lagstiftning som sådan. (240) Som framgått ovan, är det emellertid synnerligen tveksamt om fackföreningsrörelsen, utan att ha varit uppbunden av lojalitetsband, någonsin skulle ha ställt upp bakom KID-förslaget. Troligare är att man hade avvisat det, och Wigforss yttrande var snarast politikerns försök att skyla över sprickorna i rörelsen. Men det är uppenbart att Wigforss såg lagstiftningsvägen som en metod att "uppfostra" inte bara arbetsgivarna utan också de kritiska inom fackföreningsrörelsen. Även om de var kritiska till det föreliggande lagförslaget, skulle de, när lagen väl var stiftad, komma att acceptera den och börja dra nytta av den för att på sikt förbättra den. Att Wigforss inte var villig att vänta ens tills fackföreningsfolket stod enigt bakom lagförslaget, framgår t ex av vad han yttrade vid representantskapets överläggningar om lagförslaget:

"Om man skulle vänta tills den stora massan av arbetare fick klar sikt på de ekonomiska problemen, då fick vi vänta alltid. Det har varit så alltid att det varit små grupper som gått i spetsen; de som haft förmågan att se klarast, och sedan har de dragit den stora mängden med sig." (241)

På den socialdemokratiska partikongressen som inleddes dagen efter riksdagsdebatten, införlivades kravet på industriell demokrati i partiprogrammet. Programkommissionen hade föreslagit att det av förra partikongressen antagna kravet på industriell demokrati i samhällsföretag skulle kompletteras med en punkt som principiellt krävde demokratisering av förhållandena också i privatägda företag. Förslaget, som antogs av kongressen, lød: "Arbetare tillförsäkras medinflytande inom företag i enskild ägo". (242)

Emellertid skulle inte förslaget ens i partiet kunna antas utan invändningar. Den kritik som framförts inom fackföreningsrörelsen, anfördes nu av S Luterkort. Han underströk att kärnan i den industriella demokratin var att arbetarna skulle ha laglig rätt att delta i överläggningar och beslut om frågor som de hade väsentligt

intresse av. Därför yrkade Luterkort att följande punkt skulle införas i partiprogrammet: "Arbetarna tillförsäkras genom lagstiftning medbestämmanderätt uti privatkapitalistiska företags förvaltning." (243)

Mot Luterkort argumenterade Wigforss och Engberg. Den förre menade att skillnaden mellan "medinflytande" och "medbestämmande" i praktiken inte var så stor. Även om arbetarna gavs rätt att utse representanter till företagens styrelser, skulle dessa inte ha annat än medinflytande, med mindre än att de var i majoritet. Ty i en styrelse bestämmer majoriteten. (244) Engberg anförde den vid det laget etablerade invändningen att rättigheter för arbetarna att delta i beslutsfattandet stred mot den privata äganderätten (245), varpå Luterkort replikerade i affektion:

"Vad ha vi här med den romerska rätten och dess hokus pokus att göra, när det gäller att skapa den nya rättsordning, som kallas industriell demokrati? Det positiva ligger i medbestämmanderätten eller än klarare i *medavgöranderätten*, medan i medinflytande icke ligger något egentligt nytt." (246)

Wigforss konstaterade att förslaget om driftsnämnder hade fallit, men inte för gott. Han var nämligen övertygad om att KID varit inne på rätt väg och att hans vision skulle komma att bli uppfylld i framtiden. (247) Med kravet på arbetarinflytande i såväl privata som samhällsägda företag inskrivet i partiprogrammet, kunde Wigforss inte göra annat än avvakta tills frågan om industriell demokrati ånyo aktualiserades:

"Det är utan tvivel så, att denna fråga hör till dem, som komma tillbaka i den ena eller andra formen. Därför borgar, kan man säga, det faktum, att kraven äro grundade i det nuvarande industriella samhällets hela struktur. Det är, för att uttrycka saken kort, orimligt att tänka sig, att de arbetarmassor, som redan ha nått vad man kallar politisk jämställighet med övriga samhällsgrupper, som tränga in i det politiska och det kommunala livet på alla vägar och där utöva sitt inflytande och som växa till i kunskap och förmåga, man kan säga, med varje år som går, det är otänkbart, säger jag, att de i längden skola lämna ledningen av hela det område av mänsklig verksamhet, som heter industrien, inom vilket de ha att tillbringa större delen av sitt liv, i händerna på andra grupper av samhällsmedborgare, och inte själva verkligen kunna utöva något avgörande inflytande på de företag, av vilkas bestånd de i sista hand äro beroende. Det är sålunda min övertygelse, att kravet är så grundat i förhållandenas egen natur, att det kommer tillbaka." (248)

Från gillesocialism till byggnadsgillen

Den reformistiska arbetarrörelsen 1921-1924 (III)

År 1922 nådde intresset för gillesocialismen inom arbetarrörelsen liksom i samhället i övrigt sin absoluta höjdpunkt. Men till skillnad från 1919, då Wigforss m fl ideologiskt välorienterade unga radikaler inom SAP introducerat den engelska läran, gällde intresset inte längre gillesocialismen som "system", som samhällsmodell och förvaltningsorganisation, utan *en* bestämd gillesocialistisk strategi; försöket att genom startande av fackföreningsanknutna byggnadsgillen visa att socialismens principer höll måttet i praktiken, i konkurrens med privata byggnadsfirmor.

Utlösande för det ökade intresset för gillesocialismen var den s k Engelslandsdelegationens resa till London och Manchester i september 1921 för att där studera de engelska byggnadsgillena. Uppmärksamheten kring studieresan var påtaglig och resulterade i att byggnadsgillefrågan kom att avhandlas vid två fackliga byggnadsfackkonferenser och vid möten och kongresser inom fackföreningsrörelsen, i lokala initiativ att bilda byggnadsgillen och i en tilltagande debatt i ämnet, både inom och utom arbetarrörelsen. Sedan t o m ärkebiskopen Nathan Söderblom i början av 1922 föreslagit att staten skulle ge ekonomiskt bidrag till arbetslösa att starta byggnadsgillen (1), kunde man med all rätt ge en annons i Social-Demokraten för ett par gillesocialistiska böcker lydelsen: "Gillesocialismen är det aktuella diskussionsämnet". (2) Det spontana lokala intresset för att bilda byggnadsgillen gav rörelsen en oenhetlig karaktär, och i synnerhet som syndikalisterna hade ledningen över en del lokala gillen, ökade behovet av en gemensam facklig hållning för att skapa en enhetlig byggnadsgillerörelse.

Efter den Andra Byggnadsfackkonferensen i november 1922, då fackföreningsrörelsen enades om nationella mönsterstadgar för

byggnadsgillen, tycks intresset för att diskutera gillesocialismen ha avtagit. När LO:s representantskap samlades i början av oktober 1923 för att bl a behandla den offentliga utredningskommitténs förslag till lag om driftsnämnder, konstaterade J-O Johansson hur snabbt gillesocialismen försvunnit ur den offentliga debatten: "Det var ju så modernt med gillesrörelsen en tid; under ett par månaders tid hölls det föredrag. Nu talar ingen vidare om den saken." (3)

Fackföreningarna i byggnadsbranschen beträdde inte vägen mot grundande av byggnadsgillen helt oerfarna av att leda produktiv verksamhet. De mindre yrkesförbunden inom vissa hantverksyrken hade redan erfarenheter av olika typer av arbetarägda företag, framför allt kooperativa men också aktiebolag. Under åren 1917-1918 hade t o m fackföreningarna i byggnadsbranschen i huvudstaden fått entreprenaduppdrag från Stockholms bostadskommitté, vilket till formen var ett förspel till gillesocialismen. (4)

Fastän byggnadsgillerörelsen inte hade några ideologiska eller organisatoriska rötter i producentkooperationen, försökte man dra lärdom av de problem som arbetarkooperationen haft att brottas med. Dessutom bör den producentkooperativa traditionen inom fackföreningsrörelsen ha haft den effekten att medlemmarna vid tiden för Englandsdelegationens rapporter inte stod helt främmande för tanken på olika former av arbetarägda företag, t ex fackligt.

11.1. Arbetarkooperativa yrkesföretag 1921-1924

Från slutet av kriget hade det skett en markant ökning av antalet arbetarkooperativa företag och processen nådde sin kulmen 1921-1922. (Se tabell 10:1). På hösten 1921 skickade KID:s sekreterare Georg Branting på eget initiativ ut en skrivelse till fackförbunden, där han begärde upplysningar om de fackliga erfarenheterna av producentkooperativ verksamhet. Svaren, som aldrig redovisades i det offentliga betänkandet men finns bevarade i KID:s arkiv, bekräftar den bild av det fackliga intresset för arbetarägda produktionsföretag som gavs för perioden 1919-1920: Det var huvudsakligen i mindre fackförbund inom hantverksyrkena som man diskuterade och bildade producentkooperativa företag, ibland med finansiellt stöd från förbundet. (5) (Se tablå 1:4 i kapitel 1).

Av de fem specialstuderade fackförbund som organiserade hantverksarbetare, hade Murareförbundet och i synnerhet Träarbetareförbundet haft sina huvudsakliga diskussioner under åren 1919-1920. För murarnas del hade initiativen runnit ut i sanden, medan

Tabell 11:1. Antal arbetarkooperativa föreningar i Sverige 1914-1924.

	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924
Registrerade under året	3	-	2	4	8	8	16	23	30	11	3
Upplösta under året	-	3	2	2	2	2	1	5	4	7	5
Registrerade totalt	78	75	75	77	83	89	104	122	148	152	150
Verksamma enligt Socialstyrelsens skattning	*	*	*	40	47	53	*	*	109	98	(80)

* uppgift saknas.

Källa: SOS, Kooperativ verksamhet i Sverige 1914-1916, 1917-1919, 1920-1922, 1923, 1924.

Träarbetareförbundets styrelse efter långa diskussioner och i strid med kongressens direktiv hade övertagit Svenska Pianofabriken. Förbundets kongress 1922 gick på styrelsemedlemmen Frigges linje och kritiserade styrelsen, vilken också prickades för affären. (6) Inom Måleriarbetare-, Bokbindare- och Elektriska Arbetareförbundet fortsatte emellertid diskussionerna och de praktiska försöken även under åren 1921-1924.

11.1.1. Målarnas, bokbindarnas och elektrikernas kooperativa yrkesföretag

Inom Måleriarbetareförbundet hade styrelsen i början av år 1920 beslutat utarbeta stadgar för en förbundets kooperationsfond och i mindre skala börjat låna ut pengar till producentkooperativ i yrket. Därvid hade en viss praxis utvecklats, och när förbundsstyrelsen sammanträdde inför 1921 års kongress, var det ingen svårighet att enas om ett utlåtande som var positivt till att utveckla producentkooperationen. (7) I utlåtandet föreslog styrelsen att kongressen skulle uppmana avdelningarna att verka för att det bildades arbetarkooperativa företag inom målaryrket och begärde kongressens tillåtelse att under tryggnade former, utöver de medel som avsatts i produktionsfonden, ge lån ur förbundskassan till kooperativa måleriföretag. För lån till kooperativ verksamhet skulle de regler gälla som praktiserats under den gångna kongressperioden: Företaget skulle vara inregistrerat och godkänt som ekonomisk förening, alla medlemmarna måste ha betalt in andelskapitalet och två medlemmar måste ha tecknat personlig borgen. Dessutom skulle förbundet i varje enskilt fall ha rätt att bedöma företagets möjligheter att lyckas liksom lånesummans storlek. (8) Dessa tämligen stränga lånevillkor mildrades av kongressen, sedan en rad ändringsförslag lagts fram under debatten. (9) De regler för lån till kooperativ produktion som skulle komma att gälla inom måleriyrket formulerades av kongressen och löd:

"1) För att kunna erhålla lån skola sådana handlingar företes, som visa att inregistrerad förening bildats och erhållit godkännande av sina stadgar i enlighet med lagen om ekonomiska föreningar, dock äger förbundsstyrelsen rätt, att under fullt tryggnande garantier bevilja lån åt avdelningar i och för bedrivande av produktivt måleriarbete å platser där kooperativt företag saknas; att andelskapitalet är till hälften inbetalt, dock med minst 25 kr per andel eller medlem, som tillhör föreningen vid låneansökans inlämnande; samt att hela styrelsen ställer personlig borgen för lånet.

2) I varje fall prövas efter för förbundet tryggnande garantier huru stort belopp som kan beviljas." (10)

MAF:s kongress i början av maj 1921 underströk kraftigt betydelsen av producentkooperativ verksamhet inom målaryrket och av att förbundet stödde sådana lokala initiativ finansiellt. (11) Trots de arbetarkooperativa traditionerna inom målaryrket sedan seklets början, och trots det principiellt viktiga beslutet på 1918 års kongress om inrättande av en produktionsfond, var det först efter kongressen 1921 som förbundet på allvar började ge lån till kooperativ produktionsverksamhet. Före kongressen 1921 hade VU endast beviljat lån i ett fall, men efter kongressen är mönstret ett annat. 1922 ansökte två kooperativa måleriföreningar om lån (Göteborg, Trelleborg) och under 1923 ytterligare tre (Stockholm, Eskilstuna, Karlstad). Fyra av dessa fem föreningar beviljades lån, medan ansökan från det femte (Karlstad) avfördes från VU:s dagordning då den ej inkommit med begärda ekonomiska redogörelser. (12)

I mars 1923 hade MAF:s VU beslutat göra en utredning om de producentkooperativa föreningarna i yrket genom att skicka ut ett frågeformulär till avdelningarna. (13) Enkäten som genomfördes under hösten 1923 visade att det ägt rum ett kraftigt uppsving för arbetarkooperationen inom målaryrket de närmast föregående åren. Av de företag som var i verksamhet mot slutet av 1923 hade fyra bildats före 1921 medan elva stycken hade bildats 1921-1923. (14)

Av stadgarna och enkätsvaren framgår följande gemensamma kännetecken för de arbetarkooperativa måleriföretagen. Andelsägare var nästan undantagslöst enskilda arbetare och MAF-avdelningen på orten. Endast i Borlänge rörde det sig om ett företag med enbart individuella andelar, medan företaget i Göteborg som andelsägare förutom MAF-avdelningen också hade tio andra lokala fackföreningar. Andelsägarna erhöll vanligen en årlig fast kapitalränta på 5-6 procent, och vinstutdelning till arbetarna var enligt stadgarna vanligtvis möjlig, även om den ofta inte tycks ha praktiserats. Återbäring till kunderna tillämpades i än mindre utsträckning. (15)

Vid Bokbindareförbundets kongress i början av augusti 1921 kom frågan om producentkooperativ verksamhet inom yrket att aktualiseras. (16) I en motion framhöll Stockholmsavdelningen att bolagsordningen i Arbetarnes Bokbinderi-Aktiebolag ej tillät förbundet, som var den störste delägaren, att utöva önskvärt inflytande. Dessutom ansågs aktiebolagsformen inte överensstämmande med demokratins krav. Avdelningen yrkade därför att BF skulle överta Arbetarnes Bokbinderi-Aktiebolag, vilket skulle ombildas till "ett arbetarnas företag, byggt på demokratiska principer". (17) I enlighet med förbundsstyrelsens förslag beslöt kongressen att styrelsen snarast skulle utse en kommitté för att undersöka möjligheterna att

ombilda företaget på kooperativ grund. (18) Ett halvår senare var man beredd att gå till verket. Utredningskommittén hade utarbetat förslag till stadgar för ett kooperativt boktryckeri, och förbundsledningen hade fått löfte från några fackliga organisationer om andelsteckning. (19)

Till Arbetarnas Bokbinderi AB:s bolagsstämma 1922 hade verkställande utskottet skickat en motion med begäran om sammanslagning mellan bolaget och ett nystartat kooperativt företag. Detta motiverades med att ett produktionsföretag på kooperativ grund skulle ha större möjligheter till kapitalbildning, samtidigt som konkurrens mellan två företag i yrket borde undvikas. (20) Inför stämman diskuterades i VU hur man borde agera. En minoritet fruktade att förbundets motion inte skulle komma att antas och föreslog, att förbundets aktier skulle överföras på enskilda för att på så vis erhålla fler röster. Majoriteten inom VU trodde dock att detta skulle uppfattas som kuppmakeri och förordade att man i stället skulle agitera för motionen bland aktieägarna. (21)

Den 14 mars 1922 konstituerades Föreningen Kooperativa Bokbinderiet u p a vid ett möte i Folkets Hus i Stockholm, varvid utredningskommitténs stadgeförslag med smärre ändringar antogs. (22) Fem dagar senare hölls i samma lokal bolagsstämma med Arbetarnas Bokbinderi-Aktiebolag. Stämman ställde sig bakom Bokbindareförbundets motion, enligt vilken det skulle uppdragas åt bolagsstyrelsen att tillsammans med det nybildade företagens styrelse komma överens om villkoren för överlåtelsen. (23)

Emellertid skulle det dröja ända till april 1924 innan överlåtelsen kunde äga rum, vilket Ture Nerman tillskriver vissa medlemmars motstånd mot omläggningen. (24) Nerman nämner inte vari motsättningarna bestod, men av Bokbindareförbundets VU- och FS-protokoll framgår att föreståndaren för Arbetarnas Bokbinderi värderat inventarierna så högt att en överenskommelse inte kunnat komma till stånd. (25) I det läget hade en förbundsmedlem till bolagsstämman 1923 motionerat om att företaget skulle försättas i likvidation och aktierna inlösas till nominalvärde av Kooperativa Bokbinderiet. Motionen antogs, men vid den extra stämman som krävdes för att stadfästa likvidationsbeslutet, hade oppositionen samlat tillräckligt med röster för att stoppa beslutet. (26) Det uppkomna läget diskuterades av förbundsstyrelsen, och man beslöt att inför en ny stämman ge VU i uppdrag att vidta åtgärder för att säkra stämmans beslut. (27) Som en sådan åtgärd hade VU i sin rapport nämnt försäljning av förbundets aktier till "pålitliga medlemmar". (28)

Mot slutet av år 1923 begärde Kooperativa Bokbinderiet att förbundet skulle begära en extra bolagsstämma med Arbetarnas Bokbinderi AB. Vid stämman skulle BF motionera om försäljning av ak-

tiebolaget till Kooperativa Bokbinderiet, varvid förbundet skulle gå i borgen för köpesumman. Arbetarnas Boktryckeri skulle träda i likvidation från den 1 april 1924. VU ställde sig bakom denna framställan, och sedan den godkännts av styrelsemedlemmarna, skickades en skrivelse med begäran om extra bolagsstämma till bokbinderiaktiebolaget, vilken också innehöll en motion om bolagets försäljning. (29) Motionen antogs och i april 1924 skedde övertagandet. (30)

Mycket av sin kraft ägnade bokbindarnas förbundsledning åt att omforma bokbinderiaktiebolaget i Stockholm till en kooperativ förening. Men redan innan kongressen 1921 hade det i Eskilstuna bildats ett kooperativt boktryckeri, Föreningen Bokindustri u p a Eskilstuna. Företaget fick lån från förbundet, men i övrigt tycks det ha blivit styvmoderligt behandlat. (31) En begäran om att BF skulle låta trycka sina medlemsböcker i Eskilstuna avlogs till förmån för en beställning till Arbetarnas Boktryckeri AB, och när Bokbindareförbundets utredningskommitté tillskrev landssekreteriatet för att försäkra sig om ekonomiskt stöd från den samlade fackföreningsrörelsen, gällde förfrågan endast Arbetarnas Boktryckeri. Eskilstunaföretaget nämndes däremot inte. (32)

I nämnda brev skrev BF-kommittén att avsikten var att det planerade kooperationsföretaget i Stockholm efterhand skulle utökas med filialer i landsorten (33), och när det i en artikel i Social-Demokraten om Kooperativa Bokbinderiet stod att företaget var en filial till Stockholmsföretaget, väckte detta ont blod i Eskilstuna. I ett brev till förbundsstyrelsen protesterade man mot "det behändiga sätt som Fören. Bokindustri u.p.a. E-a blivit filial under Fören. Koop. bokbinderiet i Stockh.". (34) Förbundsledningen svarade emellertid att uppgiften kom från Stockholmsavdelningens ombudsman och inte från förbundets eller Stockholmsföretagets ledningar. För närvarande fanns inga planer på att Eskilstunaföretaget skulle uppgå i Kooperativa Bokbinderiet. (35)

I november 1920 hade Elektriska Arbetareförbundets styrelse ställt sig positiv till bildande av en kooperativ producentförening och tillsatt en utredningskommitté under ledning av Herbert Chronan att förbereda företagsgrundandet. (36) Ett halvår senare kunde Chronan rapportera till förbundsstyrelsen att kommittén företagit en försöksteckning av aktier, varvid medlemmar tecknat sig för nästan 1800 andelar á 10 kronor. (37) Tonen i denna rapport var tämligen optimistisk, liksom i en artikel som Chronan troligen skrev under sommaren 1921, vilken publicerades i Elektrikerns septembernummer. (38) Bedömningen inom kommittén, menade Chronan, var att ett kooperativt företag inom yrket skulle kunna komma till stånd "när bättre tider inträffa". (39)

I mitten på oktober avlade utredningskommittén sitt slutbetänkande, i vilket man var betydligt mer pessimistisk. De ekonomiska svårigheterna ansågs för tillfället oöverstigliga för startande av ett producentkooperativt företag vari förbundet skulle engageras. (40) Kommittén avgick, och förbundsstyrelsen avskrev tills vidare utredningsarbetet. (41) Det pessimistiska resultatet av kommitténs undersökningar delgavs medlemmarna i Elektrikern. (42)

Det framgår inte av FS-protokollen exakt vad som varit utredningskommitténs uppdrag (43), men det är troligt att avsikten endast var att förbereda bildandet av *ett* kooperativt företag beläget i Stockholm. Om man tänkt sig att detta skulle arbeta lokalt eller utveckla en riksomfattande verksamhet är osäkert, men åtminstone inledningsvis var avsikten säkert att företaget skulle verka i Stockholm. Detta framgår bl a av kommitténs oro över att Stockholms Elektricitetsverk vägrade det planerade företaget installationsrättigheter inom Stockholms stad. (44)

Ute i landet bildades emellertid arbetarägda installationsföretag. För det första förekom det inte så sällan att elektriker samarbetade i egna firmor. Dessa företag stod inte på kooperativ grund utan privat, vilket var ett uppenbart problem för förbundsledningen. Å ena sidan ägdes de av förbundsmedlemmar och konkurrerade med privatföretagen, men å andra sidan följdes inte alltid avtalen. Chronan skrev:

"Under ett flertal år tillbaka i tiden har ett stort antal medlemmar öppnat egen verksamhet av större eller mindre omfattning. Man har utvecklat ett kolossalt arbete och stort intresse för att få dessa företag att bära sig. Intresset har t o m varit av den art, att det vid flera tillfällen tvingat såväl förbunds- som avdelningsstyrelser att ingripa emot dessa s k knocklarfirmor, då dessa gjort försök att kringgå gällande avtal." (45)

För det andra bildades under perioden 1921-1924 ett mindre antal kooperativa installationsföreningar. Eftersom man från förbundsledningen var så negativ till de s k kamratbolagen, var man noga att särskilja dessa från riktiga kooperativa företag. Det var inte alls så, framhölls i Elektrikern, att varje av förbundsmedlemmar bildad firma var kooperativ. Tvärtom var kamratbolagen vanliga privatkapitalistiska företag och skulle av fackföreningarna bemötas som sådana: "Gud be vare oss för kamratbolag under kooperativ skylt. Det blev om något en splittringsorsak inom avdelningarna." (46) I november 1921, hävdade artikelförfattaren, fanns inget verkande producentkooperativt företag inom yrket, endast kamratbolag. Där- emot fanns planer på att omforma vissa kamratbolag till kooperativa föreningar, t ex i Malmö. (47)

Uppgifterna om antalet kooperativa installationsfirmor i slutet av år 1921 går isär. Av FS-protokollen i oktober framgår att två kooperativa företag var aktuella vid denna tid, ett redan verksamt i Katrineholm och ett under bildande i Norrköping. (48) I KID-undersökningen vid samma tid uppgav EAF att det fanns ett kooperativt företag inom yrket. (49) Även i fortsättningen är det svårt att få en klar uppfattning om antalet installationskooperativ - en svårighet som troligen hänger samman med att olika uppgiftslämnare dragit gränsen mellan kamratbolag och Kooperation olika. I Elektrikern nämns under första halvåret 1922 ytterligare ett par nybildade producentkooperativa företag, ett i Göteborg och ett i Västerås. (50) I en rapport till FS i januari 1923 nämns tre företag i respektive Norrköping, Katrineholm och Västerås. Av dessa tycks endast det i Västerås ha varit lyckosamt. Katrineholmsföretagets verksamhet hade avvecklats p g a depressionen och i Norrköping hade det kooperativa byggnadsbolag som installationsfirman sorterat under gått i konkurs. (51) I Elektrikern konstaterades att de producentkooperativa försöken "ingalunda slagit väl ut". (52) Den lägesbedömning som Chronans utredningskommitté gjort hösten 1921 visade sig således hålla måttet.

Som framgått hade såväl Måleriarbetareförbundet som Bokbindareförbundet satsat kapital i de arbetarägda företagen. När man under år 1921 inom Elektriska Arbetareförbundet diskuterade om förbundet skulle "engagera" sig för att utveckla producentkooperationen i yrket, är det emellertid inte troligt att det var ekonomiskt stöd som avsågs. När t ex förbundsstyrelsen under åren 1921 och 1922 avslag låneansökningar från de lokala installationsfirmorna, angavs motivet i protokollen vara "principiella skäl". (53) Och på kongressen 1923 avslags på styrelsens inrådan en motion om att förbundet skulle inrätta en produktionsfond. (54)

11.1.2. Kännetecken, motiv, problem

De arbetarkooperativa (55) yrkesföretagen kan karakteriseras i sex punkter. För det första var det frågan om företag vars verksamhet var direkt knuten till ett bestämt yrkesområde. Några planer på att bredda verksamhetsfältet genom samverkan med andra yrkesgrupper tycks inte ha funnits. För det andra rörde det sig om lokala företag, bildade genom lokala initiativ och vanligtvis utan ambitioner att expandera till riksomfattande företag eller att uppgå i någon central nationell överorganisation. För det tredje ägdes företagen huvudsakligen av de i företagen anställda arbetarna, även om organisationer också kunde vara delägare. För det fjärde var

det medlemskapet, inte storleken av det satsade kapitalet, som var grunden för inflytande i företagen. Enskilda delägare hade endast en röst vid bolagsstämmor/föreningssammanträden, oavsett hur stort deras insatskapital var. Denna princip gällde även för t ex *aktiebolaget Arbetarnes Bokbinderi*. Organisationer kunde dock ibland beviljas flera röster, men i så fall var antalet starkt begränsat. För det femte skulle enskilda arbetare och andelsägare ha ekonomiskt utbyte av sina insatser i företagen. Sedan obligatoriska avsättningar gjorts till reservfonder, utdelades en årlig kapitalränta på 5-6 procent till andelsägarna. Av återstående vinstmedel kunde även en del utbetalas till de anställda i företagen. För det sjätte, slutligen, underströks ibland i stadgarna att en del av vinsten kunde delas ut till kunderna som återbäring. (56)

Det har redan visats att grundandet av arbetarkooperativa yrkesföretag var mer frekvent inom de mindre hantverksfackförbundens verksamhetsområde än inom storindustrin. Detta kan förklaras av att förutsättningarna där att starta företag var långt gynnsammare. För det första besatt hantverksarbetarna ett yrkeskunnande som gjorde dem till en exklusiv grupp, samtidigt som det var möjligt för dem att överblicka och kontrollera produktionen i dess helhet. Om arbetare ur denna kategori slöt sig samman kunde de relativt enkelt konkurrera med privata företag i branschen. I storindustrin däremot saknade arbetarna tillräckligt kunnande för att i egen regi driva produktionen. För det andra krävde den verksamhet som de arbetarägda produktionsföretagen bedrev förhållandevis litet kapital, i synnerhet jämfört med storindustrin där kapitalbildningsproblemet var oöverstigligt.

Utifrån det tämligen begränsade material som intensivstuderats, förefaller det som om motiven för att bilda arbetarkooperativa yrkesföretag varierat, från rent privatekonomiska förtjänstöverväganden till ideologiska visioner om Kooperationens roll i samhällsombildningen. För de s k kamratbolag som utförde elektriska installationer var rent privatekonomiska överväganden avgörande vid bildandet. Elektrikerna såg att det fanns en nisch för små flexibla företag i branschen och utnyttjade möjligheten. Det är tveksamt om dessa kamratbolag bör räknas som arbetarkooperativa företag. Även om förtjänstmöjligheterna och del i vinsten inte var huvudmotivet då renodlade arbetarkooperativa företag grundades, framgår det av källmaterialet att man genom företagsbildandet ville förbättra villkoren för de i yrket sysselsatta arbetarna.

Ett annat motiv för att bilda kooperativa producentföreningar eller för fackförbunden att stödja arbetarkooperativa företag var att motverka arbetslöshet. Föreningen Bokindustri u p a Eskilstuna bildades för att bereda arbete åt avskedade bokbindare i staden,

och av denna orsak beviljade Bokbindareförbundet företaget ett lån på 2 000 kronor. (57) När Träarbetareförbundet 1919 hade beslutat överta ägandet av Svenska Pianofabriken var det just konkurshotet som var motivet. På liknande sätt var det för att förhindra att lokala arbetarkooperativ råkade i ekonomiskt ohållbara lägen som förbundsstyrelserna beviljade lån, t ex när Bokbindareförbundet 1922 förlängde lånet till det kooperativa bokbinderiet i Eskilstuna. (58)

Ett tredje och mer offensivt motiv för att bilda kooperativa producentföreningar var, att dessa skulle stärka arbetarnas ställning i lönerörelser och vid konflikter. I Sundsvallsavdelningens motion till Måleriarbetareförbundets kongress yrkades att förbundsledningen skulle bevilja lån ur förbundskassan till bildande av kooperativa produktionsföretag inom yrket "särskilt vid konflikter". (59) I den följande debatten underströk Axel Friberg (Stockholm) betydelsen av Kooperationen som medel i kampen på arbetsmarknaden: "I Stockholm har det visat sig att det kooperativa företaget lagt hämsko på arbetsgivarnas benägenhet att använda sig av lockoutvapnet." (60) Liknande erfarenheter redovisades i en motion till Livsmedelsarbetareförbundets kongress 1922:

"Under lönerörelser å platser där kooperativa företag finnes, måste arbetsgivarna räkna med dessa företag vid uppgörelsers träffande. Inom livsmedelsindustrin ha vi nog den erfarenheten, att där kooperativa företag funnits ha möjligheterna varit större att på fredlig väg få en uppgörelse till stånd." (61)

Det förefaller alltså som att man inom fackföreningarna ansåg att arbetarkooperativa företag stärkte den fackliga förhandlingspositionen på två sätt. Långsiktigt skulle medvetenheten om att det i branschen fanns konkurrerande arbetarägda företag, som inte skulle komma att påverkas av en eventuell konflikt, göra arbetsgivarna mer medgörliga i avtalsförhandlingarna. På kortare sikt skulle bildandet av kooperativa företag i en given konflikt kunna avlasta fackföreningarna ekonomiskt och därmed förlänga konflikten, samtidigt som arbetsgivaren hotades av en konkurrerande producent.

Slutligen fanns det socialistiska motiv bakom grundandet av producentkooperativa företag, och i socialiseringsrörelsens kölvatten kom aspekten av de arbetarkooperativa företagen som delar av den socialistiska samhällsomvandlingen att alltmer betonas. I ett brev till landssekreteriatet 1921 skrev bokbindarnas utredningskommitté:

"Alla äro vi ense om önskvärdheten av privatkapitalismens fall, ehuru man ofta tvistar om sättet att åvägabringa detsamma. Att genom ett systematiskt övertagande av yrkesproduktionen inom de olika förbunden, genom upprättande av egna, i den allmänna marknaden

konkurrenskraftiga företag, vore dock, enligt vårt förmenande ett verksamt medel för att därigenom få bort mellanhandssystemet." (62)

Samma perspektiv anlades i motioner och inlägg på målare- och bokbindarekongresserna. (63)

I Västeuropa hade arbetarkooperationen varit långt mindre lyckosam än konsumentkooperationen, och bakom den långa raden av misslyckanden från 1800-talets mitt hade man inom den internationella arbetarrörelsen uppmärksammat bestämda problem - kapitalbildningssvårigheter, känslighet för marknadsfluktuationer, bristande erfarenhet av företagsledning och företagsekonomi, svårigheter att praktisera intern demokrati utan att skapa disciplinproblem. (64) Inom den svenska arbetarrörelsen fanns vid 1920-talets början olika inställningar till de arbetarägda produktionskooperativen företrädda, och arbetarkooperationens problem kom att uppmärksammas, inte minst inför bildandet av svenska byggnadsgillen.

Bland de kooperativt aktiva framhöll man olika orsaker till svårigheterna för producentföreningarna. Medlemsunderlaget i arbetarkooperativa yrkesföretag var för litet för att de inbetalda andelarna skulle räcka till att utveckla verksamheten. Vidare hade producentföreningarna att kämpa mot ideologiskt rotat köpmotstånd från kunderna och utsattes ofta för dumping och andra former av "illojal" konkurrens från branschens privata företag. (65) I en artikel i Fackföreningsrörelsen 1922 behandlade Wigforss erfarenheterna av de svenska arbetarföretagens verksamhet, och i den nämns tre huvudproblem. För det första hade det visat sig att sammanhållningen inom det arbetarkooperativa företaget kunde ställas på svåra prov, i synnerhet vid motgångar. För det andra framhöll Wigforss att arbetarna som ägare var sämre rustade än vanliga privatkapitalister att välja en duglig företagsledning, eftersom det brast i ekonomisk och teknisk sakkunskap. (66) Det tredje huvudproblemet, och det som ofta varit det största, var kapitalbildningen. Hur skulle tillräckligt kapital kunna uppbringas? Arbetarna var fattiga och fackföreningarna kunde inte långsiktigt binda sina tillgångar i företag. (67)

11.2. Byggnadsgillerörelsen 1921-1922

11.2.1. Englandsdelegationen

På sitt januarimöte 1921 hade LO:s representantskap efter hemställan från ARKID beviljat anslag för att sända en studiedelegation till England för att där studera byggnadsgillerörelsen. I samråd

med ARKID bestämdes att Engelsksdelegationen skulle bestå av Wigforss, Sigfrid Hansson, Linde, C J Söder och J-O Johansson. Den senare avsåde sig emellertid uppdraget förordande att han skulle ersättas av David Berg, vilket också skedde. (68)

I september 1921 besökte Engelsksdelegationen London och Manchester och studerade byggnadsgillenas vardag. Man intervjuade ledande ideologer som S G Hobson, fackföreningsledare och arbetsgivare. Delegationen besökte dessutom några av Londongilletts och Manchestergilletts arbetsplatser och fick möjlighet att tala med arbetare, förmän och arkitekter. Av de publicerade rapporterna att döma tycks man under de fyra veckor delegationen var i England ha fått en tämligen god insikt i den engelska byggnadsgillerörelsen. I början av oktober återkom Engelsksdelegationen till Sverige och strax började man genom föredrag och intervjuer i tidningarna redovisa sina intryck. Tre mer omfattande skriftliga rapporter publicerades; Wigforss' (som var delegationens officiella), Hanssons och Bergs. (69)

De tre Engelsksrapporterna kännetecknades alla av en positiv inställning till den engelska byggnadsgillesrörelsen, som socialt och demokratiskt experiment, och även till de konkreta byggnadsresultaten. Också *beskrivningen* av rörelsens utveckling och läge var positiv, eftersom man hämtade sin huvudsakliga information från de engelska gillesocialisterna, vilka vid denna tid inte var medvetna om gillenas prekära ekonomiska situation.

Även om redogörelserna för de engelska gillenas organisation och verksamhetsformer i och för sig var riktiga, är det uppenbart att rapporterna samtidigt var avsedda att påverka den svenska debatten i önskad riktning. Medan Wigforss och Hansson, vilka var teoretiskt övertygade gillesocialister, utformade sina rapporter huvudsakligen som program för byggnadsgillerörelsen, lade Berg, som inte hade samma utgångspunkt, stor vikt vid frågor av intresse för Metallindustriarbetareförbundets dagliga kamp, t ex de engelska arbetarnas kategoriska motstånd mot ackordslöner eller frånvaron av övervakningspersonal. (70)

Den bild av den engelska byggnadsgillerörelsen som den svenska arbetarrörelsen gavs genom rapporterna (71) var tämligen enstämig. Gillena hade tre kännetecken: De var demokratiska, fackföreningsanknutna och samhällsnyttiga företag. Liksom kooperativa byggnadslag eller produktionsföretag styrdes byggnadsgillena enligt demokratiska principer. Arbetarna var (kollektivt) kapitalägare och därmed sina egna arbetsgivare och beslutade i egna ärenden. (72) Förvaltningsrutinerna i gillet var demokratiska. Vad gällde anställningsförfarandet rådde ingen prövning och därmed ingen diskriminering; alla medlemmar i byggnadsfackföreningarna anställ-

des i den turordning de anmält sig. Vid avsked hade den demokratiskt valda gillekommittén beslutsrätt i sista hand. Förmän valdes yrkesvis direkt av arbetarna och verkmästare genom indirekta val. (73)

Enligt Wigforss var de engelska gillesocialisterna noga med att understryka skillnaden mellan ett byggnadsgille och ett kooperativt byggnadslag: "Vad som fattas är åtminstone två ting: gillena äro inga enskilda arbetslag utan *fackföreningsorgan* och gillena vilja *inte veta av någon profit* ." (74) Att byggnadsgillet var ett fackföreningsorgan betonades i alla tre rapporterna. Det lokala gillet leddes av en gillekommitté, bestående av representanter för de på orten verksamma fackföreningarna i byggnadsbranschen och endast arbetare tillhörande dessa fackföreningar anställdes av gillet. (75)

Enligt rapporterna kännetecknades de engelska gillena av ett billigt och bra byggande. Orsaken till den högre kvalitén och de lägre produktionskostnaderna uppgavs vara att arbetarna i gillet var positiva till sitt arbete och sitt företag och därför arbetade intensivare och noggrannare. (76) Men också det faktum att byggnadsgillena var negativa till att göra vinst på sin verksamhet sades ha bidragit till de lägre produktionskostnaderna. I Wigforss' och Hanssons rapporter skildras hur gillena tvangs övergå från kontrakt om produktion till självkostnadspris till en kontraktmodell som möjliggjorde ett driftsöverskott (maximikostnadskontrakt) och hur de därvid förband sig att återbetala 50-90 procent av vinsten till byggherren. (77) "Någon mera påtaglig bevisning för sin motvilja mot allt som smakar profit, kunde gillena inte gärna lämna," skrev Wigforss. (78)

De omedelbara fördelarna för de av byggnadsgillena anställda arbetarna var enligt rapporterna det rättvisa anställningsförfarandet, möjligheten till inflytande i avskedandefrågor och tillsättandet av förmän och verkmästare, samt en större anställningstrygghet (ersättning vid sjukdom, tillfällig arbetsbrist) än hos privata byggnadsfirmor. (79) Dessutom sades gillena vinnlägga sig om att främja yrkesskickligheten. "Genom att åstadkomma en yrkesskicklighetens renässans", skrev Sigfrid Hansson, "återuppväckes kärleken till arbetet, skapas arbetsglädje, och därmed garanteras ett kvantitativt gott utbyte." (80) Berg hade noterat den större friheten på gillenas arbetsplatser. (81)

De svenska rapportörerna underströk, och här var förmodligen avsikten att förekomma uppkomsten av falska förhoppningar i arbetarleden, att gillena till sina anställda arbetare betalade löner enligt gällande avtal, men av princip var mot att betala högre löner än för privat anställda arbetare. Enligt rapporterna berodde detta på att byggnadsgillena konkurrerade om uppdrag med privata ent-

reprentörer och måste hålla kostnaderna nere, men också på att man "icke velat vädja till arbetarnas förvärvsbegär, utan till deras socialistiska instinkter och övertygelse". (82) Men framför allt motiverades principen av omtanken om solidariteten inom fackföreningsrörelsen. Berg anförde Hobsons egen förklaring: "Skulle gillenas arbetare åtnjuta högre lön än andra, skulle de snart komma att betraktas som en privilegierad klass inom arbetarklassen, vilket skulle medföra, att antagonism skulle uppstå mellan gillenas och privatindustrins arbetare." (83)

Två problem som arbetarkooperativa produktionsföretag ofta ställts inför togs upp av rapportörerna; arbetsdisciplinen och kapitalbildningen. Några större motsättningar mellan å ena sidan arbetsgivaren (=gillet) och arbetsledningen och å andra sidan de anställda arbetarna sade man sig inte ha märkt. (84) Kapitalfrågan var ett allvarigare problem. I rapporterna redogjordes för hur kapitalbildningsproblemet inledningsvis lösts genom att kommunerna i egenskap av byggherrar successivt betalt löner och andra löpande driftskostnader, genom lån från den kooperativa rörelsens bank och genom försäljning av obligationer till arbetarna. (85) Men lösningen framstod inte som tillfredsställande. Berg skrev:

"Men så kan det ej fortgå. Skall man på allvar ta upp kampen med byggmästarna om industrin, måste man tränga in i den privata byggnadsverksamheten. Och då behöver man kapital." (86)

Den lösning, som vid tiden för studiebesöket diskuterats i England, var att engagera byggnadsfackförbunden ekonomiskt i gillrörelsen, genom direkta placeringar av fonderade resurser eller genom extra uttaxeringar av medlemmarna, och detta alternativ ges förhållandevis stor och positiv uppmärksamhet i rapporterna. (87) Wigforss betonade emellertid att det var troligt att de engelska byggnadsfackförbunden, om de satsade pengar i byggnadsgillena, skulle kräva medinflytande i gillena och att man inom rörelsen ställde sig negativ till detta. (88)

11.2.2. Den Första Byggnadsfackkonferensen i december 1921

En knapp månad efter det att Englandsdelegationen återkommit till Sverige, inbjöd Träarbetareförbundets styrelse övriga fackförbund inom byggnadsbranschen till ett möte för att behandla den engelska gillesocialismen. (89) Konferensen kom att hållas i Stockholm den 11-12 december. Närvarande var förutom företrädare för det inbjudande förbundet representanter för Grov- och Fabriksarbetareförbundet, Murareförbundet, Stenindustriarbetareförbundet, Måleriarbetareförbundet, Bleck- och Plåtslagareförbundet, Transportarbe-

tareförbundet, Kakelugnsmakareförbundet, Elektriska Arbetareförbundet, Metallindustriarbetareförbundet samt LO:s landssekreterariat. (90)

På dagordningen fanns två punkter: Gillesocialismen och avtalsrörelsen i byggnadsbranschen. (91) I sin inledning till den första punkten redogjorde Linde för studieresan till England och sina intryck av den engelska gillesocialismen. Linde, som själv anslöt sig till gillesocialismen, trodde att de engelska gillena skulle få lokala efterföljare i Sverige, och fruktade att en sådan utveckling, utan en enhetlig facklig linje, skulle få negativa följder. Grundidéerna skulle kanske förfläckas och företag gå i konkurs, vilket "skulle bli till skada för både gillesidén och fackföreningsrörelsen". (92)

I enlighet med detta förespråkade Linde att de närvarande förbunden skulle utse en kommitté, som skulle utreda på vilka villkor fackföreningsrörelsen kunde starta byggnadsgillena. I avvaktan på en enhetlig facklig linje i frågan borde avdelningarna uppmanas att inte "företaga sig något som kunde föregripa denna utredning". (93) Det är svårt att undgå reflexionen att det var just för att skapa ett embryo till en nationell gilleorganisation och föregripa spontana företagsbildanden på det lokala planet, som Linde och Träarbetareförbundet hade inbjudit till byggnadsfackkonferensen. Först i april 1922 skulle de engelska byggnadsgillena få en riksorganisation, men frågan hade diskuterats redan när Englandsdelegationen besökt London och Manchester. I Tyskland fanns däremot sedan 1920 en nationell organisation och regionala sammanslutningar och den österrikiska nationella gilleorganisationen hade bildats i slutet av 1921.

På Lindes inledning följde en debatt, som visade att åsikterna om hur den svenska fackföreningsrörelsen skulle hantera frågan om byggnadsgillena gick starkt isär. Beträffande byggnadsgillena som facklig strategi fick Linde principiellt stöd från Otto Ljungquist (MAF) och ytterligare ett par talare, medan två fackförbundsrepresentanter sade sig vara principiella motståndare. Den stora majoriteten på mötet ställde sig emellertid avvaktande eller skeptisk till gillenas möjligheter att lyckas. (94)

Att Lindes förslag att bygga den svenska byggnadsgillerörelsen uppifrån och ner inte möttes av något oreserverat stöd är således inte så konstigt. I och för sig var de flesta för att tillsätta en facklig kommitté med uppgift att utarbeta en gemensam plattform i frågan, men Lindes försök att få förbunden att direkt motverka lokala initiativ misslyckades. Tvärtom tycks det av inläggen att döma ha funnits en stor majoritet för att "börja från roten och icke uppifrån" (Lundgren, Stenindustriarbetareförbundet). (95) I Nils Perssons (MF) yttrande "att risken skulle vara större om det skul-

le misslyckas för en central ledning än om det skulle misslyckas på en lokal plats" instämde flera talare. (96) Även Söder fick instämmanden då han uttalade skepsis över framkomligheten hos den väg Linde anvisade. (97)

Samtidigt var de flesta mötesdeltagarna överens om att centrala initiativ ändå behövdes i byggnadsgillefrågan. Hagman såg liksom Linde en fara i att lokala gillen skulle kunna misskreditera idéen, och Ljungquist föreslog att den av Linde föreslagna kommittén skulle "utarbета förslag till stadgar, för att på detta sätt skapa fram enighet i principiellt hänseende". (98) Andra tänkte sig mindre omfattande centrala insatser såsom spridande av propaganda och information. (99) Resultatet av detta första försök att få byggnadsfackförbunden att stimulera bildandet av byggnadsgillen blev att en tremannakommitté tillsattes med uppgift att främja frågan. Till ledamöter i kommittén utsågs Linde, Ljungquist och Söder. (100) Under 1922 höll denna kommitté en rad möten, men kunde inte enas kring något gemensamt förslag, enligt Linde beroende på principiella meningsmotsättningar. (101)

11.2.3. Lokala byggnadsgillen

Från senhösten 1921 och ett år framåt togs flera lokala initiativ till att bilda lokala byggnadsgillen. På dess lokala ursprung och genom att såväl socialdemokrater som syndikalister stod för initiativen, blev rörelsen tämligen oenhetlig. Fastän de betraktade sig som byggnadsgillen, var en del företag snarast att beteckna som vanliga kooperativ. På olika orter hade man kommit olika långt, och rörelsen omfattade både förberedande gillekommittéer och företag som utförde byggnadsarbete på entreprenad.

Det är svårt att få en överblick över hur omfattande de lokala initiativen var. I sentida studier över BPA:s förhistoria nämns endast sådana byggnadsgillen som kom att bestå och sedermera 1951 ingå som lokala produktionsföretag under Byggnadsfackens Central AB, dvs gillena i Stockholm (1922) och Malmö (1924). (102) Men inte heller de samtida rapporterna inom den reformistiska arbetarrörelsen var fullständiga. Dels rapporterades endast om lokala initiativ att bilda lokala produktionsföretag som var renodlat gillesocialistiska, dels undvek man att rapportera om gillen som dominerades av syndikalisterna. Ofta sammanföll dessa utslutna kategorier. Uppgifterna om antalet gillen är osäkra och inte sällan motsägelsefulla. På den Andra Byggnadsfackkonferensen rapporterade Sigfrid Hansson att lokala gillen bildats "i Göteborg, Helsingborg, Norrköping, Stockholm m fl platser" (103), medan samme Hansson i en

intervju alldeles efter konferensen slog fast: "Med undantag av Stockholmsgillet /.../ kan man knappast beteckna de existerande gillena som socialistiska byggnadsgillen utan snarare som kooperativa företag". (104)

För att få en bild av omfattningen av den lokala byggnadsgillerörelsen är det nödvändigt att kombinera upplysningar ur olika slags källmaterial. I denna undersökning finns dock ingen möjlighet att använda *lokalt* källmaterial, t ex fackföreningsprotokoll, för att fördjupa studien, utan kartläggningen baseras huvudsakligen på uppgifter i pressen och protokoll från centrala fackliga samman slutningar och möten. Kartläggningen berör endast lokala arbetarägda produktionsföretag (eller förberedande kommittéer), vilka betraktade sig eller betraktades som gillen (oavsett om de uppfyllde kriterierna i 1922 års mönsterstadgar). Däremot omfattar översikten inte "rena" kooperativa byggnadsföretag som t ex Göteborgs Byggnadsproduktion (grundat sommaren 1919) och aktiebolag som Arbetarnas byggnadsaktiebolag i Södertälje (grundat våren 1921) eller Allmänna byggnadsbolaget i Göteborg (grundat 1919). (105)

Bland de lokala initiativen att grunda byggnadsgillen kan man iakta två huvudtyper. *Kooperativa byggnadsgillen* var en företagsform som baserades på de fackliga organisationerna i byggnadsbranschen, men med andelar i enskild ägo och öppna även för fackföreningar utanför byggnadsindustrin. Denna typ av gillen förordades av syndikalisterna. Den andra typen var de helt *fackföreningsägda byggnadsgillen*, vilken var vad socialdemokraterna och den reformistiska fackföreningsrörelsen förordade. (106)

Även om det främst tycks ha varit på kooperativa byggnadsgillen som intresset inriktades 1922 (se kapitel 13), finns det några exempel på reformistiska försök att grunda fackföreningsägda byggnadsgillen. I november 1921 bildade de sex största fackföreningarna i byggnadsindustrin i Göteborg Byggnadsarbetarnes Gilleskommitté, vars uppgift skulle vara att undersöka om det i Göteborg fanns intresse och möjlighet att starta ett byggnadsgille efter engelsk förebild. Perspektivet var att byggnadsgilleverksamheten skulle prövas främst i rikets tre största städer. (107) Under 1922 bildades inget byggnadsgille i Göteborg, men Byggnadsarbetarnes Gilleskommitté var aktiv förespråkare för att LO skulle ta initiativ till enhetliga riktlinjer för den svenska byggnadsgillerörelsen. (Se nedan).

I Stockholm bildades under 1922 inte mindre än tre olika byggnadsgillen; ett bleck- och plåtslagargille, ett syndikalistiskt kooperativt byggnadsgille och ett reformistiskt fackföreningsägt byggnadsgille. Under våren 1921 hade inom Bleck- och Plåtslagareför-

bundets avdelning i Stockholm väckts förslag om att det skulle bildas en kooperativ verkstad, med såväl avdelningen som enskilda medlemmar som delägare. På grund att medlemmarna hade negativa erfarenheter från en tidigare kooperativ verkstad som hade gått omkull, vann i stället ett förslag om att bilda en helt fackföreningsägd gilleverkstad gehör. En kommitté tillsattes, och på ett avdelningsmöte i januari 1922 beslöts starta den avdelningsägda gilleverkstaden. I april samma år inleddes verksamheten. (108)

Medan bleck- och plåtslagargillet var begränsat till ett yrke, var de två andra byggnadsgillena bredare i sin yrkesstruktur. På ett FCO-möte i mitten av september 1921 hade förslag väckts att en kommitté skulle tillsättas för att utreda möjligheten för arbetarna att överta all byggnadsverksamhet i Stockholm på entreprenad. Förslaget resulterade inte i något beslut, utan remitterades till byggnadsarbetarnas lokala samorganisation. Då inget uttalande gjordes under hela hösten, började syndikalisterna förbereda ett allmänt möte för byggnadsarbetarna i Stockholm. (109) Mötet om byggnadsgillefrågan hölls i början av februari 1922 och resulterade i att en syndikalistiskt dominerad förberedande kommitté tillsattes. I mitten av juni samma år bildades så Stockholms Byggnadsgille uppå, som ett renodlat syndikalistiskt kooperativt byggnadsgille, då de reformistiska byggnadsfackföreningarna inte visade något intresse för företagsbildandet. (Se kapitel 13).

Redan tidigare hade Stockholms byggnadsfackföreningar förhållit sig skeptiska till de syndikalistiska initiativen att bilda ett byggnadsgille. Samma kväll som den s k B-salskommittén (se kapitel 13) valdes på LS-mötet i februari, samlades på inbjudan av Byggnadsfackens samorganisation representanter från olika fackföreningar för att diskutera möjligheterna att bilda ett byggnadsgille i huvudstaden. (110) Något tydligare sätt att redan inledningsvis demonstrera att man inte ville ha något samarbete med syndikalisterna i denna fråga är svårt att tänka sig.

Vid de stockholmska byggnadsfackföreningarnas möte den 2 februari 1922 höll Sigfrid Hansson ett föredrag om de engelska gillernas program, organisation och verksamhet. Därefter tillsattes en kommitté med uppgift att försöka förmå stadens byggnadsfackföreningar att behandla frågan om bildande av ett byggnadsgille. Kommittén, som bestod av representanter för de olika fackföreningarna, höll ett par möten i februari, och den 1 mars fastställdes en cirkulärskrivelse som sändes till de lokala fackliga organisationerna i byggnadsbranschen. I skrivelsen ombads fackföreningarna yttra sig om de vore villiga att medverka till startandet av ett lokalt byggnadsgille. Det framgick att vad som föresvävade kommittén var att företaget skulle utföra arbete, huvudsakligen för kommunen,

allmänna institutioner och staten, till självkostnadspris, men inte självt stå för några kapitalkostnader. Vidare skulle företaget vara en andelsförening, helt ägd av fackföreningarna inom byggnadsindustrin i Stockholm, och med ett andelskapital på 25.000 kronor, dvs 4 kronor per fackföreningsmedlem. (111)

Det dröjde tills efter sommaren innan fackföreningarna behandlat cirkulärskrivelsen, och syndikalisterna hann bilda Stockholms Byggnadsgille. Den 10 augusti 1922 sammanträdde kommittén ånyo, och de inkomna rapporterna visade då att byggnadsfackföreningarna var beredda att stödja bildandet av ett fackföreningsägt byggnadsgille. Endast rörläggarna avböjde deltagande med motivering att de planerade bilda ett eget företag, men fackföreningens ombud förklarade att man var beredd att ta upp frågan till ny prövning. Bleck- och Plåtslagareföreningen förklarade att dess gilleverkstad utan svårigheter kunde överlätas till byggnadsgillet. (112) Då den positiva inställningen till ett företagsgrundande var klarlagd, skickade kommittén ut en ny cirkulärskrivelse där fackföreningarna uppmanades att ta ställning till ett stadgeförslag och utse ombud till en konstituerande sammankomst. Efter ett par ombudsmöten i oktober 1922 kunde så Fackföreningarnas Byggnadsproduktion förening u p a bildas den 28 oktober 1922. (113)

Föreningens stadgar och arbetsordning påminner starkt om de mönsterstadgar som Centrala Gilleskommittén höll på att utarbeta ungefär samtidigt, och det är troligt att underhandskontakter togs. Medlemsrätten i Fackföreningarnas Byggnadsproduktion skulle begränsas till fackföreningar inom byggnadsindustrin i Stockholm. (114) När stadgarna diskuterades av ombuden, föreslogs att fackföreningar också i andra branscher skulle få bli medlemmar, men förslaget avslogs. (115) Därigenom underströks ytterligare den branschmässiga knytningen till byggnadsindustrin. Vidare skulle företaget tillämpa självkostnadsprincipen: Ingen ränta skulle utgå på andelskapitalet, och eventuell vinst skulle fonderas. (116) Arbetarna skulle vara representerade som kapitalägare genom de fackliga ombuden vid årsmöten och representantskapsmöten, och direkt som anställda genom ett rådgivande driftsråd. (117)

Redan före företagsgrundandet, under sommaren 1922, hade det underhandlats med Stockholms Hyresgästförening om uppförande av ett bostadshus med 165 lägenheter. Emellertid kom verksamheten inte igång förrän i början av 1923, och då för en annan byggherre, Konsumtionsföreningen Stockholm. Inom loppet av ett halvår efter byggnadsgillet grundande tillsattes en teknisk ledare, ingenjören Bror Bennström, och kassören Sven Lindberg blev fast anställd. Ett verkställande utskott, bestående av sekreteraren H Åkerström, som samtidigt förestod bleck- och plåtslageriverksta-

den, Lindberg och Bennström inrättades. Denna snabba professionalisering av driften hängde samman med verksamhetens expansion. 1923 var över 400 arbetare anställda i företaget och två år senare 1.600. (118)

Genom en preliminär inventering av de lokala initiativen att starta byggnadsgillen (jfr motsvarande avsnitt i kapitel 13) framträder ett helt annat mönster än vad som ges i framställningarna om BPA:s förhistoria eller i de samtida socialdemokratiska lägesrapporterna. I dessa rapporter sades visserligen att det var ett allvarligt problem att den lokala gillerörelsen var oenhetlig, men många initiativ företogs. Inget sades om att bildandet av *kooperativa* byggnadsgillen var huvudtendensen under 1922 eller att initiativet ofta var syndikalistiskt.

Den företagsorganisatoriska skillnaden mellan kooperativa byggnadsgillen och helt fackföreningsägda är inte så stor att den kan förklara varför socialdemokraterna och fackföreningsrörelsens ledande kretsar valde att satsa enbart på fackföreningsägda gillen och utveckla rörelsen *i motsats* till de kooperativa gillena. Det fanns ju trots allt en tradition av producentkooperativ verksamhet i vissa fackförbund och i en del av dessa företag var såväl enskilda som fackföreningar andelsägare. I de kooperativa byggnadsgillena hade dessutom fackföreningarna en starkare ägandeposition och de enskilda medlemmarna en svagare än i traditionella arbetarkooperativ, och det hade varit en fullt rimlig taktik från fackföreningsrörelsens sida att försöka dra med de kooperativa gillena i byggnadsgillerörelsen. Detta var vad t ex Otto Ljungquist förordade på den Andra Byggnadsfackkonferensen, men det beslöts anorlunda. (119)

Det är omöjligt att förstå denna konfrontationslinje, om man inte tar hänsyn till den reformistiska fackföreningsrörelsens taktiska huvudprincip, att inte erkänna SAC som likvärdig organisation, vilken fick officiell status vid LO-kongressen 1922. (120) I och med att syndikalisterna utnyttjade det ökade intresset för gillesocialism till att försöka starta kooperativa gillen, blev det angeläget för den reformistiska arbetarrörelsen att få hegemoni över den nya spontana rörelsen. Genom den socialdemokratiska dominansen inom fackföreningsrörelsen garanterade helt fackföreningsägda byggnadsgillen att detta skulle lyckas. Omvänt visste syndikalisterna att de hade störst förutsättningar att öva inflytande över gillerörelsen, om medlemskap i byggnadsgillena stod öppet inte bara för byggnadsfackföreningar utan också för andra fackliga organisationer, som t ex LS, och för enskilda medlemmar. I kooperativa

byggnadsgillen kunde enskilda anhängares entusiasm och idoghet kompensera syndikalisternas organisatoriska svaghet.

11.2.4. Kongressdiskussioner 1922

Den linje i byggnadsgillefrågan som den Första Byggnadsfackkonferensen slagit fast, att fackförbunden genom information och propaganda skulle försöka skapa enhetlighet i den spontana lokala gillrörelsen i avvaktan på att den tillsatta kommittén lade fram ett förslag till gemensam plattform för landets byggnadsgillen, kom att praktiseras under år 1922. De Englandsdelegerade intervjuades och lämnade skriftliga rapporter, vilka publicerades i arbetarpressen, och i synnerhet Wigforss, Berg och Sigfrid Hansson reste runt och höll en rad föredrag om de engelska byggnadsgillena och förutsättningarna i Sverige att göra liknande försök. Hansson höll under året inte mindre än ett femtiotal sådana föredrag. (121)

Dessutom publicerades i fackföreningspressen, framför allt i Fackföreningsrörelsen, en rad artiklar som belyste byggnadsgillrörelsens utveckling utomlands och i Sverige och tog upp förutsättningar och problem för eventuella svenska gillen. Också i de socialdemokratiska tidningarna och i Tiden var byggnadsgillefrågan ett frekvent ämne 1922, och arbetarrörelsens förlag gav under året ut en översättning av Coles "Self-Government in Industry", Sigfrid Hanssons Englandsrapport "Praktisk socialism" och Wigforss' "Industriens demokratisering", vari ämnen som gillesocialismen och byggnadsgillena berördes. (122)

Som framgått var det lokala intresset för att bilda byggnadsgillen tämligen stort, och det lyckades inte fackföreningsrörelsen att skapa enhetlighet i den lokala rörelsen enbart genom upplysning och propaganda. Detta, tillsammans med syndikalisternas satsning på att erövra initiativet på det lokala planet, ökade behovet av mer kraftfulla insatser från fackförbunden, och byggnadsgillefrågan kom att behandlas vid några fackliga kongresser 1922.

Vid Murareförbundets kongress i mitten av april 1922 förelåg två motioner som yrkade att frågan om gillesocialism skulle utredas inom förbundet. Viktiga problem att undersöka var, enligt en av motionerna, förutsättningarna för samarbete med övriga byggnadsfackföreningar, kapitalbildningsfrågan och gillenas organisationsformer. Enligt den andra motionen skulle utredningskommittén ges i uppdrag att utarbeta stadgar för byggnadsgilleverksamhet. Nils Persson var lika skeptisk till gillesocialismen som på byggnadsfackkonferensen i december 1921, och yrkade avslag på motionerna. Förbundet borde inte ta ställning i frågan, menade Persson, utan

överlämna initiativet till medlemmarna och avdelningarna. (123) Perssons synpunkter framlades inför kongressen i en reservation till beredningskommitténs utlåtande, vilket var positivt till utredning av frågan om byggnadsgillen. Med stor majoritet antogs beredningskommitténs förslag. (124) Någon utredning i Murareförbundets regi skulle emellertid inte komma till stånd och efter den Andra Byggnadsfackkonferensen i november 1922 var frågan inte längre aktuell. (125)

Också vid Träarbetareförbundets kongress i slutet av juli 1922 diskuterades gillesocialismen. Avdelningen i Ludvika hade motionerat om att en kommitté skulle tillsättas för att underhandla med de andra fackförbunden inom byggnadsbranschen om gemensam borgen för kooperativa byggnadsföretag, eventuellt gillen. Förbundsstyrelsen yrkade avslag på motionen (126), men lade fram ett eget förslag till uttalande, som i princip ställde sig positivt till den engelska och tyska gillesocialismen, och gav FS fria händer att ta egna initiativ:

"Kongressen har med tillfredsställelse tagit del av vad i detta avseende från arbetarörelsen redan gjorts i andra länder på grundvalen av den teorin att industrin skall uppbäras av de i industrin verkande fackorganisationerna, och uttalar kongressen att förbundsstyrelsen bör följa denna utveckling och i den mån det kan anses att dessa teorier (de s k engelska gillesidéerna eller de tyska Bauhütteidéerna) äro möjliga att upptaga inom de industrier, i första rummet måhända byggnadsindustrin, inom vilka förbundet har att företräda arbetareintressen bör förbundsstyrelsen medverka för dessa frågors allvarliga prövning." (127)

Kongressdebatten visade att spännvidden i åsikter inom TAF, också inom styrelsen, var stor. Bernt Jönsson från Malmö föreslog t ex att styrelsen skulle utarbeta förslag till stadgar och arbets sätt för samtliga byggnadsgillen i landet. Förslaget synes dock ha fallit. (128) C Hedman (FS) ansåg att de fackliga organisationerna inte skulle befatta sig med produktionsföretag. (129) På den Första Byggnadsfackkonferensen hade Hedman motiverat sitt avfärdande av hela byggnadsgilletanken med att bildande av gillen skulle leda till att fackföreningarna försvann. (130) Inte heller C Frigge (FS) var anhängare av gillesocialismen. Han höll med om att motionen borde avslås, men ville att förbundsstyrelsens resolutionsförslag skulle kompletteras med en sats "att förbundet ej skall lämna ekonomiskt bidrag till gillesverksamheten". (131) Kongressen ställde sig bakom förbundsstyrelsens socialiseringsuttalande med Frigges tilläggsförslag, medan Ludvikamotionen avlogs. (132)

Vid Landsorganisationens kongress den 28 augusti - 4 september 1922 visade det sig att Lindes linje, att snarast bilda en central gilleorganisation, inte hade något starkt stöd inom fackföreningsrö-

relsen. Än en gång förordades det mer försiktiga tillvägagångssättet att låta den lokala initiativförmågan avgöra medan de centrala insatserna skulle vara av ideologisk och informativ art. Till kongressen hade en avdelning (Lilla Edet) inom Väg- och Vattenbyggnadsarbetareförbundet motionerat om att LO skulle "ekonomiskt och på alla sätt stödja och uppmuntra sammanslutningar, som förbinda sig att arbeta enligt gillesidén". (133) I sitt utlåtande intog landssekreteriatet en försiktig hållning till gillesocialismen. Man konstaterade att det inom fackföreningsrörelsen fanns både de som förespråkade gillen och producentkooperation och de som menade att idén med arbetarägda företag var dödfödd. Likaså konstaterades att det fanns grupper inom LO som ansåg att det var konsumentkooperationen som skulle läggas till grund för den produktiva verksamheten. Därför ville inte landssekreteriatet yttra sig om byggnadsgillenas förtjänster och nackdelar. Inte utifrån teoretiska resonemang, utan endast i praktiken, kunde idén visa sin bärkraft. (134) Men initiativen måste tas lokalt, inte av LO:

"Anhängarna av gillesidén måste sålunda föra ut sin tanke i det praktiska livet. De måste därvid begynna som startarna av alla andra rörelser, lokalt, och bygga vidare på uppnådda erfarenheter. De lokala fackföreningarna ha anledning att intressera sig för denna rörelse och så långt krafterna kunna räcka försöka pröva idéns bärkraft. Med hänsyn till, att dessa försök torde böra begränsas till vissa för de samma lämpliga arbetsområden, kan Landsorganisationen icke ekonomiskt engageras för desamma. Däremot bör Landsorganisationen samla de erfarenheter de lokala gillesföretagens verksamhet kunna giva och som upplysning sprida kännedom därom. Likaså bör Landsorganisationen följa gillesrörelsens utveckling i utlandet och genom Fackföreningsrörelsen hålla medlemmarna à jour därmed." (135)

Av debatten som följde förefaller det som om landssekreteriatet gjort en riktig bedömning av stämningarna inom fackföreningsrörelsen. Vid sidan av de uttalade gilleanhängarna (Linde, TAF, Viktor Svensson, GoFAF, Rudolf Olsson, MF, samt Sigfrid Hansson) yttrade sig motståndare till gillesocialismen (Hilding Molander, Livsmedelsarbetareförbundet), liksom anhängare av såväl konsumentkooperation (Halvar Ohlson, Handelsarbetareförbundet) som producentkooperation (K E Eriksson, BF). En smula bitter konstaterade Sigfrid Hansson att debatten vittnat om att det inom fackföreningsrörelsen rådde "okunnighet och oklarhet ifråga om gillesocialism och kooperation". (136) Därför yrkade han bifall till landssekreteriatets utlåtande, vilket också godtogs. (137)

Liksom på den Första Byggnadsfackkonferensen skilde sig Linde från majoriteten gillesocialister däri, att han redan i rörelsens inledningsskede ville skapa en riksomfattande sammanslutning av byggnadsgillen. Samman tankegång hade han fört fram i ett före-

drag vid ett möte arrangerat av gillekommittén i Göteborg. Där hade Linde framhållit att svenskarna borde dra lärdom av misstagen i England och Tyskland:

"I England och Tyskland har erfarenheten lärt nödvändigheten av att centralisera verksamheten. I Sverige böra vi lära av detta och redan från början slå in på samma väg." (138)

På LO-kongressen ifrågasatte Linde om det i Sverige var nödvändigt att avvakta erfarenheterna från lokala gillen innan en nationell organisation bildades. Kunde man inte dra lärdom av tyskarnas eller engelsmännens erfarenheter? Och Linde kastade fram frågan: "Är det meningen, att man icke vill vara med om riksorganisationer?" (139) Som direkt svar på frågan påpekade Thorberg, att landssekretariatets utlåtande inte skulle tolkas som ett ställningstagande mot gillesocialistiska riksorganisationer, utan endast innebar att Landsorganisationens kongress inte kunde ålägga förbunden att göra något åt saken. (140) Därmed var frågan avgjord. LO skulle inte ta initiativ till en nationell gillesammanslutning eller ge ekonomiskt stöd till lokala byggnadsgillen. Men initiativ i den riktningen kunde mycket väl tas av förbunden, medan LO:s roll huvudsakligen skulle bestå i att samla och sprida information. I stort sett måste kongressuttalandet ses som positivt avvaktande, och längre på den vägen hade förmodligen inte frågan kunnat föras.

11.2.5. Den Andra Byggnadsfackkonferensen i november 1922

Den 19 mars 1922 hade Byggnadsarbetarnes Gilleskommitté i Göteborg anordnat ett enligt uppgift välbesökt möte. Efter ett inledande föredrag av Linde (141) diskuterades möjligheterna att bilda svenska byggnadsgillen. Mötet antog följande uttalande, vilket skickades vidare till landssekretariatet:

"Mötet uppmanar Landssekretariatet att taga initiativ till bildandet av en central kommité, som i samråd med de kommitéer, vilka spontant bildats på olika platser i landet, utreda efter vilka principer arbetarnas övertagande av produktionen inom byggnadsindustrin bör ske, samt uppdraga riktlinjerna för en organisationsform för densamma." (142)

Brevet ledde, som framgått, inte till något LO-initiativ (143), och efter LO-kongressen såg sig Göteborgskommittén föranlåten att återigen rikta landssekretariatets uppmärksamhet mot behovet av enhetliga riktlinjer för byggnadsgillerörelsen. Läget var kritiskt, menade gillekommittén, och om inget gjordes för att sammanföra de olika lokala kommittéerna (Murareförbundets utredningskommitté, gillekommittéerna i Stockholm, Helsingborg och Göteborg) vilka bil-

dats efter olika principer och utan inbördes kontakt, skulle resultatet bli "fullständig anarki". (144) Därför begärde Byggnadsarbetarnes Gilleskommitté i Göteborg att sekretariatet skulle kalla till en andra byggnadsfackkonferens, dit också representanter från de lokala gillekommittéerna skulle inbjudas. Konferensen skulle ta ställning till två frågor. För det första skulle den utarbeta ett förslag till mönsterstadgar och arbetsordning för de lokala byggnads-gillena. Engelskdelegationen borde därför ges i uppdrag att utarbeta ett utkast som kunde tjäna som diskussionsunderlag. För det andra skulle konferensen avgöra om det var aktuellt med något samarbete mellan de lokala kommittéerna. (145) Avslutningsvis underströk gillekommittén i Göteborg betydelsen av att byggnadsgillerörelsen lyckades: "I betraktande av vilket argument denna verksamhet blir i diskussionen om socialiseringsfrågan - i våra händer om den lyckas - i motståndarnas om den misslyckas, torde det vara en hela fackföreningsrörelsens gemensamma angelägenhet att den redan från början ledes in på rätta banor." (146)

Denna gång ledde påtryckningen till resultat och landssekretariatet beslöt att tillmötesgå Göteborgskommitténs begäran. (147) Den 10 november 1922 samlades så företrädare för Murareförbundet, Metallindustriarbetareförbundet, Transportarbetareförbundet, Grov- och Fabriksarbetareförbundet, Träarbetareförbundet, Måleri- och Bleck- och Plåtslagareförbundet och Landssekretariatet till den Andra Byggnadsfackkonferensen i Stockholm. Närvarande var också ledamöterna i Engelskdelegationen, vilka utarbetat ett förslag till mönsterstadgar och arbetsordning. (148)

Av Thorbergs inledningsord framgår att landssekretariatet tagit intryck av Göteborgskommitténs brev. Thorberg föreslog att konferensen, i avvaktan på att de lokala gillena själva blev kapabla att skapa en nationell gilleorganisation, skulle välja en facklig centralkommitté med representanter för de i byggnadsbranschen verksamma förbunden. Centralkommitténs uppgift skulle vara att ha hand om upplysningsverksamheten, och det var också denna kommitté som borde fatta beslut om mönsterstadgarnas och arbetsordningens utformning, eventuellt efter diskussion med de lokala gillena. (149)

Enigheten på denna andra byggnadsfackkonferens var avsevärt större än på den första. Linde deklarerade visserligen att han inte stod bakom Engelskdelegationens utkast, men ingen opponerade sig mot Thorbergs förslag till tågorbning. Endast i en fråga kan man notera en skillnad mellan de mer entusiastiska gillesocialisterna (Linde, Wigforss, Sigfrid Hansson) och andra, mindre övertygade (t ex Anders Bengtsson och August Carlsson, GoFAF, Oskar Eriksson, Transportarbetareförbundet, Hjalmar Lundgren, Stenin-

dustriarbetareförbundet), nämligen den om perspektivet på ekonomiskt stöd från fackförbunden till gillena. Thorberg hade slagit fast att kongressbeslutet innebar att LO inte kunde bidra ekonomiskt, men att förbunden stod fria att lämna ekonomiskt stöd, omgående eller senare. Av Wigforss', Lindes och Sigfrid Hanssons debattinlägg framgår att de gärna såg ett omedelbart ekonomiskt stöd. (150) Wigforss sade:

"Vill förbunden blanda sig i saken och ekonomiskt stödja företaget så är detta gott och bör det ske och torde detta nog också komma att verka fruktbringande. Vill förbunden ej detta får det ju gå som det kan, men utan tvivel går det då ej så fort med rörelsens utveckling." (151)

Men flera talare vände sig mot att förbunden skulle engagera sig i byggnadsgillena, och i den mån detta alls skulle ske finge det bli i framtiden. Till en början skulle gillena byggas upp lokalt, också vad kapitalbildningen beträffade. (152)

Den Andra Byggnadsfackkonferensen beslutade så som Thorberg föreslagit. En central gillekommitté utsågs, bestående av två ledamöter från Träarbetareförbundet, Måleriarbetareförbundet, Murareförbundet och Grov- och Fabriksarbetareförbundet och en vardera från de återstående fem fackförbunden. Dessutom skulle Wigforss och Sigfrid Hansson från Englandsdelegationen ingå i kommittén. (153) Sedan gillekommittén hade utsetts, fördes med fackförbundsrepresentanterna en kortare remissdebatt om förslaget till mönsterstadgar och arbetsordning, om vilket kommittén senare skulle besluta. Ljungquist hänvisade till Tyskland och menade att man liksom där borde sträva efter att få med de redan befintliga kooperativa produktionsföretagen i gillerörelsen och få dem omlagda efter gillesocialistiska principer. (154) David Berg protesterade mot att byggnadsfackföreningar som inte var LO-anslutna skulle tillåtas bli medlemmar i gillena. (155)

Omedelbart efter byggnadsfackkonferensen konstituerade sig kommittén under namnet Centrala Byggnadsgilleskommittén. Ett verkställande utskott valdes bestående av Ljungquist (ordförande), Sigfrid Hansson (sekreterare), Karl Kumlander (kassör), Linde och Sven Lindberg (murare och aktiv i Fackföreningarnas Byggnadsproduktion i Stockholm), och dagen därpå avhandlades stadgefrågan. Varken Ljungquists eller Bergs synpunkter tillgodosågs i den slutliga versionen av mönsterstadgar och arbetsordning för byggnadsgillen, som tycks ha följt Englandsdelegationens utkast. (156)

11.2.6. Mönsterstadgar och arbetsordning för byggnadsgillena yrkesföretagen och konsumentkooperationen

Mönsterstadgarna hade utformats med tanke på att gillena skulle registreras enligt lagen om ekonomiska föreningar, och till dessa hade fogats en arbetsordning där de grundläggande principerna för verksamheten angavs utförligare. (157) I arbetsordningen beskrivs byggnadsgillet som (i) ett fackföreningarnas eget företag, som (ii) ett socialistiskt företag och som (iii) ett demokratiskt företag. (158)

Endast inom byggnadsindustrin verksamma fackföreningar, anslutna till respektive fackförbund, kunde bli medlemmar och delägare i föreningen. Enskilda arbetare kunde däremot inte bli andelsägare i gillena. En fackförening som beviljats medlemskap var tvungen att teckna minst en andel per påbörjat 25-tal medlemmar. I ett aktiebolag har ägarna röster i relation till sitt aktiekapital, men i byggnadsgillet skulle fackföreningarna få utse ombud till den högsta beslutande myndigheten, representanskapet, i förhållande till medlemsantalet. Att skaffa fler andelar än nödvändigt skulle således inte ge rätt att utse fler ombud. Tvärtom gynnade stadgarna mindre fackföreningar, då det slogs fast att antalet ombud till representanskapet skulle vara lägst två och högst 10. Gilllets styrelse skulle utses av representantskapet. Sålunda fick de andelsägande fackföreningarna indirekt inflytande över styrelsens sammansättning medan de samtidigt utsåg representanterna i det driftsråd som skulle biträda styrelsen. (159)

Att byggnadsgillet i arbetsordningen betecknades som ett socialistiskt företag var avsett att skilja det från andra arbetarägda företag med aktiebolagets eller arbetarkooperativets form. Däri skulle ligga att den "ledande principen" för gillet verksamhet skulle vara att "tjäna samhällsintresset genom att utföra ett kvalitativt och kvantitativt gott arbete till en kostnad som utesluter all spekulationsvinst". (160) I och för sig fanns denna samhällsnyttiga målsättning och negativa inställning till vinsten som ekonomisk drivkraft också inom arbetarkooperationen, men där hade trots allt enskilda andelsägare del i den uppkomna vinsten. Någon motsvarande ordning fanns inte inom gillet. De andelsägande fackföreningarna skulle endast ges ersättning för det satsade kapitalet motsvarande bankränta, men högst med 5 procent. De i gillet verksamma arbetarna skulle inte alls ges någon del i ett eventuellt överskott. (161)

I princip skulle alltså - räntan till andelsägarna bör snarast ses som en låneränta och inte en vinstutdelning - gillenas verksamhet inte resultera i någon vinst. Om man lyckades sluta kontrakt med byggherrar om att utföra arbetet till självkostnadspris (dvs utan

fixerad maximikostnad), skulle någon profit aldrig uppstå: Fackföreningarna skulle få sin låneränta, arbetarna sina avtalsmässiga löner och kostnaderna för byggnadsmaterialet skulle täckas. Men inom Centrala Byggnadsgilleskommittén utgick man från att gillena i konkurrensen med privata byggnadsfirmor om entreprenaduppdrag skulle tvingas sluta s k maximikostnadskontrakt. Därigenom skulle "vinstfrågan redan från början bli aktuell" (Sigfrid Hansson). (162) Ty när ett gille skulle ge ett anbud som fixerade den maximala kostnaden för arbetet, skulle det för att gardera sig mot oförutsedda utgifter och förluster tvingas kalkylera in en säkerhetsmarginal. Om allt avlöpte väl skulle denna förvandlas till vinst.

Hur skulle då gillena handskas med uppkomna vinster? I stadgarna gavs gillet styrelse möjlighet att, i synnerhet när det gällde entreprenader för statens, kommuners eller kooperativa företags räkning, träffa överenskommelse med byggherren om återbetalning av upp till 50 procent av vinsten. Av uppkomna vinster skulle 50 procent avsättas till en reservfond, 25 procent till en dispositionsfond och resten till en understödsfond. De två första fonderna skulle ge byggnadsgillet en stabilare ekonomi och främja dess utveckling, medan understödsfonden skulle användas för att ersätta de anställda vid sjukdom och arbetslöshet. (163) Sigfrid Hansson såg understödsfonderna som embryon till en framtida "allmän arbetslöshetsförsäkring inom byggnadsindustrin". (164)

Sigfrid Hansson framhöll att en av gillesocialismens grundläggande principer var "att producenterna gemensamt genom sina fackliga sammanslutningar skola äga, förvalta och ansvara för gillena". (165) Genom att allt enskilt kapital- och vinstintresse var uteslutet i byggnadsgillena, blev det möjligt att driva verksamheten efter socialistiska principer i samhällsnyttans intresse. Och omvänt, och säkerligen för att markera skillnaden gentemot många vanliga arbetarkooperativa företag och syndikalisternas kooperativa byggnadsgillen, underströk Hansson: "Därest enskilda personer beredes tillfälle att engagera sig ekonomiskt i gillena, bli dessa nödsakade att giva avkall på dessa grundläggande principer, och faran ligger nära till hands, att gillena urarta till att bli privatkapitalistiska företag med profitering som huvudsyfte i stället för socialistiska företag med samhällsnyttan som ledstjärna." (166)

Aven om det inom vissa fackförbund sedan länge funnits arbetarägda företag där enskilda medlemmar engagerat sig ekonomiskt och fått del i vinsten, förekom det samtidigt inom fackföreningsrörelsen kritik mot företeelsen, som ansågs kunna leda till facklig splittring. Arbetarkooperativen betecknades som exklusiva; endast medlemmarna skulle dra fördel av verksamheten. Ibland kunde arbetarkooperativa företag t o m hamna i direkt motsättning till fackföre-

ningarnas strävanden. I den mån producentkooperativen inte motarbetade fackföreningarna kunde de godtas, men inte som socialistiska företag. (167) Linde sade i sitt Göteborgsföredrag: "Ur fackföreningssynpunkt kunna de kooperativa företagen tolereras så länge de sköta sig, men det finns ingen som helst anledning att medgiva dem andra rättigheter än de privata företagen åtnjuta." (168) Genom att enskilda arbetare inte skulle kunna förvärva andelar i byggnadsgillena eliminerades ett hot mot den fackliga solidariteten. Sedan profitmålet avvisats kunde inte heller de andelsägande fackföreningarna berika sig på sitt kapitalägande. Därigenom mildrades risken för facklig osämja som resultat av att t ex byggnadsgillena var framgångsrika medan det gick sämre för privata byggnadsföretag.

Som framgått hade för de arbetarkooperativa företagen kapitalbildningen utgjort ett stort problem. Att fackföreningar och förbund ibland engagerade sig som andelsägare i dessa företag var ett försök att övervinna svårigheterna. Arbetarna själva hade ofta svårigheter att avstå tillräckligt med pengar för att tillgodose företagets kapitalbehov. Det var en styrka hos byggnadsgillet som företagsform att verksamheten helt vilade på fackföreningarnas ekonomiska engagemang. Men också för gillena utgjorde kapitalbildningen ett allvarligt hinder. Den lösning på problemet som Wigforss förespråkade, var att byggherren skulle påta sig kapitalägarens uppgifter, åtminstone inledningsvis, till dess gillenas finansiella grundval stärkts. (169) Samma tankegång hade Söder varit inne på vid den Första Byggnadsfackkonferensen, där han framhållit att det för att få byggnadsgillenas verksamhet igång, var nödvändigt att kommunerna blev gillenas uppdragsgivare. (170) Detta var den modell som tillämpats i England och Tyskland.

I arbetsordningen för byggnadsgillena slogs det fast att de privatkapitalistiska förhållandena skulle medföra att gillena i första hand skulle åta sig att "leverera arbetskraft". (171) Men, framhöll Sigfrid Hansson, gillet måste "vara berett på att även åta sig att leverera materialer, dvs åta sig entreprenaden i full utsträckning." (172) Wigforss' expansionsperspektiv var emellertid mer begränsat. Bäst undvek gillena kapitalproblem genom att inledningsvis avstå från så mycket kapitalägande som möjligt. Efterhand kunde verksamheten expandera, men i en takt som motsvarade gillenas kapitalbildningsmöjligheter:

"Bättre att bygga i smått, innan man vågar sig på de stora uppgifterna. Har man löst de väsentliga inre problemen om den kamratliga sammanhållningen och den effektiva ledningen, då skall ingenting kunna hindra, att de yttre medlen, det nödvändiga kapitalet, om än aldrig så långsamt, läggas tillhoppa bit för bit, tills grunden är

murad säkert och den stora byggnaden kan börja resa sig i höjden." (173)

Byggnadsgillet skulle vara ett demokratiskt företag, stod det i arbetsordningen. Därför skulle de anställda beredas "allt med företagets rationella skötsel förenligt inflytande ifråga om arbetets organisation". (174) I antagande- och avskedandefrågor skulle den av gillestyrelsen utsedde tekniske ledaren besluta efter samråd med arbetsförmän och arbetslag. (175) Sigfrid Hansson framhöll i en kommentar att det "först och främst" var vid nyanställningar och avskedanden som arbetarnas och tjänstemännens inflytande skulle komma till uttryck. (176)

Det är slående att det direkta arbetarinflytandet i byggnadsgillet skulle vara tämligen begränsat. I huvudsak var det indirekt, genom fackföreningarna, som arbetarna skulle få inflytande över produktionsuppläggning och arbetsledning. Det var ju fackföreningarna som utsåg ombud till representantskapet som valde gillestyrelsen, liksom de utsåg medlemmarna i driftsråden. Det kan tyckas märkligt att det direkta arbetarinflytandet i ett gillesocialistiskt företag inte tilläts bli mer långtgående. Gillesocialismen var ju den kanske mest frihetliga riktningen inom den reformistiska arbetarrörelsen. I grund och botten rörde det sig emellertid om samma företagsdemokratiska grundprincip som i frågan om driftsnämnder i privata företag börjat omfattas av arbetarrörelsens representanter i KID och som Wigforss under 1922 gjort sig till talesman för vid offentliga möten. (Se kapitel 10). Kapitalägandet, och därmed det ekonomiska risktagandet, gav beslutsrätt i ett företag, medan arbetet i och för sig också gav rätt till inflytande, men inte av den arten att det kunde få ekonomiska konsekvenser för företaget ifråga. Sålunda kan man notera den försiktiga formuleringen i arbetsordningen för byggnadsgillen, att de anställda skulle garanteras inflytande över arbetets organisation i den mån detta var förenligt med "företagets rationella skötsel". (177)

En fråga som i detta sammanhang inställer sig är vilka omedelbara fördelar arbetarna skulle ha av att vara anställda av ett byggnadsgille. Indirekt skulle de genom fackföreningarna vara delägare i företaget och ha del i dess ledning, och byggnadsverksamheten skulle ske till samhällets gagn, något som de själva naturligtvis hade nytta av. Men den enskilde arbetaren skulle inte vara delägare utan ha ett ganska begränsat inflytande över sina arbetsförhållanden, om än större än vid de flesta privata företag. Inte heller skulle han få del i det överskott som verksamheten skulle ge och hans lön skulle vara den avtalsenliga. I mönsterstadgarnas ingress stod visserligen att föreningens ändamål skulle vara att "främja medlemmarnas ekonomiska intressen" (178), men denna fras

var något som Centrala Byggnadsgilleskommittén i följd av lagen om ekonomiska föreningar "nödgats" (Sigfrid Hansson) inskjuta. (179) Helt uppenbart var inte syftet med byggnadsgillena att ge de i dessa företag anställda arbetarna bättre anställningsvillkor än vad arbetare i andra företag hade. Ett undantag fanns dock: I stadgeingressen sades nämligen, att byggnadsgillet skulle bereda sina arbetare "största möjliga trygghet ifråga om arbetsanställningen". (180) Hotet om inkomstbortfall vid sjukdom, arbetsbrist m m skulle avta i takt med att understödsfonden växte.

11.3. Praktisk socialism. Byggnadsgillena, de arbetarkooperativa yrkesföretagen och konsumentkooperationen

I mars 1921 hade Anders Westrin i en insändare i Social-Demokraten under hänvisning till ett amerikanskt exempel förespråkat ett ökat fackligt ekonomiskt engagemang i industrin. I stället för att enbart satsa på att bygga upp konfliktkassor, borde fackförbunden ställa en del av detta kapital till Kooperativa Förbundets förfogande för inköp eller startande av industriella företag. Dessa skulle kunna bli fackliga "kontrollföretag", dvs ange branschens lämpliga löneläge och organiseras "enligt erfarenheterna lämpligaste form av industriell demokrati". (181) Därutöver skulle de fackligt-konsumentkooperativt ägda produktionsföretagen visa socialismens *praktiska* möjligheter: "Den nya ordningens faktiska, inneboende livsduglighet och utvecklingsförmåga är kungsvägen för revolutionen inom produktionsordningen." (182) Stöd för tanken på ett ökat fackligt ekonomiskt engagemang fick Westrin av Erik Andersson, Social-Demokraternas facklige ledarskribent. Frågan är, menade Andersson, om inte arbetarklassen genom att utnyttja sin betydande kapitalmakt direkt i produktiv verksamhet bättre skulle kunna befördra sina fackliga och socialistiska mål: "Arbetarna förfoga förvisso över en avsevärd kapitalmakt, som samlad och ändamålsenligt inriktad kunde få den allra största betydelse i frigörelsesträvandenas tjänst." (183)

Utän tvivel berodde det ökade svenska intresset för gillesocialismen under 1922 på förekomsten av en byggnadsgillerörelse i England och Tyskland. Fackligt anknutna byggnadsföretag som arbetade efter radikalt annorlunda principer än privata firmor, förvandlade gillesocialismen från en utländsk lära bland andra till en ideologi som i liten skala höll på att omsättas i praktiken. Liksom meningarna om värdet av byggnadsgillestrategin varierade bland de engelska gillesocialisterna, fanns det skilda uppfattningar bland

lärans svenska anhängare. Men alla framhöll det viktiga i att teorierna testades *i praktiken*. Trots reservationer (184) uppskattade man de utländska framstegen och sympatiserade med tanken på svenska byggnadsgillen. Bland de mer entusiastiska fanns Sigfrid Hansson, som för övrigt kallade sin Engelskrapport "Praktisk socialism". I denna framhöll han värdet av att gillesocialisterna inte nöjt sig med att teoretisera: "Gillesocialisterna ha velat pröva sina teorier, de ha med påtagliga exempel velat övertyga sig själva och sina kritiker om, att deras idéer äro anpassade till det levande livet." (185)

11.3.1. Byggnadsgillena och arbetarkooperationen

Byggnadsgillena uppvisade stora likheter med de arbetarkooperativa yrkesföretag som tidigare varit den dominerande formen av arbetarägda produktionsföretag. Verksamheten var lokalt inriktad, av hantverksmässig karaktär och oftast småskalig. Likaså gemensamt var avståndstagandet från vinstmaximering och från principen om inflytande i företaget i förhållande till kapitalinsatsens storlek. På två punkter skilde sig emellertid byggnadsgillena från de arbetarkooperativa yrkesföretagen.

För det första omfattade byggnadsgillenas verksamhet alla eller de flesta yrkena inom byggnadsbranschen och samägdes av de berörda fackföreningarna, medan de arbetarkooperativa yrkesföretagen endast var verksamma inom ett yrkesområde. På så vis innebar byggnadsgilleverksamheten att "industriförbundsprincipen" tillämpades inom den yrkesmässigt så splittrade byggnadsbranschen, fast inom ett företag i stället för inom ett fackförbund. För det andra var gillena helt fackföreningsägda företag; inga privata andelar kunde köpas av t ex de anställda. De arbetarkooperativa yrkesföretagen kännetecknades däremot av ett blandat ägande, med såväl enskilda som organisationer som andelsägare. De syndikalistiskt initierade kooperativa byggnadsgillena var i detta avseende snarast att karakterisera som kooperativa företag, då de tillät enskilt andelsägande. Å andra sidan skilde de sig från de arbetarkooperativa yrkesföretagen då verksamheten spände över flera olika yrkesområden.

De speciella motiven för att bilda byggnadsgillen var i stort sett desamma som för de arbetarägda yrkesföretaget, med ett viktigt undantag: Arbetarna fick ingen del i verksamhetens överskott, varvid privata vinstmotiv bortföll. När grundandet av svenska gillen diskuterades som intensivast under vintern 1922, var ett framträdande motiv att motverka den allt större arbetslösheten bland

arbetarna. I synnerhet som det rådde bostadsbrist kunde det framstå som lämpligt att byggnadsarbetarna slöt sig samman kring entreprenaduppdrag. Också andra motiv att bilda byggnadsgillen fanns. Stundtals hade det inom den fackliga rörelsen sagts att arbetarägda företag vore ett stöd vid konflikter. Bleck- och Plåtslagareavdelningens verkstad i Stockholm bildades inte av detta skäl, men användes under byggnadskonflikten i början av 1922 av de till fackföreningen anslutna arbetarna som s k stridsverkstad. Så länge konflikten varade, åtog sig arbetarna bleck- och plåtslageriarbete av olika slag. Efter uppgörelsen i byggnadskonflikten i slutet av april samma år, lämnade de flesta arbetarna verkstaden och verksamheten normaliserades. (186) Men det kanske viktigaste motivet att bilda byggnadsgillen var att döma av samtida yttranden och artiklar ideologiskt: Gillena skulle visa att socialismens principer var realistiska och samhällsnyttiga, och försöksverksamhet i det lilla formatet skulle påvisa behovet av socialistisk omvandling också i samhällsskala.

Förutsättningarna för byggnadsgillena att lyckas i sin verksamhet skilde sig i stort inte från vad som gällde för de arbetarägda yrkesföretagen. Dock hade man inför bildandet av gillena diskuterat yrkesföretagens särskilda problem, och försökt nå en lösning på dessa i gillenas organisation och verksamhet. För det första försökte man motverka risken för de motsättningar inom den fackliga rörelsen, som man tänkte sig att enskilt andelsägande, vinstandelar och eventuellt löner över kollektivavtalsnivån i de arbetarkooperativa yrkesföretagen, kunde medföra. Detta gjorde man genom att helt utesluta enskilda från ägarfunktionerna i gillena, som enbart skulle ägas av fackföreningarna i branschen, genom att begränsa kapitalets förräntning och avstå från vinstdelningsmodellen, samt genom att slå fast att de av gillena anställda arbetarna skulle arbeta under avtalsmässiga förhållanden. Det är intressant att notera, utifrån debatten och de åtgärder som vidtogs, att den fackliga splittring man fruktade och ville avvärja, var mellan olika arbetargrupper, t ex mellan de av gillena anställda och övriga byggnadsarbetare. Däremot synes man inte ha varit det minsta oroad för att det skulle kunna uppstå split inom rörelsen som resultat av motsättningar mellan fackföreningarna (i egenskap av kapitalägare och indirekt som arbetsgivare) och de anställda arbetarna. I Social-Demokraten skrev Erik Andersson: "Med fackföreningarna som direkta intressenter i byggnadsföreningen torde dock ett framsteg vara vunnet i så måtto att det självfallet utesluter varje som helst öppen konflikt mellan företaget och de anställda arbetarna." (187)

För det andra hade man, såväl i den allmänna debatten om industriell demokrati som rörande de arbetarkooperativa yrkesföreta-

gen, påtalat arbetarnas bristande erfarenhet och kunskap i tekniska och affärsmässiga frågor. I mönsterstadgarna gavs emellertid byggnadsgillenas styrelse rätt att utse en tekniskt utbildad affärsledare, och Fackföreningarnas Byggnadsproduktion i Stockholm anställde redan från början en ingenjör som teknisk ledare och en kassör. Expertis och professionalism blev således de åtgärder som tillgreps mot arbetarnas bristande erfarenhet och kunskap om den produktiva verksamhetens olika sidor. För det tredje hade framhållits att de arbetarkooperativa yrkesföretagen, ofta redan då de försökte etablera sig på marknaden, utsattes för hård pris konkurrens från privata företag i branschen. Denna konkurrens sades av kooperatörerna vara ideologiskt betingad och avsedd att knäcka de producentkooperativa föreningarna medan de ännu var små. Problemet med konkurrerande privata firmor och kunder som av ideologiska skäl föredrog privata företag framför arbetarägda, var gemensamt för de arbetarkooperativa yrkesföretagen och gillena. Inför bildandet av svenska byggnadsgillena talades det därför mycket om behovet att få kommunerna att ställa upp som byggherrar, så som skett i England. Redan inför bildandet av Fackföreningarnas Byggnadsproduktion hade man från fackligt håll överlagt med Stockholms Hyresgästförening om entreprenaduppdrag, och tillsammans med konsumentkooperationen var hyresgästföreningen en viktig kund för Stockholmsgillet under de första åren. (188)

För det fjärde, kapitalbildningsproblemet. Också detta var gemensamt för de yrkeskooperativa arbetarföretagen och byggnadsgillena. Inför bildandet av svenska byggnadsgillena uppmärksammades i debatten de problem som de arbetarägda yrkesföretagen hade att uppbringa tillräckligt kapital för driften och framför allt för expansion. Men mycket litet gjordes för att förbättra byggnadsgillenas förutsättningar i detta avseende. Även om det fackliga ekonomiska engagemanget i gillena var större än i de arbetarkooperativa yrkesföretagen, fanns det i de lokala fackföreningarna inte tillräckligt med disponibelt kapital för att täcka behovet, och att förbunden i någon större utsträckning skulle kunna låsa sina fonder i företagsverksamhet var uteslutet.

I en situation när de i arbetarföretagen anställda arbetarnas enskilda sparande var för litet och den kollektiva fackliga kapitalbildningen för svag, hade förmodligen den enda realistiska möjligheten att uppbringa tillräckligt kapital varit att bredda ägandet. Men för att lyckas med detta, skulle gillesocialisterna ha fått uppge principer som de inte ville frångå. De skulle också ha kunnat ge gillena formen av aktiebolag, som i Tyskland, och därigenom ha breddat ägargruppen. Men i så fall hade man säkerligen fått tillämpa marknadsmässiga vinstutdelningar och givit kapital-

ägarna den kontroll (enligt principen inflytande i förhållande till kapitalets storlek) som var gängse i dylika företag. De skulle också ha kunnat bredda basen för den kollektiva kapitalbildningen genom att tillåta andra icke-kapitalistiska institutioner och organisationer än de direkt berörda byggnadsfackföreningarna att vara delägare, t ex fackliga organisationer utanför byggnadsbranschen, kooperationen, hyresgäströrelsen och kommunerna. Men säkerligen hade det också i detta fall ha krävts andra vinst- och framför allt inflytanderegler än de som mönsterstadgarna uttryckte, för att förmå sådana kapitalägare att bli delägare i byggnadsgillen. När de svenska gillesocialisterna inte ville göra avkall på sina principer, utan höll hårt på att byggnadsgillet skulle vara ett av de lokala byggnadsfackföreningarna ägt företag, väglett av demokratiska och socialistiska ideal, valde de att eftersätta kapitalbildningen. Många gillen kom aldrig att kunna bildas, flera gick under. De överlevande skulle fortsätta som lokala företag och i bästa fall expandera långsamt. Idealen var sålunda viktigare än de affärsmässiga framgångarna.

Tveklöst var det de engelska byggnadsgillena som var den främsta inspirationskällan för de svenska gillegrundarna, men också de tyska sociala byggnadsföretagen var väl kända. (189) Skillnaden mellan de engelska och tyska gillena var ganska stor och gällde såväl företagsform som ideologins betydelse för verksamheten, och det kan diskuteras vilken modell de svenska byggnadsgillena låg närmast eller om det kanske t o m fanns en "svensk modell".

Inom fackföreningsrörelsen torde sympatierna för de engelska gillena ha övervägt, men det fanns också exempel på fackliga ledare och organisationer som föredrog den tyska modellen. Ljungquist ville liksom man gjort i Tyskland ansluta de existerande kooperativa yrkesföretagen i branschen till gillena, och Väg- och Vattenbyggnadsarbetareförbundets kongress 1923 uttalade: "Av de olika förslagen torde det tyska systemet ligga vårt kynne närmast och vara att föredraga vid försök att skapa gillen." (190) En vanlig uppfattning var att varken det engelska eller tyska systemet lät sig schematiskt överföras till svenska förhållanden, utan att de utländska företagens organisation och verksamhetsformer endast skulle vara en utgångspunkt vid grundandet av svenska byggnadsgillen. (191) Sigfrid Hansson menade att de svenska mönsterstadgarna uttryckte "en medellinje mellan det engelska och det tyska systemet". (192) Det mest påtagliga "engelska" draget hos de svenska gillena var att de var fackföreningsanknutna företag, utgörande en särskild typ av företag i skarp avgränsning mot producentkooperationen. En tysk influens kan möjligen sägas vara att

de svenska gillena förlitade sig mindre på idealism och mer på affärsmässighet och företagsekonomiskt tänkande.

Jämfört med den utländska byggnadsgillerörelsen uppvisade den svenska tre särdrag. För det första var rörelsen lokal, och det fanns inga planer på att inom överskådlig tid bilda nationella företagssammanslutningar. Perspektivet på expansion var således mycket långsiktigt. För det andra var den svenska gillerörelsens anknytning till den reformistiska fackföreningsrörelsen betydligt starkare än i England. Där hade gillesocialismen uppstått som en lära utanför arbetarrörelsen, propagerats av National Guild League och först sedan den nya läran vunnit insteg i de fackliga leden kunde gillena bildas på initiativ av utomstående entusiaster som S G Hobson och Malcolm Sparkes. I Sverige däremot introducerades tanken på bildande av svenska byggnadsgillena sedan Landsorganisationen bekostat en studieresa till England och mönsterstadgarna kom till genom initiativ från LO. Gillena var således i Sverige på ett helt annat sätt än i England sanktionerade av den reformistiska fackföreningsrörelsens ledande kretsar, och bojkotten mot de syndikalistinitierade kooperativa byggnadsgillena visar att de svenska fackföreningsledarna inte var benägna att låta frihetliga gilleanhängare utanför den egna rörelsen få inflytande över byggnadsgillena. För det tredje var byggnadsgillerörelsen i Sverige inte som i England en utlöpare av någon frihetlig rörelse, utan hade direkt anknytning till den kollektivistiska socialism som socialdemokratien och fackföreningsrörelsen stod för. Däri är likheten med Tyskland större, men medan arbetarrörelsen där skakades av motsättningar och splittring, var den reformistiska socialismens väg tämligen oomstridd i Sverige genom socialdemokratins dominans. De svenska byggnadsgillenas anknytning till den kollektivistiska socialismen framgår, förutom av person- och organisationsförhållanden, av att samhällsnyttan gavs en framskjuten plats medan företagsdemokratien, som i England betonades mer, gavs lägre prioritet.

Inom yrkesfackförbunden i byggnadsbranschen fanns en kooperativ produktionstradition och byggnadsgillerörelsen byggde vidare på de erfarenheter de arbetarkooperativa yrkesföretagen gjort. Men organisatoriskt och som rörelse var byggnadsgillena en ny företeelse, och de fackföreningsanknutna byggnadsgillena utvecklades helt vid sidan om och under avskiljande från de kooperativa yrkesföretagen. Om detta rådde emellertid inte total enighet bland de reformistiska fackföreningsledarna. I april 1922 presenterade Otto Ljungquist i Målarnes Facktidning ett förslag till allmänna grundsatser för arbetarkooperativa föreningar för bostadsproduktion. Utgångspunkten var att gilleverksamheten i grunden var ett slags

kooperation, "lagkooperation", och förslaget gick ut på att det skulle bildas kooperativa byggnadsgillen, som skulle vara ett mellanling mellan arbetarägda yrkeskooperativ och fackföreningsägda gillen. Såväl fackföreningar som enskilda arbetare skulle få bli andelsägare i företagen. Ägarnas inflytande skulle inte stå i förhållande till andelskapitalets storlek, endast begränsad vinstdelning skulle förekomma och anställningsförhållandena skulle vara de som stadgades i branschens kollektivavtal. (193) Likheten med de syndikalistiskt initierade kooperativa byggnadsgillena är slående, även om förslaget snarare stammar ur den gemensamma arbetarkooperativa traditionen än var uttryck för syndikalistisk idépåverkan.

Varför valde då den svenska byggnadsgillerörelsen att avskilja sig i stället för att som t ex Otto Ljungquist förespråkade försöka inkorporera de existerande kooperativa produktionsföretagen i gillerörelsen? Ett skäl var att man var kritisk till arbetarkooperationen som företagsform. Men det fanns också en politisk-taktisk orsak till att de reformistiska fackföreningsledarna avvisade samarbete med de kooperativa byggnadsgillena, nämligen att man inte ville ha något samröre med syndikalisterna. Det är inte sannolikt att enbart Wigforss', Hanssons, Lindes m fl:s anslutning till den engelska principen om helt fackligt ägda gillen skulle ha förhindrat förhandlingar med de kooperativa gillena om ett närmande, om det inte varit så att syndikalisterna haft en så stark position i dessa företag. Ett sådant närmande skedde ju till reformistiskt dominerade arbetarkooperativa yrkesföretag, t ex till Stockholms Kooperativa Måleriaffär, vilken 1925 uppgick i Fackföreningarnas Byggnadsproduktion. (194)

11.3.2. Anders Örne, konsumentkooperationen och den industriella demokratin

Under 1900-talets första decennium hade man inom Kooperativa Förbundet varit positiv till de arbetarkooperativa försök som gjorts och ett mindre antal arbetarkooperativa föreningar hade varit anslutna till förbundet. Man hade tänkt sig att konsumentkooperationen skulle sköta försäljningen av de framställda produkterna, men produktionsföretagen skulle vara renodlade arbetarkooperativ, ägda och demokratiskt styrda av de andelsägande arbetarna själva. De negativa resultaten inom arbetarkooperationen under seklets två första decennier medförde emellertid en omprövning inom konsumentkooperationen av den positiva inställningen. Den linje som successivt växte fram och som i början av 1920-talet började omsättas i praktik innebar att kooperativa produktionsföretag skulle ägas

och styras av konsumentkooperationen och inte av de direkta producenterna. 1921 startade sålunda KF en egen margarinfabrik i Norrköping och året därpå Stockholmskvarnen Tre Kronor. (195)

Den konsumentkooperativa kritiken mot arbetarägda företag, men även mot industriell demokrati, anfördes under åren 1921-1924 av KF:s sekreterare Anders Örne, vilken redan tidigare haft en fråga om övriga socialdemokrater avvikande inställning i dylika frågor. (Se kapitel 7 och 10). Även om man från KF:s sida försökte undvika offentliga tvister inom den kooperativa rörelsen, framgår Örnes negativa inställning till arbetarkooperativa företag bl a av en polemik i Målarnes Facktidsskrift 1923. Bakgrunden var att Abraham Bergvall kritiserat konsumentkooperationen för att inte i första hand ha vänt sig till kooperativa yrkesföretag, t ex Stockholms Kooperativa Måleriaffär, för att få arbete utfört, utan i stället givit uppdragen åt privata firmor. Bergvall menade att man inom den kooperativa rörelsen måste hålla samman, och att konsumentkooperationen handlade osolidariskt och i strid med de kooperativa principerna då man vid anbudsförfarandet endast tog hänsyn till vilket företag som tog på sig arbete till lägst pris. Privata företag pressade stundtals sina anbud under självkostnadspris för att konkurrera ut de kooperativa företagen från marknaden, och de kunde hålla lägre priser genom att sänka kvalitetskraven på sitt arbete. På kort sikt, menade Bergvall, kunde konsumentkooperatörerna tjäna på att vända sig till privata företag som höll lägre priser, men på längre sikt skulle de göra en kvalitetsförlust. "De stora kooperatörerna göra således precis på samma sätt, som kunderna som gå till privat-handlaren för att köpa billigt, om ej den kooperativa affären är billigare, och de få säkerligen oftast röna samma behandling som dessa - att bli lurade". (196)

Bergvall ansåg att det var "en oavvislig plikt" för konsumentkooperationen att på allt möjligt sätt stödja befintliga arbetarkooperativa föreningar och att "ge dem företräde framför enskilda entreprenörer till arbeten åt de kooperativa företagen". (197) Ur kooperativ synpunkt, menade Bergvall, kunde det inte annat än klandras att konsumentkooperationen vid anbudsförfarandet tillämpade den kommersiella principen att ge arbetet åt den lägstbjudande "i en vild och ohejdad konkurrens" (198): "Skall det vara nödvändigt och för Kooperationen i sin helhet gagneligt att de kooperativa organisationerna, då de själva äro kunder, skola begagna de affärsmetoder för vilka de i en aldrig tröttande agitations- och upplysningsverksamhet varna sina egna kunder?" (199)

Efter Bergvalls första artikel vände sig Örne till Måleriarbetarförbundet och begärde att få gå i svaromål (200), och i följande nummer av förbundets tidning publicerades Örnes bemö-

tande. Örne noterade att arbetarkooperationen lyckats långt sämre än konsumentkooperationen och framhöll att man aldrig gjort någon ingående analys av detta faktum. Misslyckandena hade vanligen skullts på yttre omständigheter som kapitalbrist och illvilliga konkurrenter. "Inom konsumentkooperationen", menade Örne, "ha vi så småningom lärt oss, att det blott finnes en enda orsak till utebliven framgång, nämligen medlemmarnas oförmåga att förvalta sitt företag efter det ekonomiska livets krav och kooperationens beprövade regler". (201) I det att han framhöll att konsumentkooperationen faktiskt överlämnat betydande arbetsuppdrag åt arbetarkooperativa yrkesföretag, underströk Örne den liberala tesen att produktionskooperationen för att ha existensberättigande måste vara konkurrenskraftig:

"Om det är så, att produktionsföreningarna medföra större ekonomisk fördel för folkhushållningen än den verksamhet, som drives av enskilda personer och aktiebolag, så kan ingen makt i världen hindra dem att utveckla sig till stora och mäktiga företag. Är motsatsen sanning, hjälper det icke med än så stora uppoffringar från fackorganisationernas och fackföreningsmedlemmarnas sida. Och små subventioner från andra företag i form av högre betalning för prestationerna än den gängse, kunna ännu mindre uträtta något. Företagen måste gå under, om de icke förmå överträffa konkurrenterna i gagn för det allmänna". (202)

I maj 1921 hade Örnas broschyr "Kooperatismen" publicerats, vari författaren tog avstånd från industriell demokrati som han likställde med arbetarstyrda företag och industrigrenar. (203) Broschyren väckte stor uppmärksamhet genom de för arbetarrörelsen ovanliga ståndpunkterna, och Örne fick mottaga såväl erkännande som kritik. (204) I slutet av 1924 utkom en ny och kraftigt utökad upplaga och där hade Örne utökat diskussionen från 1921 om den industriella demokratis önskvärdhet med frågan om dess praktiska genomförbarhet. (205)

Örnas polemik mot industriell demokrati riktade sig inte i första hand mot mer moderata inflytandereformer, utan mot modeller som gav arbetarna ledningen över företag eller hela industribranscher. Med kollektivistiska argument var han en svuren motståndare till själva tanken på industriell demokrati. I 1924 års upplaga av "Kooperatismen" tar Örne åter upp frågan om varför producentkooperationen misslyckats och liksom i debatten i målarnas förbundstidning framhåller han att orsaken inte var extern. Men 1924 preciserar han de inre organisatoriska bristerna hos de kooperativa produktionsföreningarna, och framhåller företagstypens svårigheter att frambringa en stark företagsledning:

"Nu förhåller det sig emellertid så, att en stark ledning endast i undantagsfall kan åstadkommas genom att den väljes av dem, som direkt

skola stå under ledningens befäl. Det ligger rent av i sakens natur, att de, som ha makten att till- och avsätta sina chefer och som sålunda äro de verkliga överordnade, icke i längden finna sig i att i det dagliga arbetet underordna sig dem." (206)

Undantagsvis kunde ett arbetarkooperativt företag lyckas få en bra ledning med goda vinster som följd, men då kanske de delägande arbetarna valde att anställa lönearbetare hellre än att låta den nya arbetskraften bli delägare. I så fall hade arbetarföretaget förvandlats till ett företag av privatkaraktär. Men vanligen var producentföreningarnas ledning svag, och när företagens ekonomiska läge försämrades lämnade arbetarna - delägarna - företaget. (207)

Örne underkände fullkomligt den arbetarkooperativa företagstypens utvecklingsmöjligheter. Däremot menade han att ett fackförbundsägt produktionsföretag (här syftar Örne uppenbarligen på byggnadsgillena) hade möjligheter att lyckas, under förutsättning att endast en mindre del av medlemmarna var anställda i företaget: "Det är då icke dessa /=de anställda arbetarna, CL:s anm/, utan förbundet som tillsätter ledningen, och denna får sålunda bakom sig förbundets hela auktoritet och ekonomiska styrka." (208) Ornes ståndpunkt var således att det fackligt ägda gillet till skillnad från det kooperativa produktionsföretaget hade möjlighet att lyckas just därför att företagsdemokratin var mindre direkt. Skulle emellertid ett fullständigt gillesystem etableras, finge de olika branschvisa nationella gillena brottas med samma svårigheter att kombinera intern demokrati och effektiv företagsledning som präglade producentkooperationen. (209)

Medan Örne ställt sig tveksam till *utvecklingsmöjligheterna* för de olika modellerna av industriell självstyrelse, var han helt negativ beträffande *önskvärdheten* av industriell demokrati. Den grundläggande orsaken härtill var att kooperativismen var en utpräglad kollektivistisk ideologi, och i kritiken av de nya frihetliga idéerna om industriell demokrati hamnade kooperatören ofta på samma ståndpunkt som "gammalsocialisten", vilket Örne för övrigt var medveten om. (210) Därtill kom naturligtvis att Örne stod för en märklig kombination av ekonomisk liberalism (i kritiken av industriell självstyrelse) och kooperativistisk-socialistisk idealism (i synen på hur den kooperativa samhällsproduktionen skulle organiseras), vilket gjorde att han på samma gång förespråkade en fri marknadsekonomi och ett planhushållningssystem.

För Örne gick huvudmotsättningen i ekonomin mellan producentintresset och konsumentintresset. Medan producenterna, vare sig det var kapitalister eller arbetare som dominerade företagen, strävade efter vinst av sin verksamhet, stod konsumenterna för en behovshushållning. Men medan den klassiska ekonomiska teorin lär

att producenter och konsumenter genom köp och försäljning på marknaden kunde maximera sin vinst respektive konsumtion och därmed näst intill upphäva intressekonflikten, var det en grundläggande kooperativ tanke att konsumentintresset måste organiseras för att kunna motstå producenternas vinstbegär. För Örne gällde detta även om arbetarna kontrollerade industrin och produktionsföretagen. Olägenheterna med en arbetarstyrd produktion tycks tvärtom snarast ha förefallit honom större än med den rådande kommersiella ordningen. I enlighet med detta framhöll Örne grupp-egoismen som den industriella självstyrelsens främsta kännetecken och nackdel. De olika arbetarstyrda företagen eller branscherna skulle försöka maximera sina vinster och de anställdas löner, vilket skulle leda till höjda konsumentpriser och resultera i stor inkomstspridning mellan olika arbetargrupper beroende på hur vinstgivande branschen eller företaget varit. (211)

Inte heller ur rättfärdighetssynpunkt kunde Örne godkänna kravet på industriell demokrati. Vinsten i ett företag berodde endast till en del - "den del, som ligger mellan gränserna för ett gott och nitiskt arbete å ena sidan och ett slappt och liknöjt å andra sidan" (212) - av arbetarnas prestationer. I övrigt uppstod vinsten genom att företaget utnyttjade teknik, konjunkturer och marknadsmöjligheter (t ex monopolisering). (213)

Samtidigt som han kritiserade de olika formerna av producentstyrd ekonomi, argumenterade Örne för det demokratiskt riktiga i en konsumentstyrd ekonomi:

"Tillämpat på det ekonomiska livet betyder detta, att demokrati råder endast för det fall, att konsumenterna, dvs *alla fullvuxna människor*, äga i egenskap av konsumenter bestämma över det ekonomiska samhällslivet, visserligen icke i varje detalj, men så, att de välja den ansvariga ledningen för företagen och av denna kunna kräva räkenskap för förvaltningen.

Från kooperatistisk - liksom för övrigt från strängt fattad socialdemokratisk eller kollektivistisk synpunkt - är detta den enda anordning som förtjänar namnet *ekonomisk demokrati*." (214)

Eftersom alla medborgare primärt var konsumenter, var det helt i enlighet med demokratins principer att detta kollektiv hade den ekonomiska makten. Något behov av maktdelning eller särrepresentation för t ex arbetarna förelåg inte:

"Nyss ha ständs- och yrkesprivilegierna inom *staten* avskaffats och den lika rösträtten införts. Skulle vi då gå en annan väg i fråga om det *ekonomiska livet*?" (215)

Även om det också i den konsumentkooperativa ekonomin skulle råda en speciell relation mellan företagsledning och anställda arbetare, menade Örne, skulle det s k arbetarproblemet vara mycket

mindre än under privatkapitalismen. Som synes delade Örne också i denna fråga den kollektivistiska statssocialismens uppfattning:

"Det finns icke längre någon klassmotsättning att komma till rätta med, överhuvud ingen skiljelinje sådan som den mellan lönearbetare och privatföretagare. Arbetet utföres direkt och omedelbart för att tjäna det allmänna bästa." (216)

Motståndet hårdnar

Högern, liberalerna och arbetsgivarna 1921-1924

12.1. Socialiseringsfrågan

Under åren 1921-1924 kom socialiseringsfrågan, som varit så central i valrörelsen 1920, att successivt minska i betydelse. Den borgerliga *ideologiska* fronten bestod visserligen och socialiseringssträvandena bekämpades såväl på det principella planet som i dagspolitiken. Men frågans vikt i de undersökta organisationernas propaganda hade minskat redan 1921, och dess allmänpolitiska betydelse blev än mindre de följande åren. Den främsta orsaken till detta var naturligtvis att socialdemokratins socialiseringsperspektiv hade förlängts samtidigt som dess socialiseringsstrategi utvecklats i mer moderat riktning och hela socialismbegreppet stod under debatt. (Se kapitel 9).

Såväl NDA som DN konstaterade att SAP utvecklat en mer realistisk linje i socialiseringsfrågan. (1) I synnerhet från liberalt håll var man positiv till socialdemokratins ifrågasättande av statssocialismen och diskussionerna om mer kooperativa former av socialism (2), liksom partiets övergivande av socialiseringspolitiken som en dagspolitisk uppgift. DN skrev att det var "ett samhällsintresse av första ordning att, så långt möjligt, befrämja socialdemokratins omorganisation från villa till verklighet". (3)

Liberalerna deklarerade som tidigare sitt principiella motstånd mot socialismen, men var i högre grad än högern och arbetsgivarna benägna att, i samma takt som socialdemokraterna tonade ner socialiseringsfrågans betydelse, begränsa den antisocialistiska propagandan. Detta bottnade i en mer positiv syn på socialdemokratins som politisk rörelse och i att man i det frisinade lägret stod för en socialliberal syn. Om inte den fria marknadsekonomin gav socialt

acceptabla resultat, var det statens plikt att ingripa med regleringar. (4) Den antisocialistiska kampanjen kom sålunda att anföras av högerpressen och *Industria*, men också de frisinna och den liberala pressen deltog. Även Skattebetalarnas Förening liksom ekonomer som Eli Heckscher och Gustav Cassel var aktiva i kampanjen mot statsdrift och socialism. De principiella och programmatiska invändningarna var desamma som under åren 1919-1920. (5) (Se kapitel 7). Däremot hade man under den defensiva perioden betydligt svårare än tidigare att finna inhemska företeelser som kunde ge en trovärdig bild av ett förestående socialiseringshot. Flertalet antisocialistiska artiklar i *Industria* anknöt till den internationella socialismdebatten eller till socialismens förmenta misslyckanden i utlandet, och även i Lindmans valtal blev de kaotiska förhållandena i Ryssland ett tungt vägande bevis på att socialismen skulle medföra sänkt levnadsstandard. (6) Enskilda radikala arbetarledares uttalanden kunde naturligtvis utnyttjas, men det var betydligt mindre gott om sådana nu än vad det varit 1919-1920. (7)

När framstående personligheter i den svenska socialiseringsrörelsen som Sandler och Karleby, vilka dessutom besatte ledande poster i Socialiseringsnämnden, så uppenbart hade övergivit efterkrigsradikalismens offensiva socialiseringspolitik, var det således inte helt problemfritt för borgerligheten att uppmåla socialiseringshotet. (8) Som ett belysande exempel på hur långsökta infallsvinklarna för en polemik kunde vara, kan nämnas att högermannen Lindskog i remissdebatten 1922 angrep socialdemokratin för innehållet i en svensk översättning från tyskan av en bok, "Socialismens ABC", utgiven på det partiet närstående förlaget Framtiden. (9) Lindskog gjorde stor poäng av en tillspetsad formulering i boken avsedd att illustrera marxismens relativistiska klassmoral (10), och antydde att socialdemokraterna skulle vara beredda att i arbetarklassens intresse tillgripa våld, stöld, lögn och bedrägeri. (11) Anklagelsen gav stort eko i pressen, och argumentet att socialisterna saknade moraliska betänkligheter hade inte glömts ens 1924, då *Industria* ironiserade över att en kommunistisk rösträknare hade räknat fel. Att han läst ovan nämnda bok tvivlade inte tidskriften på. (12)

Socialiseringsdebattens inhemska huvudfrågan under åren 1921-1924 var i stort sett två. För det första protesterade högern mot Socialiseringsnämndens befogenheter och resurser och ville få nämnden nedlagd. För det andra riktades samfällad borgerlig kritik mot Statens Järnvägar och andra statliga affärsdrivande verk, vilka sades vara bevis för socialismens ineffektivitet.

Redan när Socialiseringsnämnden tillsatts, hade Lindman vänt sig mot dess extraordinära befogenheter (13), och vid 1921 års riksdag prickades regeringsbeslutet om nämndens befogenheter efter en anmärkning från konstitutionsutskottet. (14) Socialiseringsnämnden hade av regeringen givits generell rätt att inkräva utlåtanden och material från ämbetsverk och myndigheter och attkalla offentliga och privata personer till konferenser. Likheterna med den engelska Sankey-kommittén som utrett kolgruvornas socialiseringsproblem var således slående. Likaså skulle SN ha rätt att anställa kanslipersonal, anlita experter, besluta om studieresor och tryckning av betänkanden samt inom vissa ramar fastställa personalens arvoden. Dessutom var det tänkt att ytterligare en lag skulle ha givit nämnden kompetens att undersöka privata företag, men SAP:s valnederlag förhindrade en sådan lagstiftning. Det har ansetts att den första ministären Branting gav SN så extraordinära befogenheter, för att nämnden skulle kunna fortsätta verka även under en högerregering. (15)

Högerns kritik mot Socialiseringsnämnden gällde förutom dess befogenheter också sammansättningen. I nämnden, framhöll Lindman, hade de doktrinära socialisterna majoritet och de borgerliga representanterna utgjorde endast en gisslan. (16) Att blotta förekomsten av en sådan utredning måste verka irriterande och hämmande på industrin framhölls av såväl Trygger som Lindman. (17) Visserligen hade socialdemokraterna nyligen förlorat valet på just socialiseringsfrågan, men så länge nämnden bestod skulle socialiseringshotet hänga över det privata näringslivet. "Hvem", frågade Lindman i ett valtal i mars, "kan förutsäga, huru riksdagsmajoriteten ser ut vid den tidpunkt, då socialiseringsutredningen föreligger färdig, eller hvilka som då för tiden sitta i ministären." (18)

Utifrån denna hotbild krävde Lindman och Trygger i remissdebatten 1921 att Socialiseringsnämnden skulle läggas ner, men medvetna om att det inte var praxis att en tillträdande regering entledigade sin föregångares utredningskommittéer, mattades de efterhand i sina krav. Inte ens Tryggers regering ingrep sedermera mot Socialiseringsnämnden. (19) När nämnden inte ens kom att omfattas av Thorssons kommittésakt under hösten 1922, kunde emellertid inte Lindman hålla tillbaka sin harm: "Om någon utredning saklöst kunnat avbrytas, så är det väl den." (20)

Även tidigare hade, som framgått, den antisocialistiska propagandan refererat bl a till den dåliga lönsamheten hos statens af-färsdrivande verk. Under åren 1921-1924 kom denna kritik att koncentreras till Statens Järnvägar. Bakgrunden var att SJ under flera år gått med förlust, vilket bl a föranlett tillsättandet av en offentlig utredning. Statsbaneutredningens slutbetänkande kom

emellertid att föregripas av en av Skattebetalarnas Förening beställd utredning, verkställd av den tyske ekonomen och understatssekreteraren G Franke. (21) Denna utredning, som presenterades under hösten 1921, kom att få stor betydelse i de följande årens debatt om socialisering och statsdrift och föregrep i sina stycken såväl den offentliga statsbaneutredningen som Socialiseringsnämndens SJ-betänkande.

Även om den inte förespråkade privatisering av statsbanorna, riktade Franke-utredningen principiell kritik mot statsföretagets organisation. Utgångspunkten var de erfarenheter som Franke dragit av utvecklingen i Tyskland, men i mindre skala sades problemen också gälla Sverige. Tre svaga punkter hos statsbanesystemet framhölls. För det första påpekade Franke att ledaren för ett statsföretag, till skillnad från privatföretagaren, inte nödvändigtvis måste uppnå jämvikt mellan inkomster och utgifter. Han hade ju möjligheten att låta verksamheten gå med förlust och övervältra skulderna på skattebetalarna, eftersom riksdag/regering genom statsbudgeten delade det ekonomiska ansvaret. För det andra präglades statsföretaget av administrativ tungroddhet, något som visserligen kunde fungera under goda år men inte i kristider då företagen måste visa elasticitet och anpassningsförmåga. För det tredje uppvisade det en viss inneboende tendens till expansion. (22)

Frankes kritik mot de svenska statsbanorna gällde de två första punkterna. SJ:s finansiella och administrativa knytning till de politiska instanserna riksdag och regering hade, under de speciella förhållanden som rådde under krigets sista två år då järnvägstrafiken minskade, förhindrat den snabba anpassning av fraktsatser, personalkostnader m m som hade krävts för bibehållande av fortsatt jämvikt mellan inkomster och utgifter. I stället hade man låtit SJ:s driftsöverskott sjunka kraftigt 1917 för att de två följande åren förbytas i förluster. (23) Privatbanorna hade däremot klarat omställningen bättre. Detta talade enligt Franke för ett närmande av SJ:s förvaltningsform till den privata företagsformen, dock utan att det statliga ägandet rubbades. Vad Franke förespråkade var således inte privatisering utan finansiell autonomi för statsbanorna, sedan anläggningskapitalet på kulturbanorna avskrivits. I ledningen för det statliga statsbaneföretaget skulle vid sidan av generaldirektören finnas en direktion med kompetens i ekonomiska och förvaltningsfrågor. (24)

Franke-utredningens förslag om finansiell autonomi för SJ - en tankegång som också förekom i Statsbanekommissionens slutbetänkande - fick ett genomgående positivt bemötande i det borgerliga lägret (25) och Frankes punkter om statsföretagets svagheter un-

derströks av högern och i Sunt Förnuft. (26) Socialdemokraternas försök, delvis under trycket från den sedan 1919 pågående kampanjen mot socialism och statsdrift, att utveckla mer frihetliga förvaltningsformer i offentliga företag som alternativ till den tämligen impopulära statsdriften, sågs av borgerligheten som en reträtt. När sålunda Örne under hösten 1923 förespråkade att SJ skulle frigöras från riksdag och regering, och SN:s planer på att lägga ett förslag i denna riktning blev kända, betecknades reformen i den borgerliga pressen som "avsocialisering". (27)

12.2. Industriell demokrati

12.2.1. Liberalerna

Liberalerna höll under åren 1921-1924 fast vid den positiva grundsynen på skapandet av mer demokratiska relationer mellan industrins arbetsgivare och arbetare. Men jämfört med åren tidigare, kom frågan om industriell demokrati att successivt spela en mindre viktig roll i den officiella liberala politiken sådan den t ex kom till uttryck i valrörelserna. Förklaringen var förmodligen att dess taktiska betydelse för fortsatt vänstersamverkan hade försvunnit - en liberal-socialdemokratisk koalition under dessa år var inget realistiskt alternativ - samtidigt som de frisinnades huvudkrav om tillståndande av en offentlig utredning redan hade tillgodosetts.

I Frisinnade Landsföreningens valprogram 1921 sågs det som "en av tidens största uppgifter" att skapa bättre förhållanden mellan arbetsgivare och arbetare. (28) Såväl utländska som inhemska erfarenheter och uppslag skulle utnyttjas för att åstadkomma samverkan mellan parterna "i vilken den ekonomiska och tekniska ledningen alltjämt förbehålles arbetsgivaren, men arbetarne erhålla medinflytande på arbetsförhållandena, deras insikter och erfarenheter tillvaratagas, deras inblick i produktionens ekonomiska villkor vidgas och deras naturliga intressegemenskap med företagen främjas". (29) I det frisinnade valprogrammet 1922 hade frågan om industriell demokrati emellertid mer eller mindre lyfts ut. Det talades endast allmänt om värdet av "samverkan mellan arbetsgivare och arbetare" och behovet av ekonomiskt återuppbyggande och social fred. Detta var helt i linje med de frisinnades försök att framställa sig själva som en förmedlande och utjämnande politisk kraft mellan höger och vänster, vilken stod för samarbete och förebyggande av uppsplittande klasstrider, till skillnad från högern och socialdemokraterna som båda stod för en utpräglad klasspolitik. (30) Inte heller i valtalen

1922 tycks frågan om industriell demokrati ha tillmätts någon större vikt. I ett föredrag i Linköping upprepade Edén de frisinnades principiella ståndpunkter i frågan, men angrep samtidigt SAP för att, innan den offentliga utredningen var färdig, ha gjort "det oklara begreppet 'industriell demokrati'" till en huvudpunkt i valprogrammet. (31) När Sveriges Liberala Parti konstituerats i oktober 1923, kom det nya partiprogrammet att innehålla en punkt om behovet av arbetsfred. Tre reformvägar nämndes i programmet, nämligen utveckling av förliknings- och skiljedomsväsendet, åtgärder som stimulerade samverkan mellan parterna, samt förebyggande av allmänfarliga arbetsinställelser. (32) I de frisinnades valprogram 1924 saknades däremot punkten om industriell demokrati helt. De enda åtgärden för arbetsfredens bevarande som nämndes var lagstiftning som förhindrade långvariga och omfattande arbetsmarknadskonflikter, och i avvaktan därpå kraftfulla regeringsingripanden. (33)

Medan frågan om industriell demokrati alltså fick en allt lägre prioriterad plats i den officiella liberala politiken och t o m fick konkurrens av metoden statliga tvångsingripanden för att åstadkomma arbetsfred, var det inom den frisinnade pressen, anförda av Dagens Nyheter och Svenska Morgontidningen (34), som man kom att fullfölja den liberala kampanjen för industrins demokratisering. Motiven för industriell demokrati var såväl moraliska som ekonomiska. Ett vanligt argument var att införandet av politisk demokrati motiverade demokratiska reformer i industrin. "Nu ha vi den lika och allmänna rösträtten genomförd", skrev Norrbottens Tidning. "Nu stå de frisinnade inför sin andra stora uppgift i samhällsarbetet, att söka bringa rättvisa även på det ekonomiska området." (35) Industrins reformering motiverades alltså av demokratiska och rättvisenormer, industriell och politisk demokrati var sammanlänkade och endast olika sidor av en allmän samhällslig demokratiseringsprocess. (36) Det vore otänkbart att demokratiseringen skulle stanna på halva vägen utan att beröra också samhällets sociala och ekonomiska förhållanden. Det "gamla patriarkaliska enväldssystemet" inom industrin hade kunnat upprätthållas "endast när de underordnade vore rättslösa inte blott mot sina överordnade utan även annars i samhällslivet". (37) Den politiska demokratin hade öppnat slussarna och demokratiseringen i industrin skulle oundvikligen komma.

Vidare motiverades industriell demokrati med behovet av fredligare förhållanden på arbetsmarknaden. Speciellt de omfattande konflikterna 1920 och det hot om fortsatta stridigheter som oenigheten i avtalsrörelsen under den ekonomiska krisen utgjorde, gav näring åt önskan att stärka arbetsfreden. Demokratiska reformer i

industrin skulle skapa större samhörighetskänsla mellan arbetare och arbetsgivare, och på så sätt minska konflikthotet. (38) Slutligen framhölls också att en demokratisering av förhållandena i industrin skulle bidra till ökade arbetsinsatser, något som arbetsgivarna ständigt krävde. (39) Opersonligt ägda storföretag, mekanisering och modern företagsorganisation hade rubbat äldre tiders patriarkaliska förhållanden, medfört otrygga anställningsvillkor och minskat yrkeskunnande och arbetsglädje. Eftersom den moderna storindustrin samtidigt var förutsättningen för ökat ekonomiskt välstånd, måste utvecklingen accepteras men missförhållandena kompenseras genom samverkan mellan anställda och företagsledningen. DN framhöll: "Det är ett gemensamt intresse för anställda och företag att reparera dessa förluster samt att tillföra arbetarna den trygghetskänsla och arbetsglädje som gengäldas med solidariteten mellan företaget och dess personal." (40) I utbyte mot ökat inflytande för arbetarna kunde således företagsledarna vänta sig ökade arbetsinsatser till följd av förhöjd arbetsglädje och trivsel och tillfälle att genom samrådsförfarandet tillgodogöra sig arbetarnas synpunkter och kunskap i produktionsfrågorna.

Pläderingen för industriell demokrati utvecklades den i liberala pressen både genom angrepp mot högern och arbetsgivarna för deras negativism (41) och i avgränsning från de mer radikala åsikter i frågan som fanns företrädade inom arbetarrörelsen. I synnerhet avvisades socialdemokratiska försök att inordna industriella demokratiseringsreformer i en mer övergripande omorganisation av industrin eller i ett socialiseringsperspektiv. (42)

Med industriell demokrati avsåg liberalerna sålunda *samrådsreformer*. Arbetarna skulle få rätt till insyn och inflytande i frågor som rörde arbetsförhållandena, men inte del i själva den tekniska eller ekonomiska ledningen av företagen. Delaktighet i beslutsfattandet i företagen var det därmed inte meningen att reformerna skulle resultera i. (43) En DN-ledare slog fast:

"Ett företags ekonomiska ledning måste tydligen ligga orubbad på ett håll, hos personer som ha möjligheter att överblicka situationen med hänsyn tagen till alla faktorer. Däremot förefaller det möjligt att arbetarnas erfarenheter och synpunkter borde komma mer till sin rätt i driften". (44)

I frågan om ifall en eventuell reform skulle införas genom lagstiftning eller avtal höll de liberala tidningarna i allmänhet med parti-ledningen om att båda vägarna var möjliga (45), även om enskilda liberaler avvisade lagstiftningsvägen. (46)

12.2.2. Högern och arbetsgivarna

Medan inställningen till industriell demokrati i det liberala lägret var varierande men huvudsakligen positiv, ställde sig högern och arbetsgivarna i den allmänna debatten negativa. I princip hade man naturligtvis inget emot ökat samförstånd på arbetsmarknaden och var också medveten om att det, vid sidan av den radikalt socialdemokratiska tolkningen av syftet med industriell demokrati, också fanns liberala och moderat socialdemokratiska. (47) Men liksom man vägrade att ta fasta på socialdemokratiens reträtts signaler i socialiseringsfrågan, valde högern och arbetsgivarnas Industria att utgå från att det var om den socialdemokratiska vänsterns föreställningar om innebörden av industriell demokrati som debatten stod. Därmed kunde frågan om industrins demokratisering, precis som hade skett i valrörelsen 1920, inrangeras under socialiseringsfrågan och utan vidare avfärdas som del därav. Endast enstaka industriledare och ledare i högertidningarna intog samma hållning i frågan som liberalerna; att som alternativ till de radikala kraven inom arbetarrörelsen förespråka en mer moderat reformering av förhållandena i industrin i demokratisk riktning. (48)

Tesen att industriell demokrati var ett revolutionärt krav var grundläggande för högerns och arbetsgivarnas negativa hållning, och för att styrka den argumentationslinjen refererades till revolutionära och radikala aktioner och strider i utlandet, t ex fabriksockupationer i Italien, driftsrådets delaktighet i strejker i Tyskland m m, och till radikala uttalanden inom den svenska arbetarrörelsen, t ex från Metalls Socialiseringskommitté. (49) Samtidigt som man från högerns och Industrias håll riktade den ideologiska huvudelden mot den mer radikala tolkningen av industriell demokrati, angreps också liberalerna och moderata socialdemokrater som Branting, för att de inte genomskådade frågans revolutionära karaktär. (50) Att gå med på mer begränsade reformer vore en taktisk missbedömning, eftersom socialdemokratiens verkliga syfte var att utveckla varje reform i revolutionär riktning så att den blev en språngbräda mot socialisering. Lindman kontrasterade i ett valtal 1921 högerns linje mot liberalernas:

"Och med ett medinflytande av det relativt beskedliga slag, som hr Edén ifrågasätter komma arbetarna icke att låta sig nöja. De komma att betrakta det som en första avbetalning på ett krav, som icke medger någon prutmån. Den stora faran med liberalernas glidflykt i denna som i så många andra principfrågor, är att förr eller senare löpa de risk att hamna i principlöshetens träsk och moras." (51)

I högerns och Industrias propaganda mot industriell demokrati framställdes denna fråga genomgående som en socialiseringsfråga.

Ofta tog man fasta på socialdemokratiska uttalanden, huvudsakligen från 1920, om att industriell demokrati var ett led i socialiseringsprocessen: "Själftva se socialdemokraterna i den industriella demokratin en öfvergångsform till socialiseringen: 'Först mogna se'n socialisera'." (52) I polemik mot den frisinnade pressen som pläderade för industriell demokrati skrev Industria: "Den industriella demokratiens enda uppgift är att bereda väg för en förödande socialisering. Fråga socialisterna: de veta det, de." (53)

Vidare hävdades att ett långtgående medinflytande och medbestämmanderätt för arbetarna i frågor som rörde företagets tekniska och ekonomiska ledning vore ett "bestämt och kraftigt ingrepp i den enskilda äganderätten" och därmed detsamma som en socialisering eller ett avgörande steg i denna riktning. (54) Lindman föreslog termen "industriell socialism" och tillade: "med borgerlig uppfattning af äganderätten låter den i alla händelser inte förlika sig". (55) Slutligen framhölls att industriell demokrati skulle leda till desorganisation och olönsamhet i industriföretagen, vilket skulle underlätta deras socialisering. Högerledarna anklagade t o m socialdemokraterna för att driva frågan om industriell demokrati just i medvetande om denna effekt. I ett valtal i Jönköping 1921 sade Trygger:

"Man tänker börja med s k industriell demokrati och vill därefter öfvergå till socialisering. Så vidt jag kan förstå, skulle detta innebära, att man först desorganiserar industrien för att sedermera så mycket lättare kunna taga den från dess ägare." (56)

Om an högern och arbetsgivarna behandlade frågan om industriell demokrati som ett led i socialdemokraternas socialiseringssträvanden, var man inte mindre skeptisk till de grundläggande argumenten i den liberala propagandan för begränsade samrådsreformer. Det fanns inget som garanterade att ökat medinflytande i företagen automatiskt skulle resultera i samarbete och arbetsfred. Motsättningarna skulle finnas kvar och arbetarna skulle även framgent föta sitt medinflytande på strejkvapnet. (57) Den allmänna strategi i frågan om industriell demokrati som arbetsgivarna och högern omfattade innebar att alla reformer som ledde till en demokratisering av förhållandena i industrin i det längsta skulle blockeras och motarbetas. Detta gällde även för begränsade samrådsreformer som genom trycket från arbetarrörelsen efterhand kunde utvecklas i radikal riktning. Fred på arbetsmarknaden och ökad arbetsintensitet och arbetstakt fick åstadkommas genom andra metoder, t ex lagstiftning om obligatorisk skiljedom och förbud mot samhällsfarliga strejker, genom tekniska och organisatoriska rationaliseringar osv. (58)

12.2.3. Socialliberala reformförslag

Driftnämndsfrågan dominerade debatten om industriell demokrati - även i de fall man endast talade om samråd, medinflytande eller industriell demokrati utan närmare preciseringar, var man medveten om att frågan om inrättande av driftnämnder i industrin samtidigt utreddes av en offentlig kommitté. Så måste t ex liberalernas allmänt positiva hållning till demokratiska reformer inom industrin liksom deras reservationer ses som principdeklarationer med direkt tillämpbarhet i driftnämndsfrågan. Först sedan KID på våren 1923 presenterat sitt lagförslag, började debatten om industriell demokrati att i mer explicit mening handla om driftnämnderna.

Det har redan konstaterats att liberaler och vissa industriledare och ingenjörer var positiva till inrättande av något slags nämndssystem. Men från grupper utanför arbetarrörelsen väcktes också under perioden förslag om industriell demokrati av annan modell t ex konstitutionella fabriker, vinstdelningssystem eller deläggande för de anställda i företagen.

I maj 1921 presenterade industriledaren Erik Andersson vid Avesta Jernverk ett företagsdemokratiskt förslag som väckte stor uppmärksamhet och vann den liberala pressens sympatier: Varje företag skulle, menade Andersson, organiseras som en liten bruksrepublik. Där skulle finnas en president, en av denne utsedd regering i vilken även arbetare kunde ingå, en första kammare bestående av tjänstemän och äldre arbetare och en andra kammare bestående endast av representanter för arbetarna. President och regering kunde framlägga propositioner och kamrarna och deras ledamöter motioner. Av kamrarna enstämmigt fattade beslut blev, sedan de stadfästs av presidenten, till lagar. (59) Influensen från John Leichts konstitutionella fabriker är uppenbar, även om Andersson försvenskat terminologin. Organisatoriskt sett var modellen inte fullständig, framför allt nämndes inte hur presidenten skulle utses. Förmodligen tänkte sig Andersson att han skulle väljas av bolagsstämman.

Bortsett från den organisatoriska planen som gav Anderssons modell så stor uppmärksamhet, grundade Andersson sitt förslag på ett par tämligen orginella tankegångar. Andersson sökte en radikal lösning på problemet att förena verkligt arbetarinflytande med möjligheten till ett snabbt beslutsfattande i företagen. Felet med olika driftsrådsmodeller, menade Andersson, var att de var förhandlingsorgan med olika apellinstanser över sig. Om parterna således inte kunde enas på fabriksnivå, sköts ärendet vidare till distriktsråd eller andra förlikningsinstitut och beslutsfattandet fördröjdes. Hela modellen gynnade misstroende och försvårade de omedelbara

kompromisser som var förutsättningen för snabba beslut. Därför ville Andersson ha en organisationsmodell på företagsnivå, med möjlighet att fatta nödvändiga beslut och utan överorganisationer. Det skulle framtvängas rättfärdighetskänsla, förtroende och kompromissvilja. (60) Vidare förordade Andersson att de företagsorganisatoriska reformerna skulle åtföljas av ett vinstdelningssystem. Endast om arbetarna fick ekonomisk utdelning av ökade arbetsinsatser, sparsamhet m m, skulle de i längden öka sina arbetsinsatser och sin sparsamhet, menade Andersson. Enbart inflytande var inte nog. Men det fick inte bli frågan om någon *årlig* vinstutdelning, utan arbetarna måste premieras med extra förtjänster i direkt anslutning till den förbättring eller ansträngning som givit företaget en bättre ekonomisk ställning:

"Interesset måste ideligen hållas vid makt genom extra betalning därför. Om betalningen kommer i en klumpsumma en gång om året, så slappnar intresset. Det är detaljerna, som skola värdesättas och genast betalas och icke årsresultatet, ty det bryr arbetarna sig icke om." (61)

Erik Anderssons modell fick stor uppmärksamhet och ett positivt bemötande i den liberala pressen (62). Också andra förslag om inrättande av vinstdelningssystem i företagen förekom under perioden (63), även om tanken hade motståndare också i det liberala lägret och bland eljest reformvänliga industriledare. (64) Stämningarna inom högern och bland arbetsgivarna i allmänhet till vinstdelningstanken var däremot skeptiska eller negativa. (65)

Vinstdelningstanken var gammal, men det nya i Anderssons förslag var att den integrerades i en modell för industriell demokrati. DN argumenterade: Om vinstdelningen inordnades i ett allmänt samrådsförfarande mellan arbetsgivare och arbetare skulle resultatet kunna bli en ökad samhörighet med företagen från arbetarnas sida och därmed ökade prestationer. Beräkning och utbetalning av vinstandelar åt arbetarna förutsatte nämligen att deras förtroendemän hade en klar inblick i företagets drift och ekonomiska ställning: "För den moderna åskådningen är en sådan arbetarnas kännedom om alla faser av den produktionsprocess, varav de blott följa en eller annan detalj, själva grundvalen för ett ökat förtroende mellan arbetsgivare och arbetare." (66) Också i andra vinstdelningsförslag under den aktuella perioden sågs vinstandelssystemet som ett komplement till olika demokratireformer i företagen, avsett att ge arbetarna ekonomiska incitament att slå vakt om sina företags lönsamhet, något som inte enbart ökat medinflytande ansågs leda till. (67)

Tanken att arbetarnas deläggande i företagen skulle vara en lämplig form för arbetarinflytande hade flera företrädare under åren

1921-1924. Harry von Eckermann fortsatte att propagera för att arbetarna genom kollektivt tvångssparande skulle bli delägare i företagen (68), och i den liberala pressen förekom förslag om deläggande. Svenska Morgonbladet tog fasta på debatten i Social-Demokraten om att fackföreningarna skulle använda sina strejkkassor till att köpa företag som sedan skulle drivas som arbetarföretag. (Se kapitel 10). Morgonbladet betecknade förslaget som "ett beaktansvärt symptom på tidens trevande efter nya former för det ekonomiska och industriella livet". (69) Metoden var "sund och riktig" och på den vägen skulle såväl arbetsfred som det av arbetarna krävda inflytandet och deläggandet kunna uppnås. (70) Karlstads-Tidningen menade att ett ökat arbetarinflytande i företagen i sig självt inte skulle skapa en sådan samhörighetskänsla mellan parterna att de ständiga konflikterna på arbetsmarknaden slutade. "Sunda förnuftet säger att ingen satsar pengar till ett företag, om han vet att andra, som icke på något vis äro ekonomiskt engagerade i detta och därför icke känna något ansvar för dess öde, skulle få ett avgörande inflytande över dess skötsel." (71)

I stället förespråkade tidningen "samvärkan på delägarskapets grund" mellan den fasta stammen arbetare i ett företag och dess ledning. (72) Eftersom arbetarnas inkomstnivå höjts och möjligheten fanns att belåna aktier i bank, fanns inget hinder mot att arbetarna köpte aktier och blev delägare i företagen. Med delägarskapet skulle följa "den känsla av ansvar för det hela, som måste vara grunden för inflytande över driftens gång och affärernas skötsel". (73)

Den liberale politikern Claes Bratt argumenterade i en DN-artikel i oktober 1922 för deläggande inom industrin, en tanke som han fört fram redan 1919. Men då hade Bratt förordat en mer radikal modell som snarast kan betecknas som distribuisism av den typ som Hillaire Belloc förordat: Staten skulle nationalisera företag, varvid ägandet successivt skulle överföras till de anställda. (74) 1922 var Bratts lösning mindre radikal. Det grundläggande hindret för arbetsfred och ökade arbetsinsatser i industrin var lönearbetsystemet. Därför var förståtligande eller inrättande av rådssystem och vinstdelningssystem ingen slutgiltig lösning: Lönesystemet skulle bestå, och därmed motsättningarna mellan arbetsgivare och arbetare. (75) Bratt förordade i stället lönesystemets avlösande av "ett till arbetarna själva utsträckt företagarsystem". (76) Om arbetarna blev ägare eller delägare, skulle deras intresse för företagen och produktionen öka radikalt. De skulle bli intresserade av allt som kunde öka produktiviteten (arbetsmetoder, teknik, arbetsorganisation) och grundvdalen för konflikter skulle försvinna. Ägare skulle

bli genom att årliga vinstandelar skulle få formen av aktieutdelningar. (77)

12.2.4. Bemötandet av den nya fackliga linjen

Reaktionerna på den nya fackliga linje som förespråkades i Eskilstunaresolutionen och LO:s Januariresolution var delade. Arbetsgivarorganisationerna var avvisande och förblev så under hela perioden, liksom högern. I den frisinna pressen var emellertid bemötandet mer positivt, och arbetsgivarna kritiserades för att de inte accepterade fackföreningsrörelsens inviter till samråd.

Såväl Hjalmar von Sydow som Gunnar Laurell avvisade omedelbart de tankegångar som bar upp den nya fackliga linjen och dess radikala tendens överdrevs. Eskilstunaarbetarnas förslag, att arbetarna i samband med lönesänkingspropåer skulle beredas insyn i företagets ekonomiska ställning, betecknades av von Sydow som "ett rent bolsjevikiskt krav" som arbetsgivarna aldrig skulle komma att acceptera. (78) Laurell betecknade representantskapets Januariresolution som ett försök att "genom ekonomisk eftergift /.../ få den s k industriella demokratin genomförd", och förklarade att arbetsgivarna aldrig kunde acceptera sådana krav. (79) Liksom tidigare framhöll Laurell att arbetarna saknade den kunskap och ansvarskänsla som krävdes för att delta i företagets ledning, samt att den industriella demokratin undergrävde den privata äganderätten och därmed öppnade porten för socialismen. Dessutom hänvisade Verkstadsföreningens direktör till den pågående offentliga utredningen. (80)

När den ekonomiska krisens omfattning stod klar, samlade SAF en ombudsmannakonferens. Vid överläggningarna som hölls den 8 januari 1921 diskuterades hur arbetsgivarna skulle kunna uppnå de lönesänkningar som ansågs nödvändiga. Det stora problemet var att löner och ibland dyrtidstillägg var fastställda i kollektivavtalen. I diskussionerna förekom förslag som att låta lönerna följa Socialstyrelsens levnadskonstnadsindex och om inskränkt arbetstid. Det nämndes också att arbetare ibland erbjudit sig att arbeta för löner under avtalsnivån, och i avtalsförhandlingarna inom sågverksindustrin hade arbetarna velat skriva in Eskilstunaresolutionen i kollektivavtalet. (81)

Diskussionerna föranledde von Sydow att utarbeta en PM, vilken godkändes av följande ombudsmannakonferens. (82) Promemorian var en principiell plädering för kollektivavtalsprincipen. Där slogs fast att arbetsgivarna inte hade rätt att sänka löner och dyrtidstillägg som reglerades i kollektivavtal, och inte heller genom lock-

out eller hot därom tvinga arbetarna att godta lönesänkning under avtalsperioden. I de fall arbetarna frivilligt accepterade lönesänkning under avtalsperioden, var det ett absolut krav att den avtalslutande fackföreningen godkände åtgärden. Även om så vore fallet, uttryckte promemorian tveksamhet om huruvida denna väg verkligen borde utnyttjas. Faran fanns att arbetarpressen och agitatorer framställde saken så, att arbetsgivarna under hot tvingat arbetarna att acceptera. Därför var det bättre att avstå: Det fick inte sägas att arbetsgivarna bröt kollektivavtalen. Den lönesänkingsmetod som förespråkades i von Sydows PM var i stället att de individuella lönerna kunde sänkas, men inte så mycket att de underskred kollektivavtalets minimilöner. (83) Beträffande Eskilstunaresolutionen slog von Sydow fast:

"Jag anser det fullkomligt uteslutet att en arbetsgivare helt eller delvis skulle vid avtals ingående eller eljest förplikta sig att godtaga denna resolution. Vid förhandlingar med arbetarna bör den helt och hållet avvisas och diskussion därom avbötjas." (84)

Av protokollen från SAF:s ombudsmannakonferenser i januari 1921 och von Sydows PM framgår klart att SAF-chefen såg kollektivavtalsprincipen överordnad målet att nå en snabb nedjustering av arbetskraftskostnaderna. Kunde detta ske inom avtalens ramar var det bra, men von Sydow vände sig med skärpa mot de industriedare som ville sätta avtalen ur spel. Arbetsgivareföreningen hade till fullo accepterat systemet med kollektiva förhandlingar och avtal som den form som relationerna mellan parterna borde anta, och om arbetsgivarna själva började bryta mot avtalen skulle trovärdigheten i deras protester mot avtalsstridiga strejker minska. Kollektivavtal var också den form för samverkan mellan arbetare och arbetsgivare som Verkstadsföreningens ED-kommitté förespråkade under sommaren 1920, och det kan därför synas inkonsekvent av arbetsgivarna att nu ställa sig helt avvisande till den nya fackliga linjen. Förmodligen uppfattades emellertid denna som en seger för de radikala krafterna inom fackföreningsrörelsen - von Sydow förmodade att Eskilstunaresolutionen emanerade från en liten bolsjevikisk grupp inom LO (85) - varför man från ledande arbetsgivarhåll uppfattade klyftan i ståndpunkter mellan parterna som för bred för att överläggningar skulle kunna bli meningsfulla. Även om avtalsformen som sådan var acceptabel för arbetsgivarna, valde de sålunda att ställa sig avvisande till att frågan om industriell demokrati drogs in i avtalsrörelsen.

I verkstadsavtalen ingick traditionellt inte paragraf 23, eftersom dessa baserades på det första avtalet inom verkstadsindustrin från 1905, dvs från året före Decemberkompromissen. Sedan VF 1917 gått med i SAF, var föreningen emellertid tvungen att i förslagen

till kollektivavtal inta en punkt som innehöll paragraf 23. Då fackförbunden vägrade acceptera denna, gav SAF under många år Verkstadsföreningen dispens med motiveringen att reglerna i paragraf 23 i praktiken ändå tillämpades inom verkstadsindustrin. (86) När VF inför 1922 års avtalsrörelse presenterade sitt avtalsförslag, innehöll det bl a paragraf 23. Metals motförslag innehöll i stället en punkt om industriell demokrati. (Se kapitel 10). Återigen ställde sig SAF och SvVF negativa till den nya fackliga linjen. Hjalmar von Sydow betecknade ånyo tanken på arbetarinsyn i företagets ekonomiska ledning som "en omplantering av sovjetidén", där den fackliga taktiken gick ut på att "försöka få dit ett finger, för att sedan sticka in hela handen." (87) Samma ståndpunkter fördes fram av VF:s vice VD Gunnar Styrman, som för övrigt framhöll klubbstyrelsernas utvecklingsmöjligheter, vilket gjorde planerna på inrättande av fabriksråd överflödiga. (88)

Högerpressen intog samma hållning till den nya fackliga linjen som arbetsgivarna (89), medan den frisinnade pressen var mer öppen och positiv. Det förekom att man gav ett principiellt stöd åt tankegången bakom den nya fackliga linjen, även om man anförde reservationer om att krisläget krävde omedelbara lönesänkningar och att läget för så omfattande reformer var olämpligt. (90) Utgångspunkten för liberala tidningar som Dagens Nyheter och Svenska Morgonbladet, vilka var de mest positiva till arbetslivets demokratisering, var densamma som för fackföreningsrörelsen: Den ekonomiska krisen ökade behovet av samförstånd på arbetsmarknaden. (91) Arbetsgivarna borde inse att det låg i deras eget intresse att acceptera fackföreningsrörelsens inviter till samverkan och vidta mått och steg för att "låta personalen få ta del av kalkylerna och på så sätt sätta den i stånd att till och med i detalj bedöma läget och dess behov". (92) När det senare stod klart att arbetsgivarna inte skulle komma att tillmötesgå den nya fackliga linjens krav, mötte detta kritik i den frisinnade pressen (93), och inför 1922 års avtalsrörelse utbrast i "det sunda förnuftets namn" ledarskribenten i Svenska Morgonbladet:

"varför kunna icke arbetsgivarna förmå sig att för arbetarna lägga fram grundliga och uttömmande redogörelser för resp industriforetags ekonomiska läge? I den mån arbetarna se en lönereducering motiverad av ofrånkomliga uppgifter om resp foretags nödläge, bli de naturligtvis böjda för eftergifter." (94)

Att arbetsgivarna när de avisade Eskilstunaresolutionens krav enbart hänvisade till SAF:s 23:e stadgeparagraf var inte godtagbart. Krisläget var speciellt och krävde speciallösningar, t ex minskad arbetstid för hela arbetsstyrkan för att undvika avskedanden. Detta var frågor som mycket väl kunde vara föremål för samråd. (95)

Endast i undantagsfall torde enskilda arbetsgivare ha tillmötesgått fackföreningsrörelsens krav så som de uttrycktes i den nya fackliga linjen. Ett sådant undantag utgjorde Harry von Eckermann som vid sitt företag, Ljusne-Voxna AB, i samband med att han från februari månad 1921 krävde kraftiga lönereduceringar, lämnade arbetarna tillfälle att undersöka bolagets böcker och kalkyler för att därigenom övertyga sig om lönesänkningens nödvändighet. (96)

12.3. Gillesocialismen och byggnadsgillena

Det var oundvikligt att också de borgerliga och arbetsgivarna skulle deklarerera ståndpunkt i frågan om gillesocialism och byggnadsgillena, eftersom frågan gavs så stort utrymme i de fackliga diskussionerna om industriell demokrati från hösten 1921 och ett drygt år framåt. Den sida av gillesocialismen som stod i förgrunden var, som nämnts, strategin att bilda fackföreningsägda produktionsföretag, och inte gillesystemet som förvaltningsmodell för den socialiserade industrin. Gillesocialismen bemöttes därför inte heller som en socialiseringsstrategi, utan behandlades som ett slags producentkooperativt försök, och det är uppenbart att man fruktade experimenten med byggnadsgillena långt mindre än en lagstiftning om inrättande av driftsnämnder. Därför gick skiljelinjerna i debatten inte på samma sätt som i frågorna om socialisering eller driftsnämnder.

Högern och arbetsgivarna var övervägande skeptiska till byggnadsgillenas möjligheter att lyckas om inte den fria konkurrensen sattes ur spel, och därför intog man en negativ hållning. Mest oroade man sig för de negativa följderna av byggnadsgillestrategin för de privatägda byggnadsfirmorna och konsumenterna, men inte heller byggnadsarbetarna kunde vara säkra på att i längden tjäna på gillesystemet. Vinnarna skulle bli socialiseringsivrarna inom arbetarrörelsen.

Byggnadsgillena fördes genomgående till den producentkooperativa traditionen (97), vilken bjöd på en lång rad negativa erfarenheter. Man hänvisade till utländska misslyckanden alltsedan 1800-talets början, och till svenska kooperativa måleriföretag som arbetade efter kapitalistiska principer eller till arbetarägda företag som Svenska Pianofabriken och Arbetarnas Byggnads AB, vilka båda gått i konkurs under stor uppmärksamhet. (98) Erfarenheterna efter kriget ansågs ha bekräftat Heckschers tes om producentkooperationens två möjliga utvecklingsvägar (se nedan), och Indust-

ria bemötte Engelsdsdelegaternas entusiasm för den engelska hvæsnadsöillerörelsen:

"Ha dessa erfarna svenska fackföreningsmän icke reda på, hur det brukar gå med fackföreningskooperationen, så snart de nya kvastarna upphöra vara nya? Den sjunker antingen tillbaka i betydelselöshet eller 'kapitaliseras'." (99)

När mönsterstadgarna för svenska byggnadsgillen presenterades, framhöll Industria att arbetarna inte skulle få några som helst fördelar av att vara anställda av ett fackligt ägt byggnadsgille. Anställnings- och arbetsförhållandena skulle förbli desamma som i privata företag. Om än formellt, finge, de i praktiken inget inflytande över företagets skötsel och ledning. (100) Inte heller skulle de få någon utdelning på det av fackföreningarna satsade kapitalet trots att de över fackföreningskontingenterna skulle vara med och betala eventuella förluster ; de skulle ju arbeta för marknadslöner: "Arbetarna bliva ingenting annat än löntagare, såsom de varit förut." (101)

De nackdelar som bildandet av svenska byggnadsgillen skulle få, enligt framställningen i högerns och arbetsgivarnas pressorgan, hängde samman med att man räknade med att gillena skulle etablera sig som monopolister. Termen "arbetarmonopol" användes flitigt om gillena. Genom illojal konkurrens skulle byggnadsgillena tränga ut de privata byggnadsföretagen från marknaden. Konsumenterna skulle drabbas genom att gillena, när de uppnått monpolställning, skulle kunna pressa upp byggnadspriserna, vilket i sinom tid skulle resultera i hyreshöjningar. Men redan innan de fackliga produktionsföretagen nådde en monopolställning, skulle de ha haft en prisdrivande effekt. Gillen och privata firmor i byggnadsbranschen kunde sluta allianser och därigenom pressa upp priserna (102) och de för gillena fastlagda principerna för lönepolitiken skulle verka lönehöjande. I stället för att göra gemensam sak med de privata arbetsgivarna mot arbetarnas anspråk på löneökningar, var det nämligen sannolikt att gillena skulle stödja arbetarnas krav och eventuella strejkaktioner. Genom att inte agera i lönerörelserna som vanliga företag, skulle gillena bidra till att lönekostnaderna i byggnadsbranschen ökade, med den prishöjande effekt som detta skulle få. (103)

Man tänkte sig att den illojala konkurrensen skulle komma att utövas på två sätt. För det första skulle byggnadsfackföreningarna genom register eller speciellt iscensatta strejkaktioner kunna avstänga de privata arbetsgivarna i branschen från arbetskraft. Därigenom skulle gillenas förutsättningar att hävda sig på marknaden på privatföretagens bekostnad öka. (104) I sin "järnhårda fackföreningsdisciplin" hade arbetarna ett kraftigt vapen för en

"systematisk utrotning" av den privata byggnadsverksamheten. Därför bar gillesocialismen inom sig "fröet till verklig monopolism". (105) För det andra skulle kommunerna i egenskap av byggherrar kunna komma att gynna byggnadsgillena vad gällde byggnadsuppdrag. Om t ex kommunerna med skattemedel täckte byggnadsgillenas förhandskostnader och risker, skulle gillena med sina självkostnadspriser vid anbudsförfarandet kunna konkurrera ut de privata byggnadsföretagen. Konkurrensen mellan gillan och privata byggnadsfirmor skulle således bli allt annat än fri. (106) Byggnadsgillemodellen med andelsägare (=fackföreningar) som inte skulle få full utdelning på sina satsade medel och en produktionsförening som producerade till självkostnadspris - hur kunde någon komma på idén att skapa en sådan modell, frågade Industria, och svarade: "Jo, givetvis därför att man väntar obehörig subvention av det allmänna såsom byggherre." (107) De gillesocialistiska planerna på att kommunerna skulle ställa erforderligt kapital till gillenas förfogande betecknades således av samma tidning som "en vild spekulation i slösaktig och hänsynslös kommunalpolitik". (108)

Också bland liberalerna förekom argument mot gillena av den typ som högern och arbetsgivarna framförde, även om negativismen inte var lika grundmurad. Man hänvisade till de negativa erfarenheterna av producentkooperation och framhöll de företagsekonomiska svårigheter gillena stod inför, man fruktade att byggnadsgillena skulle sätta marknadskonkurrensen ur funktion och man föredrog konsumentkooperationen som modell för en alternativ produktionsorganisation. (109) Å andra sidan fanns det i olika läger företrädare för en mindre skeptisk syn på gillenas möjligheter att lyckas och för en mindre negativ eller t o m positiv syn på byggnadsgillena som företagstyp. Eli Heckscher ville inte döma gillena på förhand (110) och Karl Hildebrand trodde att byggnadsgillena skulle kunna nå viss lokal framgång och ha det positiva med sig att arbetarna fick bättre insikt i företagandets villkor. (111) Hildebrands prognos och slutsats löd:

"Både paradisförhoppningarna och katastroffarhågorna torde sakna reellt underlag, och just därför är jag mest benägen att tro på nytan av att arbetarna få göra ett försök." (112)

Det var Svenska Morgonbladet som kom att företräda den kanske mest optimistiska och positiva synen på byggnadsgillena och deras utvecklingsmöjligheter. (113) Anledningen var att bildandet av fackligt ägda produktionsföretag svarade väl mot den alternativa modell för industriell demokrati som tidningen drev, nämligen att arbetarna skulle bli delägare i företagen och därmed sina egna arbetsgivare. Under vintern 1921, när det i Social-Demokraten förespråkades att arbetarna skulle använda en del av strejkkassorna

till att köpa företag, instämde Morgonbladet omedelbart i tankegången. (114) Tidningen hänvisade till att strejkerna 1920 kostat arbetarna 112 miljoner kronor, och frågade: "Om de /=arbetarnas strejkkassor, CL:s anm/ i stället använts till inköp av företag, ägda och drivna av arbetarne själva, skulle ej därmed ett långt större steg ha tagits till en ny tingens ordning på det sociala och ekonomiska området?" (115)

Ägandereformen skulle således vara grunden för arbetarnas medbestämmanderätt i företaget, men den innebar samtidigt ekonomiska förpliktelser och risker. Liksom andra delägandereformer skulle byggnadsgillena bidra till att minska arbetarnas olust över den moderna industrialismens negativa sidor. Arbetsglädjen skulle öka, oron på arbetsmarknaden minska, produktionsresultaten förbättras både kvalitativt och kvantitativt. Med två förbehåll ställde sig därför Morgonbladet positivt till gillena som hälsades med "odelad tillfredsställelse". (116)

Den första reservationen gällde byggnadsgillenas ställning på marknaden. Morgonbladet instämde inte i högerns och arbetsgivarernas kritik att byggnadsgillena var avsedda att vara monopolföretag, men tidningen varnade för illojal konkurrens från gillenas sida. Å andra sidan gjordes en markering mot eventuella försök att kringskära den fria etableringsrätten och den fria marknadskonkurrensen, oavsett vilken grupp det var frågan om:

"Det måste tvärtom utsägas, att ingen klass har monopol på produktionsledningen. Den klass skall behålla eller erövra den, som handhar den skickligast, framgångsrikast, med de bästa resultaten för samhället i stort." (117)

Om arbetarnas egna produktionsföretag kunde hävda sig i fri konkurrens med privata bolag, då, men endast då, hade de visat sig ha existensberättigande. "Men de skola ej fordra att få gå in i den industriella tävlan, som särskilt gynnad part; utgångspunkten skall för alla vara lika." (118) Att gillerörelsen, t ex inom byggnadsbranschen, hade framtiden för sig även med detta förbehåll, var emellertid något som Morgonposten höll för troligt. (119) De uttryck för eventuell illojal konkurrens från gillenas sida som diskuterades av Morgonbladet var desamma som förekom i högerns och arbetsgivarernas argumentering. Gillena fick inte privilegieras då det gällde offentliga byggnadsuppdrag, utan skulle konkurrera med privata byggnadsfirmor genom låga kostnadsanbud. Inte heller var det acceptabelt att de fackliga organisationerna underblåste konflikter vid privata byggnadsföretag i syfte att ge byggnadsgillena marknadsfördelar. Men å andra sidan kunde inte gillena göras ansvariga för alla strejker inom byggnadsbranschen: "Det är oundvikligt, att fackföreningarna som arbetsgivare i detta hänseende få

ett högst avsevärt försprång framför den nu vanliga produktionsformen". (120)

Den andra reservationen som Morgonbladet gjorde, gällde vinstmotivets betydelse för gillena. Vinstmotivet är nödvändigt i varje företag som riskerar förluster, framhöll tidningen. Gillesocialisternas deklARATIONER att privat profitintresse skulle saknas i gillenas verksamhet var mer uttryck för deras egen ovilja mot profiter och kapitalism än för faktiska förhållanden. Gillets vinst av verksamheten skulle "maskeras" på olika sätt och kallas något annat, t ex avsättning till reservfonder eller arbetslöshetsförsäkringsfonder. (121) Men vinsten skulle finnas kvar och i den bemärkelsen vore det ingen skillnad mellan gillan och privatägda företag:

"När en vanlig 'kapitalistisk' byggmästare avsätter till reservfonder eller till rörelsekapital, då är detta 'profit', men när ett socialistiskt byggnadsgille gör precis detsamma, då är detta ett prov på *motvilja* mot allt vad profit heter! Begrip detta den som kan." (122)

Men att det inte skulle finnas någon privat vinstutdelning i gillena var inte detsamma som att det ekonomiska överskottet inte alls skulle komma arbetarna till del. Morgonposten framhöll att en del av vinsten i gillena skulle användas för att bereda arbetarna en tryggare anställning: "Det gäller här en utomordentligt betydelsefull förmån för arbetarna, en förmån, bättre till och med än någon 'utdelning'". (123)

Redan 1919 hade Heckscher polemiserat mot den engelska gillesocialismens idéer, men först i en uppsats 1923 utvecklade han sin kritik. (124) Invändningarna var av två slag och gällde det fullt utbyggda gillesystemet, dvs den gillesocialistiska ekonomins tänkta funktionssätt. Utgångspunkten var, som ofta i Heckschers polemik mot socialismen, att marknadsekonomin med dess fria konkurrens och näringsfrihet ledde till en ur konsumtionens synvinkel optimal allokering av produktionsresurserna. Via marknaden var konsumenterna de som i sista hand bestämde produktionens inriktning. Heckscher skrev: "Produktionen är till för konsumtionens skull; ingen får en inkomst, som icke föranledes av att vad han åstadkommer eller tillhandahåller direkt eller indirekt röner motsvarande uppskattning hos den förnuftiga eller oförnuftiga, moraliska, morallösa eller omoraliska mänskligheten." (125)

Det av gillesocialisterna förespråkade ekonomiska systemet skulle i än högre grad än den traditionella statssocialismens innebära att "de ekonomiska lagarna" sattes ur spel, med ett sämre produktionsresultat som följd. Heckscher menade att gillesystemet var ett i grunden monopolistiskt system. Genom kontrollen över arbetskraften kunde arbetarorganisationen förhindra att konkurrerande företag bildades, och därmed var grunden för monopolet

lagt. (126) Gillesystemet skulle inte påverkas av konsumenternas önskemål utan t o m vara mer oberoende av utomstående krafter än andra typer av monopol, t ex privata eller statliga. (127) I egenkap av monopolister skulle gillena kunna exploatera samhället och konsumenterna, och gillesocialisternas organisatoriska lösningar med konsumentrepresentation och årliga avgifter för gillena till staten kunde inte avhjälpa detta "grundläggande konstruktionsfel". (128) Å andra sidan skulle inte heller arbetarna tjäna på gillenas monopolställning om systemet omfattade hela ekonomin: När alla är monopolister blir nämligen monopolets betydelse illusorisk. I stället skulle gillesystemet kännetecknas av ständiga strider mellan olika branschers gillen om löner och gränser. (129)

Heckscher invände också att det skråväsende som gillesystemet utgjorde i och för sig kunde tänkas öka arbetsglädjen om det tillämpades inom småhantverket, men att modellen applicerad på moderna industriella storföretag skulle komma att möta avgörande problem. Där måste skapas en hel hierarki av råd, kongresser, sakkunniga osv vilka skulle företräda arbetarna. Men därigenom skulle den omedelbara kontrollen över arbetsförhållandena komma att ersättas av ett representativt inflytande. (130) Heckscher frågade:

"(F)inns det verkligen grundad anledning att antaga, att arbetarna skulle bli *nöjdare* under en dylik ordning än under den nuvarande, att de mindre skulle plågas av sitt subordinationsförhållande eller sin osjälvständighet under en av näringens distriktsråd eller landsråd utsedd driftschef än under en generaldirektör som utsetts av landets demokratiska regering?" (131)

Kritiken av det utbyggda gillesystemet drabbade emellertid inte byggnadsgillena, framhöll Heckscher. Dessa hade inte någon monopolställning, och ville de bara uppträda "i fri tävlan med andra företagsformer" såg inte Heckscher något fel i det. (132) Endast om gillena försökte utnyttja fackföreningarnas möjligheter att blockera eller bojkotta konkurrenterna, borde man sätta sig till motvärn. Heckscher trodde emellertid inte att byggnadsgillena hade så stora möjligheter att lyckas. (133) Detta grundade han förmodligen på att han jämställde byggnadsgillena som företagsform med de arbetarkooperativa föreningarna, och ansåg att gillena delade dessas konstitutionella svagheter. (134)

Arbetarkooperativa företag var sämre än privata företagstyper att anpassa sig efter marknadens och konsumtionens behov. Ofta bildades de av arbetslösa yrkesarbetare inom en viss bransch: "men arbetslösheten är sannolikt ett tecken till att produktionen just på det området är tillräckligt stor utan dessa arbetare." (135) Just genom att det arbetarkooperativa företaget styrdes av yrkesarbe-

tare ur ett visst fack, försvårades en i övrigt kanske nödvändig växling av produktionens inriktning. Vidare framhöll Heckscher det ohållbara i att företagsledaren var "sina förmäns förman". (136) Företagsledaren utsågs nämligen av arbetarna samtidigt som hans arbetsuppgifter ledde till ständiga konflikter mellan honom och dem. Sådana dagliga och personliga slitningar mellan företagsägarna och driftsledningen var förödande för verksamheten och hade ingen motsvarighet i privata firmor och bolag. (137) Som en följd av bristerna i de arbetarkooperativa företagens inre konstruktion hade denna företagstyp endast undantagsvis lyckats överleva, menade Heckscher. I sådana fall hade ytterligare ett problem uppträtt, nämligen att inga möjligheter till expansion av verksamheten fanns. Arbetarna/ägarna var inte i stånd att öka sin egen arbetsinsats och var ovilliga att ta in nyanställd arbetskraft som andelsägare. De nyanställda fick i stället ofta status som lönearbetare medan de gamla arbetarna alltmer övergick till att bli rena företagsägare. Expansionen undergrävde på så vis själva grundvalen för det arbetarkooperativa företaget, och Heckscher slog fast: "Det hela är alltså en företagstyp som, paradoxalt uttryckt, först riktigt misslyckas just i de fall då den undantagsvis lyckas." (138)

12.4. Den offentliga kommitténs driftsnämndsförslag

12.4.1. Arbetsgivarkonferensen i december 1921

I början av april 1921 begärde Hugo Hammar att Industriförbundets styrelse tillsammans med industrins företrädare i KID skulle diskutera vilken linje man borde inta i frågan om industriell demokrati. (139) Några veckor senare beslöt IF:s styrelse att man vid lämplig tidpunkt och i samråd med SAF och arbetsgivarrepresentanterna i KID skulle försöka få till stånd ett sådant möte. (140) Bakgrunden till Hammars begäran var att en sub-kommitté inom KID höll på att utarbeta ett förslag till lag om inrättande av driftsnämnder, vilket skulle ligga till grund för diskussionerna inom den offentliga utredningskommittén. Målet var att ett lagförslag och ett betänkande skulle komma att föreläggas 1922 års riksdag. (Se kapitel 8).

Säkerligen var det Hammars avsikt att få till stånd en principiell diskussion med de ledande männen inom SAF och IF före Hillringsbergskonferensen, så att arbetsgivarrepresentanterna i KID skulle ha fått riktlinjer och förankring för sitt agerande på konferensen. Arbetsgivarkonferensen om industriell demokrati kom emellertid inte att hållas förrän den 19 december 1921. (141) Närvarande var sty-

relserna för IF och SAF samt Hammar och Almgren som representeranter i KID för industriintresset. Eftersom Hillringsbergsförslaget, vilket inledningsvis föredrogs av Almgren, ännu inte offentliggjorts, betraktades hela konferensen och uttalandet som gjordes som konfidentiella. (142)

Konferensen gav arbetsgivarrepresentanterna bakläxa för deras agerande i KID. Kritiken gällde, att de inte haft målsättningen att helt förhindra en lagstiftning om driftsnämnder och i stället inriktat sig på att mildra ett eventuellt lagförslag, och att de inlåtit sig i kompromisser som kanske skulle försvåra ett fullständigt avståndstagande i ett senare skede. Bakom kritiken låg emellertid inte enbart olika lägesbedömningar och taktikval, utan också det faktum att de flesta industriledarna i grunden var negativa till demokratireformer i företagen vare sig de infördes genom lagstiftning eller avtal. Hammar och Almgren stod således tämligen ensamma på mötet, och endast några talare (Axel Vennersten, J E Sachs, G L Jacobsson) fällde yttranden som kunde tolkas som mer reformvänliga än majoritetens ståndpunkter. (143)

Det var Hammar som redogjorde för hur KID-representanterna uppfattat sitt uppdrag: Vid tiden för KID:s tillsättande hade arbetsgivarernas organisationer godkänt att de tillkallade representanterna för industrin ställde upp i kommittéarbetet, och den dominerande uppfattningen hade då varit att deras uppgift var att se till att ett eventuellt lagförslag så långt möjligt begränsades till sin räckvidd. Protokollsreferatet av Hammars anförande fortsätter:

"Man hade sålunda på denna tidpunkt ansett en lagstiftning på området oundviklig och inriktat sig på uppgiften att göra den väntade lagen så ofarlig och litet betungande för industrien som möjligt. De i utredningen deltagande arbetsgivarrepresentanterna hade också inriktat sitt arbete efter dessa linjer." (144)

Hammar motiverade alltså arbetsgivarrepresentanternas agerande i KID med de stämningar som rått inom industrin sommaren 1920 då uppdraget diskuterades, och det är värt att observera att ingen på mötet protesterade mot denna Hammars beskrivning av den dominerande uppfattningen i driftsnämndsfrågan i arbetsgivarlägret 1920. Men även senare, menade Hammar, hade de politiska förutsättningarna talat mot att det skulle gå att helt förhindra en driftsnämndslagstiftning. Vad Hammar syftade på var vad också Vennersten nämnde i diskussionen, nämligen att frågan om ökat medinflytande för arbetarna i företagen stod på det liberala programmet, varför man inte kunde räkna med att få majoritet i riksdagen mot lagstiftning i frågan. (145)

Även om flera industriledare som yttrade sig på konferensen erkände vikten av att, såsom KID-representanterna dittills gjort,

försöka moderera ett eventuellt lagförslag, underströk nästan samtliga vikten av att ingen driftsnämndslag antogs. Motivet var att även en relativt moderat lag om inrättande av driftsnämnder efterhand, på initiativ från arbetarrörelsen, skulle kunna utvecklas i radikal riktning. Detta var det taktiska perspektiv som Hjalmar von Sydow tidigare under hösten anlagt i ett föredrag inom SAF. Säkerligen medveten om innehållet i Hillringsbergskompromissen hade von Sydow förutspått, att det kommande KID-förslaget inte skulle bli revolutionerande utan komma att se "milt och tamt och oskyldigt ut". (146) Orsaken till detta var enligt von Sydow den socialdemokratiska KID-majoritetens politisk-taktiska rutin: Socialdemokraterna visste att om man en gång fått dessa institutioner upprättade, skulle det senare bli lättare att öka deras makt. Men också på kort sikt skulle rådgivande driftsnämnder komma att utgöra ett hot mot industrin genom att fabriksdisciplinen undergrävdes, och detta skulle skapa en permanent kris för den svenska industrien på samma vis som åttatimmarslagen gjort. Om t ex en verkmästare, förman eller ingenjör gjorde en anmärkning mot en arbetare, skulle saken, oavsett hur befogad anmärkningen var, tas upp till förhandling av rådet, varvid arbetsbefälet i fråga skulle ställas till svars för sin handling: "Mellanbefälets ställning är redan nu svår", menade von Sydow, "men skola vi införa en sådan institution, blir den odräglig, och man skulle då enligt min tanke förlora största delen av gagnet med de utomordentligt viktiga förmansposterna". (147) På dessa driftsnämndernas tänkta negativa effekter på kort och lång sikt, hemställde von Sydow till SAF:s medlemmar att inte göra några personliga spontana sympatiuttalanden till förmån för det kommande KID-förslaget hur oskyldigt detta än kunde verka, eftersom något sådant - här refererade SAF-chefen till vad som hänt i kampen mot åttatimmarsdagen - senare skulle komma att tas till intäkt för försvar av förslaget och försvåra för SAF att avvisa detsamma. (148)

På arbetsgivar konferensen i december 1921 var inte von Sydow närvarande, men hans septemberföredrag refererades och hans taktiska utgångspunkter upprepades av andra arbetsgivare. (149) Mötesmajoriteten menade att det var av största betydelse att det inte stiftades någon driftsnämndslag, och därför var det av avgörande taktisk betydelse att arbetsgivarrepresentanterna i KID inte stödde det kommande lagförslaget. Även om resultatet kunde bli att KID-majoriteten drev igenom ett radikalare förslag, framhöll Sachs, var det väsentligt att arbetsgivarna deklarerade sitt misstykke. Också J E Edström underströk betydelsen av att det kommande KID-förslaget inte blev godkänt och undertecknat av kommitténs arbetsgivarrepresentanter. Detta därför att tveksamma liberaler i

rikdsdagen kunde förväntas vara mer benägna att rösta för ett förslag från en enig utredningskommitté än för ett förslag som arbetsgivarrepresentanterna hade motsatt sig. (150)

Frågan, som återkom gång efter annan i diskussionerna, var hur uppbundna arbetsgivarrepresentanterna var av Hillringsbergskommissionen och vilka eventuella andra utfästelser som gjorts under utredningsarbetets gång. Kunde KID-delegaterna nu i slutskedet ställa sig avvisande till det kommande lagförslaget? Hammar svarade inte direkt på frågan *hur* uppbundna arbetsgivarledamöterna i KID var, men det framgår av hans debattinlägg att han i stort sett accepterade Hillringsbergsförslaget, vilket han inte ansåg var särskilt "långt gående". (151) Dessutom bedömde han, som nämnts, en driftsnämndslagstiftning som politiskt oundviklig. Almgren antydde att konferensen genom den muntliga föredragningen möjligen fått er alltför negativ uppfattning om innebörden av lagförslaget och menade att det för arbetsgivarfraktionen i KID nu "svårigen låte sig göra att helt säga nej". (152) Däremot hade arbetsgivarrepresentanterna tänkt reservera sig mot den motivering som skulle åtfölja lagförslaget. (153)

Som alternativ till att endast motsätta sig lagstiftning om driftsnämnder, föreslog Vennersten att arbetsgivarledamöterna i KID skulle hålla fast vid vad man tidigare från industrins sida hävdad, nämligen att frågan ännu inte var mogen för lagstiftning och att man därför borde avvakta resultatet av frivilliga överenskommelser. Vennerstens taktiska linje fick stöd av Sachs, och Jacobsson anknöt till den och ville gå längre: För att föregripa lagstiftning borde SAF och IF ta upp frågan om en lösning av den industriella demokratins problem på frivillighetens väg. Då skulle arbetsgivarrepresentanternas plädering i KID för att uppskjuta lagstiftning väga tyngre. Jacobssons förslag var emellertid för radikalt för att vinna stöd bland de närvarande, och konferensen beslöt i stället enhälligt att hemställa till arbetsgivarrepresentanterna i KID "att de måtte reservera sig mot det förslag till sådan lagstiftning, som vore under utarbetande inom kommittén". (154)

12.4.2. Kampanjen mot driftsnämnderna 1923

När innehållet i den offentliga utredningskommitténs lagförslag och betänkande offentliggjordes i månadsskiftet mars/april 1923, hamnade denna nyhet till en början i skymundan av den då pågående regeringskrisen. Efterhand kom emellertid kommittéförslaget, som i början endast förelåg i maskinskriven form och först senare fanns i

tryck, att kommenteras i pressen, och debatten om industriell demokrati blev mer inriktad på själva driftsnämndsfrågan.

KID-förslaget mötte inga sympatier i det borgerliga lägret eller hos arbetsgivarna. I den liberala pressen var man missnöjd med förslaget och vände sig mot lagstiftningsmetoden. I övrigt varierade ståndpunkterna. Medan DN förklarade sitt principiella stöd för idén om industriell demokrati och tog avstånd från högerens negativism, anslöt sig GHT utan förbehåll till Dillnergruppens reservation. (155) Högern och arbetsgivarna gick omedelbart och samfällt till angrepp mot KID-förslaget, och kampanjen varade året ut. Möjligen var avsikten att påverka remissinstanserna och liberalerna, vars motstånd i riksdagen mot lagförslaget var av största betydelse om lagförslaget skulle kunna stoppas. Tre principfrågor drev man i denna kampanj mot driftsnämndsförslaget. Kritik i detaljfrågor var däremot sparsamt förekommande och förmodligen bedömdes det inte som intressant med tanke på inriktningen att helt förhindra lagstiftning.

För det första framhölls att industriell demokrati av arbetarrörelsen sågs som ett led i socialiseringsrörelsen. Härvid refererades ofta till det uttalande som Metalls Socialiseringskommitté gjort 1922 och till andra radikala fackliga, uttalanden och utspel om industriell demokrati, vilka togs som bevis för att de radikala ambitionerna från 1919-1920 levde kvar inom arbetarrörelsen. Man fäste föga vikt vid att KID-majoriteten och arbetarrörelsens ledare numera såg industriell demokrati som en separat fråga. I rörelsen levde de radikala förhoppningarna kvar. Fackföreningarna stödde driftsnämndsförslaget just som en inkörspport till socialismen, och i den mån de var tveksamma var det för att förslaget inte var radikalt nog. (156)

Med detta perspektiv var det naturligtvis omöjligt att se driftsnämndsförslaget som en reform som skulle göra arbetarna mer intresserade av produktionsfrågorna och öka samhörighetskänslan i företagen. Sådana utfästelser i KID-betänkandet beskrevs som försök att lura arbetsgivarna att tro att de skulle ha något att vinna på inrättande av driftsnämnder och betecknades som "ett riktigt lockbete". (157) Industria frammanade bilden av ett socialistiskt bakhåll:

"De /KID-majoritetens synpunkter, CL:s anm/ innebära ett erkännande av arbetarnas hittillsvarande produktionsfientlighet och ett löfte om intresse för produktionen. Detta löfte frambäres i den ena, utsträckta handen - den andra, som hålles bakom ryggen, innehåller planen att begagna den industriella demokratien som medel till företagsexpropriering." (158)

Den andra principiella invändningen mot KID-förslaget rörde lagstiftningsmetoden, som man å det bestämdaste motsatte sig. (159) Den var ett uttryck för de organiserade arbetarnas försök "att med utnyttjande af sin politiska makt på lagstiftningsväg föra fram fackföreningsrörelsens positioner längre, än denna själf af egna krafter har förmåga att flytta dem". (160) Dessutom var en lag mer definitiv än ett avtal och mer tvingande. Även om det framlagda lagförslaget var av tämligen begränsad omfattning, fanns hotet att lagen i framtiden kunde skärpas under inverkan av de radikala krafterna, och mer direkt göras till ett verktyg i socialiseringsrörelsen:

"Den som studerar Metallindustriarbetareförbundets industridemokratiska linjer och vet, att de äro fackföreningsrörelsens - och det socialdemokratiska partiets - över huvud taget, kan icke fastna på limstickorna. Han förstår *varje* om än så oskyldig lagstiftnings verkliga syfte." (161)

Lagstiftningsmetoden kunde aldrig bidra till att förbättra relationerna mellan arbetsgivare och arbetare, till att öka arbetarnas förståelse för produktionsprocessen och företagen eller till att möjliggöra för arbetsgivarna att utnyttja arbetarnas dagliga erfarenheter och kunskap. Reformen med sådana målsättningar måste införas på frivillig väg, t ex genom kollektivavtal. (162)

Den tredje principiella invändningen mot KID-förslaget gällde själva driftsnämndsinstitutionen. Även om man från höger och arbetsgivarnas sida erkände det vällovliga i vad som betecknats som den industriella demokratins syften (ökad samverkan mellan parterna och arbetsfred, ökad förståelse för produktionsprocessen och solidaritet med företagen från arbetarnas sida, möjligheter för företagsledningen att få del i och utnyttja arbetarnas dagliga erfarenheter och kunskap), höll man på intet sätt med om att det framlagda driftsnämnds-förslaget skulle bidra till detta. (163) Det framhölls att driftsnämnderna var ett utländskt påfund som aktualiserats i Sverige, inte därför att det förelåg något speciellt behov, utan p g a det politiska läget efter kriget. Driftsnämndstankens ursprung var i den ryska rådsrörelsen, vilken under de revolutionära omvälvningarna spridit sig till Centraleuropa, liksom i krigtidens påfrestningar för ekonomin i den anglo-sachsiska världen. Speciellt betonades att de ryska råden var revolutionsorgan och att de var nya kamporgan, avsedda att ersätta fackföreningarna. (164) Tidskriften Verkstäderna kunde konstatera de nationella olikheterna och i sin argumentering finna stöd hos Metallindustriarbetareförbundet som också var motståndare till driftsnämnder: "Vi ha ingen anledning att från utlandet hämta mönster för en demokrati, som vi redan äga i bättre form". (165) I stället för att

inrätta nya organ borde man satsa på att utveckla relationerna mellan parterna inom ramen för de institutioner som redan etablerats på den svenska arbetsmarknaden, framför allt systemet med kollektiva förhandlingar och avtal. (166)

Vidare argumenterades att den insyn som de föreslagna driftsnämnderna skulle ges i företagets ekonomiska och driftsmässiga förhållanden, skulle kunna bli till allvarligt men för industriföretagen. Affärshemligheter skulle komma att avslöjas och den ökade informationen om företagets affärsmässiga ställning som arbetarrepresentanterna i nämnden skulle få, kunde t o m komma att utnyttjas mot arbetsgivaren i lönestrider. (167) Ett annat argument mot inrättandet av driftsnämndssystem var att beslutsfattandet och administrationen i företagen skulle bli mer formaliserat, byråkratiserat och dyrare. Systemet med driftsnämnder skulle nämligen medföra en rad extra kostnader för företagen, t ex i form av arvoden och ersättning för mistad arbetsförtjänst, avlöning av personal med uppgift att bistå nämnderna med information och handlingar, utbyggd förhandlingsorganisation m m. (168)

Men det kanske tyngst vägande argumentet mot KID-förslaget var, att inrättande av driftsnämnder, tvärt emot vad upphovsmännen hävdade, snarare skulle öka konflikterna mellan arbetsgivare och arbetare än minska dem. En rad hypoteser fördes fram som stöd. Nämndssystemet i sig skulle innebära tätare förhandlingar, vilket ökade risken för att eventuella meningsmotsättningar vid dessa möten skulle utvecklas till regelrätta konflikter. (169) I sitt föredrag hävdade Estberg:

"Den som har någon erfarenhet i hithörande förhållanden måste också säga sig, att då de nuvarande underhandlingarna mellan arbetsgivare och arbetare *en gång* om året förmå att skapa en stridsstämning, som länge verkar upprivande och enerverande på båda parterna, så skulle driftsnämndernas minst 12 sammanträden om året giva - icke den eviga freden utan dess motsats, den oavbrutna striden, kanske ej minst om lappisaker, till resultat." (170)

Även av andra orsaker skulle driftsnämndssystemet komma att skärpa de industriella motsättningarna snarare än att lägga sordin på dem. Systemet skulle omfatta alla arbetare, varför även syndikalister kunde komma att besätta poster i nämnderna. Över huvudet taget kunde man anta att arbetarna skulle välja de mest militanta som sina representanter, vilket borgade för fler konflikter. (171) Dessutom underströks att den fackliga avcentralisering som ett driftsnämndssystem skulle komma att innebära, skulle öka risken för lokala konflikter, och att det dessutom skulle ge upphov till interna fackliga motsättningar. (172)

12.4.3. Arbetsgivarna och remissrundan

Jämfört med hur fallet var inom fackföreningsrörelsen, var enigheten bland de svenska arbetsgivarna i driftsnämndsfrågan stor. Vad gällde huvudyrkande och principfrågor var man överens: Såväl det föreliggande lagförslaget, som ansågs ensidigt gynna fackföreningsrörelsen, liksom all lagstiftning om inrättande av driftsnämnder, avstyrktes. Driftsnämndsreformen avvisades både som led i en långsiktig socialiseringsstrategi och på grund av dess kortsiktiga negativa effekter på produktionen och den privata företagssamheten. Endast vad gällde taktiska bedömningar om hur argumenteringen mot driftsnämndsförslaget skulle läggas upp, vilket möjligen antyder skillnader i lägesbedömning och reformvilja, kan man se en viss åsiktsdiskrepans.

SAF hade därför inte samma problem som LO att avfatta sitt remissyttrande, vilket baserades på omdömen om lagförslaget från 14 arbetsgivarorganisationer. (173) Samtliga yrkade avslag på lagförslaget, och de motiv som framfördes var för det mesta välkända eller enbart hänvisningar till arbetsgivarrepresentanternas reservation (174) eller till de principiella riktlinjer som Hjalmar von Sydow dragit upp i sitt septemberföredrag 1921. Trots att SAF:s utlåtande hade en mer offensivt negativ framtoning än de flesta föreningsyttrandena, finns det grund för påståendet att SAF:s remissyttrande var ett representativt uttryck för vad de till SAF anslutna industriledarna ansåg om driftsnämnder 1923. Dessutom återfinns, såväl vad gällde yrkandet som de principiella invändningarna, de flesta ståndpunkter som yttrades av arbetsgivarorganisationer utanför SAF och av Industriförbundet också i SAF-yttrandet. På ett helt annat sätt än LO i förhållande till den reformistiska fackföreningsrörelsen, företrädde alltså SAF åsikterna bland sina medlemmar och bland arbetsgivare som ej var anslutna till föreningen.

Arbetsgivarna motsatte sig inrättandet av ett driftsnämndssystem, vilket de menade skulle få negativa effekter både på kort och längre sikt. I det långa perspektivet såg SAF industriell demokrati som ett led i socialiseringsrörelsen. Att KID-majoriteten valt att ge driftsnämnderna rådgivande befogenhet sågs som taktik för att övervinna ett initialt motstånd. Hade väl detta första steg tagits, skulle det bli lättare att senare gå vidare. (175) Samma strategiska bedömning finns i de flesta arbetsgivarförbundens yttranden liksom i Industriförbundets: "Förslaget har tillmätts med tanke på att dörren skall hållas öppen för ett senare tillmötesgående av längre gående krav, än som nu tillgodosetts, tydligen även kraven från

dem, som se industriell demokrati som 'ett led i arbetet på produktionens socialisering'." (176)

Detta perspektiv fick naturligtvis stor betydelse för synen på driftsnämndsförslaget, som därmed inte kunde bedömas enbart som det låg, utan också måste värderas efter vad det kunde utvecklas till. Sålunda diskuterades effekterna av lagförslagets driftsnämnder tillsammans med innebörden av nämnder med beslutande kompetens och styrelserepresentation. Medbestämmandefrågan fortsatte att vara central, trots att KID-majoriteten utmönstrat den ur förslaget, och diskuterades tillsammans med de inflytandeformer som lagförslaget innehöll, t ex insyn och samråd.

Men SAF-yttrandet skiljer sig från de flesta arbetsgivarförbundens och Industriförbundets yttranden på ett par sätt. För det första ägnade SAF huvudintresset åt frågan om driftsnämndssystemets effekter på längre sikt, medan det aktuella lagförslaget endast kritiserades översiktligt och punktvis. SAF-yttrandet kom att i större omfattning än utlåtandena från förbunden och IF behandla rena medbestämmandefrågor. Huvudvikten i polemiken mot KID-förslaget från SAF-förbunden och IF lades däremot oftast vid lagtexten och de mer kortsiktiga effekterna. För det andra gav SAF sitt yttrande en mer negativ framtoning än förbunden och Industriförbundet. Inte bara lagförslaget om inrättande av driftsnämnder avstyrktes, vilket var arbetsgivarorganisationernas vanliga yrkande, utan "varje steg till införande här i landet av den industriella demokratin". (177)

Av SAF-föreningarnas yttranden framgick vanligen att man inte endast var motståndare till det framlagda lagförslaget, utan till själva lagstiftningsmetoden. Men att avstyrka lagförslaget p g a dess utformning eller själva lagstiftningsmetoden var inte det mest kraftfulla avståndstagandet man kunde tänka sig i SAF-ledningen. Något sådant kunde tolkas som att arbetsgivarna inte var villiga att acceptera tvångsmässigt införande av industriell demokrati, men väl var villiga att diskutera införande av reformer i den riktningen genom frivilliga avtal. Detta så mycket mer som det fanns enskilda företagsledare som förespråkade just detta. Genom att säga blankt nej till alla reformer syftande till industriell demokrati och således avstå från att diskutera "alternativa" sätt att förbättra relationerna mellan arbetare och arbetsgivare, ville SAF understryka sin negativism till driftsnämndsförslaget samtidigt som man gjorde klart att frågan om industriell demokrati inte var förhandlingsbar. Denna hållning var helt överensstämmande med den taktiska linje i driftsnämndsfrågan som von Sydow förespråkade sedan hösten 1921, och SAF-yttrandet, som för övrigt författats av just von Sydow (178), kan sägas vara det mest konsekventa uttrycket för denna linje.

SAF-förbundens och Industriförbundets yttranden hade i allmänhet inte samma hårdnackade, offensivt negativa framtoning som SAF-utlåtandet. Ett par SAF-anslutna arbetsgivarorganisationer hade t o m anvisat alternativ till inrättande av driftsnämnder. Samtidigt som det argumenterade mot lagstiftningsvägen, framhöll sålunda Pappersmasseförbundet att man i Sverige kommit långt genom kollektivavtal när det gällde att förbättra relationerna i industrin och att det fanns ytterligare att vinna genom "fortsatt samarbete på frivillighetens väg". (179) Verkstadsföreningen vände sig, liksom tidigare, mot själva driftsnämndsinstitutionen, och menade att alla de funktioner som nämnderna tänktes ha, fylldes av de redan existerande verkstadsklubbarna:

"Klubben har en styrelse med en ordförande. Då det nu förekommer någon fråga att diskutera mellan arbetsgivaren och arbetarna sker detta, när det gäller obetydliga ärenden, ofta helt enkelt genom ett samtal mellan arbetsledaren och klubbstyrelsens ordförande. I större frågor deltagar hela klubbstyrelsen och är frågan av stor vikt och omfattning hånder det ju också, att klubben just för denna frågas behandling väljer särskilda delegerade." (180)

Det fanns, menade VF, ingen anledning att skapa en ny, mer byråkratisk organisation för att diskutera problem som sedan länge lösts genom överläggningar mellan fabriksledning och de fackliga verkstadsklubbarna. (181) I SAF-yttrandet förekom däremot inga sådana anvisningar om hur relationerna mellan parterna borde förbättras. Efter en internationell jämförelse nöjde sig SAF med att konstatera att de svenska arbetarna i sina fackliga organisationer hade "fullt ut tillräckliga organ för att tillvarataga sina behöriga intressen gent emot arbetsgivarna". (182) Men till skillnad från ED-kommittén, vilken tre år tidigare tagit detta till intäkt för att förespråka ökat medinflytande genom frivilliga avtal, valde SAF att inte vidare utveckla tanken.

På kort sikt, menade arbetsgivarna, skulle inrättande av driftsnämnder få negativa effekter, vilka på olika sätt skulle resultera i minskad produktion, kapitalflykt och företagsamhetens tillbakagång. Även i detta kortsiktiga perspektiv förutsatte SAF i sitt yttrande att arbetarna skulle beredas verklig medbestämmanderätt i företagen, vilket ju inte KID-förslaget innebar. Kritiken mot driftsnämndssystemet baserades stundom på detta antagande och stundom på lagförslagets innehåll, och centrerades kring tre förhållanden som man menade skulle undergräva den industriella produktionskapaciteten. För det första skulle arbetarnas delaktighet i företagens ledning, t ex genom styrelserepresentation, komma att skapa en dualism i företagsledningen, vilket inte kunde annat än försvaga företaget. Speciellt uppehöll sig SAF vid problemet att

förena arbetarrepresentation i företagens styrelser med själva grunderna för aktiebolagsformen: Det var orimligt att vissa styrelsemedlemmar inte var ansvariga inför bolagsstämman och avsättbara. Det var inte heller troligt att arbetarrepresentanterna i styrelsen skulle arbeta med bolagets bästa för ögonen och bortse från de speciella arbetarintressena. (183)

För det andra skulle arbetarnas medbestämmanderätt i företagen upphäva principerna i paragraf 23, något som skulle drabba produktionen. Driftsnämndernas införande skulle medföra att arbetsbefälens auktoritet och fabriksdisciplinen undergrävdes utan att ersättas av något positivt. Resultatet skulle bli sjunkande arbetsintensitet; "Det är en illusion att tro, att arbetarna själva kunna upprätthålla nödig ordning och arbetsflit; all erfarenhet visar, att detta endast kan ske genom arbetsbefälet." (184) Inrättandet av driftsnämnder skulle också, tvärtemot vad KID-majoriteten hävdade, ge upphov till en rad nya konfliktsaker, t ex genom att paragraf 23-frågorna blev förhandlingsbara. (185)

Ytterligare en negativ effekt av arbetarnas medbestämmanderätt i produktionsfrågor behandlas i ett par föreningsyttranden, men tas ej upp i SAF-yttrandet; "arbetarnes sega konservatism, då det gäller tekniska nyheter". (186) I yttrandena framhölls att de flesta industriidkare hade erfarenhet av hur arbetarna motsatt sig införande av ny teknik och nya maskiner, inte minst därför att nyordningen syftade till arbetskraftsbesparing med åtföljande arbetslöshet. Först sedan de nya maskinerna varit i bruk en tid accepterades de av arbetarna, och blev efterhand betraktade som outhärliga. (187) Skofabrikantföreningen framhöll: "En stor del av de inom vår bransch nu använda sinnrika maskinerna hava ej kunnat införas utan stridigheter och skulle antagligen aldrig hava kommit till användning, om arbetarna haft medbestämmanderätt vid deras införande". (188)

För det tredje vände sig SAF mot den rätt till insyn i företagens ekonomiska och tekniska förhållanden som arbetarna skulle få enligt KID-förslaget. VF hade understrukit att driftsnämnderna tillerkändes "en betydligt större befogenhet" än vad som enligt gällande praxis kom de fackliga klubbstyrelserna till del vid förhandlingar. (189) Tre problem förknippade arbetsgivarna med KID-förslagets paragraf om ökad informationsrätt. Arbetarna skulle komma att skaffa sig ökad kunskap om företagens ekonomiska och tekniska förhållanden enbart som "en förberedelse för samhällets socialisering eller syndikalisering". (190) Viktig information om företagets ekonomiska och tekniska förhållanden skulle, trots undantagen från informationsplikten rörande affärshemligheter, kunna komma konkurrenter till del, t ex genom att arbetare bytte arbetsgivare.

Slutligen fruktade SAF att driftsnämndsledamöterna skulle komma att utnyttja sina ökade kunskaper om företagets affärsmässiga ställning i samband med lönerörelser och oro på arbetsmarknaden. (191)

Riskerna med ökad insyn i företagets ekonomiska och tekniska förhållanden var den enda kritikpunkt mot KID-förslaget som utvecklades i SAF-yttrandet, och frågan var också den som dominerade SAF-förbundens och IF:s yttrande. Verkstadsföreningen menade att tvister om vad som var och inte var affärshemligheter, skyddade från insyn, skulle orsaka "en permanent tvist mellan arbetsgivare och arbetare." (192) Men från SAF-förbund och Industriförbundet fördes också fram annan konkret kritik av lagförslaget. Man vände sig mot att arbetarrepresentanterna i driftsnämnderna skulle utses av fackföreningarna. Lagförslaget betecknades som "fackföreningens inpiskningsinstitut" (193), och Industriförbundet underströk arbetsgivarreservationens kritik mot att kontorsanställda och tekniker skulle omfattas av lagförslaget och därmed tvingas till facklig organisering. Dessa grupper betraktade IF som arbetsgivarnas förtroendemän och ville inte se deras särställning rubbad "genom vederbörandes indragande i de kollektiva lönefejden." (194) Slutligen framhöll Industriförbundet att ett driftsnämndssystem, genom "tidsödande rådplågande med inskränkt rörelsefrihet för ledningen", skulle bli en tung organisatorisk och ekonomisk belastning för företagen. "Systemet kommer att hava en effekt motsatt den, som eftersträvas i det moderna industriella organisationsarbetet, nämligen att minska antalet instanser och att åstadkomma minsta möjliga tid och väg mellan initiativ och verkställighet." (195)

12.4.4. Höger och liberaler i riksdagsdebatten

I början av juni 1924 enades andra lagutskottet om ett utlåtande över de socialdemokratiska motionerna om att KID-förslaget skulle läggas till grund för lagstiftning. Utskottet hade en klar borgerlig majoritet där högermännen dominerade, men under ordförandeskap av liberalen Bror Petré utarbetades ett betänkande som i grundsyn och formuleringar inte präglades av högerens kategoriska negativism utan snarare av liberalernas mer sammansatta syn. Om hemställan, att riksdagen inte skulle låta motionerna föranlåta några åtgärder, kunde dock det borgerliga lägret enas. Mot detta reserverade sig de flesta ledamöterna från arbetarpartierna. (196)

Utskottets omdöme om den industriella demokratin som allmänt fenomen var tämligen välvilligt. Industrins demokratisering beteck-

nades som "ett av nutidens allra viktigaste och på samma gång mest svårlösta samhällsproblem". Varje åtgärd som kunde minska spänningen mellan arbetsgivare och arbetare och leda till ökat samförstånd, var för samhällivets lugna utveckling "av synnerlig betydelse" och "måste hälsas med uppriktig tillfredsställelse". (197) Däremot avstyrkte andra lagutskottet att det aktuella KID-förslaget skulle ligga till grund för lagstiftning, dels därför att förslaget mötts av misstro och motstånd från såväl arbetsgivare som delar av fackföreningsrörelsen och dels därför att man borde avvakta en av Socialstyrelsen tillsatt ny utredning om erfarenheterna av industriell demokrati i utlandet. (198)

Riksdagsdebatten om driftsnämndsfrågan blev mycket matt, genom att lagutskottets utlåtande visat att motionerna var politiskt chanslösa - varken Wigforss i första kammaren eller Hagman i andra brydde sig ens om att yrka bifall - och genom att riksdagen led mot sitt slut och ärendena hopades. Högerns ledamöter nöjde sig med att markera sitt motstånd mot den industriella demokratin. (199)

Den liberala klivenheten i frågan framgår tydligt av Petrén och Kerstin Hesselgrens yttranden. Från att 1919 ha varit entusiastiska för den industriella demokratins möjligheter, hade liberalerna successivt hamnat i den situationen att de av principskäl måste avvisa KID-förslaget. Men fortfarande fanns intresset kvar och hoppet om framtida demokratireformer i arbetslivet levde. Petrén erkände att ingen fråga som lagutskottet under året prövat, hade väckt hans intresse så som KID-förslaget, och han hade fått intrycket att den industriella demokratin var "ett spörsmål, som hör framtiden till". (200) Petrén var därför övertygad om att den nya offentliga utredningen om erfarenheterna av industriell demokrati i utlandet skulle bli till stort gagn. (201) Samma positiva syn på frågan om industriell demokrati och den pågående utredningen hade Kerstin Hesselgren, landets första kvinnliga yrkesinspektör, som, fastän enig med utskottets hemställan, hade reserverat sig därför att hon ansåg att utskottets utlåtande inte framhållit demokratiseringens framtidsmöjligheter. (202)

Revolutionärer i motvind

Kommunisterna och syndikalisterna 1921-1924

13.1. En revolutionär facklig kristaktik

Under loppet av 1919 hade vänstersocialisterna inordnat frågan om arbetarkontroll i en offensiv och revolutionär socialiseringsstrategi. Tidsperspektivet för det revolutionära maktövertagandet hade varit tämligen kort och kravet på arbetarkontroll hade snarast haft karaktären av övergångsparoll. De produktionsråd som arbetarna uppmanats bilda hade varit tänkta i första hand som revolutionära kamporgan och socialiseringsorgan.

Under 1920 hade vänstersocialisterna, inte minst i polemik mot de socialdemokratiska initiativen i frågan om industriell demokrati (1), propagerat för bildande av produktionsråd som första steg i socialiseringsprocessen, och Fackliga Propagandaförbundets medlemmar hade drivit samma linje inom fackföreningsrörelsen, t ex i Metallindustriarbetareförbundet inför avtalsrörelsen under hösten 1920. (2) Något större gensvar inom fackföreningsrörelsen vann emellertid inte den vänstersocialistiska propagandan förrän under första halvåret 1921, då frågan om hur arbetarna skulle bemöta hotet om lönedpressning och arbetslöshet var det stora diskussionsämnet fackföreningsvärlden.

Det förändrade ekonomiska läget innebar dock inte att den vänstersocialistiska revoltstrategin från 1919 ändrades under första halvan av 1921, även om den krispolitik som förordades hade karaktären av försvarskamp och i så måtto förebådade kommunisternas strategiska skifte från offensiv till defensiv. Den ekonomiska krisen sågs som det slutliga beviset på kapitalismens oduglighet och en revolutionär offensiv syntes mer befogad än någonsin. Dessutom kunde man referera till den militanta arbetarkamp som fördes i ut-

landet, t ex i Italien, England och Tyskland, vilken uppfattades som tecken på kommunistiska framsteg. (3) Inte förrän efter Kominterns tredje och fjärde kongresser 1921 och 1922, där den internationella kommunismens analys av klassmotsättningarna i Europa reviderades och den defensiva enhetsfrontspolitiken lades fast, började man inom SKP uppges perspektivet på en nära förestående "sista strid".

Den revolutionära fackliga kristaktik som SSV/SKP (4) och FPF förespråkade vann under den ekonomiska krisens inledande fas sympatier från grupper av arbetare som tidigare stått utanför vänstersocialisternas inflytande. Detta berodde förmodligen mindre på att de attraherades av den revolutionära ideologin i dess helhet och mer på att de i ett läge där "krismedvetandet" ännu inte var fullt utbildat, slöt upp bakom det militanta fackliga motstånd mot lönereduceringskraven och kraven på omfattande offentliga insatser mot arbetslösheten som vänstersocialisterna förespråkade. Fackliga organisationer antog revolutionära taktikuttalanden och uppmanade LO att föra en mer offensiv och militant krispolitik, och arbetslösa arbetare ställde upp i de manifestationer mot arbetslösheten som vänstersocialisterna/kommunisterna initierade. (Se kapitel 10).

Den vänstersocialistiska kristaktiken lanserades i början av 1921 i utprop från SSV och FPF (5), men uttrycktes först i en resolution som antogs av Metallindustriarbetareförbundets avdelning i Södertälje, där fackföreningsoppositionen hade en stark ställning. (6) Södertäljeresolutionen var ett exempel på det vänstersocialistiska alternativet till den nya taktiska linje för den fackliga kampen, som inom den reformistiska arbetarrörelsen börjat utformas i och med Eskilstunaresolutionen, och följdes av ett liknande uttalande från Metalls avdelning i Stockholm och ett revolutionärt socialiseringsuttalande från Malmbergets fackliga samorganisation. (7)

Den reformistiska fackliga kristaktiken sådan den uttrycktes i Eskilstunaresolutionen och LO-representantskapets Januariuttalande utsattes för hård kritik av vänstersocialisterna. (8) Det revolutionära och socialistiska perspektivet saknades, ansåg man, trots att socialiseringen varit en viktig valparoll för SAP 1920. Orsaken till den ekonomiska krisen låg i det kapitalistiska produktionssättet, och arbetslöshet och lönedepressning var i grunden endast följden av detta system. Problemets kärna var "nödvändigheten av att om-lägga den kapitalistiska produktionen till socialistisk". (9) Denna uppgift sågs emellertid inte som ett avlägset mål, utan som en dagsaktuell fråga. Kampen för socialismen, framhöll Zeth Höglund i en FDP-ledare i början av januari, är "det enda verkligt aktuella, som arbetareklassens hela organisatoriska kraft omedelbart borde inriktas på". (10)

Den reformistiska fackliga kristaktiken kritiserades för dess defensiva karaktär. Eskilstunaresolutionens krav på arbetarinflytande var alltför återhållsamma, menade Höglund, som förespråkade att fackföreningsrörelsen skulle kräva inrättande av driftsråd "med någon verklig befogenhet". (11) Inte heller riktade Eskilstunaarbetarna några krav till samhället att vidta åtgärder mot arbetslösheten och till stöd för de arbetslösa eller krav till industriägarna att använda fonderade vinstmedel från de goda åren till att upprätthålla produktionen under krisen: "Man nöjer sig med en begäran, att arbetarna genom av dem valda förtroenderåd skall få nöjet att överbevisas om lönereduceringarnas nödvändighet och få inflytande på, vilka som skall avskedas och göras arbetslösa!" (12)

Vidare ansåg vänstersocialisterna att den reformistiska fackföreningsrörelsen inte ens för dylika defensiva fordringar var beredd att gå till verklig kamp. Kritiken antydde i början av januari (13) och skärptes allt eftersom tiden gick och det stod klart att LO:s nya fackliga taktiklinje inte förmått hejda lönereduceringsprocessen och arbetslösheten. I mitten av mars 1921 riktade Folkets Dagblad Politiken ett häftigt angrepp mot LO för dess förmenta passivitet. När det som bäst behövdes, hävdades det, stod de fackligt organiserade arbetarna utan stridsledning. Det var uppenbart att representantskapets Januariesolution inte var vägledande för LO:s fackliga agerande i praktiken:

"L.O. har uttalat: Innan vi gå med på lönesänkningen vilja vi att arbetarna skola få kontroll över industrien. Det är ledningen som har att avge svaret på vad som åtgjorts härför." (14)

Den fackliga taktiklinje som vänstersocialisterna drev under vintern och våren 1921 skilde sig från den reformistiska fackföreningsrörelsens däri att den innebar ett mer militant och kompromisslöst motstånd mot lönesänkningsskraven, liksom i att detta motstånd rymdes inom ramen för den offensiva socialiseringsstrategi som partiet anslutit sig till 1919. Linjen grundades på bedömningen att revolution fortfarande var den internationella huvudtendensen, och att den ekonomiska krisen inte i grunden förändrat styrkeförhållandet mellan klasserna till arbetarnas nackdel. Arbetarna hade fortfarande kraft att bemöta den begynnande offensiven från arbetsgivarna och den politiska högern, och denna kamp skulle i ett nu föras vidare tills kapitalismen störtats. (15) Inom ett halvår, trodde Kilbom vid en facklig distriktskonferens i Göteborg i mars 1921, skulle den socialistiska revolutionen ha brutit ut. (16)

Utgångspunkten för LO:s nya fackliga linje var däremot den motsatta - den ekonomiska krisen hade på ett avgörande sätt försämrat förutsättningarna för arbetarklassens kamp. Medan den reformistiska fackföreningsrörelsen sålunda betraktade den nya fackliga

linjen som en uppehållande manöver för att förhindra en oordnad reträtt i ett läge när förutsättningarna för kamp var mycket ogynnsamma, som ett sätt att rädda så mycket som möjligt av vad som vunnits under högkonjunkturen, såg vänstersocialisterna sin revolutionära krispolitik som en inledning till den "sista striden" för kapitalismens avskaffande och införandet av en socialistisk produktionsordning. Denna militanta och offensiva karaktär präglade den vänstersocialistiska kristaktiken. För det första uppmanades arbetarna att med alla medel motsätta sig lönesänkningar. I tidiga uttalanden som SSV:s krisupprop, Södertäljeresolutionen och uttalandet från Metalls Stockholmsavdelning talas endast allmänt om motstånd mot lönesänkningar (17), men sedan LO slagit fast att det var reallönen som skulle skyddas, preciserades i vänstersocialistiskt inspirerade upprop att "såväl penninglönen som reallönen" skulle skyddas mot sänkningar. (18) I interna sammanhang, t ex i diskussionerna i MIAF:s styrelse, kunde vänstersocialisterna hålla med om att det väsentliga var att reallönenivån hölls uppe (19), men i utåtriktade uttalanden verkade man för så kompromisslösa formuleringar som möjligt, förmodligen för att genom en militant facklig kamp bidra till att klassmotsättningarna skärptes och socialiseringsfrågan fördes närmare sin slutliga lösning.

För det andra krävde vänstersocialisterna statliga och kommunala insatser för att bereda de arbetslösa fullt betalt arbete eller arbetslöshetsunderstöd i nivå med genomsnittslönerna på orten. (20) Kraven understöddes av SSV:s riksdagsmän (21) och förankrades genom möten och demonstrationer för arbetslösa och genom bildande av de Arbetslösas förening i Stockholm. (22) För det tredje förbands den militanta fackliga kampen mot lönesänkningar och kraven på offentliga insatser mot arbetslösheten med frågan om ett samhällsekoniskt systemskifte. I SSV:s januariupprop krävdes vid sidan av de omedelbara dagsfrågornas lösning också socialisering och inrättande av produktionsråd med "full och odelad kontroll över hela näringslivet". (23) Detta offensiva socialiseringsperspektiv återfinns i de flesta vänstersocialistiskt initierade uttalandena från vintern 1921. Arbetarna uppmanades att bilda driftsråd, vilka skulle fylla den dubbla funktionen som kamp- och kontrollorgan under kapitalismen och som ekonomiska förvaltningsorgan i den socialistiska produktionsordningen. (24)

Mer tydligt än i den fordran till LO som Fackliga Propagandaförbundet ställde i februari 1921, kan inte socialiseringsfrågans centrala roll i vänstersocialisternas krispolitik uttryckas. FPF krävde då "att hela dess /LO:s, CL:s anm/ arbete och verksamhet inriktas på övertagandet av produktionsmedlen." (25) Som led i denna strävan skulle LO utveckla sina organisationsformer i riktning mot in-

dustriförbundsprincipens förverkligande och ta initiativ till att driftsråd bildades. (26) På så vis skulle fackföreningsrörelsens organisatoriska styrka öka och den militanta fackliga kampen lättare kunna förenas med socialiseringsuppgifterna. Detta var kristaktiken som vänstersocialisterna ville ställa mot den linje som LO-representantskapets Januariesolution uttryckte.

"Lönekampen måste utsträckas till en kamp om produktionsmedlen. I stället för underhandling och försoning med kapitalisterna, bringa vi dem strid. I stället för en utjämning av klassmotsättningarna, en skärpning av dessa." (27)

Inte heller för syndikalisterna föranledde den ekonomiska krisen någon strategisk kursändring. I stället förstärktes de ideologiska tendenserna från den föregående perioden. I taktiskt avseende skedde ett närmande till de statssocialistiska riktningarna och statssocialismen.

Även om det fortfarande rådde stora principiella skillnader, gav syndikalisterna sitt villkorliga stöd till de omedelbara dagskraven i vänstersocialisternas krisprogram. Den reformistiska fackföreningsrörelsens nya taktiska linje sågs som alltför defensiv och eftergiven, framför allt därför att den byggde på accepterandet av lönesänkningar, medan den militanta fackliga kamp mot arbetsgivarnas krav på lönereducering som vänstersocialisterna förespråkade var mer i linje med syndikalismens kamptraditioner. (28)

Anslutningen till dagskraven i SSV:s krisprogram och till den militanta fackliga kristaktiken innebar emellertid inte att syndikalisterna övergav encroachment-strategin. I det manifest riktat till den svenska arbetarklassen som SAC publicerade i januari 1921, konstaterades att den ekonomiska krisen belyste arbetarnas plikt att ofördröjligen och beslutsamt gå till verket med "det socialistiska uppbyggelsearbetet". (29) Detta krävde planmässighet, och som första åtgärd uppmanade SAC arbetarna att genom sina fackliga organisationer tillsätta driftsråd, lokalråd, distriktsråd, företagsråd och nationella industriråd. Dessa industriella produktionsorgan skulle tillsammans med andra organ för produktion och distribution sortera under ett högsta ekonomiska råd, genom vilket de skulle samarbeta. (30)

Modellen motsvarade de scheman för den socialistiska produktionsorganisering och SAC:s uppbyggnad som utvecklats under 1920 och som skulle komma att stadfästas av SAC-kongressen 1921. Men en skillnad fanns, och den kan förmodligen tillskrivas den ekonomiska krisen, nämligen att SAC sökte ett taktiskt samarbete med LO. Medan t ex Holmes utredning endast gällt SAC:s organisatoriska uppbyggnad och diskussionerna om det socialistiska sam-

hället organisation underförstått utgått från syndikalismens hegemoni i arbetarrörelsen, baserades SAC-manifestet 1921 på medvetenheten om arbetarnas fackliga splittring. Därför riktades uppropet till arbetarna med en maning till enhet, och som bas för de olika rådsorganen nämndes såväl LO-anslutna som syndikalistiska fackföreningar. Därmed kom LO och den reformistiska fackföreningsrörelsen att inrymmas i den syndikalistiska modellen för den socialistiska produktionsordningen, vilket, samtidigt som det var en taktisk eftergift för att under krisen öka den fackliga slagkraften, också exploaterade motsättningarna inom LO. Manifestet avslutades med en uppmaning till arbetarna att diskutera de syndikalistiska riktlinjerna och sända resultatet till SAC eller LO. (31) Vissa framgångar bland de reformistiskt organiserade arbetarna hade SAC:s krisriktlinjer, t ex på så sätt att lokala samorganisationer och syndikalistiska talare inbjöds till fackliga konferenser, att LO-anslutna fackliga organisationer deltog i konferenser arrangerade av syndikalisterna, att formuleringar och krav i uttalanden bar syndikalistisk prägel, men svårigheten att som utanförstående organisation påverka arbetarna inom den reformistiska fackföreningsrörelsen var ändå uppenbar. (32)

Den ekonomiska krisen hade tvingat syndikalisterna i en taktisk allians med vänstersocialisterna och till att tillämpa en enhetstaktik i förhållande till LO. På liknande sätt bidrog krisen till att sektoriseringen i SAC:s linje mildrades också vad gällde arbetslöshetsfrågan. De traditionella syndikalistiska kampmetoderna kännetecknades av direkt kamp och lösning av problem direkt genom avtal med arbetsgivarna. Krav riktade till staten ställdes däremot inte. Redan uppslutningen bakom dagskraven i SSV:s krisprogram utgjorde ett brott med denna linje, ty i programmet krävdes bl a offentliga reformer mot arbetslösheten. Men också på annat sätt framgick att syndikalisterna inte ansåg sig kunna nonchalera statens existens.

Vid en syndikalistiskt arrangerad facklig konferens i Södertälje i april 1921 uttalade man sig för ett handels- och driftsdepartement, gemensamt upprättat av de statliga myndigheterna och arbetarna. Departementet skulle lägga under sig sådana industrier som hotades av nedläggning eller reducerad drift och överlåta förvaltningen åt ett driftsråd, valt av arbetarna och kapitalägaren. (33) Metallindustriarbetareförbundets socialiseringsaktion i augusti 1921 gavs ett villkorligt stöd av Frans Severin i Syndikalisterna (34), och bara en vecka senare publicerade SAC ett eget upprop till kamp mot arbetslösheten, baserat på den nya, mer "statsvänliga" taktiken. Samhället borde för att lösa arbetslöshetsproblemet expropriera nedlagda fabriker och verkstäder och överlämna dem åt arbetarnas organisationer. Dessa skulle i samhällets intresse stå för ledningen

av den produktiva driften, men samhället skulle äga företagen och i utbyte mot en skälig ränta svara för resandet av driftskapitalet. (35)

Detta syndikalisternas taktiska accepterande av den kapitalistiska staten som en realitet att ta hänsyn till om arbetslösheten skulle kunna minskas, kan spåras till tankegångar i idédebatten inom SAC under åren dessförinnan. Jensen hade uttalat sympatier för den engelska gillesocialismens strategi nationalisering åtföljd av "joint control" mellan staten och de anställda arbetarna. (36) Severin hade diskuterat samhällets roll i den socialistiska produktionsordningen, och hans modell (37) applicerades nu på helt andra förhållanden; partiell socialisering och existensen av en centralistisk statsmakt. Man gjorde helt enkelt taktik av Severins strategiska lösning.

13.2. Syndikalisterna, gillesocialismen och byggnadsgillerörelsen

Intresset under efterkrigsåren inom den reformistiska arbetarrörelsen för gillesocialismen och byggnadsgillena tolkades av de syndikalistiska företrädarna som ett i raden av bevis på statsocialismens ideologiska lågkonjunktur och syndikalismens ökade popularitet. Gillesocialismens nära släktskap med syndikalismen understöks, det talades om ideologiska "tvillingar" och om gillesocialismen som "en modifierad form av syndikalismen", som "förklädd syndikalism" eller som "halvsyndikalism". (38) Därmed ville man understryka gillesocialismens frihetliga karaktär samtidigt som man kunde reservera sig mot vissa delar av den gillesocialistiska idébyggnaden. Praktiska gillesocialistiska projekt som t ex de engelska gruvarbetarnas krav på nationalisering och joint control eller bildandet av byggnadsgillena vann syndikalisternas sympatier, även om man klart deklarerade att det i dessa fall inte rörde sig om etablerande av någon verklig socialistisk ordning.

Syndikalisternas positiva intresse för gillesocialismen gällde nästan uteslutande byggnadsgillena, vilket i sin tur delvis berodde på det intresse som företeelsen väckt inom den reformistiska fackföreningsrörelsen. Endast i ett par fall ägnade de syndikalistiska skribenterna uppmärksamhet åt gillesocialismen som ideologi och modell för det socialistiska samhällets organisation och funktion. Å andra sidan kom gillesocialismen genom Severin att påverka SAC:s ideologiska utveckling, vilket framför allt återspeglades i beredskapen att modifiera syndikalismens statsfientlighet och ge "samhället" vik-

tiga funktioner under självförvaltningsocialismen. I november 1921 skrev G H:son Holmberg en artikelserie i ämnet och 1924 utkom Frans Severin med en broschyr om gillesocialismens idéinnehåll. (39)

Syftet med Holmbergs artikelserie var förmodligen att visa att gillesocialismen, som genom Englandsdelegationens studieresa kommit att väcka så stort intresse, inte var någon ny *socialdemokratisk* idélära, utan till stora delar byggde på syndikalismens idéer. Inom det ekonomiska området, framhöll Holmberg, kunde han inte finna en enda syndikalistisk princip som inte gillesocialisterna accepterade. Däremot var gillesocialismens statslära och delvis också representationsprinciperna oförenliga med syndikalismen. Holmberg avfärdade den kritik mot syndikalismen som skulle motivera gillesocialismens avvikelser från densamma, t ex att syndikalismen inte tog hänsyn till konsumentintressena och att dess federalism försvårade nationella samordningssträvanden (40) och kritiserade i stället den gillesocialistiska samhällsmodellen för dess centralism.

Holmberg vände sig, helt i linje med syndikalismens antistatliga grundinställning, mot att det i det gillesocialistiska systemet skulle finnas en särskild statsmakt med politiska uppgifter, vilken också skulle äga produktionsmedlen. Detta ägande skulle ge staten kontrollen över produktionsmedlens fördelning mellan olika nationalgillen liksom rätten att uppta ränta från gillena för nyttjandet av egendomen, vilket skulle ge staten en stark maktställning gentemot gillena som ånyo skulle underkastas "en form av statskontroll". (41) Mot detta ställde Holmberg den syndikalistiska uppfattningen att gillena själva borde äga produktionsmedlen och att det inte skulle finnas någon statsmakt alls. (42)

Holmberg var också kritisk mot de organisatoriska och representativa principer som gillesocialisterna tänkte sig skulle gälla inom de nationella gillena. Det nationella gillet var alltför centralistiskt, menade Holmberg, som också ansåg att den för gillena gemensamma gillekongressen skulle få alltför stora maktbefogenheter. (43) Mot de nationella gillenas hierarkiska uppbyggnad ställde Holmberg federalismen som grunden för decentralisation och självstyrelse i förvaltningen. (44)

Det var alltså utifrån traditionellt syndikalistiska grunder som Holmberg kritiserade gillesocialismen, även om han trots de ideologiska skillnaderna var beredd att erkänna att gillesocialismen givit de syndikalistiska argumenten en förnyad skärpa och skapat nya slagord som t ex industriell demokrati. (45) Severin, som själv var öppen för en revidering av syndikalismen (46), var mer positiv till gillesocialismen än Holmberg, och även om han inte kan kallas gil-

lesocialist övertog Severin flera grundläggande gillesocialistiska idéer.

Avsikten med den broschyr om gillesocialismens idéinnehåll som Severin på uppdrag publicerade 1924, var inte i första hand att värdera gilleläran utan att beskriva den, men själva uppläggningsen av broshyren och kommenterande noter antyder Severins egen syn. Liksom Holmberg placerar Severin gillesocialismen i den frihetliga socialismens läger, huvudsakligen influerad av syndikalismen. Uppfattningen om näringslivets organisering var helt och hållet syndikalistisk, menade Severin, och mycket av argumenteringen för de gillesocialistiska idéerna var syndikalistiskt arvegods. (47)

Det var främst i synen på staten som Severins värdering av gillesocialismen skilde sig från Holmbergs. Medan Holmberg framhållit faran för statskontroll och centralism, anförde Severin i stället gillesocialisternas egna åsikter att gilleorganisationen och staten var parallella och jämbördiga organ, utan rätt att intervensera i varandras angelägenheter och utan att staten besatt något slags överhöghet. (48)

Holmbergs farhåga grundade sig bl a på, att den gillesocialistiska modellen med statligt ägande av produktionsmedlen och rätt att från gillena uppta ränta för nyttjandet av dessa skulle kunna göra staten till en maktapparat som skulle få kontroll över gillena. Severin delade inte denna bedömning, vilket är ganska naturligt eftersom han i en bok redan 1920 - enligt egen uppgift utan att ha gjort någon ingående bekantskap med gillesocialismens teorier (49) - presenterat en egen modell snarlik den gillesocialistiska. (Se kapitel 4). Sedan dess hade Severin återkommit till frågan om hur behovet av ett "samhälle" skulle kunna förenas med syndikalismens antistatliga grundinställning. (50) Hans närmande till gillesocialismen förebådade på så sätt den moderna syndikalismens mer moderata statskritik.

Även om inte heller Holmberg ansåg att en federalistisk organisation nödvändigtvis medförde total lokal- och gruppautonomi (51), förefaller det som om Severin hade större förståelse för det problem som Cole brottades med då han diskuterade organisationsprinciperna för de nationella gillena; avvägningen mellan de lokala enheternas självstyrelserätt och nödvändigheten av en övergripande samordning som inskränkte denna rätt. Severin trodde emellertid att syndikalismen kunde omfatta gillesocialisternas lösning att tillåta lokal självstyrelse "så långt som detta är praktiskt möjligt". (52)

Trots att man kan finna enstaka exempel på att syndikalisterna ägnade gillesocialismen som samhällsteori uppmärksamhet, råder det ingen tvekan om att det var främst byggnadsgillerörelsen som tilldrog sig deras positiva intresse. Gillena betraktades som produ-

centkooperativa föreningar och bedömdes utifrån den grundsyn på Kooperationen som dominerade inom SAC. (53) Syndikalisterna var inte motståndare till konsumentkooperationen, vilken ansågs ha obestridliga uppgifter inom ramen för det rådande samhällssystemet. Men att ambitionerna utsträcktes till skapandet av konsumentkooperativa produktionsföretag eller som hos Örne till att konsumentkooperationen skulle styra hela produktionen i det socialistiska samhället, kunde de syndikalistiska skribenterna inte godta.

Örnes kooperativa samhällsmodell, enligt vilken konsumenten skulle utöva ett direkt inflytande på den produktiva verksamheten, skulle genom produktionens storskalighet och det nationella och internationella handelsutbytet framtvinga en centralisering och byråkratisering av den konsumentkooperativa organisationen. Severin hävdade att om en normalkonsument skulle ges inflytande över produktionen av alla de varor han konsumerade, skulle den konsumentkooperativa organisationen behöva vara världsomspännande. Då den lösningen föreföll alltför vidlyftig, antog Severin att Örne tänkte sig att staten skulle företräda konsumentintresset på nationell nivå. Systemet skulle således endast vara "en annan benämning på statssocialismen" och kännetecknas av centralisering och "ursinnig byråkrati". (54) Den enskilde konsumenten skulle inte få större inflytande över produktionen av de varor han konsumerade än under det kapitalistiska systemet, dvs genom sin köpbenägenhet på marknaden. Arbetarna skulle inte heller få något inflytande i industrin, de skulle förbli lönearbetare, men nu åt staten i stället för åt kapitalisterna. (55)

Producentkooperationen stod syndikalismen betydligt närmare än konsumentkooperationen. Socialismen som ett arbetskooperativt system hade varit en vanlig uppfattning inom den anarkistiska traditionen, och den socialismuppfattning som SAC stod för anslöt till denna tanke, även om arbetarnas fackliga organisationer gavs en särställning. I strategiskt avseende tillmätte inte syndikalisterna producentkooperationen samma betydelse som de fackliga organisationerna och de till dem knutna driftsråden/registerkommittéerna. Enstaka arbetarkooperativa föreningar och byggnadsgillan var inte detsamma som socialismen och borde inte benämnas socialistiska företag, framhölls det ofta. Eftersom den produktiva verksamheten skulle baseras på lån och inte på expropriering, kunde resultatet inte bli kapitalismens avskaffande och införandet av en socialistisk produktionsordning. (56) Endast genom den ständiga kamp för ökad kontroll som arbetarna bedrev genom sina fackföreningar kunde den socialistiska produktionsordningen skapas. Men detta hindrade inte att enskilda arbetarföretag kunde bildas utifrån en socialistisk grundtanke och utgöra ett komplement till encroach-

ment-strategin, samtidigt som arbetarna kunde ha omedelbar fördel av dem. Detta därför att de vid avtalsförhandlingar och konflikter utgjorde en viktig maktfaktor för arbetarparten. Arbetsgivarna skulle vara väl medvetna om denna makt och uppleva den konkurrensfara, som låg i att ett arbetar företag kunde överta arbete som de själva var förhindrade att få sig vid en eventuell konflikt. (57) Dessutom skulle såväl anställda arbetare som konsumenter ha omedelbar fördel av det arbetarägda företagets existens, genom att produktionen inte drevs för profit och spekulation. Därigenom försvann arbetskonflikternas grundorsak och det ekonomiska överskottet tillföll de anställda arbetarna, samtidigt som produktionen bedrevs med samhällsnyttan som norm. (58) Slutligen framhölls att lyckosamma arbetarägda företag hade en viktig demonstrationseffekt - de bevisade att arbetarna var kapabla att själva leda den produktiva verksamheten. (59) Severin betecknade detta som den viktigaste positiva egenskapen hos de arbetarägda företagen, vilket gjorde dem till "socialismens vägröjare". (60) Demonstrationsargumentet kan ses som en vidareutveckling av ståndpunkten i det vid SAC-kongressen 1919 nedröstade FS-förslaget till strategiuttalande, att arbetarna genom producentkooperativ verksamhet skulle lära sig att utöva ledningen över produktionen.

Syndikalisterna var medvetna om den producentkooperativa rörelsens blygsamma framgångar och drog ungefär samma slutsatser som man gjorde inom den reformistiska arbetarrörelsen. De svårigheter som de kooperativa produktionsföreningarna haft att brottas med var av olika art. Kapitalbildningsproblemet bestod i att arbetarna själva var för fattiga för att uppbringa hela kapitalbehovet samtidigt som lånemöjligheterna var begränsade. Dessutom skulle de anställda i ett lånefinansierat arbetar företag vara lika exploaterade av de kapitalägare som uppbar räntorna. (61) Val av en duglig företagsledning kunde också utgöra ett problem för de kooperativa företagen. Severin menade att många mindre lyckliga val grundats på att man inom arbetarrörelsen utsett ledare för arbetarföretagen utifrån deras allmänna kapacitet och insatser, utan hänsyn till att företagsledarbegåvning var ett slags specialbegåvning. (62) Vidare måste arbetarägda företag, i den mån de verkligen utgjorde ett hot mot privatintressena, räkna med att arbetsgivarna genom sin ekonomiska makt försökte försvåra den produktiva verksamheten. (63) Slutligen framhölls att många tidigare experiment med arbetarägda företag på företagets formen eller det ringa antalet delägare redan från början burit frö till splittring bland arbetarna och företagets utveckling till renodlade privatkapitalistiska företag, och kritik mot arbetarägda företag var inte ovanliga inslag i syndikalistpressen. (64)

Att en del av de svagheter som producentkooperationen led av skulle kunna minskas genom den specifikt gillesocialistiska företagsformen var en tämligen vanlig uppfattning bland syndikalisterna. Den fackliga anknytningen skulle underlätta kapitalbildningen och ge alla i företaget anställda arbetare samma inflytande och förmåner och därigenom motverka splittringstendenser bland arbetarna. (65) Byggnadsbranschen sågs som mycket väl lämpad för gillesocialistiska experiment p g a den stora efterfrågan på bostäder. Ett arbetarföretag skulle kunna bygga bostäder utan att, som privata byggmästare, utnyttja efterfrågesituationen för att stegra priserna. Ett ökat bostadsbyggande hade för övrigt varit ett syndikalistiskt krav alltsedan 1921. Som enda kompletterande punkt till dagskraven i SSV:s krisprogram krävde SAC att samhället skulle satsa mer på bostadsbyggande, och i arbetslöshetskampanjen under sommaren 1921 krävdes offentliga satsningar på bostadsproduktion under hänvisning till bostadsbristen, varvid verksamheten skulle läggas ut på entreprenad till arbetarnas organisationer. (66) Byggnadsbranschen ansågs lämplig också därför att produktionens organisatoriska struktur underlättade bildande av arbetarkooperativa företag. Det normala var att merparten av kapitalet vilade på bankkredit medan en avlönad arkitekt stod för den tekniska kunskapen. Byggmästaren var på så vis inte oersättelig, utan arbetarna kunde själva etablera sig som entreprenörer genom att bilda ett byggnadsgille. (67)

De syndikalistiska skribenterna ställde sig i allmänhet positiva till den engelska byggnadsgillerörelsen (68), och syndikalisterna tog själva lokala initiativ till bildandet av svenska gillen. Faktum är att de hann före den reformistiska arbetarrörelsens byggnadsgillen med ett par år. Redan på hösten 1920 hade det nämligen i Örebro startats ett kooperativt byggnadsgille, Örebro Kooperativa Byggnadsförening. (69) Initiativet hade tagits av Örebro LS och flera byggnadsfackföreningar i Örebro inklusive en syndikalistisk sektion av LS fanns bland medlemmarna. Men också enskilda arbetare kunde bli medlemmar i ÖKB, och av de 120 andelar som i början av 1921 var tecknade, befann sig 110 i enskild ägo medan 10 innehades av organisationer. (70)

Som företagstyp skilde sig Örebro Kooperativa Byggnadsförening från de principer som slogs fast i Centrala Byggnadsgilleskommitténs mönsterstadgar (se kapitel 11) därigenom, att vid sidan av de fackliga organisationerna också enskilda arbetare kunde bli andelsägare. Inte heller var medlemskapet i ÖKB reserverat för fackföreningar i byggnadsbranschen, vilket var en grundprincip i mönsterstadgarna, utan delägare i ÖKB var förutom ett antal byggnadsfackföreningar också t ex Örebro LS och gruvarbetarnas fackföre-

ning. (71) Ytterligare en skillnad bestod i att det ekonomiska överskottet i ÖKP, efter nödvändiga fonderingar, enligt stadgarna skulle fördelas bland medlemmarna (alla arbetare var medlemmar genom sina fackliga organisationer) efter det antal arbetstimmar varje medlem hade arbetat i företagets tjänst. (72) Någon sådan vinstdelningsprincip fanns inte i mönsterstadgarna, tvärtom var man inom den reformistiska arbetarrörelsen principiell motståndare till tanken.

Som företagsform hade det kooperativa byggnadsgillet sålunda en bredare ägargrupp än mönsterstadgarnas gillen; såväl enskilda arbetare som fackföreningar utan omedelbar anknytning till den aktuella byggnadsverksamheten kunde bli andelsägare. Ur kapitalbildningssynvinkel bör detta ha varit en fördel, liksom det möjliggjorde för kooperativa idealister att bidra med viktiga arbetsinsatser i företaget. Ur den industriella demokratins perspektiv var det emellertid en svaghet att det fanns ägare utan direkt anknytning till den dagliga produktiva verksamheten i företaget.

I den syndikalistiska pressen förekommer uppgifter om att det efter Englandsdelegationens återkomst till Sverige togs en rad lokala initiativ till byggnadsgillen enligt Örebromodellen. Förutom ÖKB fanns i slutet av 1921 ett liknande företag i Norrköping. (73) I början av år 1922 beslöt man bilda kooperativa byggnadsgillen liknande ÖKB i Helsingborg och Linköping. (74) Initiativet i Linköping hade tagits av FCO som under hösten 1921 anordnat ett välbesökt möte om byggnadsgillen, och ett liknande möte anordnades i mars 1922 av FCO i Kalmar. Vid mötet utsågs en utredningskommitté med representanter från träarbetarnas, målarnas, murarnas och plåtslagarnas fackliga organisationer samt från Kalmar LS. (75) I Ludvika hade de fackliga organisationerna åtagit sig entreprenader vid anläggningsarbeten och syndikalisterna försökte utveckla initiativet till ett företagsgrundande och anordnade ett möte för stadens byggnadsarbetare. Mötet tycks emellertid inte ha resulterat i några organisationsmässiga resultat. (76) Under sommaren 1922 beslöts bildandet av ytterligare ett par gillen enligt Örebromodellen, ett i Karlstad och ett i Gävle. (77)

Under hösten 1921 hade syndikalister inom FCO gjorts framstötter om att ett arbetarägt byggnadsföretag borde bildas i huvudstaden. Då inga initiativ togs av de reformistiska fackföreningarna, beslöt syndikalisterna att själva driva frågan. (78) Den 2 februari 1922 arrangerade så Stockholms LS ett offentligt möte i Folkets Hus B-sal kring frågan "Böra byggnadsarbetarna övertaga byggnadsindustrien?" Efter att Wigforss redogjort för den engelska byggnadsgillerörelsen följde en diskussion där flera framträdande syndikalister uttalade sig för gillesocialismen. Mötet uttalade "sin livliga

sympati för tanken på byggnadsarbetarnas övertagande av byggnadsverksamheten genom för detta ändamål upprättade kooperativa organisationer", och valde en kommitté med uppgift att ordna en byggnadsfacklig konferens i Stockholm där grunderna för ett byggnadsgille kunde läggas. (79) Denna s k B-salskommitté kom att få en utpräglad syndikalistisk sammansättning och leddes av Viktor Meedberg och Frans Severin. (80) Den 21 juni 1922 arrangerade B-salskommittén ett nytt byggnadsarbetarmöte, varvid Stockholms Byggnadsgille u p a bildades. Detta gille var kooperativt och som enda andelsägande organisation fanns Stockholms LS, eftersom stadens reformistiska byggnadsfackföreningar mer eller mindre bojkottade företagsbildandet. (81)

Det har inte varit möjligt att inom ramen för denna undersökning följa upp den på tidningsnotiser grundade översikten av de lokala syndikalistiska initiativen att bilda kooperativa byggnadsgillen genom t ex studier av lokalpress och lokala arkiv, varför utfallet av dessa initiativ är okänt. (82) Översikten visar emellertid att syndikalisterna redan före hösten 1922 i några fall bildat kooperativa byggnadsgillen och i andra fall gjort allvarliga försök i den riktningen. Under den tid då man inom den reformistiska fackföreningsrörelsen utredde och diskuterade byggnadsgillefrågan, hade således syndikalisterna redan börjat praktisera byggnadsgilleidén. När Fackföreningarnas Byggnadsproduktion bildades fanns det redan flera kooperativa byggnadsgillen, varav ett i Stockholm. Det är omöjligt att förstå de reformistiska byggnadsfackföreningarnas inställning och agerande i byggnadsgillefrågan utan att ta med i beräkningen att det var syndikalisterna som hade initiativet och som hade föregripit diskussionerna inom LO-förbunden.

Som framgått ovan och i kapitel 11 hade man inom de reformistiska byggnadsfackförbunden nonchalerat de syndikalistiska byggnadsgilleinitiativen under 1922 och direkt bojkottat Stockholms Byggnadsgille u p a. Detta kan inte förklaras enbart utifrån de olikheter som fanns mellan den gillemodell som respektive LO och SAC förespråkade, utan LO-förbundens agerande måste ses i ljuset av LO:s allmänna inställning till SAC, som betraktades som en splittringsorganisation. Genom sin medlemsmässiga överlägsenhet kunde de LO-anslutna byggnadsfackförbunden bojkotta sådana gillen där syndikalisterna fått en stark ställning och i stället inrikta sig på att bilda egna gillen, utan att ens försöka engagera de syndikalistiska organisationerna för projekten. Sådan var bakgrunden till utarbetandet av mönsterstadgarna och startandet av Fackföreningarnas Byggnadsproduktion i Stockholm i oktober 1922, och syndikalisterna protesterade förgäves mot LO-fackföreningarnas sekterism samtidigt som de framhöll den egna viljan att skapa en-

hetliga byggnadsgillen. De syndikalistiskt initierade kooperativa byggnadsgillen som redan fanns stod ju öppna för alla fackliga organisationer som organiserade byggnadsarbetare, och LO-fackföreningarna behövde således inte bilda egna gillen som därtill var avsedda endast för reformistiska fackföreningar. (83)

13.3. Socialisering och industriell demokrati. Gamla frågor i ett nytt läge

Den ekonomiska krisen och den politiska högervändningen efter valet 1920 undergrävde successivt förutsättningarna för den kommunistiska revoltstrategin. Mot arbetsgivarnas lönesänkningsoffensiv under första halvåret 1921 förespråkade vänstersocialisterna/kommunisterna visserligen en militant facklig motoffensiv, men sedan de förändrade revolutionära förutsättningarna i Västeuropa uppmärksammats av Kominterns tredje kongress under sommaren 1921, kom SKP:s politiska profil att bli alltmer uttalat defensiv. Arbetarna manades att försvara de uppnådda reformerna och levnadsstandarderna mot den "reaktionära" offensiven. Den strategiska kursändringen fullbordades genom att SKP 1923 började tillämpa den av Kominterns fjärde kongress i november 1922 utformade enhetsfrontsstrategin, vilken innebar ett villkorligt samarbete mellan revolutionära och reformistiska arbetarpartier, t o m i regeringsställning, mot borgerligheten.

Med omorienteringen från offensiv till defensiv följde att motsvarande minskad uppmärksamhet ägnades de rena revolutionsfrågorna. Socialiseringen drevs inte längre som ett dagskrav, utan behandlades t ex i Folkets Dagblad Politiken oftast med anledning av reformistiska initiativ i syfte att klargöra kommunisternas principiella inställning. (84)

Rimligen borde den strategiska omorienteringen och anslutningen till enhetsfrontsstrategin ha åtföljts av en mindre sekteristisk taktik. I syfte att uppnå en villkorlig enhet inom arbetarrörelsen borde kommunisterna ha varit mer generösa i bedömningen av socialdemokratiska reformförslag, även om de principiella meningsskiljaktigheterna kvarstod. Atminstone vad gäller kommunisternas bemötande av KID-förslaget om driftsnämnder och Socialiseringsnämndens SJ-förslag är det svårt att upptäcka någon sådan förskjutning, vilket möjligen kan förklaras av att en kvardröjande motvilja mot socialdemokratien efter år av opposition och avskiljande lade hinder i vägen för en mer öppen och pragmatisk taktik.

När KID:s lagförslag offentliggjordes överöstes det av Höglunds tillmälen i FDP. Driftnämndsförslaget betecknades som "rena driften med arbetarna". (85) Principiellt ansåg Höglund att industriell demokrati inte kunde förverkligas inom det kapitalistiska systemets ram, utan var "en fråga om den sociala revolutionen". Vidare var industriell demokrati inte i första hand en lagstiftningsfråga utan "en ren maktfråga, en klasskampsfråga". (86) I och för sig kunde Höglund tänka sig att ett begränsat arbetarinflytande kunde tjäna ett pedagogiskt syfte som förberedelse för arbetarnas fullständiga övertagande av den ekonomiska makten, men det aktuella lagförslaget var för bristfälligt också för detta. De föreslagna driftsnämnderna skulle bli "fullkomligt betydelselösa diskussionsklubbar". (87)

Samma kompromisslösa negativism intog kommunisterna till Socialiseringsnämndens SJ-förslag, vilket betecknades som "ett äktfött barn av de mest renhåriga kapitalistiska principer" (Höglund) och som inledningen till en allmän "avsocialisering" och "avkommunalisering". (Ström). (88) Visserligen instämde Höglund i SN:s grundtanke att det borde göras boskillnad mellan samhällets ekonomiska företag och den politiska statsmakten, men detta kunde genomföras "först efter den proletära maktens definitiva seger och kapitalistklassens fullständiga expropriation, då staten i politisk mening /.../ 'dör bort' och efterträdes av enbart en ekonomisk och kulturell samhällsorganisation". (89)

Medan den ekonomiska krisen och den politiska högervändningen föranlett kommunisterna att revidera sin strategi och politiska framtoning, innebar den för syndikalisterna snarast en bekräftelse på att den nyorientering som påbörjats 1918-1920 var i samklang med de samhällsekonomiska och ideologiska utvecklingstendenserna och välgrundad. Den väg som socialiseringsfrågan tagit efter 1920, den borgerliga frontens ekonomisk-liberala angrepp mot socialismen, socialdemokratins defensiva hållning och statssocialismens allt mer utsatta läge, vållade sålunda inte syndikalismen några större ideologiska problem. Tvärtom sågs mycket av detta som bevis på att syndikalisternas principer för den socialistiska samhällsekonomin funktion och organisation sammanföll med eller t o m hade stöd inom grupper också utanför SAC.

I den på ekonomisk liberalism grundade kritiken av statsdriften som fördes fram under perioden, ofta i diskussionerna om Statens Järnvägars effektivitet och organisation, kunde med vissa reservationer syndikalisterna instämma, både i slutsatsen att staten var en sämre företagare än privata ägare och i sakfrågor som att SJ:s personal var för stor och att dess drift var för ineffektiv. (90)

När så Socialiseringsnämnden 1924 presenterade sitt förslag till omorganisation av SJ, intog syndikalisterna en långt mer positiv hållning än kommunisterna. Visserligen slog man fast att SN inte avgivit något socialiseringsförslag, men hävdade samtidigt att såväl arbetare som borgare var betjänta av större effektivitet i SJ, varför man instämde i nämndens organisatoriska lösning; att SJ skulle frigöras från staten. (91) Att SN-förslaget innebar att SJ skulle stå mer självständigt gentemot staten och att de anställda skulle ges inflytande över förvaltningen, tolkades som att socialdemokraterna i nämnden brutit med statssocialismen och orienterat sig i riktning mot syndikalismen. Som ett stöd för syndikalismen tolkades också den socialdemokratiska pressens uppslutning bakom förslaget, liksom det krav på större inflytande i SJ för de anställda som framfördes i Järnvägsmannaförbundets tidskrift Signalen. (92)

Syndikalisternas kritik av statsdriften gällde dess tungroddhet och byråkrati, fenomen som också påpekades av den offentliga Statsbanekommissionen, av Franke-utredningen och av liberala ekonomer. Den syndikalistiska kritiken stod emellertid inte den ekonomisk-liberala efter vad gäller skärpa. Severin skrev:

"Inom inga företag göra sig byråkratien och skrivardömet så breda som inom statsföretagen. Den minsta bagatell skall behandlas i kilometerlånga skrivelser, som gå från instans till instans och förlängs för varje behandling. I privata företag avgör en direktör eller underordnad sådan bagateller på stående fot, som i statsföretaget kräver årsång behandling". (93)

Orsakerna till byråkratien i statsföretagen var enligt Severin två. För det första kännetecknades statsdriften av en långtgående centralisation, som i sig alstrade byråkrati och därtill skapade alltför stora företag, som överskridit "den gräns där ytterligare förstoring av företaget upphör att medföra förbilligande av produktionen". (94) För det andra var staten ursprungligen och huvudsakligen politisk till sin karaktär, varför politiska arbetsformer och överväganden kom att överföras till statsföretagens verksamhet:

"Ett statsföretag skötes efter samma principer som ett regeringsdepartement eller annan politisk institution, med alla dessas byråkratiska arbetsformer. Skötseln blir delvis en politisk angelägenhet, som behandlas av riksdagen och pressen lika mycket efter partipolitiska linjer som efter ekonomiska. Själva starten av statsföretag är ofta en rent politisk angelägenhet." (95)

Sådana faktorer, framhöll Severin, hade säkerligen minst lika negativ inverkan på driftsresultatet som den frånvaro av vinstmotivet som brukade framhållas från borgerligt håll. (96)

Om än eniga med den ekonomiska liberalismens kritik av statsdriften, drog inte syndikalisterna samma slutsats - att socialisering

och socialism var av ondo. (97) Detta är naturligt eftersom syndikalismens socialismuppfattning var helt annorlunda än den statssocialism som var föremål för den ekonomiska liberalismens kritik. Severin framhöll att byråkratifaran skulle undvikas i den syndikalistiska självförvaltningsocialismen genom att produktionsföretagen skulle vara fristående från samhället, självförvaltande och mindre än de samtida statliga verken. (98)

Vid SAC:s kongress 1922 kom den strategiska och ideologiska omorienteringen att officiellt förankras i den svenska syndikalismens program. I den uttolkning av SAC:s principförklaring som kongressen antog, var socialiseringsperspektivet långsiktigt och evolutionärt med stor vikt lagd vid processens konstruktiva sida.

I enlighet med encroachment-strategin skulle socialiseringen, "arbetarnas övertagande av produktion och distribution", förberedas genom att det redan under rådande förhållanden bildades nya organ som kunde "undantränga", "övervinna" och "ersätta" kapitalismens organ och utgöra grundvalen för den socialistiska produktionsordningen. (99) Syftet med den nya organisationsplan för SAC som kongressen antog, var att det inom SAC skulle skapas sådana organ. SAC skulle vara såväl en organisation för ekonomisk kamp och socialisering som för framtida förvaltningsuppgifter. Därför grundades SAC på två kompletterande organisationsprinciper, samorganisationens och industriförbundsorganisationens. Vid varje företag skulle arbetarna bilda driftssektioner, vilka branschvis skulle sluta sig samman i lokala syndikat och nationella federationer. Dessa olika industriella organ skulle vid behov samordna sin verksamhet i lokala samorganisationer, i nationella departement och i centralorganisationen. (100)

Liksom kommunisterna intog syndikalisterna samma principiella inställning i frågan om industriell demokrati 1923, då KID:s driftsnämndsförslag offentliggjordes, som man gjort under åren efter kriget. Med undantag för synen på konsumentintressets tillgodoseende och "samhällets" roll i den socialistiska produktionsordningen, grundades SAC:s ställningstaganden till lagförslaget i allt väsentligt på den av kongressen 1922 fastlagda encroachment-strategin och socialismmodellen. I taktiskt avseende fanns emellertid olika åsikter om hur SAC borde förhålla sig till lagförslaget.

Både i taktikfrågan och i frågan om konsumentintresset/"samhällets" roll gick motsättningen mellan den traditionella gammalsyndikalism som t ex Rudolv Holme stod för och den mer pragmatiska och revisionistiska syndikalismen, vars främste företrädare var Frans Severin. De olika ståndpunkterna framkom bl a i artiklar i Arbetaren under 1923. SAC:s remissyttrande byggde på en artikelserie av Holme, men vad gällde de två nämnda frågorna hade Hol-

mes linje fått ge vika. Detta måste tolkas som en vidareutveckling av den konstruktiva, evolutionära synen på den sociala revolutionen och som ett framsteg för den gillesocialistiskt influerade syndikalismen hos Severin. Även SAC:s villkorliga stöd för lagförslaget bör ha haft sin grund i framväxten av en mindre statsfientlig ideologi inom organisationen.

I Arbetaren gavs KID en del erkännanden för sitt utredningsbetänkande, vilket sades vittna om gott grepp om frågan om industriell demokrati. Det skulle troligen få betydelse för åsiktsbildningen inom den reformistiska fackföreningsrörelsen av en grad som renodlade syndikalistiska skrifter aldrig kunde uppnå. (101) Men själva lagförslaget motsvarade inte syndikalisternas uppfattning om vad industriell demokrati skulle vara eller om vägen dit. För det första framhöll man i remissyttrandet liksom tidigare att lagstiftning snarast innebar "ett konstaterande av faktiska förhållanden", och att utfallet av den föreslagna driftsnämndslagen kunde härledas till de fackliga organisationernas kamp för medbestämmanderätt på arbetsplatserna. (102) Som metod att varaktigt öka arbetarnas inflytande i industrin utöver den reella fackliga makten var däremot lagstiftningsvägen utsiktslös. (103)

För det andra definierades industriell demokrati som ett tillstånd där de anställda ledde och förvaltade de socialiserade företagen. Enligt den syndikalistiska principuppfattningen var således privat äganderätt till produktionsmedlen inte förenlig med den industriella demokratins tanke. (104) En lag om driftsnämnder som skulle bidra till industrins demokratisering borde därför, enligt syndikalisterna, resultera i att de i företagen anställda fick ett "lika och gemensamt inflytande över /företagens, CL:s anm/ ledning, tekniska utrustning och förvaltning", varvid de privata kapitalägarna endast skulle ges den medbestämmanderätt som tillkom envar anställd, enligt principen om en man en röst. (105)

För det tredje skisserades den organisationsplan för SAC som kongressen 1922 slagit fast som modell för självförvaltnings socialismen och som syndikalisterna såg som den industriella demokratins uttryck. Jämfört med vad som sagts tidigare i SAC:s idédebatt och slagits fast av kongressen, innehöll syndikalisternas ställningstagande till KID-förslaget ett nytillskott till organisationsbyggnaden; gillet introducerades. De av driftssektionerna utsedda driftsråden skulle under självförvaltnings socialismen branschvis sluta sig samman i lokala gillen. Samtliga gillen på en ort skulle sålunda utgöra en lokal "arbetarebör" och samtliga gillen i hela riket skulle inom federationen utgöra ett landsråd. (106)

I synen på hur konsumentintresset skulle garanteras i en socialistisk produktionsordning tycks det däremot ha funnits olika me-

ningar inom SAC. I sin artikelserie hade Holme menat att konsumenterna genom upprättande av nödvändiga fonder inom företagen och på nationell nivå skulle skyddas mot "rovdrift" från producenternas sida, t ex i form av utdelning av vinsterna, reserverna eller t o m själva realkapitalet. Vid sidan av detta höll Holme fast vid den gamla syndikalistiska uppfattningen att producenterna skulle besitta makten över företagen, men betonade att de måste ta vederbörlig hänsyn till konsumenternas behov och intressen. Endast sedan det bevisats att en producentgrupp berikat sig på andra grupper eller på konsumenternas bekostnad, skulle det vara befogat med något slags kontroll eller del i ledningen av företagen från konsumenternas sida. Men i så fall skulle organet för detta inte vara "staten" utan konsumentorganisationen. (107) I Holmes syn ligger sålunda att det i det syndikalistiska samhällets konstitution inte behöver finnas någon maktindelning mellan producent- och konsumentintresset. Eventuella justeringar i efterhand kan göras på initiativ från producenterna själva.

I SAC:s remissyttrande introducerades emellertid samhället som den yttersta garanten för konsumentintresset, även om syndikalisterna förutsatte att "den samhälleliga solidaritetskänslan" i en gemensamhetsekonomi skulle utgöra tillräckligt skydd mot producentgruppers "rovdrift" av företagen. (108) I den socialistiska produktionsordningen skulle samhället äga företagen, vilka skulle förvaltas av de anställda "under för samhället betryggande villkor". (109) Huruvida sådana fonderingar som Holme nämnt skulle uttas av samhället t ex i form av en kapitalränta, betraktades som lämplighetsfrågor. (110) Den roll i den socialistiska produktionsordningen som SAC-yttrandet tillskrev samhället, skilde sig alltså radikalt från Holmes gammalsyndikalistiska statsfientlighet, men överensstämde däremot nästan till punkt och pricka med den modell som Severin lanserat 1920 och som han senare funnit stöd för i den gillesocialistiska ideologin och i sin diskussion om vari syndikalismens statsfientlighet egentligen bestod.

Också i den taktiska frågan om hur SAC, av regeringen erbjuden att yttra sig över KID-förslaget, borde ställa sig till detsamma, rådde det motsättningar i det syndikalistiska lägret. Holme förordade en "rent avvisande ställning" med huvudmotiveringen att lagförslaget var "intetsägande" och "illusoriskt" och inte motsvarade vad syndikalisterna menade med industriell demokrati. (111) Driftsnämnderna skulle ju komma att sakna egentliga befogenheter. En sådan lag skulle snarare "förhindra än befrämja den industriella demokratiens förverkligande." (112)

Kompromisser mellan arbetare och arbetsgivare om makten i företagen avvisades av Holme, som ansåg att sådana endast skulle öka

irritationen. (113) En maktdelning skulle leda till ständiga konflikter i företagens ledning, vilket ytterst skulle drabba produktionen. Dessutom skulle arbetarrepresentanterna utsättas för dupe-ringsförsök från kapitalägarnas sida och över huvud taget hamna i en motsägelsefull position: "Hävdade de arbetarnas intressen, blev det strid inom ledningen till skada för produktionen och hävdade de icke arbetarnas intresse blev det strid inom arbetarnas organi-sationer, till skada för dessa." (114) Därför avvisade Holme varje "halvmesyr" som innebar något slags begränsat arbetarinflytande och förordade fortsatt kamp tills hela makten i företagen hade er-övrats. (115)

Severins linje för hur syndikalisterna borde ställa sig till KID-förslaget skilde sig markant från Holmes och måste betecknas som mer pragmatisk och nyanserad. Enig med Holme om lagförslagets principiella brister, ansåg ändå Severin att detta skulle utgöra en kodifiering av de framgångar som arbetarna genom sin kamp redan hade uppnått: "De rättigheter i företaget, som arbetarna enligt det framlagda lagförslaget skulle erhålla, utgöra ett avsevärt framsteg jämfört med den ställning arbetarna intogo gentemot arbetsgivaren för t ex ett halvt sekel tillbaka." (116)

I sig själv var den föreslagna lagen emellertid endast en avspegling av de rådande styrkeförhållandet mellan klasserna och skulle inte resultera i att arbetarna finge mer att säga till om än tidiga-re. Å andra sidan skulle de inte heller förlora på att lagförslaget antogs. Inte heller i perspektiv av den syndikalistiska encroachment-strategin såg Severin någon fara i KID-förslaget. Det fanns t e x ingen anledning att frukta att en driftsnämndslag skulle få en förslöande inverkan på arbetarna och deras fackliga kamp. Tvärtom kunde man tänka sig att det bevis på framgången hos den tidigare fackliga kampen som en driftsnämndslag skulle utgöra, skulle ge arbetarna "ytterligare anledning att skärpa striden för det slutliga målet: socialism." (117)

Trots denna i grunden positiva syn på lagförslagets innehåll och troliga effekter, sträckte sig emellertid inte Severin så långt som till ett uttalat stöd för förslaget. Han nöjde sig med att låta bli att rekommendera arbetarna att avvisa lagförslaget. (118) Förmodligen var detta så nära ett bifallsyrkande till statlig lagstiftning som man kunde komma inom SAC vid denna tid.

I stort sett var det Severins taktiska förhållningssätt som präglade SAC:s remissyttrande. Där konstaterades att en lagstiftning om driftsnämnder endast skulle legalisera faktiska förhållanden och därmed kunde anses "överflödiga", och att den inte skulle komma att resultera i arbetsfred eller klasskampens avstannande. För ar-betarna skulle emellertid lagen varken innebära några fördelar eller

nackdelar, och syndikalisterna ville inte räkna sig som "positiva motståndare till lagstiftningen". (119) Hur som helst skulle kampen mellan arbete och kapital fortsätta tills den socialistiska samhällsordningen hade införts. (120)

Den svenska debatten om industriell demokrati 1919-1924

En sammanfattande analys

14.1. En allmän karakteristik av idén om industriell demokrati

Trots att industrins demokratisering förordades i såväl systemförändrande som systembevarande perspektiv och att olika modeller med olika grader av arbetarinflytande förespråkades, kan man i de många förslagen urskilja några gemensamma drag, som kan sägas karakterisera idén om industriell demokrati. Grundläggande var nytänkandet i synen på arbetaren som social varelse och i demokratiuppfattningen. Arbetaren sågs inte längre som huvudsakligen konsument, vars materiella standard borde höjas genom facklig lönekamp och fördelningspolitik, utan också *producentrollen* uppmärksammades. En arbetares välfärd avgjordes inte enbart av lönen och köpkraften utan också av hans status och välbefinnande i arbetslivet. Vidare sågs arbetaren inte längre som framför allt tillhörande större kollektiv som t ex en bestämd yrkesgrupp eller arbetarklassen som helhet, utan en lika viktig grund för grupp-tillhörigheten var vid vilken arbetsplats och inom vilken industrigren som han/hon var anställd.

Om arbetarens livssituation i hög grad påverkades av rollen som anställd producent, var det rimligt att traditionella linjer för att förbättra arbetarnas villkor kompletterades med nya reformer som ökade deras inflytande i företaget och branschen i stort. Medborgarrätten och majoritetsbeslutsprincipen för stora kollektiv som medborgarna borde kompletteras med *rätt för minoritetsgrupper att påverka beslut* som i hög grad rörde dem själva. Även om man i allmänhet inte avvisade den representativa demokratin, var det, jämfört med det politiska systemet, en mer direkt och partipolitisk demokrati med tydliga federativa inslag som önskades. Att man krävde ökat inflytande för arbetarna, innebar vanligen inte att man menade att dessa skulle besitta hela makten i produktionssfä-

ren. När det gällde den industriella produktionen fanns det flera intressenter som kunde ställa rättmätiga krav på inflytande; arbetsgivarna/företagsledningen, samhället och arbetarna. Mot kapitalets rätt till inflytande stod medborgarrätten och arbetets rätt, och den industriella demokratin var den rättvisa och för samhället mest lyckliga *avvägningen* mellan dessa anspråk på inflytande. *Maktodelningstanken* var således central i föreställningen om industriell demokrati.

Eftersom det var i egenskap av anställda som arbetarna ansågs ha rätt till inflytande, gällde kravet på industriell demokrati att *förvaltningsformerna* i industrin (i företagen och för hela industrigrenen) skulle demokratiseras *oberoende av ägandeförhållandena*. En socialisering kunde ge arbetarna (i egenskap av medborgare) möjlighet att påverka förhållandena i industrin, men detta kollektiva inflytande ansågs inte lösa det problem som den industriella demokratin syftade till att lösa. Det var *i egenskap av anställda* som arbetarna borde ges rätt till inflytande över förhållandena i arbetslivet.

Industriell demokrati kunde endast förverkligas om arbetarna fick ett *mer kvalificerat inflytande* inom beslutsområden där arbetsgivaren tidigare varit i det närmaste allena rådande, t ex i frågor som rörde anställnings- och avskedandeförfarandet, arbetsledningen, produktionens uppläggning (teknik och arbetsorganisation), samt den övergripande ledningen av företag och branscher. I sådana frågor skulle arbetarna genom sina representanter ges *formella* möjligheter att komma in i beslutsprocessen redan på ett *förberedande stadium*, få information, ha rätt att yttra sig och eventuellt också delta i själva beslutsfattandet. Enbart det reella inflytande som arbetarna kunde utöva i företagen, därför att arbetsgivaren fruktade fackliga sanktioner och oro och protester på arbetsplatserna om impopulära beslut fattades, ansågs inte vara tillräckligt.

I kravet på industriell demokrati låg i allmänhet att *nya former* för arbetarinflytandet skulle etableras, antingen genom att gamla institutioner omformades eller också genom att helt nya organ skapades. I debatten förekom fyra organisatoriska modeller för hur det ökade arbetarinflytandet skulle utövas.

Den mest uppmärksammade typen av inflytandemodell gick ut på att det i företagen skulle inrättas *driftsråd*. Enligt en del förslag skulle dessa följa det centraleuropeiska mönstret och bestå enbart av representanter för de anställda, med uppgift att förhandla med arbetsgivaren. Enligt de flesta förslagen skulle emellertid driftsråden vara partssammansatta precis som i England och USA och överläggningarna ske inom rådet. Den vanligaste ståndpunkten var

att arbetarrepresentanterna skulle utses av fackföreningarna på arbetsplatsen, men framför allt vänstersocialisterna/kommunisterna argumenterade för att alla arbetare vid en arbetsplats, oavsett om de var fackligt organiserade eller ej, skulle välja arbetarföreträdarna i driftsrådet.

Driftsråden diskuterades främst med tanke på arbetarinflytandet i privata företag, men de förekom också i förslag om hur förvaltningen av samhällsägda företag och byggnadsgillan skulle gestaltas. Beträffande graden av arbetarinflytande var det vanligaste att driftsråden skulle ha rådgivande status men det förekom även krav på att de skulle ha beslutsrätt. Om arbetarrepresentanterna var fler än arbetsgivarföreträdarna och majoritetsbeslutsprincipen tillämpades, skulle en sådan beslutsrätt innebära att arbetarna inte enbart blev delaktiga i besluten utan också kunde diktera dem. Mest långtgående var revolutionärernas tanke att driftsråden skulle utvecklas till socialistiska förvaltningsorgan inom produktionen.

En andra typ av inflytandemodell, som aldrig kom att ägnas någon större uppmärksamhet i debatten, var inrättandet av *industriråd*. Huvudsakligen gällde förslagen hur arbetarinflytandet skulle organiseras inom industrigrenarna i den socialistiska produktionsordningen. Som en inomkapitalistisk reform väckte industriråden aldrig något större intresse. Bildande av ett för alla industrigrenar gemensamt nationellt industriråd eller ett nationellt samhälls-ekonomiskt råd var frågor som mötte ännu mindre intresse.

Den tredje typen av inflytandemodell innebar att arbetarna skulle utse *representanter i företagens styrelser* eller motsvarande organ. Gemensam för olika förslag var tanken att arbetarrepresentanterna skulle ha rätt till information och yttrande, men också att de skulle delta i själva beslutsfattandet. När det gällde förslag som rörde privatägda och samhällsägda företag, var det emellertid vanligtvis inte avsikten att de anställdas styrelserepresentanter skulle utgöra styrelsens majoritet, varför inflytandegraden bäst kan betecknas som medbestämmande. I de arbetarkooperativa företagen och byggnadsgillena var förutsättningarna för arbetarna att genom sina representanter utöva ledningen av företagen större. Beträffande arbetarkooperativa företag var det dock en nödvändig förutsättning att ägandet av andelar inte var så spritt utanför företaget att arbetarna förlorade kontrollen över föreningarnas årsmöten. I de fackföreningsägda byggnadsgillena hade denna risk eliminerats, men arbetarinflytandet var å andra sidan mindre direkt och förmedlat genom fackföreningarna.

Den fjärde typen av inflytandemodell var en modifiering av kollektivavtalsinstitutionen och innebar att arbetarinflytandet skulle

utövas av *de fackliga arbetsplatsorganisationerna*. Några nya organ behövde inte inrättas, utan det etablerade avtalssystemet kunde användas. Frågor som tidigare inte hade varit förhandlingsbara i de ordinära löneförhandlingarna, kunde tas upp vid särskilda regelbundna eller behovsmotiverade möten mellan företagsledning och representanter för den fackliga arbetsplatsorganisationen. Vid sådana överläggningar kunde information utbytas, synpunkter ges och eventuella överenskommelser träffas. Dessutom kunde i kollektivavtalen slås fast att den avtalsslutande fackföreningen skulle ha rätt till inflytande inom vissa beslutsområden, t ex rörande anställningar och avskedanden, vid val av förman eller genom representation i driftsledningen. I något fall tänkte man sig att avtalen skulle garantera sådana rättigheter för arbetarna direkt, i andra fall var avtalsformuleringarna detaljregleringar i någon sakfråga och det lokala eller centrala avtalet resultatet av den fackliga organisationens medbestämmande över arbetsförhållandena.

14.2. Aktörsgrupper, associationer och huvudlinjer

Som framgått av kapitlen 4-13 rådde inom aktörsgrupperna och inom associationerna skiftande meningar om industriell demokrati, och de linjer som utkristalliserades i debatten följde inte helt organisationsgränserna. Man kan för hela undersökningsperioden urskilja tre huvudlinjer i frågan om industriell demokrati; en socialistisk, en socialliberal och en konservativ. Den första huvudlinjen genomtyrades av ett systemförändrande perspektiv, de båda andra av ett systembevarande. Inom ramen för huvudlinjerna företrädde inbördes motstridiga målsättningar, modeller och strategier beroende på att associationerna hade olika allmänpolitiska perspektiv och mål.

14.2.1. Den socialistiska huvudlinjen

Den socialistiska huvudlinjen företrädde av de austromarxistiska och gillesocialistiska riktningarna inom socialdemokratin, av den radikala socialdemokratiska falangen inom fackföreningsrörelsen, av syndikalisterna och av vänstersocialisterna/kommunisterna och den revolutionära fackliga oppositionen. Linjen kännetecknades av att frågan om industriell demokrati sågs i ett omedelbart socialistiskt perspektiv, som den socialistiska produktionsordningens förvaltningssystem och som ett led i socialiseringsstrategin. Industriell

demokrati var således direkt knutet till socialiseringsfrågans lösning.

Motivet att införa industriell demokrati ansågs i allmänhet vara att arbetarnas status i arbetslivet och därmed deras livskvalitet borde höjas. För syndikalismen låg tanken att arbetarna genom demokratiska organ skulle öva inflytande över förhållandena i företagen och industrin i linje med grundläggande uppfattningar om hur arbetarkampen skulle föras och socialismen organiseras. Problemet med kapitalismen var - vid sidan av att arbetarna exploaterades ekonomiskt - att arbetsorganisationen gjorde dem till maktlösa kuggar i det industriella maskineriet, vilket begränsade människovärdet och initiativmöjligheterna. Industriell demokrati skulle ge arbetarna möjlighet att påverka förhållandena i arbetslivet, att ta initiativ och ansvar för företagets och branschernas utveckling. Denna högre status i industrin var en förutsättning för arbetarens frigörelse i egentlig mening. På så vis var arbetarinflytandet ett mål i sig.

Också inom socialdemokratin, och i synnerhet inom den gillesocialistiska riktningen, såg man industriell demokrati som nödvändig för arbetarklassens frigörelseprocess, men målet vägdes mot andra målsättningar som också ansågs viktiga, t ex att upprätthålla produktionen, att bevara samhällsfreden, att medborgarna genom samhället hade rätt att påverka utvecklingen i industrin osv, och motivet framtonade, möjligen med undantag för den gillesocialistiska riktningen, mindre starkt än hos syndikalismen.

När det gäller vänstersocialisterna/kommunisterna såg man inte arbetarinflytandet i industrin som ett mål i sig, utan snarare som ett medel att nå det socialistiska samhället. I bilden av socialismen dominerade centrala maktorgan, medan arbetarinflytandet sågs som förmedlat av dessa organ. Det var som kollektivt arbetarna skulle ha makten under socialismen. När Kominterns anarko-syndikalistiskt influerade revoltstrategi från 1919 övergavs 1921-1922, slutade även de svenska kommunisterna att förespråka arbetarkontroll och bildande av driftsråd.

Tre typer av förvaltningsmodeller för den socialistiska produktionsordningen kan urskiljas; självförvaltningssocialismen, gillesocialismen och den modifierade statsocialismen. *Självförvaltningssocialismen* förespråkades av syndikalisterna. I industriföretagen skulle arbetarna besitta den fullständiga makten och själva välja företagsledningen, vilken kunde fatta beslut i alla frågor som rörde företags verksamhet. Inom industrigrenarna och industrin skulle de lokala arbetarstyrda företagen samverka i särskilda organ, men denna samordning skulle vara frivillig. Den syndikalis-

tiska socialismen rymde nämligen varken någon politisk stat eller något centralt överordnat industriorgan med suveräna befogenheter. Arbetarinflytandet skulle utövas i det lokala självstyrande företaget - detta var innebörden av industriell demokrati för syndikalisterna. Det fanns dock företrädare för åsikter som låg närmare reformismens, t ex att vissa överordnade organ var nödvändiga och att den lokala självstyrelserätten borde begränsas. Men det fullständiga lokala självförvaltningssystemet var den socialistiska förvaltningstyp som dominerade syndikalisternas vision av socialismen.

Den gillesocialistiska lösningen, *industriell självstyrelse*, som förespråkades huvudsakligen inom den socialdemokratiska vänstern, även om påverkan märks också i det syndikalistiska lägret, bestod i att arbetarna i varje industrigren skulle vara sammanslutna i självstyrande nationella gillen. Dessa skulle fritt organisera den produktiva verksamheten, men samtidigt skulle staten äga produktionsmedlen och företräda konsumentintresset i förhållande till gillena, t ex i frågor som rörde produktionens inriktning och prispolitiken. För de socialdemokratiska gillesocialisterna var maktbalansen mellan producenter och konsumenter i samhället avgörande för en harmonisk samhällsutveckling. Samtidigt som arbetarnas krav på inflytande i arbetslivet var berättigat, behövde konsumenterna skyddas mot exploatering från producenternas sida. Precis som den engelska gillesocialismen gjorde den svenska anspråk på att vara en syntes mellan syndikalism och statssocialism. Men medan i England gillesocialismen hade en frihetlig karaktär, var i Sverige gillesocialisternas fientlighet mot staten och statssocialismen mindre utpräglad.

En *modifierad statssocialism* förespråkades av den austromarxistiska riktningen inom socialdemokratien och av vänstersocialisterna. De socialdemokratiska austromarxisterna strävade liksom gillesocialisterna efter maktbalans i den socialiserade industrin mellan olika grupper som reste krav på inflytande; arbetarna, konsumenterna, medborgarna. Och liksom gillesocialisterna förordade de en bodelning mellan ägande- och förvaltningsfunktionerna. Staten skulle äga produktionsmedlen men företagen och industrigrenarna vara autonoma i förhållande till statsförvaltningen. Däremot skulle de inte vara självstyrande i den bemärkelsen att arbetarna hade makten där, utan till den begränsning av självstyrelsen som låg i att staten som kapitalägare kunde ange inriktning och ramar för verksamheten (vilken även gillesocialisterna accepterade), fanns i den austromarxistiska förvaltningsmodellen ytterligare en inskränkning i arbetarinflytandet. I de förvaltningsorgan som skulle leda företag och branscher skulle arbetarna visserligen vara representerade,

men de skulle endast utgöra en minoritet. Också samhället, konsumenterna och i företagen ledningen skulle vara företrädade. För austromarxisterna innebar således industriell demokrati att arbetarna skulle kunna påverka besluten i företagen och branscherna, men inte ensamma kunna fatta besluten. Samhällets inflytande var alltså långt större än i självförvaltningsmodellen och större än i det gillesocialistiska systemet.

Också vänstersocialisterna ansåg att arbetarinflytandet i företagen måste balanseras av samhällets övergripande inflytande. Arbetarinflytandet skulle utövas genom företagsvisa råd, medan gränserna för arbetarnas självbestämmande i produktionen skulle anges av regionala och nationella rådsorgan, som skulle svara för den samhälleliga produktionens inriktning och planering. Trots att vänstersocialisterna aldrig utvecklade modellen närmare, förefaller det som om de tänkte sig att samhällets, dvs de överordnade rådsorganens, möjligheter att begränsa det lokala arbetarinflytandet skulle vara tämligen stora. Jämfört med syndikalisternas frihetliga visioner av den fullständiga lokala självstyrelsen och gillesocialisternas modell för en branchvis självförvaltning, framstår den austromarxistiska socialdemokratins och vänstersocialisternas förvaltningsmodeller just som modifieringar av den traditionella statssocialismen.

Inom ramen för den socialistiska huvudlinjen kan man urskilja tre strategier; den statssocialistiska, encroachment-strategin och byggnadsgillestrategin. En *statssocialistisk strategi* förespråkades av vänstersocialisterna/kommunisterna och av den socialdemokratiska vänstern. Innebörden var att arbetarklassen *först* skulle erövra den politiska makten i samhället, i socialdemokraternas fall genom att partiet segrade vid demokratiska val och i vänstersocialisternas/kommunisternas fall genom en väpnad massrevolt. *Därefter* skulle den tillträdde arbetarregeringen genomföra socialiseringsprogrammet och införa demokratiska förvaltningsreformer i industrin. Revolutionärerna föreställde sig att en arbetarregering på kort tid skulle genomföra sådana genomgripande förändringar, medan tidsperspektivet för socialdemokraterna var längre. För dem gällde därför att industriell demokrati skulle införas i redan socialiserade företag och branscher, men också att demokratiska förvaltningsreformer på branschnivå i den privatägda industrin skulle underlätta socialiseringspolitiken genom att påskynda förtrustningen. Lagstiftning om demokratireformer i privata industriföretag, t ex inrättande av driftsråd, var också ett led i socialiseringspolitiken, då arbetarna därigenom fick möjlighet att öka sina kunskaper om de produktionstekniska och ekonomiska frågorna.

En *encroachment-strategi* företrädde av syndikalisterna, de socialdemokratiska gillesocialisterna och vänstersocialisterna/kommunisterna. Dess allmänna innebörd var att arbetarna gradvis skulle öka sitt inflytande i företagen, tills de helt trängt bort arbetsgivarna från de ledande funktionerna. På så vis fanns det en kontinuitet mellan arbetarinflytandet i de privata företagen och i den socialistiska ekonomin.

För syndikalisterna var *encroachment-strategin* den socialistiska huvudstrategin, vilket var naturligt då de helt tog avstånd från att arbetarkampen inriktades på partipolitik och på att uppnå politiska reformer och ensidigt framhöll vikten av arbetarnas egna fackliga aktioner. Arbetarna skulle genom sina fackliga organisationer på arbetsplatserna inrätta driftsråd, vilka skulle kräva och utöva det successivt ökade arbetarinflytandet i företagen. Slutligen skulle det privata kapitalet helt ha trängts ut ur företagen och arbetarna ha tagit över alla viktiga funktioner. Processens successiva karaktär skulle göra en fredlig socialisering möjlig, samtidigt som den bidrog till den arbetarnas fostran och utbildning som var nödvändig för att de skulle kunna överta ledningen av företagen.

Också i den *encroachment-strategi* som de svenska socialdemokratiska gillesocialisterna förspråkade, var grundtanken att arbetarnas gradvis ökade inflytande i företagen skulle göra det möjligt för dem att själva ta över ledningen, och omvänt, att det privata kapitalet efterhand skulle framstå som allt mer funktionslöst. Men till skillnad från syndikalisterna trodde inte de socialdemokratiska gillesocialisterna att denna arbetarnas lokala fackliga kamp för ökat inflytande i privatföretagen helt och hållet skulle lyckas tränga bort ägarna och företagsledarna. När arbetarinflytandets gräns började närma sig de avgörande ekonomiska och produktionstekniska funktionerna i företagen, skulle arbetarnas kamp underifrån behöva kompletteras med politiska beslut från en arbetarregering för att expropriationen skulle kunna genomföras utan förödande strider. Den lokala fackliga kampen för ökat arbetarinflytande måste föras parallellt med en politisk kamp för samma mål. *Encroachment-tänkandet* omfattades inom den reformistiska arbetarrörelsen också av personer utanför gruppen av gillesocialister, men då inte som en helgjuten strategi utan som ett mycket långsiktigt resonemang om att arbetarna måste utbildas för att kunna sköta de en gång i framtiden socialiserade företagen.

Genom anslutningen till Tredje Internationals kom vänstersocialisterna att omfatta det anarkosyndikalistiska revoltperspektiv som Komintern anlagt 1919. I detta ingick en variant av *encroachment-strategin*, vilken till det yttre påminde om syndikalismens. Arbetarna skulle i de privata företagen bilda driftsråd som skulle till-

kämpa sig ett ökande inflytande. Till sist skulle de i samband med en nationell massrevolt överta makten i företagen och utgöra förvaltningsorgan i den socialistiska produktionsordningen. Men skillnaderna var stora jämfört med syndikalismen. Det långsiktiga och successiva perspektiv som var utgångspunkten för syndikalisternas utformning av encroachment-strategin saknades. För vänstersocialisterna/kommunisterna var tidsperspektivet kort, och syftet med att arbetarna genom råden på arbetsplatserna skulle öka sitt inflytande var inte att de skulle fostras och utbildas. Den industriella demokratin var en fråga att mobilisera arbetarna bakom partiet på, och driftsråden var tänkta som kamp- och socialiseringsorgan. Vidare var arbetarinflytandet i privatföretagen inte något som skulle lägga grunden till en självförvaltnings-socialism utan politisk statsmakt, utan tvärtom ett medel för revolutionärerna att erövra den politiska makten.

En *byggnadsgillestrategi* förordades av de socialdemokratiska gillesocialisterna och inom fackföreningsrörelsen, samt av syndikalisterna. Innebörden av denna typ av strategi var att fackföreningarna och arbetarna i byggnadsbranschen (eller andra lämpliga industrigrenar) skulle satsa kapital och starta lokala produktionsföretag. Kapitalägandet och inrättande av demokratiska organ och regler i företagen skulle ge arbetarna inflytande. Denna väg till industriell demokrati skulle liksom encroachment-strategin tjäna till att ge arbetarna möjlighet att öka sina kunskaper om företagets tekniska och ekonomiska förhållanden. Men framför allt syftade strategin till att demonstrera att socialismens principer kunde praktiseras med framgång i ett produktionsföretag. Mellan reformister och syndikalister fanns inga större skillnader i utformningen av denna strategi - motsättningarna i byggnadsgillefrågan låg på det organisatoriska och taktiska planet. För ingendera gruppen var byggnadsgillestrategin någon huvudstrategi, utan den utgjorde ett komplement till i reformisternas fall den stats-socialistiska och för syndikalisterna encroachment-strategin.

14.2.2. Den socialliberala huvudlinjen

Den socialliberala huvudlinjen i debatten om industriell demokrati förespråkades av de frisinna, av enskilda företagsledare samt av den moderata riktningen inom den reformistiska arbetarrörelsen. Linjen kännetecknades av att industriell demokrati sågs som en nödvändig inomkapitalistisk reform, som visserligen skulle förändra maktrelationerna i industrin, men inte så mycket att det ekonomiska systemets funktionssätt i grunden rubbades.

Motiven för att demokratisera förhållandena i industrin var olika för socialdemokrater och liberaler/företagsledare. För socialdemokraterna var problemet arbetarens underordnade ställning i den kapitalistiska industrin. Arbetslivets demokratisering krävdes för att höja arbetarens status, för att göra det möjligt för honom att utvecklas som människa och samhällsmedborgare. Även för vissa socialliberaler var arbetarens underordnade ställning i arbetslivet den huvudsakliga bevekelsegrunden för att införa industriell demokrati, men för de flesta frisinnade och liberala företagsledare var det inte arbetarens låga status i sig som utgjorde det huvudsakliga problemet i den rådande ordningen inom industrin, utan de konsekvenser som man föreställde sig att detta hade; ideliga småstrejker och oro på arbetsmarknaden, alltför låg arbetstakt och arbetsintensitet m m. Det fanns således företagsekonomiska skäl att införa industriell demokrati. Om arbetarna fick möjligheter till insyn och inflytande i företagen, skulle denna höjning av deras status resultera i ökad förståelse för företagets villkor, minskad strejkbenägenhet och större arbetslust. I ett nationellt perspektiv innebar detta att det även var samhällsekonomiskt motiverat att införa industriell demokrati.

Medan arbetslivets demokratisering för socialdemokraterna var ett mål i sig och en förutsättning för arbetarens andliga frigörelse, var det för liberalerna och reformpositiva företagsledare ett medel att skapa bättre företagsekonomiska förutsättningar. Men det var inte enbart på grund av krassa ekonomiska kalkyler som liberalerna och företagsledare förordade industriell demokrati, utan ståndpunkten grundades också på en genuin vilja att så långt möjligt förbättra arbetarnas läge och på en positiv inställning till arbetarnas organisationer. I detta anknöt de frisinnade till liberalernas gemensamma kamp med arbetarrörelsen för politisk demokrati och arbetsrättsliga och socialpolitiska reformer, och de reformvänliga företagsledarna kunde hänvisa till att kollektivavtalssystemet var accepterat sedan mer än 15 år och till de exempel på patriarkaliska välfärdsinrättningar och välfärdism som förekommit. Inte heller socialdemokraterna vägledades enbart av det ideella motivet att industrins demokratisering skulle frigöra arbetarna. De erkände också vikten av att industriell demokrati skulle bidra till arbetsfreden och ökad produktivitet. Detta hade sin grund i att man accepterade reformens inomkapitalistiska karaktär genom anslutningen till ett långsiktigt socialiseringsperspektiv.

Företrädarna för det socialliberala perspektivet förordade en förvaltningsmodell i de privata industriföretagen som kan betecknas

som modifierad privatkapitalism eller *samrådskapitalism*. Kapitalägarnas rätt till det avgörande inflytandet i företaget var en grundtes i den rättsuppfattning som låg till grund för den socialliberala linjen. Industriell demokrati fick inte innebära att företagsledningens kontroll över företaget undergrävdes. Den var ju ansvarig inför kapitalägarna för verksamhetens resultat. Arbetarna hade däremot inte detta ansvar och drabbades inte heller på samma sätt som kapitalägarna av felaktiga beslut som medförde försämrad lönsamhet för företaget. Å andra sidan påverkades även arbetarna av hur företaget sköttes, och det var fullt berättigat att de anställda fick inflytande över sina arbetsförhållanden. Den avvägning mellan arbetsgivarens och arbetarnas inflytande i industriföretagen som kännetecknade den socialliberala förvaltningsmodellen innebar därför att arbetarinflytandet begränsades på två sätt; dels genom att arbetarna endast skulle ges rätt till insyn och samråd, men inte till delaktighet i beslutsfattandet, eftersom de inte var ekonomiskt ansvariga för utfallet av fattade beslut, och dels genom att arbetarinflytandet skulle inskränkas till beslutsområden som rörde de omedelbara arbetsförhållandena, medan arbetsgivaren skulle vara suverän att besluta i frågor med ekonomiska konsekvenser för företaget.

I den mån man inom den reformistiska arbetarrörelsen såg industriell demokrati som en inomkapitalistisk reform som skulle fungera under lång tid, anslöt man sig till det socialliberala perspektivet. Så var fallet med den moderata falangen inom socialdemokratin i början av undersökningsperioden och för större delen av den reformistiska rörelsen under senare delen när socialiseringsfrågans lösning skjutits på framtiden. Kravet att arbetarna skulle ges rätt till medbestämmande i frågor med ekonomiska konsekvenser för företagen kunde reformisterna ställa så länge som industrins socialisering framstod som genomförbar inom en nära framtid. Skulle industrin ändå socialiseras, fanns inte samma anledning att värna om kapitalets rätt, som om industriell demokrati var avsett att under lång tid fungera inom ramen för det kapitalistiska systemet. När socialdemokratin övergav tanken på en snar socialisering, framstod därför kravet på delaktighet i beslutsfattandet som orättfärdigt.

Vad gällde genomförandet av demokratiseringen fanns inom den socialliberala riktningen två synsätt. Industriell demokrati skulle ås tädkommas antingen genom en tvingande lagstiftning eller genom frivilliga överenskommelser. Lagstiftningslinjen drevs framför allt av den reformistiska rörelsen, men också av de frisinnade så länge koalitionsregeringen var verksam. Även bland de socialliberala fö-

retagsledarna var man under de första efterkrigsåren beredda att verka för lagstiftning.

Motivet för den moderata socialdemokratiska falangen och för de frisinnaade att föredra lagstiftning var, att man ville nå snabba resultat och få en enhetlig utveckling i olika branscher och över hela landet. Men lagstiftningslinjen drevs också av de falanger inom den reformistiska arbetarrörelsen som förespråkade en omedelbar socialisering, och då dessa tänkte sig att industriell demokrati skulle innebära ett mer kvalificerat arbetarinflytande än vad som rymdes inom det socialliberala perspektivet, framstod det som osäkert vad en lagstiftning om industriell demokrati egentligen skulle komma att innebära. Detta var orsaken till att de frisinnaade sedan vänstersamverkan upphört delvis övergav lagstiftningslinjen och oftare framhöll möjligheten att införa industriell demokrati på frivillig väg.

Att industriell demokrati skulle införas lokalt på frivillig väg förordades av enskilda socialliberala företagsledare. Reformen som gav arbetarna möjlighet att påverka sina arbetsförhållanden skulle genomföras i enskilda företag efter överenskommelser mellan parterna eller på initiativ av arbetsgivaren. Erfarenheterna från sådana lokala experiment skulle visa värdet av industriell demokrati, och tillsammans med en utvärdering av de utländska reformerna skulle de kunna komma att ligga till grund för nationella avtal i frågan.

14.2.3. Den konservativa huvudlinjen

Den konservativa huvudlinjen i debatten om industriell demokrati företrädades förutom av den politiska högern också av arbetsgivarorganisationerna. Dess kännetecken var den negativa inställningen till industriell demokrati, som ansågs medföra allvarliga negativa konsekvenser för de privata företagen och vara inledningen till industrins socialisering.

De motiv för att införa industriell demokrati som rymdes inom det socialistiska respektive det socialliberala perspektivet erkändes antingen inte alls av företrädarna för konservativa linjen. I den mån som den industriella situationen upplevdes som problematisk, förordades åtgärder av traditionell typ.

Motivet att öka arbetarens status för att bidra till hans andliga frigörelse ingick inte i det konservativa perspektivet. Arbetarens underordnade ställning i industrin upplevdes inte som något problem. Tvärtom hade ju t ex arbetsgivarna med framgång verkat för, att deras rätt att ensamma besluta i personalfrågor liksom i frågor rörande arbetets ledning och fördelning, formellt slagits fast i av-

talen. Också arbetsgivarens rätt att bestämma i frågor rörande produktionsteknik och arbetsorganisation och i övergripande företagsledningsfrågor ansågs som självklar. Genom sina fackliga organisationer och kollektivavtalen hade arbetarna redan fått ett tillräckligt inflytande över sina arbetsförhållanden. Detta var ett slags "industriell demokrati". Om arbetarna skulle ges rätt till inflytande också över nya beslutskategorier och/eller ett mer kvalificerat inflytande, skulle företagsledningens möjligheter att styra verksamheten urholkas och det ekonomiska systemets funktionssätt allvarligt rubbas.

Inte heller motivet, att införa industriell demokrati därför att arbetarnas underordnade ställning i industrin medförde negativa konsekvenser för produktionen, hade stöd hos den konservativa linjens företrädare. Ett skäl till detta var att man inte tog lika stort intryck av den internationella revolutionära rörelsen efter kriget och den svenska arbetarrörelsens radikalisering och offensiv som de frisinna och de socialliberala företagsledarna. Ett annat skäl var att man inte ansåg att industrins demokratisering skulle bidra till stärkt arbetsfred och ökad produktivitet, utan att den i stället skulle skapa nya ämnen för konflikt, öka arbetarnas aptit på ännu mer makt, urholka arbetsbefälens auktoritet, medföra stora förhandlingskostnader och undergräva företagsledningens möjligheter att fatta beslut som var företagsekonomiskt motiverade. I värsta fall kunde industriell demokrati t o m vara inkörsporren till industrins socialisering.

Företrädarna för högerlinjen menade således att det inte fanns någon anledning att reformera förvaltningsmodellen i de industriella företagen. Kollektivavtalsystemet gav en lämplig avvägning mellan arbetsgivarens nödvändiga maktbefogenheter och arbetarnas inflytande över anställningsvillkoren. För att råda bot mot de speciella industriproblem som de socialliberala ansåg motivera införande av industriell demokrati, förordade företrädarna för högerlinjen mer traditionella åtgärder, t ex lagstiftning mot samhällsfarliga strejker och strejker under avtalsperioderna.

Målsättningen för högerlinjen var att förhindra att industriell demokrati infördes i den svenska industrin. Huvudansträngningen inriktades på att motverka att det på central nivå upprättades regler om reformer med giltighet för stora delar av industrin. Speciellt viktigt ansåg man det vara att förhindra lagstiftning om industriell demokrati, men också att motverka att det slöts kollektivavtal med detta innehåll var angeläget. SAF:s 23:e stadgeparagraf gjorde det möjligt att förhindra sådana avtal inom föreningens avtalsområde.

När arbetsgivarorganisationerna framhöll att eventuella reformer om ökat arbetarinflytande borde ske inom ramen för kollektivavtals-systemet efter överläggningar direkt mellan arbetsgivaren och den fackliga organisationen, var detta snarast taktik för att förhindra lagstiftning om industriell demokrati, och inte uttryck för arbetsgivarernas vilja till frivilliga reformer. Inga sådana initiativ togs från arbetsgivarorganisationerna och i avtalsrörelserna motsatte man sig fackliga propåer om att ett ökat arbetarinflytande skulle fastläggas i avtalen. Arbetsgivarorganisationerna motsatte sig även lokala experiment i industriell demokrati, t o m om de var initierade av arbetsgivaren, därför att de skulle kunna tjäna som förebilder och ge reformkraven ytterligare styrka.

14.2.4. Tidsaspekten

Åsikterna i debatten om industriell demokrati följde alltså inte gränserna mellan olika aktörsgrupper och associationer. Anledningen var antagligen att frågan var så ny att organisationerna inte tillräckligt snabbt hann utreda och utarbeta en linje som var förankrad bland medlemmarna. Innan man uppnått konsensus inom organisationen, hade ledningen och enskilda företrädare och medlemmar tvingats yttra sig i debatten eller ta ställning till konkreta reformkrav som berörde dem. Detta gäller i synnerhet för den offensiva perioden, medan det står klart att enigheten inom organisationerna ökade med åren.

Under loppet av undersökningsperioden skedde en markant vikt-förskjutning mellan de tre huvudlinjerna totalt och inom associationerna och aktörsgrupperna. Alla de tre huvudlinjerna fanns företrädade under hela perioden, men från hösten 1920 minskade stödet för det socialistiska perspektivet kraftigt, medan de båda linjerna med ett systembevarande perspektiv vann ökad anslutning. Totalt sett stärktes den konservativa linjen på de båda andra huvudlinjernas bekostnad.

Inom socialdemokratin togs under 1919 kravet på industriell demokrati upp dels av vänsterfalangen i ett socialistiskt perspektiv och av Palmstierna i ett socialliberalt. Medan den senare huvudlinjen dominerade partiets officiella politik 1919, var det den socialistiska huvudlinjen som blev vägledande under 1920. Från hösten 1920 övergav socialdemokratin det socialistiska perspektivet, även om man fortfarande hade socialism som programmatiskt mål, och frågan om industriell demokrati kom att behandlas i ett socialliberalt perspektiv. Endast syndikalisterna betraktade under hela un-

dersökningsperioden frågan om industrins demokratisering i ett socialistiskt perspektiv.

Inom fackföreningsrörelsen skedde inte samma markanta omsvängning som inom SAP från den socialistiska huvudlinjen till den socialliberala, även om en åsiktsförskjutning är märkbar också bland de socialdemokratiska fackföreningsledarna. Detta berodde på att SAP-vänsterns linje aldrig hann få riktigt fotfäste i fackföreningsrörelsen under åren 1919-1920. Efterhand väcktes förhoppningar om radikala reformer, delvis till följd av den fackliga oppositionens agitation, och delar av fackföreningsrörelsen kom att driva kravet på industriell demokrati i en offensiv anda och i ett socialistiskt perspektiv också under den defensiva perioden.

Under den offensiva perioden hade de frisinnade och socialliberala företagsledare varit de mest framträdande förespråkarna för den socialliberala huvudlinjen. Från 1920 tilltog emellertid liberalernas reservationer i frågan om industriell demokrati, och även om man inte uppgav den principellt positiva synen, drevs inte längre kravet på demokratireformer i industrin med samma entusiasm som 1919. Bidragande till detta var att frågans värde som minsta gemensamma nämnare med socialdemokratin i ekonomiska frågor hade minskat sedan regeringssamverkan upphört. Därtill kom att SAP:s socialiseringspolitik 1920 hade ökat den ideologiska klyftan mellan de båda forna vänsterpartierna. Även de reformpositiva företagsledarna tvingades med åren på grund av arbetsgivarorganisationernas kompromisslösa negativism att resignera i försöken att få till stånd lokala demokratireformer i företagen.

Under loppet av undersökningsperioden försköts åsiktsriktningarna så att de i allt högre grad kom att sammanfalla med gränserna för olika associationer och aktörsgrupper. Kännetecknande för den offensiva perioden hade varit att en rad riktningar inom olika organisationer drivit kravet på industriell demokrati, vilket i fråga om graden av arbetarinflytande och organisationsmodell stått för de mest skilda uppfattningar.

Mot undersökningsperiodens slut hade debattens huvudfrågor klarnat. Kravet på industriell demokrati fördes nu fram i ett socialliberalt perspektiv av den reformistiska arbetarrörelsen. Inom socialdemokratin var linjen etablerad, medan fackföreningsrörelsen ännu motvilligt anslöt sig. Stöd med reservationer till denna socialliberala linje gav liberalerna och syndikalisterna. De senare var de enda som fortfarande krävde industriell demokrati i ett socialistiskt perspektiv. Kommunisterna hade övergivit revoltstrategin från 1919 och rådssocialismens ideal i takt med leninismens stärkande inom Komintern, och ställde sig avvisande till industriell demokrati som de tolkade som ett reformkrav med borgerliga förtecken. Motstån-

dare till industriell demokrati, fast av andra skäl, var också arbetsgivarorganisationerna och högern.

14.2.5. Vilka som drev kravet på industriell demokrati

Björkman har polemiserat mot den traditionella synen att den reformistiska arbetarrörelsen varit drivande i frågan om arbetslivets demokratisering och mot den framträdande roll i sammanhanget som Wigforss fått i historieskrivningen. Björkman menar att reformisterna skulle ha varit en "eftertrupp" i debatten om industriell demokrati, medan de verkliga "pionjärerna" utgjordes av de båda revolutionära riktningarna. (1) Vad gäller syndikalisterna är det riktigt att arbetarnas inflytande i arbetslivet var en fråga väl i överensstämmelse med syndikalismens ideologi, att kravet på industriell demokrati restes tidigt och drevs ihärdigt och konsekvent i ett socialistiskt perspektiv under hela undersökningsperioden. Tveklöst utövade syndikalismen inflytande på den reformistiska arbetarrörelsen, men påverkan gick också i motsatt riktning. Dessutom var idéimpulserna från utlandet långt mer betydelsefulla för socialdemokratin än inflytandet från SAC.

När väl den svenska debatten om industriell demokrati startat 1919, var man inom den reformistiska rörelsen inte mindre aktiv i sina strävanden för ökat arbetarinflytande än vad syndikalisterna var. Innan dess hade man knappast känt några sympatier för syndikalismens frihetliga socialismsyn. I den mån som SAC kan betraktas som en "förtrupp" i debatten om industriell demokrati, var det i den bemärkelsen att man ideologiskt sett var först, men det var inte syndikalisterna som drog igång debatten 1919.

När det gäller vänstersocialisterna är Björkmans tes fel. SSV reste inte kravet på arbetarkontroll förrän efter den tyska novemberrevolutionen 1918. Kravet restes under den offensiva perioden som ett revolutionärt övergångskrav, medan rådsocialismens ideal aldrig kom att förankras i partiet. I takt med att leninismen stärkte sin ställning i SSV/SKP och sedan Komintern övergivit den anarkosyndikalistiska revoltstrategin från 1919, blev partiet alltmer negativt till industriell demokrati som inomkapitalistisk reform.

Beträffande Wigforss' personliga insats i debatten om industriell demokrati är det tveklöst så att han spelade en framträdande roll som visionär och teoretiker. Detta framgår av hans många föredrag och artiklar i frågan och av att han låg bakom Göteborgsprogrammet. Som politiker var emellertid inte Wigforss lika betydelsefull under undersökningsperioden. I partistyrelsen drev han inte mer än någon annan frågan om industriell demokrati och i utarbetandet

av driftsnämndsförslaget i KID hade han inte större del än andra ledamöter. Det är för övrigt slående att Wigforss' stora insats i den offentliga kommittén var just att utarbeta det teoretiska avsnittet i betänkanudet.

Av denna undersökning framgår att det vid sidan av Wigforss fanns en rad debattörer som var väl insatta i frågan om industriell demokrati. Bland anhängarna till kravet på arbetslivsdemokrati kan nämnas socialistiska visionärer och ideologer som Frans Severin, Albert Jensen, C N Carleson, Arthur Engberg, Gustav Möller och Georg Branting, fackliga ledare som Johan-Olov Johansson, Oscar Hagman, Otto Ljungquist, David Berg och Nils Linde, pragmatiska politiker och skribenter som Herman Lindqvist, Gottfrid Björklund, Erik Andersson, Erik Palmstierna, Nils Edén och Eliel Löfgren, samt praktiskt sinnade affärsmän och industriledare som Hugo Hammar, Elis Bosaeus, Christian Storjohann, Axel Vennersten, J E Brundin och Bertil Almgren. Även i motståndarlägret blev man snabbt välinformerad om vad debatten gällde och om olika reformmodeller och strategier. Många debattörer uppvisade teoretiska kvalitéer i nivå med Wigforss' och politiskt-taktiska som översteg hans. Att Wigforss för eftervärlden framstått som den industriella demokratins nestor, beror förmodligen på att han var ordförande i KID när lagförslaget avlämnades och på att han under hela sitt liv upprätthöll intresset för frågan om arbetslivets demokratisering och ständigt återkom till den i sina skrifter.

Även om hans egen historieskrivning kan kritiserasi sina delar, är Björkmans ifrågasättande av den traditionella synen välgrundat. Som framgått var inte reformisterna ensamma om att förespråka industriell demokrati, utan kravet ställdes inom samtliga av de fyra studerade aktörsgrupperna. Resultaten av denna undersökning bör således leda till att den traditionella historieskrivningen modifieras.

Ytterligare ett problem, som hänger samman med frågan om vem som drev kravet på industriell demokrati, gäller förhållandet mellan debatten på riksplanet och på lokal nivå. Uppstod den nationella debatten om industriell demokrati som resultat av en rad lokala krav på ökat arbetarinflytande? Mycket litet i det studerade materialet (2) tyder på detta. När förbundsledningarna tog upp frågan om industriell demokrati till behandling, skedde detta oftast genom initiativ utanför förbunden, t ex från LO, ARKID eller KID, eller som i Metalls fall genom initiativ från den fackliga oppositionen i förbundets ledning. Avdelningarna tycks däremot inte i någon nämnvärd omfattning ha drivit på i frågan. Ett undantag utgör dock avskedandetvisterna och motståndet mot paragraf 23, där lokala tvister tvingade förbundsledningarna att agera och avdelningsmotioner föranledde kongresserna att ta upp frågan om ar-

betsgivarparagrafen till debatt. I den mån frågan om industriell demokrati togs upp på lokalplanet, skedde det oftast genom initiativ från personer också aktiva i den nationella debatten eller från de nationella organisationerna.

14.3. Debatten i samhällsperspektiv

14.3.1. Varför debatten uppstod

När det gäller att förklara varför debatten om industriell demokrati uppstod 1919 och kom att bli så intensiv och omfattande, är det lämpligt att skilja mellan nödvändiga förutsättningar och omedelbart utlösande faktorer. De nödvändiga förutsättningarna rörde samhällets långsiktiga utveckling (3), och berörs här endast summariskt eftersom denna sida av förklaringen till debattens uppkomst delvis faller utanför ramen för undersökningen. Huvudvikten ligger i stället vid de kortsiktigt verkande förklaringsfaktorerna.

I inget land uppstod - bortsett från den producentkooperativa traditionen - någon debatt om industriell demokrati före genombrottet för det *moderna mekaniserade fabriksväsendet* mot slutet av 1800-talet. I England och USA tog diskussionerna om arbetarnas inflytande i industrin fart redan före och under världskriget, men i de flesta länder uppstod motsvarande debatt precis som i Sverige inte förrän i samband med krigsslutet eller efter kriget. Man kan således se genombrottet för de mekaniserade fabriker som en nödvändig förutsättning för uppkomsten av debatten om industriell demokrati. Visserligen hade det i Sverige funnits mekaniserade textilfabriker redan långt tidigare, men dessa hade varit isolerade företeelser i en industri där hantverksarbetet dominerade. Först när fabriksväsendet slog igenom på bred front, blev det mindre inflytande över de egna arbetsförhållandena, som präglade fabriksarbetarnas vardag jämfört med hantverksarbetarnas, ett fenomen av större samhällsbetydelse.

Kravet på industriell demokrati kan alltså delvis härledas ur fabriksarbetarnas arbetsvillkor. Medan hantverksarbetaren genom sitt monopol på yrkeskunnandet - inom de ramar som avtalet med arbetsgivaren medgav - kunde planera och genomföra sina arbetsuppgifter efter eget huvud och även i övrigt hade en högre status, var de upplärda eller okvalificerade fabriksarbetarnas möjligheter att påverka sina arbetsförhållanden mindre. De styrdes i sina dagliga uppgifter direkt eller indirekt av den maskinella tillverkningsprocessen och/eller av ordregivande och övervakande arbetsbefäl.

Kollektivavtalen hade givit arbetarna ett visst medbestämmande över de allmänna anställningsförhållandena och vissa skydds- och välfärdsfrågor. Kravet på industriell demokrati kan ses som fabriksarbetarnas försök att utvidga sina möjligheter att påverka förhållandena i arbetslivet till områden som hittills inte varit förhandlingsbara vid kollektivavtalsförhandlingarna. Ett visst stöd får detta resonemang av att det huvudsakligen var inom fackförbund som organiserade fabriksarbetare, som kraven drevs på inrättande av driftsråd, styrelserepresentation för de anställda eller ökat inflytande för de fackliga arbetsplatsorganisationerna. Men också inom hantverksarbetarnas fackförbund intresserade man sig för frågan om industriell demokrati, olika inflytandemodeller och i synnerhet för bildandet av arbetarkooperativa yrkesföretag och byggnadsgillen. Därför måste man peka på ytterligare en nödvändig förutsättning för uppkomsten av debatten om industriell demokrati som var uppfylld 1919 men som inte varit det 50 år tidigare, nämligen framväxten av en *organiserad arbetsmarknad*.

I och med uppkomsten av fackföreningar och förbund och arbetsgivarorganisationer avpersonifierades relationerna mellan arbetsgivare och anställda. Därmed förstärktes en företeelse som uppstått inom de moderna storföretagen och utsträcktes också till mindre arbetsplatser. Med fackföreningsrörelsens framväxt och kollektivavtalssystemets utbredning minskade arbetarens personliga band till arbetsgivaren och solidariteten inom yrket och/eller klassen ökade. Framför allt inom fabriksindustrin och storföretagen var motsättningen mellan arbetsgivare och arbetare mycket hårdare än vad som varit vanligt inom hantverksyrkena.

Hantverksarbetarna, som efterhand fick en allt mindre framträdande roll inom fackföreningsrörelsen, tvingades anpassa sig till de nya relationerna på arbetsmarknaden. I kollektivavtalen lyckades de ofta få traditionella rättigheter formellt godkända, även om tendensen var att den hierarkiska arbetsorganisation som vuxit fram inom fabrikssystemet i allt högre grad kom att prägla också hantverksproduktionen. När hantverkarnas fackliga organisationer krävde ökat arbetarinflytande, kan detta ses som ett försök att ge formell status åt traditionella rättigheter, till skydd mot eventuella försämringar som följt av den tekniska och arbetsorganisatoriska utvecklingen.

Framväxten av en organiserad arbetsmarknad innebar vidare att hantverksarbetarna, tillsammans med fabriksarbetare och intellektuella, kom att ingå i en socialistisk arbetarrörelse med gemensamma mål. När ledande personer och riktningar inom rörelsen började intressera sig för frågan om industrins demokratisering och socialisering, kom frågorna att uppmärksammas också i hantverksarbetar-

nas fackförbund. Man kan alltså inte härleda hantverksarbetarnas intresse för industriell demokrati enbart ur deras arbetslivssituation, utan minst lika viktigt var att de var del av en nationell arbetarrörelse som drev kravet på ökat arbetarinflytande.

Organisationernas framväxt hade bidragit till att motsättningen mellan arbetsgivare och arbetare hade blivit öppnare och hårdare, men samtidigt hade utvecklingen visat att intressekampen inte med nödvändighet måste leda till det totala klasskrigets kaos utan kunde regleras. Kollektivavtalssystemet och institutionen med offentlig medling och förlikning var exempel på detta. Det är mycket osannolikt att debatten om industriell demokrati alls skulle ha uppstått i det ickerevolutionära läge som rådde i Sverige efter kriget, om det inte funnits intresseorganisationer och erfarenheter av att reglera förhållandena på arbetsmarknaden och i arbetslivet.

De ideologiska traditionerna och erfarenheterna av tidigare reformer och arbetarkamp för inflytande i arbetslivet, kan inte förklara varför debatten uppstod 1919. Inom den socialistiska arbetarrörelsen hade man, bortsett från SAC, inte visat frågan om arbetarnas rätt att påverka sin arbetssituation något som helst intresse. Och även om det i den syndikalistiska ideologin fanns flera grundläggande likheter i utgångspunkter och mål med efterkrigsdebatten, hade man inom SAC före 1919 inte utvecklat någon särskild teori eller strategi för industriell demokrati. Arbetarnas erfarenheter av kamp för ökat inflytande inskränkte sig till två områden; kampen mot paragraf 23 och bildandet av arbetarkooperativa producentföreningar. I inget fall hade verksamheten varit speciellt omfattande eller särskilt framgångsrik. Några arbetarråd, motsvarande de ryska och centraleuropeiska, bildades aldrig i Sverige. Inte heller i det borgerliga lägret eller bland arbetsgivarna hade man före 1919 intresserat sig för de frågor som togs upp i efterkrigsdebatten, bortsett från liberalernas ställningstagande för medling och skiljedom och enskilda företagsledares satsningar på välfärdsprogram i företagen.

Om efterkrigsdebatten inte kan förklaras som ett led i en sedan länge pågående process av stegrade krav och kamp för ökat arbetarinflytande, vilka omvälvande händelseförlopp skulle då kunna förklara det brott i utvecklingen som inträffar 1919? Man kan peka på tre sådana, vilka inte var oberoende av varandra; krigsförhållandena, revolutionsvågen i Europa 1917-1919 och den svenska författningsreformen 1918.

Utän tvivel var det i första hand revolutionerna i Centraleuropa som bidrog till uppkomsten av en svensk debatt om industriell de-

mokrati, medan krigsförhållandenas respektive rösträttsreformens betydelse var underordnad eller en annan. Redan tidigare hade revolutionerna i Ryssland och Finland lett till en radikalisering av den svenska arbetarrörelsen och ökat intresset för socialiseringsfrågan. De centraleuropeiska revolutionerna under hösten 1918, framburna av rådsrörelsen bland arbetarna och soldaterna, och kraven på en omfattande och omedelbar socialisering och införande av arbetarkontroll i industrin, förde med ens in socialiseringsfrågan i den svenska politiska debatten. Även radikaleringen av arbetarklassen i andra europeiska länder bidrog till detta. För de svenska socialisterna gällde det nu att konkretisera sin vision av socialismen och utarbeta strategier för att nå dit. Liksom impulsen att prioritera socialiseringsfrågan kommit från utlandet, hämtade man inspiration därifrån när det gällde olika socialistiska förvaltningssystem och socialiseringsstrategier, och eftersom frågan om industriell demokrati aktualiserats i den utländska socialiseringsdebatten, väckte den intresse också i Sverige.

För liberaler och socialliberala företagsledare, som huvudsakligen hämtade sin inspiration från England och USA, framstod i stället industriell demokrati som ett lämpligt reformalternativ till en socialisering. Också för att förhindra att radikaleringen av arbetarrörelsen resulterade i strejker och andra samhällskonflikter, var man beredd att tillmötesgå arbetarna och erbjuda dem ökat inflytande i de privata företagen. Så mycket mer framstod detta som rimligt, då man tyckte sig se samma utveckling i utlandet.

Tingsten understryker betydelsen av författningsreformens principiella genomförande 1918 för den ideologiska nyorienteringen inom socialdemokratien efter kriget. Under 25 år hade socialdemokraterna skjutit undan socialiseringsfrågan på grund av nödvändigheten att först vinna demokratin. När nu rösträttsreformen var i hamn, var det ofrånkomligt att den för partiet ideologiskt centrala frågan om samhällets ekonomiska omgestaltning kom att prioriteras. Socialiseringsfrågan trädde i förgrunden. (4)

Utan att förneka att rösträttsreformen i hög grad påverkade de ideologiska och politiskt-taktiska diskussionerna inom SAP, måste man invända mot den avgörande betydelse för socialiseringsdebattens uppkomst, som Tingsten tilldelar denna reform. Visserligen nämner Tingsten också andra skäl till att socialiseringsfrågan tvingade sig fram 1919, t ex revolutionen i Ryssland och bildandet av SSV (5), men hans historieskrivning är ändå ett exempel på överskattning av ideologins betydelse för idébildningen inom en organisation och på motsvarande underskattning av samhällsutvecklingens betydelse. Även om rösträttsreformen inte hade genomförts 1918, skulle socialiseringsfrågan säkerligen ha kommit att aktuali-

seras i Sverige under efterkrigsåren genom inflytandet från utlandet. Kanske hade socialiseringsrörelsen t o m blivit kraftfullare, eftersom motsättningarna i samhället under sådana förhållanden förmodligen skulle ha varit mer skärpta.

Författningsreformens betydelse för debatten om industriell demokrati var, vid sidan av dess ideologiska innebörd för SAP, också delvis en annan. Den allmänna och lika rösträttens införande innebar för socialdemokraterna att en viktig etapp på väg mot socialismen var avslutad. Det var nu politiskt-taktiskt *möjligt* att hävda att det var dags att börja dra upp planerna för hur det socialistiska samhället skulle gestaltas och för hur man skulle nå dit. Likaså var det politiskt-taktiskt *möjligt* att förorda att alliansen med liberalismen skulle brytas. Dessa möjligheter ville vänstern inom det socialdemokratiska partiet utnyttja, men att inriktningen på en snar socialisering och uppgivande av all samverkan med borgerliga partier skulle ha varit en *nödvändig* eller ens naturlig följd av rösträttsreformen vederläggs av Sveriges politiska historia efter 1920. Vidare bidrog rösträttsreformen tillsammans med den utländska socialiseringsrörelsen till att en snar svensk socialisering kunde framstå som fullt trolig eller åtminstone möjlig. I alla politiska läger väntade man sig nämligen i början av år 1919 att den utvidgade rösträtten skulle resultera i en kraftig ökning av arbetarpartiernas representation i riksdagen, kanske så stor att de ensamma skulle utgöra majoriteten. Först efter andrakammarvalet 1920 insåg man att rösträttsreformens betydelse för riksdagens sammansättning inte skulle bli så stor.

I England och USA hade industrins omställning till krigsproduktion motiverat vissa statliga initiativ till industriell demokrati under kriget. Också omställningen till fredsekonomi efter kriget, vilket påverkade många arbetares anställningsvillkor och arbetsförhållanden, hade i de anglo-sachsiska länderna bidragit till att industriell demokrati var ett stort debattämne efter fredsslutet. Några motsvarande omställningsproblem fanns inte i Sverige. Här bidrog krigsförhållandena endast indirekt till debatten om industriell demokrati. Dagliga umbäranden orsakade av livsmedelsbrist och dyrtid skapade missnöje bland arbetarna och utgjorde grogrund för progaganda från de revolutionära grupperna, något som bidrog till arbetarrörelsens radikalisering och den fackliga offensiven från 1917. Vidare bidrog det utbredda missnöjet med kristidskommissionerna till att statssocialismen som idelotyp för det socialistiska samhället kom att ifrågasättas.

14.3.2. Varför reformerna uteblev

Trots att debatten om arbetslivets demokratisering var omfattande och intensiv resulterade den inte i några omfattande reformer i industrin. Bortsett från bildandet av lokala byggnadsgillen och enstaka lokala initiativ till samråd i företagen var misslyckandet i detta avseende i det närmaste totalt. Debattens historiska betydelse ligger i stället i att idén om industriell demokrati för första gången togs upp till offentlig diskussion - efterhand skulle den komma att vinna förankring inom de flesta läger.

Frågan inställer sig naturligtvis varför reformerna uteblev. I utlandet hade inflytandereformer genomförts under och strax efter kriget, varför skedde inte detsamma i Sverige? En orsak var att de svenska samhällsförhållandena skilde sig så totalt från de förhållanden som i utlandet varit förutsättningen för reformerna. I USA och England hade det varit det trängande behovet av arbetsfred och nationell enighet under kriget som föranlett regeringarna att ta initiativ till reformer. I Centraleuropa var bakgrunden de gamla statsmakternas sammanbrott efter krigsnederlaget och den revolutionära oro som rådde. Både i de anglo-sachsiska länderna och i Centraleuropa hade regeringsinitiativen tvingats fram av revolutionära och/eller militanta aktioner av arbetarna och varit försök att institutionalisera ett arbetarinflytande som redan existerade och att integrera den utomparlamentariska rörelsen i samhället.

I Sverige var de ekonomiska och politiska förutsättningarna för debatten om industriell demokrati helt annorlunda. Ekonomin och arbetsmarknaden var inte utsatt för den starka politiska styrning som varit fallet i de krigförande länderna och inte heller för det kaos som drabbade Centraleuropa efter kriget. Även om arbetsfred var önskvärd i Sverige 1919, var den inte ett lika högt prioriterat mål som den varit i USA och England under kriget. Inte heller var arbetarklassens radikalisering, de utomparlamentariska aktionerna och strejkkampen i Sverige på något sätt jämförbar med förhållandena i Centraleuropa 1918-1919. Motiven för regeringen att 1919 ta initiativ till omedelbara reformer om industriell demokrati var därför mycket svagare än i nämnda länder. Dessutom fanns det i Sverige, till skillnad från i England under och i Centraleuropa efter kriget, möjligheter för arbetarna att föra fram sina krav i de etablerade organisationerna. Shop stewards-rörelsen i England och rådsrörelsen i Centraleuropa hade uppstått just därför att speciella omständigheter gjort att några sådana möjligheter inte fanns. I Sverige var arbetarrörelsen tämligen stark och enig under reformistisk ledning. Socialdemokratien var företräd i riksdagen, fackföreningsrörelsen var erkänd av arbetsgivarna och kollektivavtals-

systemet etablerat. På de flesta större arbetsplatser fanns fackliga organisationer som kunde driva arbetarkraven och inga lagar lade hinder i vägen för den fackliga kampen. För arbetarna framstod det helt enkelt inte som nödvändigt att bilda nya organ, råd, som ersättning för eller som komplement till fackföreningarna.

Hade det bildats spontana driftsråd i Sverige 1919, skulle med all sannolikhet regeringen ha agerat kraftfullare för att åstadkomma reformer. Nu bildades inga råd, och regeringsinitiativen 1919-1920 inskränkte sig till att få till stånd offentlig utredning av frågorna om industriell demokrati och socialisering. Ett syfte med detta utredande var förmodligen att förhindra att de efterkrigsradikala stämningarna tvingade fram förhastade åtgärder. Motsvarande utredningsverksamhet i Centraleuropa var däremot inriktad på att få fram snabba reformförslag. Medan socialiseringskommissionerna i Tyskland och Österrike levererade en rad lagförslag inom loppet av ett halvår 1919, dröjde det i Sverige halvtannat år efter krigsslutet innan KID och SN ens tillsattes och ytterligare tre respektive 16 år innan uppdraget hade utförts.

Om en lagreform om industriell demokrati någonsin under undersökningsperioden hade realistiska möjligheter att antas av riksdagen, var det under 1919. Hade socialdemokraterna och liberalerna då lyckats enas om ett lagförslag av samma karaktär som KID-förslaget, är det mycket möjligt att det hade kunnat undgå det våldsamma motstånd som mötte driftsnämndsförslaget 1923. År 1919 förhöll sig arbetsgivarna och högern ännu avvaktande i debatten. En sådan enighet mellan socialdemokraterna och liberalerna hann emellertid aldrig växa fram, innan koalitionsregeringen upplöstes. När den revolutionära vågen i Centraleuropa ebbade ut under 1919, följd av en politisk högervändning, och den ekonomiska krisen satte in 1920, minskade trycket ytterligare på statsmakterna, de politiska partierna och arbetsgivarna att låta debatten om industriell demokrati resultera i reformer. Styrkeförhållandena i samhället hade förändrats till arbetarnas och arbetarrörelsens nackdel, vilket präglade såväl det allmänna debattklimatet som debatten om industriell demokrati.

Enbart samhällsförhållandena kan emellertid inte förklara varför reformer uteblev. Efter 1924 har ju inflytandereformer i arbetslivet genomförts, trots att samhällsstruktur och styrkeförhållanden inte på ett avgörande sätt skilt sig från 1920-talets. En viktig anledning till att tjugotalsdebatten inte resulterade i några reformer, var att idén om industriell demokrati vid denna tid ännu inte var tillräckligt förankrad hos arbetsmarknadens parter. Kravet på industrins demokratisering hade introducerats av intellektuella politiker och vunnit stöd hos politiska partier. I debattens inledande

skede hade däremot både arbetsgivare och fackföreningsrörelse förhållit sig skeptiskt avvaktande. Genom att socialdemokraterna 1920 införlivade kravet på industriell demokrati i sin offensiva socialiseringspolitik, knöts dessa två frågor ihop på ett sätt som skulle komma att påverka debatten under resten av undersökningsperioden.

Inom fackföreningsrörelsen, där radikalismen levde kvar längre än inom socialdemokratin, hyste man också under den defensiva perioden stora förväntningar på långtgående reformer som skulle ge arbetarna medbestämmanderätt i företagen. Arbetsgivarna kunde däremot avvisa arbetarnas krav på inflytande med argumentet att man inom arbetarrörelsen såg den industriella demokratin som inkörsporten till en socialisering av industrin. Bakom parternas respektive ståndpunkter och argument i frågan låg emellertid att man ännu inte gett idén om industriell demokrati en skepnad som gjorde en överenskommelse möjlig. När KID-förslaget presenterades, höll arbetsgivarna fast vid den traditionella linje som legat fast sedan 1905, att erkänna kollektivavtalssystemet men avvisa alla krav på arbetarinflytande som inskränkte arbetsgivarens rättigheter enligt paragraf 23, medan man inom fackföreningsrörelsen levde kvar i efterkrigsradikalismens reformoptimism.

1946 slöt LO och SAF det första avtalet om inrättande av rådgivande partssammansatta företagsnämnder, ett avtal vars principiella innehåll var snarlikt det driftsnämndsavtal som avvisats 1923-1924. Företagsnämndsavtalet kom till i en liknande radikal efterkrigsanda som rätt när den första debatten om industriell demokrati uppstod 1919, med den stora skillnaden att idén om arbetslivets demokratisering nu hade förankrats hos parterna. När frågan mognat och man fått distans till socialiseringsdebatten, lade sig arbetsgivarnas motstånd mot ökat arbetarinflytande, samtidigt som kraven inom fackföreningsrörelsen blev mindre långtgående. Först en lång tid efter det att den första debatten om industriell demokrati ebbat ut, började den ge resultat.

Noter

Kapitel 1

1. Se t ex Adlercreutz, Kollektivavtalet; Schmidt, Kollektivavtalet; Schmidt, Kollektiv arbetsrätt; Eklund, Rätten i klasskampen.
2. Jfr Olsson, Uppsvinget; Amark, Från kaos till ordning.
3. Se t ex Olsson, Pappersmassestrejken 1932; Schiller, Storstrejken 1909; Johansson, Strejken som vapen; Cederqvist, Arbetare i strejk, Björklund, Strejk - Förhandling - Avtal; Svensson & Svensson, Sjömansstrejken 1933; Nohrstedt, Bakgrunden till skogsarbetarstrejken; Kjellberg, Facklig organisering i tolv länder; Kupferberg, Byggnadsstrejken 1933-34.
Att undersöka maktrelationerna i industrin är den centrala uppgiften inom projektet "Facklig politik och facklig makt 1910-1960" vid Historiska institutionen i Stockholm under ledning av Klas Amark. För en projektbeskrivning, se Amark, Facklig politik och facklig makt 1910-1960, stencil vid Historiska institutionen i Stockholm; Amark, Facklig politik och facklig makt 1910-1960, HT nr 3 1984. Inom ramen för projektet har bl a publicerats Amark, Byggnadsträarbetarnas avtalsrörelser och konflikter 1914-1920; Amark, Facklig makt och fackligt medlemskap; Johansson, Facklig kamp i Norrköping 1870-1914; Persson, Södertäljekonflikten 1919-1920.
4. Se t ex Berglund, Industriarbetarklassens formering; Ekdahl, Arbeta mot kapital; Olsson, Då barn var lönsamma; Magnusson, Arbetet vid en svensk verkstad: Munktells 1900-1920.
5. Dels finns det en omfattande utvärderingsforskning om MBL:s effekter inom ramen för Arbetslivscentrums verksamhet, och dels bedrivs vid Historiska institutionen i Göteborg under ledning av Bernt Schiller projektet "Arbetarna, arbetsgivarna och den industriella demokratin". (För en projektbeskrivning, se Schiller, Arbetarna, arbetsgivarna och den industriella demokratin (stencil); Schiller, Arbetarna, arbetsgivarna och den industriella demokratin, Arbetarhistoria nr 31-32 1984)
6. Schiller, LO, paragraf 32 och företagsdemokratin.
7. Kjellberg, Från industriell demokrati till medbestämmande; Lundh, Från gillesocialism till BPA; Lundh, Vägar till arbetsplatsdemokrati; Lundh, Företagsdemokratis gränser.
8. Fredelius, Det socialdemokratiska försöket.
9. Söderpalm, Arbetsgivarna och Saltsjöbadspolitikern.
10. Projektet presenteras i Fructus, nr 5, sept 1986.
11. Schiller, LO, paragraf 32 och företagsdemokratin, s 19; Kjellberg, Från industriell demokrati till medbestämmande, s 53; Fredelius, Det socialdemokratiska försöket, s 10. Se också Lundh, Vägar till arbetsplatsdemokrati.
12. Tingsten, Den svenska socialdemokratis idéutveckling, del 1; Persson, Syndikalismen i Sverige 1903-1922.
13. Som viktiga undantag måste nämnas Björklund, Svenska Typografförbundet; Lindgren, Tingsten & Westerståhl, Svenska metallindustriarbetareförbundets historia, del 2.
14. Tingsten, Den svenska socialdemokratis idéutveckling, del 1.
15. Lewin, Planhushållningsdebatten.
16. Schiller, LO, paragraf 32 och företagsdemokratin.
17. Kjellberg, Från industriell demokrati till medbestämmande; Lundh, Från gillesocialism till BPA; Lundh, Vägar till arbetsplatsdemokrati.
18. Persson, Syndikalismen i Sverige 1903-1922.

19. Fredelius, Det socialdemokratiska försöket.
20. Wigforss, Minnen, del 2.
21. Gerdner, Det svenska regeringsproblemet 1917-1920.
22. Björkman, Vilka har i Sverige verkat för arbetslivets demokratisering?.
23. I en uppsats vid Historiska institutionen i Lund har dock Christer Hult studerat arbetsgivarnas och den politiska borgerlighetens inställning till industriell demokrati under decenniet före 1924. Bl a påtalas att de frisinnade i regeringsställning var positiva till industriell demokrati som en reform för att främja arbetsfreden och att arbetsgivarna inte var totalt eniga i sin negativa inställning till industrins demokratisering. Hults källmaterial är med ett undantag tryckt material, huvudsakligen artiklar i *Industria*. (Hult, *Borgerligheten och den industriella demokrati*, stencil vid Historiska institutionen i Lund, 1978) Eftersom uppsatsen enbart presenterats vid ett seminarium vid Historiska institutionen i Lund är det endast i mycket begränsad utsträckning som Hults resultat har kommit att uppmärksammas av andra forskare.
24. Text inom ramen för projektet "Facklig politik och facklig makt 1910-1960". (Se not 3).
25. Petersson, Introduktion till bok om maktbegreppet; Petersson, Några teman, s 4-7.
26. Detta avsnitt är en omarbetad version av ett avsnitt i Lundh, Hur har arbetarnas inflytande i arbetslivet förändrats under 1900-talet?.
27. Jfr Carter Lyman Goodrichs begrepp "the frontier of control", som varit en inspirationskälla vid utarbetandet av begreppet "arbetarinflytandets gräns" som används här. I sin avhandling skriver Goodrich:
 "Workers' control' is, I suppose, often translated as interfering with the employer's business". A definite notion of the meaning attached to the latter phrase would be of use in finding the fighting frontier of control. Where does the issue come into the open? At what point does the employer say - beyond this there shall be no discussion, the rest is my business alone? The line is a hard one to draw; the issues are rarely thought out in the abstract and rarely presented dramatically. The real frontier, like most lines in industry, is more a matter of accepted custom than of precisely stated principle. In a few instances, there have been definite attempts to stake out the boundary, evidently as results of disputes in which the principle become explicit." (Goodrich, *the Frontier of Control*, s 56)
 "Discipline and management, then, are convenient terms for the frontier of control. But that frontier must be looked for as a shifting line in a great mass of regulations in regard to which the question of control may never have arisen." (a a, s 62)
28. Jfr den lösning som Kjellberg förordar, enligt vilken en intressegemenskap ryms inom ramen för ett marxistiskt klasskampsperspektiv:
 "Inom vissa gränser kan man tala om ett intressesammanfall mellan klasserna kring en politik som går ut på att främja ekonomisk tillväxt och motverka kriser. Det betyder att det i vissa situationer kan finnas en materiell grundval för en samarbetspolitik mellan arbete och kapital. Klasskampen är således inte alltid något nollsummespel där den ene vinner vad den andre förlorar." (Kjellberg, *Facklig organisering i tolv länder*, s 8-9) Se också Stråht, *Socialdemokratisk ideologi mellan utopi och verklighet*.
29. Här är avsikten endast att redogöra för synen på den materiella grundvalen för ett samarbete mellan industrins arbetsgivare och arbetare, inte att gripa in i debatten om "arbetararistokratin" bety-

- delse för reformismens framgångar inom arbetarrörelsen. Beträffande denna debatt, se t ex Hentilä, Den svenska arbetarklassen och reformismens genombrott inom SAP före 1914; Hentilä, Orsaker till reformismens genombrott i svensk socialdemokrati; Olofsson, Teorier om arbetararistokrati och reformism hos Engels och Lenin; Schiller, Debatt; Olofsson, Arbetararistokrati och reformism, del 1 och 2; Johansson, Arbetararistokrati och reformism; Johansson, Arbetararistokrater och arbetarbyråkrater.
30. Jfr Abrahamsson & Broström, Om arbetets rätt, s 266; Broström, MBL:s gränser - den privata äganderätten, s 19; Lundh, Från gillnessocialism till BPA; Lundh, Företagsdemokratis gränser.
 31. Webb & Webb, Industrial Democracy.
 32. Leicht, Man to Man.
 33. I del 2 av "Den svenska debatten om industriell demokrati 1919-1924" kartläggs och analyseras idéutvecklingen och reformverksamheten i de länder som hade störst betydelse för den svenska debatten om industriell demokrati. Länderna i fråga är Ryssland, Österrike, Tyskland, England, USA och Norge. Del 2 föreligger i manusform och beräknas utkomma vid årsskiftet 1987/1988. I den mån som det i del 1 förekommer uppgifter om den utländska debatten och reformverksamheten, vilka behandlas i del 2, ges inga referenser till källor och litteratur, utan här hänvisas endast till käll- och litteraturlistan i del 2.
 34. Schiller, LO, paragraf 32 och företagsdemokratin, s 19; Kjellberg, Från industriell demokrati till medbestämmande, s 53; Fredelius, Det socialdemokratiska försöket, s 9-10; Björkman, Vilka har i Sverige verkat för arbetslivets demokratisering?, s 47.
 35. Undersökningen av fackföreningsrörelsen har omfattat följande fackliga organisationer och typer av källmaterial och litteratur. När det gäller de intensivt studerade organisationerna har otryckta källor utnyttjats, annars inte utom i undantagsfall. I käll- och litteraturlistan redovisas endast källor och litteratur som har utnyttjats i texten och som det har refererats till i noterna.

Facklig organisation

Landsorganisationen: A, B, C, D, E.

Bleck- och Plåtslagareförbundet: A, B, C, D.

Bokbindareförbundet: A, B, C, D, E.

Bryggeriindustriarbetareförbundet: A, B, C.

De Förenade Förbunden: A, B, C, D.

Eldare-Unionen: A, B, E.

Frisörbiträdesförbundet: A, B.

Försäkringsfunktionärernas förbund: A, B.

Gjutareförbundet: A, B, C, I.

Grov- och Fabriksarbetareförbundet: A, B, C, D, E.

Gruvindustriarbetareförbundet: A, B, C, D.

Handelsarbetareförbundet: A, B.

Hattarbetareförbundet: A, B.

Järnvägsmannaförbundet: A, B, C, D, E.

Kakelugnsmakareförbundet: A, B.

Kommunalarbetareförbundet: A, B, C, D.

Litografiska Förbundet: A, B.

Livsmedelsarbetareförbundet: A, B, C, D.

Metallindustriarbetareförbundet: A, B, C, D, E.

Murareförbundet: A, B, C, D, E.

Måleriarbetareförbundet: A, B, C, D, E.

Pappersindustriarbetareförbundet: A, B, C, D, E.
Sadelmakare- och Tapetserareförbundet: A, B.
Skogs- och Flottningsarbetareförbundet: A, B.
Sko- och Läderindustriarbetareförbundet: A, B, C, D.
Skrädderiarbetareförbundet: A, B, C, D.
Stenindustriarbetareförbundet: A, B, C, D, E.
Sågverksindustriarbetareförbundet: A, B, C, D.
Tobaksindustriarbetareförbundet: A, B, C, D.
Träarbetareförbundet: A, B, C, D, E.
Tunnbindareförbundet: A, B.
Typograf förbundet: A, B, C, D.
Väg- och Vattenbyggnadsarbetareförbundet: A, B, C, D.

Elektriska Arbetareförbundet: A, B, C, D, E.
Lokomotivmannaförbundet: A, B.
Postmannaförbundet: A, B.
Sjömans-Unionen: A, B.
Telegraf- och telefonmannaförbundet: A, B.
Textilarbetareförbundet: A, B, C, D.

Typ av källmaterial

A: Kongressprotokoll
B: Årsberättelser
C: Förbundsorgan
D: Förbundsmonografi
E: Arkivmaterial

36. SOU 1923:29, s 74-75.
37. Protokoll från sammanträde med representanter för landssekreteriatet och fackförbund med medlemmar inom byggnadsindustrin den 11-12 dec 1921, Konferensprotokoll, LO:s arkiv.
38. Protokoll från sammanträde med representanter från landssekreteriatet och LO-förbund med medlemmar i byggnadsindustrin den 10 nov 1922, Protokoll. Fackliga konferenser 1905-1958, LO:s arkiv.
39. Samtidigt som denna undersökning har genomförts, har dock den östtyske historikern Reinar Schwenke, Greifswalds universitet, i sitt avhandlingsarbete om socialiseringsrörelsen i Tyskland och Sverige efter det första världskrigets slut utnyttjat Socialiseringsnämndens arkiv och Socialiseringsnämndens handlingar i Gustav Möllers arkiv (ARAB).
40. Följande tidskrifter har total excerperats: Affärsvärlden, Allmänna Valmansförbundets Månadsblad, Bleck- & Plåtslagaren, Bokbinderiarbetaren, Bryggeriarbetaren, Det nya Sverige, Ekonomisk tidskrift, Elektrikern, Fackföreningsrörelsen, Forum, Förbundet, Gjutaren, Grovarbetaren, Gruvarbetaren, Handelsarbetaren, Industria, Industriförbundets meddelanden, Kooperatören, Medborgaren, Metallarbetaren, Målarnes Facktidning, Mål och medel, Nordisk tidskrift i organisation, Pappersindustriarbetaren, Signalen, Skoarbetaren, Skrädderiarbetaren, Statsvetenskaplig tidskrift, Stenarbetaren, Sunt förnuft, Svensk Förmantidning, Svensk tidskrift, Svensk Typograf-Tidning, Sveriges Verkmästaretidning, Sågverksindustriarbetaren, Teknisk tidskrift, Textilarbetaren, Tiden, Transportarbetaren, Träarbetaren, Verkstäderna, Zimmerwald. Inte alla av dessa total excerperade tidskrifter har utnyttjats som källor. I källförteckningen anges endast sådana källor som det refereras till i noterna.
41. Svenska Telegrambyråns arkiv.
42. Schiller, LO, paragraf 32 och företagsdemokratin, s 21.

Kapitel 2

1. Framställningen av industrialiseringsprocessen och dess betydelse för arbetarna baseras på Jörberg, Growth and Fluctuations of Swedish Industry 1869-1912; Schön, Från hantverk till fabriksindustri, Gårdlund, Industrialismens samhälle; Montgomery, Industrialismens genombrott i Sverige; Schön, Industrialismens förutsättningar, Lindbom, Den svenska fackföreningsrörelsens uppkomst och tidigare historia 1872-1900; Hansson, Arbetarrörelsen i Sverige; Hansson, Den svenska fackföreningsrörelsen; Berglund, Industriarbetarklassens formering; Ekdahl, Arbete mot kapital; Olsson, Då barn var lönsamma; Isacson & Magnusson, Vägen till fabrikena; Amark, Facklig makt och fackligt medlemskap, Wallentin, Arbetarklassen och det industriella genombrottet; Therborn, Kapitalism och rösträtt; Söderberg, Hantverkarna i genombrottsskedet 1870-1920; Johansson, Den effektiva arbetstiden.
2. Cole, A History of Socialist Thought, vol 2; a a, vol 3, del 1, s 1-36.
3. a a.
4. "Svenska Socialdemokratiska Arbetarförbundets program 1881", i Från Palm till Palme, s 137-138; "Program för det svenska socialdemokratiska arbetarpartiet 1885", i a a, s 139-141; Utdrag ur Gotha-programmet, i a a, s 185. Jfr Ahlsén, Perioden före partiets grundande, i a a, s 16-19.
5. Utdrag ur Erfurtprogrammet, i Från Palm till Palme, s 186-187; Lindhagen, Socialdemokratins program, del 1, s 13; Simonson, Socialdemokratin och maktövertagandet, s 38.
6. "Program för Sverges Socialdemokratiska Arbetareparti" (1897), i Från Palm till Palme, s 144.
7. "Program för Sverges Socialdemokratiska Arbetareparti" (1897), i a a, s 144; Dahlberg, SAP:s ideologiska utveckling 1889-1914, i a a, s 45; Lindhagen, a a, s 24-25.
8. Simonson, Socialdemokratin och maktövertagandet, s 40.
9. a a, s 32-35. Se också Lindbom, Revolution eller reformer, s 87-103.
10. Simonson, a a, s 30.
11. Besant, Industrin i den socialistiska staten; Möller, Syndikalismen i svensk jordmån; Sommarin, Syndikalismen.
12. Simonson, a a, s 29-30.
13. a a, s 37-40.
14. Lindhagen, Socialdemokratins program, del 1, s 42-47; Tingsten, Den svenska socialdemokratins idéutveckling, del 1, s 209-210, 215-217.
15. Lindbom, Den socialdemokratiska ungdomsrörelsen i Sverige, s 237-238; Berntson, Sveriges Kommunistiska Parti och leninismen 1919-1929, s 11-13.
16. Persson, Syndikalismen i Sverige 1903-1922, s 52-54, 109-110.
17. a a, s 22, 148-149, 171.
18. "Manifäst till Sverges arbetare", i Bergkvist & Arvidsson, SAC 1910-1960, s 12-16.
19. Persson, a a, s 161-162.
20. a a, s 21-22.
21. a a, s 155-160.
22. a a, s 160-161.
23. a a, s 148-161.
24. Schmidt, Kollektiv arbetsrätt, s 30-31; Westerståhl, Svensk fackföreningsrörelse, 238-246.
25. Schmidt, a a, s 32-33; Schiller, Storstrejken 1909, s 20-28.

26. Schiller, a a, s 28. SAF:s 23:e stadgeparagraf löd:
"I kollektivt aftal, som upprättas mellan delägare eller medlem af föreningen och fackförening eller fackförbund, skall intagas bestämmelse, att arbetsgifvaren har rätt att fritt antaga och afskeda arbetare, att leda och fördela arbetet och att begagna arbetare från hvilken förening som helst eller arbetare stående utanför förening." (Återgiven i Arbetsstatistik F1. Kollektivafstal i Sverige träffade under år 1908, s 62)
27. Schiller, a a, s 39-41; Lohse, Arbetsgivarnas inställning till föreningsrätt, arbetarskydd och arbetstid, s 71-77.
28. Schiller, a a, s 41.
29. Schiller, LO, paragraf 32 och företagsdemokratin, s 28-29, 115-116.
30. a a, s 28-32.
31. Westerståhl, Svensk fackföreningsrörelse, s 276, 313-314, 317-318.
32. a a, s 335-336.
33. a a, s 325, 328, 342-344.
34. Schmidt, Kollektiv arbetsrätt, s 36.
35. Westerståhl, a a, s 340-343.
36. a a, s 261, 267-270, 333-335, 339-340.
37. a a, s 258-259, 293-300.
38. a a, s 271-274, 297-299.
39. a a, s 353-358.
40. a a, s 297-298, 313-314, 317-318, 326, 345-346; Schmidt, Kollektiv arbetsrätt, s 37.
41. De Geer, Rationaliseringsrörelsen i Sverige, s 71-85; Berner, Teknikens värld, s 196-199, Berggren, Slog taylorismen aldrig igenom i Sverige?, s 32-34; Johansson, Taylorismen och arbetarrörelsen.
42. Jfr De Geer, a a, s 77-78.
43. Jonsson, Taylorismen och svensk arbetarrörelse 1913-1928, s 3-6, 8-21.
44. Svensson, Japansk företagsledning och svenska bruk - en felande länk?, s 22.
45. a a, s 22-23; Se också Brandes, American Welfare Capitalism 1880-1940; Brody, The Rise and Decline of Welfare Capitalism.
46. Lescohier, Working Conditions, s 316-336.
47. Leicht, Man to Man.
48. Lescohier, a a, s 340-352.
49. 1800-talets patriarkaliska välfärdsinrättningar beskrivs bl a i Berglund, Industriarbetarklassens formering; Olsson, Husqvarna arbetare 1850-1900; Ekstrand, Från konsul Göransson till MBL; Jakobson, Företaget, kommunen, individen; Svensson, Från ackord till månadslön; Svensson, Japansk företagsledning och svenska bruk - en felande länk? Magnusson, Patriarkalism och social kontroll.
50. Svensson, Från ackord till månadslön, s 139, 160; Svensson, Japansk företagsledning och svenska bruk - en felande länk?, s 25-26.
51. Svensson, Från ackord till månadslön, s 138-139; Svensson, Japansk företagsledning och svenska bruk - en felande länk?, s 14-15.
52. Svensson, Japansk företagsledning och svenska bruk - en felande länk?, s 26.
53. Appendix 1: N1.
54. Svensson, Från ackord till månadslön, s 139-140.
55. a a, s 140.
56. Hammars tal vid VF:s allmänna möte i Malmö den 30 juni 1919, EDK:s handlingar, VF:s arkiv; Hammars debattinlägg vid IF:s tioårsmöte i Stockholm den 20 april 1920, i Rabenius, Några betydelsefullare spörsmål inom den s k ekonomiska demokratin, s 31-36.

57. Hammars debattinlägg vid IF:s tioårsmöte i Stockholm den 20 april 1920, i Rabenius, a a, s 32-33.
58. a a, s 32-33; Hammars tal vid VF:s allmänna möte i Malmö den 30 juni 1919, EDK:s handlingar, VF:s arkiv.
59. Svensson, Från ackord till månadslön, s 140.
60. Høijer, Svensk socialpolitisk historia, s 57-58, 71-92; Svenska valprogram 1902-1952, del 1.
61. Björkman, Vilka har i Sverige verkat för arbetslivets demokratisering?, s 47-48.
62. Politiken 14 april 1917.
63. Klockare, Svenska revolutionen, s 28-35; Andrae, Proletära organisationsformer 1917, s 98-99.
64. Andrae, a a, s 88-91; Andrae, Från ord till handling, s 216-217.
65. Andrae, Proletära organisationsformer 1917, s 91-92.
66. "Ett utmärkt föredöme", Politiken 19 april 1917; "Kampen mot hungern", av G S-m, Syndikalisten 21 april 1917.
67. "Hungerdemonstrationerna fortfara", av G S-m, Syndikalisten 25 april 1917.
68. Andrae, Proletära organisationsformer 1917, s 100; Casparsson, LO under fem årtionden, del 1, s 434-435; Andrae, Från ord till handling?, s 218-219.
69. "En utmaning mot de svältande", av G S-m, Syndikalisten 12 maj 1917. Se också "Den s k 1917 års arbetarekommitté", Syndikalisten 19 maj 1917.
70. Protokoll fört vid Socialdemokratiska vänsterns konstituerande kongress i Stockholm 13-16 maj 1917, s 149-151.
71. Andrae, Från ord till handling, s 219; Syndikalisten 30 maj 1917; "Manifest till Sväriges arbetare", FDP juni 1917. Se också referat från mötet i Hornsbergs hage, FDP 7 juni 1917.
72. "Manifest till Sväriges arbetare", FDP 7 juni 1917.
73. Andrae, Från ord till handling, s 218-220; Andrae, Proletära organisationsformer 1917, 105-106; Casparsson, LO under fem årtionden, del 1, s 444-449.
74. FDP 15 juni 1917; SocD 21 juni 1917.
75. Andrae, Från ord till handling, s 220; Andrae, Proletära organisationsformer 1917, s 105-106.
76. Berättelse över SSV:s verksamhet 1917, s 11; "Landsrådets aktionsprogram", FDP 23 febr 1918; Andrae, Från ord till handling, s 222.
77. Berättelse över SSV:s verksamhet 1917, s 11; FDP 23 febr 1918.
78. Andrae, Från ord till handling, s 219.
79. a a, s 223.
80. Andrae, Proletära organisationsformer 1917, s 92-93.
81. FDP 22 juni 1918.
82. Berättelse över SSV:s verksamhet 1918, s 7-8; "Fram för den socialistiska republiken," FDP 9 nov 1918. Manifestet återges också i Berättelse över SSV:s verksamhet 1918, s 8.
83. Andrae, Från ord till handling s 224-225.
84. FDP 16 nov, 17 nov 1918; Berättelse över SSV:s verksamhet 1918, s 8-14.
85. Se också Andrae, Från ord till handling, s 226-228; Gerdner, Det svenska regeringsproblemet 1917-1920, s 32-33. Se också Berättelse över SSV:s verksamhet 1918, s 8-14.
86. FDP 19 nov 1918.
87. Andrae, Från ord till handling, s 229-231; Gerdner, a a, s 38.
88. "Manifest till Sväriges fackligt organiserade arbetare", FDP 12 april 1917. Se också Jensen, Vad vill fackoppositionen.
89. "Arbetarkontroll över industrin", av G Hirdman, FDP 11 dec 1918.

90. FDP 22 juni, 30 juli, 3 aug, 10 aug, 24 aug, 3 sept, 19 sept och 28 sept 1918. Se också Ström, Den ryska arbetar- och bonderepublikens statsförfattning.
 91. Persson, Syndikalismen i Sverige 1903-1922, s 181, 197.
 92. "Den ryska revolutionen och arbetarnas kontroll över industrien", av A J-n, Syndikalisten 27 mars 1918.
 93. Persson, a a, s 179-181, 186-187.
 94. Jfr von Oertzen, Betriebsräte in der Novemberrevolution, s 9-12.
 95. Beträffande de metodiska problemen att fastställa den generella faktiska gränsen för arbetarinflytandet, se Lundh, Hur har arbetarnas inflytande i arbetslivet förändrats under 1900-talet?.
 96. Schiller, Storstrejken 1909, s 27; Arbetsstatistik F:1. Kollektivavtal i Sverige träffade under år 1908, s 8.
 97. SOS, Kollektivavtal i Sverige år 1918, s 1; Malmgren, Kampen om kollektivavtal, s 91.
 98. Malmbrytning och metallindustri, Jord- och stenindustri, Trävaruindustri, Pappers- och grafisk industri, Livsmedelsindustri, Textil- och beklädnadsindustri, Läder-, hår- och gummivaruindustri, Kemisk-teknisk industri.
 99. Arbetsstatistik F:1. Kollektivavtal i Sverige träffade under år 1908, s 9; SOS, Kollektivavtal i Sverige år 1918, s 1; SOS, Kollektivavtal i Sverige år 1919, s 2.
 100. Arbetsstatistik. A:5. Kollektivavtal angående arbets- och löneförhållanden i Sverige, del 1, 96-97; SOS, Kollektivavtal i Sverige vid årsskiftet 1920/21, del 1, s 5-7.
 101. SOS, Kollektivavtal i Sverige vid årsskiftet 1920/21, del 1, s 9.
 102. Arbetsstatistik. A:5. Kollektivavtal angående arbets- och löneförhållanden i Sverige, del 1, s 149-150, 229.
 103. Appendix 1: A2, E3, I, K.
 104. Appendix 1: K.
 105. Appendix 2: s1, s2. Se också "Allmänna Svenska boktryckareföreningen och Svenska typografförbundet. 1903 års tariffkommittés beslut", i Arbetsstatistik. A5. Kollektivavtal angående arbets- och löneförhållanden i Sverige, del 2, s 225-256; Kollektivavtal för typografiska yrkena i Sverige att gälla från och med den 1 juli 1914 till den 1 juli 1919.
 106. Citerat i Arbetsstatistik. A:5. Kollektivavtal angående arbets- och löneförhållanden i Sverige, del 1, s 218.
 107. Citerat i a a, s 218.
 108. a a, s 219.
 109. a a, s 220.
 110. Tabell 2:2 visar en skattning av innehållet i de under ett genomsnittså 1913-1917 gällande kollektivavtalen. Tabellen har arbetats fram på följande sätt: Då årliga uppgifterna om under året *ingångna* kollektivavtal har adderats för perioden 1913-1917. Motivet att låta perioden vara så lång är att avtalsperioderna ökade under kriget och att det är viktigt att ingen stor arbetargrupp lämnas utanför undersökningen. Å andra sidan medför den femåriga undersökningsperioden att branscher där man slöt avtal med kort giltighetstid blir överrepresenterade. Detta gäller i synnerhet näringsgrenar som textil- och beklädnadsindustri, transportindustrin och träindustrin.
- Eftersom statistiken anger det årliga antalet *gällande* avtal och avtalsarbetare inom de olika näringsgrenarna är det möjligt att använda medelvärdet för dessa kategorier under åren 1913-1917 som en riktpunkt för en skattning av avtalens innehåll. Inom varje näringsgren har uppgifterna om ingångna avtal och arbetare under dessa justerats till att överensstämma med årsmedelvärdet under perioden 1913-

- 1917 för gällande avtal och arbetare under gällande avtal. Därigenom undviks att avtalen inom vissa näringsgrenar får för stor betydelse för helhetsintrycket. Skevheter inom en och samma näringsgren har det däremot inte gått att undanröja.
111. Appendix 1: A1, A2, B, C, E1, E2, E3, F1, F2, G1, G2, G3, H, I, K, L, M; Appendix 2: a, b1, c1, e, h, i, j1, k2, k4, l, p1, p2, q, r, s2.
 112. Hallendorff, Svenska Arbetsgifvareföreningen 1902-1927, s 210-213.
 113. Appendix 1: D; Appendix 2: g, f1, o1, o2.
 114. Appendix 2: m.
 115. Appendix 1: N1, N2, N3.
 116. Arbetsstatistik. A:5. Kollektivaftal angående arbets- och löneförhållanden i Sverige, del 1, s 220.
 117. Appendix 1: N1, N2.
 118. Appendix 1: N3.
 119. a a.
 120. Appendix 1: D; Appendix 2: f1.
 121. Appendix 1: A1, A2.
 122. Appendix 1: E1, E2, E3, F1, F2, F3, G1, G2, G3, H, I, K, L, M; Appendix 2: b1, j1, p1, p2, q, r.
 123. Appendix 1; C, L; Appendix 2: b1, e, f1, p1, r.
 124. Appendix 1: L.
 125. I olika utsträckning förekommer dylika ordningsföreskrifter i följande avtal: Appendix 1: A1, A2, B, C, D, E1, E2, E3, F1, F2, F3, G1, G3, H, I, K, L, M, N3; Appendix 2: a, b1, c, i, j1, p1, p2, q, r.
 126. Appendix 1: B; Appendix 2: p2.
 127. Appendix 1: C; Appendix 2: b1, r.
 128. Nilsson, Från kamratföreningar till facklig rörelse, s 72-75.
 129. Appendix 1: B, C, E1, E2, E3, F3, G1, G2, G3, kH, I, K, L, N3; Appendix 2: e, h, i, j1, k2, k4, l, p2, q.
 130. Appendix 1: E1.
 131. Appendix 1: L; Appendix 2: e, h, k2, k4, l, p2.
 132. Appendix 1: G1.
 133. Arbetsstatistik. A:5. Kollektivaftal angående arbets- och löneförhållanden i Sverige, del 1, s 231.
 134. a a, s 220-223, 232-233, 374-381.
 135. a a, s 220-223, 374-381.
 136. Arbetsstatistik F:1-F:3. Kollektivaftal i Sverige träffade under 1908-1910; SOS, Kollektivavtal i Sverige år 1911-1918.
 137. Arbetsstatistik. A:5 Kollektivaftal angående arbets- och löneförhållanden i Sverige, s 223-224.
 138. Appendix 1: D.
 139. Arbetsstatistik. A:5. Kollektivaftal angående arbets- och löneförhållanden i Sverige, del 1, s 224; Appendix 1: N3; Appendix 2: k2, k4, s1, s2.
 140. Avtalsstatistik. A:5. Kollektivaftal angående arbets- och löneförhållanden i Sverige, del 1, s 224, 374-381.
 141. Arbetsstatistik. F1-F3. Kollektivaftal i Sverige träffade under år 1908-1910; SOS, Kollektivavtal i Sverige år 1911-1918.
 142. SFS 1912, nr 206, Lag om arbetarskydd.
 143. Från yrkesfarelag till arbetsmiljölag, s 35, 66.
 144. a a, s 36.
 145. Lundh, Sveriges första skyddsombud.
 146. Yrkesinspektionens berättelse 1918.
 147. Gunnarsson & Lundh, Arbetsmiljö och arbetarskydd under 100 år.
 148. Gjöres, Svensk kooperatör före åttiotalet, s 28.

149. a a, s 187-188; Gjöres, Konsumentkooperationen i Sverige, s 5.
150. Ruin, Kooperativa Förbundet 1899-1929, s 21; Sjölin, Svensk kooperatation under 1800-talet, s 24-25; Pählman & Sjölin, Arbetareföreningarna i Sverige 1850-1900, s 196-228.
151. SOS, Kooperativ verksamhet i Sverige 1917-1919, s 8.
152. SOS, Kooperativ verksamhet i Sverige 1908-1910, s 28, 30; dito 1911-1913, s 20-21; dito 1914-1916, s 12; dito 1917-1919, s 9.
153. SOS, Kooperativ verksamhet i Sverige 1908-1910, s 28; dito 1911-1913, s 20-21; dito 1914-1916, s 12; dito 1917-1919, s 9.
154. Sundström, Bostadskooperationen, s 154-157; SOS, Kooperativ verksamhet i Sverige 1908-1910, s 28-30.
155. SOS, Kooperativ verksamhet i Sverige 1908-1910, s 28-30.
156. Gjöres, Konsumentkooperationen i Sverige, s 147-151; SOS, Kooperativ verksamhet i Sverige 1914-1916, s 64-66, 70-71, 164-165.
157. SOS, Kooperativ verksamhet i Sverige 1908-1910, s 28-30.
158. SOS, Kooperativ verksamhet i Sverige 1908-1910, s 20-21, 28; dito 1911-1913, s 14-15, 21; dito 1914-1916, s 8-9, 12, 74-76; dito 1917-1919, s 6-7, 9, 63-65.
159. a a. 1916 uppgick Fram i Tobaksmonopolet.
160. Stolpe, Konsument- och producentkooperation, s 77-78; Stolpe, Kooperatationen som arbetsgivare 1850-1968, s 36-37; Heckscher, Svenska produktionsproblem (1922), s 210-213.
161. a a.
162. Stolpe, Kooperatationen som arbetsgivare 1850-1968, s 33-35; Stolpe, Konsument- och producentkooperation, s 78; Ruin, Kooperativa Förbundet 1899-1929, s 83-88.
163. Stolpe, Kooperatationen som arbetsgivare 1850-1968, s 37-39; Stolpe, Konsument- och producentkooperation, s 78-79.
164. Fackföreningsrörelsen i Sverige, Norge, Danmark, Tyskland, England och Frankrike, del 3, s 12-13.
165. Beslut i industriförbundsfrågan vid LO:s kongresser, cit fr s 5.
166. Fackföreningsrörelsen i Sverige, Norge, Danmark, Tyskland, England och Frankrike, del 3, s 24-33.
167. Molin, Brev till Christer Lundh den 14 nov 1986. Brevet innehåller en sammanställning av de preliminära forskningsresultaten om förekomsten av arbetsplatsorganisationer under 1910-talet inom ramen för projektet "Den fackliga arbetsplatsorganisationens framväxt och betydelse - En studie av de till Landsorganisationen anslutna förbunden". Projektet bedrivs vid Företagsekonomiska institutionen i Uppsala under ledning av Roger Molin.
168. Molin definierar arbetsplats som "det lokala, avgränsade område inom vilket arbetsgivarens verksamhet bedrivs", liktydigt med termen "arbetsställe" i den officiella statistiken, men ej med det juridiska företagsbegreppet. (Molin, Fackföreningsrörelsens organisation och forskningen därom, s 226) Som "större" räknar Molin arbetsplatser med fler än 50 arbetare. (Molin, Brev till Christer Lundh den 14 nov 1986)
169. Molin, Brev till Christer Lundh den 14 nov 1986.
170. Innan PIAF bildades 1920 organiserades arbetarna inom pappers- och massaindustrierna av GoFAF och SIAF.
171. Molin, Brev till Christer Lundh den 14 nov 1986.
172. a a; Johanson, Arbetsplatsorganisationernas framväxt och betydelse inom Metall och Handels, s 27-29; Kjellberg, Ansökan till Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond, 1984. Ansökan innehåller en forskningsrapport för projektet "Den fackliga arbetsplats- och skyddsorganisationens utveckling". Projektet bedrivs under ledning av Göran

Therborn och med Anders Kjellberg som övrig deltagare vid Sociologiska institutionen i Lund.

173. Molin, Brev till Christer Lundh den 14 nov 1986.

174. Kjellberg, a a; Johanson, a a, s 19-20, 25-27.

175. Johansson, a a, s 25-27.

176. Kjellberg, a a.

Kapitel 3

1. I den följande redogörelsen för debattens förlopp ges inga detaljerade referenser i noter, eftersom sådana ges i kapitlen 4-13. Inte heller beträffande redogörelsen för den internationella och inhemska politiska och ekonomiska utvecklingen ges några detaljerade nothänvisningar eftersom det rör sig om redan kända fakta. Redogörelsen för den internationella utvecklingen baseras på del 2 av "Den svenska debatten om industriell demokrati 1919-1924". I övrigt grundar sig framställningen huvudsakligen på följande verk:

Allmänt om undersökningsperioden: Hildebrand, Gustav V som människa och regent; Lindorm, Gustav V och hans tid; Palme, Tjugotalets samhälle; Svensson, 1920-talet i svensk politik; Nerman, Svensk arbetarrörelse under hundra år; Nerman, Svensk arbetarrörelse under hundra år; Svenska Dagbladets årsböcker; Gunnarsson, Arbetarrörelsens krönika i ord och bild, del 1.

Inrikespolitik: Gerdner, Det svenska regeringsproblemet 1917-1920; Gerdner, Parlamentarismens kris i Sverige vid 1920-talets början; Svensk politik 1905-1939.

Ekonomi och arbetsmarknad: Montgomery, Svensk ekonomisk historia mot internationell bakgrund 1913-1939; Östlind, Svensk samhällsekonomi 1914-1922; Järte/Koch, Arbetslöshetspolitik 1914-1924; Gårdlund, Industrialismens samhälle; Ekblom, Den svenske lönearbetaren; Lindberg, Nödhjälp och samhällsneutralitet; Tham, Hyresmarknad och hyresreglering 1914-1923; Mannerfelt, Livsmedelspolitik och livsmedelsförsörjning 1914-1922; Höijer, Svensk socialpolitisk historia.

Aktörerna: Andersson, Arvid Lindman och hans tid; Söderlind, Demokrati och parlamentarism i svensk högerpress; Söderberg, Allmänna Valmansförbundet; Torstendahl, Mellan nykonservatism och liberalism; Kihlberg, Nils Edéns ledarskap; Rönnblom, Frisinnade Landsföreningen; Magnusson, Socialdemokratin i Sverige, Tingsten, Den svenska socialdemokratis idéutveckling; Casparsson, LO under fem årtionden; Hadenius, Facklig organisationsutveckling; Carlsson, LO och fackförbunden; Lindberg, Tingsten & Westerståhl, Svenska metallindustriarbetareförbundets historia; Lindkvist, Program och parti; Berntson, SKP och leninismen; Kennerström, Kring leninismen i Sverige; Persson, Syndikalismen i Sverige 1903-1922; Bergkvist & Arvidsson, SAC 1910-1960; Hallendorff, SAF 1902-1927; Styrman, Verkstadsföreningen; Sveriges Industriförbund 1910-1920; Schiller, SAF 60 år: Föregångare och förebilder; Jubileumsnummer utgivet till 30-årsdagen av Sveriges Verkstadsförenings tillkomst (Verkstäderna nr 7 1926).

Statistik: Statistisk årsbok; Sociala meddelanden; Kommersiella meddelanden, Berättelser över LO:s i Sverige verksamhet; Bagge, Lundberg & Svennilsson, Wages in Sweden; SOS, Kollektivavtal; SOS, Kooperativ verksamhet; Thermaenius, Riksdagspartierna.

Kapitel 4

1. Berntson, Sveriges kommunistiska parti och leninismen, s 12; Lindkvist, Program och parti, s 16-21.
2. "SSV:s allmänna grundsatser", bilaga i Höglund, Socialdemokratiska vänsterpartiets politiska program, s 50-53.
3. a a; Berntson, a a, s 11-13.
4. Berntson, a a, s 14-16.
5. Se Lenin, Staten och revolutionen.
6. "Platform of the Communist International adopted by the first congress", Degras (red), The Communist International 1919-1943. Documents, Vol. 1, s 17-24. Se också "Theses on bourgeois democracy and proletarian dictatorship", a a, s 7-16. I svensk översättning finns dessa dokument som bilaga i Nerman, Kommunisterna, s 273-280, Teser om den borgerliga demokratin och den proletära diktaturen och i Den tredje internationalen.
7. Protokoll fört vid Sveriges Socialdemokratiska Vänsterpartis tredje kongress i Stockholm 12-16 juni 1919, s 95.
8. Se t ex "Rådssystem eller borgarparlamentarism" av Fredrik Ström, FDP 28 febr 1919; "Demokrati - trots allt", FDP 7 mars 1919; "Borgardiktatur eller arbetarmakt", FDP 8 mars 1919; "Socialism och 'demokrati'", FDP 28 mars 1919, "Rådsrörelsen", av Alfred Kämpe, FDP 11 april 1919; "Revolutionen i Sverige", av Nils Andersson, 22 april 1919; "Den gamla 'demokratin' på avskrivning", av C N Carleson, FDP 29 april 1919.
9. Se t ex "Parlamentarism och diktatur", av Gottfrid Rosén, FDP 1 maj 1919; "Rådsstaten och socialismen", av Internationalist, FDP 10 juni 1919.
10. Se t ex "Diktatur och demokrati", av C N Carleson, FDP 8, 10, 14, 16 och 18 juli 1919.
11. Protokoll fört vid SSV:s tredje kongress i Stockholm 12-16 juni 1919, s 67.
12. a a, s 67.
13. a a, s 67.
14. a a, s 67-68.
15. a a, s 68.
16. Protokoll fört vid SSV:s tredje kongress i Stockholm 12-16 juni 1919; Protokoll fört vid SSV:s fjärde kongress och SKP:s första kongress i Viktoriasalen i Stockholm den 25-29 mars 1921; Kennerström, a a, s 18-20; Berntson, a a, s 15-17; Lindkvist, a a, s 24-36.
17. Protokoll fört vid SSV:s fjärde kongress och SKP:s första kongress i Viktoriasalen i Stockholm den 25-29 mars 1921, s 105.
18. Uppropet återgivet i Berättelse över SSV:s verksamhet 1918, s 8.
19. Se t ex "Rådssystem eller borgarparlament", av Fredrik Ström, FDP 28 febr 1919; "Rådsrörelsen", av Alfred Kämpe, FDP 11 april 1919; "Den gamla 'demokratin' på avskrivning", av C N Carleson, FDP 29 april 1919.
20. Se t ex Lenins polemik mot Kautsky i Zimmerwald nr 1, 4 och 6, 1919; "Den verkliga internationalen", Zimmerwald, nr 2, 1919, "Handlingens international", av Z Höglund, Zimmerwald, nr 3, 1919; "Den kommunistiska internationalen", av Z Höglund, Zimmerwald, nr 5, 1919; "Den tredje internationalen och dess plats i historien", av N Lenin, Zimmerwald, nr 8, 1919. Se också de översättningar som Frams förlag gav ut under 1919, t ex Bucharin, Världsrevolutionens program; Radek, Socialismens utveckling från vetenskap till handling; Lenin, Borgerlig demokrati och proletär diktatur; Den tredje internationalen.

- 21 "Parlamentarism och diktatur", av Gottfrid Rosén, FDP 1 maj 1919.
22. "Rådsstaten och socialismen", av Internationalist, FDP 10 juni 1919.
23. Protokoll fört vid SSV:s tredje kongress i Stockholm 12-16 juni 1919, s 20-31.
24. a a, s 68, 95, 97.
25. a a, s 68.
26. a a, s 39, 78.
27. Protokoll fört vid SSV:s representantskapsmöte 18-29 april 1920, SSV:s arkiv.
28. "I socialiseringsfrågan", av Nils Andersson, Zimmerwald, nr 10, 1919.
29. Carleson, Socialisering och rådssystem. Rapporten gavs senare ut i något omarbetad form som broschyr. (Carleson, Arbetets rätt)
30. a a, s 5-6, 19-21.
31. Protokoll fört vid SSV:s representantskapsmöte 17-21 okt 1920, SSV:s arkiv.
32. Protokoll fört vid SSV:s fjärde kongress och SKP:s första kongress i Viktoriasalen i Stockholm den 25-29 mars 1921, 76-81, 103-105.
33. a a, s 105.
34. Protokoll fört vid SSV:s tredje kongress i Stockholm 12-16 juni 1919, s 68.
35. Berättelse över SSV:s verksamhet 1918, s 8.
36. Protokoll fört vid SSV:s tredje kongress i Stockholm 12-16 juni 1919, s 164.
37. a a, s 164.
38. FPF, Program och stadgar för Fackliga propagandaförbundet, s 2. Se också Andersson, Vad vill Fackliga propagandaförbundet; Kilbom, Revolutionär fackföreningsrörelse.
39. Resolutioner från möten i Stockholm, Ludvika och Luleå återgivna i FDP 15 nov, 17 nov 1919, 2 jan 1920.
40. Protokoll fört vid de revolutionära skandinaviska arbetarorganisationernas första kongress i Stockholm den 8 - 10 december 1919, s 37-39. Madsens resolutionsförslag återges också i FDP 11 dec 1919.
41. Svenska representanter i denna CK var för SSV Höglund, för FPF Kilbom och för SAC Sjöström. (a a, s 69-71, 76-77)
42. a a, s 34-36, 62-63. Uttalandet återges också i FDP 11 dec 1919.
43. CK-uttalandet återgivet i FDP 18 febr 1920.
44. Berntson, a a, s 20-21.
45. CK-uttalandet återgivet i FDP 18 febr 1920.
46. a a.
47. a a. Jfr socialiseringsresolutionerna från Stockholm, Ludvika och Luleå, FDP 15 nov, 17 nov 1919 och 2 jan 1920.
48. Carleson, Socialisering och rådssystem, s 3, 9, 17.
49. Jfr Carleson, Makt och parti i modern organisation och politik.
50. Protokoll fört vid SSV:s fjärde kongress och SKP:s första kongress i Viktoriasalen i Stockholm den 25-29 mars 1921, s 106-117.
51. "Industriens nationalisering", FDP 15 jan 1919.
52. Protokoll fört vid SSV:s tredje kongress i Stockholm 12-16 juni 1919, s 81.
53. FDP 9 dec 1919.
54. Resolutionen återgiven i FDP 15 nov 1919.
55. Resolutionen återgiven i FDP 17 nov 1919.
56. "På den rena avsocialiseringens väg", Zimmerwald, nr 5, 1919.
57. "Brantings driftsråd", FDP 1 juli 1920.
58. "Högersocialismens lockbeten", av Z Höglund, FDP 25 juni 1919.

59. "Manifest till Sveriges proletariat", valflygblad 1920, återgivet i FDP 20 juli 1920 och i Berättelse över SSV:s verksamhet 1920, s 7.
60. a a; Jfr "Äganderätt-medbestämmanderätt", av R J:son Fjeldstad, FDP 24 jan 1920.
61. Persson, Syndikalismen i Sverige 1903-1922, s 160-162, 203-204.
62. a a, s 176-193, 199-201.
63. Se t ex Holme, Den sociala revolutionen, s 3-6; Jensen, Socialiseringen, s 60, 66, 130; Jfr Persson, a a, s 208-209.
64. Persson, a a, s 214, 216, 238.
65. Persson a a, s 197-199, 234. Persson bortser emellertid från den engelska gillesocialismens betydelse som propagandist för encroachmentstrategin under kriget och 1919. Jfr Lundh, Gillesocialismen i England 1912-1923.
66. Se t ex "Taktiska spörsmål. II. Registret", av FS, Syndikalisten 31 juli 1918; "Expropriera kapitalisterna", av A J-n, Syndikalisten 28 dec 1918.
67. Motioner till SAC:s kongress i Örebro den 18-23 april 1919, motion nr 1.
68. Protokoll fört vid SAC:s kongress i Örebro den 18-23 april 1919, s 30-31.
69. a a, s 36, 38.
70. Persson tolkar beslutet på samma sätt. Jfr Persson, a a, s 224-225.
71. AU-kommitténs resolutionsförslag återgivet i Syndikalisten 6 dec 1919.
72. Resolutionsförslagen återgivna i Syndikalisten 17 dec 1919.
73. Persson, a a, 225-227.
74. "Den ekonomiska demokratien", av FS, Syndikalisten 14 maj 1919.
75. a a; "Ett program", av FS, Syndikalisten 12 juli 1919; AU-kommitténs resolutionsförslag till den revolutionära skandinaviska arbetarkongressen, återgivet i Syndikalisten 6 dec 1919; Jensen, Socialiseringen, s 118-119. Jfr Persson, a a, s 210.
76. "Expropriera kapitalisterna", av A J-n, Syndikalisten 28 dec 1918; "Ett program", av FS, Syndikalisten 12 juli 1919; "SAC:s registerkamp", av K L-m, Syndikalisten 9 aug 1919; Jensens resolutionsförslag, Protokoll fört vid de revolutionära skandinaviska arbetarorganisationernas första kongress i Stockholm den 8-10 december 1919, s 42-44. (Också återgivet i FDP 11 dec 1919); Jfr Persson, a a, s 210-211.
77. Jensen, Socialiseringen, s 81.
78. "Den ekonomiska demokratien", av FS, Syndikalisten 14 maj 1919.
79. "Medför driftsråden någon fördel?", av FS, Syndikalisten 29 nov 1919; Jensens resolutionsförslag, Protokoll fört vid de revolutionära skandinaviska arbetarorganisationernas första kongress i Stockholm den 8-10 december 1919, s 42-44; "Driftsråd", av A J-n, Syndikalisten 12 maj 1920; Jensen, Socialiseringen, s 130-131.
80. "Ett program", av FS, Syndikalisten 12 juli 1919; "Medför driftsråden någon fördel?", av FS, Syndikalisten 29 nov 1919; Jensens resolutionsförslag, Protokoll fört vid de revolutionära skandinaviska arbetarorganisationernas första kongress i Stockholm den 8-10 december 1919, s 42-44; "Driftsråd", av A J-n, Syndikalisten 12 maj 1920, Severin, Arbetarnas övertagande av produktionen, s 69; Jensen, Socialiseringen, s 79, 85, 108-120, 130-137. I SAC:s AU-kommitténs resolutionsförslag till den revolutionära skandinaviska arbetarkongressen användes inte termen driftsråd utan "nödiga kontrollorgan", men i de skandinaviska syndikalisternas och ungsocialisternas gemensamma resolutionsförslag, vilket SAC stödde, användes driftsrådsbegreppet. (Syndikalisten 6 dec och 17 dec 1919) Jfr Persson, a a, s 208-209.

81. "Medför driftsråden någon fördel?" av FS, Syndikalisten 29 nov 1919; Jensens resolutionsförslag vid den revolutionära skandinaviska - arbetarkongressen, återgivet i FDP 11 dec 1919; Severin, Arbetarnas övertagande av produktionen, s 69-70; Jensen, Socialiseringen, s 112.
82. Persson, a a, s 258-262.
83. "Arbetsförmedlingen inom SAC", av Rud Holme, Syndikalisten 21 febr 1917; "Arbetsförmedlingen", av "Pass", Syndikalisten 7 mars 1917.
84. "Taktiska spörsmål. II Registret", av FS, Syndikalisten 31 juli 1918.
85. "Revolutionen måste börja hemma", av K L-m, Syndikalisten 15 mars 1919; "Ett program", av FS, Syndikalisten 12 juli 1919; "SAC:s registerkamp" av K L-m, Syndikalisten 9 aug 1919; "Registret", av R H-e, Syndikalisten 22 nov, 26 nov, 3 dec 1919; "Medför driftsråden någon fördel?", av FS, Syndikalisten 29 nov 1919; "Den industriella demokratin och arbetarna", av B Allvar, Syndikalisten 10 jan 1920; Holme, Registret, s 8; Holme, Den sociala revolutionen, s 30. Jfr Persson, a a, s 209, 263-265.
86. Severin, Arbetarnas övertagande av produktionen, s 69.
87. Jensens tal och resolutionsförslag, Protokoll fört vid de revolutionära skandinaviska arbetarorganisationernas första kongress i Stockholm den 8-10 december 1919, s 39-44; "Driftsråd", av A J-n, Syndikalisten 12 maj 1920; Jensen, Socialiseringen, s 112.
88. "Den ekonomiska demokratin", av FS, Syndikalisten 14 maj 1919; "Medför driftsråden någon fördel?", av FS, Syndikalisten 29 nov 1919.
89. Jensen, Socialiseringen, s 109.
90. Severin, Arbetarnas övertagande av produktionen, s 69-70.
91. Jensen, Socialiseringen, s 109-110.
92. Persson, a a, s 212.
93. "Den ekonomiska demokratin", av FS, Syndikalisten 14 maj 1919.
94. "Medför driftsråden någon fördel?", av FS, Syndikalisten 29 nov 1919.
95. a a. I en artikel i Syndikalisten i juni hade Severin intagit samma ståndpunkt, men i en bok utgiven 1920 formulerar sig Severin mer negativt. Huruvida detta uttrycker en åsiktssvängning eller ej är emellertid osäkert. ("Lagen om företagsråd i Österrike", av FS, Syndikalisten 25 juni 1919; Severin, Arbetarnas övertagande av produktionen, s 70) 1923 är emellertid Severin den syndikalistiske skribent som är mest positiv till lagstiftning. (Se kapitel 13).
96. Jensen, Socialiseringen, s 111-112.
97. "Den industriella demokratin och arbetarna", av B Allvar, Syndikalisten 10 jan 1920.
98. Jensen, Socialiseringen; Severin, Arbetarnas övertagande av produktionen; Holmeutredningens organisationsförslag presenterades i Syndikalisten 19, 22, 26, 29 jan 1921. Jfr Persson, a a, s 215-221.
99. Jensen, Socialiseringen, s 24.
100. a a, s 44.
101. a a, s 160.
102. Severin, Arbetarnas övertagande av produktionen, s 57.
103. a a, s 58.
104. a a, s 58-59; Jensen, Socialiseringen, s 158; "Socialiseringsproblemet", av RC, Syndikalisten 6 aug 1919. Jfr Persson, a a, s 215-216.
105. Jensen, Socialiseringen, s 60.
106. a a, s 166.
107. Severin, Arbetarnas övertagande av produktionen, s 11. Jensen, Socialiseringen, s 90.
108. Severin, Arbetarnas övertagande av produktionen, s 20.

109. Jensen, Socialiseringen, s 92-93. Jfr Lundh, Gillesocialismen i England 1912-1923.
110. Severin, Arbetarnas övertagande av produktionen, s 30.
111. a a, s 30-42; Se också "Ekonomisk demokrati", av FS, Syndikalisten 15 mars 1919.
112. Severin, Arbetarnas övertagande av produktionen, s 26.
113. a a, s 28.
114. a a, s 30-42.
115. Jensens resolutionsförslag, Protokoll fört vid de revolutionära skandinaviska arbetarorganisationernas första kongress i Stockholm den 8-10 december 1919, s 42-44.
116. Jensen, Socialiseringen, s 130-137.
117. Persson, Syndikalismen i Sverige 1903-1922, s 218.
118. Protokoll från SAC:s CK-möte den 31 jan - 2 febr 1920, SAC:s arkiv.
119. Persson, Syndikalismen i Sverige 1903-1922, s 220-221.
120. "Organisationsformerna", av R H-e, Syndikalisten 19, 23, 26, 30 juni, 3, 7, 10, 14, 17, 21 juli 1920.
121. Syndikalisten 19, 22, 26, 29 jan 1921; Protokoll fört vid SAC:s kongress i Stockholm den 27 augusti - 4 september 1922, s 129.
122. Syndikalisten 19 jan 1921.

Kapitel 5

1. "Den sociala revolutionen", av Gustav Möller, Tiden, nr 6, 1918.
2. Undersökningsperioden kan ses som en brytningstid mellan den första och andra generationen ledare inom SAP, där de yngre radikala kommer att dominera partiet efter 1920. (Jfr Svensson, Generationsväxlingarna och ledargalleriernas rekrytering inom den svenska socialdemokratien, s 31-38.)
3. Se t ex "Kätterier", av A E-g, Arbetet 2, 3, 4 och 7 jan 1919; "Från politisk demokrati till social demokrati", av A E-g, Arbetet 10 jan 1919; "Vägen till socialismen", av A E-g, Arbetet 13 jan 1919; "Bergstagning", av A E-g, Arbetet 16 jan 1919; Ny Tid, 23 jan 1919.
4. "Liberal politik", av P-A H-n, SocD 7 mars 1919.
5. "Gelépolitik", SkSocD 13 mars 1919.
6. Riksdagens protokoll vid lagtida riksmötet år 1919. AK, nr 5, s 41.
7. "Samverkan", av A E-g, Arbetet 11 mars 1919.
8. Valprogrammet återgivet Socialdemokratiska Partistyrelsens preliminära berättelse för år 1919, s 2-5, och i SocD, 6 febr 1919.
9. "Samarbetet", av ORW, Arbetet 3 febr 1919; "Samverkan" av A E-g, Arbetet 11 mars 1919; föredrag i Göteborg av Wigforss, Ny Tid 17 febr 1919; "Regeringsdiskussion", SkSocD 7 mars 1919. Jfr Gerdner, Det svenska regeringsproblemet 1917-1920, s 116-119.
10. Syftar på några artiklar i DN och Aftontidningen i februari 1919, som i positiv anda behandlat ämnen som den engelska gillesocialismen och Rathenaus respektive Russells samhällsfilosofier. Jfr Wigforss' artikelserie "Liberalism och socialism, klassparti, klasskamp och syndikalism" i Ny Tid 26, 27, 28 febr och 1 mars 1919.
11. Brev från Ernst Wigforss till Östen Undén, den 4 april 1919, Östen Undéns arkiv.
12. a a.
13. "Valprogrammen. Vi", SkSocD 11 febr 1919.
14. "Några synpunkter på demokratins problem", av G B, SocD 1 maj 1919.

15. Se Tingsten, Den svenska socialdemokratins idéutveckling, del 1, s 215-216.
16. Karleby, "Statsreglering och socialism", av Nils Karleby, Tiden, nr 1, 1919.
17. "Det fria initiativet" av A E-g, Arbetet 27 mars 1919.
18. "Revolutionen i Sverige", av P A H-n, SocD 29 mars 1919.
19. "Den sociala revolutionen", av Gustav Möller, Tiden, nr 6, 1918.
20. Möllers valtal i Göteborg den 16 mars 1919, Ny Tid, 17 mars 1919.
21. Se t e x referatet av Wigforss' föredrag i Göteborg, Ny Tid 17 febr 1919, och referaten från två föredrag i Lund under valrörelsen i mars 1919, refererade i Wigforss, Socialismen i praktik.
22. Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1919. AK, nr 5, s 40-46; "Från politisk demokrati till social demokrati", av A E-g, Arbetet 10 jan 1919; Engbergs valtal i Uppsala, Arbetet 8 mars 1919; "Samverkan", av A E-g, Arbetet 11 mars 1919; "Det fria initiativet", av A E-g, Arbetet 27 mars 1919.
23. "Det fria initiativet", av A E-g, Arbetet 27 mars 1919.
24. a a.
25. a a.
26. Lundh, Gillesocialismen i England 1912-1923, s 98.
27. Se t e x "Skråsocialism", av Sigfrid Hansson, SocD 27 juni 1919; "Det fria initiativet", av A E-g, Arbetet 27 mars 1919.
28. Wigforss, Minnen, del 2, s 118-120.
29. Se t e x LUB:s exemplar av Hobson, S G, National Guilds and the State, London 1920. När Wigforss efterlämnade papper och böcker överfördes till för allmänheten tillgängliga arkiv förtecknades dessvärre inte arkivbildarens bestånd av tryckta alster utan dessa inkorporerades i biblioteksbeståndet. Detta gör att det inte går att genom kunskap om Wigforss eget bibliotek sluta till vilka hans inspirationskällor var.
30. Wigforss, Socialismen i praktik, s 8-9.
31. Manusets finns bevarat i Wigforss' arkiv och återgivet som "Icke allenast av bröd..." i Arbetarrörelsens årsbok 1971.
32. Den mest utförliga källan rörande Wigforss' syn på gillesocialismen i början av år 1919 utgörs av ett referat i sammandrag av två föreläsningar som Wigforss höll i Lund i mars 1919. Referatet genomlästes och godkändes av Wigforss och publicerades av Lunds FCO som broschyren "Socialismen i praktik. Tvenne föredrag av Lektor Ernst Wigforss". Referatet är således inte fullständigt och ordagrant, och Wigforss har i sina memoarer påpekat att formuleringarna inte var hans egna, men att han godkänt innehållet. (Wigforss, Minnen, del 2, s 107)
33. Wigforss, Socialismen i praktik, s 7.
34. a a, s 9.
35. a a, s 16.
36. a a, s 17.
37. a a, s 17.
38. a a, s 17. Jfr Lundh, Gillesocialismen i England 1912-1923.
39. Wigforss, Socialismen i praktik, s 10.
40. a a, s 12-13, 16.
41. a a, s 16. Jfr Lundh, Gillesocialismen i England 1912-1923.
42. "Vänstersamverkan", av "-n", SocD 3 april 1919.
43. Gerdner, Det svenska regeringsproblemet 1917-1920, s 64.
44. "Vänstersamverkan" av "-n", SocD 3 april 1919.
45. Gerdner, Det svenska regeringsproblemet 1917-1920, s 64.
46. a a, s 67.

48. Brev från Östen Undén till Ernst Wigforss den 14 mars 1919, Ernst Wigforss brevsamling.
49. Brev från Ernst Wigforss till Östen Undén den 16 mars 1919, Östen Undéns arkiv.
50. Brev från Ernst Wigforss till Östen Undén den 4 april 1919, Östen Undéns arkiv; Brev från Östen Undén till Ernst Wigforss den 17 april 1919, Ernst Wigforss' brevsamling. Gerdners avhandling "Det svenska regeringsproblemet 1917-1920" kom ut 1946. Efter det att Wigforss memoarer publicerats 1950-1951, övergav Gerdner den undénska versionen av hur "Vänstersamverkan" kommit till och såg Wigforss som den direkte ideologiske inspiratören. (Se Gerdners recension av Wigforss, Minnen del 1 och 2, i Statsvetenskaplig Tidsskrift 1952, s 265-270.)
51. Brev från Ernst Wigforss till Östen Undén den 16 mars 1919, Undéns arkiv.
52. a a.
53. Citerat ur det ursprungliga utkast som Göteborgs Socialdemokratiska förening skickade till Göteborgs arbetarkommun, Bilaga, Protokoll fört vid Socialdemokratiska föreningens i Göteborg möte 11 maj 1919. Göteborgsprogrammet publicerades i Ny Tid 15 maj 1919 och i SocD 17 maj 1919. Dessutom finns det återgivet i Wigforss, Minnen, del 2, s 121-126.
54. a a.
55. Se t ex Ny Tid 23 jan och 17 febr 1919.
56. Protokoll fört vid Socialdemokratiska föreningens i Göteborg möte den 6 april 1919, Socialdemokratiska föreningens i Göteborg arkiv.
57. Protokoll fört vid Socialdemokratiska föreningens i Göteborg möten den 4 och 11 maj 1919, Socialdemokratiska föreningens i Göteborg arkiv.
58. Protokoll fört vid Socialdemokratiska föreningens i Göteborg möte den 11 maj 1919, Socialdemokratiska föreningens i Göteborg arkiv.
59. Protokoll fört vid Göteborgs arbetarkommunens möte den 21, 23 maj 1919, Göteborgs arbetarkommuns arkiv.
60. Protokoll från SAP:s PS möte den 15-27 maj 1919, SAP:s arkiv.
61. Göteborgsprogrammet, Ny Tid 15 maj 1919.
62. a a.
63. Jfr Lundh, Vågar till arbetsplatsdemokrati, s 11; Gerdner, Det svenska regeringsproblemet 1917-1920, s 114.
64. Palmstiernas valtal i Södertälje den 2 mars 1919, SocD 3 mars 1919.
65. "Ekonomisk demokrati", av Erik Palmstierna, Tiden, nr 2, april 1919; "Ekonomisk demokrati", av Erik Palmstierna, SocD 3 maj 1919; Nationalekonomiska föreningens förhandlingar 1919, s 83-86.
66. Gerdner, som gjort den mest grundliga studien av socialdemokraternas och liberalernas strategiska strävanden och taktiska agerande vid denna tid, skriver endast att Palmstierna "särskilt intresserade sig" för den ekonomiska demokratin. (Gerdner, Det svenska regeringsproblemet 1917-1920, s 114) Men Gerdner berör inte det problematiska i Palmstiernas engagemang i frågan om industriell demokrati 1919.
67. "Ekonomisk demokrati", av Erik Palmstierna, Tiden nr 2, april 1919; "Ekonomisk demokrati", av Erik Palmstierna, SocD 3 maj 1919.
68. "Ekonomisk demokrati", av Erik Palmstierna, SocD 3 maj 1919. Samma argument framförde Palmstierna i ett föredrag i Frisinnade klubben i Stockholm i slutet av november 1919, SocD 28 nov 1919.
69. Palmstiernas debattinlägg vid Nationalekonomiska föreningens sammanträde den 30 maj 1919, Nationalekonomiska föreningens förhandlingar 1919, s 85-86.

70. a a, s 49.
71. a a, s 50.
72. "Ekonomisk demokrati" av Erik Palmstierna, SocD 3 maj 1919; Se också Palmstiernas debattinlägg vid Nationalekonomiska föreningens sammanträde den 30 maj 1919, Nationalekonomiska föreningens förhandlingar 1919, s 84-85.
73. Se också Palmstiernas debattinlägg vid Nationalekonomiska föreningens sammanträde den 30 maj 1919, Nationalekonomiska föreningens förhandlingar 1919, s 85.
74. Palmstiernas debattinlägg vid Nationalekonomiska föreningens sammanträde den 30 maj 1919, Nationalekonomiska föreningens förhandlingar 1919, s 83-86.
75. Palmstiernas artikel om ekonomisk demokrati i Tiden publicerades i april och hans inlägg i Social-Demokraten i början av maj 1919. Under utarbetandet av ett program för fortsatt vänstersamverkan var det Palmstierna som introducerade frågan om industriell demokrati (Gerdner, Det svenska regeringsproblemet 1917-1920, s114) och när Edéns andra koalitionsregering bildats talade Palmstierna inför Frisinnade klubben i Stockholm om just industriell demokrati. (SocD 28 nov 1919)
76. Palmstierna, Orostid, del 2. Att Palmstiernas intresse för industriell demokrati var av annat slag än Wigforss', antyds av att den förre inte berör frågan om industriell demokrati efter 1919, medan Wigforss gång efter annan i sitt liv återkom till frågorna kring arbetslivets demokratisering och ägnade dem vederbörlig uppmärksamhet i sin självbiografi.
77. Protokoll från SAP:s PS-möten den 25-27 maj och 18-19 aug 1919, SAP:s arkiv. Jfr Gerdner, Det svenska regeringsproblemet 1917-1920, s 69-72, 79, 94-95.
78. Protokoll från SAP:s PS-möte den 18-19 aug 1919, SAP:s arkiv. Jfr Gerdner, a a, s 72-77, 99-100. Kommittéförslaget finns som bilaga till nämnda protokoll och återgivet i Gerdner, a a, s 358-362.
79. Protokoll fört vid SAP:s PS-möte den 18-19 aug 1919, SAP:s arkiv. Jfr Gerdner, a a, s 111.
80. 9-mannakommitténs promemoria angående fortsatt samverkan finns som bilaga till protokoll fört vid SAP:s PS-möte 13-19 okt 1919 och återgiven i Gerdner, a a, s 362-366.
81. Gerdner, a a, s 114.
82. Gerdner, a a, s 114-116, 122.
83. Regeringskommunikén, som utsändes den 27 oktober och stod att läsa i pressen den 28 oktober, finns återgiven i Gerdner, a a, s 369-371. Sär slogs fast att utredning skulle ske så snart som möjligt:
"Rörande åtgärder för en sådan samverkan mellan företagare och arbetare inom industrien, vilken, på samma gång den är ägnad att befordra en rationell utveckling av produktionen och ej inkräkta på arbetsgivarens rätt att utöva den ekonomiska ledningen, avser att bereda arbetarna en ställning, som betryggar deras medinflytande på arbetsförhållandena /.../" (a a, s 371)
84. VLT 9 sept 1919.
85. "Missbrukad kraft", av A E-g, Arbetet 25 okt 1919.
86. a a.
87. "Huvudet i busken", Ny Tid 16 nov 1919.
88. a a.
89. Förslag till 1920 års kongress rörande det socialdemokratiska programmet, s 3-5; Motioner till SAP:s 11:te ordinarie kongress.
90. a a, s 12-13, 53-56.
91. a a, s 12-13, 56-58.

92. "Programrevisionen", SkSocD 11 aug 1919.
93. "Socialiseringsprogrammet i Tysk-Österrike", av Gustav Möller, Tiden nr 5-6, 1919.
94. "Huvudet i busken", osign ledare Ny Tid, 16 nov 1919.
95. "Ekonomisk demokrati", av A E-g, Arbetet 28 okt 1919.
96. "Samhället och produktionen", av A E-g, Arbetet 1 nov 1919; "Huvudet i busken", Ny Tid 16 nov 1919.
97. "Huvudet i busken", Ny Tid 16 nov 1919.
98. "Samhället och produktionen", av A E-g, Arbetet 1 nov 1919.
99. "Ekonomisk demokrati", av A E-g, Arbetet 28 okt 1919; "Samhället och produktionen", av A E-g, Arbetet 1 nov 1919; "Produktionens förvaltning", av A E-g, Arbetet 3 nov 1919.
100. "Regeringsprogrammet", av Hj B-g, SocD 28 okt 1919.
101. "Statsministerns Göteborgstal", av Hj B-g, SocD 11 nov 1919.
102. "Arbetareinflytandet över produktionen", av G B, SocD 20 nov 1919. Se också "Den industriella demokratis problem", av G B, SocD 14 nov 1919.
103. Gerdner, Det svenska regeringsproblemet 1917-1920, s 168-169.
104. Förslag till 1920 års kongress rörande det socialdemokratiska programmet, s 10, 35-38; Protokoll från Sverges Socialdemokratiska Arbetarpartis elfte kongress i Stockholm den 8-15 februari 1920, s 44-47.
105. Förslag till 1920 års kongress rörande det socialdemokratiska programmet, s 7, 29-30. Jfr Tingsten, Den svenska socialdemokratis idéutveckling, del 1, s 231.
106. "Socialiseringsproblemen", av Gustav Möller, Tiden nr 3, juni 1920..
107. Lundh, Vägar till arbetsplatsdemokrati, s 9-11.
108. Jfr De Geer, Rationaliseringsrörelsen i Sverige, s 326-340.
109. Tingsten har observerat denna sammansmältningsprocess mellan socialiseringsfrågan och spörsmålet om industriell demokrati: "Önskan att inte bli delaktig av den olust som omgav krispolitiken var utan tvivel en av de omständigheter, som kom de socialistiska ledarna att efter världskriget med iver dryfta olika möjligheter till socialisering utan 'statssocialism'." (Tingsten, Den svenska socialdemokratis idéutveckling, del 1, s 219)
110. Se t ex resolutionerna från Socialistiska Internationalens konferenser i Bern (februari 1919), Luzern (augusti 1919) och Genève (juli 1920), återgivna i Socialdemokratiska Partistyrelsens berättelser för år 1919 och 1920; "Demokrati och diktatur", av Karl Kautsky, Tiden nr 3, 1919.
111. Däremot var Möller under hösten 1919 motståndare till att Edéns koalitionsregering skulle tillsätta en socialiseringskommitté, därför att han fruktade att en sådan utredning skulle bli alltför försonlig mot företagarintressena och snarast skada socialismens sak. ("I socialiseringsfrågan", av Gustav Möller, Tiden, nr 4, 1919).
112. Förslag till 1920 års kongress rörande det socialdemokratiska programmet, s 12-13, 53-56.
113. "Socialiseringsproblemen", av Gustav Möller, Tiden nr 3, juni 1920.
114. a a.
115. a a.
116. Samma tolkning har Tingsten. (Se Tingsten, Den svenska socialdemokratis idéutveckling, del 1, s 244).
117. Lindhagen, Socialdemokratis program. Del 1. I rörelsens tid 1890-1930, s 124.
118. Tingsten, Den svenska socialdemokratis idéutveckling, del 1, s 219.

119. Förslag till 1920 års kongress rörande det socialdemokratiska programmet, s 9, 12.
120. a a, s 12, 33.
121. Se t e x Brev från Ernst Wigforss till Osten Undén den 14 mars 1919, Osten Undéns arkiv; Göteborgsprogrammet, Ny Tid 15 maj 1919; "Några synpunkter på demokratins problem", av G B, SocD 1 maj 1919.
122. Resolutionen finns återgiven i Socialdemokratiska Partistyrelsens berättelse för år 1920, s 41-43.
123. "I socialiseringsfrågan", av Gustav Möller, Tiden, nr 4, 1919.
124. "Socialiseringsproblemen" av Gustav Möller, Tiden, nr 3, juni 1920, s 104.
125. Protokoll från Sveriges Socialdemokratiska Arbetarpartis elfte kongress i Stockholm den 8-15 februari 1920, s 99.
126. "Socialiseringsproblemen", av Gustav Möller, Tiden, nr 3, juni 1920.
127. Förslag till 1920 års kongress rörande det socialdemokratiska programmet, s 13.
128. a a, s 57.
129. a a, s 57.
130. Protokol og beretninger fra 9de Skandinaviske Arbejderkongres i København den 21-23 januar 1920, s 32-39. Möllers föredrag vid Köpenhamnskongressen publicerades senare samma år i Tiden och som socialdemokratisk valbroschyr. ("Socialiseringsproblemen", av Gustav Möller, Tiden, nr 3, juni 1920; Möller, Socialiseringsproblemen)
131. Förslag till 1920 års kongress rörande det socialdemokratiska programmet, s 10, 15, 17, 38.
132. Protokoll från SAP:s elfte kongress i Stockholm den 8-15 februari 1920, s 44-47.
133. Förslag till 1920 års kongress rörande det socialdemokratiska programmet, s 12, 54, 57-58.
134. Protokoll från SAP:s elfte kongress i Stockholm den 8-15 februari 1920, s 96-103, 114.
135. Socialdemokratiska partistyrelsens berättelse för år 1920, s 2-3, 21-27.
136. SAP:s upprop inför första maj och valmanifestet 1920, a a, s 35-37, 49-53.
137. SAP:s valmanifest 1920, a a, s 48-53; Brantings tal i Stockholm den 17 maj 1920, SocD 18 maj 1920; P A Hanssons tal i Vingåker den 24 juni 1920, SocD 25 juni 1920; P A Hanssons tal i Ställdalen den 11 juli 1920, SocD 12 juli 1920; Sändlers tal i Norrköping den 18 juli 1920, SocD 19 juli 1920; Thorssons tal i Enskede den 29 juli 1920, SocD 30 juli 1920; Nothins tal i Fränsta den 29 aug 1920, SocD 30 aug 1920; Brantings tal i Stockholm, den 8 sept 1920, SocD 9 sept 1920.
138. "Varför samlas vi till demonstration?", av Gustav Möller, SocD 1 maj 1920.
139. Se t e x Brantings tal i Stockholm den 17 maj 1920, SocD 18 maj 1920; P A Hanssons tal i Vingåker den 24 juni 1920, SocD 25 juni 1920; Thorssons tal i Enskede den 29 juli 1920, SocD 30 juli 1920.
140. P A Hansson tal i Vingåker den 24 juni 1920, SocD 25 juni 1920.
141. SAP:s valmanifest, Socialdemokratiska partistyrelsens berättelse för år 1920, s 51; P A Hanssons tal i Ställdalen den 11 juli 1920, SocD 12 juli 1920.
142. SAP:s upprop inför första maj och valmanifest 1920, Socialdemokratiska partistyrelsens berättelse för år 1920, s 35-37, 48-53; "Varför samlas vi till demonstration?", av Gustav Möller, SocD 1 maj 1920.

143. Brantings tal i Stockholm den 8 aug, Hässleholm den 21 aug och Halmstad den 4 sept 1920, SocD i aug, 23 aug, 6 sept 1920.
144. "Varför samlas vi till demonstration?", av Gustav Möller, SocD 1 maj 1920.
145. P A Hanssons tal i Ställdalen den 11 juli 1920, SocD 12 juli 1920.
146. Protokoll från SAP:s elfte kongress i Stockholm den 8-15 februari 1920, s 98; Wigforss, Industriell demokrati, s 3-4, 11-16; "Demokratiska problem", av Ernst Wigforss, Tiden nr 5-6, sept-okt 1920.
147. Wigforss, Industriell demokrati, s 16-22; Protokoll från SAP:s elfte kongress i Stockholm den 8-15 februari 1920, s 96-98.
148. "Socialiseringsproblemen", av Gustav Möller, Tiden nr 3, juni 1920, s 104.
149. "Produktionens förvaltning", av A E-g, Arbetet 3 nov 1919.
150. Resolutionen återgiven i Socialdemokratiska partistyrelsens berättelse för år 1920, s 2-3. Se Protokol og beretninger fra 9de Skandinaviske Arbejderkongres i København den 21-23 januar 1920, s 68-70.
151. "Socialiseringsprogrammet i Tysk-Österrike", av Gustav Möller, Tiden nr 5 och 6. 1919; "Socialiseringsproblemen", av Gustav Möller, Tiden nr 3, juni 1920.
152. "Socialiseringsproblemen", av Gustav Möller, Tiden nr 3, juni 1920.
153. Wigforss, Industriell demokrati, s 4.
154. Protokoll från SAP:s elfte kongress i Stockholm den 8-15 februari 1920, s 98.
155. a a, s 100; "Samhället och produktionen", av A E-g, Arbetet 1 nov 1919; "Produktionens förvaltning", av A E-g, Arbetet 3 nov 1919.
156. Protokoll från SAP:s elfte kongress i Stockholm den 8-15 februari 1920, s 100.
157. "Samhället och produktionen", av A E-g, Arbetet 1 nov 1919.
158. Wigforss, Industriell demokrati, s 4.
159. "Samhället och produktionen", av A E-g, Arbetet 1 nov 1919.
160. Wigforss, Industriell demokrati, s 4, 23-24.
161. "Den industriella demokratins problem", av G B, SocD 14 nov 1919.
162. a a; "Arbetarinflytandet över produktionen", av G B, SocD 20 nov 1919.
163. "Den industriella demokratins problem", av G B, SocD 14 nov 1919.
164. "Statsministerns Göteborgstal", av Hj B-g, SocD 11 nov 1919. Jfr "Regeringsprogrammet", av Hj B-g, SocD 28 okt 1919; Brantings tal i Stockholm den 17 maj 1920, SocD 18 maj 1920.

Kapitel 6

1. Se t ex Schiller, LO, paragraf 32 och företagsdemokratin, s 40-41; Kjellberg, Från industriell demokrati till medbestämmande, s 54-57.
2. Intervju med Edvard Johansson, SocD 31 okt 1919.
3. Sv Sko- och Läderindustriarbetareförbundets tionde kongress i Stockholm den 18-21 april 1919, s 61-62.
4. Se t ex Protokoll från SIAF:s FS-möten den 26 jan, 2 mars 1919, SIAF:s arkiv; Protokoll från BF:s FS-möte den 23 jan 1919, BF:s arkiv; Skrivelser från BF till landssekreteriatet den 24 jan, 2 sept 1919, Kopiebok 1919, BF:s arkiv.
1919 rörde 5 av de 57 konflikter som SIAF var inblandad i trakasserifall, men konflikterna var alla av mindre art. Samma år fördes inom GoFAF 29 underhandlingar om s k trakasserifall, dvs avskedanden som av olika skäl (inte nödvändigtvis uppsåtliga försök att undergräva föreningsrätten) drabbade fackligt aktiva medlemmar, och 5 av 57 strejker hade avskedande som tvisteorsak. För MIAF:s del rör-

- de under 1919 3 av 10 underhandlingar och 1 av 3 strejker avskeddanden. (Berättelse över Sv SIAF:s värksamhet år 1919, s 14-15; Berättelse över Sv GoFAF:s verksamhet åren 1917-1919, s 112-115, 118-119; Sv MIAF:s verksamhetsberättelse för år 1919, s 198-201.)
5. Se t ex Protokoll från SIAF:s FS-möten den 3 aug, 7 sept 1919.
 6. Protokoll från SIAF:s FS-möte den 9 maj 1920, SIAF:s arkiv.
 7. Protokoll från SIAF:s FS-möte den 3 aug 1919, SIAF:s arkiv.
 8. Eriksson, Från mörker till ljus, s 171-172; Persson, Med kraft och ljus, s 193.
 9. Cit i Eriksson, Från mörker till ljus, s 172.
 10. "§23", av Oscar Sjöström, Elektrikern, nr 1, jan 1919.
 11. "Rätten att leda och fördela arbetet!", Signalen, nr 12, 20 mars 1920.
 12. Sv MIAF:s verksamhetsberättelse för år 1919, s 121-144; Styrman, Verkstadsföreningen, s 292-293.
 13. Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 8 jan 1919, LO:s arkiv.
 14. Schiller, LO, paragraf 32 och företagsdemokratin, s 33-34.
 15. I den mån deras uttalanden speglar en verklighet, styrks Schillers tes av TAF-representanternas inlägg i diskussionerna på representantskapsmötet. (Protokoll från LO:s representantskaps möte den 8 jan 1919, LO:s arkiv.)
 16. Avsnitt ur avtalet återgivet i Berättelse över Transportarbetareförbundets verksamhet 1916-1918, s 8-9; Se också Transportarbetaren, nr 1, mars 1919.
 17. "Hamnarbetsförhandlingarna slutförda", Transportarbetaren, nr 1, mars 1919.
 18. Kollektivavtal för typografiska yrkena i Sverige att gälla från och med den 1 juli 1914 till den 1 juli 1919.
 19. Björklund, Svenska Typografiförbundet, s 172-173, 205.
 20. Cit i SocD 7 nov 1919.
 21. Intervju med Sigvard Cruse, SocD 7 nov 1919.
 22. a a.
 23. a a.
 24. Kollektivt avtal mellan Sveriges Tryckeriers Arbetsgivareförbund och Svenska Typografiförbundet (1919); Kollektivavtal mellan Svenska Tidningsutgivareföreningens arbetsgivaresektion och Svenska Typografiförbundet (1919).
 25. Allmänna bestämmelser för kollektivavtal (1917); Förbundets förslag till Allmänna bestämmelser vid kollektivavtal för sågvarvsindustrien.
 26. Jämförelse emellan sedan den 28 mars 1917 gällande allmänna bestämmelser för kollektivavtal och Svenska Sägverksindustriarbetareförbundets förslag till nya bestämmelser. SIAF:s förslag återges också i Sägvarvsindustriarbetaren nr 3-4, 1919.
 27. a a.
 28. Allmänna bestämmelser för kollektivavtal (1920). Riksavtalet återges i Sägvarvsindustriarbetaren, nr 1-2, 1920.
 29. SOS, Kollektivavtal i Sverige vid årsskiftet 1920/21, s 19-21.
 30. a a, s 19-21.
 31. Styrman, Verkstadsföreningen, s 187.
 32. Protokoll vid Sv Murareförbundets 15:e kongress i Hälsingborg den 18, 19 och 20 april 1919, s 35-36; Hansson, Svenska murareförbundet 1890-1930, s 127-128; Nerman, Svenska Murareförbundet 1890-1940, s 172.
 33. Protokoll över förhandlingarna vid Sv EAF:s femte kongress i Stockholm den 19-22 maj 1918, s 68-69.
 34. Protokoll från EAF:s FS-möte den 12 nov 1920, EAF:s arkiv.

35. Nerman, Svenska bokbindareförbundet 1893-1943, s 97-98.
36. Protokoll från BF:s FS-möte den 14 april 1919, BF:s arkiv. Citat av D Erikssons inlägg.
37. a a.
38. Protokoll vid Sv MAF:s nionde ordinarie kongress i Stockholm den 30 mars - 3 april 1918, s 100-102.
39. Protokoll från MAF:s FS-möte den 29 febr - 1 mars 1920, MAF:s arkiv.
40. Protokoll från MAF:s VU-möten den 16 sept, 7 okt 1919, MAF:s arkiv.
41. Protokoll från MAF:s VU-möten den 8 april, 4 maj 1919, MAF:s arkiv.
42. Protokoll hållet vid Sv TAF:s 9:de kongress i Stockholm 27 maj - 1 juni 1918, s 34-46; Hansson, Svenska träarbetareförbundets historia 1889-1923, s 382.
43. Protokoll från TAF:s FS-möte den 11 juni 1919, TAF:s arkiv.
44. Protokoll från TAF:s FS-möte den 13 juni 1919, TAF:s arkiv.
45. Protokoll från TAF:s FS-möte den 14 juni 1919, TAF:s arkiv.
46. Protokoll från TAF:s FS-möte den 17 juni 1919, TAF:s arkiv.
47. a a; Bilaga A till a a.
48. Ars- och revisionsberättelse för Sv TAF för år 1919, s 20.
49. Protokoll från TAF:s FS-möte den 23 febr 1919, TAF:s arkiv.
50. Protokoll från TAF:s FS-möte den 28 maj 1919, TAF:s arkiv.
51. Protokoll från TAF:s FS-möte den 13 aug 1919, TAF:s arkiv.
52. Protokoll från TAF:s FS-möte den 10 dec 1919, TAF:s arkiv.
53. "Industriell demokrati", av Otto Ljungquist, Målarnes Facktidning, nr 11, nov 1919.
54. Protokoll fört över förhandlingarna vid Sv SIAF:s tionde kongress å Stadshussalongen i Sundsvall den 14-17 juli 1919, s 48.
55. Uttalandet återgivet i SOU 1923:29, s 152. I Järnvägsmannaförbundets arkiv finns endast ett fåtal styrelseprotokoll bevarade. (JMF:s arkiv)
56. Protokoll hållet vid Sv Väg- och Vattenbyggnadsarbetareförbundets andra kongress den 17-19 juni 1920, s 73.
57. Uttalandet från den skandinaviska bokbindarfackkonferensen i Köpenhamn den 10-12 september 1919 finns återgivet i ett brev från BF till landssekreterariatet den 14 nov 1919, Inkommande skrivelser från förbunden, LO:s arkiv.
58. Protokoll fört vid Svenska Stenindustriarbetareförbundets 12:te kongress i Halmstad, 24-27 maj 1920, s 43-44; Protokoll fört vid Sv Handelsarbetareförbundets sjätte kongress i arbetareföreningen i Göteborg den 30-31 juli och 1 aug 1920, s 60.
59. SOU 1923:29. Se kommentar i not 55.
60. Intervju med Edvard Johansson, SocD 31 okt 1919.
61. Intervju med Oscar Hagman, SocD 1 nov 1919; Protokoll från Sv SAP:s elfte kongress i Stockholm den 8-15 februari 1920, s 100.
62. Protokoll från Sv SAP:s tolfte kongress i Stockholm den 8-15 februari 1920, s 103.
63. a a, s 100, 102.
64. Intervju med Arvid Thorberg, SocD 5 nov 1919.
65. SocD 1 sept 1919.
66. Protokoll från MIAF:s FS-möten den 21-22 sept, 1-2 dec 1919, MIAF:s arkiv.
67. Protokoll från MIAF:s FS-möte den 1-2 dec 1919, MIAF:s arkiv.
68. a a.
69. a a.

70. Protokoll från Sv SAP:s elfte kongress i Stockholm den 8-15 februari 1920, s 99.
71. Intervju med Oscar Hagman, SocD 1 nov 1919.
72. a a.
73. "Industriell demokrati", av O Ljungquist, Målarnes Facktidning, nr 11, nov 1919.
74. "Socialisering", av Textyrius, Textilarbetaren, nr 1-2, aug 1920.
75. a a.
76. a a.
77. Intervju med Oscar Hagman, SocD 1 nov 1919.
78. Intervju med Charles Lindley, SocD 15 nov 1919.
79. Jfr den mer moderata och försiktiga kamplinje som fackföreningsrörelsens ledare av samma skäl stått för under dyrtidsaktionen 1917 och i rösträttsfrågan 1918. Se t ex Casparsson, LO under fem årtionden, del 1 s 435-440, 455-456; Gerdner, Det svenska regeringsproblemet 1917-1920, s 36.
80. "Socialisering", av Textyrius, Textilarbetaren, nr 1-2, aug 1920.
81. Lindgren, Tingsten & Westerståhl, Svenska metallindustriarbetareförbundets historia, del 2, s 665-672; Kjellvard, Det bevingade hjulets folk, s 369-375.
82. Protokoll og beretninger fra 9de Skandinaviske Arbejderkongres i København den 21-23 januari 1920, s 68-70. I protokollet nämns att Lindley yttrade sig i diskussionen om resolutionsförslaget och att sex deltagare på kongressen röstade mot. Vilka dessa var eller innehållet i Lindleys inlägg framgår däremot inte av protokollet. Då det emellertid från LO och dess förbund närvarade 67 delegater och från förbund utanför LO ytterligare 13 på kongressen, är omdömet att den svenska fackföreningsrörelsen accepterade resolutionen rimligt. Dock bör understrykas att det faktum att man inte motsatte sig resolutionen inte nödvändigtvis innebar att uttalandets innehåll exakt återspeglade ståndpunkterna inom den svenska fackföreningsrörelsen vid denna tid.
83. Protokoll vid Sv MIAF:s 13:e kongress i Stockholm den 3-12 aug 1919, s 158.
84. Protokoll fört vid Sv GoFAF:s 13:e kongress i Stockholm Folkets Hus A-sal, dagarna 19-26 september 1920, s 75.
85. a a, s 54-59.
86. a a, s 54-55. Jfr Karlbom & Petersson Svenska Grov- och Fabriksarbetareförbundets historia, del 2, s 169-170.
87. Protokoll fört vid Pappersindustriarbetarnas kongress i Gävle den 21-22 juni 1920, s 3, 15-16; Enligt Karlbom var kongressen mycket dåligt förberedd och det enda tryck som förelåg vid kongressen var dagordningen. Stadgeförslag, motioner m m föredrogs vid kongressen direkt. (Se Karlbom, Pappersindustriarbetarnas fackliga organisationshistoria, s 163)
88. Karlbom, Pappersindustriarbetarnas fackliga organisationshistoria, s 132-168, spec s 158-160; Persson, Syndikalismen i Sverige 1903-1922, s 117-122.
89. Protokoll fört vid Pappersindustriarbetarnas kongress i Gävle den 21-22 juni 1920, s 3, 15-16; Karlbom, a a, s 159, 164.
90. Stadgeingressen till PIAF:s första förbundsstadgar, avfotograferad i Karlbom, a a, s 167.
91. Karlbom, a a, s 166-167, 176-177.
92. Protokoll vid Sv MIAF:s 13:e kongress i Stockholm den 3-12 aug 1919, s 79, 195.
93. Protokoll fört vid Sv GoFAF:s 13:e kongress i Stockholm, Folkets Hus A-sal, dagarna 19-26 september 1920, s 54-55.

94. Protokoll från Sv MIAF:s FS-möte den 30-31 okt 1920, MIAF:s arkiv.
95. Se t e x "Socialiseringens förutsättningar" (ref av en art i Der Kampf av Kautsky), Metallarbetaren, nr 38, 27 sept 1919; "Socialismen - kulturbäraren", av Ragnar Jändel, Signalen, nr 9B, 27 febr 1919; "Kooperativt arbete" av C N Carleson, Signalen, nr 51-52, 18 dec 1919; "Nationalverkstäderna", Signalen, nr 3, 15 jan 1920.
96. Se t e x intervjuerna med Sigvard Cruse och Albert Forslund, SocD 7 nov och 29 nov 1919.
97. Intervju med Albert Forslund, SocD 29 nov 1919.
98. Brev från Kommunalarbetareförbundet till LO den 7 februari 1919, Inkommande skrivelser från förbunden, LO:s arkiv.
99. Se t e x intervju med Forslund, SocD 29 nov 1919; "Är socialisering statsdrift?", av Paul Thunell, Signalen, nr 35, 26 aug 1920.
100. "Industriell demokrati", av K E F-m, Grovarbetaren, nr 2, febr 1920.
101. a a.
102. "Är socialisering statsdrift?", av Paul Thunell, Signalen, nr 35, 26 aug 1920.
103. a a.
104. a a.
105. "Socialiseringsfrågan och statsbanornas ekonomi", av C W-g, Signalen, nr 27, 1 juli 1920.
106. Protokoll fört vid Sv GoFAF:s 13:e kongress i Stockholm, Folkets Hus A-sal, dagarna 19-26 september 1920, s 54-55.
107. "I socialiseringsfrågan", av K-d F-k, Metallarbetaren, nr 48, 4 dec 1920; "Socialiseringsfrågan", av K-d F-d, Metallarbetaren, nr 8, 26 febr 1921.
108. Malmberg, Envälde eller folkvälde på arbetsplatsen?.
109. Protokoll från MIAF:s VU-möte den 2 sept 1920, MIAF:s arkiv.
110. Protokoll från MIAF:s VU-möten den 16 okt, 26 okt, 11 nov och 18 nov 1920, MIAF:s arkiv; Protokoll från MIAF:s FS-möte den 30-31 okt 1920, MIAF:s arkiv.
111. "Industriell demokrati", av K E F-m, Grovarbetaren, nr 2, febr 1920.
112. Bernhard Erikssons inlaga publicerades i FDP den 16 aug 1919 och återkom senare i t e x Metallarbetaren (nr 33, 23 aug 1919) och Gruvarbetaren (nr 10, okt 1920).
113. "Gruvindustrin och kriserna", av C L Lundberg, Gruvarbetaren, nr 10, okt 1919.
114. Intervju med C L Lundberg, SocD 14 nov 1919.
115. "Bergverkens socialisering", av C L L, Gruvarbetaren, nr 9, sept 1919.
116. Intervju med C L Lundberg, SocD 14 nov 1919.
117. Se t e x resolutioner från socialiseringsmöten i Stockholm, Ludvika och Luleå, FDP 15 nov, 17 nov 1919 och 2 jan 1920.
118. J-O Johanssons inledningsanförande vid ett socialiseringsmöte i Stockholm den 14 nov 1919, SocD 15 nov 1919.
119. "Kooperativt arbete", av C N Carleson, Signalen, nr 51-52, 18 dec 1919.
120. a a.
121. Intervju med Cruse, SocD 7 nov 1919.
122. a a.
123. "'Industriell demokrati'", av O Ljungqvist, Målarnes Facktidning, nr 11, nov 1919.
124. "Industriell demokrati", av K E F-m, Grovarbetaren, nr 2, febr 1920.

125. a a.
126. "I socialiseringsfrågan"; av K-d F-k, Metallarbetaren, nr 48, 4 dec 1920.

Kapitel 7

1. Andersson, Arvid Lindman och hans tid, s 163-179, 260-261; Tingsten, Den svenska socialdemokratins idéutveckling, del 1, s 220-21.
2. Söderlind, Demokrati och parlamentarism i svensk högerpress 1918-1922, s 157-158.
3. Lindman, Vårt personliga ansvar inför den stora nyordningen, s 11.
4. I DN:s ledare den 25 februari 1919 hette det t ex: "Nu kommer socialiststaten som ett brev på posten, om landstingsvalen ge partiet den förväntade majoritetsställningen i Första kammaren."
5. Lindman, Skiljemärken i svensk politik, s 10.
6. a a, s 10.
7. Se t ex "Partiformationerna", NDA 14 jan 1919; "Ett idépolitiskt programutkast", NDA 23 jan 1919.
8. Lindman, Skiljemärken i svensk politik, s 11.
9. Lindman, Inför vårvalen 1919, s 13.
10. Moderata Partiets Kvinnokommitté, Till Sveriges kvinnor.
11. "Hvad vill den svenska socialismen?", NDA 18 jan 1919.
12. Lindman, Vårt personliga ansvar inför den stora nyordningen, s 10.
13. Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1919. AK, nr 5, s 3.
14. Motioner i AK 1919, nr 246.
15. Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1919. AK, nr 5, s 4.
16. a a, s 4.
17. Lindman, Höger eller vänster?, s 6.
18. Lindman, Inför vårvalen 1919, s 10-11.
19. a a, s 11.
20. Lindman, Höger eller vänster?, s 6.
21. Lindman, Skiljemärken i svensk politik, s 9.
22. a a, s 9.
23. Frisinnade landsföreningens valprogram, återgivet i DN 30 jan 1919.
24. Edéns tal i Örebro den 2 mars 1919, DN 3 mars 1919.
25. a a.
26. a a.
27. a a.
28. Politisk årsbok 1919, s 12.
29. Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1919. AK, nr 6, s 69-70.
30. "Socialisering", DN 17 juli 1919.
31. a a.
32. Se t ex "Grunderna för fortsatt vänstersamverkan", SvM 28 maj 1919; "Första kammarens upplösning", GHT 2 juni 1919. Jfr Kihlberg, Nils Edéns ledarskap, s 236.
33. "Regeringskommunikén om fortsatt samverkan av den 27 oktober 1919", bilaga i Gerdner, Det svenska regeringsproblemet, s 369-371.
34. Edén, Vänstersamverkan och riksregering, s 7. Jfr Kihlberg, Nils Edéns ledarskap, s 236.
35. "Samling eller splittring?", Östgöta Correspondenten 10 maj 1920; "Skrämseltaktik", Östgöta Correspondenten 29 juni 1920; "Samverkan", SvD 2 juli 1920. Lindman, Regeringen utreder, s 21-22; Lindman, Till val med de borgerliga, s 19-21. Jfr Söderlind, Demokrati och parlamentarism i svensk högerpress, s 159.
36. Kihlberg, Nils Edéns ledarskap, s 240.

37. "Ekonomisk demokrati", av Gunnar Laurell, Verkstäderna, nr 11, 12 dec 1919.
38. "Det stora själfbedrägeriet", Industria, nr 14, 9 sept 1919.
39. Se t ex "Den engelska nationaliseringspropagandan", översatt art, Industria, nr 2, 28 jan 1920; "Den socialistiska dogmbyggnaden", av Julius Sellman, Industria, nr 4, 24 febr 1920; "Den tyska socialiseringschimären", översatt art, Industria, nr 4, 24 febr 1920; "Socialiseringen som 'etiskt postulat'", ref av utl artiklar, Industria, nr 7, 6 april 1920; "Ett socialiseringsargument", Industria, nr 15, 2 aug 1920; "Rättsstat eller socialistisk samhällsordning", av Julius Sellman, Industria, nr 15, 2 aug 1920; "Socialismen och naturvetenskapen", av Julius Sellman, Industria, nr 17, 27 aug 1920; "Den socialistiska teorins bankrutt", översatt art, Industria, nr 20, 5 okt 1920.
40. "Bolsjevismneurosen", Industria nr 9, 4 maj 1920.
41. Frisinnade landsföreningens valprogram år 1920.
42. Edén, Det politiska läget inför valen, s 13; Edéns tal i Mora den 22 augusti 1920, Mora Tidning 23 aug 1920; Löfgrens tal i Uppsala den 1 september 1920, Industria, nr 18, 8 sept 1920.
43. "Socialistisk blindbock", av red, Industria nr 18, 8 sept 1920; Lindman, Till val med de borgerliga, s 16.
44. Se t ex Lindman, Mot socialisering och klassvälde, s 35; "Regeringens midsommargåfvor", Industria, nr 13, 10 juli 1920; "En utredning med negativt syfte", Industria, nr 1, jan 1921.
45. "Regeringens midsommargåfvor", Industria, nr 13, 10 juli 1920.
46. Lindman, Mot socialisering och klassvälde, s 36.
47. Lindman, Regeringen utreder s 1-5; Lindman, Mot socialisering och klassvälde, s 52; "Slut leden! Framåt marsch!", Medborgaren, nr 1, 1920.
48. Edén, Det politiska läget inför valen, s 14.
49. Lindman, Väststånd och folklycka, s 10.
50. Edén, Det politiska läget inför valen, s 11.
51. Se t ex Lindman, Mot socialisering och klassvälde, s 58-59; Lindman, Regeringen utreder, s 7; Lindman, Till val med de borgerliga, s 9; Edén, Det politiska läget inför valen, s 13; Tryggers tal i Malmö den 13 juli 1920, Industria, nr 14, 20 juli 1920.
52. Lindman, Mot socialisering och klassvälde, s 59.
53. Lindman, Regeringen utreder, s 7.
54. Tryggers tal i Malmö den 13 juli 1920, Industria, nr 14, 20 juli 1920.
55. Frisinnade landsföreningens valprogram år 1920; "Till Sveriges Folk" (AVF:s valupprop), Medborgaren nr 6, 1920; Lindman, Välj åt höger, s 22; Edén, Det politiska läget inför valen, s 12-13.
56. "Socialdemokratiska partiets valparoll", Industria, nr 14, 20 juli 1920.
57. Edén, Det politiska läget inför valen, s 13.
58. Lindman, Regeringen utreder, s 8.
59. Se t ex Lindman, Mot socialisering och klassvälde, s 40.
60. "Ett socialiseringsargument", Industria, nr 15, 2 aug 1920.
61. Tryggers tal i Malmö den 13 juli 1920, Industria, nr 14, 20 juli 1920.
62. Se t ex Lindman, Mot socialisering och klassvälde, s 42; Edén, Det politiska läget inför valen, s 13. Se också "Produktiviteten och socialisering", NDA 14 juli 1920; "Produktionsökning i teori och praktik", DN 23 aug 1920.
63. Lindman, Mot socialisering och klassvälde, s 37, 43; Tryggers tal i Malmö den 13 juli 1920, Industria, nr 14, 20 juli 1920.
64. Lindman, Enighet och offervilja, s 5.
65. "Socialiseringen som etiskt postulat", Industria, nr 7, 6 april 1920.

66. Se t ex Lindman, Mot socialisering och klassvälde, s 54-55, 58; "Socialiseringen som 'etiskt postulat'", Industria, nr 7, 6 april 1920; "Rättsstat eller socialistisk samhällsordning", Industria, nr 15, 2 aug 1920.
67. Lindman, Mot socialisering och klassvälde, s 44, 54; Edén, Det politiska läget inför valen, s 11.
68. "I socialiseringsfrågan", av Arvid Bjerking, Medborgaren, nr 7, juli 1920.
69. Edéns tal i Mora den 22 augusti 1920, Mora Tidning, 23 aug 1920.
70. Se t ex Lindman, Mot socialisering och klassvälde, s 57.
71. "I socialiseringsfrågan", av Arvid Bjerking, Medborgaren, nr 7, juli 1920.
72. Frisinnade landsföreningens valmanifest 1919, DN 30 jan 1919. Se också Frisinnade landsmötet 1919, Frisinnade landsföreningens meddelande, nr 11 1920.
73. "Ekonomisk demokrati", Forum, nr 3, 18 jan 1919.
74. "Industriell självstyrelse", av KP, Forum, nr 13, 29 mars 1919; "Ekonomisk demokrati", av KP, Forum, nr 26, 28 juni 1919; "Ekonomisk demokrati", DN, 5 april 1919; "Den ekonomiska demokratin", DN, 3 maj 1919; "Amerikanska brytningar", av E H Thörnberg, Forum, nr 36, 8 nov 1919; "Till frågan om social fred", av Karl Hedmansson, Forum, nr 38, 22 nov 1919.
75. "Ekonomisk demokrati", DN 5 april 1919.
76. "En modern samhällsfilosof", av Erik Linder, Forum, nr 32, 11 okt 1919. Se också "Bertrand Russells statsprinciper", av N Hansson, Forum, nr 5, 1 febr 1919; "Industriell självstyrelse", av KP, Forum, nr 13, 29 mars 1919.
77. Se t ex "Ekonomisk demokrati", Forum, nr 3, 18 jan 1919; "Den ekonomiska demokratin", DN 3 maj 1919.
78. Se t ex "Den ekonomiska demokratin", DN 3 maj 1919; "Ekonomisk demokrati", ST 28 april 1919; "Ekonomisk demokrati", GP 1 maj 1919; "Ekonomisk demokrati", GHT 2 maj 1919.
79. "Socialdemokratiska partistyrelsens promemoria angående fortsatt samverkan den 30 september 1919", bilaga i Gerdner, Det svenska regeringsproblemet 1917-1920, s 362-366.
80. "De liberala statsrådets förslag till program för fortsatt samverkan den 14 oktober 1919", bilaga i a a, s 366-369. Punkt 10 löd:
"Till skyndsam och allsidig utredning upptages frågan om den s.k. industriella demokratin. Utredningen bör avse åtgärder, vilka, på samma gång de äro ägnade att befordra en rationell utveckling av produktionen, avse att bereda arbetarna en ställning, som tryggar deras inflytande på arbetsförhållandena inom industrien."
81. a a, s 132-133.
82. "Regeringskommunikén om fortsatt samverkan av den 27 oktober 1919", bilaga i a a, s 369-371. I programmet slogs fast att utredning snarast skulle igångsättas:
"Rörande åtgärder för en sådan samverkan mellan företagare och arbetare inom industrien, vilken, på samma gång den är ägnad att befordra en rationell utveckling av produktionen och ej inkräkta på arbetsgivarens rätt att utöva den ekonomiska ledningen, avser att bereda arbetarna en ställning, som tryggar deras medinflytande på arbetsförhållandena /.../".
83. "Den ekonomiska demokratin", DN 3 maj 1919.
84. Se t ex E A Nilsons tal i Stockholm den 27 oktober 1919, DN 28 okt 1919; Edén, Vänstersamverkan och riksregering, s 18; Löfgrens tal i Stockholm den 16 november 1919, i DN 17 nov 1919.
85. "Industriell demokrati", VLT 23 okt 1919.

86. a a.
87. Löfgrens tal i Stockholm den 16 november 1919, DN 17 nov 1919.
88. Löfgrens tal på Arosmässan i Västerås den 26 oktober 1919, VLT 27 okt 1919.
89. "Industriell demokrati", VLT 23 okt 1919.
90. E A Nilsons tal i Stockholm den 27 oktober 1919, DN 28 okt 1919.
91. Löfgrens tal i Stockholm den 16 november 1919, DN 17 nov 1919.
92. a a.
93. "Industriell samverkan", DN, 29 okt 1919.
94. Se t ex Edén, Vänstersamverkan och riksregering, s 18; Löfgrens tal på Arosmässan i Västerås den 26 oktober 1919, VLT 27 okt 1919; "Den industriella demokratien", DN 21 okt 1919; "Industriell demokrati", VLT 23 okt 1919; "Arbetarnas medinflytande", DN 19 nov 1919.
95. Löfgrens tal på Arosmässan i Västerås den 26 okt 1919, VLT 27 okt 1919.
96. Se t ex "Arbetarnas medinflytande", DN 19 nov 1919.
97. Frisinnade landsföreningens valprogram 1920. Frisinnade landsföreningens småskrifter, nr 2, 1920, s 12.
98. Frisinnade landsmötet 1920, Frisinnade landsföreningens meddelande, nr 1, 1921, s 15-16; Förtroenderådets förslag till valprogram 1920, Ö 27, vol XVI, FLF:s arkiv.
99. Frisinnade landsföreningens valprogram 1920, Frisinnade landsföreningens småskrifter, nr 2, 1920, s 12.
100. Se t ex "Det stora initiativet", DN 23 juni 1920; "Industriell demokrati i olika former", ST 28 juni 1920; "Tre kungliga kommittéer", GP 25 juni 1920.
101. Se t ex Edén, Det politiska läget inför valen; "Valprogrammen. I. De Frisinnades", DN 22 juni 1920. Se också cirkulärledaren "Industriell demokrati", dat 16 aug 1920, FLF:s arkiv.
102. Edén, Det politiska läget inför valet, s 8-9.
103. a a, s 9.
104. a a, s 9-10.
105. a a, s 9.
106. "Industriell demokrati i olika former", ST 28 juni 1920.
107. "Socialistiska teorier på avskrifning", NDA 1 maj 1919.
108. "Reflexioner för dagen", Östgöta Correspondenten 29 och 30 april 1920.
109. "Socialistiska frierier", NDA 21 juli 1919.
110. "Socialistiska teorier på avskrifning", NDA 1 maj 1919.
111. a a.
112. "Socialistiska frierier", NDA 21 juli 1919.
113. a a.
114. a a; "Socialistiska teorier på afskrifning", NDA 1 maj 1919; "Förfall eller framsteg?", NDA 5 maj 1919.
115. Se t ex "Socialisternas väntade ultimatum", NDA 5 sept 1919; "Den liberala programkapitulationen", NDA 16 okt 1919; "Regeringsfrågan", NDA 21 okt 1919.
116. "Regeringsfrågan", NDA 21 okt 1919.
117. "Bördan på arbetsgivarna", NDA 24 okt 1919.
118. a a.
119. Högers valmanifest 1920, Allmänna Valmansförbundet, Politisk valhandbok 1920, s 6.
120. I AVF:s valhandbok sägs i kommentaren till valprogrammet: "Kunde man antaga att genom arbetarnas framsläppande till ett visst medansvar i företag i hvilka de äro anställda skulle naturligt framväxa ett ökad t samförstånd genom växande insikt om de förutsätt-

- ningar under hvilka näringslivet praktiskt arbetar, så skulle icke saknas en viss anledning att reflektera på den industriella demokratiseringen." (a a, s 13-14)
121. a a, s 14; "Ett modernt konservativt partis uppgifter", av Sven Lübeck, StD 14 sept 1920.
 122. Lindman, Regeringen utreder, s 14; Lindman, Välj åt höger, s 17-18.
 123. Allmänna Valmansförbundet, Politisk valhandbok 1920, s 14; Lindman, Välj åt höger, s 19.
 124. Lindman, Regeringen utreder, s 16.
 125. Tryggers tal i Malmö den 13 juli 1920, Industria, nr 14, 20 juli 1920.
 126. Lindman, Välj åt höger, s 19.
 127. Lindman, Regeringen utreder, s 15.
 128. a a, s 15; Lindman, Välj åt höger, s 19.
 129. Allmänna Valmansförbundet, Politisk valhandbok 1920, s 15.
 130. Lindman, Välj åt höger, s 18.
 131. Torstendahl, Mellan nykonservatism och liberalism, s 39-55, 74-75.
 132. Carlson, Cassel och staten, s 5-8; Carlson, Heckscher och staten.
 133. Carlson, Heckscher och staten.
 134. "Socialisering", av Eli F Heckscher, SDS 2 febr 1919; "Socialisering", av Gustav Cassel, Verkstäderna, nr 2, 20 febr 1919; "Socialism och bolsjevism", av Gösta Bagge, SvT 1919.
 135. "Socialism och bolsjevism", av Gösta Bagge, SvT 1919.
 136. Heckscher, Svenska produktionsproblem (1918), s 239.
 137. a a, s 239.
 138. "Socialisering", av Gustav Cassel Verkstäderna, nr 2, 20 febr 1919.
 139. a a.
 140. Heckscher, Svenska produktionsproblem (1918), s 240.
 141. a a, s 240-249.
 142. "Socialisering", av Eli F Heckscher, SDS 2 febr 1919.
 143. a a; "Arbetsfredens organisation", av Eli F Heckscher, NTO, nr 7-8, juli-aug 1919.
 144. "Socialisering", av Eli Heckscher, SDS 2 febr 1919.
 145. Heckscher, Gammal och ny ekonomisk liberalism, s 64-65.
 146. "Socialisering", av Eli F Heckscher, SDS 2 febr 1919; "Arbetsfredens organisation", av Eli F Heckscher, NTO, nr 7-8, juli aug 1919.
 147. "Arbetsfredens organisation", av Eli F Heckscher, NTO, nr 7-8, juli-aug 1919.
 148. "Socialisering", av Eli F Heckscher, SDS 2 febr 1919.
 149. "Arbetsfredens organisation", av Eli F Heckscher, NTO, nr 7-8, juli-aug 1919.
 150. a a, s 99.
 151. "Nationalekonomiska föreningens sammanträde den 30 maj 1919", Nationalekonomiska föreningens förhandlingar 1919, s 65-88.
 152. a a.
 153. "Industriell demokrati", av Otto Järte, SvT 1920. Anförandet publicerades också i Verkstäderna, nr 10, 16 okt 1920. Jfr "Några anteckningar om Nordiska nationalekonomiska mötet", av Bertil Ohlin, ET 1920.
 154. "Några intryck från Nationalekonomiska föreningen 1918-23", av Bertil Ohlin, ET 1920.
 155. "Industriell demokrati", av Otto Järte, SvT 1920.
 156. a a.
 157. Avskrift av brev från SAF till UD den 11 sept 1919, EDK:s handlingar, VF:s arkiv.
 158. von Eckermann, Industriens socialisering, s 7.

159. Protokoll fört vid IF:s AU-möte den 16 maj 1919, IF:s arkiv; "Nationalekonomiska föreningens sammanträde den 30 maj 1919", i Nationalekonomiska föreningens förhandlingar 1919, s 65-73. Se också "Den ekonomiska demokratin", DN 3 maj 1919.
160. Presskommuniké från Munktells mekaniska verkstads AB, SocD 2 sept 1919.
161. SocD 1 sept 1919.
162. a a.
163. Presskommuniké från Munktells mekaniska verkstads AB, SocD 2 sept 1919.
164. Brev från Ernst Thunberg till Hugo Hammar den 19 aug 1919, Vol EI:3, Hugo Hammars arkiv.
165. "Industriens demokratisering", av Theodor W Jeansson, Svensk Verk-mästaretidning, nr 10, okt 1919.
166. a a.
167. Intervju med J E Brundin, SocD 2 sept 1919.
168. a a.
169. Inlägg av Albert Broomé i artikelserien "De föreslagna 'fabriksråden'", GbgD 10 sept 1919.
170. a a.
171. Inlägg av Uno Forsberg i artikelserien "De föreslagna 'fabriksråden'", GbgD 4 sept 1919.
172. Hugo Hammars tal vid VF:s allmänna möte i Malmö den 30 juni 1919, EDK:s handlingar, VF:s arkiv. Finns också som bilaga till protokollet från nämnda möte, VF:s arkiv.
173. a a.
174. a a.
175. a a.
176. a a.
177. a a.
178. a a. Se också Hugo Hammars inlägg i artikelserien "De föreslagna 'fabriksråden'", GbgD 4 sept 1919.
179. Hugo Hammars tal vid VF:s allmänna möte i Malmö den 30 juni 1919, EDK:s handlingar, VF:s arkiv.
180. a a.
181. a a.
182. a a.
183. Brev från Axel Hultcrantz till Gunnar Laurell den 14 aug 1919, EDK:s handlingar, VF:s arkiv.
184. Meddelande från Sveriges Industriförbund, nr 75, okt 1919.
185. "Styrelseberättelse för år 1919", Meddelande från Sveriges Industriförbund, nr 77, mars 1920.
186. Axel Vennerstens högtidstal vid IF:s tioårsmöte den 20 april 1920, Sveriges Industriförbund 1910-1920, s 11-12.
187. "Samförstånd mellan industriledning och arbetare", av Axel Vennersten, a a, s 85-88.
188. "Vinstandelssystemet", av Ellen Facht, NTO nr 4, april 1919; "Vinstandelar åt arbetare", av Karl Hildebrand, NTO, nr 6, juni 1919; "Arbetsfredens organisation", av Eli F Heckscher, "NTO, nr 7-8, juli-aug 1919; "Vad har gjorts och kan göras för att få industriell arbetsro och större arbetsglädje?", Axel Engblom, NTO, nr 1, jan 1920; "Andelssystemet og interessefaelleskapet mellem kapital og arbeide", Throne Holst, NTO, nr 1, jan 1920; "Industriell demokrati", Rudolf Ahlström, NTO, nr 2, febr 1920.
189. "John Leicht och hans industriella demokrati", av Axel Engblom, NTO, nr 9, sept 1921.

190. "Vad har gjorts och kan göras för att få industriell arbetsro och större arbetsglädje?", av Axel Engblom, NTO, nr 1, jan 1920.
191. "Ekonomisk demokrati", av Gunnar Laurell, Verkstäderna, nr 11, 12 dec 1919.
192. Se t ex "Vinstandelssystemets hinder", Industria, nr 10, 20 maj 1919; "Ekonomisk demokrati - ett nytt slagord", Industria, nr 10, 20 maj 1919; "Om vi ägde fabriken", Industria, nr 14-17, 1919; "Industriell demokrati à l'americaine", Industria, nr 18, 17 okt 1919; "Arbetarna vägrade öfvertaga verkstaden", Industria, nr 18, 17 okt 1919; "'Den industriella demokrastien'", Industria, nr 19, 27 okt 1919; "'Den ekonomiska demokratien'", Industria, nr 19, 27 okt 1919; "Det kollektiva genomsnittliga", Industria, nr 19, 27 okt 1919; "Likgiltighet för den 'ekonomiska demokratien'", Industria, nr 21, 17 nov 1919.
193. "Likgiltighet för den 'ekonomiska demokratien'", Industria, nr 21, 17 nov 1919.
194. Se t e x a a (referat av Social-Demokratens intervjuserie med fackförbundsledarna); "Frågan om industriell demokrati", Industria, nr 23, 8 dec 1919 (referat av Otto Ljungqvists artikel i målarnas förbundsorgan).
195. "'Den industriella demokratien'", Industria, nr 19, 27 okt 1919.
196. "Hvad syndikalisterna mena med ekonomisk demokrati", Industria, nr 12, 16 juni 1919.
197. "'Den ekonomiska demokratien'", Industria, nr 19, 27 okt 1919.
198. "'Den industriella demokratien'", Industria, nr 19, 27 okt 1919.
199. "Ekonomisk demokrati - ett nytt slagord", Industria, nr 10, 20 maj 1919.
200. "Det kollektiva genomsnittliga", Industria, nr 19, 27 okt 1919.
201. "Ekonomisk demokrati - ett nytt slagord", Industria, nr 10, 20 maj 1919.
202. a a.
203. "'Den ekonomiska demokratien'", Industria, nr 19, okt 1919.
204. "Ekonomisk demokrati", Laurell, Verkstäderna, nr 11, 12 dec 1919.
205. a a.
206. a a.
207. a a.
208. Hult, Borgerligheten och den industriella demokratin.
209. Avskrift av brev från SAF till UD den 11 sept 1919, EDK:s handlingar, VF:s arkiv.
210. Protokoll från VF:s allmänna möte den 30 juni 1919, VF:s arkiv.
211. a a.
212. Protokoll från VF:s ÖS:s möte den 30 juni 1919, VF:s arkiv.
213. Protokoll från EDK:s möte den 30 juni 1919, EDK:s handlingar, VF:s arkiv.
214. Protokoll från EDK:s möte den 30 juni, 19 augusti 1919, EDK:s handlingar, VF:s arkiv.
215. Protokoll från EDK:s möte den 19 augusti 1919, EDK:s handlingar, VF:s arkiv.
216. a a.
217. a a.
218. a a.
219. a a; Brev från Hugo Hammar till Gunnar Laurell den 9 juli 1919, EDK:s handlingar, VF:s arkiv.
220. Protokoll från IF:s AU:s möte den 16 maj, 30 maj 1919, IF:s arkiv. Hur diskussionerna mellan IF och SAF förlöpte är inte känt. Någon framställan från IF om gemensam utredning behandlas inte vid SAF:s styrelse- och AU-möten under perioden maj-dec 1919, och inget brev

- från Industriförbundet i ärendet finns bevarat. (Protokoll från SAF:s styrelse- och AU-möten maj-dec 1919, SAF:s arkiv; Vol 285, Korrespondens, SAF:s arkiv.)
221. Protokoll från IF:s styrelsemöte den 20 aug 1919, IF:s arkiv.
 222. a a.
 223. Protokoll från IF:s AU:s möte den 13 okt 1919, IF:s arkiv.
 224. Protokoll från IF:s AU:s möte den 13 okt, 18 nov, 10 dec 1919, IF:s arkiv.
 225. Rabenius, Huvuddragen av den s k ekonomiska demokratien; Rabenius, Några betydelsefullare spörsmål inom de s k ekonomiska demokratien.
 226. Rabenius, Några betydelsefullare spörsmål inom den s k ekonomiska demokratien, s 10.
 227. Rabenius, Huvuddragen av den s k ekonomiska demokratien, s 4.
 228. a a, s 4.
 229. Rabenius, Några betydelsefullare spörsmål inom den s k ekonomiska demokratien, s 5-6.
 230. a a, s 29-30.
 231. a a, s 29-30.
 232. Brev från EDK till VF:s ÖS den 26 juni 1920, Bilaga till protokoll från ÖS:s möte den 15-17 juli 1920, VF:s arkiv. Kopia finns i EDK:s handlingar, VF:s arkiv.
 233. Verkstäderna, nr 8, 16 aug 1920.
 234. Brev från EDK till VF:s ÖS den 26 juni 1920, Bilaga till protokoll från VF:s ÖS-möte den 15-17 juli 1920, VF:s arkiv.
 235. Protokoll från VF:s ÖS-möte den 15-17 juli 1920, VF:s arkiv; EDK:s utlåtande, Verkstäderna, nr 8, 16 aug 1920.
 236. EDK:s utlåtande, Verkstäderna, nr 8, 16 aug 1920.
 237. a a.
 238. a a.
 239. a a.
 240. a a.
 241. Brev från EDK till VF:s ÖS den 26 juni 1920, Bilaga till VF:s ÖS-möte den 15-17 juli 1920, VF:s arkiv. Under hösten 1920 skickade VF:s AU ett cirkulär till föreningens medlemmar med EDK:s strategiska och taktiska rekommendationer, vilka ÖS ställt sig bakom. Cirkuläret var avsett att vara konfidentiellt, men kom till allmän kännedom genom att det publicerades i FDP 13 dec 1920.
 242. Brev från EDK till VF:s ÖS den 26 juni 1920, Bilaga till VF:s ÖS:s möte den 15-17 juli 1920, VF:s arkiv.
 243. a a.
 244. Protokoll från VF:s ÖS:s möte den 15-17 juli 1920, VF:s arkiv.
 245. a a.
 246. "Den nya regeringens socialiseringstankar", Industria, nr 6, 23 mars 1920.
 247. Debatten refereras i Industria, nr 2, 28 jan 1920.
 248. Hugo Hammars debattinlägg vid IF:s tioårsmöte i Stockholm den 20 april 1920, i Rabenius, Några betydelsefullare spörsmål inom den s k ekonomiska demokratien, s 35.
 249. a a, s 35.
 250. a a, s 35.
 251. a a, s 35-36. Samma ståndpunkt framför Hammar också i en debatt i Göteborg om industriell demokrati. (SocD 19 maj 1920)
 252. Det nordiske arbejdsgivermøde i København 1920, s 101.
 253. a a, s 99.
 254. "Den första socialistregeringens saga", Industria, nr 22, 2 nov 1920.

Kapitel 8

1. Jfr t ex Brantings yttrande på SAP-kongressen 1920. (Protokoll från Sv SAP:s elfte kongress i Stockholm den 8-15 februari 1920, s 103).
2. "Socialdemokratiska partistyrelsens promemoria angående fortsatt samverkan den 30 september 1919", bilaga i Gerdner, Det svenska regeringsproblemet 1917-1920, s 364.
3. "De liberala statsrådets förslag till program för fortsatt samverkan den 14 oktober 1919", bilaga i Gerdner, a a, s 368.
4. "Regeringskommunikén om fortsatt samverkan av den 27 oktober 1919", bilaga i Gerdner, a a, s 371.
5. a a, s 371.
6. Palmstierna, Dagjämning 1920-1921, s 58.
7. Den socialdemokratiska regeringsförklaringen av den 10 mars 1920, Socialdemokratiska partistyrelsens berättelse för år 1920, s 18.
8. Gerdner, Det svenska regeringsproblemet 1917-1920, s 301-302.
9. Memorandum + maskinskrivet protokollsutdrag från KID:s sammanträde den 2 aug 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
10. Avskrift av skrivelse från regeringen till Herman Lindqvist den 22 juni 1920, Vol 1, KID:s arkiv; Avskrift av skrivelse från regeringen till Herman Lindqvist den 30 juni 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
11. Memorandum + maskinskrivet protokollsutdrag från KID:s sammanträde den 2 aug 1920, Vol 1, KID:s arkiv; Skrivelse från KID till Per Emil Bruswitz den 4 aug 1920, vol 2-3, KID:s arkiv.
12. Avskrift av skrivelse från regeringen till Herman Lindqvist den 22 juni 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
13. SocD 27 jan 1921.
14. Brev från J E Brundin till Gunnar Laurell den 1 juli 1920, EDK:s handlingar, VF:s arkiv.
15. Avskrift av skrivelse från regeringen till Herman Lindqvist den 22 juni 1920, Vol 1, KID:s arkiv; Skrivelse från regeringen till KID den 9 aug 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
16. Konseljakt nr 13, 9 aug 1920, Socialdepartementets arkiv. Även om Lövgrens skriftliga avsägelse tycks ha förkommit, är det uppenbart att också hans fall behandlades den 9 augusti 1920. I föredragningslistan står t ex för ärende nummer 13 "ang entledigande av vissa ledamöter /OBS pluralformen, CL:s anm/ av komm för ind dem."
17. FDP 23 juni 1920.
18. Protokoll från SSV:s AU-möten den 29 juni och 2 juli 1920, SSV:s arkiv.
19. Brev från Eli F Heckscher till regeringen den 2 juli 1920, Konseljakt nr 13, 9 aug 1920, Socialdepartementets arkiv.
20. I ett valtal i Stockholm den 8 september 1920 sade Branting bl a om Socialiseringsnämnden: "Visserligen har kommittén fått en socialdemokratisk majoritet, men detta har varit nödvändigt, då utredningen annars kunnat få göras om och man för övrigt kunnat tänka sig att en sabotage skulle kunna förekomma av en majoritet, som vore fiendligt sinnad mot utredningen. Motståndarna ha lämnats tillfälle att framkomma med sina motargument, det finnes tillräckligt utrymme för all saklig kritik." (SocD 9 sept 1920).
21. Söderpalm, Storföretagarna och det demokratiska genombrottet, s 173, 179-180, 185-186, 198.
22. Avskrift av skrivelse från regeringen till Herman Lindqvist den 22 juni 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
23. Memoranda från KID:s sammanträden den 2 aug och 2 sept 1920, Vol 1, KID:s arkiv.

24. Statsminister Brantings anförande till statsrådsprotokollet vid KID:s tillsättande den 22 juni 1920 (avskrift), Bilaga till memorandum från KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920, Vol 1, KID:s arkiv. Dokumentet återges också i Socialdemokratiska partistyrelsens berättelse för år 1920 och i pressen vid denna tidpunkt.
25. a a.
26. a a.
27. a a.
28. a a.
29. Promemoria, Bilaga till memorandum från KID:s sammanträde den 2 sept 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
30. Statsminister Brantings anförande till statsrådsprotokollet vid KID:s tillsättande den 22 juni 1920 (avskrift), Bilaga till memorandum från KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920, KID:s arkiv.
31. a a.
32. a a.
33. Branting talar här om "produktionen" på ett sätt som gör att det framgår att han avser produktiviteten. (a a)
34. a a.
35. a a.
36. Skrivelse från KID till UD den 4 aug 1920 (kopia), Vol 2-3, KID:s arkiv.
37. I KID:s arkiv finns tre volymer (vol 5-7) med utländskt material, klipparkivet (vol 9-11) innehåller ett omfattande utländskt material och bland KID:s bevarade skrivelser in och ut (vol 2-3) upptar frågan om industriell demokrati en stor plats, dels i form av direkt korrespondens med utlandet, dels i form av utskick av utländskt material till ledamöterna.
38. Serien i KID-arkivet med rapporter från Wilhelm Jansson och Erik Sjöstrand är inte komplett, då UD och Socialdepartementet fallerade med att vidarebefordra rapporterna. Flera av Janssons rapporter tycks t ex ha "stannat" hos en aktuarie Richert vid Socialstyrelsen som också hade i uppdrag att utarbeta en Tysklandsrapport. Detta framkallade Janssons och KID:s protester, och av en brevväxling från hösten 1921 framgår det att Jansson dittills (okt 1919-mars 1921) skickat in 16 stycken rapporter om industriell demokrati i Tyskland och Sjöstrand (maj 1919-sept 1921) 10 rapporter om frågans ställning i England (de flesta tryckta i Sociala meddelanden). Från konsulatet i USA inflöt under perioden sept 1919 - nov 1921 12 rapporter. (Brev från Wilhelm Jansson till KID den 9 aug 1921, Brev från P E Brusewitz till Georg Branting den 23 aug 1921, Brev från KID till Erik Sjöstrand den 17 sept 1921, Brev från Georg Branting till Wilhelm Jansson den 20 sept 1921, Brev från Erik Sjöstrand till KID den 4 okt 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv; SOU 1923:29, s 145)
39. Nordins 77-sidiga rapport "Industriell Demokrati i Amerika" finns i KID-arkivet (vol 5). Brev från Bertil Almgren till Georg Branting den 4 jan 1922, med bilaga: Brev från Ragnar Sohlman till Bertil Almgren den 3 dec 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv.
40. Se t ex Brev från Georg Branting till Wilhelm Jansson den 10 dec 1920 med svar från Wilhelm Jansson den 14 dec 1920, Brev från P E Brusewitz till Wilhelm Jansson den 22 nov 1921 med svar från Wilhelm Jansson den 25 nov 1921, Brev från P E Brusewitz till Wilhelm Jansson den 3 mars 1922 med svar från Wilhelm Jansson den 21 april 1922, Vol 2-3, KID:s arkiv.
41. Av Brusewitz' summariska redogörelse över sin verksamhet (PM till skrivelse från KID till regeringen den 13 dec 1922, Vol 1, KID:s arkiv) framgår endast vilka länder som besöktes, men ur Brantings

- och Brusewitz' brevväxling kan man utläsa ungefär när de olika re-
sorna företogs. (Brev från Georg Branting till Inge Debes den 5
febr 1921, Brev från P E Brusewitz till Inge Debes den 22 aug 1921,
Brev från P E Brusewitz till Erich Ebermann den 22 aug 1921, Brev
från P E Brusewitz till Wilhelm Jansson den 23 aug 1921, Brev från
P E Brusewitz till Inge Debes den 16 dec 1921, Vol 2-3, KID:s ar-
kiv.
42. Brev från P E Brusewitz till Erich Ebermann den 22 aug 1921, Brev
från P E Brusewitz till Inge Debes den 22 aug 1922, Brev från P E
Brusewitz till Siegfried Camuzzi den 30 aug 1921, Vol 2-3, KID:s ar-
kiv.
 43. "Rapport rörande industriell demokrati i England efter en under da-
garna 5-12 december 1921 företagen studieresa" (av Brusewitz), Vol
5, KID:s arkiv.
 44. PM till skrivelse från KID till regeringen den 13 dec 1922, Vol 1,
KID:s arkiv.
 45. Skrivelse från KID till Svenska Telegrambyrån, avd för pressurklipp
den 18 okt 1920, Vol 2-3, KID:s arkiv. Jfr KID:s pressklippsböcker,
Vol 9-11, KID:s arkiv.
 46. Förteckning över av KID inköpta böcker (odat; placeringen i serien
skrivelser in- och ut tyder på att listan är från jan 1923), Vol 2-3,
KID:s, arkiv RA.
 47. Närmare 2/3 av bokbeståndet i Socialiseringsnämndens bibliotek, vil-
ket i maj 1922 omfattade c:a 3000 titlar, bestod av utländska böcker,
företrädesvis från England och Tyskland. Där fanns de viktigaste
verken i den samtida litteraturen om socialisering och industriell de-
mokrati av bl a Otto Bauer, Karl Kautsky, Walter Rathenau, Rudolf
Wissell, Martin Wagner, G D H Cole, S G Hobson, Arthur Penty,
Frank Hodges, G R Stirling Taylor, Sidney & Beatrice Webb, John
Leicht, Inge Debes, Arvid Hansen, Alfred Madsen m fl. (Förteck-
ningar över bokbeståndet i Socialiseringsnämndens arkiv, Vol 4,
SN:s arkiv) Från hösten 1920 till sommaren 1922 författade Gösta
Langenfelt för SN:s räkning 30 rapporter i serien "Socialiserings-
nämndens Tidskriftsutkik". Uppdraget bestod i att excerpera alla i
de offentliga biblioteken i Stockholm tillgängliga tidskrifter för att
notera och eventuellt referera artiklar som handlade om socialise-
ringsfrågan. Ofta kom emellertid också artiklar om industriell demo-
krati att förtecknas och refereras. I de 30 rapporterna refererades
sammanlagt runt 300 artiklar ur 50-talet tidskrifter, varav merparten
var utländska. Att Langenfelt undersökt betydligt fler utländska tid-
skrifter står klart då han i rapport nummer 6 1921 redovisade att
han i Kungliga Biblioteket förutom skandinaviska tidskrifter hade ex-
cerperat 17 engelska/amerikanska, 8 franska/belgiska/schweiziska, 26
tyska/österrikiska samt en spansk tidskrift. (Socialiseringsnämndens
Tidskriftsutkik, rapport nr 1-7 1920, nr 1-23 1921-1922, Vol 4, SN:s
arkiv)
 48. Brev från Georg Branting till Herman Lindqvist den 29 jan 1921, Vol
2-3, KID:s arkiv.
 49. Brev från P E Brusewitz till Wilhelm Jansson den 2 nov 1921, Vol
2-3, KID:s arkiv.
 50. Brev från P E Brusewitz till KID:s ledamöter den 12 jan 1922, Vol
2-3, KID:s arkiv.
 51. Skrivelse från KID till regeringen den 30 nov 1922, PM till skrivelse
från KID till regeringen den 13 dec 1922, Vol 1, KID:s arkiv.
 52. SOU 1923:30.
 53. SOU 1923:29, s 37; Brev från P E Brusewitz till Erik Sjöstrand den
25 aug 1922, Vol 2-3, KID:s arkiv. Sjöstrand hade dessutom i en PM

- av den 4 jan 1921 kommenterat Brusewitz' preliminära rapport med intervjuerna från Engelslandsresan i december 1921 (Vol 5, KID:s arkiv).
54. SOU 1923:30, s 145; Brev från P E Brusewitz till Albin G Witting den 23 febr och 2 mars 1922, med svar den 10 april 1922; Brev från P E Brusewitz till John Nordin den 8 febr och 28 febr 1922 med svar den 4 mars 1922, Vol 2-3, KID:s arkiv.
 55. Memoranda från KID:s sammanträden den 4 jan och den 15-23 aug 1921, Vol 1, KID:s arkiv. Se också Brev från P E Brusewitz till KID:s ledamöter den 12 jan 1922, Vol 2-3, KID:s arkiv.
 56. Memorandum från + maskinskrivet sammandrag av förhandlingarna vid KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920, Vol 1, KID:s arkiv; Promemoria 2 till nämnda sammanträde, Vol 1, KID:s arkiv.
Kommentar: Vid KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920 förelåg två promemorior, en kortare med sju frågor avsedda att underlätta diskussionerna (Promemoria 1) och ett längre diskussionsinlägg där olika principfrågor dryftades mer utförligt (Promemoria 2). Inget av dokumenten var undertecknat, men i sitt memorandum har Georg Branting under punkten 3 skrivit "Jag läser upp min längsta P.M.", varför man kan anta att Branting skrev båda promemoriorna.
 57. Se Wigforss, Minnen, del 2, s 160.
 58. Memoranda från KID:s sammanträden den 4-7 okt och 3-6 nov 1920, Vol 1, KID:s arkiv. Promemoria 1 och 2 till KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920 (se kommentar i not 56), Promemoria till KID:s sammanträde den 3-6 nov, Vol 1, KID:s arkiv.
 59. Brev från Georg Branting till Herman Lindqvist den 28 sept 1920, Vol 2-3, KID:s arkiv.
 60. Memoranda från KID:s sammanträden den 31 jan och 4-7 april 1921, Vol 1, KID:s arkiv. Lindqvist/Brantings preliminära lagförslag skickades ut till kommittémedlemmarna den 5 jan 1921 (Skrivelse från Herman Lindqvist till KID:s ledamöter den 5 jan 1921, Vol 2-3 KID:s arkiv) och följdes några veckor senare av en PM av Georg Branting, vilken, enligt författaren snarare var ett diskussionsinlägg och försök till allmänt klarläggande än en specialmotivering i juridisk bemärkelse (Skrivelse från Georg Branting till KID:s ledamöter den 25 jan 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv). Dokumentet kallas dock i fortsättningen "specialmotivering".
Lindqvist/Brantings preliminära lagförslag finns i Georg Brantings arkiv (Vol 22), och Brantings specialmotivering finns i Georg Brantings arkiv (Vol 22) och i KID:s arkiv (Vol 5).
 61. Då det bland Georg Brantings memoranda från KID-sammanträden endast finns sporadiska anteckningar om sub-kommitténs möten, är det inte bekant vad som avhandlades där. Det är emellertid känt att kommittén höll 11 sammanträden, och av dateringen av dokumenten i Georg Brantings arkiv framgår att sub-kommittén godkände lagförslaget den 20 juni och specialmotiveringen den 30 juni 1921. (Memorandum från KID:s sammanträde den 15-23 aug 1921, Vol 1, KID:s arkiv; KID:s verksamhet 1921, Skrivelse från KID till regeringen den 30 nov 1921, Vol 1, KID:s arkiv.) Sub-kommitténs lagförslag och förslag till specialmotivering finns i Georg Brantings arkiv (Vol 22). Där finns också Hillringsbergskonferensens förslag till lag om driftsnämnder och den specialmotivering som utarbetades i efterhand med utgångspunkt i konferensens diskussioner och beslut.
 62. Lindqvist återgick till uppdraget som talman i riksdagens andra kammar. Som ny kommittémedlem inträdde den socialdemokratiska riksdagsmannen Olof Carlsson (Skrivelse från regeringen till KID den 21 okt 1921 /avskrift/, Vol 1, KID:s arkiv).

63. Memoranda från KID:s sammanträden den 12-13 jan, 27-28 sept och 21 nov 1922, Vol 1, KID:s arkiv.
64. Skrivelse den 24 nov 1922 från regeringen till statskontoret (avskrift till KID för kännedom), Vol 1, KID:s arkiv; Memorandum över arbetarfraktionens i KID sammanträde den 25 nov 1922, Vol 1, KID:s arkiv.
65. Memorandum från KID:s sammanträde den 12 jan 1922, Vol 1, KID:s arkiv.
66. a a.
67. Termen "driftnämnd" tycks man ha valt därför att beteckningen "råd" ansågs alltför förknippad med det ryska sovjetsystemet. Vid sammanträdet den 4-7 okt 1920 anförde Lindqvist dylika invändningar mot termen driftsråd, och redan vid nästa möte hade han, liksom kommittén i övrigt, annammat driftsnämndsbegreppet. (Memoranda från KID:s sammanträden den 4-7 okt och 3-6 nov 1920, Vol 1, KID:s arkiv; Promemoria till KID:s sammanträde den 3-6 nov 1920, Vol 1, KID:s arkiv.)
68. KID:s förslag till lag om driftsnämnder §§ 1-2, SOU 1923:29, s 9-10.
69. § 1, a a, s 9.
70. §§ 16-19, a a, s 13-16.
71. §§ 16-17, a a, s 14.
72. §§ 16-17, a a, s 14.
73. § 18, a a, s 15.
74. § 16-18, a a, s 14-15.
75. § 19, a a, s 15.
76. Promemoria 1 till KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920 (se kommentar i not 56), Vol 1, KID:s arkiv.
77. Promemoria 2 till KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920 (se kommentar i not 56), Vol 1, KID:s arkiv.
78. Memorandum från + maskinskrivet sammandrag av förhandlingarna vid KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
79. a a.
80. a a.
81. Memorandum från KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920, Vol 1, KID:s arkiv. Att "citera" en persons yttrande utifrån ett memorandum, vilket sämre än ett vanligt diskussionsprotokoll återger talarens ord så som de föll ur hans mun, är en metod som måste användas med största försiktighet. När det gäller uttryck som detta, är det emellertid troligt att Dillner fällt det och Branting valt att nedteckna det som ett sammanfattande uttryck för vad Dillner ansåg, i stället för den förmodligen mer vidlyftiga sakargumentationen.
82. Av Georg Brantings minnesanteckningar framgår inte den exakta innebörden av J-O Johanssons förslag, men det förefaller som om MIAF-sekreteraren skulle ha åsyftat endast minoritetsrepresentation för arbetarna i företagens styrelser. (a a).
83. Memorandum från KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920, Vol 1, KID:s arkiv. Se också Maskinskrivet sammandrag av förhandlingarna vid nämnda sammanträde, Vol 1, KID:s arkiv.
84. Memorandum från KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
85. Promemoria 2 till KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920 (se kommentar i not 56), Vol 1, KID:s arkiv.
86. a a.
87. Memorandum från + maskinskrivet sammandrag av förhandlingarna vid KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
88. Maskinskrivet sammandrag av förhandlingarna vid KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920, Vol 1, KID:s arkiv.

89. Lindqvist/Brantings förslag till lag om driftsnämnder, Vol 22, Georg Brantings arkiv.
90. Brev från Bertil Almgren till Hugo Hammar den 3 aug 1921, Vol EI:5, Hugo Hammars arkiv.
91. Sub-kommitténs förslag till lag om driftsnämnder, Vol 22, Georg Brantings arkiv.
92. Brev från Bertil Almgren till Hugo Hammar den 3 aug 1921, Vol EI:5, Hugo Hammars arkiv.
93. Brev från Georg Branting till ledamöterna i KID den 7 juli 1921 (kopia), Vol 2-3, KID:s arkiv.
94. Brev från Bertil Almgren till Hugo Hammar den 3 aug 1921, Brev från Hugo Hammar till Bertil Almgren och Gunnar Dillner den 4 aug 1921, Brev från Christian Storjohann till Hugo Hammar den 8 aug 1921, Vol EI: 5, Hugo Hammars arkiv.
95. Memorandum från KID:s sammanträde den 15-23 aug 1921, Vol 1, KID:s arkiv.
96. a a.
97. Hillringsbergskonferensens förslag till lag om driftsnämnder, Vol 22, Georg Brantings arkiv.
98. Memorandum från KID:s sammanträde den 3-6 nov 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
99. Memorandum från KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
100. Memorandum från KID:s sammanträde den 3-6 nov 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
101. Memorandum från KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920, Vol 1, KID:s arkiv. Beträffande metoden att "citera" ur memoranda, se not 81.
102. a a.
103. Memorandum från KID:s sammanträde den 4-7 april 1921, Vol 1, KID:s arkiv.
104. Memorandum från KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
105. a a.
106. Memorandum från KID:s sammanträde den 3-6 nov 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
107. Memoranda från KID:s sammanträden den 4-7 okt och 3-6 nov 1920. Vol 1, KID:s arkiv.
108. a a. Citatet från KID:s sammanträde den 3-6 nov 1920.
109. Memorandum från KID:s sammanträde den 3-6 nov 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
110. Se Lindqvist/Brantings, sub-kommitténs respektive Hillringsbergskonferensens förslag till lag om driftsnämnder, Vol 22, Georg Brantings arkiv.
111. Memorandum från KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
112. Memoranda från KID:s sammanträden den 4-7 okt och 3-6 nov 1920, Vol 1, KID:s arkiv. Redan vid sammanträdet den 3-6 nov tycks emellertid Wigforss ha börjat revidera sin syn och framhålla fördelarna med rådgivande nämnder.
113. a a.
114. Promemoria till KID:s sammanträde den 3-6 nov 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
115. Memorandum från KID:s sammanträde den 3-6 nov 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
116. a a.
117. Lindqvists/Brantings förslag till lag om driftsnämnder, Vol 22, Georg Brantings arkiv.

118. Memorandum från KID:s sammanträde den 4-7 april 1921, Vol 1, KID:s arkiv.
119. Sub-kommitténs förslag till lag om driftsnämnder, Vol 22, Georg Brantings arkiv.
120. Memorandum från KID:s sammanträde den 15-23 aug 1922, Vol 1, KID:s arkiv.
121. Hillringsbergskonferensens förslag till lag om driftsnämnder, Vol 22, Georg Brantings arkiv.
122. Memorandum från KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
123. Memoranda från KID:s sammanträden den 4-7 okt och 3-6 nov 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
124. Lindqvists/Brantings förslag till lag om driftsnämnder, Vol 22, Georg Brantings arkiv.
125. Memorandum från KID:s sammanträde den 4-7 april 1921, Vol 1, KID:s arkiv.
126. Sub-kommitténs förslag till lag om driftsnämnder, Vol 22, Georg Brantings arkiv.
127. a a.
128. Memorandum från KID:s sammanträde den 15-23 aug 1921, Vol 1, KID:s arkiv.
129. Hillringsbergskonferensens förslag till lag om driftsnämnder, Vol 22, Georg Brantings arkiv.
130. a a.
131. Memorandum från KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
132. Memoranda från KID:s sammanträden den 4-7 okt och 3-6 nov 1920, Vol 1, KID:s arkiv. Jfr Nilsson, Från kamratföreningar till facklig rörelse, s 72-75.
133. Memorandum från KID:s sammanträde den 3-6 nov 1920, Vol 1, KID:s arkiv. Beträffande metoden att "citera" ur memoranda, se not 81. Se Cole, History of Socialist Thought, Vol 4, s 324.
134. Memorandum från KID:s sammanträde den 3-6 nov 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
135. Lindqvists/Brantings förslag till lag om driftsnämnder, Vol 22, Georg Brantings arkiv.
136. Brantings specialmotivering till Lindqvists/Brantings förslag till lag om driftsnämnder, Vol 22, Georg Brantings arkiv.
137. Sub-kommitténs förslag till lag om driftsnämnder, Vol 22, Georg Brantings arkiv.
138. Sub-kommitténs specialmotivering till förslaget om lag om driftsnämnder, Vol 22, Georg Brantings arkiv.
139. Memorandum från KID:s sammanträde den 15-23 aug 1921, Vol 1, KID:s arkiv.
140. Hillringsbergskonferensens förslag till lag om driftsnämnder, Vol 22, Georg Brantings arkiv.
141. SOU 1923:29, s 239.
142. a a, s 230-233.
143. a a, s 229.
144. Memorandum från KID:s sammanträde den 12-13 jan 1922, Vol 1, KID:s arkiv.
145. Med tanke på hur noga Branting var att i sina memoranda notera arbetsgivarnas olika kritikpunkter - syftet med minnesanteckningarna var förmodligen att underlätta utformningen av ett förslag som hela kommittén kunde ställa sig bakom - är det uteslutet att det skulle ha förekommit några kraftfullare protester mot lagstiftningsmetoden vid KID-sammanträdena.

146. Promemoria 1 till KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920 (se kommentar i not 56), Vol 1, KID:s arkiv.
147. Lindqvist/Brantings förslag hette liksom sub-kommitténs uttryckligen "Förslag till lag om driftsnämnder", varför det är uteslutet att arbetsgivarledamöterna skulle ha kunnat diskutera driftsnämndsfrågan utan att ha varit medvetna om att syftet var lagstiftning.
148. SOU 1923:29, s 236-237.
149. a a, s 237.
150. Memorandum från KID:s sammanträde den 27 sept 1922, Vol 1, KID:s arkiv.
151. SOU 1923:29, s 238.
152. Memorandum från KID:s sammanträde den 21 nov 1922, Vol 1, KID:s arkiv.
153. Protokoll från gemensamt sammanträde med ledamöterna av SAF:s och IF:s styrelser den 19 december 1921, IF:s arkiv (i serien Protokoll från FS-möten).
154. a a; Vid arbetsgivar konferensen i december 1921 framhöll Hammar att han ansåg att Hillringsbergskompromissen i stora drag var godtagbar (a a) och i ett brev till Brusewitz alldeles efter Hillringsbergskonferensen skrev han om "driftnämndens motståndare" på ett sätt att det framgick att han själv inte räknade sig dit. (Brev från Hugo Hammar till P E Brusewitz den 1 sept 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv.)
155. Brev från Bertil Almgren till Hugo Hammar den 2 jan 1922, Vol E I:6, Hugo Hammars arkiv.
156. Brev från Hugo Hammar till Bertil Almgren den 3 jan 1922 (kopia), Vol E I:6, Hugo Hammars arkiv.
157. a a.
158. Brev från Hugo Hammar till Bertil Almgren den 7 jan 1922 (kopia), Vol E I:6, Hugo Hammars arkiv.
159. Brev från Hugo Hammar till Bertil Almgren den 3 jan 1922 (kopia), Vol E I:6, Hugo Hammars arkiv.
160. Memoranda från KID:s sammanträden den 12-13 jan, 27-28 sept, 21 nov 1922, Vol 1, KID:s arkiv.
161. SOU 1923:29, s 228.
162. a a, s 229, 239.
163. a a, 235-236.
164. Skrivelse från KID till regeringen den 30 nov 1921 (kopia), Vol 1, KID:s arkiv.
165. Memorandum från KID:s sammanträde den 27 sept 1922, Vol 1, KID:s arkiv.
166. Memorandum från KID:s sammanträde den 21 nov 1922, Vol 1, KID:s arkiv.
167. Skrivelse från regeringen till statskontoret den 24 nov 1922 (kopia till KID för kännedom och efter rättelse), Vol 1, KID:s arkiv.
168. Memorandum från KID:s sammanträde den 25 nov 1922, Vol 1, KID:s arkiv.
169. SOU 1923:29, s 182.
170. a a, s 185.
171. a a, s 186.
172. a a, s 186.
173. a a, s 185.
174. a a, s 185.
175. a a, s 59.
176. a a, s 29.
177. a a, s 185. Se också s 24-26.
178. Maskinskrivet sammandrag över förhandlingarna vid KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920, Vol 1, KID:s arkiv.

179. Memorandum från KID:s sammanträde den 4-7 okt 1920, Vol 1, KID:s arkiv.
180. a a.
181. "Fabrikokommittéer i Sovjet-Ryssland", av Karl Hildebrand, Industria nr 15, 24 juli 1923; "Fabrikskommittéerna i Sovjet-Ryssland", av Karl Hildebrand, Industria, nr 22, 30 okt 1923.
182. Brusewitz höll sitt föredrag den 21 aug 1921. (Memorandum från KID:s sammanträde den 15-23 aug 1921, Vol 1, KID:s arkiv)
183. Se t ex Brev från P E Brusewitz till KID:s medlemmar den 12 jan 1922 (kopia), Vol 2-3, KID:s arkiv.
184. Intervjuer med P E Brusewitz i SocD 29 aug 1921 och i NDA 31 aug 1921.
185. Brusewitz' referat av intervjun med Siegfried Camuzzi i Wien 29 juli - 1 aug 1921, Vol 7, KID:s arkiv. Detta dokument bygger troligen direkt på av Brusewitz' under intervjun gjorda noteringar (Brev från P E Brusewitz till Siegfried Camuzzi den 26 sept 1921, Vol 2-3) och överlämnades förmodligen till NDA i samband med intervjun.
186. Intervju med P E Brusewitz, SocD 29 aug 1921.
187. Intervju med P E Brusewitz, NDA 31 aug 1921.
188. Just detta framhåller Brusewitz t ex då han senare försöker förklara sitt referat för Kaiser (Brev från P E Brusewitz till Max Kaiser den 28 sept 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv).
189. Uppgiften om kommunisterna nämns ej i Brusewitz' skriftliga intervjumemorandum, men tillfogades förmodligen muntligt vid intervjun.
190. Brusewitz' memorandum från intervjun med Siegfried Camuzzi i Wien den 29 juli - 1 aug 1921, Vol 7, KID:s arkiv. Nästan ordagrant lyder motsvarande stycke i NDA-intervjun, NDA 31 aug 1921.
191. Brev från Hugo Hammar till P E Brusewitz den 1 sept 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv.
192. "Propaganda för en driftsrådslagstiftning", Industria, nr 18, 6 sept 1921.
193. a a.
194. "Propaganda för en driftsrådslagstiftning", av Brusewitz, Industria, nr 19, 20 sept 1921.
195. Brev från P E Brusewitz till Hugo Hammar den 2 sept 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv.
196. "Driftsrådsinstitutionens första följder. Erfarenheter från Tysk-Österrike", Industria, nr 15, 28 juli 1921.
197. I ett brev till Georg Branting redan innan han gav intervjuerna i SocD och NDA hade Brusewitz skrivit: "För P. A. H-n /Per Albin Hansson var vid denna tid redaktör för Social-Demokraten, C L:s anm/ har jag emellertid klarlagt Din önskan, och har han utlovat oss sitt fullständiga stöd." (Brev från P E Brusewitz till Georg Branting den 23 aug 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv) I ledaren i SocD anges som källor "personer som nyligen studerat förhållandena inom den österrikiska industrin". ("Industriell demokrati eller reaktion", SocD 30 aug 1921).
198. I Industria angavs inget datum alls för rapporten, men ett maskinskrivet manus i SAF:s arkiv är daterat Wien den 23 februari 1920. (Dossier A 4500, SAF:s arkiv) Detta datum anges också i ledaren i SocD, men är förmodligen felaktigt. Inne i rapporten hänvisas nämligen till datum som den 20 och 24 september 1920, varför rapporten bör ha skrivits senare, kanske den 23 februari 1921.
199. "Industriell demokrati eller reaktion", SocD 30 aug 1921.
200. "Företagsråden i Österrike", av Max Kaiser, Industria, nr 20, 4 okt 1921. Manuset i tyskt original finns i KID:s arkiv (vol 7).

201. Brev från P E Brusewitz till Siefried Camuzzi den 30 aug, 6 sept och 26 sept 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv.
202. Brev från Max Kaiser till P E Brusewitz den 20 sept och 15 okt 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv.
203. Brev från Max Kaiser till Hjalmar von Sydow, den 18 aug 1921, Dossier A 4500, SAF:s arkiv.
204. Brev från Max Kaiser till P E Brusewitz den 20 sept 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv.
205. a a.
206. Brev från Max Kaiser till P E Brusewitz den 15 okt 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv.
207. "Företagsråden i Österrike" av Max Kaiser, Industria, nr 20, 4 okt 1921 och nr 23, 15 nov 1921.
208. "Företagsråden i Österrike", av Max Kaiser, Industria, nr 20, 4 okt 1921.
209. "Företagsråden i Österrike", av Max Kaiser, Industria, nr 23, 15 nov 1921.
210. "Företagsråden i Österrike", av Max Kaiser, Industria, nr 20, 4 okt 1921.
211. a a.
212. "I sin nöd", SocD 10 okt 1921. Ledarsticket var osignerat, men av ett brev från Brusewitz till Wilhelm Jansson framgår att KID-notarien var författaren. (Brev från P E Brusewitz till Wilhelm Jansson den 13 okt 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv.)
213. "Driftsråd och driftsnämnder i Centraleuropa", av P E Brusewitz, Industria, nr 22, 1 nov 1921.
214. "I sin nöd", SocD 10 okt 1921. Se också Brev från P E Brusewitz till Max Kaiser den 28 sept 1921, Brev från P E Brusewitz till KID:s ledamöter den 29 sept 1921, Brev från P E Brusewitz till Inge Debes den 13 okt 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv.
215. "I sin nöd", SocD 10 okt 1921; "Driftsråd och driftsnämnder i Centraleuropa", av P E Brusewitz, Industria, nr 22, 1 nov 1921. Se också Brev från Erich Ebermann till P E Brusewitz den 28 nov 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv.
216. Brev från Wilhelm Jansson till P E Brusewitz den 9 nov 1921 med svar från Brusewitz den 17 nov 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv.
217. Brev från P E Brusewitz till KID:s ledamöter den 26 nov 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv; "Kort sammanfattning av österrikiska Metalls utlåtande om driftsrådets verksamhet. Ställt till Sv Metall.", Vol 7, KID:s arkiv; Brev från F Domes till SvMIAF den 2 nov 1921, Vol 7, KID:s arkiv.
218. Brev från P E Brusewitz till Wilhelm Jansson den 22 nov 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv.
219. Brev från P E Brusewitz till KID:s ledamöter den 22 dec, 28 dec och 30 dec 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv.
220. "Komplement till utredning rörande Österrike. Uttalanden från olika håll om driftsrådets verksamhet", Vol 7, KID:s arkiv.
221. Brev från P E Brusewitz till KID:s ledamöter den 12 jan 1922, Vol 2-3, KID:s arkiv.
222. Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1924. FK, nr 45, s 73.
223. Se t ex intervjun med Brusewitz i SocD, 29 aug 1921; "Driftsråd och driftsnämnder i Centraleuropa", av P E Brusewitz, Industria, nr 22, 1 nov 1921.
224. Brev från Wilhelm Jansson till P E Brusewitz den 7 okt 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv.
225. Brev från P E Brusewitz till Wilhelm Jansson den 30 nov 1921, Vol 2-3, KID:s arkiv.

Kapitel 9

1. Se t ex Brantings tal i Stockholm den 8 aug 1920, SocD 9 aug 1920; Brantings tal i Hässleholm den 21 aug 1920, SocD 23 aug 1920; Brantings tal i Halmstad den 4 sept 1920, SocD 6 sept 1920.
2. Brantings tal i Halmstad den 4 sept 1920, SocD 6 sept 1920.
3. Brantings tal i Stockholm den 8 aug 1920, SocD 9 aug 1920.
4. Denna tolkning av valresultatet gör såväl Tingsten som Meijer. (Tingsten, Den svenska socialdemokratins idéutveckling, del 1, s 260; Meijer, Kommittépolitik och kommittéarbete, s 158).
5. Meijer, a a, s 173.
6. SAP:s manifest inför 1:a maj och val, återgivna i Socialdemokratiska Partistyrelsens berättelse för år 1921, s 11-13, 25-28; dito för år 1922, s 16-18, 22-25; dito för år 1923, s 26-29; dito för år 1924, s 5-7. För en utförligare redogörelse för riksdagsdebatten om Socialiseringsnämndens status och anslag, se Meijer, a a, s 159-168.
7. Meijer, a a, s 159; Gerdner, Parlamentarismens kris, s 18, 40; Nothin, Från Branting till Erlander, s 48.
8. Lindgren, Tingsten & Westerståhl, Svenska metallindustriarbetareförbundets historia, del 2, s 667, 670-682.
9. Björklund, Svenska Typografförbundet, s 227.
10. Se t ex "Världskatastrofen och kravet på produktionsmedlens socialisering", Signalen, nr 9, 3 mars 1921; "Den heliga äganderätten", av Håkan Röde, Signalen, nr 34, 25 aug 1921; "Hur bör socialiseringen försiggå?", Metallarbetaren, nr 2, 15 jan 1921; "Socialiseringsfrågan", av V-r S-n, Metallarbetaren, nr 2, 15 jan 1921; "Ett inlägg i socialiseringsdebatten", av G-man, Metallarbetaren, nr 16, 23 april 1921; "Vad menas med socialisering?", Metallarbetaren, nr 23, 24, 11 juni, 18 juni 1921; "Socialiseringsproblemet", Metallarbetaren, nr 45, 18 nov 1922.
11. Protokoll vid Sv BF:s 9:e kongress i Stockholm den 4-6 aug 1921, s 33-34; Brev från SIAF, Dalarna till landssekreterariatet den 3 maj 1921, Inkommande skrivelser från förbunden, LO:s arkiv; Protokoll förda vid Landsorganisationens i Sverige åttonde ordinarie kongress i Stockholm den 28 aug - 4 sept 1922, s 292-296.
12. Protokoll vid Sv MIAF:s 13:e kongress i Stockholm den 3-12 aug 1919, s 79.
13. a a, s 79, citatet från s 195.
14. a a, s 195.
15. Protokoll från MIAF:s FS-möte den 21-22 sept 1919, MIAF:s arkiv.
16. Protokoll från MSK:s möte den 28-30 dec 1920, FS:s korrespondens 1920, MIAF:s arkiv. Detta protokoll är maskinskrivet. Den handskrivna förslagan av Linus Bratt (sekr) finns i J-O Johanssons arkiv (vol 1).
17. Uttalandet finns som bilaga A till protokollet från MIAF:s VU-möte den 4 jan 1921, MIAF:s arkiv, och finns återgivet i Sv MIAF:s verksamhetsberättelse för år 1921, s 96-97. Då uttalandet var avsett att vara utgångspunkt i den interna debatten användes det ej i agitationssyfte, men var vägledande för VU t ex i samband med MIAF:s socialiseringsaktion under sommaren 1921.
18. a a.
19. Bilaga A, Protokoll från MIAF:s VU-möte den 4 jan 1921, MIAF:s arkiv.
20. Protokoll från MSK:s möte den 28-30 dec 1920, FS:s korrespondens 1920, MIAF:s arkiv.
21. a a.

22. Bilaga A, Protokoll från MIAF:s VU-möte den 4 jan 1921, MIAF:s arkiv.
23. Protokoll från MSK:s möte den 28-30 dec 1920, FS:s korrespondens 1920, MIAF:s arkiv.
24. Bilaga A, Protokoll från MIAF:s VU-möte den 4 jan 1921, MIAF:s arkiv.
25. Protokoll från MSK:s möte den 28-30 dec 1920, FS:s korrespondens 1920, MIAF:s arkiv.
26. Bilaga, Protokoll från MIAF:s FS-möte den 3-7 juli 1922, MIAF:s arkiv. Slutrapporten finns återgiven i Metallarbetaren nr 41, 23 sept 1922, och i Sv MIAF:s verksamhetsberättelse för år 1922, s 135-143.
27. Protokoll från MIAF:s FS-möte den 3-7 juli 1922, MIAF:s arkiv.
28. Protokoll vid Sv MIAF:s 14:e kongress i Stockholm den 24 sept - 1 okt 1922, s 26.
29. Bilaga, Protokoll från MIAF:s FS-möte den 3 - 7 juli 1922 MIAF:s arkiv.
30. a a.
31. a a.
32. a a; Protokoll vid Sv MIAF:s 14:e kongress i Stockholm den 24 sept-1 okt 1922, s 160-165; Lindgren/Tingsten/Westerståhl, Svenska metallindustriarbetareförbundets historia, del 2, s 692.
33. Bilaga, Protokoll från MIAF:s FS-möte den 3-7 juli 1922, MIAF:s arkiv.
34. a a.
35. a a.
36. a a.
37. Protokoll vid Sv MIAF:s 14:e kongress i Stockholm den 24 sept-1 okt 1922, s 21-26; Protokoll från MIAF:s FS-möte den 3-7 juli 1922.
38. Protokoll vid Sv BF:s 9 kongress i Stockholm den 4-6 aug 1921, s 37; Protokoll från Sv JMF:s 11:e ordinarie kongress i Stockholm den 23-29 maj 1921, s 146.
39. Protokoll vid Sv MF:s 16:de kongress i Stockholm den 14-17 april 1922, s 14; Protokoll hållet vid Svenska Transportarbetareförbundets tionde kongress i Stockholm den 14-20 augusti 1922, s 28. Protokoll över Sv Sjömans-Unionens första kongress förhandlingar i Göteborg den 27-28 maj 1923, s 55-57; Protokoll fört vid Sv EAF:s sjunde kongress i Stockholm den 6-11 aug (1923) i Folkets Hus, Sal A, s 17-18.
40. Protokoll från Sv JMF:s 11:e ordinarie kongress i Stockholm den 23-29 maj 1921, s 28.
41. Hansson, Svenska murareförbundet 1890-1930, s 132.
42. Protokoll fört vid Sv EAF:s sjunde kongress i Stockholm den 6-11 aug (1923) i Folkets Hus, Sal A, s 17-18; Eriksson, Från mörker till ljus, s 201-202.
43. a a.
44. Protokoll förda vid Sv Transportarbetareförbundets 10:de kongress hållen i Stockholm 24-29 juli 1922, s 24.
45. Protokoll över Sv Sjömans-Unionens första kongress förhandlingar i Göteborg den 27-28 maj 1923, s 55-57. .
46. a a, s 57.
47. Protokoll från Sv JMF:s 11:e ordinarie kongress i Stockholm den 23-29 maj 1921, s 141.
48. Protokoll vid Sv BF:s 9:e kongress i Stockholm den 4-6 aug 1921, s 33.
49. a a, s 34-36.
50. a a, s 34
51. a a, s 34.

52. Se t e x Protokoll från Sv JMF:s 11:e ordinarie kongress i Stockholm den 23-29 maj 1921, s 140; Protokoll förda vid Sv TAF:s 10:de kongress hållen i Stockholm 24-29 juli 1922, s 23-24.
53. Protokoll fört vid Sv Väg- och Vattenbyggnadsarbetareförbundets tredje kongress den 29 juni - 1 juli 1923, s 99-100.
54. Protokoll förda vid Sv TAF:s 10:de kongress hållen i Stockholm 24-29 juli 1922, s 38.
55. Protokoll fört vid Sv PIAF:s 1:sta ordinarie kongress i Sundsvall, Stora Godtemplarsalongen den 8-11 juli 1921, s 71.
56. a a, s 71.
57. Skrivelsen citerad i Protokoll förda vid Landsorganisationens i Sverige åttonde ordinarie kongress i Stockholm den 28 aug-4 sept 1922, s 297. Skrivelsen finns emellertid inte bevarad i serien "Inkommande skrivelser från förbunden" i LO:s arkiv och inte heller i Stenindustriarbetareförbundets arkiv.
58. Protokoll förda vid Landsorganisationens i Sverige åttonde ordinarie kongress i Stockholm den 28 aug - 4 sept 1922, s 222-225.
59. a a, s 227.
60. a a, s 225-227.
61. a a, s 290-292.
62. a a, s 296.
63. Sv MIAF:s verksamhetsberättelse för år 1921, s 93-96.
64. Tingsten, Den svenska socialdemokratins idéutveckling, del 1, s 272.
65. Se t e x Per Bergmans tal i Trollhättan, Ny Tid, 3 mars 1921; "Vad menas med socialisering?", Metallarbetaren, nr 23, 11 juni 1921; "Socialiseringsproblemet", Metallindustriarbetaren, nr 45, 18 nov 1922.
66. "Vad menas med socialisering?" Metallarbetaren, nr 23, 11 juni 1921.
67. "Den industriella demokratin och Stockholms socialdemokratiska stadsfullmäktige-grupp", av Sbg, Kommunalarbetaren, nr 6, dec 1921.
68. a a. Se också "Något om ekonomisk demokrati", av CRC, Kommunalarbetaren, nr 1, febr 1923.
69. "Något om framtiden", av KE-er, Elektrikern, nr 3-4, maj-juli 1921.
70. Svensk Typografitidning, nr 8, 15 april 1921.
71. Styrelse- och revisionsberättelse över Sv JMF:s verksamhet under år 1921, s 28-29.
72. Protokoll från möte med FS och distriktens samorganisationer den 7 - 14 jan 1921, JMF:s arkiv.
73. Styrelse- och revisionsberättelse över Sv JMF:s verksamhet under år 1921, s 29-30.
74. a a, s 30-31.
75. Se t e x "Statsdriftens belackare", Tiden, nr 7-8, nov-dec 1921.
76. Se t e x Wigforss' socialiseringsföreläsningar i Malmö, Arbetet 16 dec 1921; "Profit och behov", SocD 21 jan 1922; "En misslyckad ansvarsfördelning", av A E-g, Arbetet 28 nov 1921.
77. "Konkurrens om initiativen", Tiden, nr 5-6, sept-okt 1921; "Skattebetalarnas' utredning angående SJ:s ekonomi och organisation", av C W-g, Signalen, nr 44-45, 3 nov, 11 nov 1921.
78. "Konkurrens om initiativen", Tiden, nr 5-6, sept-okt 1921.
79. "Skattebetalarnas' utredning angående SJ:s ekonomi och organisation", av C W-g, Signalen, nr 44, 3 nov 1921.
80. "Konkurrens om initiativen", Tiden, nr 5-6, sept-okt 1921.
81. "Granskning av SJ:s ledning och ekonomi m fl förhållanden", SocD 27 okt 1921.
82. "Konkurrens om initiativen", Tiden, nr 5-6, sept-okt 1921.
83. "Sund ekonomi och rationell drift", av C W-g, Signalen, nr 24, 15 juni 1922.

84. "Skattebetalarnas' utredning angående SJ:s ekonomi och organisation", av C W-g, Signalen, nr 45, 11 nov 1921.
85. "Skattebetalarnas' utredning angående SJ:s ekonomi och organisation", av C W-g, Signalen nr 44, 3 nov 1921.
86. "Skattebetalarnas' utredning angående SJ:s ekonomi och organisation", av C W-g, Signalen, nr 45, 11 nov 1921.
87. Debattinlägg av Anders Örne, SocD 8 juli 1922. Se också "Statsverket och statens affärsföretag", av Anders Örne, SocD 10 aug 1923.
88. a a.
89. a a.
90. a a.
91. a a.
92. SOU 1924:30, s 21-22.
93. a a, s 31.
94. a a, s 74-92, 173-181.
95. a a, s 24.
96. a a, s 305, 313-317.
97. "Randanmärkningar till socialiseringsnämndens förslag rörande SJ", av C W-g, Signalen, nr 21, 22 maj 1924.
98. a a.
99. "Socialiseringsparodin", av Paul Thunell, Signalen, nr 26, 26 juni 1924.
100. a a.
101. a a.
102. Tingsten, Den svenska socialdemokratin idéutveckling, del 1, s 273.
103. Protokoll från Sv SAP:s tolvte kongress i Stockholm den 6-11 juni 1924, s 137-142.
104. Tingsten, Den svenska socialdemokratin idéutveckling, del 1, s 273.
105. "Syndikalism, socialism eller liberalism?", SocD 20 maj 1924.
106. "Socialiseringen", SocD 18 dec 1920.
107. "Socialisering", SocD 17 maj 1924.
108. a a.

Kapitel 10

1. Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 22-24 jan 1921, I.O:s arkiv.
2. a a.
3. a a.
4. a a.
5. a a; Uttalandet återgivet i Fackföreningsrörelsen, nr 4, 1921.
6. Resolutionen återgiven i Fackföreningsrörelsen, nr 2, 1921. Se också Oljelund, Arbetarna och den industriella krisen (Eskilstunaresolutionen).
7. a a.
8. a a.
9. a a.
10. Protokoll från MIAF:s VU-möte den 31 aug 1920, MIAF:s arkiv.
11. Protokoll fört över förhandlingarna vid konferens mellan ombud för Sv MIAF:s medlemmar å till Sv VF anslutna verkstäder och ledamöter av styrelsen för nämnda förbund, hållna dagarna 4 och 5 september 1920 i Stockholms Folkets Hus, sal E, s 15, 18.
12. a a, s 16.
13. a a, s 15-16.
14. a a, s 14-18.
15. a a, s 15.

16. a a, s 7.
17. Protokoll från MSK:s möte den 28-30 dec 1920, FS:s korrespondens 1920, MIAF:s arkiv.
18. a a; Här syftade Johansson på den tendens som den s k Brysselkonferensen tidigare under hösten var uttryck för.
19. Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 22-24 jan 1921, LO:s arkiv.
20. Bilaga A, Protokoll från MIAF:s VU-möte den 4 jan 1921, MIAF:s arkiv.
21. Bilaga C, Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 22-24 jan 1921, LO:s arkiv.
22. Protokoll från MIAF:s VU-möten den 13 jan 1921, MIAF:s arkiv.
23. Protokoll från MIAF:s VU-möte den 20 jan 1921, MIAF:s arkiv.
24. Bilaga B, Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 22-24 jan 1921, LO:s arkiv.
25. Lindgren, Tingsten & Westerståhl, Svenska metallindustriarbetareförbundets historia, del 2, s 745; Kjellberg, Från industriell demokrati till medbestämmande, s 58-59.
26. Bilaga A, Protokoll från MIAF:s VU-möte den 4 jan 1921, MIAF:s arkiv.
27. Lindgren, Tingsten & Westerståhl, Svenska metallindustriarbetareförbundets historia, del 2, s 745-746.
28. Brevet är daterat den 21 jan 1921, dagen efter VU-beslutet att till-sända LO en skrivelse. (Protokoll från MIAF:s VU-möte den 20 jan 1921, MIAF:s arkiv; Bilaga B, Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 22-24 jan 1921, LO:s arkiv.)
29. Protokoll från MSK:s möte den 28-30 dec 1920, FS:s korrespondens 1920, MIAF:s arkiv.
30. I FCO:s i Eskilstuna arkiv finns inga protokoll eller handlingar från 1920-1921 bevarade, varför det är omöjligt att kartlägga den exakta bakgrunden till FCO-mötet den 2 januari 1921 eller vad som där av-handlades.
31. Kjellberg, Från industriell demokrati till medbestämmande, s 58.
32. Protokoll från MIAF:s VU-möten den 18 nov, 9 dec och 16 dec 1920 samt 20 jan 1921, MIAF:s arkiv.
33. Protokoll från MSK:s möte den 28-30 dec 1920, FS:s korrespondens 1920, MIAF:s arkiv.
34. Protokoll från MIAF:s VU-möte den 20 jan 1921, MIAF:s arkiv.
35. Jfr Lindgren, Tingsten & Westerståhl, Svenska metallindustriarbetareförbundets historia, del 2, s 649, 682.
36. Schiller, LO, paragraf 32 och företagsdemokratin, s 320. I protokollet från LO:s representantskapsmöte den 27-28 april 1921 nämns stöduttalanden från Lunds FCO, Malmö fackliga representantskap, GoFAF:s avdelning i Rosdala, "samtliga organiserade arbetargrupper i Svedala", Ystads FCO och ett arbetarmöte i Grythytted. I SOU 1923:29 (s 151) nämns uttalanden på arbetarmöten i Malmberget, Luleå, Katrineholm och Östersund, men det är tveksamt om det verkligen rörde sig om ett stöd för Eskilstunaresolutionen, eftersom det inte preciseras vilka möten som avses. I Malmberget, Luleå och Östersund anordnades nämligen möten där det antogs uttalanden som i ton och krav var betydligt mer radikala än Eskilstunaresolutionen. Å andra sidan vittnar förbundspressens notiser om att Eskilstunalinjen hade stöd i många avdelningar.
37. "Den ömma punkten", av Sigfrid Hansson, Fackföreningsrörelsen, nr 2, 1921.
38. a a.
39. a a.

40. Resolutionen återges i Fackföreningsrörelsen, nr 2, 1921.
41. Bilaga C, Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 22-24 jan 1921, LO:s arkiv.
42. a a.
43. Se t e x tidningsrapporteringen från arbetarmöten i Malmberget (FDP 7 jan, 10 jan 1921), Gävle (DN 8 jan 1921), Luleå (DN 22 mars 1921) och Östersund (FDP 2 april 1921). Se också Berättelse över LO:s verksamhet 1921, s 90.
44. Karlskrona Tidning 19 febr 1921.
45. Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 27-28 april 1921, LO:s arkiv.
46. Protokoll fört vid Sv PIAF:s 1:sta ordinarie kongress i Sundsvall, Stora Godtemplarsalongen den 8-11 juli 1921, s 61, 64, 70-71.
47. a a, s 71.
48. Protokoll förda vid Sv TAF:s 10:de kongress hållen i Stockholm 24-29 juli 1922, s 38-39.
49. Protokoll fört vid Sv Väg- och Vattenbyggnadsarbetareförbundets tredje kongress den 29 juni-1 juli 1923, s 99-101.
50. a a, s 99.
51. a a, s 99-100.
52. a a, s 100.
53. Protokoll vid Sv MIAF:s 14:e kongress i Stockholm den 24 sept-1 okt 1922, s 21, 24.
54. Uttalandet utkom som särtryck inför kongressen, och återges i Sv MIAF:s verksamhetsberättelse för år 1922, s 135-143.
55. Protokoll förda vid LO:s i Sverige åttonde ordinarie kongress i Stockholm den 28 aug - 4 sept 1922, s 290, 296.
56. a a, s 294.
57. a a, s 296.
58. Protokoll från BF:s FS-möte den 11 april 1921, BF:s arkiv.
59. Protokoll vid Sv BF:s 9:e kongress i Stockholm den 4-6 aug 1921, s 35.
60. Protokoll från Sv JMF:s 11:e ordinarie kongress i Stockholm den 23-29 maj 1921, s 136.
61. a a, s 136.
62. a a, s 141.
63. a a, s 252-254.
64. a a, s 142.
65. Skrivelse från Stenindustriarbetareförbundet till LO, citerad på LO-kongressen av Hjalmar Lundgren från nämnda förbund, a a, s 297. (Se not 57 till kapitel 9)
66. Protokoll förda vid Sv TAF:s 10:de kongress hållen i Stockholm 24-29 juli 1922, s 39.
67. a a, s 40.
68. Protokoll fört vid Sv Skrädderiarbetareförbundets elfte kongress i Stockholm den 21-35 augusti 1922, s 88-89.
69. a a, s 88.
70. a a, s 89.
71. Protokoll fört vid De Förenade Förbundens femte ordinarie kongress i Stockholm den 31 mars-3 april 1923, s 42.
72. a a, s 42.
73. a a, s 42.
74. a a, s 42.
75. a a, s 43.
76. Protokoll hållet vid Sv Kommunalarbetareförbundets fjärde ordinarie kongress i Stockholm den 12-18 augusti 1923, s 206-207.
77. a a, s 206.

78. a a, s 207.
79. a a, s 208.
80. Protokoll hållet vid Sv Transportarbetareförbundets tionde kongress i Stockholm 14-20 augusti 1922, s 84-86.
81. a a, s 85-86.
82. a a, s 86-87.
83. Protokoll förda vid LO:s i Sverige åttonde ordinarie kongress i Stockholm den 28 aug - 4 sept 1922, s 285.
84. a a, s 285-286.
85. a a, s 286.
86. a a, s 286.
87. a a, s 286.
88. a a, s 287.
89. a a, s 287.
90. Sv MIAF:s verksamhetsberättelse för år 1921, s 59-62.
91. a a, s 67-69.
92. a a, s 68.
93. a a, s 71.
94. a a, s 72.
95. Sv MIAF:s verksamhetsberättelse för år 1923, s 73-75.
96. a a, s 73-91.
97. a a, s 136-137.
98. a a, s 138-143.
99. a a, s 148.
100. Så uppfattades för övrigt MIAF:s avtalsbud 1921 av samtiden, se t ex "Verkstadskonflikten och kravet på industriell demokrati", Sv Morgenbladet 16 dec 1921.
101. Se t ex referatet av Per Bergmans föredrag i Norrköping, Östergötlands Folkblad 16 mars 1921; "Den industriella demokratien", Metallarbetaren, nr 16, 23 april 1921; "Kongressmotionerna: 5. Industriell demokrati och socialisering", av Sigfrid Hansson, Fackföreningsrörelsen, nr 34, 24 aug 1922; Wigforss' inlägg i en debatt om industriell demokrati med Carleson i Stockholm den 11 mars och 1 april 1921, FDP 12 mars, 2 april 1921.
102. Se t ex "Kontroll", Nya Samhället 13 jan 1921; "Samhällsansvar?", Östergötlands Folkblad 8 jan 1921; "Krisen och socialismen", av EA, SocD 21 jan 1921; "Lönereduceringsfrågan", Ny Tid 3 jan 1921; "En billig metod", Arbetar-Bladet 4 jan 1921.
103. "Krisen och socialismen", av E A, SocD 21 jan 1921.
104. "Situationen på arbetsmarknaden", av Alrik Hult, SocD 27 jan 1921.
105. "Kontroll", Nya Samhället 13 jan 1921.
106. "Samhällsansvar?", Östergötlands Folkblad 8 jan 1921.
107. Manifesten inför första maj och valen återges i Socialdemokratiska Partistyrelsens berättelse för år 1921, s 11-13, 25-28, och i dito för år 1922, s 17-19, 22-25. Se också Möller, Vad gäller valstriden.
108. Socialdemokratiska Partistyrelsens berättelse för år 1921, s 27.
109. Socialdemokratiska Partistyrelsens berättelse för år 1922, s 24.
110. Socialdemokratiska Partistyrelsens berättelse för år 1923, s 28.
111. Se t ex "Liberalism och socialism", av Ernst Wigforss, Tiden, nr 6, nov 1923.
112. "Situationen på arbetsmarknaden", av Alrik Hult, SocD 27 jan 1921.
113. "Arbetsolustens problem", av G Hedman, SocD 9 april 1921.
114. Insändaren var undertecknad "en partivän". Möjligen skrevs artikeln av Alrik Hult, som i SocD några månader senare presenterades just som en partivän. (SocD 27 jan 1921)
115. "Industrin i nödläge", av "en partivän", Dala-Demokraten 21 okt 1920.

116. Enligt Z Höglund dolde sig bakom pseudonymen "Vox libera" Georg Branting. (NDA 16 juli 1923) Uppgiften dementerades vederligtvis inte, och man kan anta att den var riktig. Ämnesval, t ex en juridiskt orienterad artikel i SocD 1 juli 1920, och politiska ståndpunkter, dvs inneset för industriell demokrati och sympatierna för den frihetliga socialismen, överensstämmer med vad som är känt om Branting vid denna tid. Vidare hade denne i egenskap av sekreterare i KID intresse av inte att införa borgerligheten och arbetsgivarna framstå som alltför engagerad och uppbunden av bestämda lösningar. Jfr Peters, Branting und die Schwedische Sozialdemokratie; Höglund & Mehr, Georg Branting som idépolitiker.
117. "Framåtskridande eller ekonomiskt tvång", av "Vox libera", SocD 26 febr 1921.
118. a a.
119. "Arbetarnas inflytande på företagen nödvändigt för uppnående av full arbetseffektivitet", av SO, Ny Tid 8 juni 1921.
120. a a.
121. "Industriell demokrati i teori och praktik", av SO, Ny Tid 13 juni 1921.
122. a a.
123. a a.
124. "Den industriella demokratins problem", av Stefan Oljelund, Fackföreningsrörelsen, nr 45, 8 nov 1923.
125. "Situationen på arbetsmarknaden", av Alrik Hult, SocD 27 jan 1921.
126. Se t ex tidningsreferaten av Wigforss' föreläsningar om olika aspekter av industriell demokrati i Malmö den 15 dec 1921, 9 jan 1922 (Arbetet 16 dec 1921, 10 jan 1922), Falun den 30 jan 1922 (Dala-Demokraten 31 jan 1922), Lindsberg den 6 febr 1922 (Örebro-Kuriren 7 febr 1922), Gävle den 26 mars 1922 (Arbetar-Bladet 27 mars 1922), Östersund den 14 maj 1922 (Jämtlands Tidning 15 maj 1922).
127. Wigforss' föreläsningar om socialiseringsfrågorna i Malmö den 15 dec 1921, Arbetet 16 dec 1921.
128. Wigforss' föreläsningar om socialisering, förvaltningsproblem och industriell demokrati i Falun den 30 jan 1922, Dala-Demokraten 31 jan 1922.
129. a a.
130. a a.
131. Wigforss' föreläsning om industriell demokrati i Östersund den 14 maj 1922, Jämtlands Tidning 15 maj 1922.
132. Se t ex "Demokratiska problem", av Ernst Wigforss, Tiden nr 5-6, sept-okt 1920.
133. Wigforss' föreläsningar om industriell demokrati i Gävle den 26 mars 1922, Arbetar-Bladet 27 mars 1922.
134. a a.
135. a a.
136. "Industriell rättsordning", av EA SocD 3 nov 1920. Jfr Wigforss' perspektiv i föreläsningarna i Malmö den 15 dec 1921 och Östersund den 14 maj 1922. (Arbetet 16 dec 1921; Jämtlands Tidning 15 maj 1922.)
137. Se t ex "Moderna samhällsproblem", av "Vox libera", SocD 25 april 1921; "Industriell demokrati och socialisering", av "Vox libera", Arbetet 20 jan 1923.
138. "Samförstånd", av EnHn, Arbetet 18 febr 1922.
139. EPPPP = Economic Power Proceeds Political Power. Se Lundh, Gilleso-socialismen i England 1912-1923, s 44.
140. "Industriell demokrati", SkSocD 19 dec 1921.
141. a a.

142. Termen "arbetets rätt" används t ex av Per Bergman i "Vi ha makten - Lyden, slavar!", SkSocD 23 dec 1921. Uttrycket "arbetets rätt" hade emellertid också använts i titeln på en under året utkommen kommunistisk socialiseringsbroschyr. (Carleson, Arbetets rätt) Jfr Abrahamsson/Broström, Om arbetets rätt.
143. "Socialdemokratisk klasspolitik", SocD 9 sept 1922.
144. "Om äganderätten", av "Vox libera", SocD 1 juli 1920.
145. a a.
146. Se t ex "Medinflytande", SocD 5 dec 1923. Jfr diskussionen om funktionsocialismen i Abrahamsson/Broström, Om arbetets rätt; Adler-Karlsson, Funktionssocialism.
147. I SAP:s arkiv finns bevarat protokoll från åtta ARKID-möten: 1 febr, 22, 24 och 25 mars 1921, 12, 19, 22 och 29 sept 1923.
148. Protokoll från Socialdemokratiska föreningens i Göteborg möte den 7 sept 1919; Bilaga, Protokoll från SAP:s PS-möte den 13-18 okt 1919, SAP:s arkiv.
149. Protokoll från SAP:s PS-möte den 13-18 okt 1919, SAP:s arkiv.
150. Protokoll från Sv SAP:s elfte kongress i Stockholm den 8-15 februari 1920, s 101.
151. a a, s 102-103.
152. a a, s 114.
153. Protokoll från SAP:s VU-möten den 1 mars och 5 mars 1920, SAP:s arkiv.
154. Se t ex Protokoll från ARKID:s möte den 1 febr 1921, SAP:s arkiv; Partistyrelsens berättelse för år 1923, s 33.
155. Protokoll från ARKID:s möte den 1 febr 1921, SAP:s arkiv. Vid representantskapsmötet den 26 jan 1921 yttrade J-O Johansson angående en planerad studieresa till England som ARKID sökt bidrag till från LO i slutet av december 1920 "att kommittén var enig om lämpligheten av den projekterade undersökningen". (Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 26 jan 1921, LO:s arkiv.)
156. Förmodligen hade PM:en författats av Möller.
157. PM med allmänna uppgifter för lokala driftsråd, Bilaga, Protokoll från ARKID:s möte den 1 febr 1921, SAP:s arkiv.
158. Protokoll från ARKID:s möte den 25 mars 1921, SAP:s arkiv.
159. Protokoll från ARKID:s möte den 24 mars 1921, SAP:s arkiv.
160. PM med allmänna uppgifter för lokala driftsråd, Bilaga, Protokoll från ARKID:s möte den 1 febr 1921, SAP:s arkiv.
161. Protokoll från ARKID:s möte den 25 mars 1921, SAP:s arkiv.
162. I ett brev från landssekreterariatet till ARKID refereras ARKID:s hemställan om ekonomiskt bidrag till ett brev från den 20 december 1920. (Brev från landssekreterariatet till ARKID den 26 jan 1921, Bilaga, Protokoll från ARKID:s möte den 1 febr 1921, SAP:s arkiv.) Detta brev finns emellertid inte bevarat i serien "Inkomna skrivelser. Övriga organisationer 1918-1923" i LO:s arkiv, vilken innehåller andra ARKID-brev.
163. Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 22-24 jan 1921, LO:s arkiv.
164. Brev från landssekreterariatet till ARKID den 26 jan 1921, Bilaga, Protokoll från ARKID:s möte den 1 febr 1921, SAP:s arkiv.
165. Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 22-24 jan 1921, LO:s arkiv.
166. Protokoll från ARKID:s möte den 12 sept 1923, SAP:s arkiv.
167. Protokoll från ARKID:s möten den 19, 22, och 29 sept 1923.
168. ARKID:s yttrande till LO och SAP, Socialdemokratiska Partistyrelsens berättelse över verksamheten år 1923, s 33.

169. I litteraturen uppmärksammas ARKID huvudsakligen för sin verksamhet i september 1923, dvs diskussionerna och utlåtandet om lagförslaget om driftsnämnder, medan strävandena under vintern 1921 att utarbeta ett eget driftsrådsförslag fått en mer styvmoderlig behandling. Schiller ensam nämner överhuvudtaget något om ARKID:s verksamhet 1921. Delvis torde detta kunna förklaras med källäget: Endast Tingsten och Schiller har utnyttjat ARKID-protokollen i SAP-arkivet, övriga har varit hänvisade till det tryckta materialet, där utlåtandet över KID-förslaget dominerar. (Se Tingsten, Den svenska socialdemokratins idéutveckling, del 2, s 270-271; Schiller, LO, paragraf 32 och företagsdemokratien, s 47, Kjellberg, Från industriell demokrati till medbestämmande, s 61.)
170. Protokoll från ARKID:s möte den 12 sept 1923, SAP:s arkiv.
171. a a.
172. a a.
173. Protokoll från ARKID:s möte den 19 sept 1923, SAP:s arkiv.
174. Protokoll från ARKID:s möte den 12 sept 1923, SAP:s arkiv.
175. Andra som i diskussionerna i ARKID i huvudsak ställde sig positiva till KID-förslaget var Oscar Hagman, Albert Forslund och Erik Andersson.
176. Protokoll från ARKID:s möte den 12 sept 1923, SAP:s arkiv.
177. a a.
178. a a.
179. a a.
180. a a.
181. a a.
182. Protokoll från ARKID:s möte den 19 sept 1923, SAP:s arkiv.
183. David Bergs reservation till ARKID:s utlåtande över lagförslaget om driftsnämnder, Socialdemokratiska Partistyrelsens verksamhetsberättelse för år 1923, s 39.
184. a a, s 39.
185. Protokoll från ARKID:s möte den 12 sept 1923, SAP:s arkiv.
186. Protokoll från ARKID:s möte den 19 sept 1923, SAP:s arkiv.
187. a a.
188. a a.
189. Protokoll från ARKID:s möten den 22 och 23 sept 1923, SAP:s arkiv.
190. Protokoll från ARKID:s möte den 29 sept 1923, SAP:s arkiv.
191. Protokoll från ARKID:s möte den 12 sept 1923, SAP:s arkiv.
192. Vid ARKID-mötet den 12 sept 1923 deltog J-O Johansson för sista gången i ARKID:s överläggningar. Vid mötena den 19, 23 och 29 sept 1923 deltog David Berg, och vid mötet den 22 sept varken Johansson eller Berg.
193. Protokoll från ARKID:s möte den 12 sept 1923.
194. ARKID:s utlåtande över lagförslaget om driftsnämnder, Socialdemokratiska Partistyrelsens verksamhetsberättelse för år 1923, s 35.
195. a a, s 35.
196. a a, s 36.
197. a a, s 36.
198. a a, s 36.
199. a a, s 37.
200. a a, s 37.
201. Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 3-4 okt 1923, LO:s arkiv.
202. a a.
203. a a.
204. a a.
205. a a.

206. a a.
 207. a a.
 208. a a.
 209. a a.
 210. a a.
 211. a a.
 212. a a.
 213. a a.
 214. a a.
 215. a a.
 216. Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 11-13 december 1923.
 217. a a.
 218. LO:s remissyttrande över SOU 1923:29, Ad acta handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv. LO:s yttrande publicerades i Fackföreningsrörelsen, nr 1-5, 1924.
 219. Schiller, LO, paragraf 32 och företagsdemokratin, s 49.
 220. a a, s 49.
 221. Se t ex Vedung, Det rationella politiska samtalet.
 222. I serien "Inkommande skrivelser från förbunden" i LO:s arkiv saknas Eldare-Unionens yttrande. Inte heller i Eldare-Unionens arkiv, finns yttrandet bevarat. Utdrag ur yttrandet citeras i LO-yttrandet, och Thorberg hävdade på representantskapsmötet den 11-13 dec 1923 att Eldare-Unionen stödde J-O Johanssons reservation, men klämman är inte känd.
 223. Räknat efter LO-förbundens medlemsantal den 1 jan 1922, SOU 1923:29, s 74.
 224. LO:s yttrande över SOU 1923:29, Ad acta handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv.
 225. a a; Kommunalarbetareförbundets yttrande över SOU 1923, Inkommande skrivelser från förbunden, LO:s arkiv.
 226. SAP första maj-upprop, Socialdemokratiska partistyrelsens verksamhetsberättelse 1923, s 28.
 227. Protokoll från den socialdemokratiska riksdagsgruppens möte den 16 och 18 jan 1924, SAP:s arkiv; Protokoll från det socialdemokratiska förtroenderådets möte den 17 jan 1924, SAP:s arkiv.
 228. Motioner i FK 1924, nr 106; Motioner i AK 1924, nr 194.
 229. Andra lagutskottets utlåtande 1924, nr 43, s 9.
 230. Den 12 jan 1924 hade chefen för Socialdepartementet uppdragit åt två tjänstemän vid Socialstyrelsen att göra en 50 dagars (utökades senare till 60 dagars) studieresa till Norge, Storbritannien, Tjeckoslovakien och Österrike. Syftet skulle vara att i dessa länder studera praktiskt tillämpade former av industriell demokrati samt vunna erfarenheter. Under maj-juni 1924 bedrevs studier i Norge och Storbritannien och under september-oktober i Centraleuropa. I slutet av december 1924 avgavs betänkandet. (Se SOU 1925:30.)
 231. Andra lagutskottets utlåtande 1924, nr 43, s 10.
 232. Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1924, FK nr 45, s 83; Dito, AK nr 44, s 54.
 233. I sina memoarer skriver Wigforss:
 "Anders Orne blev länge för mej den naturlige, om också lite extreme representanten för denna kooperativa liberala kollektivism, och känslan av att djupt nere ha en punkt där man kunde enas och förstå varandra, har alltid något mildrat hettan i sammandrabbningarna. Vad som enade var för övrigt de första åren mycket mera aktuellt, än det som skilde. Jag har knappast något minne av att spänningen blev klar, förrän vi i riksdagsgruppen kom fram till frågan om den industriella demokratin." (Wigforss, Minnen, del 2, s 159.)

234. Protokoll från den socialdemokratiska riksdagsgruppens möten den 16 jan och 18 jan 1924, SAP:s arkiv.
235. Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1924, FK, nr 45, s 72.
236. Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1924, FK, nr 45, s 73.
237. a a, s 73.
238. a a, s 74.
239. a a, s 81.
240. a a, s 74-75.
241. Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 3-4 okt 1923, LO:s arkiv.
242. Protokoll från Sv SAP:s tolvte kongress i Stockholm den 6-11 juni 1924, s 75.
243. a a, s 76.
244. a a, s 80-81.
245. a a, s 76-78.
246. a a, s 80.
247. Vid LO:s representantskapsmöte i oktober 1923 yttrade Wigforss: "Jag är övertygad om att den vägen vi här föreslagit är nödvändig att gå, även om det nu mött en häftig kritik. Går det inte nu så går det sedan; nästa år, om tio år eller vid någon annan tid". (Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 3-4 oktober 1923, LO:s arkiv)
248. Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1924, FK, nr 45, s 75.

Kapitel 11

1. ST 18 febr 1922.
2. SocD 24 febr 1922. Böckerna ifråga var Sigfrid Hanssons Praktisk socialism och G D H Coles Industriell självstyrelse.
3. Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 3-4 okt 1923, LO:s arkiv.
4. Vid halvseklet, s 120-122; Johansson, Svenska målareförbundet 1887-1937, s 194.
5. Georg Brantings enkät bland fackförbunden hösten 1921, Vol 3, KID:s arkiv.
6. Hansson, Svenska Träarbetareförbundets historia 1889-1923, s 386; Protokoll förda vid Sv TAF:s 10:de kongress hållen i Stockholm 24-29 juli 1922, s 79-82.
7. Protokoll från MAF:s FS-möte den 27 febr 1 mars 1921, MAF:s arkiv.
8. Protokoll vid Sv MAF:s tionde ordinarie kongress i Stockholm den 2-7 maj 1921, s 98.
9. a a, s 98-101, 109-110.
10. a a, s 109. Beslutet om lånevillkoren delgavs medlemmarna förutom i kongressprotokollen, i ett cirkulär i december 1921, Cirkulär nr 7 1921, MAF:s arkiv.
11. Protokoll vid Sv MAF:s tionde ordinarie kongress i Stockholm den 2-7 maj 1921, s 98.
12. Protokoll från MAF:s VU-möten den 5 maj, 6 juni 1922, 2 maj, 19 juni, 3 juli och 7 aug 1923, MAF:s arkiv.
13. Protokoll från MAF:s VU-möte den 6 mars 1923, MAF:s arkiv.
14. I MAF:s arkiv (BPA. Kooperativa måleriföretag. Vol 1) finns bevarat stadgar från kooperativa måleriföretag samt svarsblanketterna från den 1923 företagna enkäten. Materialet redovisas i följande tabell:

	Grundat	Stadgar i MAF:s arkiv	Enkät svar i MAF:s arkiv
Västerås	1908		x
Stockholm	1905	x	
Göteborg	1920	x	x
Falun	1920	x	x
Trelleborg	1921	x	
Kristianstad	1921	x	x
Karlstad	1921	x	x
Borås*	1921	x	x
Eskilstuna	1922	x	x
Sundsvall	1922		x
Linköping	1922		x
Uppsala	1922		x
Umeå	1922		x
Borlänge	1922		x
Kalmar	1923		x

* Aldrig verksam. Lades ner 1922.

15. a. a.
16. Protokoll vid Sv BF:s 9:e kongress i Stockholm den 4-6 aug 1921, s 72.
17. a a, s 72-73.
18. a a, s 73-74.
19. Protokoll från BF:s VU-möte den 27 febr 1922, BF:s arkiv.
20. a a; Brev från BF till Arbetarnas Bokbinderi AB den 14 febr 1922, Kopiebok 1922, BF:s arkiv.
21. Protokoll från BF:s VU-möte den 27 febr 1922, BF:s arkiv.
22. Protokoll från BF:s VU-möte den 20 mars 1922, BF:s arkiv.
23. Rapport, Protokoll från BF:s VU-möte den 20 mars 1922, BF:s arkiv; Brev från BF till Arbetarnas Bokbinderi AB den 14 febr 1922, Kopiebok 1922, BF:s arkiv.
24. Nerman, Svenska Bokbindareförbundet 1893-1943, s 98.
25. VU-rapport, Protokoll från BF:s FS-möte den 1 april 1923, BF:s arkiv.
26. a. a.
27. Protokoll från BF:s FS-möte den 1 april 1923, BF:s arkiv.
28. VU-rapport, a a.
29. Brev från BF till Arbetarnas Bokbinderi AB den 2 jan 1924, Kopiebok 1924, BF:s arkiv.
30. Sv BF, Verksamhetsberättelse år 1924; Nerman, Svenska Bokbindareförbundet 1893-1943, s 98.
31. Protokoll från BF:s FS-möten den 18 juli och 1 aug 1921, BF:s arkiv; Protokoll från BF:s VU-möte den 8 juli 1922, BF:s arkiv.
32. Protokoll från BF:s VU-möten den 11 aug och 12 sept 1921, BF:s arkiv; Brev från BF:s utredningskommitté till LO:s landssekreteriat den 18 okt 1921, Inkommande skrivelser från förbundet, LO:s arkiv.
33. Brev från BF:s utredningskommitté till LO:s landssekreteriat den 18 okt 1921, Inkommande skrivelser från förbunden, LO:s arkiv.
34. Brev från Föreningen Bokindustri till BF:s FS den 24 april 1922, Inkomna handlingar, BF:s arkiv.

35. Brev från BF till Föreningen Bokindustri u p a, Eskilstuna den 2 maj 1922, Kopiebook 1922, BF:s arkiv.
36. Protokoll från EAF:s FS-möte den 12 nov 1920, EAF:s arkiv.
37. Protokoll från EAF:s FS-möte den 20 maj 1921, EAF:s arkiv.
38. "Vårt fack och Kooperationen", av Herbert Chronan, Elektrikern, nr 5, sept 1921.
39. a a.
40. Protokoll från EAF:s FS-möte den 14 okt 1921, EAF:s arkiv.
41. Protokoll från EAF:s FS-möte den 21 okt 1921, EAF:s arkiv.
42. "Kooperationen inom facket", Elektrikern, nr 6, nov 1921.
43. Protokoll från EAF:s FS-möte den 12 nov 1920, EAF:s arkiv.
44. Protokoll från EAF:s FS-möte den 20 maj 1921, EAF:s arkiv.
45. "Vårt fack och Kooperationen", av Herbert Chronan, Elektrikern, nr 5, sept 1921.
46. "Kooperationen inom facket", Elektrikern, nr 6, nov 1921.
47. a a.
48. Protokoll från EAF:s FS-möten den 14 och 21 okt 1921, EAF:s arkiv. Se också Elektrikern, nr 1-2, jan-mars 1922.
49. Vol 3, KID:s arkiv.
50. Elektrikern, nr 1-2, jan-mars 1922 och nr 3, maj 1922.
51. Protokoll från EAF:s FS-möte den 16 jan 1923, EAF:s arkiv.
52. "Tankar kring produktionskooperationen", av Carolus, Elektrikern, nr 4, aug-sept 1923.
53. Protokoll från EAF:s FS-möten den 14 okt 1921 och 14 juli 1922, EAF:s arkiv.
54. Protokoll fört vid Sv EAF:s sjunde kongress i Stockholm den 6 - 11 aug (1923) i Folkets Hus, Sal A, s 98-99.
55. Som arbetarkooperativa företag räknas även sådana arbetarägda yrkesföretag, vilka till formen var t ex aktiebolag men vars bolagsordning trots detta var utformad efter kooperativa principer. Skillnaden mellan t ex Arbetarnes Bokbinderi-Aktiebolag och dess efterträdare, Föreningen Kooperativa Bokbinderiet u p a, var trots de olika bolagsformerna mindre än mellan dessa arbetarägda företag och privatkapitalistiska. (Se "Bolagsordning för Arbetarnes Bokbinderi-Aktiebolag", Kooperationen /ARAB/; "Förslag till Stadgar för Föreningen Kooperativa Bokbinderiet", Bilaga, Brev från BF till LO:s landssekreteriat den 12 jan 1922, Inkommande skrivelser från förbunden, LO:s arkiv.)
56. Analysen baseras på studier av stadgarna/bolagsordningen för följande under den aktuella perioden verksamma arbetarföretag:
 - Arbetarnes Bokbinderi-Aktiebolag (A)
 - Föreningen Kooperativa Bokbinderiet (B)
 - Föreningen Bokindustri u p a Eskilstuna (C)
 - Stockholms Kooperativa Måleriaffär (D)
 - Trelleborgs Kooperativa Måleriaffär (D)
 - Kristianstads Kooperativa Måleriaffär (D)
 - Karlstads Kooperativa Måleriaffär (D)
 - Kalmar Kooperativa Måleriaffär (D)
 - Göteborgs Kooperativa Måleriaffär (D)
 - Falu Kooperativa Måleriaffär (D)
 - Eskilstuna Kooperativa Måleriaffär (D)
 - Borås Kooperativa Måleriaffär (D)
 - Malmö Fackföreningars Bageriförening (A)
 - Örebro Kooperativa frisersalong (A)

Källor:

A: Kooperationen (ARAB)

B: Bilaga, Brev från BF till LO:s landssekreteriat den 12 jan

- 1922, Inkommande skrivelser från förbunden, LO:s arkiv.
 C: Bilaga, Brev från Föreningen Bokindustri till BF den 29 april
 1922, Inkomna handlingar, BF:s arkiv.
 D: BPA. Kooperativa måleriföretag, MAF:s arkiv.
57. Protokoll från BF:s FS-möten den 18 juli och 1 aug 1921, BF:s arkiv. Se också t ex DN 11 april 1922.
 58. Protokoll från BF:s FS-möte den 8 juli 1922, BF:s arkiv.
 59. Protokoll vid Sv MAF:s tionde ordinarie kongress i Stockholm den 2-7 maj 1921, s 97.
 60. a a.
 61. Protokoll fört vid Sv Livsmedelsarbetareförbundets första konstituerade kongress i Stockholm den 9-13 oktober 1922, s 122. Se också SocD 15 mars 1921.
 62. Brev från BF:s kommitté till LO:s landssekreteriat den 18 okt 1921, Inkommande skrivelser från förbunden, LO:s arkiv.
 63. Protokoll vid Sv BF:s 9:e kongress i Stockholm den 4-6 aug 1921, s 72-73; Protokoll vid Sv MAF:s tionde ordinarie kongress i Stockholm den 2-7 maj 1921, s 97-98.
 64. Se Lundh, Gillesocialismen i England 1912-1923, s 18.
 65. "Samarbetet inom kooperationen" av Abr Bergvall, Målarnes Facktidning, nr 8, aug 1923.
 66. "Byggnadsgillena och kapitalfrågan", av Ernst Wigforss, Fackföreningsrörelsen, nr 48, 30 nov 1922.
 67. a a.
 68. Brev från J-O Johansson, MIAF, till LO:s landssekreteriat den 30 juli 1921, Inkommande skrivelser från förbunden, LO:s arkiv.
 69. Inte mycket är känt av vad som tilldrog sig under de fyra veckor som arbetardelegationen var i England. Dagboksanteckningar och dylika kvarlevor saknas i arkiven efter resenärerna. (Se Wigforss', J-O Johanssons, Söders, Lindes och Bergs respektive arkiv). Wigforss berör studieresan flyktigt i sina memoarer, men då dessa är skrivna långt senare saknas närmare specificeringar. (Wigforss, Minnen, del 2, s 164-165) I övrigt behandlas Englandsvistelsen endast i de tre rapporter som Hansson, Wigforss och Berg lät publicera efter hemkomsten, samt i ett efterlämnat bokmanus av Berg, men dessa var helt inriktade på att beskriva de engelska byggnadsgillenas verksamhet och organisation, inte Englandsdelegationens verksamhet. ("Praktisk socialism", av Sigfrid Hansson, Fackföreningsrörelsen, nr 43-47, 27 okt-24 nov 1921. Utkom 1922 som bok: Hansson, Praktisk socialism; "Ett besök hos engelska byggnadsgillena", av Ernst Wigforss, Tiden, nr 2, mars 1922. Ingår i den 1980 utgivna Wigforssantologin Skrifter i urval; "På studiefärd bland Englands gillesocialister", av D-d Berg, Metallarbetaren, nr 40, 15 okt, nr 42, 29 okt och nr 44, 12 nov 1921.) "Gillesocialismen och de engelska byggnadsgillena" (Bokmanus: sammanfattning av Bergs föredrag hållna 1921 och 1922, skrivet i mars 1923), Vol 1, David Bergs arkiv.
 70. Det kan t ex noteras hur Berg lät sin redogörelse för de engelska gillena bli en *direkt* polemik mot de svenska arbetsgivarnas strävanden att genom ökade tjänstemannaresurser uppnå organisatoriska rationaliseringsvinster:
 "Vid kommitténs besök på de olika arbetsplatserna var det en sak, som genast slog en. Man såg inga spår av det pådrivarsystem som vi äro vana vid. Förmän funnos ju, men dessas huvudsakliga uppgift syntes vara att fördela arbetet och se till att det var ordentligt gjort när det var färdigt. /.../ Såväl förmän som högre befäl sade sig ha gjort den erfarenheten, att arbetarna lämnade åt sig själva, utföra ett lika gott och lika mycket arbete som om de äro omgivna av rådgiv-

- vare, ja, de funnos, som påstodo att resultatet i det förra fallet blir bättre." ("På studiefärd bland Englands gillesocialister", av D-d Berg, Metallarbetaren, nr 40, 15 okt 1921.)
71. Av tidningarnas intervjuer och föredragsreferat att döma, ger de tre skriftliga rapporterna från Wigforss, Hansson och Berg en föreställning om den information om de engelska gillena och de slutsatser som Englandsdelegationen gav till den svenska arbetarrörelsen. Se t ex intervjuer med Hansson, Linde (SocD 3 okt 1922), Söder (FDP 3 okt 1921), Wigforss (Arbetaren 21 jan 1922). Se också referaten av Hanssons föredrag i Stockholm den 20 jan 1922 (SocD 21 jan 1922) och av Wigforss' föreläsningar i Malmö den 9 jan (Arbetet 10 jan 1922), Stockholm den 2 febr (Arbetaren 3 febr 1922, SocD 3 febr 1922), Lindesberg den 6 febr (Örebro-Kuriren 7 febr 1922), Eskilstuna den 9 febr (Folket 10 febr 1922), Nyköping den 21 febr (Södermanlands Nyheter 22 febr 1922), Gävle den 26 mars (Arbetar-Bladet 27 mars 1922) och Östersund den 14 maj 1922 (Jämtlands Tidning 15 maj 1922.) Samma intryck ger en jämförelse mellan de tryckta rapporterna och den sammanfattning av sina föredrag om de engelska byggnadsgillena som Berg nedtecknade 1923. ("Gillesocialismen och de engelska byggnadsgillena", Vol 1, David Bergs arkiv)
 72. Wigforss, Ett besök hos engelska byggnadsgillena, s 38.
 73. a a, s 53-54; Hansson, Praktisk socialism, s 27-31.
 74. Wigforss, a a, s 39.
 75. a a, s 39; Hansson, Praktisk socialism, s 14-15; "På studiefärd bland Englands gillesocialister", av D-d Berg, Metallarbetaren, nr 42 29 okt 1921.
 76. Wigforss, a a, s 49-51; Hansson, a a, s 19-20; "På studiefärd bland Englands gillesocialister", av D-d Berg, Metallarbetaren, nr 42, 29 okt 1921.
 77. Wigforss, a a, s 41-43. Hansson, a a, s 20-21.
 78. Wigforss, a a, s 43.
 79. a a, s 39, 53-54; Hansson a a, s 27-33; "På studiefärd bland Englands gillesocialister", av D-d Berg, Metallarbetaren, nr 40, 15 okt och 42, 29 okt 1921.
 80. Hansson, a a, s 32.
 81. "På studiefärd bland Englands gillesocialister", av D-d Berg, Metallarbetaren, nr 40, 15 okt 1921.
 82. Hansson, a a, s 32.
 83. "På studiefärd bland Englands gillesocialister", av D-d Berg, Metallarbetaren, nr 42, 29 okt 1921.
 84. Wigforss, a a, s 53; "På studefärd bland Englands gillesocialister", av D-d Berg, Metallarbetaren, nr 40, 15 okt 1921.
 85. Wigforss, a a, s 45; Hansson, a a, s 17-18; "På studiefärd bland Englands gillesocialister", av D-d Berg, Metallarbetaren, nr 42, 29 okt 1921.
 86. "På studiefärd bland Englands gillesocialister", av D-d Berg, Metallarbetaren, nr 42, 29 okt 1921.
 87. a a; Wigforss, a a, s 45; Hansson, a a, s 18.
 88. Wigforss, a a, s 46.
 89. Protokoll från TAF:s FS-möte den 2 nov 1921, TAF:s arkiv.
 90. Protokoll från sammanträde med representanter för landssekretariatet och fackförbund med medlemmar inom byggnadsindustrin den 11-12 dec, Konferensprotokoll, LO:s arkiv.
 91. a a.
 92. a a.
 93. a a.
 94. a a.

95. a a.
 96. a a.
 97. a a.
 98. a a.
 99. a a.
 100. a a.
101. Kommitténs möten finns inte protokollförda, men vid den Andra Byggnadsfackkonferensen den 10 nov 1922 yttrade Linde enligt protokollet "att den vid förra mötet i denna fråga utsedda kommittén haft otaliga sammanträden, men på grund av meningsskiljaktigheter i frågan om socialistiska och kooperativa principer hade den ej kunnat fullgöra sitt uppdrag". (Protokoll från sammanträde med representanter från landssekreteriatet och LO-förbund med medlemmar i byggnadsindustrin den 10 nov 1922, Protokoll. Fackliga konferenser 1905-1958, LO:s arkiv.) Se också "Gillesocialismen tar praktisk gestalt i Sverige", av EA, SocD 3 nov 1922.
102. Facklig företagsgrupp under förändring, s 36-41; Johansson, Från storstreck till storföretag, s 307-380; Hansson, Fackföreningarnas byggnadsproduktion 1922-1932; Severin, Fackföreningarnas byggnadsproduktion Stockholm 1922-1952; Landin, Stockholm byggnadsarbetare, del 1, s 259-262; Boëthius, Målarettan 100 år, s 283-285.
103. Protokoll från sammanträde med representanter från landssekreteriatet och LO-förbund med medlemmar i byggnadsindustrin den 10 nov 1922, Protokoll. Fackliga konferenser 1905-1958, LO:s arkiv.
104. Intervju med Sigfrid Hansson, SocD 13 nov 1922.
105. Se t e x "Kooperativ produktion", av Stefan Oljelund, Fackföreningsrörelsen, nr 11, 16 mars 1922; Arbetaren 1 maj 1922.
106. Gränsdragningen mellan byggnadsgillen och vanliga arbetarkooperativa företag är inte självklar. Båda företagstyperna sorterade under lagen om ekonomisk förening från 1911, men ideologiskt fanns dock vissa skillnader, vilket bl a återspeglades i stadgar och arbetsordning. Med den definition av byggnadsgillet som slogs fast i 1922 års mönsterstadgar skulle de syndikalistiskt initierade gillena snarast betraktas som kooperativa producentföreningar. Men mönsterstadgarnas tämligen smala definition skulle ju å andra sidan inte heller ha godkänt tyska sociala byggnadsföretagen som äkta gillen, då dessa var antingen aktiebolag eller producentkooperativa föreningar. Med tanke på den framträdande ägarroll som de fackliga organisationerna spelade i de syndikalistiskt initierade gillena, synes det fel att rätt och slätt beteckna företagen som arbetarkooperativa. För att samtidigt framhålla det gemensamma och det specifika för syndikalisternas och reformisternas byggnadsföretag används termerna kooperativa byggnadsgillen respektive fackföreningsägda byggnadsgillen.
107. Brev från Byggnadsarbetares Gilleskommitté i Göteborg till LO:s landssekreteriat den 16 jan 1922, Inkommande skrivelser från förbunden, LO:s arkiv. Jfr Syndikalist, nr 95, 30 nov 1921.
108. "En byggnadsgille-sektion i fullt arbete i Stockholm", av Ax A, Arbetaren 27 juni 1922;
109. Arbetaren, 17 jan 1922; Intervju med Gustav Sjöström, Arbetaren 18 jan 1922.
110. "Stockholms byggnadsgille", av F S, Arbetaren 21 juni 1922; Severin, Fackföreningarnas Byggnadsproduktion Stockholm 1922-1952, s 21.
111. Severin, a a, s 21-22. I arkivet efter Byggnadsfackens Samorganisation i Stockholm (Samverkande Byggnadsfackförbunden /ARAB/) finns inga protokoll från mötena för att förbereda bildandet av

- Fackföreningarnas Byggnadsproduktion. Inte heller i samlingen Kooperationen (ARAB) finns dylikt material. Severin måste emellertid ha haft tillgång till dylika protokoll när han skrev sin minnesskrift över Stockholmsgillet, men vart källmaterialet tagit vägen är okänt. För övrigt kan nämnas att arkivförteckningarna i ARAB visar att en del av det material som idag finns i Frans Severins arkiv i ARAB ursprungligen fanns i samlingen Kooperationen i ARAB. Förmodligen glömde Severin att när författandet av monografin över Fackföreningarnas Byggnadsproduktion var färdigt lämna tillbaks materialet. Möjligen förkom protokollen från förberedelsemötena i detta sammanhang.
112. a a, s 22-23.
 113. a a, s 23-26. De fackliga organisationer som grundade företaget var: Stockholms timmermansfackförening, byggnadssnickarefackförening, murarefackförening, grovarbetar-fackförening, måleri- och betarefackförening, rörarbetarefackförening, bleck- och plåtslagarefackförening, kakelugnsmakarefackförening, stenhuggarefackförening samt Sv EAF:s avd 34 (hissmontörer).
 114. Stadgar och arbetsordning för Fackföreningarnas Byggnadsproduktion, Kooperationen (ARAB).
 115. Severin, a a, s 24.
 116. Stadgar och arbetsordning för Fackföreningarnas Byggnadsproduktion, Kooperationen (ARAB). 1924 lättades denna restriktion och årsmötet gavs rätt att betala ränta till andelsägarna, maximalt 4 procent, och att besluta om hur en del av vinsten skulle användas. (Severin, a a, s 24)
 117. Stadgar och arbetsordning för Fackföreningarnas Byggnadsproduktion, Kooperationen (ARAB).
 118. Severin, a a, s 26-31.
 119. Protokoll från sammanträde med representanter från landssekreteriatet och LO-förbund med medlemmar i byggnadsindustrin den 10 nov 1922, Protokoll. Fackliga konferenser 1905-1958, LO:s arkiv.
 120. Se Persson, Syndikalismen i Sverige 1903-1922, s 286-305.
 121. Berättelse över LO:s i Sverge verksamhet 1922, s 58; Protokoll förda vid LO:s i Sverge åttonde ordinarie kongress i Stockholm den 28 aug - 4 sept 1922, s 298. Se också rapporter till landssekreteriatet om agitationsverksamhet av Sigfrid Hansson (den 25 aug 1922, 24 juli 1922, 20 maj 1922, 14 febr 1923) och David Berg (den 13 mars 1922, 9 maj 1922), Rapporter 1919-1923, LO:s arkiv.
 122. Cole, Industriell självstyrelse; Hansson, Praktisk socialism; Wigforss, Industriens demokratisering.
 123. Protokoll vid Sv MF:s 16:de kongress i Stockholm den 14-17 april 1922, s 43-44.
 124. a a, s 44-45.
 125. Nerman, Svenska Murareförbundet 1890-1940, s 172-173.
 126. Protokoll förda vid Sv TAF:s 10:de kongress hollen i Stockholm 24-29 juli 1922, s 37.
 127. a a, s 38.
 128. a a, s 38-39. I kongressprotokollet finns inget beslut registrerat. Linde yrkade emellertid avslag på förslaget, och det är sannolikt att detta aldrig blev föremål för beslutsfattande.
 129. a a, s 38.
 130. Protokoll från sammanträde med representanter för landssekreteriatet och fackförbund med medlemmar inom byggnadsindustrin den 11-12 dec 1921, Konferensprotokoll, LO:s arkiv.
 131. Protokoll förda vid Sv TAF:s 10:de kongress hållen i Stockholm 24-29 juli 1922, s 39.
 132. a a, s 39.

133. Protokoll förda vid LO:s i Sverige åttonde ordinarie kongress i Stockholm den 28 aug - 4 sept 1922, s 292.
134. a a, s 295.
135. a a, s 295-296.
136. a a, s 299.
137. a a, s 300.
138. Lindes föredrag i Göteborg den 19 mars 1922, SocD 23 mars 1922.
139. Protokoll förda vid LO:s i Sverige åttonde ordinarie kongress i Stockholm den 28 aug - 4 sept 1922, s 297.
140. a a, s 299.
141. I ett brev till landssekreteriatet hade kommittén begärt att Linde skulle hålla ett inledande föredrag som representant för Engelsdelegationen. (Brev från Byggnadsarbetarnes Gilleskommitté i Göteborg till LO:s landssekreteriat den 16 jan 1922, Inkommande skrivelser från förbunden, LO:s arkiv)
142. Brev från Byggnadsarbetarnes Gilleskommitté i Göteborg till LO:s landssekreteriat den 20 mars 1922, Inkommande skrivelser från förbunden, LO:s arkiv.
143. Protokoll från LO:s landssekreteriatets möte den 29 mars 1922, LO:s arkiv; Brev från LO:s landssekreteriat till ARKID den 31 mars 1922, Utgående skrivelser, LO:s arkiv.
144. Brev från Byggnadsarbetarnes Gilleskommitté i Göteborg till LO:s landssekreteriat den 20 sept 1922, Inkommande skrivelser från förbunden, LO:s arkiv.
145. a a.
146. a a.
147. Kopiebok nr 30, s 10, LO:s arkiv.
148. Protokoll från sammanträde med representanter från landssekreteriatet och LO-förbund med medlemmar i byggnadsindustrin den 10 nov 1922, Protokoll. Fackliga konferenser 1905-1958, LO:s arkiv.
149. a a.
150. a a.
151. a a.
152. a a.
153. a a. Ledamöterna var Viktor Björkman och Sven Lindberg (MF), Nils Linde och Sigfrid Eklund (TAF), Otto Ljungquist och Abraham Bergvall (MAF), K Kumlander och August Carlsson (GoFAF), Gustaf Wi-berg (Bleck- och Plåtslagareförbundet), Carl Jönsson (Kakelugnsma-kareförbundet), C E Thörnkvist (Transportarbetareförbundet), Hjal-mar Lundgren (Stenindustriarbetareförbundet), David Berg (MIAF) samt Ernst Wigforss och Sigfrid Hansson (Englandsdelegationen).
154. Protokoll från sammanträde med representanter från landssekreteriatet och LO-förbund med medlemmar i byggnadsindustrin den 10 nov 1922, Protokoll. Fackliga Konferenser 1905-1958, LO:s arkiv.
155. a.a.
156. Från Centrala Byggnadsgilleskommitténs överläggningar finns inga protokoll bevarade i de arkiv som annars kunde vara tänkbara: LO:s, MAF:s, eller TAF:s arkiv Kooperationen (ARAB), Nils Lindes (ARAB) eller Sigfrid Hanssons (ARAB) arkiv. I LO:s verksamhets-berättelse för år 1922 uppges att Engelsdelegationens förslag god-kändes "med en del ändringar". (Berättelse över LO:s i Sverige verksamhet 1922, s 111)
157. "Våra byggnadsgillen. 2. Mönsterstadgar och arbetsordning", av Sigfrid Hansson, Fackföreningsrörelsen, nr 50, 14 dec 1922. Stadgar och arbetsordning för byggnadsgillen, Kooperationen (ARAB). Finns också i BPA. Kooperativa måleriföretag, MAF:s arkiv. Publicerades i Fackföreningsrörelsen, nr 50, 14 dec 1922 och som broschyr (Stock-

- holm 1923). Aterges i Berättelse över LO:s i Sverige verksamhet 1922, s 111 - 115.
158. Stadgar och arbetsordning för byggnadsgillen, Kooperationen, (ARAB).
 159. a a.
 160. a a.
 161. a a.
 162. "Våra byggnadsgillen. 2. Mönsterstadgar och arbetsordning", av Sigfrid Hansson, Fackföreningsrörelsen, nr 50, 14 dec 1922.
 163. Stadgar och arbetsordning för byggnadsgillen, Kooperationen (ARAB).
 164. "Våra byggnadsgillen. 2. Mönsterstadgar och arbetsordning", av Sigfrid Hansson, Fackföreningsrörelsen, nr 50, 14 dec 1922.
 165. a a.
 166. a a.
 167. "Kooperativ produktion", av Stefan Oljelund, Fackföreningsrörelsen, nr 11, 16 mars 1922; "Vårt fack och Kooperationen", av Herbert Chronan, Elektrikern, nr 5, sept 1921; Intervju med Sigfrid Hansson, SocD 13 nov 1922; Holmer och Kämpe i debatten vid den Första Byggnadsfackkonferensen, Protokoll från sammanträde med representanter från landssekretariatet och fackförbund med medlemmar inom byggnadsindustrin den 11-12 dec 1921, Konferensprotokoll, LO:s arkiv.
 168. Lindes föredrag i Göteborg den 19 mars 1922, SocD 23 mars 1922.
 169. "Byggnadsgillena och kapitalfrågan", Ernst Wigforss, Fackföreningsrörelsen, nr 48, 30 nov 1922.
 170. Protokoll från sammanträde med representanter från landssekretariatet och fackförbund med medlemmar inom byggnadsindustrin den 11-12 dec 1921, Konferensprotokoll, LO:s arkiv.
 171. Stadgar och arbetsordning för byggnadsgillen, Kooperationen (ARAB).
 172. "Våra byggnadsgillen. 2. Mönsterstadgar och arbetsordning", av Sigfrid Hansson, Fackföreningsrörelsen, nr 50, 14 dec 1922.
 173. "Byggnadsgillena och kapitalfrågan", av Ernst Wigforss, Fackföreningsrörelsen, nr 48, 30 nov 1922.
 174. Stadgar och arbetsordning för byggnadsgillen, Kooperationen (ARAB).
 175. a a.
 176. "Våra byggnadsgillen. 2. Mönsterstadgar och arbetsordning", av Sigfrid Hansson, Fackföreningsrörelsen, nr 50, 14 dec 1922.
 177. Stadgar och arbetsordning för byggnadsgillen, Kooperationen (ARAB).
 178. a a.
 179. "Våra byggnadsgillen. 2. Mönsterstadgar och arbetsordning", av Sigfrid Hansson, Fackföreningsrörelsen, nr 50, 14 dec 1922.
 180. Stadgar och arbetsordning för byggnadsgillen, Kooperationen (ARAB).
 181. "Fackföreningarnas inköp av företagen", av And. Westrin, SocD 16 mars 1921.
 182. a a.
 183. "Den fackliga nyorienteringen", av E A, SocD 13 april 1921.
 184. "Byggnadsgilleverksamheten", Ny Tid, 18 nov 1922; "Gillesocialismens förutsättningar", SocD 7 febr 1922.
 185. Hansson, Praktisk socialism, s 8.
 186. "En byggnadsgille-sektion i fullt arbete i Stockholm", av Ax A, Arbetaren 27 juni 1922.

187. "Gillesocialismen tar praktisk gestalt i Sverige", av EA, SocD 3 nov 1922.
188. Severin, Fackföreningarnas Byggnadsproduktion Stockholm 1922-1952, s 27-31.
189. "Sociala byggnadsföretag", Fackföreningsrörelsen, nr 37, 15 sept 1921;
"Tysk byggnadssocialism", av Sigfrid Hansson, Fackföreningsrörelsen, nr 7, 16 febr 1922; "Soziale Bauwirtschaft", Fackföreningsrörelsen, nr 33, 17 aug 1922. "De tyska byggnadsgillena", av Martin Wagner, Fackföreningsrörelsen, nr 20, 17 maj 1923. Se också Sigfrid Hanssons rapporter till LO:s landssekreteriat över besök vid en internationell byggnadsarbetarkonferens i Leipzig i maj 1922, varvid besök gjordes hos Verband sozialer Baubetriebe i Berlin, och vid den internationella byggnadsgillekonferensen i Hamburg i maj 1923. (Sigfrid Hanssons rapporter till LO:s landssekreteriat den 20 maj 1922 och 6 juni 1923, Rapporter 1919-1923, LO:s arkiv)
190. Protokoll fört vid Sv Väg- och Vattenbyggnadsarbetareförbundets tredje kongress den 29 juni-1 juli 1923, s 101.
191. Se t ex "Gillesocialismens förutsättningar", SocD 7 febr 1922.
192. Sigfrid Hanssons föredrag i Karlskrona den 12 febr 1923, Sydöstra Sveriges Dagblad 13 febr 1923.
193. "Kooperation", Målarnes Facktidning, nr 4, april 1922.
194. Johansson, Svenska Målareförbundet 1887-1937, s 192; Vid halvsektel, s 120, Boëthius, Målarettan 100 år, s 285.
195. Stolpe, Konsument- och producentkooperation, s 74-79; Gillberg & Bohman, Konsumentkooperationen och det enskilda näringslivet, s 68-74.
196. "Samarbetet inom kooperationen. I", av Abr Bergvall, Målarnes Facktidning, nr 8, aug 1923.
197. a a.
198. "Samarbetet inom kooperationen. II", av Abr Bergvall, Målarnes Facktidning, nr 9, sept 1923.
199. a a.
200. Protokoll från MAF:s VU-möte den 4 sept 1923, MAF:s arkiv.
201. "Några anmärkningar i anledning av herr A Bergvalls artikel", av Anders Örne, Målarnes Facktidning, nr 9 sept 1923.
202. a a.
203. Örne, Kooperatismen (1921), s 26.
204. Se t ex "Kooperatismen och den industriella demokratin", av GB, SocD 10 maj 1921; "Friheten och systemet", av Vox libera, SocD 14 maj 1921; "Kooperatismen", av "-m", Grovarbetaren, nr 3, 1 nov 1921.
205. Örne, Kooperatismen (1924). Här refereras och citeras 1924 års upplaga endast om den innehåller avsnitt som saknas i utgåvan 1921.
206. a a, s 36-37.
207. a a, s 37.
208. a a, s 38.
209. a a, s 41.
210. Örne, Kooperatismen (1921), s 29.
211. a a, s 30.
212. a a, s 28.
213. a a, s 28.
214. a a, s 32.
215. a a, s 33.
216. a a, s 34.

Kapitel 12

1. Se t e x "En betrodd socialistisk reaktionär", NDA 2 maj 1921; "Socialiseringstankens metamorfoser", DN 5 jan 1921; "Socialdemokratisk förvandling", DN 16 juli 1922; "Socialiseringsteorin i stöpsleven", DN 5 jan 1923.
2. Se t e x "Socialdemokratisk förvandling", DN 16 juli 1922.
3. "Socialiseringsteorin i stöpsleven", DN 5 jan 1923.
4. Se t e x "Partierna inför 1921 års valrörelse", av E Löfgren, Forum nr 4, april 1921.
5. Se t e x Frisinnade landsföreningens program 1921, FLF:s småskrifter, nr 1 1921; "Till svenska medborgare, män och kvinnor", FLF:s småskrifter, nr 1 1922; "Till Sveriges folk", Medborgaren, nr 7, juli 1921; "Till Sveriges folk", Medborgaren, nr 8, aug 1922; Holmbäck, I socialiseringsfrågan; Holmbäck, Statlig eller enskild drift?; "En 'plansocialistisk' genrebild", Industria, nr 3, 7 febr 1922; "Ansvarrets fördelning", av Cassel, Sv D 2 dec 1921; Heckscher, Gammal och ny ekonomisk liberalism; "Socialisering och kriser", av Eli F Heckscher, StD 5 jan 1921; "Ekonomisk liberalism som politiskt program", av Eli F Heckscher, DN 6 nov 1923.
6. Se t e x Lindman, Ekonomi och politik, s 88-89.
7. Se t e x polemiken mot "Vox Libera" ("Samverkan för socialiseringen?", Industria, nr 9, 3 maj 1921), MIAF:s socialiseringsaktion ("Ett försök", Industria, nr 16, 9 aug 1921), Engberg ("Profit och varu-behof", Industria, nr 26, 27 dec 1921).
8. "För 'näringsfrihet'", Industria, nr 6, 22 mars 1921; "Socialiserings-fiaskot i Österrike", Industria, nr 1, 9 jan 1923.
9. Gorter, Socialismens ABC. Hermann Gorter var holländare, men den svenska översättningen av hans bok hade gjorts från tyskan.
10. Gorter polemiserade i det aktuella avsnittet mot åsikten att det skulle finnas en av tid och klass oberoende moraluppfattning:
"Vi däremot se av historien, att moralens höga bud aldrig ha gällt gentemot fienden, ifall den egna klassen eller det egna folket däri-genom gagnats, och vi tillstå öppet, att inte heller vi ämna bli upp-offrande, solidariska, trogna och ärliga gentemot fiendeklassen, om får klass' sanna väl så kräver." (Gorter, Socialismens ABC, s 120)
11. Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1922. AK, nr 3, s 73-74.
12. "Konsekvenserna av socialismens ABC", Industria, nr 7, 1 april 1924.
13. Lindman, Regeringen utreder, s 12.
14. Meijer, Kommittépolitik och kommittéarbete, s 159.
15. a a, s 159-162.
16. Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1921. AK, nr 5, s 44; Meijer, a a, s 164. Jfr "Regeringens midsommargåfvor", Industria, nr 13, 10 juli 1920.
17. Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1921. AK, nr 3, s 13 f; Dito FK nr 3, s 8; Meijer, s 162-164.
18. Lindman, Känn din rätt och gör din plikt, s 13. Jfr Holmbäck, Statlig eller enskild drift?, s 4.
19. Meijer, a a, s 163-165.
20. Lindman, Huru svensk statsmakt försvagas.
21. Franke, Statsbanornas ekonomi.
22. a a, s 8-10.
23. a a, s 3-9, 26-27.
24. a a, s 23-24.
25. Se t e x "Statens affär drivande verk", av Sven Lübeck, TeknT, nr 46, 19 nov 1921; "Statlig drift eller enskild?", Medborgaren nr 12,

- dec 1921; "Socialiseringen i praktiken. Järnvägarna", DN 4 jan 1922; "En riskabel socialpolitisk utveckling", NDA 31 okt 1921; "Herr Franke och statsbanorna", ST 30 okt 1921.
26. Se t ex "Arbetslöner, statsföretag och skattebetalare", av Cassel, Sunt Förnuft, nr 7 okt 1922; "Staten - misshushållaren och 'mönsterarbetsgivaren'", av Carolus Smolandicus, Supplement till Sunt Förnuft, nr 7, okt 1922.
 27. Se t ex "Avsocialisering", DN 12 aug 1923; "Reformerad statsdrift som lockbete för socialisering", Industria, nr 17, 21 aug 1923.
 28. Frisinnade landsföreningens program år 1921, FLF:s småskrifter, nr 1 1921.
 29. a a.
 30. Till svenska medborgare, män och kvinnor, FLF:s småskrifter, nr 1 1922.
 31. Edéns tal i Linköping den 3 sept 1922, ST 4 sept 1922.
 32. Sveriges liberala partis program 1923, DN 11 okt 1923.
 33. Frisinnade landsföreningens valprogram 1924, FLF:s småskrifter, nr 1 1924.
 34. SvM betecknas i Tollins redogörelse för svensk dagspress som "neutral" 1918-1921 och som "frisinnad med religiös förankring" från 1922 (Tollin, Svensk dagspress, s 101), men räknades av samtiden som frisinnad även före 1922.
 35. "Den industriella demokratin", Norrbottens-Tidningen 21 april 1921.
 36. Se t ex "Företagsdemokrati", DN 30 juni 1922.
 37. "Konsekvens", Karlstads-Tidningen 29 mars 1921.
 38. "Icke maskiner utan människor", SvM 22 april 1921; "Sökandet efter nya industriformer", SvM 1 juni 1921.
 39. "Icke maskiner utan människor", SvM 22 april 1921.
 40. "Företagsdemokrati", DN 30 juni 1922.
 41. Se t ex "Industriell demokrati på svensk botten", SvM 15 aug 1922; "Till industriens skada eller gagn", SvM 29 sept 1922.
 42. "Den industriella demokratiens problem", DN 26 april 1921; "Det nya riket", ST 3 sept 1921.
 43. "Företagsdemokrati", DN 30 juni 1922; "Industriell demokrati på svensk botten", SvM 15 aug 1922; "Den industriella demokratiens idé", DN 27 aug 1922; "Industriell arbetssamverkan", DN 22 sept 1922.
 44. "Den industriella demokratiens idé", DN 27 aug 1922.
 45. "Den industriella demokratin", ST 15 april 1921; "Till industriens skada eller gagn", SvM 29 sept 1922; Edéns tal i Linköping den 3 sept 1922, ST 4 sept 1922.
 46. "Industriell arbetssamverkan", av Claes Bratt, DN 9 okt 1922.
 47. "Den industriella demokratin - härddar för ekonomisk förstöring", Industria, nr 18, 5 sept 1922; Lindman, Landstingen och första kammaren, s 32.
 48. T ex Harry von Eckermann och Erik Andersson (se avsnitt 12.2.3.). Se också "Industriell demokrati", Södermanlands läns tidning 16 aug 1922; "Fördjupad demokrati", SDS 22 aug 1922.
 49. Se t ex "Liberal orientering i industrifrågan", Industria, nr 7, 5 april 1921; "Industriell demokrati", NDA 15 aug 1922; "Ett avslöjande om den svenska industriella demokratin", Industria, nr 22, 31 okt 1922.
- Se också "'Den industriella demokratin' i Italien", Industria nr 7 och 8, 5 och 19 april 1921; "'Den industriella demokratin' i Tjeckoslovakien", Industria, nr 11, 31 maj 1921, "Driftsrådsinstitutionens första följder. Erfarenheter från Tysk-Österrike", Industria, nr 15, 28 juli 1921; "Företagsråden i Österrike", av Max Kaiser, Industria,

- nr 20, 4 okt 1921; "Företagsråden i Österrike", av Max Kaiser, Industria, nr 23, 15 nov 1921; "Den 'ekonomiska demokratien' i Tyskland", Industria, nr 25, 13 dec 1921; "Till driftsrådets karaktäristik", Industria, nr 4, 21 febr 1922; "Några tyska erfarenheter och synpunkter i driftsrådsfrågan", Industria, nr 8, 17 april 1923; "Rön som tolkas något olika", Industria, nr 11, 29 maj 1923; "Driftsrådets oförenliga uppgifter", Industria, nr 11, 29 maj 1923; "Driftsråden i Tyskland", Industria, nr 13, 26 juni 1923; "Driftsråd och strejker", Industria, nr 17, 21 aug 1923; "Lönerörelserna i Tyskland och Moskvas propaganda", a a; "Ett system i sin prydno", Industria, nr 18, 4 sept 1923; "Driftsråden - ett farligt experiment på en ömtålig mekanism", a a; "De tyska driftsrådets bedrifter", Industria, nr 19, 18 sept 1923; "Driftsrådets spionage och revolutionära strategi", Industria, nr 22, 30 okt 1923; "Driftsrådssystemets irrationella arbetsmetoder", Industria, nr 23, 13 nov 1923; "Sanningen om de tyska driftsråden", Industria, nr 24, 27 nov 1923; "Nya vittnesmål om driftsråden", a a.
50. Se t ex "Liberal orientering i industrifrågan", Industria, nr 7, 5 april 1921; "Samverkan för socialiseringen?", Industria, nr 9, 3 maj 1921.
51. Lindmans tal i Karlstad i aug 1921, Kristinehamns-Tidningen 26 aug 1921.
52. "Till Sveriges folk", Medborgaren, nr 8, aug 1922. Observera att AVF i manifestet använde frasen "först mogna, se'n socialisera", vilken av SAP:s programkommitté 1919 användes för att motivera den förtrustningspolitik som skulle förbereda socialiseringen av mindre företag. Se också "Liberal orientering i industrifrågan", Industria, nr 7, 5 april 1921; Lindman, Landstingen och första kammaren, s 32; Protokoll från AVF representantskapsmöte den 28 maj 1922, Vol AI:1, AVF:s arkiv.
53. "Samverkan för socialiseringen?", Industria, nr 9, 3 maj 1921.
54. "Vad det gäller", Göteborgs Dagblad 16 sept 1922.
55. Lindman, Landstingen och första kammaren, s 32.
56. Tryggers tal i Jönköping och Mösseberg den 13-14 aug 1921, NDA 14 aug 1921. Jfr Lindmans tal i Karlstad i aug 1921: "Först ruinerades företaget, så att det ej vore värt något, sedan toge samhället det lätt nog. Vi se här för oss den väg, som jag ovan antydde att man ville gå." (Kristinehamns-Tidningen 26 aug 1921) Se också Protokoll från AVF:s representantskapsmöte den 28 maj 1922, Vol AI:1, AVF:s arkiv.
57. "Samverkan för socialiseringen?", Industria, nr 9, 3 maj 1921.
58. Westerståhl, Svensk fackföreningsrörelse, s 359-360.
59. "Industriell demokrati. Organisation av en 'bruksrepublik'", av Erik Andersson, NDA 10 juli 1921.
60. a a.
61. a a.
62. Se t ex referat av och kommentarer om Anderssons förslag i Östgöten 12 juli 1921, GP 14 juli 1921, Karlstads-Tidningen 14 juli 1921, Dala-Tidningen 15 juli 1921.
63. Se t ex "Arbetare och arbetsgivare", av J R Hedendahl, Dagens Tidning 24 mars 1921; "Industriell demokrati. Den blir nödvändig", av SEB, NDA 18 juli 1921; "Industriell demokrati. Ett inlägg av det praktiska livets man", av "vän av samhällets lugna utveckling", Gefle Dagblad 18 aug 1921; "Den industriella demokratiens kristianisering", Dagens Tidning 4 jan 1922; "Ett folkligt framstegsprogram", DN 19 okt 1922.

64. Se t ex "Vinstandel åt arbetare", ST 21 okt 1922; "Vinstandel eller premiering?", av B von Alfthan, NTO, nr 1, jan 1922; Engblom, Industriell organisation, s 143.
65. Se t ex "Vinstdelningssystemet", Industria, nr 16, 9 aug 1921; "Ett norskt förslag om arbetarnas delaktighet i ledning och vinst", Industria, nr 24, 28 nov 1922; "Klena experiment med andel i vinsten", Industria, nr 7, 3 april 1923; "Vinstandelssystemet", Borås Tidning 22 aug 1921; "Vinstandelssystem och socialisering", osign ledare NDA 20 nov 1922.
66. "Andel i vinsten", DN 12 nov 1921.
67. "Industriell demokrati. Ett inlägg av en det praktiska livets man", av "vän av samhällets lugna utveckling", Gefle Dagblad 18 aug 1921; "Den industriella demokratiens kristiansisering", Dagens Tidning, 4 jan 1922.
68. Eckermans föredrag i Söderhamn den 20 febr 1921, National-Demokraten 28 febr 1921; Eckermans föredrag i Östersund den 17 april 1921, Jämtlands Tidning 18 april 1921; Eckermans föredrag i Gävle den 3 dec 1922, Gefle Dagblad 4 dec 1922; Eckermann, Om arbetssamverkan inom industrin.
69. "Ett intresseväckande uppslag", SvM 23 mars 1921.
70. "Arbetarens kapitalmakt", SvM 14 april 1921.
71. "Arbetaren och produktionsmedlen", Karlstads-Tidningen 17 okt 1922.
72. a a.
73. a a.
74. "Nationaliseringen", av Claes Bratt, Forum, nr 43, 27 dec 1919.
75. "Industriell arbetssamverkan", av Claes Bratt, DN 9 okt 1922.
76. a a.
77. a a.
78. Intervju med Hjalmar von Sydow, DN 3 jan 1921.
79. Intervju med Gunnar Laurell, StD 26 jan 1921.
80. a a.
81. Protokoll från SAF:s ombudsmannakonferens den 8 jan 1921, SAF:s arkiv.
82. Protokoll från SAF:s ombudsmannakonferens den 22 jan 1921, SAF:s arkiv.
83. Bilaga, a a.
84. Bilaga, a a.
85. Intervju med Hjalmar von Sydow, DN 3 jan 1921.
86. Styman, Verkstadsföreningen, s 292-293.
87. Intervju med Hjalmar von Sydow, Aftonbladet 12 dec 1921.
88. Intervju med Gunnar Styman, NDA 13 dec 1921.
89. Se t ex "En trevare mot industridemokrati", StD 3 jan 1921; "Den nyaste industriella demokratin", SvD 7 jan; "Krisen och den socialistiska politiken", NDA 21 jan 1921; "Den industriella demokratin som kompensation vid avhjälpandet av industriens nödläge", Södermanlands Läns Tidning 26 jan 1921.
90. "Industriell solidaritet mot krisen", SvM 4 jan 1921; "Eskilstunaresolutionen", Eskilstuna-Kuriren 8 jan 1921; "Produktionsminskning och arbetslöshet", DN 21 jan 1921; "Fackföreningarna och lönereduktionerna", GHT 24 jan 1921; "Landsorganisationens paroll", DN 25 jan 1921; "Det blanka förnuftet", Karlstads-Tidningen 5 mars 1921.
91. Industriell solidaritet mot krisen", SvM 4 jan 1921; "Produktionsminskning och arbetslöshet", DN 21 jan 1921; "Landsorganisationens paroll", DN 25 jan 1921.
92. "Landsorganisationens paroll", DN 25 jan 1921. Se också "Det blanka oförnuftet", Karlstads-Tidningen 5 mars 1921.

93. Se t ex "Det blanka oförnuftet", Karlstads-Tidningen 5 mars 1921; "Inför kaos", SvM 26 nov 1921.
94. "Inför kaos", SvM 26 nov 1921.
95. "Industriell solidaritet mot krisen", SvM 4 jan 1921.
96. Ljusnan 2 febr 1921.
97. "Gillesocialismen - en blygsam producentkooperation", Industria, nr 21, 18 okt 1921; "En gillesocialistisk agitation", Industria, nr 3, 7 febr 1922; "Syndikalism utan syndikalister", Industria, nr 9, 2 maj 1922.
98. "En ny företagsform", Jönköpings-Posten 8 nov 1922; "Gillesocialismen - en blygsam producentkooperation", Industria, nr 21, 18 okt 1921; "Ett 'arbetarebolag' som gått omkull", Industria, nr 22, 1 nov 1921; "Byggnadskooperationen", Industria, nr 16, 8 aug 1922; "Den fackliga produktionsverksamheten", SvD 4 nov 1922; "Byggnadsgillenas konstitution och arbetsuppgifter", SvD 14 nov 1922.
99. "Gillesocialismen - en blygsam producentkooperation", Industria, nr 21, 18 okt 1921.
100. "Den svenska s k gilles-socialismen", Industria, nr 24, 28 nov 1922.
101. a a.
102. "Nya monopol", NDA 3 nov 1922.
103. "Också en hjälp mot bostadsnöden", Industria, nr 25, 12 dec 1922.
104. "Nya monopol", NDA 3 nov 1922; "En ny företagsform", Jönköpings-Posten 8 nov 1922.
105. "En ny företagsform", Jönköpings-Posten 8 nov 1922.
106. "Den fackliga produktionsverksamheten", SvD 4 nov 1922.
107. "En betänklig produktionsplan", Industria nr 23, 14 nov 1922.
108. "Också en hjälp mot bostadsnöden", Industria, nr 25, 12 dec 1922.
109. "Nya samhällsideal. Gillesocialismen och kooperationen", av Gustaf Sjösteen. GHT 30 sept 1921; "Byggnadsgillena", DN 21 febr 1922; "Kooperativ produktion", ST 6 nov 1922; "Ett varningsord", ST 4 dec 1922, "Byggnadsgillena och kapitalfrågan", Blekinge läns Tidning 6 dec 1922.
110. "Skråsocalismen", av Eli F Heckscher, SvT 1923.
111. "Ett experiment. Byggnadsgillena i Sverige", av Karl Hildebrand, Svensk Handelstidning 11 jan 1923; "Svenska och engelska byggnadsgillena. Några jämförelser", av Karl Hildebrand, Svensk Handelstidning 18 jan 1923; "Byggnadsgillenas ekonomi. Några slutanmärkingar", av Karl Hildebrand, Svensk Handelstidning 14 febr 1923.
112. "Ett experiment. Byggnadsgillena i Sverige", av Karl Hildebrand, Svensk Handelstidning 11 jan 1923.
113. Se not 34.
114. "Ett intresseväckande uppslag", SvM 23 mars 1921.
115. "Arbetarnes kapitalmakt", SvM 14 april 1921.
116. "Arbetare som sina egna arbetsgivare", SvM 2 febr 1922. Se också "Gillesocialism, 'profit' och 'kapitalism'", SvM 29 mars 1922; "Till industriens skada eller gagn?" SvM 29 sept 1922; "En ny anda inom arbetet", SvM 15 nov 1922.
117. "Till industriens skada eller gagn?", SvM 29 sept 1922.
118. "Arbetare som sina egna arbetsgivare", SvM 2 febr 1922.
119. "Till industriens skada eller gagn?", SvM 29 sept 1922.
120. "En ny anda inom arbetet", SvM 15 nov 1922.
121. "Arbetare som sina egna arbetsgivare", SvM 2 febr 1922.
122. "Gillesocialism, 'profit' och 'kapitalism'", SvM 29 mars 1922.
123. "En ny anda inom arbetet", SvM 15 nov 1922.
124. "Skråsocalismen", av Eli F Heckscher, SvT 1923.
125. a a.

126. Heckscher använder den korrekta översättningen av engelskans "guild socialism", skråsocialism, och indikerar därmed att det var på kontrollen över arbetskraftsutbudet som gillena grundade sin makt.
127. "Skråsocialismen", av Eli F Heckscher, SvT 1923.
128. a a.
129. a a.
130. a a.
131. a a.
132. a a.
133. a a.
134. Med denna fråga hade Heckscher sysslat i en bok 1918, och i 1922 års upplaga var avsnittet om arbetarkooperationen oförändrat. Detta kan tolkas som att Heckscher fortfarande stod för kritiken. (Heckscher, Svenska produktionsproblem /1918, 1922/)
135. Heckscher, Svenska produktionsproblem (1922), s 210.
136. a a, s 211.
137. a a, s 211.
138. a a, s 213.
139. Protokoll från IF:s styrelsemöte den 4 april 1921, IF:s arkiv.
140. Protokoll från IF:s styrelsemöte den 27 april 1921, IF:s arkiv.
141. Av källmaterialet framgår inte varför det dröjde så länge innan mötet blev av. Hultcrantz' uppdrag i april 1921 var att ta initiativ till ett möte "vid lämplig tidpunkt". (Protokoll från IF:s styrelsemöte den 27 april 1921, IF:s arkiv.) På SAF:s styrelse- och AU-möten under resten av året behandlades emellertid inte frågan, och i SAF:s bevarade korrespondens med IF 1921 finns inga dokument som rör detta ärende. (Protokoll från SAF:s styrelse- och AU-möten 1921; Korrespondens 1921 /Vol 426/, SAF:s arkiv). Troligen skötte Hultcrantz ärendet muntligt och informellt, varför källäget gör det omöjligt att fastställa varför inte konferensen kom att hållas förrän i december.
142. Protokoll från gemensamt sammanträde med ledamöterna av SAF:s och IF:s styrelser den 19 december 1921, IF:s arkiv (i serien Protokoll från styrelsemöten). En kopia av dokumentet finns också i ED-kommitténs handlingar, VF:s arkiv.
143. a a.
144. a a.
145. a a.
146. von Sydow, Om riktlinjerna för Svenska Arbetsgifvareföreningens verksamhet under den närmaste framtiden, s 27-28.
147. a a, s 28-29.
148. a a, s 29.
149. Protokoll från gemensamt sammanträde med ledamöterna av SAF:s och IF:s styrelser den 19 december 1921, IF:s arkiv.
150. a a.
151. a a.
152. a a.
153. a a.
154. a a.
155. "På vilsna vägar", DN 12 april 1923; "Den industriella demokratin", ST 5 april 1923; "Industriell demokrati", GHT 4 april 1923.
156. Se t e x "Solidaritet med företaget", Industria, nr 7, 3 april 1923; "Historien om en demokratisk utredning", Industria, nr 8, 17 april 1923; "Industriell demokrati", Verkstäderna, nr 4 april 1923; "Det räcker inte till", NDA 4 maj 1923; "Industriell demokrati" - och där bakom", Industria, nr 14, 10 juli 1923; "Arbetarrörelsen och driftsnämndsförslaget", Industria, nr 21, 16 okt 1923; "Metallindustriarbetareförbundets industriella ideal", Industria, nr 24, 27 nov 1923.

157. "Historien om en demokratisk utredning", *Industria*, nr 8, 17 april 1923.
158. a a.
159. "Industriell demokrati. Ett omöjligt lagförslag", *Medborgaren*, nr 4, april 1923; "Industriell demokrati", *Verkstäderna*, nr 4, april 1923; "Metallindustriarbetareförbundets industriella ideal", *Industria*, nr 24, 27 nov 1923; "Partivitsordet om driftsnämnderna", *NDA* 3 okt 1923; "Ekonomisk parlamentarism", *Medborgaren*, nr 2, febr 1924.
160. "Industriell demokrati. Ett omöjligt lagförslag", *Medborgaren*, nr 4, april 1923.
161. "Metallindustriarbetareförbundets industriella ideal", *Industria*, nr 24, 27 nov 1923.
162. a a; "Industriell demokrati. Ett omöjligt lagförslag", *Medborgaren*, nr 4 april 1923.
163. Se t ex "Industriell demokrati. Ett omöjligt lagförslag", *Medborgaren*, nr 4, april 1923.
164. "Vinstandelssystemets framtid", osign ledare *NDA* 23 okt 1923; "Revolutionära rådsregeringar", *NDA* 1 dec 1923.
165. "Industriell demokrati", *Verkstäderna*, nr 4, april 1923.
166. a a.
167. a a; "Om industriell demokrati", *Industria*, nr 19, 18 sept 1923; "Arbetarrörelsen och driftsnämndsförslaget", *Industria*, nr 21, 16 okt 1923; Dillner vid Nationalekonomiska föreningens sammanträde den 4 maj 1923, *Nationalekonomiska föreningens förhandlingar* 1923, s 60.
168. Carl A Estbergs föredrag vid Sv Träförädlingsfabrikers förenings årsmöte 1923, *Industria*, nr 11, 29 maj 1923.
169. "Arbetarrörelsen och driftsnämndsförslaget", *Industria*, nr 21, 16 okt 1923.
170. Carl A Estbergs föredrag vid Sv Träförädlingsfabrikers förenings årsmöte 1923, *Industria*, nr 11, 29 maj 1923.
171. "Industriell demokrati", *Verkstäderna*, nr 4, april 1923; "Ekonomisk parlamentarism", *Medborgaren*, nr 2, febr 1924.
172. Carl A Estbergs föredrag vid Sv Träförädlingsfabrikers förenings årsmöte 1923, *Industria*, nr 11, 29 maj 1923.
173. Av de 14 remissvaren finns 13 i SAF:s arkiv och 10 i Socialdepartementets arkiv. Huruvida det till SAF inkom ytterligare yttranden är omöjligt att säga, men det är fullt möjligt. I SAF-yttrandet sägs att de från SAF-organisationer inkomna yttrandena skulle bifogas, men eftersom 3 remissvar saknas i Socialdepartementets arkiv är det möjligt att de förkommit eller att SAF inte skickat med alla yttranden. Då VF:s yttrande saknas i SAF-arkivet tyder det på att detta ej är komplett. Det är således möjligt att fler föreningsyttranden inkom. De i arkiven belagda yttrandena till SAF kom från följande organisationer:

	SAF- arkivet	Soc.dep. arkiv
Allmänna Arbetsgivareföreningen	x	
Byggnadsämnesförbundet	x	
Bryggeriarbetsgivareförbundet	x	
Pappersmasseförbundet	x	x
Svenska Garveriidkareföreningen	x	x
Svenska Skofabrikantföreningen	x	x
Sveriges Buteljglasbruksförbund	x	x
Sveriges Byggmästareförbund	x	x
Sveriges Litografiska Tryckeri- ägares Förbund	x	x

	SAF- arkivet	Soc.dep. arkiv
Sveriges Pappersbruksförbund	x	x
Sveriges Tryckeriers Arbetsgivarförbund	x	x
Sveriges Verkstadsförening		x
Sågverksförbundet	x	x
Västra Sveriges Gatstensindustri- idkareförbund	x	x

Den 1 maj 1922 var 43 organisationer anslutna till SAF. De 14 som yttrade sig om KID-förslaget representerade knappt hälften av det totala arbetar-antalet vid SAF-företagen. (SOU 1923:29, s 92-93)

174. Ett undantag utgörs dock av yttrandet från Sv Tryckeriers Arbetsgivarförbund, i vilket arbetsgivarrepresentanterna i KID kritiserades för att "allt för tålmodigt deltagit i mycket svävande diskussioner". De hade felaktigt biträtt uppfattningen att tillståndet på arbetsplatserna kännetecknades av missförhållanden och bristande förståelse mellan parterna. I själva verket förhöll det sig tvärtom, och att arbetsgivarledamöterna i KID så missbedömt läget berodde måhända på "att de samtliga visserligen varit framstående affärsledare, men däremot endast i mindre grad haft direkt beröring med arbetarna vid sina stora företag." (Sv Tryckeriers Arbetsgivarförenings yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 /E II:8, E II:9/, Socialdepartementets arkiv)
175. SAF:s yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv.
176. IF:s yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv.
177. SAF:s yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv.
178. Protokoll från SAF:s styrelsemöte den 17 dec 1923, SAF:s arkiv.
179. Pappersmasseförbundets yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv.
180. VF:s yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv.
181. a a.
282. SAF:s yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv.
283. a a.
284. a a.
285. a a.
186. Sv Pappersbruksförbundets yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv.
187. a a; Sv Skofabrikantföreningens yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv.
188. Sv Skofabrikantföreningens yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv.
189. VF:s yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv.
190. SAF:s yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv.
191. a a.
192. VF:s yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv.
193. Sv Pappersbruksförbundets resp. IF:s yttrande över SOU 1923:29,

- Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv.
194. IF:s yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv.
 195. a a.
 196. Andra lagutskottets utlåtande nr 43, Bihang till riksdagens protokoll 1924, s 10.
 197. a a, s 9.
 198. a a, s 9-10.
 199. Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1924, FK, nr 45, s 78-80; Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1924, AK, nr 44, s 52-54.
 200. Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet 1924, FK, nr 45, s 75.
 201. a a, s 75.
 202. a a, s 80-81.

Kapitel 13

1. "Högersocialismens lockbeten", av Z Höglund, FDP 25 juni 1920; "Socialiseringsbluffen", av Z Höglund FDP 28 juni 1920; "Brantings driftsråd och de norska", FDP 1 juli 1920.
2. Lindgren, Tingsten & Westerståhl, Svenska metallindustriarbetareförbundets historia, del 2, s 740.
3. "'Ett ord i rätten tid'", av Z Höglund, FDP 5 jan 1921; "Parlament och hårda tider", av C N Carleson, FDP 7 jan 1921; "Eskilstuna än en gång", av Z Höglund, FDP 8 jan 1921; "Kommunismen på marsch", av C N Carleson, FDP 24 jan 1921.
4. På partikongressen den 25-29 mars 1921 bytte SSV namn till Sveriges Kommunistiska Parti. För att använda korrekta benämningar talas därför i texten om SSV och vänstersocialister fram till kongressen och därefter om SKP och kommunister, även om det i ideologisk mening fanns en stark kommunistisk (=leninistisk) falang i SSV även tidigare.
5. "Till Sverges fackliga och politiska arbetareorganisationer" (SSV:s krismanifest), FDP 15 jan 1921; "Till Sverges fackligt organiserade arbetare" (FPF:s krismanifest), flygblad febr 1921.
6. Södertäljeresolutionen, Fackföreningsrörelsen, nr 2, 1921.
7. Bilaga C, Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 22 - 24 jan 1921, LO:s arkiv; Malmbergetresolutionen, FDP 10 jan 1921.
8. "'Ett ord i rätten tid'", av Z Höglund, FDP 5 jan 1921.
9. a a.
10. "Eskilstuna än en gång", av Z Höglund, FDP 8 jan 1921.
11. "'Ett ord i rätten tid'", av Z Höglund, FDP 5 jan 1921.
12. a a.
13. a a; "Eskilstuna än en gång", av Z Höglund, FDP 8 jan 1921.
14. "'Hetsen mot Landsorganisationen'", FDP 21 mars 1921.
15. Se t ex ingressen till SSV:s krismanifest "Till Sverges fackliga och politiska arbetareorganisationer", FDP 15 jan 1921.
16. Kilboms inledningsanförande vid en facklig distriktskonferens i Göteborg den 19-20 mars 1921, Syndikalisten, nr 24, 26 mars 1921.
17. "Till Sverges fackliga och politiska arbetareorganisationer" (SSV:s krismanifest), FDP 15 jan 1921; Södertäljeresolutionen, Fackföreningsrörelsen nr 2, 1921; Metall-ettans resolution, Bilaga C, Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 22 - 24 jan 1921, LO:s arkiv.
18. Resolution antagen av Stockholms Centralorganisation den 3 febr 1921, i FDP 4 febr 1921. Samma resolution antagen av Södertälje Fackliga Samorganisation den 11 febr 1921, FDP 12 febr 1921.

19. Lindgren, Tingsten & Westerståhl, Svenska metallindustriarbetareförbundets historia, del 2, s 748-749.
20. "Till Sveriges fackliga och politiska arbetareorganisationer" (SSV:s krismanifest), FDP 15 jan 1921; Södertäljeresolutionen, Fackföreningsrörelsen, nr 2 1921; Resolution antagen av Stockholms Centralorganisation och Södertälje Fackliga Samorganisation, FDP 4 och 11 febr 1921.
21. Motioner i AK 1921, nr 154, 155, 156. Se också Ström, Kapitalet på de anklagades bänk; FDP 22 jan 1921.
22. FDP 4 april 1921.
23. "Till Sveriges fackliga och politiska arbetareorganisationer" (SSV:s krismanifest), FDP 15 jan 1921.
24. Södertäljeresolutionen, Fackföreningsrörelsen, nr 2 1921; Metall-etans resolution, Bilaga C, Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 22 - 24 jan 1921, LO:s arkiv; "Till Sveriges fackligt organiserade arbetare" (FPF:s krismanifest), flygblad febr 1921.
25. "Till Sveriges fackligt organiserade arbetare" (FPF:s krismanifest), flygblad febr 1921.
26. a a.
27. a a.
28. "Manifest till Sverges arbetarklass" (SAC:s krismanifest), Syndikalisten, nr 6, 22 jan 1921; "Socialdemokratiska funderingar över fackföreningsrörelsen", av FS, Syndikalisten, nr 7, 26 jan 1921; "Socialdem:s facklige redaktör trampar i klaveret", av FS, Syndikalisten, nr 8, 29 jan 1921; "De 'praktiska männen'" av FS, Syndikalisten, nr 10, 5 febr 1921; "Lönenedpressning - en maskerad lockout", av FS, Syndikalisten nr 11, 9 febr 1921.
29. "Manifest till Sverges arbetarklass" (SAC:s krismanifest), Syndikalisten, nr 6, 22 jan 1921.
30. a a.
31. a a.
32. Se t ex resolutioner antagna på fackföreningsmöten i Gävle (DN 8 jan 1921), Gudmundrå (Karlskrona Tidning 19 febr 1921), Umeå, Göteborg (Syndikalisten nr 24, 26 mars 1921) Södertälje (FDP 11 april 1921, SvD 11 april 1921). Syndikalisternas problem att vinna inflytande i de reformistiska fackföreningarna belyses av att det till LO inkom endast två resolutioner som instämde i SAC-manifestet. Detta kan jämföras med FPF:s framgångsrika kampanj för extrakongress vilken resulterade i 40 resolutioner till LO. (Protokoll från LO:s representantskapsmöte den 27-28 april 1921, LO:s arkiv).
33. Resolutionen återges i FDP 11 april 1921.
34. "Metallarbetareförbundets 'socialiserings'-aktion", av FS, Syndikalisten, nr 63, 10 aug 1921.
35. "Till kamp mot arbetslösheten! "Till Sverges arbetare!" (SAC:s arbetslöshetsmanifest), Syndikalisten, nr 65, 17 aug 1921.
36. Jensen, Socialiseringen, s 84-85.
37. Severin, Arbetarnas övertagande av produktionen, s 30-42.
38. "Gillesocialismen i syndikalistisk belysning", av G H:son Holmberg, Syndikalisten, nr 90, 12 nov och nr 91, 16 nov 1921; Severin, Gillesocialismens idéinnehåll, s 3.
39. "Gillesocialismen i syndikalistisk belysning", av G H:son Holmberg, Syndikalisten, nr 90-97, 12, 16, 19, 23, 26 och 30 nov, samt 3 och 7 dec 1921; Severin, a a.
40. "Gillesocialismen i syndikalistisk belysning", av G H:son Holmberg, Syndikalisten nr 95, 30 nov 1921.
41. "Gillesocialismen i syndikalistisk belysning", av G H:son Holmberg, Syndikalisten nr 94, 26 nov 1921.

42. a a.
43. "Gillesocialismen i syndikalistisk belysning", av G H:son Holmberg, Syndikalisten nr 90, 12 nov och nr 97, 7 dec 1921. I annat sammanhang har jag påpekat att den gillesocialistiska organisationsprincipen inom de nationella gillena var centralistisk, trots att Cole använder termen "decentralism". (Se Lundh, Gillesocialismen i England 1912-1923, s 78)
44. "Gillesocialismen i syndikalistisk belysning", av G H:son Holmberg, nr 95, 30 nov 1921.
45. "Gillesocialismen i syndikalistisk belysning", av G H:son Holmberg, nr 90, 12 nov och nr 97, 7 dec 1921.
46. Se t e x "Soc-Dem partikongressen och 'den industriella demokratien'" av FS, Syndikalisten, nr 16, 25 febr 1921.
47. Severin, Gillesocialismens idéinnehåll, s 4.
48. a a, s 15-16.
49. a a, s 14.
50. "Syndikalismens statsfientlighet", av FS, Arbetaren 21 febr och 10 april 1922; Severin, Är syndikalismen statsfientlig?
51. "Gillesocialismen i syndikalistisk belysning", av G H:son Holmberg, Syndikalisten, nr 95, 30 nov 1921.
52. Severin, Gillesocialismens idéinnehåll, s 11. Se också "Syndikalismens statsfientlighet", av FS, Arbetaren 21 febr 1922.
53. I sin avhandling "Syndikalismen i Sverige 1905-1922" behandlar inte Lennart K Persson frågan om syndikalismens förhållande till den kooperativa rörelsen.
54. "Kooperatismen" av FS, Syndikalisten, nr 40, 21 maj 1921.
55. a a; "Kooperatism och socialism", av FS, Arbetaren 18, 20 och 21 aug 1923. Se också Severin, Kooperatism och socialism.
56. "De engelska byggnadsgillena", av FS, Syndikalisten 19 juni 1920; "Kooperativ byggnadsverksamhet", av FS, Syndikalisten, nr 79, 6 okt 1920; "Gillesocialismen i syndikalistisk belysning", av G H:son Holmberg, Syndikalisten, nr 93, 23 nov 1921; "Gillesocialismen", av G S-m, Arbetaren 23 febr 1922.
57. "Produktionskooperation", av FS, Arbetaren 30 jan 1922; "Gillesocialismen", av G S-m, Arbetaren 23 febr 1922; "Byggnadsarbetarnas lönerörelse och gillesocialismen", av A J-n, Arbetaren 9 mars 1922.
58. "De engelska byggnadsgillena", av FS, Syndikalisten 19 juni 1920; "Kooperativ byggnadsverksamhet", av FS, Syndikalisten, nr 79, 6 okt 1920; "Byggnadsgillena i svensk jordmån", av FS, Syndikalisten, nr 15, 23 febr 1921; "Gillesocialismen i syndikalistisk belysning", av G H:son Holmberg, Syndikalisten, nr 93, 23 nov 1921; "Arbetarekooperation", av FS, Arbetaren 13 nov 1923.
59. "De engelska byggnadsgillena", av FS, Syndikalisten 19 juni 1920; "Byggnadsgillena i svensk jordmån", av FS, Syndikalisten, nr 15, 23 febr 1921; "Arbetarekooperation", av FS, Arbetaren 13 nov 1923.
60. "Arbetarekooperation", av FS, Arbetaren 13 nov 1923.
61. a a; "Gillesocialismen". av G S-m, Arbetaren 23 och 24 febr 1922.
62. "Arbetarekooperation", av FS, Arbetaren 13 nov 1923.
63. "Gillesocialismen", av G S-m, Arbetaren 23 febr 1922; "Byggmästarna försöka stälpa byggnadsgillena", av Ax A, Arbetaren 11 aug 1922.
64. "Driver kooperativa fabriken Linnen utsvettning?", Arbetaren 8 febr 1922; "Gillesocialismen", av G S-m, Arbetaren 24 febr 1922; "Praktisk gillesverksamhet", av B L-g, Arbetaren 24 mars 1922; "Ett kooperativt företag i Göteborg på avvägar", av C F Broman, Arbetaren 29 nov 1922.
65. "Gillesocialismen", av G S-m, Arbetaren 24 febr 1922; "Praktisk gillesverksamhet", av B L-g, Arbetaren 24 mars 1922.

66. "Manifest till Sveriges arbetareklass" (SAC:s krismanifest), Syndikalisten, nr 6, 22 jan 1921; "Till kamp mot arbetslösheten. Till Sveriges arbetare" (SAC:s arbetslöshetsmanifest), Syndikalisten, nr 65, 17 aug 1921.
67. "Kooperativ byggnadsverksamhet", av FS, Syndikalisten, nr 79, k6 okt 1920.
68. "De engelska byggnadsgillena", av FS, Syndikalisten 19 juni 1920. "Gillesocialismen i syndikalistisk belysning", av G H:son Holmberg, Syndikalisten, nr 90, 12 nov, nr 92, 19 nov, nr 93, 23 nov 1921; "Gillesocialismen", av G S-m, Arbetaren 22 febr 1922; "Byggnadsarbetarnas lönerörelse och gillesocialismen", av A J-n, Arbetaren 9 mars 1922; Jensen, Socialiseringen, s 96.
69. Syndikalisten, nr 79, 6 okt 1920.
70. Syndikalisten, nr 15, 21 febr 1921; Arbetaren 18 mars 1922.
71. a a; Stadgar för Örebro Kooperativa Byggnadsförening u p a, Föreningsregistret, Länsstyrelsen i Örebro län.
72. Syndikalisten 6 okt 1920. Stadgar för Örebro Kooperativa Byggnadsförening u p a, Föreningsregistret, Länsstyrelsen i Örebro län.
73. Syndikalisten, nr 95, 30 nov 1921; Registreringshandlingar och stadgar för Norrköpings Kooperativa Byggnadsförening u p a, Föreningsregistret, Länsstyrelsen i Östergötlands län.
74. Arbetaren 2 och 15 febr 1922; StD 2 febr 1922.
75. Arbetaren 11 mars 1922.
76. SocD 6 mars 1922.
77. Värmlands Folkblad 24 aug 1922; Arbetaren 12 och 14 juli 1922, 26 mars 1923. Av artiklarna framgår endast att det var syndikalisterna som tog initiativ till bildande av Gävlegillet, inte om man följde ÖKB-modellen. Utifrån kunskapen om den syndikalistiska linjen i gillefrågan bör man emellertid kunna antaga att så var fallet.
78. Arbetaren 17 och 18 jan 1922.
79. B-salsresolutionen, Arbetaren 3 febr 1922.
80. Arbetaren 3 febr 1922. Enligt denna källa skulle kommittén bestå av Viktor Meedberg, Frans Severin, C A Jonasson, Nils Falk, M Holmer, J O Olsson, J A Jansson och Gustaf Hedberg. I en artikel i Arbetaren (22 juni 1922) hävdas att den kommitté som förberedde bildandet av Stockholmsgillet hade följande sammansättning: Frans Severin, Ax Hansson, J Karlsson, J F Edlund, Nils Falk, Nyström, J G Karlsson och C S Karlsson. Troligen utsågs den första kommittésammansättningen på februarimötet, men *arbetade* den senare, kanske av praktiska skäl.
81. Arbetaren 22 juni och 10 juli 1922; Registreringshandlingar och stadgar för Andelsföreningen Stockholms Byggnadsgille u p a, Föreningsregistret, Länsstyrelsen i Stockholms län.
82. En undersökning av länsstyrelsernas föreningsregister visar att endast gillena i Örebro, Norrköping och Stockholms registrerades som ekonomiska föreningar u p a. (Föreningsregistret, Länsstyrelserna i Stockholms, Örebro, Östergötlands, Värmlands, Gävleborgs och Malmöhus län.)
83. Intervju med Gustav Sjöström, Arbetaren 18 jan 1922; B-salsresolutionen, Arbetaren 3 febr 1922; "Stockholms byggnadsgille", av FS, Arbetaren 21 juni 1922;
84. "Privatmonopol och socialisering", av C N Carleson, FDP 22 okt 1921; "Socker och socialisering", av C N Carleson, FDP 27 okt 1921; "Sockerockret", av Z Höglund, FDP 3 mars 1922; "Den senaste kommissionsskandalen", FDP 12 maj 1922; "Träarbetarnas kongress och socialiseringen", av Paul Thunell, FDP 28 juli 1922; "Metalls' kongress", FDP 4 april 1923.

85. "Förslaget till industriell demokrati", av Z Höglund, FDP 4 april 1923.
86. a a.
87. a a.
88. "Humoristernas socialisering", av Z Höglund, FDP 21 maj 1924; "Socialisering", av Fredrik Ström, FDP 18 juni 1924.
89. "Humoristernas socialisering", av Z Höglund, FDP 21 maj 1924.
90. "Statens Järnvägars ekonomi", av FS, Syndikalisten, nr 43, 1 juni 1921; "Gemensamhetsegendom och rationell drift", av FS, Arbetaren 3 jan 1922.
91. "Statsbaneförvaltningens omläggning", av FS, Arbetaren 19 maj 1924.
92. a a; "'Socialiseringen' av statsjärnvägarna", av FS, Arbetaren 14 juni 1924.
93. "Statsföretag och driftseffektivitet", av FS, Arbetaren 28 april 1924.
94. a a. Se också "Gemensamhetsegendom och rationell drift", av FS, Arbetaren 3 jan 1922.
95. "Statsföretag och driftseffektivitet", av FS, Arbetaren 28 april 1924.
96. a a.
97. a a; "Gemensamhetsegendom och rationell drift", av FS, Arbetaren 3 jan 1924.
98. "Statsföretag och driftseffektivitet", av FS, Arbetaren 28 april 1924.
99. Protokoll från SAC:s kongress i Stockholm den 27 augusti - 4 september 1922, s 163-166.
100. a a, s 129-137.
101. "Den industriella demokratin", av FS, Arbetaren 4 april 1923; "Den industriella demokratiens problem", av Rud Holme, Arbetaren 1 aug 1923.
102. "Den industriella demokratin", av FS, Arbetaren 4 april 1923.
103. a a; "Lagstiftning eller klasskamp", av Ax A, Arbetaren 17 april 1923.
104. "Den industriella demokratiens problem", av Rud Holme, Arbetaren 2 aug 1923; SAC:s yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv.
105. SAC:s yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv. Se också "Den industriella demokratiens problem", av Rud Holme, Arbetaren 2 aug 1923.
106. SAC:s yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv; "Den industriella demokratiens problem", av Rud Holme, Arbetaren 4 aug 1923.
107. "Den industriella demokratiens problem", av Rud Holme, Arbetaren 3 aug 1923.
108. SAC:s yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv.
109. a a.
110. a a.
111. "Den industriella demokratiens problem", av Rud Holme, Arbetaren 1 aug 1923.
112. a a.
113. "Den industriella demokratiens problem", av Rud Holme, Arbetaren 2 aug 1923.
114. "Den industriella demokratiens problem", av Rud Holme, Arbetaren 6 aug 1923.
115. "Den industriella demokratiens problem", av Rud Holme, Arbetaren 2 aug 1923.
116. "Den industriella demokratin", av FS, Arbetaren 4 april 1923.
117. a a.
118. a a.

119. SAC:s yttrande över SOU 1923:29, Ad acta-handlingar 1923 (E II:8, E II:9), Socialdepartementets arkiv.
120. a a.

Kapitel 14

1. Björkman, Vilka har i Sverige verkat för arbetslivets demokratisering?, s 47.
2. Slutsatsen bygger på studier av MIAF:s, GoFAF:s, PIAF:s, SIAF:s JMF:s, MAF:s, MF:s, BF:s, TAF:s och EAF:s AU- och/eller FS-protokoll (Se respektive förbunds arkiv) och av det fackliga kongressmaterialet. Möjligen skulle lokala undersökningar visa att intresset i avdelningarna var större än vad som framgår av förbundsmaterialet.
3. De två nödvändiga förutsättningar för uppkomsten av en debatt om industriell demokrati som redovisas i texten, anknyter till två teoretiska perspektiv på det industriella genombrottets karaktär och betydelse för arbetarna, dels Bravermans tes om arbetets degradering och homogenisering och dels den inom tysk modern marxistisk historieforskning utvecklade tesen om den organiserade kapitalismen. (Se t ex Braverman, Arbete och monopolkapital; Gordon, Edwards & Reich, Segmented Work, Divided Workers; Edwards, Contested Terrain; Kocka, Organisierte Kapitalismus im Kaiserreich; Winkler (red), Organisierte Kapitalismus; Thorstendahl, Technology in the development of society 1850-1980; Thorstendahl, Das Konzept des Organisierten Kapitalismus und seine Anwendung auf Schweden; Åmark, Facklig makt och fackligt medlemskap.)
4. Tingsten, Den svenska socialdemokratins idéutveckling, del 1, s 220-221.
5. a a, s 220-221.

Appendix 1: Riksavtal i SAF:s arkiv, 1905-1918.

	Ar	Arbetsgivarorganisationer	Fackliga organisationer
A1	1909	Sv Buteljglasbruksförbund	Sv Grof- och Fabriksarbetareförbundet
A2	1916	-"-	-"-
B	1909	Centrala Arbetsgivarförbundet	Landssekreteriatet Sv Måleriarbetareförbundet Sv Träarbetareförbundet Sv Grof- och Fabriksarbetareförbundet Sv Bleck- och Plåtslagareförbundet Sv Stenhuggareförbundet Sv Murareförbundet Sv Förgylleri- och Glasmåsteriarbetareförbundet Sv Kakelugnsmakareförbundet Sv Järn- och Metallarbetareförbundet Sv Transportarbetareförbundet Byggnadsträarbetareförbundet
C	1914	Sv Byggnadsämnesindustriförbundet	Sv Grof- och Fabriksarbetareförbundet
D	1913	Sv Elektriska Arbetsgivarföreningen	Sv Elektriska Arbetareförbundet
E1	1910	Sv Småglasbruksförbund	Sv Grof- och Fabriksarbetareförbundet
E2	1914	-"-	-"-
E3	1916	Sv Fönsterglasbruksförbund	-"-
F1	1916	Sv Bokbinderiidkares Arbetsgivarförbund	Sv Bokbindareförbundet
F2	1907	Sv Litografiska Tryckeriägares Förbund	Internationella Litografiska Förbundet i Sverige
G1	1908	Järnbruksförbundet	Sv Järn- och Metallarbetareförbundet Sv Grof- och Fabriksarbetareförbundet Sv Träarbetareförbundet Vederbörande fackförbund Sv Järn- och Metallarbetareförbundet
G2	1914	-"-	
G3	1918	-"-	

H	1916	Mellansvenska Grufförbundet	Vederbörande fackförbund
I	1908	Sv Pappersbruksförbund	Sv Grof- och Fabriksarbetareförbundet
K	1914	Pappersmasseförbundet	Sv Grof- och Fabriksarbetareförbundet Sv Sägverksindustriarbetareförbundet
L	1917	Sv Skofabrikantföreningen	Sv Sko- och Läderindustriarbetareförbundet
M	1917	Sägverksförbundet	Sv Sägverksindustriarbetareförbundet
N1	1905	Sv Verkstadsföreningen	Landssekreteriatet Sv Järn- och Metallarbetareförbundet Sv Gjutareförbundet Sv Träarbetareförbundet
N2	1908	Sv Verkstadsföreningen	Sv Grof- och Fabriksarbetareförbundet Sv Järn- och Metallarbetareförbundet Sv Gjutareförbundet Sv Träarbetareförbundet Sv Grof- och Fabriksarbetareförbundet Sv Bleck- och Plåtslagareförbundet Sv Transportarbetareförbundet Sv Måleriarbetareförbundet Sv Murareförbundet Sv Järn- och Metallarbetareförbundet Sv Gjutareförbundet Sv Träarbetareförbundet Sv Grof- och Fabriksarbetareförbundet Sv Bleck- och Plåtslagareförbundet Sv Transportarbetareförbundet Sv Måleriarbetareförbundet Sv Grov- och Fabriksarbetareförbundet
N3	1913	Sv Verkstadsföreningen	Sv Bleck- och Plåtslagareförbundet Sv Måleriarbetareförbundet Sv Grov- och Fabriksarbetareförbundet

Källa: Kollektivavtal, SAF:s arkiv.

Appendix 2: Riksavtal återgivna i officiella statistiska publikationer.

	Ar	Arbetsgivarorganisationer	Fackliga organisationer
a	1910	Allm Arbetsgivarföreningen	Sv Handskarbetareförbundet
b1	1908	Sv Buteljglasbruksförbund	Sv Arbetsareförbundet
b2	1909*	_"_"	Sv Grov- och Fabriksarbetareförbundet
c	1909*	Sv Byggnadsämnesindustriförbundet	Sv Grov- och Fabriksarbetareförbundet Sv Järn- och Metallarbetareförbundet Sv Stenhuggareförbundet Sv Tunnbinderiarbetareförbundet Sv Träarbetareförbundet Sv Järnvägsmannaförbundet Sv Transportarbetareförbundet Sv Arbetsareförbundet
d	1909	Centrala Arbetsgivarförbundet	Vederbörande fackförbund
e	1908	Sv Cigarrfabrikantföreningen	Internationella Tobaksarbetareförbundet i Sv
f1	1909	Sv Elektriska arbetsgivarföreningen	Sv Elektriska Arbetsareförbundet
f2	1913*	_"_"	_"_"
g	1911	Sv Frisörsföreningen	Sv Frisörsbiträdesförbundet
h	1912	Sv Garveriidkareföreningen	De Förenade Förbunden
i	1911	Sv Guldlustfabrikanters Yrkesförening	Sv Förgylleri- och Glasmåsteriarbetareförbundet
j1	1908	Järnbruksförbundet	Vederbörande fackförbund (gruvor)
j2	1908*	_"_"	Vederbörande fackförbund (järnverk)

k1	1909	Sv Järnvägarnas Arbetsgifvareförening	Sv Järnvägsmannaförbundet
k2	1909	-"-	-"-
k3	1911	-"-	-"-
k4	1913	-"-	Sv Järnvägsmannaförbundet Sv Lokmannaförbund
l	1911**	Sv Kakelindustridkareförening	Sv Kakelugnsmakareförbundet
m	1912	Kooperativa Förbundet	Sv Varuutkörer- och Handelsarbetareförbundet
n	1910**	Sv Litografiska Tryckeriägares Förening	Internationella Litografiska Förbundet i Sv
o1	1908	Sv Redareförening	Sv Fartygsbefälsförening
o2	1913	-"-	Sv Maskinbefälsförbundet
p1	1908	Sv Sko- och Nättingsfabrikantföreningen	Sv Skoarbetareförbundet
p2	1911	Sv Skofabrikantföreningen	Sv Arbetareförbundet Sv Skoarbetareförbundet
q	1910	Sv Småglasbruksförbund	Sv Grof- och Fabriksarbetareförbundet
r	1909	Sågverksförbundet	Sv Sågverksindustriarbetareförbundet
s1	1908	Allm Sv Boktryckareföreningen	Sv Typografiförbundet
s2	1910	-"-	-"-
t1	1908*	Sv Verkstadsförening	Vederbörande fackförbund
t2	1913*	-"-	Vederbörande fackförbund

* Avtalen finns också i SAF:s arkiv.

** Mycket kortfattade avtal rörande justeringar av lönetariffer m m. Ingår ej i analysen.

Källa: Arbetsstatistik F: Kollektivavtal i Sverige träffade under år 1908, 1909, 1910; SOS, Kollektivavtal i Sverige år 1912, 1912, 1913.

Källor och litteratur

A. Otryckt källmaterial

ARBETARRÖRELSENS ARKIV OCH BIBLIOTEK, Stockholm

David Bergs arkiv

Georg Brantings arkiv

Vol 22.

Eskilstuna FCO:s arkiv

Sigfrid Hanssons arkiv

Johan-Olov Johanssons arkiv

Vol 1.

Järnvägsmannaförbundets arkiv

Kooperationen (Samlingsbeteckning)

Vol K 605-609.

Vol P 811-814.

Nils Lindes arkiv

Frans Severins arkiv

Socialdemokratiska Arbetarepartiets arkiv*

Bilagor till verkställande utskottets möten.

Protokoll från partistyrelsens möten.

Protokoll från riksdagsgruppens möten (inkl förtroenderådets möten).

Protokoll från verkställande utskottets möten.

Socialdemokratiska föreningens i Göteborgs arkiv

Protokoll från föreningens möten.

Svenska Bokbinderiarbetareförbundets arkiv

Inkomna handlingar.

Kopieböcker.

Protokoll från förbundsstyrelsens möten.

Protokoll från verkställande utskottets möten.

Svenska Träarbetareförbundets arkiv

Protokoll från förbundsstyrelsens möten.

Sveriges Arbetares Centralorganisations arkiv

Protokoll från centralkommitténs möten.

Sveriges Socialdemokratiska Vänsterpartis arkiv

Protokoll från representantskapets möten.

Protokoll från arbetsutskottets möten.

C J Söders arkiv

Ernst Wigforss' arkiv

FOLKRÖRELSESNAS ARKIV I GÖTEBORGS STADSARKIV, Göteborg

Eldare-unionens arkiv

Göteborgs arbetarkommuns arkiv

Protokoll från styrelsemöten.

Protokoll från årsmöten.

* En del av materialet i SAP:s arkiv finns mikrofilmatiserat och tillgängligt i ARAB. I den mån materialet har funnits i ARAB, har excerperingen skett från mikrofilmerna. Övrigt SAP-material har studerats direkt i partiets arkiv (se nedan). I noterna anges endast SAP:s arkiv som källa, oberoende av om materialet finns i ARAB eller ej.

KUNGLIGA BIBLIOTEKET, Stockholm
Frisinnade Landsföreningens arkiv
O 27. Trycksaker.
Osten Undéns arkiv
L 108. Brev från Ernst Wigforss.

LANDSORGANISATIONEN I SVERIGE, Stockholm
Landsorganisationens i Sverige arkiv
Inkommande skrivelser från förbunden.
Inkomna skrivelser. Övriga organisationer 1918-1923.
Konferensprotokoll.
Protokoll. Fackliga konferenser 1905-1958.
Protokoll från landssekreterariatets möten.
Protokoll från representantskapets möten.
Rapporter 1919-1923.
Utgående skrivelser (kopieböcker).

LUNDS UNIVERSITETSBIBLIOTEK, Lund
Ernst Wigforss' brevsamling
Brev från Osten Undén.

LÄNSSTYRELSEN I GÄVLEBORGS LÄN, Gävle
Föreningsregistret

LÄNSSTYRELSEN I GÖTEBORGS OCH BOHUS LÄN, Göteborg
Föreningsregistret

LÄNSSTYRELSEN I MALMÖHUS LÄN, Malmö
Föreningsregistret

LÄNSSTYRELSEN I STOCKHOLMS LÄN, Stockholm
Föreningsregistret

LÄNSSTYRELSEN I VÄRMLANDS LÄN, Karlstad
Föreningsregistret

LÄNSSTYRELSEN I ÖREBRO LÄN, Örebro
Föreningsregistret

LÄNSSTYRELSEN I ÖSTERGÖTLANDS LÄN, Linköping
Föreningsregistret

RIKSARKIVET, Stockholm
Allmänna Valmansförbundets arkiv (i Moderata Samlingspartiets deposition)
Arvid Lindmans tidningsklippssamling.
Vol A I:1. Protokoll från representantskapsmöten.
Vol D II:1. Arkivförteckning.
Kommitténs för industriell demokrati arkiv
Vol 1. Memoranda över kommitténs sammanträden. Skrivelser till och från Kungl Maj:t.
Vol 2-3. Skrivelser in och ut.
Vol 5. Förhållandena i Sverige. Förhållandena i utlandet.
Vol 6-7. Förhållandena i utlandet.
Vol 9-11. Tidningsklipp.
Vol 12. Infordrade uppgifter.

Socialdepartementets arkiv

Ad acta-handlingar 1923, E II:8, E II:9.

Konseljakt nr 13, 9 aug 1920.

Socialiseringsnämndens arkiv

Vol 4. Litteraturredovrapporter, förteckning över biblioteket.

Svenska Telegrambyråns arkiv

SJÖFARTSMUSEET, Göteborg

Hugo Hammars arkiv

E I:3-7. Korrespondens.

SOCIALDEMOKRATISKA ARBETAREPARTIET, Stockholm

Socialdemokratiska Arbetarepartiets arkiv

Bilagor till partistyreliens protokoll.

Protokoll (med bilagor) från SAP:s och LO:s kommitté för industriell demokrati 1921-1923 (ARKID).

SVENSKA ARBETSGIVAREFÖRENINGEN, Stockholm

Svenska Arbetsgivareföreningens arkiv

A 4500: Industriell demokrati före tillkomsten av avtalet om företagsnämnder 1946.

Korrespondens.

Protokoll från arbetsutskottets möten.

Protokoll från ombudsmannakonferenser.

Protokoll från styrelsemöten.

SVENSKA BYGGNADSRBETAREFÖRBUNDET, Stockholm

Svenska Murareförbundets arkiv

Protokoll från förbundsstyrelsens möten.

SVENSKA ELEKTRIKERFÖRBUNDET, Stockholm

Svenska Elektriska Arbetareförbundets arkiv

Protokoll från förbundsstyrelsens möten och från gemensamma möten med förbundsstyrelsen och representantskapet.

SVENSKA FABRIKSARBETAREFÖRBUNDET, Stockholm

Svenska Grov- och Fabriksarbetareförbundets arkiv

Protokoll från förbundsstyrelsens möten.

SVENSKA METALLINDUSTRIARBETAREFÖRBUNDET, Stockholm

Svenska Metallindustriarbetareförbundets arkiv

Förbundsstyrelsens korrespondens.

Protokoll från förbundsstyrelsens möten.

Protokoll från verkställande utskottets möten.

SVENSKA MÅLAREFÖRBUNDET, Stockholm

Svenska Måleriarbetareförbundets arkiv

Cirkulär.

BPA. Kooperativa måleriföretag.

Protokoll från förbundsstyrelsens möten.

Protokoll från verkställande utskottets möten.

Utgående skrivelser (kopieböcker).

SVENSKA PAPPERSINDUSTRIARBETAREFÖRBUNDET, Stockholm

Svenska Pappersindustriarbetareförbundets arkiv

Protokoll från förbundsstyrelsens möten.

Protokoll från representantskapets möten.

SVENSKA TRÄINDUSTRIARBETAREFÖRBUNDET, Stockholm
Sågverksindustriarbetareförbundets arkiv
Protokoll från förbundsstyrelsens möten.
Protokoll från verkställande utskottets möten.

SVERIGES VERKSTADSFÖRENING, Stockholm
Sveriges Verkstadsförenings arkiv
Protokoll från arbetsutskottets möten.
ED-kommitténs handlingar.
Protokoll från överstyrelsens möten.

SVERIGES INDUSTRIFÖRBUND, Stockholm
Sveriges Industriförbunds arkiv
Protokoll från arbetsutskottets möten.
Protokoll från styrelsemöten.

B. Tryckt källmaterial

Officiellt tryck

Andra lagutskottets utlåtanden, i Bihang till Riksdagens protokoll.
Arbetsstatistik. A:5. Kollektivavtal angående arbets- och löneförhållanden i Sverige. Del 1. Redogörelse för kollektivavtalens utbredning och hufvudsakliga innehåll. Del 2. Förteckning å gällande kollektivavtal. Kollektivavtal inom olika näringsgrenar.
Arbetsstatistik. F:1. (F:2, F:3). Kollektivavtal i Sverige träffade under år 1908 (1909, 1910).
Bihang till Riksdagens protokoll.
Kommersiella meddelanden.
Motioner i Andra kammaren, i Bihang till Riksdagens protokoll.
Motioner i Första kammaren, i Bihang till Riksdagens protokoll.
Riksdagens protokoll. SFS 1912, nr 206, Lag om arbetarskydd.
SOU 1923:29, Den industriella demokratins problem. I. Betänkande jämte förslag till lag om driftsnämnder.
SOU 1923:30, Den industriella demokratins problem. II. Industriell demokrati i utlandet.
SOU 1924:30, Statens Järnvägar som allmänt affärsverk.
SOS, Kollektivavtal i Sverige.
SOS, Kollektivavtal i Sverige vid årsskiftet 1920/21. Del 1. Utbredning och innehåll. Del 2. Kollektivavtal och urval.
SOS, Kooperativ verksamhet i Sverige.
Statistisk årsbok. Yrkesinspektionens berättelser.

Organisationstryck

Allmänna bestämmelser för kollektivavtal. Genom förhandlingar mellan Svenska Sågverksförbundet och Svenska Sågverksindustriarbetareförbundet, slutförda den 28 mars 1917, äro avtalade följande:.. Luleå 1917.
Allmänna bestämmelser för kollektivavtal. Genom förhandling mellan Svenska Sågverksförbundet och Svenska Sågverksindustriarbetareförbundet, slutförda den 27 februari 1920, äro avtalade följande:.. Örnsköldsvik 1920.
Allmänna Valmansförbundet: Politisk valhandbok 1920. Stockholm 1920.

- Berättelse över Landsorganisationens (i Sverige) verksamhet år 1919-1924 (årlig). Stockholm 1920-1925.
- Berättelse över soc-dem vänsterpartiets verksamhet 1917-1920 (årlig). Stockholm 1918-1921.
- Berättelse över Sv Grov- o Fabriksarbetareförbundets verksamhet åren 1917-1919, 1920-1924. Stockholm 1920, 1924. Berättelse över Svenska Sågvarvsindustriarbetareförbundets verksamhet år 1919-1924 (årlig). Gävle 1920-1925.
- Berättelse över Transportarbetareförbundets verksamhet under tiden 1916-1918. Stockholm 1919.
- Berättelse över Sv Träarbetareförbundets verksamhet åren 1919-1921, 1922-1924. Stockholm 1922, 1925.
- Beslut i industriförbundsfrågan vid Landsorganisationens kongresser. Stockholm 1936.
- Det nordiske arbejdsgivermøde i København 1920. Stenografisk referat trykt som manuskript for mødets deltagere udgivet af Dansk Arbejdsgiverforening. København 1921.
- Fackföreningsrörelsen i Sverige, Norge, Danmark, Tyskland, England och Frankrike, del 1. Stockholm 1912.
- Fackliga propagandaförbundet, Program och stadgar för Fackliga propagandaförbundet. Stockholm 1920.
- Fackliga propagandaförbundets representantskap, Till Sveriges fackligt organiserade arbetare (flygblad). Stockholm 1921.
- Frisinnade landsföreningens program år 1921. Frisinnade landsföreningens småskrifter, nr 1 1921.
- Frisinnade landsföreningens valprogram år 1920, Frisinnade landsföreningens småskrifter, nr 2 1920.
- Frisinnade landsföreningens valprogram år 1924. Frisinnade landsföreningens småskrifter, nr 1 1924.
- Frisinnade landsmötet 1919. Frisinnade landsföreningens meddelanden, nr 11, 1920.
- Frisinnade landsmötet 1920. Frisinnade landsföreningens meddelanden, nr 1, 1921.
- Förbundets förslag till Allmänna bestämmelser vid kollektivavtal för Sågvarvsindustrien, uo, uå.
- Förslag till 1920 års kongress rörande det socialdemokratiska programmet. Stockholm 1919.
- Jämförelse emellan sedan den 28 mars 1917 gällande allmänna bestämmelser för kollektivavtal och Svenska Sågvarvsindustriarbetareförbundets förslag till nya bestämmelser. Stockholm 1919.
- Kollektivavtal för de typografiska yrkena i Sverige att gälla från och med den 1 juli 1914 till den 1 juli 1919. Stockholm 1914.
- Kollektivt avtal mellan Svenska Tidningsutgivareföreningens arbetsgivarsektion och Svenska Typografiförbundet. Stockholm 1919.
- Kollektivt avtal mellan Sveriges Tryckeriers Arbetsgivareförbund och Svenska Typografiförbundet. Stockholm 1919.
- Moderata Partiets Kvinnokommitté, Till Sveriges Kvinnor. Stockholm 1919.
- Motioner till Socialdemokratiska Arbetarepartiets 11:te ordinarie kongress (motioner som ej röra partiprogrammet). Stockholm 1919.
- Motioner till Sveriges Arbetares Centralorganisations kongress i Örebro den 18-23 april 1919. Örebro 1919.
- Nationalekonomiska föreningens förhandlingar 1919-1924. Stockholm 1920-1925.
- Politisk årsbok.
- Programkommissionens utlåtande till 1920 års kongress. Stockholm 1919.
- Protokol og beretninger fra 9de Skandinaviske Arbejderkongres i København den 21-23 januar 1920. København 1920.

- Protokoll från Fackliga propagandaförbundets konstituerande kongress. Stockholm 1919.
- Protokoll från Sv Järnvägsmannaförbundets 11:e ordinarie kongress i Stockholm den 23-29 maj 1921. Stockholm 1921.
- Protokoll från Sverges Socialdemokratiska Arbetarepartis elfte kongress i Stockholm den 8-15 februari 1920. Stockholm 1920.
- Protokoll från Sverges Socialdemokratiska Arbetarepartis tolfte kongress i Stockholm den 6-11 juni 1924. Stockholm 1924.
- Protokoll förda vid Landsorganisationens i Sverige åttonde ordinarie kongress i Stockholm den 28 aug - 4 sept 1922. Stockholm 1922.
- Protokoll förda vid Sv Träarbetareförbundets 10:de kongress hållen i Stockholm 24-29 juli 1922. Stockholm 1922.
- Protokoll fört vid de revolutionära skandinaviska arbetarorganisationernas första kongress i Stockholm den 8-10 december 1919. Stockholm 1920.
- Protokoll fört vid Socialdemokratiska vänsterns konstituerande kongress i Stockholm 13-16 maj 1917. Stockholm 1917.
- Protokoll fört vid De Förenade Förbundens femte ordinarie kongress i Stockholm den 31 mars - 3 april 1923. Stockholm 1923.
- Protokoll fört vid Svenska Elektriska Arbetareförbundets sjunde kongress i Stockholm den 6-11 aug i Folkets Hus, Sal A. Stockholm 1923.
- Protokoll fört vid Sv Grov- och fabriksarbetareförbundets 13:e kongress i Stockholm, Folkets Hus A-sal, dagarna 19-26 september 1920. Stockholm 1920.
- Protokoll fört vid Svenska Handelsarbetareförbundets sjätte kongress i arbetareföreningen i Göteborg den 30-31 juli och 1 aug 1920. Göteborg 1920.
- Protokoll fört vid Svenska Livsmedelsarbetareförbundets första konstituerande kongress i Stockholm den 9-13 oktober 1922 i Folkets Hus, sal A. Stockholm 1922.
- Protokoll fört vid Sveriges Lokomotivmannaförbunds 7:de kongress i Stockholm den 21-24 maj 1924. Stockholm 1924.
- Protokoll fört vid Pappersindustriarbetarnas kongress i Gävle den 21-22 juni 1920. Gävle 1920.
- Protokoll fört vid Sv Pappersindustriarbetareförbundets 1:sta ordinarie kongress i Sundsvall, Stora Godtemplarsalongen den 8-11 juli 1921. Sundsvall 1921.
- Protokoll fört vid Sv Skrädderiarbetareförbundets elfte kongress i Stockholm den 21-25 augusti 1922. Stockholm 1922.
- Protokoll fört vid Svenska Stenindustriarbetareförbundets 12:te kongress i Halmstad 24-27 maj 1920. Lysekil 1920.
- Protokoll fört vid Sv Väg- och Vattenbyggnadsarbetareförbundets tredje kongress den 29 juni - 1 juli 1923. Falun 1923.
- Protokoll fört vid Sverges Arbetares Centralorganisations femte kongress i Stockholm den 27 augusti - 4 september 1922. Stockholm 1922.
- Protokoll fört vid Sverges Arbetares Centralorganisations kongress i Örebro den 18-23 april 1919. Örebro 1919.
- Protokoll fört vid Sverges Soc-dem Vänsterpartis fjärde kongress och Sverges Kommunistiska Partis första kongress i Viktoriasalen i Stockholm den 25-29 mars 1921. Stockholm 1921.
- Protokoll fört vid Sverges Socialdemokratiska Vänsterpartis tredje kongress i Stockholm 12-16 juni 1919. Stockholm 1919.
- Protokoll fört över förhandlingarna vid konferens mellan ombud för Sv Metallindustriarbetareförbundets medlemmar å till Sverges Verkstadsförening anslutna verkstäder och ledamöter av styrelsen för nämnda förbund, hållna dagarna 4 och 5 september 1920 i Stockholms Folkets Hus, sal E. Stockholm 1920.

- Protokoll fört över förhandlingarna vid Svenska Sågvarksindustriarbetareförbundets tionde kongress å Stadshussalongen i Sundsvall den 14-17 juli 1919. Gävle 1919.
- Protokoll hållet vid Svenska Kommunalarbetareförbundets fjärde ordinarie kongress i Stockholm den 12-18 augusti 1923. Stockholm 1923.
- Protokoll hållet vid Svenska Transportarbetareförbundets tionde kongress i Stockholm 14-20 augusti 1922. Stockholm 1922.
- Protokoll hållet vid Sv Väg- och Vattenbyggnadsarbetareförbundets andra kongress den 17-19 juni 1920. Gävle 1920.
- Protokoll vid Svenska Bokbindareförbundets 9:e kongress i Stockholm den 4-6 aug 1921. Stockholm 1921.
- Protokoll vid Internationella Litografiska Förbundets i Sverige 6:te ordinarie förbundsmöte i Stockholm den 19-21 april 1919. Stockholm 1919.
- Protokoll vid Internationella Litografiska Förbundets i Sverige 7:de ordinarie förbundsmöte i Stockholm den 15-16 april 1922. Norrköping 1922.
- Protokoll vid Sv Metallindustriarbetareförbundets 13:e kongress i Stockholm den 3-12 aug 1919. Stockholm 1919.
- Protokoll vid Sv Metallindustriarbetareförbundets 14:e kongress i Stockholm den 24 sept - 1 okt 1922. Stockholm 1922.
- Protokoll vid Sv Murareförbundets 15:e kongress i Hälsingborg den 18, 19 och 20 april 1919. Malmö 1919.
- Protokoll vid Sv Murareförbundets 16:de kongress i Stockholm den 14-17 april 1922. Malmö 1922.
- Protokoll vid Svenska Måleriarbetareförbundets nionde ordinarie kongress i Stockholm den 30 mars - 3 april 1918. Stockholm 1918.
- Protokoll vid Svenska Måleriarbetareförbundets tionde ordinarie kongress i Stockholm den 2-7 maj 1921. Stockholm 1921.
- Protokoll över förhandlingarna vid Svenska Elektriska Arbetareförbundets femte kongress i Stockholm den 19-22 maj 1918. Stockholm 1919.
- Protokoll över Sv Sjömans-Unionens första kongress förhandlingar i Göteborg den 27-30 maj 1923. Göteborg 1923.
- SAC:s arbetsutskott, "Till Sverges arbetare!" (flygblad). Örebro 1921.
- Socialdemokratiska Partistyrelsens berättelse för år 1920-1924 (årlig). Stockholm 1921-1925.
- Socialdemokratiska Partistyrelsens preliminära berättelse för år 1919. Stockholm 1920.
- Styrelse- och revisionsberättelse över Svenska Järnvägsmannaförbundets verksamhet under år 1919-1924 (årlig). Karlskrona 1920-1923. Stockholm 1925.
- Sv Sko- och läderindustriarbetareförbundets tionde kongress i Stockholm den 18-21 april 1919. Stockholm 1919.
- Svenska valprogram 1902-1952, sammanställda av S-O Håkansson. Del 1. 1902-1926. Göteborg 1959.
- Svenska Bokbindareförbundet, Verksamhetsberättelse år 1919-1924. Stockholm 1920-1925.
- Svenska Metallindustriarbetareförbundets verksamhetsberättelse för år 1919-1924 (årlig) utgiven av styrelsen. Stockholm 1920-1925.
- Sverges Arbetares Centralorganisation (SAC). Dess principförklaring, organisationsbyggnad och taktik. Stockholm 1922.
- Till svenska medborgare, män och kvinnor. Frisinnade landsföreningens småskrifter, nr 1 1922.
- Års- och revisionsberättelse för Sv Transportarbetareförbundet för år 1919, Stockholm 1920.

Skrifter, broschyrer m.m.

- Andersson, E, Vad vill Fackliga propagandaförbundet? Några ord om förbundets uppgifter och allmänna riktlinjer. Fackliga propagandaförbundets skriftserie nr 4. Stockholm 1921.
- Besant, A, Industrin i den socialistiska staten, Fabiska sällskapets småskrifter, nr 6. Göteborg 1905.
- Bucharin, N, Världsrevolutionens program. Stockholm 1919.
- Carleson, C N, Arbetets rätt. Stockholm 1921.
- Makt och parti i modern organisation och politik. Stockholm 1918.
 - Socialisering och rådssystem. Utredning och riktlinjer. Stockholm 1920.
- Cole, G D H, Industriell självstyrelse. Stockholm 1921.
- Degras, J (red), The Communist International 1919-1943. Documents. Volume 1: 1919-1922. London 1971.
- Den tredje Internationalen. Manifest, riktlinjer och resolutioner vid den kommunistiska världskongressen i Moskva. Stockholm 1919.
- Eckermann, H von, Industriens socialisering, Söderhamn 1919.
- Om arbetssamverkan inom industrin. Ekonomi och politik nr III. Stockholm 1924.
- Edén, N, Det politiska läget inför valen. Föredrag i Uppsala den 18 juli 1920 av f statsminister Nils Edén. Frisinnade landsföreningens småskrifter, nr 6 1920.
- Vänstersamverkan och riksregering. Föredrag av statsminister Nils Edén i Göteborg den 9 november 1919. Frisinnade landsföreningens småskrifter, nr 6 1919.
- Engblom, A, Industriell organisation enligt den rationella arbetsledningens principer. Uddevalla 1922.
- Franke, G, Statsbanornas ekonomi. Utredning verkställd på uppdrag av Skattebetalarnas förening av understatssekreteraren G Franke. Skattebetalarnas förening. Stockholm 1921. (Supplement till Sunt Förnuft, nr 1-2, 1921).
- Gorter, H, Socialismens ABC. Den historiska materialismen förklarad för arbetare. Malmö 1921.
- Hansson, S, Praktisk socialism. Ett studiebesök hos engelska byggnads-gillen, Landsorganisationens skriftserie nr 5. Stockholm 1921.
- Heckscher, E, Gammal och ny ekonomisk liberalism. Stockholm 1921.
- Staten och det enskilda initiativet efter kriget. Föredrag vid Sveriges Industriförbunds årsmöte den 23 april 1918 av Eli Heckscher, professor vid Handelshögskolan i Stockholm, Sveriges Industriförbund. Avdelning. Småskrifter, nr 15. Stockholm 1918.
 - Svenska produktionsproblem. Stockholm 1918.
 - Svenska produktionsproblem. Stockholm 1922.
- Holmbäck, A, I socialiseringsfrågan. Stockholm 1920.
- Statlig eller enskild drift? Diskussion vid Industriförbundets årsmöte den 26 april 1921 med inledningsföredrag av Åke Holmbäck, jur D:r Docent, Sveriges Industriförbund, Avdelning: Småskrifter, nr 19 Stockholm 1921.
- Holme, R, Den sociala revolutionen. Några tankar om det nya samhällets uppbyggande. Oskarshamn 1920.
- Registret. Några tankar om hur arbetarna böra genomföra kontrollen och övertaga ledningen av produktionen. Örebro 1920.
- Höglund, Z, Socialdemokratiska vänsterpartiets politiska program. En kortfattad framställning. Stockholm 1917.
- Jensen, A, Socialiseringen, Stockholm 1920.
- Vad vill fackoppositionen?. Stockholm 1917.
- Kilbom, K, Revolutionär fackföreningsrörelse. Fackliga propagandaförbundets skriftserie, nr 1. Stockholm 1920.

- Leicht, J, Man to Man. London 1920.
- Lenin, V I, Borgerlig demokrati och proletär diktatur. Stockholm 1919.
- Staten och revolutionen. Surte 1970.
- Lindman, A, Ekonomi och politik. Sammanfattning af tal i valrörelsen 1921. Stockholm 1921.
- Enighet och offervilja. Tal i Strängnäs den 24 maj 1920. Stockholm 1920.
 - Huru svensk statsmakt försvagas. Tal å allmänna valmansförbundets för Stockholm årsstämma den 13 dec 1922. Stockholm 1922.
 - Höger eller vänster? Tal i Växjö den 16 mars 1919. Stockholm 1919.
 - Inför vårvalen 1919. Tal i Stockholm den 25 mars 1919. Stockholm 1919.
 - Känn din rätt och gör din plikt. Tal i Stockholm den 6 mars 1921. Stockholm 1921.
 - Landstingen och första kammaren. Tal i valrörelsen 1922. Stockholm 1922.
 - Mot socialisering och klassvälde. Sammanfattning af tal i valrörelsen 1920. Stockholm 1920.
 - Regeringen utreder. Föredrag i Vara den 3 juli 1920, i Falkenberg den 4 juli 1920 och i Ljungby den 5 juli 1920. Stockholm 1920.
 - Skiljemärken i svensk politik. Föredrag i Uddevalla den 8 mars 1919. Stockholm 1919.
 - Till val med de borgerliga. Tal i Stockholm den 13 september 1920. Stockholm 1920.
 - Vårt personliga ansvar inför den stora nyordningen. Tal i Kalmar sönd den 2 mars 1919. Stockholm 1919.
 - Välj åt höger. Tal i Stockholm den 15 september 1920. Stockholm 1920.
 - Välstånd och folklycka. Tal i Norrtälje den 1 augusti 1920. Stockholm 1920.
- Malmberg, Emil, Envälde eller folkvälde på arbetsplatsen?. Stockholm 1920.
- Möller, G, Socialiseringsproblemen. Stockholm 1920.
- Syndikalismen i svensk jordmån. Hälsingborg 1910.
- Nationalekonomiska föreningens förhandlingar 1919. Stockholm 1920.
- Oljelund, S, Arbetarna och den industriella krisen (Eskilstunaresolutionen). Eskilstuna 1921.
- Rabenius, L, Huvuddragen av den s k ekonomiska demokratien. Föredrag hållet inför Sveriges Industriförbunds styrelse den 18 februari 1920 av Lars Rabenius. Sveriges Industriförbund, avd div publikationer nr 16. Stockholm 1920.
- Några betydelsefullare spörsmål inom den s k ekonomiska demokratien. Diskussion hållen vid Sveriges Industriförbunds tioårsmöte den 20 april 1920 med inledningsföredrag av Lars Rabenius. Sveriges Industriförbund, avd div publikationer nr 18. Stockholm 1920.
- Radek, K, Socialismens utveckling från vetenskap till handling. Stockholm 1919.
- Severin, F, Arbetarnas övertagande av produktionen. Ett försök till konstruktion av en syndikalistisk produktionsordning. Oskarshamn 1920.
- Gillesocialismens idéinnehåll. En sammanfattning. Stockholm 1924.
 - Kooperatism och socialism. Stockholm 1925.
 - Är syndikalismen statsfientlig? En undersökning angående syndikalismens ställning till staten. Stockholm 1924.
- Sommarin, E, Syndikalismen. Malmö 1915.
- Staten - misshushållaren och "mönsterarbetsgivaren", av Carolus Smolandicus, Supplement till Sunt Förnuft nr 7 1922.
- Ström, F, Kapitalet på de anklagades bänk. Fredrik Ströms tal under remsdebatten. Stockholm 1921.

- Sydow, H von, Om riktlinjerna för Svenska Arbetsgifvareföreningens verksamhet under den närmaste framtiden. Föredrag hållet vid möten med delägare i Svenska arbetsgifvareföreningen under november 1921. Stockholm 1921.
- Teser om den borgerliga demokratin och den proletära diktaturen, Halmstad 1920.
- Webb, S & Webb, B, Industrial Democracy. London 1902.
- Wigforss, E, "Icke allenast av bröd..." i Arbetarrörelsens årsbok 1971. Lund 1971.
- Industriell demokrati. Stockholm 1920.
 - Industrins demokratisering. En överblick av förslagen om arbetarnas deltagande i industrins ledning. Stockholm 1922.
 - Socialismen i praktik. Tvenne föredrag. Malmö 1919.
- Örne, A, Kooperatismen. En redogörelse för den kooperativa samhällsuppfattningen. Stockholm 1921.
- Kooperatismen. En studie över den kooperativa samhällsuppfattningen. Stockholm 1924.

Tidskrifter och tidningar

Aftonbladet
 Allmänna Valmansförbundets Månadsblad
 Arbetar-Bladet
 Arbetaren
 Arbetet
 Bleck- & Plåtslagaren
 Blekinge Läns Tidning
 Bokbinderiarbetaren
 Borås Tidning
 Dagens Nyheter
 Dagens Tidning
 Dala-Demokraten
 Dala-Tidningen
 Ekonomisk Tidskrift
 Elektrikern
 EskilstunaKuriren
 Fackföreningsrörelsen
 Folket
 Folkets Dagblad Politiken
 Forum
 Gefle Dagblad
 Grovarbetaren
 Gruvarbetaren
 Göteborgs Dagblad
 Göteborgs Handelstidning
 Göteborgs-Posten
 Industria
 Jämtlands Tidning
 Jönköpings-Posten
 Karlskrona Tidning
 Karlstads-Tidningen
 Kommunalarbetaren
 Kristinehamns-Tidningen
 Kvartals-Rapport för Svenska Murareförbundet
 Ljusnan
 Medborgaren

Metallarbetaren
Mora Tidning
Målarnes Facktidning
National-Demokraten
Nordisk Tidskrift i Organisation
Norrbottnens-Tidningen
Ny Tid
Nya Dagligt Allehanda
Nya Samhället
Pappersindustriarbetaren
Signalen
Skoarbetaren
Skånska Social-Demokraten
Social-Demokraten
Stockholms Dagblad
Stockholms-Tidningen
Sunt Förnuft
Svensk Handelstidning
Svensk Tidskrift
Svensk Typograf-Tidning
Svenska Dagbladet
Svenska Morgonbladet
Sydöstra Sveriges Dagblad
Syndikalisten
Sågvärksarbetaren
Södermanlands Läns Tidning
Södermanlands Nyheter
Teknisk Tidskrift
Textilarbetaren
Tiden
Transportarbetaren
Träarbetaren
Verkstäderna
Värmlands Läns Tidning
Zimmerwald
Örebro-Kuriren
Östergötlands Folkblad
Östgöta Correspondenten
Östgöten

C. Litteratur

- Abrahamsson, B & Broström, A, Om arbetets rätt. Vägar till ekonomisk demokrati. Stockholm 1980.
- Adler-Karlsson, G, Funktionssocialism. Ett alternativ till kommunism och kapitalism. Uppsala 1967.
- Adlercreutz, A, Kollektivavtalet. Lund 1954.
- Ahlsén, B, Perioden före partiets grundande, i Från Palm till Palme. Stockholm 1972.
- Andersson, I, Arvid Lindman och hans tid. Stockholm 1956.
- Andrae, C G, Från ord till handling? Den svenska arbetarrörelsen inför revolutionen, 1917-1918, i Koblik, S, Från fattigdom till överflöd. Malmö 1973.
- Proletära organisationsformer 1917: Militärdemonstrationerna och arbetarkommittén, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 7/8 1975.

- Arvidsson, E & Bergkvist, K, SAC 1910-1960. Jubileumsskrift. Stockholm 1960.
- Bagge, G, Lundberg E & Svenilsson, I, Wages in Sweden 1860-1930. Del 1-2. London 1933, 1935.
- Berggren, C, Slog taylorismen aldrig igenom i Sverige?, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 19-20 1981.
- Bergkvist, K & Arvidsson, E, SAC 1910-1960. Jubileumsskrift, Stockholm 1960.
- Berglund, B, Industriarbetarklassens formering. Arbete och teknisk förändring vid tre svenska fabriker under 1800-talet. Göteborg 1982.
- Berner, B, Teknikens värld. Teknisk förändring och ingenjörsarbete i svensk industri. Kristianstad 1981.
- Berntson, L, Sveriges kommunistiska parti och leninismen 1919-1929, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 3 1972.
- Bidrag till Sveriges ekonomiska och sociala historia. Stockholm 1926.
- Björklund, B, Svenska Typograförbundet. Studier rörande Sveriges äldsta fackförbund. Oskarshamn 1965.
- Björklund, J, Strejk-Förhandling-Avtal. Facklig aktivitet, arbets- och levnadsvillkor bland sågverksarbetare i Västernorrland 1875-1914. Umeå 1976.
- Björkman, T, Vilka har i Sverige verkat för arbetslivets demokratisering?, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 6 1974.
- Boëthius, E, Målarettan 100 år. Oskarshamn 1984.
- Bohman, C & Gillberg, K E, Konsumentkooperationen och det enskilda näringslivet. Stockholm 1948.
- Brandes, S O, American Welfare Capitalism 1880-1940. Chicago 1976.
- Braverman, H, Arbete och monopolkapital. Arbetets degradering i det tjugonde århundradet. Stockholm 1979.
- Brody, O, The Rise and Decline of Welfare Capitalism, i Braeman m fl (utg), Change and Continuity in Twentieth-Century America. Columbus 1968.
- Broström, A, MBLs gränser - den privata äganderätten. Stockholm 1982.
- Broström, A & Abrahamsson, B, Om arbetets rätt. Vägar till ekonomisk demokrati. Stockholm 1980.
- Carlson, B, Cassel och staten. Meddelande från Ekonomisk-historiska institutionen. Lunds universitet, nr 38 1985.
- Heckscher och staten. Stencil vid Ekonomisk-historiska institutionen. Lunds universitet 1986.
- Carlson, B, LO och fackförbunden. Stockholm 1969.
- Casparsson, R, LO under fem årtionden. Del 1. 1898-1923. Del 2. 1924-1948, Stockholm 1951.
- Cederqvist, J, Arbetare i strejk. Studier rörande arbetarnas politiska mobilisering under industrialismens genombrott. Stockholm 1850-1909.
- Cole, G D H, A History of Socialist Thought. Vol 2. Marxism and Anarchism 1850-1890, Vol 3. The Second International 1889-1914, Vol 4. Communism and Social Democracy. London 1954, 1956.
- Dahlberg, L, SAP:s ideologiska utveckling 1889-1914. Från klasskampens primat till taktikens diktatur, i Från Palm till Palme. Stockholm 1972.
- De Geer, H, Rationaliseringsrörelsen i Sverige. Effektivitetsidéer och socialt ansvar under mellankrigstiden. Uddevalla 1978.
- Edén, N, Minnen. Med kommentar och skildring av Nils Edéns ledarskap av Leif Kihlberg. Stockholm 1969.
- Edström, O, Industrin och dess reglering 1914-1923, i Bidrag till Sveriges ekonomiska och sociala historia. Stockholm 1926.
- Edwards, R, Gordon, D & Reich, M, Segmented Work, Divided Workers. The Historical Transformation of Labor in the United States. New York 1982.

- Eklom, O, Den svenska lönarbetaren 1914-1924, i Bidrag till Sveriges ekonomiska och sociala historia. Stockholm 1926.
- Ekdahl, L, Arbete mot kapital. Typografer och ny teknik - studier av Stockholms tryckeriindustri under det industriella genombrottet. Lund 1983.
- Eklund, P, Rätten i klasskampen. En studie i rättens funktioner, Stockholm 1974.
- Ekstrand, L, Från konsul Göransson till MBL. Om lokal facklig kamp i Sverige. Uppsala 1979.
- Eriksson, P R, Från mörker till ljus. Svenska Elektrikerförbundet 1906-1981. Kalmar 1980.
- Facklig företagsgrupp under förändring. Utredning och förslag av Svenska Riksbyggens organisationskommitté. Stockholm 1967.
- Fredelius, C, Det socialdemokratiska försöket. Om arbetarkontroll och företagsdemokrati i svensk arbetarrörelse. Göteborg 1976.
- Från Palm till Palme. Den svenska socialdemokratins program 1882-1960, Stockholm 1972.
- Från yrkesfarelag till arbetsmiljölag, av Gunnarsson, C, Hermerén, G, Moberg, K & Lundh, C. Lund 1982.
- Gerdner, G, Det svenska regeringsproblemet 1917-1920. Från majoritetskoalition till minoritetsparlamentarism. Uppsala 1946.
- Parlamentarismens kris i Sverige vid 1920-talets början. Stockholm 1954.
 - Recension av Wigforss Minnen del 1 och 2, i StvT 1952.
- Gillberg, K E & Bohman, C, Konsumentkooperationen och det enskilda näringslivet. Stockholm 1948.
- Gjöres, A, Konsumentkooperationen i Sverige. Stockholm 1925.
- Svensk kooperation före åttiotalet. Studier i den svenska kooperations historia. Stockholm 1919.
- Goodrich, C L, The Frontier of Control. A Study in British Workshop Politics, New York 1921.
- Gordon, D, Edwards, R & Reich, M, Segmented Work, Divided Workers. The Historical Transformation of Labor in the United States. New York 1982.
- Gunnarsson, C, Hermerén, G, Moberg, K & Lundh, C, Från yrkesfarelag till arbetsmiljölag. Lund 1982.
- Gunnarsson, C & Lundh, C, Arbetsmiljö och arbetarskydd under 100 år (manus).
- Gunnarsson, G, Arbetarrörelsens krönika i ord och bild. Del 1. 1881-1938. Stockholm 1970.
- Gårdlund, T, Industrialismens samhälle. Stockholm 1942.
- Hadenius, A, Facklig organisationsutveckling. En studie av Landsorganisationen i Sverige. Stockholm 1976.
- Hallendorff, C, Svenska Arbetsgivarföreningen 1902-1927. Minnesskrift. Stockholm 1927.
- Hansson, S, Arbetarrörelsen i Sverige. En historisk, organisationsteknisk och statistisk översikt. Stockholm 1922.
- Den svenska fackföreningsrörelsen. Stockholm 1923.
 - Fackföreningarnas byggnadsproduktion 1922-1932. Stockholm 1933.
 - Minnesskrift. Landsorganisationens första kvartssekel 1898-1923. Stockholm 1924.
 - Svenska murareförbundet 1890-1930. Minnesskrift. Stockholm 1931.
 - Svenska träarbetareförbundets historia 1889-1923. Stockholm 1925.
- Hentilä, S, Den svenska arbetarklassen och reformismens genombrott inom SAP före 1914. Arbetarklassens ställning, strategi och ideologi. Helsingfors 1979.

- Herin, J & Werin, L (red), Nationalekonomiska föreningen 100 år. Lund 1977.
- Hermerén, G, Gunnarsson, C, Moberg, K & Lundh, C, Från yrkesföreläsning till arbetsmiljölag. Lund 1982.
- Hildebrand, K, Gustaf V som människa och regent. Del 2. Konungen och kungahuset. De båda världskrigens tid. Stockholm 1948.
- Hult, C, Borgerligheten och den industriella demokratin. Stencilrad uppsats vid Historiska institutionen, Lunds universitet, 1978.
- Höglund, Z & Mehr, H, Georg Branting - en idépolitiker. Särtryck ur Festskrift till Georg Branting. Stockholm 1948.
- Höjjer, K J, Svensk socialpolitisk historia. Stockholm 1952.
- Isacson, M & Magnusson, L, Vägen till fabriker. Stockholm 1983.
- Jakobsson, B, Företaget, kommunen och individen. En studie i relationerna mellan Söderfors bruk AB och Söderfors kommun och dess invånare 1895-1925. Uppsala 1976.
- Johansson, A, Den effektiva arbetstiden. Verkstäderna och arbetsintensitetens problem 1900-1920. Uppsala 1977.
- Taylorismen och arbetarrörelsen, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 34/35 1986.
- Johanson, B, Arbetsplatsorganisationernas framväxt och betydelse inom Metall och Handels. Stencil vid Företagsekonomiska institutionen, Uppsala universitet, 1982.
- Johansson, J, Svenska Mälareförbundet 1887-1937. Stockholm 1937.
- Johansson, J, Facklig kamp i Norrköping 1870-1914, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 25/26 1983.
- Strejken som vapen. Fackföreningar och strejker i Norrköping 1870-1910. Kristianstad 1982.
- Johansson, M, Arbetararistokrater och arbetarbyråkrater - om reformistiska och revolutionära tendenser inom den svenska arbetarrörelsen i början av seklet. Umeå 1986.
- Arbetararistokrati och reformism, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 34-35 1986.
- Johansson, K, Från storstrejk till storföretag - en facklig pionjärgärning inom byggnadsindustrin. Stockholm 1984.
- Jonsson, K, Taylorismen och svensk arbetarrörelse 1913-1928, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 19/20 1981.
- Järte, O & Koch, F von, Arbetslöshetspolitik 1914-1924, i Bidrag till Sveriges ekonomiska och sociala historia. Stockholm 1926.
- Jörberg, L, Growth and Fluctuations of Swedish Industry 1869-1912. Lund 1961.
- Karlbom, R, Revolution eller reformer. Studier i SAP:s historia 1889-1902. Kristianstad 1985.
- Karlbom, T, Den svenska fackföreningsrörelsen. Stockholm 1955.
- Pappersindustriarbetarnas fackliga organisationshistoria. Stockholm 1945.
- Karlbom, T & Petersson, O, Svenska Grov- och Fabriksarbetarförbundets historia. Band II. 1909-1941. Stockholm 1944.
- Kennerström, B, Kring leninismen i Sverige, i Zenit, nr 13 1969.
- Kihlberg, M, Nils Edéns ledarskap, i Edén, Minnen. Stockholm 1969.
- Kihlberg, M & Söderlind, D, Två studier i svensk konservatism 1916-1922. Stockholm 1967.
- Kjellberg, A, Ansökan till Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond (med forskningsrapport för projektet "Den fackliga arbetsplats- och skyddsorganisationens utveckling"), 1984.
- Facklig organisering i tolv länder. Lund 1983.
 - Från industriell demokrati till medbestämmande, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 21/22 1982.

- Klockare, S, Svenska revolutionen 1917-1918. Stockholm 1967.
- Koblik, S, Från fattigdom till överflöd. Malmö 1973.
- Koch, F von & Järte, O, Arbetslöshetspolitik 1914-1924, i Bidrag till Sveriges ekonomiska och sociala historia. Stockholm 1926.
- Kocka, J, Organiserter Kapitalismus im Kaiserreich, i Historische Zeitschrift, 1980.
- Kupferberg, F, Byggnadsstrejken 1933-34, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 2, 1972.
- Landin, S, Stockholms byggnadsarbetare. Facklig idealitet och gemenskap under 100 år. Del 1. Solna 1985.
- Lescohier, D, Working conditions, i History of Labor in the United States, 1896-1932. Del 3. New York 1935.
- Lewin, L, Planhushållningsdebatten. Surte 1970.
- Lindbom, T, Den socialdemokratiska ungdomsrörelsen i Sverige. En historik. Stockholm 1945.
- Den svenska fackföreningsrörelsens uppkomst och tidigare historia 1872-1900. Stockholm 1938.
- Lindgren, J, Tingsten, H & Westerståhl, J, Svenska metallindustriarbetareförbundets historia. Del 2. 1906-1925. Stockholm 1948.
- Lindhagen, J, Socialdemokraternas program. Del 1. I rörelsens tid 1890-1930. Stockholm 1972.
- Lindkvist, K, Program och parti. Principprogram och partiideologi inom den kommunistiska rörelsen i Sverige 1917-72. Lund 1982.
- Lindorm, E, Gustaf V och hans tid. En bokfilm. Del 1. 1907-1918, Stockholm 1936. Del 2. 1919-1927. Stockholm 1938.
- Lundberg, E, Bagge, G & Svennilson, I, Wages in Sweden 1860-1930. Del 1-2, London 1933, 1935.
- Lundh, C, Från gillesocialism till BPA, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 18 1980.
- Företagsdemokraternas gränser, i Arbetarhistoria, nr 31/32 1984.
 - Gillesocialismen i England 1913-1922. Inspirationskälla för svensk arbetarrörelse. Lund 1982.
 - Hur har arbetarnas inflytande i arbetslivet förändrats under 1900-talet?, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 33 1986.
 - Sveriges första skyddsombud, i Arbetsmiljö, nr 3 1982.
 - Vägar till arbetsplatsdemokrati. Strategidiskussionerna inom svensk arbetarrörelse efter 1918, Meddelande från Ekonomisk-historiska institutionen. Lunds universitet, nr 23 1982.
- Lundh, C & Gunnarsson, C, Arbetsmiljö och arbetarskydd under 100 år (manus).
- Lundh, C, Gunnarsson, C, Hermerén, G & Moberg, K, Från yrkesfarelag till arbetsmiljölag. Lund 1982.
- Magnusson, G, Socialdemokratin i Sverige. Del 2. I kamptider, Stockholm, 1921. Del 3. I ansvarstider. Stockholm 1924.
- Magnusson, L, Arbetet vid en svensk verkstad: Munktells 1900-1920 (under utgivning).
- Patriarkalism och social kontroll, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 33 1986.
- Magnusson, L & Isacson, M, Vägen till fabriker. Stockholm 1983.
- Malmgren, B, Kampen om kollektivavtal, i Arbetarhistoria, nr 31/32 1984.
- Mannerfelt, C, Livsmedelspolitik och livsmedelsförsörjning 1914-1922, Bidrag till Sveriges ekonomiska och sociala historia. Stockholm 1926.
- Mehr, H & Höglund, Z, Georg Branting - en idéolitiker. Särtryck ur Festskrift till Georg Branting. Stockholm 1948.
- Meijer, H, Kommittépolitik och kommittéarbete. Det statliga kommittéväsendets utvecklingslinjer 1905-1954 samt nuvarande funktion och arbetsformer. Lund 1956.

- Molin, R, Brev till Christer Lundh den 14 nov 1986 (Sammanställning av forskningsresultat inom projektet "Den fackliga arbetsplatsorganisationens framväxt och betydelse - En studie av de till Landsorganisations anslutna förbunden").
- Fackföreningsrörelsens organisation och forskningen därom, StvT nr 3 1985.
- Montgomery, A, Industrialismens genombrott i Sverige. Surte 1970.
- Svensk ekonomisk historia mot internationell bakgrund 1913-1939. Stockholm 1939.
- Nerman, T, Kommunisterna. Stockholm 1949.
- Svensk arbetarrörelse under hundra år. Stockholm 1938.
 - Svenska Bokbindareförbundet 1893-1943. Stockholm 1943.
 - Svenska Murareförbundet 1890-1940. Stockholm 1941.
- Nilsson, T, Från kamratföreningar till facklig rörelse. De svenska tjänstemännens organisationsutveckling 1900-80. Lund 1985.
- Nohrstedt, S A, Bakgrunden till skogsarbetarstrejken 1975, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 11/12 1977.
- Nothin, T, Från Branting till Erlander. Stockholm 1955.
- Oertzen, P von, Betriebsräte in der Novemberrevolution. Düsseldorf 1963.
- Ohlin, B, Några intryck från Nationalekonomiska föreningen 1918-1923, i Herin, J & Werin, L (red), Nationalekonomiska föreningen 100 år. Lund 1977.
- Olofsson, G, Arbetararistokrati och reformism. Del 1: Den kommunistiska traditionen efter Lenin, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 11/12 1977.
- Arbetararistokrati och reformism. Del 2: Från Komintern till socialhistorien, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 13/14, 1978.
 - Teorier om arbetararistokrati och reformism hos Engels och Lenin, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 6 1974.
- Olsson, L, Då barn var lönsamma. Om arbetsdelning, barnarbete och teknologiska förändringar i några svenska industrier under 1800- och början av 1900-talet. Borås 1980.
- Olsson, S-O, Husqvarna arbetare 1850-1900. Jönköping 1983.
- Olsson, T, Pappersmassestrejken 1932. En studie av facklig ledning och opposition, Lund 1980.
- Uppsvinget. Forskning om den svenska fackföreningsrörelsen till 1979, i Arbetarhistoria, nr 31/32 1984.
- Palme, S-U, Tjugotalets samhälle, i Fataburen 1968.
- Palmstierna, E, Dagjämning 1920-1921. Politiska dagboksanteckningar. Stockholm 1954.
- Orostid. II. 1917-1919. Politiska dagboksanteckningar. Stockholm 1953.
- Persson, B, Södertäljekonflikten 1919-1920. En strejk bland statligt anställda arbetare, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 25/26 1983.
- Persson, K J, Med kraft och ljus. Minnesskrift. Svenska Elektriska Arbetareförbundets 25-årsjubileum 1931. Stockholm 1931.
- Persson, L K, Syndikalismen i Sverige 1903-1922. Stockholm 1975.
- Peters, J, Branting und die Schwedische Sozialdemokratie. Hjalmar und Georg Branting in der schwedischen Geschichte. Berlin 1975.
- Petersson, O, Introduktion till bok om maktbegreppet. Uppsats presenterad vid Statsvetenskapliga förbundets årsmöte 13-15 oktober 1986. Lund/Helsingör. (Stencil).
- Några termer. Maktutredningen. Rapport 8. (Stencil sept 1986).
- Petersson, O & Karlbom, T, Svenska Grov- och Fabriksarbetareförbundets historia. Band 2. 1909-1941. Stockholm 1944.

- Påhlman, A & Sjölin, W, Arbetarföreningarna i Sverige 1850-1900. En undersökning av den liberala arbetarrörelsens historia och kooperati-
 onens första skede. Stockholm 1944.
- Reich, M, Gordon, D & Edwards, R, Segmented Work, Divided Workers.
 The Historical Transformation of Labor in the United States. New
 York 1982.
- Ruin, O, Kooperativa Förbundet 1899-1929. En organisationsstudie. Lund
 1960.
- Rönblom, H-K, Frisinnade landsföreningen 1902-1927. Skildringar ur den
 liberala organisationsrörelsens historia i vårt land. Stockholm 1929.
- Schiller, B, Arbetarna, arbetsgivarna och den industriella demokratin, i
 Arbetarhistoria, nr 31/32, 1984.
- Arbetarna, arbetsgivarna och den industriella demokratin. En jämfö-
 rande historisk analys. Stencil vid Historiska Institutionen, Göteborgs
 universitet, 1984.
 - Debatt, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 6 1974.
 - §32. LO, paragraf 32 och företagsdemokratin. Stockholm 1974.
 - SAF 60 år. Föregångare och förebilder, Industria årg 56, 1962, nr 9.
 - Storstrejken 1909. Förhistoria och orsaker. Göteborg 1967.
- Schmidt, F, Kollektiv arbetsrätt. Lund 1969.
- Kollektivavtalet. Studier över dess tillkomsthistoria. Under medverkan
 av A Adlercreutz. Lund 1954.
- Schön, L, Från hantverk till fabriksindustri. Svensk textiltillverkning
 1820-1870. Kristianstad 1979.
- Industrialismens förutsättningar. Lund 1982.
- Severin, F, Fackföreningarnas Byggnadsproduktion Stockholm 1922-1952.
 Minnesskrift. Stockholm 1953.
- Simonson, B, Socialdemokratin och maktövertagandet. SAP:s politiska
 strategi 1889-1911. Källered 1985.
- Sjölin, W, Svensk Kooperation under 1800-talet. Ystad 1960.
- Sjölin, W & Påhlman, A, Arbetarföreningarna i Sverige 1850-1900. En un-
 dersökning av den liberala arbetarrörelsens historia och kooperati-
 onens första skede. Stockholm 1944.
- Stolpe, H, Konsument- och producentkooperation. Tillhör de samma rörel-
 se?. Lund 1976.
- Kooperationen som arbetsgivare 1850-1968. Stockholm 1968.
- Stråth, B, Socialdemokratisk ideologi mellan utopi och verklighet, i Arkiv
 för studier i arbetarrörelsens historia, nr 34/35 1986.
- Styrman, G, Verkstadsföreningen. Redogörelse för dess tillkomst och
 verksamhet intill den 1 november 1936. Stockholm 1937.
- Sundström, O, Bostadskooperationen, i Gjöres, Konsumentkooperationen i
 Sverige. Stockholm 1925.
- Svennilson, I, Bagge, G & Lundberg, E, Wages in Sweden 1860-1930. Del
 1-2. Stockholm 1933, 1935.
- Svenska Dagbladets årsböcker.
- Svensson, B & Svensson, E, Sjömansstrejken 1933, i Arkiv för studier i
 arbetarrörelsens historia, nr 2 1972.
- Svensson, O, Generationsväxlingar och ledargalleriernas rekrytering inom
 den svenska socialdemokratin. Skrifter utgivna av Humanistiska före-
 ningen vid Stockholms högskola. Stockholm 1948.
- Svensson, T, Från ackord till månadslön. En studie av lönepolitiken,
 fackföreningarna och rationaliseringarna inom svensk varvsindustri un-
 der 1900-talet. Kungälv 1983.
- Japansk företagsledning och svenska bruk - en felande länk?, i Arkiv
 för studier i arbetarrörelsens historia, nr 33 1986.
- Svensson, W, 1920-talet i svensk politik, Särtryck ur Frisinnad tidskrift.
 Östersund 1950.

- Svensk politik 1905-1939. Från unionsupplösningen till andra världskriget. Stockholm 1968.
- Sveriges Industriförbund 1910-1920. Minnesskrift utgiven med anledning av förbundets tioåriga tillvaro, Stockholm 1920.
- Söderberg, E N, Allmänna Valmansförbundet 1904-1929. En tjugufemårs-kronika. Stockholm 1929.
- Söderberg, T, Hantverkarna i genombrottsskedet 1870-1920. Stockholm 1965.
- Söderlind, D, Demokrati och parlamentarism i svensk högerpress, i Kihlberg, M & Söderlind, D, Två studier i svensk konservatism 1916-1922. Stockholm 1967.
- Söderpalm, S A, Arbetsgivarna och Saltsjöbadspolitiken. Stockholm 1980.
- Storföretagarna och det demokratiska genombrottet. Ett perspektiv på första världskrigets svenska historia. Lund 1969.
- Tham, K G, Hyresmarknad och hyresreglering 1914-1923, i Bidrag till Sveriges ekonomiska och sociala historia. Stockholm 1926.
- Therborn, G, Kapitalism och rösträtt. Lund 1980.
- Thermaenius, E, Riksdagspartierna, i Sveriges Riksdag. Band 17. Stockholm 1935.
- Tingsten, H, Den svenska socialdemokratiens idéutveckling. Del 1. Stockholm 1967.
- Tingsten, H, Lindgren, J & Westerståhl, J, Svenska metallindustriarbetareförbundets historia. Del 2. 1906-1925. Stockholm 1948.
- Torstendahl, R, Das Konzept des Organisierten Kapitalismus und seine Anwendung auf Schweden, i Geschichte und Gesellschaft, nr 1 1985.
- Mellan nykonservatism och liberalism. Idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918-1934. Uppsala 1969.
 - Technology in the development of society 1850-1980. Four phases of industrial capitalism in Western Europe, i History and Technology, nr 1 1984.
- Wallentin, H, Arbetarklassen och det industriella genombrottet. Lund 1982.
- Vedung, E, Det rationella politiska samtalet: hur politiska budskap tolkas, ordnas och prövas. Stockholm 1977.
- Werin, L & Herin, J, Nationalekonomiska föreningen 100 år. Lund 1977.
- Westerståhl, J, Svensk fackföreningsrörelse. Organisationsproblem. Verksamhetsformer. Förhållande till staten. Stockholm 1946.
- Vid halvseklet. Minnesskrift. Utg av Svenska målareförbundets avd 1, Stockholm. Stockholm 1934.
- Winkler, H-A (red), Organisierte Kapitalismus. Voraussetzungen und Anfänge. Göttingen 1974.
- Åmark, K, Byggnadsträarbetarnas avtalsrörelser och konflikter 1914-1920. En studie av facklig politik och facklig makt under en offensiv period, i Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, nr 25/26 1983.
- Facklig makt och fackligt medlemskap. De svenska fackförbundens medlemsutveckling 1890-1940. Lund 1986.
 - Facklig politik och facklig makt 1910-1960, i HT, nr 1984.
 - Facklig politik och facklig makt 1910-1960. Ett forskningsprogram. Stencil vid Historiska institutionen, Stockholms universitet.
 - Från kaos till ordning. Forskning på 80-talet, i Arbetarhistoria, nr 31-32 1984.
- Östlind, A Svensk samhällsekonomi 1914-1922. Med särskild hänsyn till industri, banker och penningväsen. Stockholm 1945.

Summary

The subject of this thesis is the Swedish industrial democracy debate from 1919 to 1924 - the first public debate in Sweden about democratization of working life. The aim is to chart and analyse the debate amongst and between the Reformist and Revolutionary Labour movements, the employers and the political bourgeoisie.

The investigation takes up the line within historical research on power relationships within industry which deals with the ideological debate on the democratization of working life and reforms in this area. Going through the available research shows that it is mainly the development of ideas within the Reformist Labour movement which has been studied whereas knowledge of opinions held by other groups in society is much less. To counter this distorted picture the investigation is presented as *an intensive study of the debate as a whole over a shorter period* when the exchange of opinions was particularly full and intensive.

The theoretical starting point is that power consists in the relationships between at least two actors and that to possess power means that one of the actors influences or is able to influence the other's decisions/actions. The term "Frontier of Control" expresses the power relations (seen from the worker's viewpoint) between the employer and the worker and defines the extent to which the workers are able to influence circumstances in industry. One can differentiate between four types of power relationships which define the Frontier of Control: relationships of obedience, consultation, co-determination and self-management. The industrial democracy debate was about which power relationships should prevail in industry, where the Frontier of Control should be.

The ideological-historical approach to this work is society-related. The industrial democracy debate is charted and analysed via a study of discussions within and between associations relevant in this context. And not only *one* association is studied, but those representing all the most important groups of opinion formers. With a view to increasing understanding of the nature and course of the debate, the exchange of opinions is shown against their social and ideological background and related to contemporary national and international developments.

The period under review starts at the turn of the year between 1918 and 1919 and closes in mid-1924. Four groups of actors are studied: the Reformist Labour movement, the Revolutionary Workers' movement, the employers and the political bourgeoisie. In this research work, the Reformist Labour movement

is represented by the Swedish Social-Democratic Labour Party (SAP) and by the trade union movement. The Swedish Confederation of Trade Unions (LO) and ten individual unions are studied in detail. The Revolutionary Workers' movement is represented by the Swedish Social Democratic leftist party/the Swedish Communist party (SSV/SKP) and the Syndicalists' Swedish Workers Central Organisation (SAC); and the employers by the Swedish Employers Confederation (SAF), the Federation of Swedish Industries (IF) and the Swedish Metal Trades Employers Association (VF). The political bourgeoisie is represented by the National Liberal Organisation (FLF) and its parliamentary party and the right-wing National Organisation of the Swedish Conservative Party (AVF) together with its parliamentary parties. The investigation is limited to the debate which went on at national level. The debate about public ownership of companies is dealt with to the extent that it was of significance to industrial democracy.

The general background to the emergence of the post-war industrial democracy debate was the spread of the modern factory system and the emergence of an organized labour market which was characterized by strong organizations, collective agreement systems and public mediation and conciliation institutions. Increased control of the workers, the result of mechanization and hierarchical work organization in the factories, coming at the same time as depersonalization of relationships between employers and workers due to a system of collective bargaining, was an important prerequisite of the post-war debate. Equally important was the fact that the strength of the labour movement had increased and that the working class and its representatives were integrated in society.

Very little attention had been devoted to the question of industrial democracy before 1919. Apart from the Syndicalists, no-one in the Socialist workers' movement had been interested in the problem, nor had the idea of industrial democracy any support in the bourgeoisie camp or amongst the employers. The workers' experience of the fight for increased control of their working lives was limited before 1919 to two areas - the fight against paragraph 23 in the collective agreement and the creation of workers' cooperatives; and in neither case had they been particularly successful. Workers councils, like those in Russia and Central Europe in the years of the revolution from 1917 to 1918, were never established in Sweden.

The post-war industrial democracy debate was thus not a natural link in an on-going process of increasing demands and struggle for workers control - it was something which arose suddenly. Above all, it was the revolutionary movements in Central Europe from

1918-19 which triggered off the debate. The Workers Councils movement, the intensive debates and reforms in Austria and Germany lead to questions of nationalization and industrial democracy being raised in Sweden. And discussion and conditions in Russia, the USA, England and Norway were also a source of inspiration in the Swedish debate.

Seen against trends in the industrial democracy debate, which was part of the general climate of discussion and of the way power was held within society, the period covered by this investigation can be divided into two parts. During the *offensive period*, from the turn of the year between 1918 and 1919 until the autumn of 1920 the debate was marked by optimism and radicalism, and an aggressive spirit in demands for increased workers control. Great importance was attached to the problem of the low status of the workers, the will to reform was strong, and pioneering and far-reaching measures were proposed. The end of the war, the revolutionary movements in Europe, reforms in suffrage and a strong economy which made a union offensive possible, all contributed to the climate of the discussion.

During the *defensive period*, from the end of 1920 until mid-1924, the mood of the debate was pessimistic and moderate, and demands for workers control pursued in a defensive spirit. Other problems of the workers were felt to be more important, the will to reform diminished and there was a return to traditional solutions. The climate of the debate was much influenced by a political right turn, which found expression, inter alia, in the Right's election victory in September 1920, and by the fact that the deep economic crisis of 1921-1922 changed power relationships on the labour market and forced the trade union movement onto the defensive.

The revolutionary movements abroad brought the problem of nationalization to the fore for Swedish Socialists. Already in November, 1919, the left-wing Socialists had demanded workers control in industry and Soviet Socialism. During the winter of 1919 people on the left of the Social Democratic party like Ernst Wigforss and Arthur Engberg were campaigning for the idea that the party should give priority to matters of nationalization and industrial democracy. The Syndicalists, too, were influenced by the international debate, and during 1919 developed their view of Socialism and the way to it, and the question of workers control began to play a more prominent role. After the creation of the Komintern in March, 1919, the interest of left-wing Socialists in Soviet Socialism increased and from the autumn of that year people campaigned in the trade union movement for workers control and the setting up of workers councils.

During the summer of 1919 Liberals and individual Social Liberal industrialists took up the question of industrial democracy, and recommended reforms in order to counter unrest on the labour market. In the autumn of the same year there were discussions between the Social Democrats and the Liberals on further government cooperation, and, amongst other things, it was agreed that the question of industrial democracy needed be investigated. The investigations were to lead to limited reforms on consultation, which was the Liberals' interpretation of the meaning of industrial democracy. That line within Social Democracy had then been pursued by Erik Palmstierna in the spring of 1919 and was the party's position on the matter until the 1920 congress.

During the summer and autumn of 1919 the Swedish Metal Trades Employers' Association and the Federation of Industries took the initiative in the investigation of discussion and reform activities in other countries. Whilst waiting for the results of these investigations, the Metal Trades Employers' Association warned its members not to implement any local reforms. Nor did the right-wing press at that time totally dismiss the idea of social democracy. Nevertheless, towards the end of the year, employer and right-wing negativism increased.

Within the trade union movement too, during 1919, people were marking time in the debate. Amongst the reformist leaders, it was feared that a work's council reform might lead to rivalry and splits between the unions and the councils. The revolutionary trade union opposition rejected the models for consultation which had been proposed in various forms in the summer and autumn and demanded true rights of co-determination for the workers. Even amongst the reformists on the left of the trade unions similar views were held.

By 1920 uncertainties about these new questions had died down and the battle lines in the debate were becoming clear. The Syndicalists' ideological re-orientation was complete and the left-wing Socialists too had developed a revolutionary line on the question of industrial democracy. At their congress in February of 1920, the Social Democrats took the stand for an aggressive nationalization policy which the left wing of the party had been demanding for a year, and according to which industrial democracy was to be an element in the nationalization process. Congress was of the view that workers should have the right to be represented on the board in state-owned companies. However, no decision was taken on the question of industrial democracy in private companies. The result was that a joint LO-SAP committee was set up to discuss the matter, and in June 1920 the Social Democratic government selected a

public committee of investigation, the Committee for Industrial Democracy.

The SAP's increasingly radical approach to the issue of nationalization and the dissolution of the coalition government meant that the prospects of the Social Democrats and the Liberals being united in a joint reform were greatly reduced, although in principle the Liberals continued to be in favour of industrial democracy. Similarly it contributed to the resistance to industrial democracy from the Right and the employers increasing further. After losing the election in 1920 the Social Democrats abandoned their aggressive nationalization policy and a solution to the nationalization issue was postponed for the future. For the debate on industrial democracy, this meant that the discussions would concentrate on capitalistic reforms, and the Social Democrats dropped their earlier claim of the workers' right to co-determination and accepted the concept of more limited reforms in the consultation process.

Towards the end of 1920 Swedish industry was affected by the international economic crisis. Within the reformist trade union movement at the beginning of 1921, a union line on the crisis was prepared in order to be able to counter the employers' demands for hefty wage reductions and redundancies. In exchange for guarantees of information and influence within the company for the workers, the employers' demands were declared to be acceptable within certain limits. The left-wing Socialists/Communists, the trade union opposition and the Syndicalists went further and were in favour of a more militant workers' fight on the part of the unions against the attacks of the employers but in the Revolutionaries' union policy for the crisis, too, the struggle for workers control was an important element.

Whilst the reformist union line on the crisis received neutral or positive cover in the Liberal press, the right-wing newspapers and the employers' organizations adopted an entirely negative attitude. When the issue was brought up again during various collective negotiations, the employers' attitude was identical.

In 1922 the industrial democracy debate was dominated by the building guilds issue. In September 1921 an LO-SAP delegation had visited England and studied the activities of building guilds in London and Manchester. The delegates' written and oral reports on their return, together with a housing shortage and unemployment amongst building workers, focused interest on the issue of the establishment of building guilds in Sweden. Within the trade union movement the building guilds issue was discussed for the whole of 1922 but no basic initiative to establish guilds was taken before the end of the year, at which time the building unions agreed on

prototype statutes and rules of procedure for trade union-owned building guilds. At about the same time the first building guild of this type was founded in Stockholm.

At local level, however, cooperative building guilds with mixed ownership had already been established earlier on Syndicalist initiative. The first guild of this type was established in Örebro in 1920 and when the Reformists founded their first building guild in 1922 there were already cooperative building guilds in several places. No unification of these two types of guilds ever took place because of disagreements between the Reformist trade unions and the Syndicalists.

The Industrial Democracy Committee consisted of a majority of members from the labour movement and a minority of employers' representatives, most of whom were positive in their view of control reforms. In 1921 the committee agreed on the principles of a Bill for advisory works councils but the employers representatives were later forced by their organizations to enter a reservation. The Bill was nevertheless presented by a majority of the committee in 1923, but in spite of its Social Liberal character the employers and the right wing distanced themselves from it. Within the trade union movement, where expectations of far-reaching reforms continued to exist, the Bill was viewed with indifference or scepticism, and it was with great difficulty that the LO leaders succeeded in getting the movement to support the proposal. Since this model for consultation, that is the proposal for works councils, had no roots either with the employers or within the union movement, the Social Democrats did not succeed in getting the 1924 Parliament to adopt the Bill. With that, the issue of works councils was dropped and the industrial democracy debate ceased for a time.

The idea of industrial democracy is characterized by a new way of thinking about the worker as a social being and about democracy itself. The worker's *role as a producer* was emphasized and at the same time the *rights of minority groups*, within the framework of democracy, to be able to influence decisions which very much affected them, was recognized. Industrial democracy was to be a *fair balancing* of the justified claims for control on the part of the various parties involved: employers, workers and society.

Since it was in their capacity as employees that the workers were to be given the right to control, the claim for industrial democracy meant that *forms of administration* within industry, whatever its type of ownership, were to be democratized. The increased demands of the workers were to be expressed within the decision-making area where earlier the employer had been in practical-

ly sole control and were to give the workers *formal* possibilities of being involved in the decision-making process at an *early stage*. Furthermore, the idea of industrial democracy means that *new forms* of workers control must be established - for example, the creation of works councils, industry councils or employee representation on the board, or increased powers for the trade union organizations in the work-place.

The dividing line in the debate does not follow that of the groups of actors and associations studied. Three main lines can be discerned: one Socialist, one Social-Liberal and one Conservative.

The *main Socialist line* is represented by Austromarxist and Guild Socialist trends within Social Democracy, by radical Social Democratic fractions within the trade union movement, by the Syndicalists and by left-wing Socialists/Communists and the revolutionary union opposition. This line is characterized by the fact that the issue of industrial democracy is seen in a Socialist perspective as being a Socialist system of administration of the means of production and an element in the strategy for public ownership of companies. The reason for the introduction of industrial democracy is seen as being the fact that the worker's status in his working life needs to be increased as a necessary stage in his liberation.

Three types of administration model for a socialist system of production were advocated. The Syndicalists advocated a system of *self-management socialism* where workers control would be exercised in a locally selfmanaged company. The Guild Socialists advocated *self-government in industry*, which meant that the workers within each branch of industry would be joined together in national autonomous guilds which would manage the state-owned means of production. A *modified state Socialist model* was advocated by the Austromarxists and the left-wing Socialists/Communists. The workers were to exercise control via representatives on boards or councils, but there was to be no question of autonomy, for the workers control was to be over-ridden and limited by other interests, above all those of society.

Within the framework of the main Socialist line, three main strategies can be perceived. A *state Socialist strategy* was advocated by the Social Democratic Left and by the left-wing Socialists/Communists. Not before the working class had taken possession of the political power in society - after an electoral victory or as the result of a mass revolt - could a Labour government implement a programme of nationalization and introduce democratic administrative reforms in industry. A *building guild strategy* was advocated by the Syndicalists, by the Guild Socialist Social Democrats and within the trade union movement. The trade unions - and in the

case of the Syndicalists, individual building workers, too - would invest capital and set up manufacturing companies and thus increase workers control.

An *encroachment strategy* was advocated by the Syndicalists, by the Social Democratic Guild Socialists and by left-wing Socialists/Communists. The general idea here was that the workers should gradually increase their influence in the companies until they had totally driven out the employers from the top positions. In this way there would be continuity between the fight for workers control in private companies and a solution to the issue of public ownership of companies. For the Syndicalists the encroachment strategy was the main Socialist strategy whereas for the Social Democratic Guild Socialists it was one factor more in the political fight.

For the Syndicalists and the Guild Socialists encroachment was a long-term prospect. By gradually fighting their way through to increased control, the workers would acquire necessary knowledge and experience and at the same time the employers would increasingly find themselves deprived of their functions. The left-wing Socialists/Communist variant of the strategy was founded on short-term prospects of nationalization and the struggle for workers control was intended to mobilize the workers to mass revolt.

The *main Social Liberal line* was that taken by the Liberals, by individual industrialists and by moderate trends within the Reformist Labour movement. The main feature of this line was that industrial democracy was seen from a perspective where it would exist within capitalism. Certainly the reforms should increase the workers' control in industry but not so much that the way in which the economic system operated be basically changed. For the Social Democrats the main objective was to increase the status of the workers and contribute to their liberation, whereas the Liberals and the employers in favour of reforms were mainly guided by considerations of business economics - greater influence was to increase the workers' understanding for conditions in the company, reduce their inclination to strike and result in an increased rate and intensity in their work.

The management model for the Social Liberals, *consultation capitalism*, intended that the workers should be given the right of knowing what was going on in the company and of expressing their views on it, but the decision-making power in the company should remain with the employers. Both legislation and voluntary agreements for consultation reforms were advocated by those in favour of the Social-Liberal line.

The *main Conservative line* was that taken by the political Right

and the employers' organizations. Its main feature was a negative attitude to industrial democracy which was seen as having all sorts of negative consequences for private companies and as being the beginning of the nationalization of industry. The representatives of the Conservative line in no way recognized the reasons which guided the Socialists and Social-Liberals in wanting to increase workers control. To the extent that the industrial situation was seen as being a problem they advocated measures of the traditional type, e.g., legislation against strikes which were a threat to the community or strikes during the period covered by a collective agreement.

During the whole period covered by this thesis there were advocated for all three of the main lines. Whereas at the beginning of the debate views varied greatly within the groups on stage and the organizations, unity increased with the years. Furthermore one can discern a marked shift of power between the three main lines overall and within the organizations. From the autumn of 1920 onwards support for the main Socialist line diminished greatly, whereas both lines which had the intention of protecting the existing system won increased support. Seen all in all the Conservative line strengthened at the expense of the other two.

Because earlier research was devoted almost exclusively to the Reformist Labour movement, historical accounts have, to much too high a degree, shown the Reformists and particularly Ernst Wigforss as giving the impetus to claims for workers control. However, this investigation shows that the traditional picture of the debate needs to be modified. Apart from Wigforss a number of other, equally well-informed and committed people were involved in the discussions and apart from the Reformists the Revolutionaries, the Liberals and individual industrialists were demanding industrial democracy.

SKRIFTER UTGIVNA AV EKONOMISK-HISTORISKA FÖRENINGEN

- I Oscar Bjurling, Våldgästning och frälse. Lund 1952.
- II Från Fugger till Kreuger. Lund 1957.
- III Lennart Jörberg, Growth and Fluctuations of Swedish Industry 1869-1912. Lund 1961.
- IV Oscar Bjurling, Das Steuerbuch König Eriks XIII. Lund 1962.
- V Gert Tiderius, Lantbruksnämndernas medverkan i jordbrukets strukturrationalisering. Lund 1964.
- VI Jörn Svensson, Jordbruk och depression 1870-1900. Lund 1965.
- VII Björn Lárusson, The Old Icelandic Land Registers. Lund 1967.
- VIII Torun Hedlund-Nyström, Svenska kriser och internationella konjunkturer. Lund 1970.
- IX Sven Nordengren, Economic and Social Targets for Post-war France. Lund 1971.
- X Martin Järnek, Studier i hushållens inkomstförhållanden 1925-1964. Lund 1971.
- XI Carl-Axel Nilsson, Järn och stål i svensk ekonomi 1885-1912. Lund 1972.
- XII Olle Krantz, Studier i svensk godstransportutveckling efter 1920. Lund 1972.
- XIII Carl-Axel Olsson, Om jordbrukssektorns ekonomi med särskild hänsyn till Sverige under det andra världskriget. Lund 1974.
- XIV Göran Ahlström, Studier i svensk ekonomisk politik och prisutveckling 1776-1802. Lund 1974.
- XV Bassey Ndoma-Egba, Foreign Investment and Economic Transformation in West Africa 1870-1930 with emphasis on Nigeria. Lund 1974.
- XVI Rolf Ohlsson, Invandrarna på arbetsmarknaden. Lund 1975.
- XVII Per Gunnar Edebalk, Arbetslöshetsförsäkringsdebatten. En studie i svensk socialpolitik. Lund 1975.
- XVIII Gunnar Ekholm, Det svenska jordbruket och folkförsörjningen under andra världskriget. Lund 1976.
- XIX Neelambar Hatti, American Assistance and the Indian Economy 1951-69/70. Lund 1977.
- XX Oscar Bjurling, Karl VIII:s jordebok över Färingö. Lund 1977.
- XXI Rune Bunte, Fiskesamhällen i Sydsverige 1876-1960. Statistisk översikt. Lund 1977.
- XXII Gert Tiderius, Effekten av den statliga rationaliseringspolitiken. Lund 1977.
- XXIII Christer Gunnarsson, The Gold Coast Cocoa Industry, 1900-1939. Lund 1978.
- XXIV Gunnar Persson, Essays on Mobility and Social Reproduction. Lund 1978.

- XXV Rolf Ohlsson, Ekonomisk strukturförändring och invandring. Lund 1978.
- XXVI Vidar Svensson, Essays on EEC-African Associations. Lund 1979.
- XXVII Lennart Schön, Från hantverk till fabriksindustri. Svensk textiltillverkning 1820-1870. Kristianstad 1979.
- XXVIII Eric Nicander, Järnvägsinvesteringar i Sverige 1849-1914. Lund 1980.
- XXIX Tommy Bengtsson, Industri under avspärrning. Studier i svensk textilproduktion 1935-1950. Lund 1980.
- XXX Charles Edquist, Approaches to the Study of Social Aspects of Techniques. Lund 1980.
- XXXI Nicholas Wadie Ababio-Appah, Land Ownership in the Economic Development of Ghana 1945-1975. Lund 1981.
- XXXII Claes Brundenius, Economic Growth, Basic Needs and Income Distribution in Revolutionary Cuba. Lund 1981.
- XXXIII Torun Hedlund-Nyström, Svenskt Havsfiske. En bibliografi. Lund 1982.
- XXXIV Göran Ahlström, Engineers and Industrial Growth. London 1982.
- XXXV Björn Lárusson, Islands jordebok under förindustriell tid. Lund 1982.
- XXXVI Lennart Jörberg, Nathan Rosenberg (eds), Technical Change, Employment and Investment. Lund 1982.
- XXXVII Christer Lundh, Gillesocialismen i England 1912-1923. Inspirationskälla för svensk arbetarrörelse. Lund 1982.
- XXXVIII Gisli Gunnarsson, Monopoly Trade and Economic Stagnation. Studies in the Foreign Trade of Iceland 1602-1787. Lund 1983.
- XXXIX Lars Pettersson, Ingenjörsutbildning och kapitalbildning 1933-1973. Lund 1983
- XL Selim Y. Gool, Mining Capitalism and Black Labour in the Early Industrial Period in South Africa - A Critique of the New Historiography. Lund 1983.
- XLI Anders Nilsson, Studiefinansiering och social rekrytering till högre studier 1920-1976. Lund 1984.
- XLII Raouf Ressaïssi, Settlement Colonization and Transnational Labor Emigrations in the Maghreb. A comparative study of Algeria and Tunisia. Lund 1984.
- XLIII Wilson do Nascimento Barbosa, Growth and Government Economic Policies in Brazil: A Study of Aggregate Income Developments 1940-1980. Lund 1984.
- XLIV Mats Johansson, Svensk industri 1930-1950. Produktion, produktivitet, sysselsättning. Lund 1985.

- XLV Magnús S. Magnússon, Iceland in transition. Labour and socio-economic change before 1940. Lund 1985.
- XLVI Mauricio Rojas, Renovatio Mundi. Essäer om Marx, marxismen och marxismens kris. Lund 1986.
- XLVII Rolf Ohlsson, Högre utbildning och demografisk förändring. Lund 1986.
- XLVIII Olle Krantz, Historiska nationalräkenskaper för Sverige: Transporter och kommunikationer 1800-1910. Lund 1986.
- XLIX Christer Lundh, Den svenska debatten om industriell demokrati 1919-1924. I. Debatten i Sverige. Lund 1987.
- L Olle Krantz, Historiska nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet 1800-1980. Lund 1987.

ISBN 91-85611-17-4